

ПАВЛОДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ПАВЛОДАРСКИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

**АКАДЕМИК Ә.Х. МАРҒҰЛАН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ-ТАРИХИ МҰРАСЫН
ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕРІ**

*Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
материалдарының жинағы*

**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИКО-
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА
В ИССЛЕДОВАНИЯХ АКАДЕМИКА А.Х. МАРГУЛАНА**

*Сборник материалов
международной научно-практической конференции*

Павлодар
2022

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5Қаз)
А 33

Редакциялық алқа: Павлодар педагогикалық университетінің басқарма төрағасы – ректор Ж.О. Жилбаев; ҒЖ және ХБ жөніндегі проректор Б.С. Есенгельдин; ҒЗҚ департаменті директоры Г.А. Сулейменова; ҒҒЖМ деканы, т.ғ.к., доцент А.Е. Каримова, ПЖМ деканы, п.ғ.к., профессор Б.А. Нурмагамбетова, ЖЖМ деканы, философия докторы (PhD) Е.С. Габдуллин, ӨжСЖМ деканы, п.ғ.к. В.И. Лебедева, ППУ Margulan centre директоры Т.Н. Смағұлов, ҒҒЖМ вице-деканы, философия докторы (PhD) А.К. Сулейменова; «Тарих» ББ жетекшісі, т.ғ.к., доцент Б.Н. Абдрахманов, «Тарих» ББ профессоры, т.ғ.к. А.М. Сыздыкова.

А 33 **Академик Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі қазақ халқының мәдени-тарихи мұрасын зерттеудің өзекті мәселері:** халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары = **Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А.Х. Маргулана:** материалы международной научно-практической конференции. – Павлодар: ППУ, 2022. – 540 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-267-702-7

Жинаққа «Академик Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі қазақ халқының мәдени-тарихи мұрасын зерттеудің өзекті мәселері» атты конференция материалдары енгізілді. Басылым ғалымдарға, оқытушылар мен мұғалімдерге, докторанттарға, магистранттарға, студенттерге, жалпы көпшілік оқырман қауымға арналады.

Мақалалар авторлық редакцияда басылды.

В сборник вошли материалы конференции «Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А.Х. Маргулана». Издание адресовано ученым, преподавателям, учителям, докторантам, магистрантам, студентам, а также широкому кругу читателей.

Статьи изданы в авторской редакции.

ISBN 978-601-267-702-7

Ұлы даланың тарихи-мәдени мұрасын зерттеу

**Изучение историко-культурного наследия
Великой степи**

**The study of the historical and cultural heritage
of the Great Steppe**

Е.К. Рахимов

Торайғыров университеті, Павлодар қ.

yernur_rakhimov@mail.ru

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН – ШОҚАНТАНУДЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Аңдатпа. Баяндамада академик Әлкей Марғұланның қазақтың ғұлама ұлы Ш. Уәлихановтың мұрасын зерттеу, жариялау, насихаттау жолында жасалған зор еңбегі туралы айтылады. Ғалымның бұл істегі қажырлы ізденісі Ә. Марғұлан гуманитарлық ғылымның бүтіндей жаңа саласы – шоқантанудың негізін қалаушы екенін дәлелдейді.

Тірек сөздер: Марғұлан, Уәлиханов, шоқантану, отан тарихы, мұрағаттар, архив ісі.

Аннотация. Доклад посвящен деятельности академика Алькея Маргулана по изучению, публикации, популяризации наследия выдающегося сына казахского народа Ч. Валиханова. Замечательные исследования ученого в этом направлении доказывают, что А. Маргулан основатель целой научной отрасли гуманитарной науки – чокановедения.

Ключевые слова: Маргулан, Валиханов, чокановедение, отечественная история, архивы, архивное дело.

Summary. The report is devoted to the activities of academician Alkey Margulan in the study, publication, popularization of the heritage of the outstanding son of the Kazakh people Ch. Valikhanov. The remarkable researches of the scientist in this direction prove that A. Margulan is the founder of the whole scientific branch of the humanities – chokan studies.

Keywords: Margulan, Valikhanov, chokan studies, national history, archives.

Ғұлама ғалым, академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан тумысымен, болмысымен, бітіммен, тұлғасымен, содан кейін барып білімімен даналық мәйегінен сусындаған ақылдың кені сияқты. Оның ойлау жүйесі, пікір пайымдауы, тұжырымдары, жазу және әңгімелеу мәнері мүлдем өзгеше, тосын құбылыс еді.

«Бір өзі – бір академия» атанған ұшан-теңіз білім иесінің ғылымға қосқан үлесі өлшеусіз. Қазіргі еліміздегі тарау-тарау жолдарымен даралана дамыған гуманитарлық ғылым салаларының – археологияның, этнологияның, өнертанудың, көне жыр-аңыз зерттеулерінің бастау бұлақтарының бір көзі – Әлкей Марғұлан.

Ғалымның ізденгіштігі мен тапқыштығының маңызды айғағы дерлік үлкен бір табысы – қазақтың біртуар, данышпан перзенті Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов еңбектерін іздестіру, табу, қалпына келтіру, жариялау жолындағы қажырлы еңбегі.

Отандық тарихи ғылымда шоқантанудың жеке ғылыми сала ретінде пайда болуы мен дамуына арналған зерттеулер жоқ. Ал ұлы ғұлама Ш. Уәлихановтың өмірі мен қызметін, оның мұрасын, сонымен бірге

оның айналасын (туған туысқандарын, қызметтестері мен замандастарын) зерттеу саласының өзі *шоқантану* (орысша баламасы – чокановедение, валихановедение) деп жеке белгілі.

Әлекеңді де, оның ғылыми мұрасын сақтаушы Дәнел Әлкейқызын біз баршамыз білеміз, сыйлаймыз. Әсіресе әке мұрасының шыршырғасын шығармай сақтағаны үшін Дәнел апайға қазақ халқы көп қарыздар. Оның бастамасымен Шоқан мұрасына қатысты материалдар академиктің көптомдық шығармалар жинағының 10-шы томында жарияланды. Тек өкініштісі, ғылыми талдау, комментарийлер, анықтамалық берілмеді [1].

Ғалым-зерттеуші Ж.А. Ермекбай өзінің Шоқанға арналған еңбегінде былай деп жазады: «Много сделал в этом направлении академик А.Х. Маргулан, который по праву считается одним из первых казахстанских биографов Чокана Валиханова. Именно при его непосредственном участии читатели впервые познакомились с трудами выдающегося ученого и просветителя» [2]. Бірақ, біздің ойымызша, автор өз монографиясында Әлекеңнің шоқантануға қосқан үлесін толық ашпады, мүмкін, ондай мақсат қойылмаған болар.

Марғұлантанушылардан біз қарастырып отырған зерттеу саласына шолу жасаған Марван Хамитова. Өзінің монографиясының 4-ші тарауын академиктің Шоқан шығармашылығын зерттеуіне арнаған. Автор Әлекеңнің Шоқан тақырыбына үңіле бастауы 1920-шы жж. Ленинград университетінде оқи жүріп, бай архивтер, музейлер мен қолжазбалар қорларында, соның ішінде, Ғылым Академиясының мұрағатында Ш. Уәлиханов қорымен танысуынан болған деп дұрыс пайымдау жасайды [3, 447-456 бб.].

Кеңес дәуірі кезеңінде, 1940-жж. қарай, Ш. Уәлихановтың шығармашылығы мен өмірдерегін іздестіру, табу және зерттеу жұмыстары қоғамның кең ауқымды қатысуымен басталады. Қазақстан зиялылары Шоқанның шығармалар жинағын тез арада басуды, ол туралы биографиялық мәліметтерді жариялау мәселесін бір неше рет көтерді [4, с. 8].

Осы жұмысқа Ә. Марғұланның араласа бастауы сол уақытқа жатады. Бұны 1941 ж. Шоқан туралы жариялаған алғашқы мақалаларынан байқаймыз [5, б. 73]. Ал 1940-шы жж. соңында және 1950-ші жж. басында Орталық Қазақстанның көне мәдениетін зерттеп болған соң, Әлекең 1955 жылы Шоқан тақырыбына қайта оралады.

Марғұлан мұрасымен жете танысқан кезде аңғарғанмыз, Әлекеңнің жас шағында жарияланған бірсыпыра дүниесі әлі еленбей жүрген сияқты. Ол студент кезінің өзінде өндіріп еңбек еткені белгілі. Тіпті сол кездегі жасаған аудармаларының қайсыбірі бүгінде назардан тыс қалған [6, 15-16 бб.].

Жедел түрде Әлекеңнің бастауымен 1958 ж. Шоқанның таңдамалы шығармалар жинағы бір том болып жарық көрді. Ал 1957–1967 жж. көп

жылдар бойына талмай іздену нәтижесінде Ә. Марғұланның басшылығымен зерттеушілер тобы Ш. Уәлихановтың бес томдық академиялық жинағын дайындап жариялады. Бұл ұлан-ғайыр еңбекті атқаруда Әлекең дем берген Қаныш мен Мұхтар сияқты қазақтың аяулы азаматтары еді [5, б. 34].

Әлекең бүкіл КСРО-дағы архивтерді ақтара отырып, Шоқанның қаламынан туған 300-ден астам шығармасын тапты. Оларға ғылыми редакция жасап, бүкіл қара жұмысын атқарды. Ал Шоқан жазбаларының көпшілігі бұрын жарық көрмегенін, жазу тәсілінің қиындығын, ойлау жүйесінің тым еркіндігін, кей жұмысының шала аяқталғанын ескерсек, Әлекең атқарған жұмыс бағасы белгілі болды. 1960–1970-шы жж. ғалымның Шоқан туралы көптеген мақалалары ғылыми және көпшілік басылымдарда жарияланады.

Шоқан шығармаларын жинау, бастыру үстінде Әлкей Марғұлан ол туралы көлемді монография жазды. Бұл жұмыста Әлкей Хақанұлы қырғыз эпосы «Манастың» әртүрлі нұсқаларын салыстыра отырып, зерттеудің нәтижесінде ғылыми талдау жасап, Ш. Уәлихановтың «Манасты» зерттеуге қосқан үлесін де анықтап, нақтылай түсті [7]. Қазақтың ойшыл-ғалымы Шоқан Уәлихановтың өмір жолы мен шығармашылық еңбектерін түгел қамтып, толық танытқан бұл зерттеудің маңызы ерекше.

Дегенмен Ленинград қаласында «дворяндар» мұрағатында сақтаулы Шоқан Уәлиханов өмірі мен шығармашылығына байланысты әлі де алынбаған қаншама құнды құжаттардың бар екенін, бұл құжаттарды тек мемлекет тарапынан талап ету арқылы ғана қайтарудың мүмкіндігін 1970-шы жылдары «Шоқан оқулары» барысында теледидардан Әлкей Марғұлан көп мәрте қайталай айтқан еді [3, б. 450].

Бұл туралы академик бабамыз былай еске түсіреді: «Шоқанның мұраларын мен студент кезімнен зерттеп келемін. Оның көбі жарыққа шығып, бес том болып топталды. Бірақ Шоқанның ойымен әдемі жазылған (қол қойылмаған) материалдар әлі де көп кездеседі. Оларды жиып бастырса, өзі бір том болып шығуы анық. Бұлар – көбінесе саясат, тарих, этнография, өнер, дін туралы ойлары» [8].

Шоқан Уәлихановтың 150 жылдығына байланысты бес томдық жөнделіп, толықтырылып, қайта басылғанда, Әлекең қартайса да, игі істің басында жүрді. Бірақ Әлекең өзі айтқандай, орыстың әскери ведомстволарында жатқан көптеген қағаздарды қолға түсіру мүмкін болмады. Өз уақытында Ә.Х. Марғұлан 5-томдыққа еңбеген шығармалар тізімін құрастырған еді. Олардың жалпы саны – 91. Ал жарияланған мәтіндерде өз-ара сәйкессіздік болды, бұл сол заманның идеологиялық тұрғысынан туған еді [4, б. 25].

Осылайша Әлекеңнің еңбегімен отандық шоқантану 1950-жж. соңы мен 1960-жж. басында жаңа сатыға көтерілген болатын. Ә.Х. Марғұлан мен бірқатар ғалымдар ұжымының маңдай тері еңбегінің нәтижесінде

Ш. Уәлихановқа қатысты одақтық мұрағаттары мен кітапханалары, құжат материалдарымен танысу арқылы қоғамдық өміріне қатысты біршама жұмыстар жүргізілген. Осыдан кейін ағартушының қоғамдық-саяси көзқарасын анықтау мүмкіндігі ғана қалыптаспай, сонымен қатар орыс және әлемдік шығыстануда Қазақстан, Орталық Азияны зерттеу мүмкіндігі туды. Оның көптеген мақалалары, кітаптары санына қарамастан, шығармашылығы мен өмірін зерттеу әлі де болса аздық етті [9, 6-7 бб.].

«Әлкей Марғұлан өзінің ғылыми ізденістерінде бірталай мәселелерді көпжақты жоспарымен ескере отырып, және оның әр қайсысы ондаған ғалымдардың көпжылдық зерттеуін қажет етер еді», – деп жазған академиктің шәкірті, белгілі этнограф Х. Арғынбаев [10, 34-35 бб.].

«Шоқан туралы терең зерттеу еңбектер жазып, жан-жақты зерттей алған бірден-бір ғалым Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Басқа зерттеушілер болмады демейміз, бірақ Шоқанның данышпандығын халыққа оны өз деңгейінде жеткізген тек Әлкей Марғұлан ғана» – деген тарихшы, шоқантанушы Е.Ж. Уәлиханов [4, б. 140].

Шынында да солай, себебі Ә.Х. Марғұлан нағыз энциклопедист ғалым еді. Ол филолог, өнертанушы, археолог, этнограф, публицист, қырқыншы жылдардағы кейбір мақалаларын қарасақ, нағыз әдебиеттанушы. Шоқан да этнограф, биолог, тарихшы, мәдениеттанушы, публицист, тіпті жазушы дейміз. Оның эпистолярлық мұрасы – үлкен әдеби шығарманың жүгін арқалаған дүние. Отыз жасқа толмай өмірден өткен бір ғана тұлғада жан-жақты қабілеттердің бірдей қалыптасуы оның данышпандылығы.

Данышпандылықты – Құдай берді, қазақ дүниесі – Шоқанды данышпан қылып шығарды. Ә. Марғұлан да данышпандардың қатарында. Сондықтан да Шоқанды терең әрі жан-жақты зерттей алды. Шоқанды түсіне білді. Шоқандай тұлғаны зерттейтін адамға, ең алдымен, үлкен білгірлік, ғұламалық қасиет қалыптасу керек.

Осылайша өмірінің ең ұтымды сәттерін Әлекең Шоқанның өмірі мен шығармашылығын зерттеуге, ұлы ғұламаның еңбектерін басып шығаруға арнаған болатын. Жүз елу жыл бұрын өткен ғұламаның әр жерде шашылып жатқан, тіпті кейбірі қолды болған еңбектерін жинап, замандастарының өзі оқып шыға алмаған қолжазбаның мағынасын ашу, асқан табандылықты, ерлікті, даналықты қажет етті. Ал бұған Әлекеңнің санаулы өмірдегі қаншама уақыт кетті десеңізші.

Әлкей Хақанұлы Шоқан еңбектерін қаз қалпына келтіріп қана қойған жоқ, байыпты зерттеді. Шығу тарихын, ой түйісін көпке ұқтырды. Көп мақалаларына түр, түс, нәр берді. Өскен ортасын сипаттап, барлық пікірлес, мақсаты бір жолдас-жораларына дейін тауып, халық ұлының өшіп бара жатқан бейнесін жаңғыртып, патриоттық үлкен қызмет атқарды. Кейде біреудің еңбегіне берген түсініктердің өзі де тың жол салумен пара-пар.

Ә.Х. Марғұлан сияқты үлкен ғалымның қалтықсыз көңіл, адал ниетін өз әңгімесінен де аңғаруға болады: «Мен өмірімнің ең жеңіс беретін шағын, қайрат-қуаты мол жылдарын Шоқанды әлемге танытуға арнадым. Мүмкін сол себептен кезектегі өзімнің еншімнен қағыс қалған шығармын, көкіректе сайраған талай ойлар бар еді. Бірақ, өкінбеймін. Шоқан көп адамдар ғұмырын арнауға тұратын жан. Ол өте алғыр, көптеген ұшқыр ойдың иесі еді, оның еңбегінің ұрпаққа түгел жеткізбеуі обал болатын болды», – деп естелік еткен [11, 33 б.].

Шоқантану саласындағы тағы бір түйткілді мәселе – ғалымның әлі де болса жарияланбаған еңбектерінің, Шоқанға қатысты тың құжаттардың болуы. Осыған орай, 2010 жылдың күзінде С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетіне академиктің жеке мұрағаты түскен. Бұған дейін бұл қор Дәнел апайдың қолында сақталған еді.

Сол бай қорды зерттеу үшін оқытушылар мен студенттерден тұратын жұмыс тобы құрылған еді. Зерттеу барысында жинақталған құжаттардың шамамен 80 пайызы Әлкей атамның Шоқан мұрасын зерттеуге арналған материалдары болып шықты. 2010–2011 жж. Ә.Х. Марғұланның Шоқан мұрасын зерттеуге арналған құжаттары университет ғалымдары мен студенттерінің зерттеу нысанына айналды.

Жеке архив құжаттары Әлкей Хақанұлының шоқантану ісіне қосқан зор үлесін ашып көрсетті. Сол материалдардан ғалымның 1941 ж. бастап 1985 ж. дейін, яғни дүние салғанға дейін Шоқан мұрасын зерттеумен айналысқанына көзіміз әбден жетті. Негізінен, архивте 1956–1967 жылдары Ш.Уәлихановтың алғашқы 5-томдық жинағын дайындағанда жинақталған құжаттар мен материалдар шоғырланған еді.

Зерттеулер нәтижесінде екі басылым жарық көрді: «Опись рукописного фонда – личного архива академика А.Х. Маргулана» және «Из наследия А.Х. Маргулана» атты құжаттар мен материалдар жинағы (қосымшаларды қараңыз). Өкініштісі, қаржы тапшылығына қатысты бұл басылымдар аз таралыммен шығып, көпшілік орындарға жеткізілмеді [12, 13].

2012 жылдың күзінде Дәнел Әлкеевнамен келісілгендей ғалымның мұрағаты толығымен астанамыздағы Қазақстан Республикасының Ұлттық архивіне тапсырылды. Қазірде осы құнды дүние сонда сақтаулы және Шоқанның мұрасын зерттеймін деген ізденушілерге қол жетімді [14].

Данышпанды танитын данышпан ғана. Бұл ақиқат! Дара тұлға Абайды дара туған Мұхаң танытса, Данышпан Шоқанды ғұлама Әлекең ғылымға, барша жұртқа танытты. Бұл оның нағыз ерлігі, ғылымдағы ерлігі. Сірә, тұлғаның ғұламалығы, данышпандығы дегеніңіз де осы болса керек!

Академик Ә.Х. Марғұланның шоқантанудың негізін қалай отырып, кешенді түрде жүргізген зерттеулері – ұлттық тарихи-мәдени мұраны зерделеуде өзінің жан-жақтылығымен, құндылығымен бағаланады.

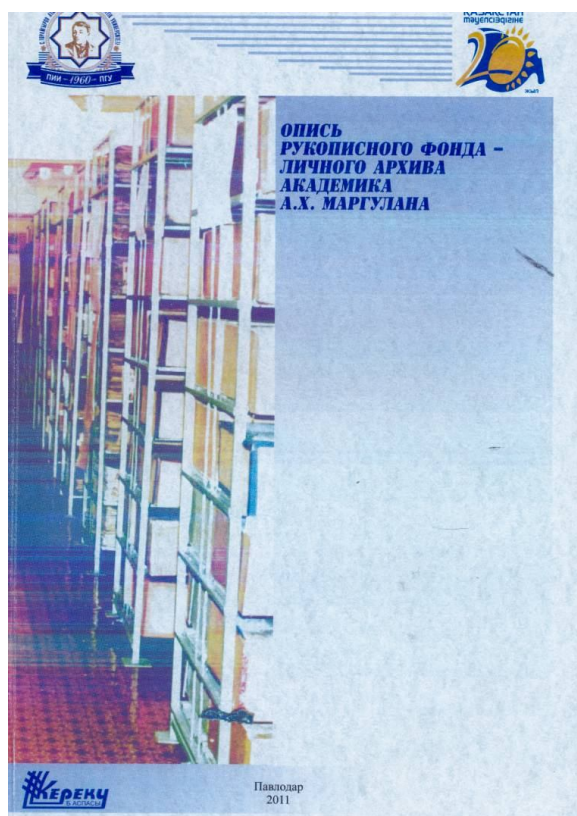
Ғалымның мұндай зерттеулері бай да, құнды мазмұнға ие болып, үлкен ғылыми мұраның бір бөлігі ретінде өткен сәтті өз бойында сақтау арқылы оны бүгінгі күннің жас ұрпақтарына паш ету өз міндеті деп түсінген.

Қорыта келе, Шоқантанудың алғашқы және соңғы болып негізін қалаған академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан. Және де бұл келер ұрпаққа үлгі болатындай өшпес мұра дейміз.

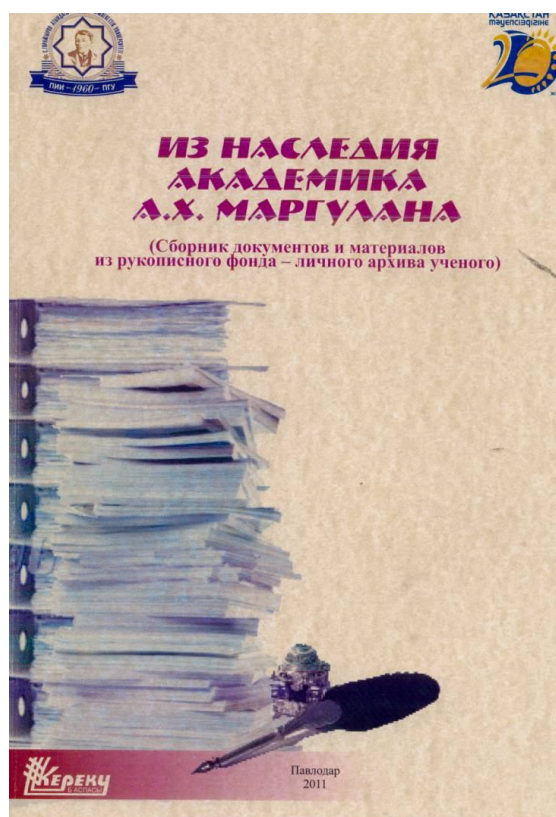
Әдебиеттер

1. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Болашақ, 2011. – Т.10. – 592 б.
2. Ермекбай Ж.А. Судьба и наследие Чокана Валиханова. – Нур-Султан: Изд-во НАО «Казахстанский институт общественного развития «Рухани жаңғыру»», 2020. – 276 с.
3. Хамитова М. Әлкей Марғұлан және мәдени мұра: ғылыми-танымдық зерттеу. – Алматы: Орхон, 2019. – 488 б.
4. Шоқан Уәлиханов және ХХІ ғасырдағы гуманитарлық ғылым: көрнекті қазақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (Алматы қ., Алматы облысы МК «Алтын-емел», 5–6 қараша 2010 ж.). – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 560 б.
5. Марғұлан Ә.Х. Қазақстан ғалымдарының биобиблиографиясына мәліметтер. Құраст.: Артықбаев Ж., Кадысова Р., Рахимов Е. және т.б. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 148 б.
6. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Алатау, 2007. – Т. 1. – 608 б.
7. Марғұлан Ә.Х. Шоқан және «Манас». – Алматы: Жазушы, 1971. – 164 б.
8. Марғұлан Ә. Шоқанның жарияланбаған ойлары // Қазақ әдебиеті. – 1980. – 4 қаңтар.
9. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Чокан Валиханов – востоковед. – Алма-Ата: Наука, 1985. – 111 с.
10. Хамитова М.А. Алькей Хаканович Маргулан (1904-1985): портрет человека и ученого // Материалы научно-практической конференции «История, археология и этнография Павлодарского Прииртышья». – Павлодар, 2000. – С. 34-36.
11. Уәлихан Ш.-А.Ы. Жол үстіндегі жұлдыз // Парасат. – 1998. – №5. – 32-34 б.
12. Опись рукописного фонда – личного архива академика А.Х. Маргулана. Сост.: Рахимов Е.К. и др. – Павлодар: Кереку, 2011. – 160 с.
13. Из наследия академика А.Х. Маргулана: сборник документов и материалов из рукописного фонда – личного архива ученого. Сост.: Е.К. Рахимов и др. – Павлодар: Кереку, 2011. – 200 с.
14. Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві = Национальный архив Республики Казахстан. Қор/фонд 195 – Алкей Марғұлан Хаканұлы.

ҚОСЫМШАЛАР

1. Академик Ә.Х. Марғұлан архивіндегі құжаттардың тізбесі (мұқаба).

2. Академик Ә.Х. Марғұлан архивінің кейбір құжаттарының жинағы (мұқаба).

Д.С. Құрмантай

Ғылыми жетекшісі: К.Б. Айдаркенова

Павлодар педагогикалық университет, г. Павлодар

kurmantay03@inbox.ru

ӘЛКЕЙ ХАҚАНҰЛЫ МАРҒҰЛАНЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

Андатпа. Мақалада көрнекті академик, ғалым, археолог Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғалымға қосқан үлесі жайлы айтылған. Материалдық мәдениет пен көне өнер ескерткіштерін, қазақ халқының әдебиеті мен тарихи-ерлік эпосының мәселелерін зерттеуге талдау жасау. Ә.Х. Марғұланның арқасында тарихи-археологиялық және этнографиялық зерттеулердің базасы қалыптасты.

Тірек сөздер: археология, этнография, ескерткіштер, мәдениет, экспедиция, академик.

Аннотация. В статье рассматривается вклад выдающегося академика, ученого, археолога Алькей Хакановича Маргулана. Анализ исследований памятников материальной культуры и древнего искусства, вопросы литературы и историко-героического эпоса казахского народа. Благодаря А.Х. Маргулану была сформирована база для исторических, археологических и этнографических исследований.

Ключевые слова: археология, этнография, памятники, культура, экспедиция, академик.

Summary. The article discusses the contribution of the outstanding academician, scientist, archaeologist Alkey Khakanovich Margulan. Analysis of studies of monuments of material culture and ancient art, issues of literature and historical and heroic epos of the Kazakh people. Thanks to A.Kh. Margulan, a base was formed for historical, archaeological and ethnographic research.

Keywords: archeology, ethnography, monuments, culture, expedition, academician.

Әлкей Хақанұлы Марғұлан есімін барлық қазақ жұрты таныған, әлемдік ғылымда өзіндік рөлі ойнайтын ұлы тұлға. Әлкей Марғұлан сексен жылдық ғұмырында талай мұра мен жазбалар қалдырды. Қазақстанды жаңа қырынан танып білуге жол ашты, ұлттық археологиялық мектебінің негізін қалаушыға айнала алды. Әдебиеттанушы, өнертанушы, шығыстанушы атты атақтарды бір басына сыйдырып, бүкілодақтық география қоғамының сөнбес жұлдызы іспеттес рөл атқарды.

Ол кісі 1904 жылдың 11-мамырында қасиетті Баянауыл топырағында дүниеге келді. Ә.Х. Марғұлан алғаш рет Сарыарқаны өз бағытымен қамтыған ҚазКСР ҒА орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының ұйымдастырушысы және жетекшісі болды [1, б. 9]. «Ежелгі Қазақстан қалалары мен құрылыс өнерінің тарихынан», «Орталық Қазақстандағы Беғазы Дәндібай мәдениеті» монографиялардың баспадан шығуы еліміздің ғылыми өміріндегі аса маңызды жаңалық болды. Зерттеушінің Қазақстан археологиясы, архитектурасы,

этнографиясы, ежелгі және орта ғасырлық тарихы, әдебиет және өнер тарихының басты мәселелеріне арналған 300 ден астам ғылыми және ғылыми-танымдық мақалалары жарық көрді. Академик Хақанұлы Марғұлан – жан-жақты ғалым. Зерттеген әр салаға өзінің мол мұрасын қосты. Археологиялық мұраны зерттеуі ең маңыздысы.

Археология ғылымы-қызығы мен шыжығы бір жүретін, ұлт тарихын жандандыратын, асыл мұраларға жол ашатын, халықты қазынаға байытатын ұлы күрес жолы. Ленинградта білім алып келген академик осыны жақсы ұғына алғандай. Уақытысында қазақ жерінде сақталған көне ескерткіштер туралы жазылған деректерді терең зерттеп, олардағы мәліметтердің тым аз екенін, елдің жердің тарихын толықтыратын тек археология екеніне көзі жетті. Ә.Х. Марғұлан археологиялық ғылымның барлық мәселелеріне тоқталып, және де өзінен кейінгі зерттеушілерге бағыт бағдар көрсетіп, саралап жол салып берді. Өзінің Н.Э. Манасовпен сұқбатында былай дейді: «Мен археолог ғалым М.П. Грязнов пен С.И. Руденконың экспедициясына қатыстым. А.Н. Бернштам, С.С. Черников, Л.Р. Кызласов және де еліміздің басқа да атақты ғалымдарымен жұмыс істедім. Өзімнің оқушыларым К.А. Ақышев, М.К. Кадырбаев Х.А. Алпыстаев, А.М. Оразбаевпен жұмыс атқардым» дей отыра археология туралы: «Археология дегеніміз – бұл өткен заман ескерткіштерін үздіксіз іздеу, заттай мәдениет комплекстерін, ерте замандағы адамдардың іздерін ашу. Өзімнің экспедициямды, адамдармен сұқбатымды, қазба жұмыстарымды, тапқан заттарымды еске алсам-бұл менің өмірдегі ең бақытты да қуанышты күндерім. Далада еңбектің бағасы, іске және сөзге деген адалдық сыналады, – деп жеткізген болатын [2]. Әлкей Марғұланның басқа зерттеушілерден ерекшелігін айта кететін болсам кейбір ғалымдар айтқандай тіршіліксіз дала, уақыт өте келе кейбір көшпенділердің жолы ғана түйісетін аймақ деген тұжырымдарды жоққа шығару болды. Ол осы аймақтарды өзге қырынан көріп, жаңаша түрде танып біле алды. Қазақстан жерінде көне мәдениеттің болғанын, бірақ әртүрлі жағдайларға байланысты олардың үзіліп, көне қоныстарды құм басқанын ғылыми тұрғыда анықтап, өз зерттеулерімен дәлелдеп берді. Тағы бір айта кетерлігі ғұлама ғалым қазақ даласында металлургияның даму тарихына көп көңіл бөліп, ежелгі металлургияның көптеген ескерткіштерін ашты және сипаттамасын берді. Олар: Жезқазған, Саяқ, Алабұға, Үрпек, Имантау, Шақпақ, Суық Бұлақ, Атасу. Ол өзінің еңбектерінде қазақ даласы алтын мен мыс елі екендігі туралы ертедегі Геродот, Әл-Идриси, Әбілғазы т.б еңбектерінде кездестіреміз деп елді жаңа қырынан ашқандай болды.

Ә.Х. Марғұлан алғашқы болып мәдениеттің және қалалық мәдениеттің бұрын айтылмаған куәларын тауып, жаңалық ашты. Ә.Х. Марғұланның этнография саласындағы еңбектеріне келетін болсақ оның әр жылдары жарияланған этнографиялық мақалаларымен қоса қазақтың қазақтың қолөнері жөніндегі еңбектері ерекше. Бірнеше жыл

этнография бөлімін басқара отырып Ә.Х. Марғұлан этнография ғылымының дамуына көп ықпал етті. Және де археолог көптеген еңбектерінде қазақтың көшпелі өміріне де жіті назар аударады. Мысалы, бір еңбегінде көшпенділер жайлы сөз қозғай отырып, тіпті көшпенділер заманындағы ат қасиеті мен күдіретін былай жеткізеді: көшпенділерге тән ширақтық пен үздіксіз қозғалыс атпен тығыз байланыста. Ат адамның өмірінде ерекше орын алады, ол жауынгерлік ерліктің серігі, ол қауіп-қатерден алып шығып отыратын айнымас дос. Көшпендінің санасында ат күн сипатты асыл зат болуымен қатар, дүниелік серік, батырлық эпосынан бізге жеткізгендей атты өзінің иесімен бірге көметін болған» – деп қазақ ғұмырындағы көшпенділер заманындағы әрбір қарапайым детальді, салт дәстүрді өз еңбектерінде жеткізіп отырған.

Оның 1950 ж. шыққан «Ежелгі Қазақстан қалалары мен құрылыс өнерінің тарихынан» деген еңбегі ортағасырлық Қазақстанның, нақтылай түссек Жетісудан Оралға дейінгі қалалар жөніндегі бірінші еңбек болды. Осы келесі еңбегінде ғалым: археологиялық материалдар VI–VIII ғасырлар Орта Азия мен Қазақстанда қалыптасқан қоныстарды типтерге бөлуге негіз болды. Қоғамдық және тұрғын үйлердің қираған құрылыстарына қарап қоныстарды алты түрге бөлді: сауда және қолөнер қоныстары, әскери қамал, керуен сарайлар, жер шаруашылық қоныстары болды. Мұндай қоныс түрлері бір-біріне құрылыс техникасы жағынан ұқсас болғанымен, салу жоспарлары мен өлшемдерінде айырмашылықтар болды, – деп қорытты. Сонымен қатар осы еңбекте Қазақстандағы құрылыс өнерінің даму тарихыда сараланған.

Ғалым өз еңбектерінде орта ғасырлық қалаларды да назардан тыс қалдырмады және ортағасырлық қалаларды зерттеушілердің негізін қалаушыға айналды. 1946–1950 жж. Орталық Қазақстанда, Оңтүстік Қазақстанда, Талас Шу өңірлерінде және Батыс Қазақстан өңірлерінде зерттеу жұмыстарын жүргізді. Және керуен жолдарына да аса мән беріп, Бетпақдала мен өтетін керуен жолдарын, Тараздан шыққан керуен жолдарын олардың бағытын негізгі белгілерін өз еңбектерінде атап көрсеткен. Мысалы Уанас және Жетіқоңыр жолдары туралы былай дейді: «Уанас және Жетіқоңыр жолдары оңтүстіктегі Отырар, Түркістан және Созақ қалаларынан басталған. Созақтан бірге шыққан бұл жол Шу өзеніндегі Тайөткел өткеліне жеткенде екіге бөлінген: бір жол Жетіқоңыр құмдарына қарай бет алса, ал екінші жол Сарысу, Есіл, Нұра өзендері алқабына Ертістің Төменгі ағысына дейін жалғаса берген» деп жазады еңбегінде [3, б.68-79]. Біз бұдан байқайтынымыз өз жұмысының майталманы болған археолог ғалым әр көне жолдың қай жолмен тоғысатынын және қандай маңызды рөл атқаратынын бәрінен жетік білген.

Ғалымның көзі тірісінде алған атақ абыройы да жетерлік болды: 1942 ж. Қазақ КСР Жоғары Советі грамотасымен; 1944 ж. Қазақ КСР Жоғары Кеңес грамотасымен; 1945 ж. «1941–1945 жж. Ұлы Отан

соғысындағы ерлік еңбегі үшін» медалімен, 1964 ж. Қазақ КСР Жоғары Кеңесі Құрмет грамотасымен, 1967 ж. «Орталық Қазақстанның көне мәдениеті» атты монографиясы үшін Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Қазақ КСР ҒА-ның сыйлығына ие болды.

1991 ж. 28 тамызда ҚазКСР Министрлер кабинетінің № 496 (Ә.Х. Марғұлан атындағы Археологиялық институтын құру) жөніндегі қаулысы шықты. Қаулы бойынша жаңа құрылған Археологиялық институтына Қазақстан археологиясының негізін қалаушылардың бірі белгілі ғалымы археолог, тарихшы, филолог, этнограф республикалық ғылым академиясының академигі Әлкей Хақанұлы Марғұланның есімі берілді [4, б. 19].

Оңтүстік Қазақстан облысы, Астана, Павлодар, Екібастұз, Жезқазған қалалары мен Баянауыл ауданындағы мектептер мен көшелерге Әлкей Марғұланның есімі берілді. Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінде Әлкей Марғұлан атындағы степендия тағайындалып, музей ашылды, әрі бұл шахарда ғалымның ескерткіші орнатылды. 2004 жылы Әлкей Марғұланның 100 жылдық мерейтойы ЮНЕСКО-ның шешімімен әлемдік деңгейде аталып өтілді.

Қорытындылай келе, Әлкей Марғұланның бізге берері өте көп болды. Қазіргі заманға дейін еңбектері өз құндылығын жоғалтпаған. Біз осы кісінің еңбектері арқылы елімізді таныдық, этнографиямызды білдік, тарихымыздың тағылымына бас ұрдық, жас ұрпақты сусындата алатын білімге жол аштық, әдебиетіміз бен төл өнерімізді көркемдей түстік.

Әдебиеттер

1. Қызласов Л.Р. А.Х. Марғұлан. К портрету ученого и человека // Ғұлама. Тағдыр. Тағылым (Әлкей Марғұлан туралы естелік мақалалар, деректі әңгімелер, очерктер, өлең арнаулар). – Павлодар, 2004. – 19-26-бб.
2. Марғұлан А.Х. Древние караванные пути через пустыню Бетпак-дала // Вестник АН КазССР. – 1949. – №1 (46). – С. 68-79.
3. Марғұлан А.Х. Сочинения том 3–4 Петроглифы Сарыарки // Алматы. – 2003. – 9-10.
4. Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия / Ред. А. Абдулин. – Алматы: Атамұра, 2006. – 280 б.

А.М. Сыздыкова

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

aimeken@mail.ru

ПАМЯТНИКИ ДРЕВНЕЙ МЕТАЛЛУРГИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье описаны основные памятники древней металлургии Казахстана, основные процессы добывания руды и получения металла в древности. А.Х. Маргулан отмечал, что «во второй половине 2 тысячелетия до н.э. Центральный Казахстан стал одним из важнейших центров металлургии на Евразийском континенте».

Ключевые слова: древняя металлургия, эпоха бронзы, орудия труда.

Андатпа. Мақалада Қазақстандағы ежелгі металлургияның негізгі ескерткіштері, ежелгі дәуірдегі кен өндіру мен металл өндірудің негізгі процестері сипатталған. Ә.Х. Марғұлан «б.з.б 2 мыңжылдықтың екінші жартысында Орталық Қазақстан Еуразия құрлығындағы маңызды металлургия орталықтарының біріне айналды» пікір білдірген.

Тірек сөздер: ежелгі металлургия, қола дәуірі, еңбек құралдары.

Summary. The article describes the main monuments of ancient metallurgy in Kazakhstan, the main processes of ore mining and metal production in antiquity. A. Margulan noted that “in the second half of the 2nd millennium BC Central Kazakhstan has become one of the most important centers of metallurgy on the Eurasian continent.”

Keywords: ancient metallurgy, Bronze Age, tools.

Становление древней металлургии, основанной на массовых разработках медных и других полиметаллических руд на территории Казахстана происходит во второй половине 2 тысячелетия до н.э. Местами разработки месторождений полезных ископаемых в древности являлись Джекказган, Коргасын, Майкаин, Текели, Карагайл, Шатыркол и др. К памятникам древней металлургии относятся многочисленные древние разработки меди и других металлов, поселения горняков и металлургов, фрагменты плавильных печей разных конструкций, шлаки, формы для литья, большое количество орудий из камня для операций металлургического процесса. Многие поселения древних горняков и металлургов функционировали длительное время – с ранне-бронзового века до позднего средневековья. Например, поселение Соркудук по результатам анализа данных было датировано двумя периодами: эпохе бронзы и раннему средневековью [1, 26]. Здесь было обнаружено восемь плавильных печей, скопление шлаков, окисленных руд, обломки тиглей и других орудий труда металлурга, относящихся к разным культурным слоям. В технической литературе древние работы на месторождениях названы «чудскими» [1, 27].

Первые сведения о горных разработках и древней металлургии Казахстана мы находим в трудах и путевых заметках Д.Г. Мессершмидга, Г.Ф. Миллера, П.С. Палласа, Н.П. Рычкова, Г. Розе. Однако их сведения

отрывочны, более детально недра Сары-Арки исследовались в конце VIII и в начале XX века геологами Г.Д. Романовским, А.А. Краснопольским и другими. По данным геолога С.Х. Болла, в геологическом докладе 1910 года «О владении атбасарских медных промыслов» говорится, что количество добытой в древности руды определяется в миллион тонн. Казахстанскими учеными накоплен значительный материал, касающийся многих аспектов древнего металлургического производства, начиная с добычи и переработки руды и заканчивая выплавкой металла и получением готовых изделий. Данная тема нашла отражение в ряде статей и монографий К.И. Сатпаева, А.Х. Маргулана, Н.В. Валукинского, С.С. Черникова, М.К. Кыдырбаева, Ж.К. Курманкулова, С.У. Жауымбаева. Благодаря научным исследованиям этих ученых мы имеем представление о древней металлургии наших предков. Общее количество добытых руд в древних рудниках только Центрального Казахстана нам пока точно неизвестно. Однако самый скромный подсчет геологов говорит, что только в древнем Джекказгане было добыто не менее 1 млн. тонн, на Успенском 200000 тонн, на Кенказгане – 800000 тонн богатых медных руд. По данным К.И. Сатпаева, древние рудокопы добывали руду с содержанием меди свыше 10–12% [2]. А.Х. Маргулан отмечал, что «во второй половине 2 тысячелетия до н.э. Центральный Казахстан стал одним из важнейших центров металлургии на Евразийском континенте». Сегодня мы говорим о развитии металлургического производства и в Восточном Казахстане, и в Северном Казахстане.

Свидетельством являются памятники горного дела и древней металлургии, которые дошли до нас в виде выработок на медь, олово, свинец и др.; в виде медеплавильных комплексов на долговременных поселениях андроновцев. К сожалению, нельзя не отметить факт, что эти памятники подвергались разрушению рудниками, существовавшими в более позднее время и разрушаются современными горными работами.

Одни из больших древних карьеров, которые в виде ям, траншей, канав тянулись на несколько километров были обнаружены на участке Кресто в месторождениях Жезказгана. Выработки имели длину 30 м, ширину 10 м, глубину 4 м. На Спасском участке обнаружено девять разработок, самая большая копь имела длину 18 метров, ширину 101 метров, глубину 55 метров.

Поселения древних металлургов обязательно располагались в «шаговой» доступности к источникам воды и топлива, необходимых для металлургического процесса. Топливом служил уголь, который получали из древесины. По подсчетам Н. Валукинского на 15–20 кг выплавленной меди потребность топлива составляла около 1 тонны. В центральном Казахстане найдены поселения, расположенные по долинам рек Нура, Сарысу, Атасу, Ишима, Селеты, Шидерты, Жарлы. К хорошо исследованным памятникам металлургического производства древнего Казахстана

относятся поселения металлургов Атасу 1, Милыкудук, Талдысай, Канай, Мыржык, Алтын-тюбе, Шет.

Одним из таких поселений является Атасу-1 (Центральный Казахстан). Уникальность поселения в том, что здесь обнаружены и исследованы памятники полного металлургического цикла первобытного производства: конструкция печей; орудия труда; загрузка, плавка металла с последующим литьем, а также другими дополнительными операциями [3].

Медеплавильные печи поселения Атасу-1 представляют собой конусообразные сооружения – так называемые печи шахтного типа, основная и рабочая части которых располагаются на материковом слое. Печи были сооружены из местного материала с применением огнеупорной глины и плит крупнозернистого гранита. Внутри древние печи перед каждой плавкой обмазывались глиной. Иногда толщина внутренней обмазки доходило до 20–25 см. Печи имели воздуходувные канала фуры, в некоторых печах воздуходувные каналы были найдены в двух или трех местах, спирально опоясывая стенки печи, были направлены вниз. Видимо, печи Атасу-1 работали при мощном искусственном дутье воздуха. Дымоходы длиной 10 и более метров, во-первых, обеспечивали сильную тягу, во-вторых, возможно, служили для сушки глиняных сосудов. Реконструкция показала, что печи Атасу-1 по функциональному назначению можно разделить на четыре разновидности: для получения древесного угля, обжига руды, получения так называемого штейна-промежуточного медно-железистого сернистого вещества, черновой меди и последующего его рафинирования в тиглях. В целом исследованные древние металлургические печи демонстрируют высокий профессионализм мастеров-металлургов эпохи бронзы. Об этом свидетельствует продуманность и целесообразность конструкций воздуходувной системы, дымоходы с разветвлениями, разновидность размещения тиглей и т.д. [1, 55]. О существовании многоэтапной плавки меди говорят спектральные и химические анализы шлака, также орудия труда, обнаруженные при поселении [3]. На поселениях металлургов Атасу вблизи печей обнаружены устройства для содержания продуктов первичной плавки – прямоугольные площадки размером приблизительно 24 кв. м с ямками, заполненными плохо отчищенным от шлака металлом. Эти платформы использовались для сбора черновой меди. [1, 50].

Заслуживает внимание поселение Талдысай – один из центров древней металлургии. По мнению Ж.К. Курманкулова, он является вторым крупным металлургическим центром после Атасу. Селение Талдысай расположено в Карагандинской области, в 80 км от города Жезказгана. Изначально в бронзовом веке в Талдысае перерабатывали, добытую в Жезказгане медь. Здесь имеются конструкции печей, предназначенные для кучевого обжига, для выплавки измельченной руды; имеется источник воды для промывки и обогащения [3]. Медеплавильные ямы – печи

устроены в материке и подразделяются на 4 типа. Разнообразие в конструкциях печей обусловлено многоступенчатым процессом плавки меди.

Цикл работ древних рудокопов и металлургов представляется нам в следующей последовательности: разведывательные операции (обнаружение наличия медной или оловянной руды, нащупывание жил), добыча и сортировка на руднике, транспортировка, обогащение, которое производили у водных источников или на поселении, заготовка топлива – древесного угля, плавка руды и литье. Во всех операциях, видимо, участвовали несколько десятков человек. Добыча руды, возможно, носила сезонный характер.

Мы можем предполагать, что в результате практического опыта древние знатоки руды постепенно освоили различные способы поисков металлических руд. После обнаружения каких-либо внешних признаков наличия медной или оловянной руды в том или ином месте осуществлялись дальнейшие разведывательные операции. Закладывались пробные ямы, канавы и другие углубления уже для нащупывания жил [4].

Изучение памятников позволило сделать вывод, что широко распространенным методом разработки руд Центрального Казахстана в эпоху бронзы, видимо, являлся способ открытого карьера. Открытые карьеры длиной в несколько десятков и сотен метров, встречающихся в древних разработках Джекказгана, Саяка, Коунрада, судя по размерам, видимо, разрабатывались на протяжении нескольких столетий [3].

Не исключено, что проходки методом штольни и шахты сосуществовали с открытыми карьерами. Свидетельством того являются Алтынтобе и Босагы, находящиеся среди открытых карьеров.

Известны три способа добыча руды: кайлование, метод «огневой проходки», подкоп. Добытую руду подвергали первичной сортировке и измельчению непосредственно внутри карьера. В качестве орудий труда использовались молотки и рудодробилки, колотушки из рога марала, а также вытянутые цилиндрической формы песты и терочки. Поэтому вокруг карьеров появлялись отвалы. К месту вторичной сортировки и промывки руду доставляли в кожаных мешках. Для промывки руды создавались искусственные плотины на берегах рек или родников, такие плотины обнаружены археологами поблизости поселений древних металлургов Атасу, Милыкудук. Дробление, толчение и растирание руды производились на каменных плитах (Талдысай).

Решающее значение имели температурный режим при нагревании рудной масс и последующем ее охлаждении, скорость процесса плавления руды [1, 39].

Получение меди из руд осуществлялось по следующей схеме: 1) обогащение руды (получение моноконцентрата), 2) обжиг руды или концентрата при температуре 320–400°C, 3) плавка и получение штейна, 4) конвертирование штейна и получение черновой меди, рафинирование меди. [1, 47, 116,41].

Литье и дальнейшая доработка готовых изделий производились непосредственно на поселениях, о чем свидетельствуют многочисленные находки литейных форм, тиглей, льячек. Профессионально выделившиеся общинные мастера в совершенстве владели всеми способами литья и кузнечной ковкой бронзы, а также видами термической обработки металла. Древние литейные формы делались из камня, металла и глины, причем в преобладающем большинстве случаев они состояли из нескольких складывающихся между собой частей и чаще всего из двух створок. Для литья сложных металлических изделий часто делались восковые модели. Они осторожно покрывались слоем глины, образующим литейную форму, при подогреве которой воск растапливался и вытекал, оставляя пустое пространство для заливки металла. После его застывания из литейной формы извлекались уже готовые металлические изделия, требующие, в зависимости от функционального назначения зачистки, проковки или заточки [4]. Металлургические исследования бронзовых изделий из поселений Атасу-1, Мыржык, а также могильников Атасу, Сангру, Ак-Мустафа, Шет показали, что основные вещи отливались в одностворчатой или двухстворчатой формах.

Анализ данных технологического процесса свидетельствует о прекрасном знании мастерами-литейщиками поведения сплавов, учета функции изделия и состава сплава, что предполагает не только наличие профессиональных навыков, но и определенную специализацию. Данные спектрального анализа шлаков свидетельствуют о мастерстве литейщиков металла бронзового века, так как они получали медь и бронзу высокого качества, все «лишние» элементы отшлаковывались. [1, 40].

В горном деле и металлургии Центрального Казахстана активно использовали орудия из камня: молоты, песты, кайла, ступы, терки, клины. В целом, в эпоху бронзы в хозяйстве и быту андроновцы продолжали использовать каменные орудия. Из камня делали только те орудия, которые нельзя было изготовить из металла или же на изготовление которых требовалось много металла. Однако на поселениях Центрального Казахстана бронзовые орудия встречаются редко, это объясняется, видимо, тем, что после определенного срока их переплавляли и отливали заново.

Все эти важнейшие технические достижения явились базой для открытия и освоения нового сырья для изготовления орудий труда – железа.

Директор Исследовательского центра древневосточной азиатской железной культуры профессор Ясуюки Мураками предполагает, что печи для плавки железной руды начинали строить именно в Центральной Азии, в Казахстане. С 2009 года карагандинские археологи ведут раскопки поселения Алат эпохи бронзы в Каркаралинском районе. Ученые не сомневаются, что здесь, в Кентских горах, было специализированное поселение древних металлургов. В 2016-м археологи Казахстана и Японии раскопали 4 бронзолитейные печи и 3 железоварочных горна. [5]

Список использованных источников

1. Кузнецова Э.Ф., Тепловодская Т.М. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1994. – 207 с.
2. Жауымбаев С.У. Древняя металлургия и горное дело Центрального Казахстана (эпоха бронзы) <http://www.dissercat.com/content/drevnyaya-metallurgiya-i-gornoe-delo-tsentralnogo-kazakhstana-epokha->
3. Талдысай – древний центр металлургии. <https://e-history.kz/ru/news/show/3844/>
4. Жолашарова Г. Древняя металлургия эпохи бронзы Улытау – Жезказганского региона // Жезказганская правда. – 2013. – 28 июня (№25). – С.6
5. Истоки древней металлургии // Казахстанская правда. – 2018. – 19 сентября // <https://www.kazpravda.kz/articles/view/istoki-drevnei-metallurgii>.

А.А. Калиева

*учитель казахского языка и литературы КГУ «Средняя школа №8 г. Аксу»
ajgul-2018@list.ru*

АЛЬКЕЙ МАРГУЛАН – БОГАТСТВО НАЦИИ

Аннотация. Алькей Хаканович Маргулан – феноменальное явление в истории отечественной науки, основоположник археологии и этнографии в Казахстане. А.Х. Маргулан был первооткрывателем в исследовании духовных святынь своего народа, первооткрывателем веками скрытых тайн истории народа. Проехав десятки тысяч километров по Казахстану от его западных границ через весь Центральный Казахстан до северо-восточных и восточных пределов нашей родины, он открыл и описал памятники материальной культуры с эпохи бронзы и ранних кочевников до позднего средневековья, изучал обычаи и традиции казахов, эпические сказания, легенды и предания, места обитания протоказахских племен.

Ключевые слова: археология, А.Х. Маргулан, история науки, первооткрыватель, археолог, этнограф, фольклорист.

Андатпа. Әлкей Хаканұлы Марғұлан – отандық ғылым тарихындағы өте сирек кездесетін құбылыс, Қазақстан археологиясы мен этнографиясының негізін қалаушы. Ә.Х. Марғұлан өз халқының рухани қасиетін зерттеуде алғашқылардың бірі болды, халық тарихындағы ғасырлар бойы тұнған құпияларды алғашқы болып ашты. Қазақстанның батыс шекарасынан бастап Орталық Қазақстан арқылы отанымыздың солтүстік-шығыс және шығысына дейін ондаған мың шақырымды жүріп өтіп, ол қола және ерте темір дәуірінен бастап кейінгі ортағасырларға дейінгі ескерткіштерді ашып, сипаттады, қазақ халқының салты мен дәстүрін, эпикалық әңгімелерін, аңыздарды, қазақ тайпаларының қоныстанған жерлерін зерттеді.

Тірек сөздер: археология, Ә.Х. Марғұлан, ғылым тарихы, алғашқы, археолог, этнограф, фольклорист.

Summary. Alkey Kh. Margulan is phenomenon in the history of national science, founder of archaeology and ethnography in Kazakhstan. A.Kh. Margulan was pioneer in the study of spiritual sanctuaries of his people, pioneer for centuries hidden secrets of the history of the people. Having traveled tens of thousands of kilometers across Kazakhstan from its western borders across Central Kazakhstan to the northeastern and eastern limits of our homeland, he discovered and described monuments of material culture from the

Bronze Age and early nomads to the late Middle Ages, studied customs and traditions of Kazakhs, epic tales, legends and stories, places of living of Proto-Kazakh tribes.

Keywords: archaeology, A.Kh. Margulan, history of science, pioneer, archeologist, ethnographer, folklorist.

Широкая казахская степь была благословенной землей многих Тарханов и великих ученых, проливших миру свет науки и образования. Интеллектуалы нации, осознавшие свою благородную созидательную жизнь как высший пьедестал жизни, оставили неизгладимый след, вечный след в знании и в служении стране.

Несмотря на некоторые ограничения, налагаемые на исследования, связанные с тюркским миром в эпоху Советского Союза, особое место занимают ученые, в том числе казахские, интересующиеся тюркологической наукой и внесшие значительный вклад в изучение проблемы. Одним из таких ученых и уникальным, является академик Алькей Маргулан.

Начиная с тридцатых годов, эпические поэмы, которые были предметом изучения А. Маргулана, а в последующие годы изучение истории древнего казахского зодчества, скульптуры, искусства мастерства охватывали три основные сферы. Во-первых, изучение данных, собранных в результате раскопок во время археологических экспедиций, во-вторых, изучение трудов древних, средневековых ученых, ученых о Средней Азии и Казахстане, использование метода обобщения в сочетании с их исследованиями в области устной литературы. И даже сравнивая образцы устной литературы, в том числе сказки и легенды, изучали аспекты сходства, своеобразия мотивов поэмы, первые и последующие следы мотива, опираясь на общественную, экономическую историю народов.

Главной особенностью А. Маргулана как ученого является изучение этноистории, этнокультуры, этноархеологии, этнолингвистики.

А.Х. Маргулан – ученый, впервые комплексно изучивший казахский фольклор, в том числе, опираясь на казахские исторические предания, связав историю и этнографию.

К. Акишев считает, что «заслуги Алькея Маргулана в науке, сумевшей соединить археологию, этнографию и фольклор, подобны развороту интересной книги». Со временем эта книга будет увеличиваться в стоимости.

А. Маргулан в своей работе «древние поэмы-легенды», изданной в издательстве «Жазушы», писал: «Это были разные кочевые тюркоязычные страны, населявшие Сахару, которые на протяжении веков издавали сказки, сказания, легенды. Среди них были гунны и саки, усунь, кыргызы и уйгуры, которые, судя по древним временам, занимали определенное место в общественности и оставили в истории выдающиеся имена, но все остальное послужило основой для создания казахского народа, существовавшего в исторические эпохи в сегодняшних казахских степях. Поэтому и следы культуры, созданные этими древними племенами, в

том числе казахские поэмы, эпосы, орнаменты, произведения архитектуры, до сих пор хорошо сохранились на казахстанской земле, их обычаи, законы страны, вся их духовная жизнь во многом были раскрыты в быту казахского народа». [1, 400]

Академик А.Х. Маргулан в своих исследованиях доказал, что фольклор тесно связан с этнографией, что они взаимодополняют друг друга в изучении истории этноса. Об этом свидетельствует докторская диссертация «Историко-литературные исследования об эпических историях казахского народа (миф, легенда, сказка-поэма, легендарные рассказы)», защищенная ученым в 1946 году, и крупный монографический труд «Древние легенды», опубликованный в 1985 году. В этих работах Алькей Маргулан впервые исследовал мифы народа с комплексной точки зрения, используя их в качестве исторических источников. Он также является одним из первых ученых, которые в своих исторических сказаниях впервые рассказали о генезисе и путях развития казахского народа в советское время.

А.Х. Маргулан «прошел маршрутами древних караванных путей и кочевков казахов тысячи и тысячи километров, отыскал и выявил десятки археологических памятников» и, опираясь на многолетние археологические изыскания, доказал, что уже во II тысячелетии до н. э. на территории Казахстана существовала цивилизация с самобытной высокоразвитой культурой. Свидетельством тому служат сохранившиеся некрополи и мавзолеи, памятники культовой архитектуры, жилые и оросительные сооружения, предметы керамического и каменотесного искусства, остатки каменной скульптуры, металлические и костяные изделия. [2, 118]

Описанные памятники датируются временем перехода от эпохи средней к поздней бронзе. Исследуя мавзолеи эпохи бронзы и памятники переходного к раннему этапу железа, ученый воссоздал картину исторического прошлого племен, населявших Казахстан в ту далекую эпоху. В работах А.Х. Маргулана впервые получили освещение вопросы ирригации, хозяйственного уклада и строительного дела Сарыарки II–I тысячелетия до н. э.

В поле зрения Алькея Хакановича всегда находились вопросы истории культуры и искусства Казахстана. Фундаментальный труд А.Х. Маргулана «Казахское народное прикладное искусство» – это синтез этнографических и искусствоведческих изысканий, результат многолетних экспедиционных поездок. В нем системно представлены предметы быта казахов, даны их происхождение и эволюция. По существу это энциклопедия казахского прикладного искусства, шедевров народного художественного творчества.

В течение многих лет он занимался исследованием научного и литературного наследия Чокана Валиханова. Алькей Хаканович провел огромную работу по выявлению и изучению затерянных в архивах страны рукописей и трудов – великого казахского ученого. Среди них особую

ценность предоставляет вариант известного киргизского эпоса «Манас», изданный Маргуланом отдельной книгой.

Исследование ученого «Шокан и «Манас» (1973) ценно тем, что шокановедение тесно связано с древнейшей культурой, литературой. Изучение того, как Шокан писал «Манас» с традиционным арабским правописанием «Тюрк», веками использовавшимся на землях Средней Азии и Казахстана, связывает его неразрывным каналом познания древнего наследия. Рассказывая тысячелетнюю историю «тюркской» письменности, особое значение в духовной жизни общества занимает то, что с X века созданные все письменности на бумаге в Средней Азии и Казахстане, на Урале и Поволжье были написаны на тюркском языке. Через данную письменность открывается значение литературно-исторической традиции достижения «тюркских» дней поэтами Бабыром, Кадыргали Жалаири, историческими записями Абылгазы, поэмами Бухар жырау, Абая, сырым Датұлы. Кроме того, на конкретных примерах сохранившихся исторических летописей, литературы, языкового наследия, таких как «Коркыт», «Огузнаме», «Мухаббатнаме», «Шайбанинаме», «Санлак», а также героические, любовные легенды XIII–XVI веков, общие для казахского, каракалпакского, ногайского народа, можно увидеть, что переговоры казахского народа со странами Средней Азии, России, Китая велись только на одной письменности – тюркской. [6, 432]

В рамках шокановедения Огузское влияние в составе казахского народа изучается с точки зрения его проявлений в казахских мифах и версиях устной литературы, различает его обоснованную логику, дифференцирует миф не только в единстве со сказкой, но и в единстве с образцами устной литературы в целом, включает в себя комплекс путей развития и эпической природы.

Под руководством А. Маргулана изданы пятитомные сборники Ч. Валиханова. Написано более пятидесяти статей, охватывающих творчество Шокана, научные статьи общим объемом более 100 печатных листов. Выпустил отдельную книгу Чокана Уалиханова «Манас».

Особенно важно было представить общественности древнюю версию «Манаса», написанную и найденную ученым Чоканом Уалихановым. Он исследовал тот же вариант, сравнивая его с другими вариантами. Кроме того, широко проанализирована и оценена история вступления эпопеи в общее письмо, ее прежние и последующие исполнители, их изменение в зависимости от желания своего времени, ее причины, сцены эпохи, связанные с историей тюркских народов и кыргызов в целом, суждения Шокана и других исследователей. В данной версии были показаны Орхон-Енисейские памятники и символы Коркытской книги, с которыми было определено родство, эпосу дали научное определение и обозначили его значительное место в истории мирового искусства.

Известно, что А. Маргулан, сравнив с киргизским оригиналом, удачно перевел на казахский язык часть эпоса «Манас», переведенную Чоканом с русской версии.

В данном разделе акцентировано внимание на таких элементах традиции как сервировка блюд, подача мяса, встреча гостей. Сауын айту – это традиция, характерная для крупных казахских обедов, достаточно устоявшаяся, чтобы сообщить о дате подачи обеда в окрестные и отдаленные аулы. Такое большое мероприятие, как «Ас беру», заложено во всех обычаях и традициях казахского народа, поэтому мы видим, что общественное значение – это глубоко духовное, мировоззренческое явление. Кочевое казахское общество было общинным, а общинные отношения в нем полностью охватывали главную идеологическую, обрядовую, семейную, мировоззренческую и всю духовную культуру. [4]

В заключение отметим, что наследие А. Маргулана относится к духовному богатству нации, которое служит будущему, созвучному фундаментальным изменениям, происходящим в нашей общей культуре в современной исторической науке. Автор более 400 различных научных трудов – А. Маргулан, первым перевел эпос «Ер Таргын» с казахского на русский. О Ш. Валиханове он написал более 50 статей. Ученый воспитал и подготовил не одно поколение ученых этнографов, археологов и историков. Под его руководством защитило докторские и кандидатские диссертации более 50 человек. Ошибочно рассматривать творчество А. Маргулана, ограничиваясь определенной областью исторической науки. Ведь сама наука ставит своей целью всестороннее взаимопроникновение и сопряжение исторических процессов. Поэтому он исследовал археологические памятники, связывая их с историко-письменными данными, исторические письменные источники с легендами, легенды и предания с двумя предыдущими. Тем самым ученый сумел осветить и раскрыть непростой, местами еще не разгаданный путь, который прошел наш народ. Этот метод, вероятно, послужит примером как для ученых следующего поколения, так и для учащихся в стенах школы, таких как мы.

Список использованных источников

1. Маргулан А.Х. Сочинения: Т.1: Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алматы: Атамұра, 1998. – 400.
2. Горбунов С. Улица ведущая в бессмертие: 100-летию А. Маргулана посвящается // Казахстанская правда. – 2004. – 29 мая (№117–118).
3. Казахстанская археология. – 2018. – №1.
4. Абуев К. Шокан Уалиханов и Алькей Маргулан // Акмолинская правда. – 2010. – 2.09.
5. Косжанова Р. Археология и архитектура – науки взаимосвязанные // Строительство и архитектура. – 2004. – 26 мая.
6. Чокан Ш. Четыре времени жизни: Воспоминания и размышления. – Алматы: Білім, 1998. – 432 с.

7. Кызласов Л. А.Х. Маргулан: к портрету ученого и человека // Евразийское сообщество. – 2015. – №5.
8. Казахская литература, 2014. – 3 стр.
9. Уснувших древностей искатель. – 2020 г.

Д.Қ. Орынбасарова

«Жезқазған қаласы мемлекеттік архиві» КММ директоры
dina_k11@list.ru

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН – ЖЕЗҚАЗҒАН-ҰЛЫТАУ ӨңІРІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУШІ

Андатпа. Баяндамада әдебиеттанушы, өнертанушы, шығыстанушы, Ұлттық археология ғылымының негізін қалаушы Әлкей Марғұланның Жезқазған-Ұлытау өңіріндегі жүргізген зерттеулеріне байланысты артында қалдырған мол мұрасы жайында мағлұмат беріледі.

Тірек сөздер: Әлкей Марғұлан, Сүтемген Бүкіров, Жезқазған-Ұлытау, Қарсақбай, Бұланты, Домбауыл.

Аннотация. В статье приводятся сведения о богатом наследии основоположника отечественной археологической науки, литературоведа, искусствоведа и востоковеда Алкея Маргулана в связи с его исследованиями в Жезказганско-Улытауском регионе.

Ключевые слова: Алкей Маргулан, Сутемген Букиров, Жезказган-Улытау, Карсақбай, Буланты, Домбауыл.

Summary. The report provides information about rich legacy of Alkey Margulan a literary critic, art critic, founder of the National Archaeological Science in connection with his research in the Zhezkazgan-Ulytau region.

Keywords: Alkey Margulan, Sutemgen Bukirov, Zhezkazan-Ulytau, Karsakbay, Bulanty, Dombauyl.

Ұлтымыздың мақтанышы, Қазақ ССР Ғылым академиясының академигі Әлкей Хақанұлы Марғұлан – тарих, этнография, археология, архитектура, колөнер тарихы, топонимика, фольклористика салаларында көрнекті із қалдырған, қазақ тарихына қосқан үлесі зор, мәдени мұрасы өте бай, теңеуі жоқ ғұлама ғалым.

Ә. Марғұланның сайын даласы құпияға, шежіре мен жылнамаға, жұмбақ пен тарихқа толы, тарихи тамыры тереңге кеткен Сарыарқаның, оның ішінде Ұлытау-Жезқазған өңірі тарихын зерттеуге сіңірген еңбегі орасан зор. Бұл өңір ежелгі заманнан экономикалық, саяси, ғылыми жағынан адамзат әлемінің өзіне деген құлшынысын арттыруда. Жезқазған, Жезді, Қарсақбай, Ұлытау өңірлерінің жерінің асты пайдалы қазбаларға толы болса, үсті тарихи ескерткіштерге бай өлке. Ғұлама ғалым Ұлытау аймағында, Кеңгір мен Сарысу жазығында қола дәуірі мен ертедегі темір өңдеу ғасырында өзіндік өркениет, отырықшылық және қала мәдениеті болғанын дәлелдеген жан.

Әлкей Марғұланның зерттеулерінің негізгі бағыты – қола дәуірі болды. Ғалымның тыңғылықты зерттеулерінің нәтижесінде Жезқазған аймағының қола дәуіріндегі картинасы жасалды. Қола дәуірі – Жезқазған аймағы дамуының ғажайып кезеңі екендігі ғылыми тұрғыда дәлелденген дүние. Қола дәуірі қоныстарының ең ірілері – Кресто, Милықұдық, Айнакөл, Сорқұдық, Златоуст, Тасқұдық, Ақши, Құлман, Талдысай жерлерінде атақты ғалымның табанының ізі, қолының табы қалған деуге әбден болады. «Қазба жұмыстары көз жеткізгендей, көне металлургиялық өндірістің өнімдері қоладан жасалған еңбек құралдары, қару-жарақтар, тұрмысқа қажетті заттар мен әшекей бұйымдар болған», – деп табанды тұжырым жасаған ғалым біздің өңірдің тарихының көкжиегін кеңейтті. [1]

Академиктің «Ұлытау-Жезқазған» өңіріне алғашқы сапары 1943 жылы қыркүйек айында Кеңес Одағының Ғылым Академиясының қазақ филиалы ұйымдастырған экспедицияның оңтүстік бөлімінің басшысы ретінде басталды. Экспедицияның негізгі мақсаты – 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің басшысы Аманкелді Иманов туралы материал жинақтау болатын. Экспедиция мүшелері Байқоңырда, Қаражар ұрысы болған жер – Талап колхозында, Ұлытауда болған. Бұл жолы олар ұлт-азаттық көтерілісіне қатысушылармен кездесіп, көтеріліске қатысты өлең-жырлар, естеліктер және қару-жарақ үлгілерін жинап қайтқан. Осы сапар барысында Әлкей Марғұлан Ұлытау жерінде алғашқы археологиялық барлау жұмыстарын жүргізеді. Ұлытау тауының бір биігі – Ақмешіт Әулиеден ескі қорғанның орнын табады. «Ескерткіш жанында бақсылық діни-нанымның белгілері – байланған ақтық және ат құйрықтарының үзіктерінің табылуына қарағанда бұл оба Дешті-Қыпшақ даласына ислам дінінің таралу кезеңінде дүниеге келуі мүмкін», – деп жазған Ә. Марғұлан.

Орталық Қазақстанды археологиялық жағынан жоспарлы, нысаналы түрде зерттеу 1946 жылы Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының құрылуымен байланысты болған [2]. Оны ұйымдастырған және 80 жылдардың басына дейін басқарған ғалым Ә. Марғұлан болатын. Орталық Қазақстан жерін зерттеуді мақсат еткен экспедиция Жезқазған өңірінде болып, ғылыми қорытынды шығару жұмысына тигізер маңызы зор көне жәдігерлерді тапты. Ең бастысы – Жезқазған жері біздің жыл санауымызға дейінгі жылдардың өзінде ірі металлургиялық орын болған деген ғылыми тұжырым жасалды. Сөйтіп Геродот жазбаларындағы айтылған ой тарихи айғақтармен беки түсті. Әлкей Марғұлан зерттеулері Қазақстанды зерттеуші орыс ғалымдарының «қазақ даласы тек көшпелілер мекені болды» деген тұжырымдарының шындыққа сай келмейтіндігін дәлелдеп шықты. Еуроцентристік пиғылда жасалған пікірлердің күл-талқаны шықты. [1] Ғалымның басқаруымен құрылған экспедицияның алғашқы зерттеуі Бетпақдаладан Ұлытауға дейінгі алқапты, Кеңгір, Жезді, Байқоңыр, Бұланты өзендерінің өңірін

қамтыған. Құрып кетуге жақын қалған көшпелі және отырықшы мәдениеттің ескерткіштері – ескі қалалардың қираған орындары, қыстақтар сілемдері, қорғандар, суару жүйелері, сәулет өнерінің үлгілері Сарысу өзенінің Кеңгір және Жезді сағаларында мол шоғырланған болып шықты. Зерттеу жұмыстары кезінде көне суару жүйесі – Қайып тоғанында шығырдың орны мен ұзындығы 4–5 км, тереңдігі 2–2,5 м арық табылған. Бұл арық Дешті-Қыпшақ даласында ХІ ғасырдан белгілі болған «қонақ тарыны» егу кезінде қолданылуы мүмкін деген қорытынды жасалған. Ежелгі суару жүйелері Кеңгір мен Жезді өзендерінің шұрайлы жерлерінде, Жошы, Келінтам, Аяққамыр мазарлары маңында да анықталып, Ұлытау өңірінен көптеген ескі қала жұртының орындары табылған.

Ә. Марғұланнның 1947 жылғы үшінші сапары кезінде Ұлытау және Арғанаты таулары беткейлеріндегі көне обалар және тас мүсіндер жете зерттелген. «Бес оба», «Үш оба», «Мұртты оба» деп аталатын ескерткіштер Ұлытау өңірінде көптеп кездеседі. Зерттеу кезінде «мұртты обаларда» көмірдің, ағаштың күлдері табылды, яғни бұл орындар «құрбандыққа шалу» ғұрпын жасау үшін қолданылған деп пайымдайды ғұлама ғалым. Қаракеңгір өзенінің жоғарғы сағасында орналасқан қорғаннан қыш ыдыстар, қарт адамның қисайтыла жерленген бас сүйегі табылған. «Бұл бас сүйектің табылуы сирек кездесетін құбылыс. Бұл жәдігер ғұн заманына сәйкес келуі мүмкін деп болжам жасаған Ә. Марғұлан. Осы жолғы зерттеу барысында Ұлытау маңынан 10-ға жуық тас мүсіндер, олардың төртеуі сұр граниттен, ал қалғандары қызғылт граниттен жасалғаны анықталған. Ғалым осы зерттеулерінде Ұлытау-Кеңгір тас мүсіндерінің арасында адамның ғана емес, бүркіт құстың да бейнесі кездесетінін айтады. Домбауыл мазары мен Қаракеңгір және Сарыкеңгір өзендерінің құйылған тұсында биіктіктері 60–80 см болатын екі гранит таста бүркіттің табиғи қимылы, көзі және тұмсығы шынайы бейнеленген. Экспедиция аясында Орталық Қазақстан ескерткіштерінің тарихи маңыздылығын айғақтайтын тас бетіне салынған суреттер- петроглифтер алғаш рет ғылыми айналысқа түсті. Теректі әулие, Байқоңырдың Бұланты өзені бойында, Ұлытау тауларының сілемдерінде, Сарлық өзені мен Ұсабай қыстауларында жартасқа салынған жылқы, екі өркешті түйе, құлан, таутеке, арқар, бұқа бейнелері жеке немесе топтасқан түрде табылды.

Қарқынды зерттеулер Әлкей Марғұланнның 1972 жылғы Ұлытау-Жезқазған өңіріне соңғы сапары кезінде жүргізілген. Бұл жолы Ұлытаудың Едіге тауының беткейіндегі Айбас дарасы кешенінде қола заманының төрт қорғаны табылды. Қорғандардан 40-қа жуық қыш ыдыстар, қоладан жасалған бұйымдар, жануарлар сүйектері табылған. Ең құнды жәдігер –салмағы 200 грамдық алтын білезік болды. Бет жағы әшекейленген бұл білезікте алтын құрамы 86 пайыз, күміс 13 пайыз, мыс 1 пайыз анықталған.

Академик 1972 жылы 28 маусымда Геология – минерология музейінде болған екен. Бұл музей туралы «Жезқазған минерологиялық музейін үлкен қызығушылықпен тамашалап шықтым. Нәтижесінде, бұл – еліміздегі ең бірегей музей деген қорытындыға келдім. Онда өркениетті елдердің ірі геологиялық музейлерінде жоқ, ең сирек кездесетін минералдар жинақталған», – деп өзінің жазбасын қалдырған.

Осы жылы ғалым алғаш рет Қаныш Сәтбаев атындағы Жезқазған кен-металлургия комбинатының тарихи-өндірістік музейінде болып, оның алғашқы директоры, белгілі өлкетанушы Сүтемген Бүкіровпен танысады. Бұл таныстық академиктің өмірінің соңына дейін ұзақ шығармашылық байланысқа ұласады. Осы уақыттарда ғалым музейге Ұлытаудың Мық тауынан табылған «адамның» тас мүсінін, құланның бейнесі бар тастағы таңбаны құнды жәлігер ретінде тарту еткен. Ол кісінің өз қолымен музейге тарту еткен отыз жылға жуық жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде Ұлытау жерінен табылған заттай айғақтар көздің қарашығындай сақталуда.

Бұл музейдегі аса құнды жәдігерлердің бірі – академиктің 1972–1976 жылдары Сүтемген Бүкіровке жазған хаттары. Академик бұл хаттары арқылы «Бегазы-Дәндібай мәдениеті» атты монографиялық еңбегін жазу үстінде Сүтемген Бүкіровтен кітапқа қажетті мәліметтерді алып отырған. 1974 жылы 30 қыркүйекте жазған хатында кішкене мүсін тастың негативін жіберуін өтіне келе, хат соңында «Ұлытаудың Едіге шыңының басында тұрған Едіге обасын қазып көрсек жақсы болар еді, Онда Самарқандағы Темірдің жазулары сияқты көп жазулар жату керек», – деп бұл жерлердің әлі де болса зерттеуді қажет ететінің айта отырып, болашаққа бағыт-бағдар береді. [3]

Жезқазған тарихи-археологиялық музейінде Әлкей Марғұланға байланысты біршама құнды жәдігерлер, ғалымның жеке заттары – шапаны мен желегі, шабаданы мен лупасы, жазу құралдары және құжаттары, экспедиция жұмысы туралы есептер көшірмелері, кітаптары, хаттары жинақталған. Академиктің Ұлытау-Жезқазған өңіріндегі сапары туралы естеліктер 1943 жылғы шыққан «За медь» газетінен табылады.

Академиктің 1972 жылғы шілде – тамыз айларындағы Жезқазғанға сапары кезінде Сүтемген Бүкіров ол кісімен бірге жүреді. Бұл жолғы сапарында ғалым көне заман ескерткіштерін, мазар, бейіттерді қағаз бетіне түсірумен айналысады. Өзі ертеде болған Теректідегі таңбалы тастарды, Кеңгір бойындағы аралаған жерлерін қайтадан зерделеп шығады. Ұлытау төңірегін аралай жүріп, жайлауда отырған жер тарихын, ел тарихына жете таныс карт кісілермен, Жезқазған қаласында тұратын халық ақыны Иманжан Жылқайдаровпен кездесіп, талай тарихтың сырын шертиседі. Осы уақыттардың бәрінде ғалымның жанында болған Сүтемген Бүкіров өзінің естеліктерінде ол кісімен бірге болып, қызықты әңгімелерінің куәгері болғанын мақтанышпен жеткізеді. Жезқазған-Ұлытау төңірегіне жүргізілген кең көлемді зерттеулерінің

нәтижесінде «Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер» атты алғашқы ғылыми еңбегі жарыққа шыққан.[4]

Жезқазған қаласының мемлекеттік архивіндегі Қазақстан Республикасына еңбек сіңірген мәдениет қайраткері, сол кездегі Жезқазған тау-кен металлургиялық комбинаты тарихи-өндірістік мұражайының меңгерушісі, өлкетанушы Сүтемген Бүкіровтің жеке тектік қорында 555 құнды құжаттар сақталған. Олардың қатарында академиктің Жезқазған – Ұлытауға жасалған сапарлары жайында жазылған құжаттар баршылық. Өлкетанушы ғалымның қасында болып, тәлім алу ардақты да абыройлы іс болғанын мақаласы мен естеліктерінде көрсетіп отырған.

1974 жылы ұлы ғалымның 70 жас мерейтойына Жезқазған облысынан академиктің өзінің тікелей шақыруымен қатысқан 4 адамның біреуі – Сүтемген Бүкіров болған. Осы жолы ғалымның өз қолымен «Қазақстан архитектурасы» кітабына «Ардақты Сүтемгенге, мәдениет, өнер ескерткіштеріне ашық көзбен қарайтындығы үшін осыны тартамын», – деп жазып берген қолтаңбасы өлкетанушыны ерекше қуанышқа бөлеген. Қайталанбас тұлғаның асыл сөзі, бұл берген бағасы С. Бүкіровке қанат бітіргендігі ол кісінің академик туралы естеліктерінде айтылған. [5]

Ұлы даланың кіндігі Ұлытау өңірінің тарихын зерттеуші академик Әлкей Хақанұлы Марғұланның терең әрі мол мұрасын бір мақалаға сыйғызу мүмкін емес. XX ғасырдың әйгілі оқымыстысы М.Е. Массон «Марғұлан-ғылымдағы ерекше құбылыс» деп, оны шығыс жұлдызы Ш. Уәлихановпен теңестіреді.

Қорыта айтқанда, Ә. Марғұланның артына қалдырған мол мұрасы қазіргі тарих ғылымында жалпы мәдениетімізде болып жатқан іргелі өзгерістермен үндескен, болашаққа қызмет жасайтын ұлтымыздың рухани байлығына жатады.

Әдебиеттер

1. Ұлытау және Жезқазған аймағының ғылым, білім, және мәдени-тарихи аспектілері мен болашағы. Республикалық VII Марғұлан оқулары материалдарының жинағы. Жезқазған, «ЖезУ» АҚ, 2014 – 320 бет, (4б)

2. Жезқазған қаласының мемлекеттік архиві, бұдан былай ЖҚМА, №289 қор, 1 тізімдеме, 91-ші іс (80б)

3. «Мысты өңір» аймақтық-бұқаралық басылымы, №37 (829), 10 қыркүйек, 2004 жыл (5б)

4. ЖҚМА, №289 қор, 1 тізімдеме, 95-ші іс (20б)

5. ЖҚМА, №289 қор, 1 тізімдеме, 95-ші іс, (15б)

Г.К. Букешева, С.Б. Бурбаева
РГКП «Государственный историко-культурный
музей-заповедник «Бозок» КК МКС РК
bgk897@mail.ru

ВКЛАД А.Х. МАРГУЛАНА В ИССЛЕДОВАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА БЫТЫГАЙ

Аннотация: В статье приводится анализ археологических исследований средневекового объекта Бытыгай на основе архивных отчетов раскопок Центрально-казахстанской археологической экспедиции под руководством А.Х. Маргулана. Автор соотносит данные, полученные археологом с письменными источниками исследователей-путешественников XVII–XIX вв. В статье также приводятся материалы, полученные в ходе археологических раскопок 2021 года сотрудниками музея-заповедника «Бозок».

Ключевые слова: Бытыгай, Нура, средневековье, Коргалжын, архитектура, городище.

Статья выполнена в рамках проекта BR10164212 «Традиционные типы жилой архитектуры Тенгиз-Коргалжынской впадины средневекового времени: истоки и особенности эволюции».

Андатпа. Мақалада Ә.Х. Марғұлан басқарған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы қазба жұмыстарының архив есептері негізінде Бытыгай ортағасырлық объектісінің археологиялық зерттеулеріне талдау жасалған. Автор қазба жұмыстары кезінде тапқан мәліметтерді XVII–XIX ғасырлардағы зерттеуші саяхатшылардың жазбаша көздерімен байланыстырады. Мақалада сонымен қатар 2021 жылғы археологиялық қазба жұмыстары барысында «Бозок» мұражай-қорығының қызметкерлері тапқан материалдар келтірілген.

Тірек сөздер: Бытыгай, Нура, ортағасыр, Коргалжын, архитектура, қалашық.

Мақала BR10164212 «Теңіз-Қорғалжын ойпатының ортағасырлық тұрғын үй архитектурасының дәстүрлі түрлері: эволюцияның бастаулары мен ерекшеліктері» жобасы аясында жазылған.

Summary. the article provides an analysis of archaeological research of the medieval object Bytygai on the basis of archival reports of excavations of the Central Kazakhstan archaeological expedition led by A.H. Margulan. The author correlates the data obtained by the archaeologist with the written sources of researchers-travelers of the XVII–XIX centuries. The article also contains materials obtained during the archaeological excavations of 2021 by the staff of the museum-reserve «Bozok».

Keywords: Bytygai, Nura, Middle Ages, Korgalzhyn, architecture, settlement.

The article was carried out within the framework of the BR10164212 project «Traditional types of residential architecture of the Tengiz-Korgalzhyn depression of medieval time: origins and features of evolution».

Территория Северной Сарыарки является одним из богатых регионов, где сосредоточены множество памятников историко-культурного наследия. Наиболее локальным регионом является территория Тенгиз-Коргалжынской впадины. Здесь, на месте впадения р. Нуры в систему Тенгиз-Коргалжынских озер, исследователями на протяжении 60 км об-

наружено около 35 памятников от периода раннего железа до этнографической современности. Это памятники поселенческого типа, одиночные курганы, зимовки-кыстау и разнообразные по стилю и архитектуре сырцовые мавзолеи казахов XV в.

История средневековой эпохи степной зоны Казахстана является частью исторического прошлого огромного евразийского пространства. Исследование в степном регионе Казахстана городской культуры является одним из актуальных направлений археологической науки. Именно здесь проходил маршрут Великого Шелкового пути, что повлекло за собой стремительный темп урбанизации и развития этнокультурного взаимодействия.

Одним из загадочных археологических объектов является средневековый памятник Бытыгай, расположенный на левом берегу реки Нуры в 1 км к востоку от с. Коргалжын Акмолинской области. На территории памятника ещё в XIX в. был воздвигнут мавзолей, зафиксированный в чертежах Ш.У. Уалиханова. Мавзолей представляет четырехугольное строение с куполом $10,67 \times 8,53$ м из жженого кирпича. Вокруг мавзолея фиксируются следы мастерских, остатки кирпичеобжигательной печи, жилых сооружений. Опираясь на результаты исследования сохранившейся части строения, с уверенностью можно сказать, что в древности Бытыгай был одним из монументальных памятников архитектуры казахской степи. Загадкой для исследователей является вопрос функциональной принадлежности памятника, так как согласно письменным источникам на его территории описываются руины древнего городища.

Первые стационарные археологические исследования на территории городища Бытыгай проведены в 1974 году Центрально-казахстанской археологической экспедицией под руководством Алькея Хакановича Маргулана. Необходимо указать, что академиком А.Х. Маргуланом на правом берегу реки Нуры, у старой ее протоки, зафиксированы остатки небольшого городища, именуемого Бытыгай, датированного им XIII–XVI вв. По мнению А.Х. Маргулана, на территории, прилегающей к мавзолею Бытыгай, располагался таинственный город *Aqsınt* – Акша-Кент, который отмечен на средневековых итальянских картах, в частности, на карте Пицигани, а также на Каталонской карте. Что касается Каталонской карты, данное городище показано как торговый центр на караванных путях из Сарайчика в Алмалык, через Тургайские и Сарысуйские степи [1, с. 90].

Летом 1974 года членами Центрально-казахстанской археологической экспедиции (далее: ЦКАЭ) АН КазССР, были произведены раскопки средневекового памятника. В результате археологических раскопок был исследован мавзолей. К юго-западу и особенно к югу от развалин мавзолея Бытыгай экспедицией зафиксировано множество погребений с невысокими насыпями, а также холмов, являющихся остатками надмогильных построек обширного некрополя, а также в 12 м к северу от Бы-

тыгая были обнаружены остатки напольной печи для обжига кирпичей [2, с. 4-13].

Раскопками ЦКАЭ вскрыта площадь равная 365 м². Плохая сохранность сооружения не представляет возможности судить о внутренней планировке. В ходе исследования была выявлена угловая кирпичная кладка в северо-западной, северо-восточной и юго-восточной части раскопа. Юго-западный угол состоит из беспорядочно разбросанных кирпичей. Между угловыми кладками прослеживаются остатки основания стен. Размеры внешнего прямоугольника здания составил 21 × 17,4 м. То есть результаты данного исследования ЦКАЭ не совпали с данными чертежами А.И. Шахматова и Ш.В. Валиханова почти в два раза [2, с. 4-13].

На уровне – 90 м от репера фиксируется неровный пол из битого и бракованного кирпича. По чертежам Ш.В. Валиханова входной проем находится на высоте 0,89 м от основания здания. Уровень пола, по данным раскопа и нижний уровень входного проема, по чертежам Ш.В. Валиханова совпадают. То есть археологические исследования А.Х. Маргулана 1974 года, подтверждают данные чертежей из архива Ш.В. Валиханова. В разных частях площади раскопа найдено небольшое количество костей домашних жертвенных животных: баранов, верблюда (позвонок) и две кости, согласно отчетам ЦКАЭ приспособленные как мочеотводы для детской люльки (шумек) [2, с. 4-13].

Вскрытая площадка перед главным фасадом дала немногочисленные, но уникальные резные терракотовые сталактиты с растительным орнаментом. Эти сталактиты использовались в нише входного проема при переходе стенной кладки в стрельчатую арку входного проема, а также в пазухах сводов интерьера здания. Аналогичные по форме сталактиты использовались в мавзолее Араб-ата в Тиме (Узбекистан). Кроме терракотовых плит (около двух десятков) с растительным орнаментом, в результате раскопок были обнаружены обломки еще двух плит с геометрическим рисунком, а также обломок жженого кирпича толщиной 5 см с изображением султанской тамги. Анализ найденных обломков неполированных резных терракот позволяет говорить о пяти видах плит, применявшихся в декоре мавзолея.

По обнаруженным находкам выявились размеры кирпичей, использованные при строительстве памятника: 22 × 11 × 4,5 см; 22 × 11 × 4 см; 35 × 22 × 5 см, а также квадратные 22 × 22 × 5 см; 22 × 22 × 4 см. Обнаружено несколько экземпляров кирпичей толщиной 5 см и шириной 10 см, длину которых не удалось установить, а также обломки шлифованных кирпичей толщиной 2 см и 2,5 см (2 экз.). Последние, скорее всего, использовались в интерьере в пазухах угловых арок при переходе от четверика основания стен к восьмерику. Все кирпичи хорошего, качественного обжига, облив по всей толщине ровный [3].

При строительстве мавзолея применялся аналогичный по размерам сырцовый кирпич. Этим кирпичом покрывался пол из бракованных кир-

пичей, а сверху стлался жженный кирпич. Выстилка полов жженным кирпичом широко применялась в строительной практике Средней Азии и Казахстана в X–XII вв.

Для оцепления между кирпичами применялся ганчевый раствор – наличие большого количества кусков этого раствора, обнаруженного при раскопках, подтверждает описание И.П. Шангина: «Внутри его находятся столпы, покрытие алебастровою штукатуркою, равно как и стены, имеющие вместо связей сосновые брусья, в два вершка в поперечнике, для большей прочности обожженные и покрытые камышем...» [2, с. 4-13, 4].

Деревянные брусочки с косым срезом, обнаруженные по всей площади раскопа, имеют размеры $22 \times 8 \times 5$ м. Обнаруженная в 1974 г. кладка размером $21,0 \times 17,4$ м являлась площадкой-платформой для корпуса мавзолея Бытыгай.

Таким образом, на основе опубликованных данных исследователей и начатых раскопок в 1974 году, памятник представляется портално-купольным сооружением с восьмигранным барабаном, на который установлен полусферический купол. Главный фасад ориентирован на юго-запад (азимут 210). Судя по основанию кладок площадки мазара Бытыгай, фундамент на памятнике отсутствует. Его отсутствие заменялось тщательным подбором холма, на котором строился мазар. Почва должна была содержать в основном твердые не просадочные породы и легко пропускать влагу.

В 1998 году археологический объект Бытыгай был осмотрен К.А. Акишевым. Ученым были проведены поисково-разведочные работы, дано описание и сделана ситуационная план-схема памятника. По итогам своих работ и анализа предыдущих археологов и ученых, исследователь приходит к выводу, что десятки прямоугольных и округлых строений – это городское предместье [5, с. 23].

В 2021 года научными сотрудниками РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок» МКС РК проведено исследование производственного центра Бытыгай, а также прилегающей к нему территории. С целью полного охвата археологических объектов заложены два раскопа. Площадь первого раскопа составляет 20×10 м (200 м^2), площадь второго – 10×12 м (120 м^2).

Исследования квартала велись с использованием метода сплошного вскрытия грунта. Обнаруженный цех представлен конструкцией прямоугольной формы в плане. В результате раскопок археологами исследована планировка мастерской – зафиксирована кладка стен, лестницы, входные проемы, фрагменты декорированных и покрытых глазурью кирпичей. Выбор места насельниками региона был связан с наличием выхода сырья – ганча.

На полу помещения обнаружена «ванна», предназначенная для гашения и замеса ганча, а также на территории исследуемого объекта най-

дены жернова для дробления сырья и 3 печи для обжига кирпичей. В кладке стены расчищено жертвенное захоронение человека в скорченном положении. Сенсационной находкой является сосуд с сохранившейся маслянистой жидкостью темного цвета. Лабораторные исследования уже проводятся в Институте геологических исследований г. Алматы и анализ находки позволит рассказать о составе данной жидкости и ее предназначения. Согласно стратиграфии и декору кирпичей, исследованные объекты датируются XIV–XV веками.

Впервые на территории средневекового городища Бытыгай полностью исследован производственный центр. Археологические данные показали, что здесь в Средние века осуществлялся полный технологический цикл, который проходил в определенной последовательности: разработка месторождения сырья (ганча); предварительная обработка сырья с использованием каменных жерновов; гашение сырья в специальной емкости; плавка сырья в специальной печи для получения глазури; обжиг кирпичей в печи. Наличие бракованных предметов и шлаков свидетельствует не только о полном производственном цикле, но и о длительном его существовании. Находки резной терракоты, кирпичи, покрытые глазурью, говорят о существовании целого поколения умельцев, живших в средневековую эпоху и являвшихся признанными мастерами средневекового зодчества. Впервые в этом регионе удалось найти *in situ* закрытый сосуд со сливом, заполненный жидкостью. В будущем его биохимический анализ даст ответы на многие вопросы о жизнедеятельности населения городища Бытыгай.

Топографический анализ местности показал наличие на территории средневекового городища Бытыгай и других археологических объектов. На поверхности земли отчетливо видны следы колодцев, остатки длинных крепостных стен, выложенных из обожженного кирпича.

Средневековый город ремесленников состоял из производственных кварталов, а наличие колодцев, расположенных строго последовательно, свидетельствует о развитой гидросистеме, снабжавшей население чистой водой. В дальнейшем возле городища сформировался крупный некрополь. Благодаря археологической разведке вокруг городища зафиксированы несколько десятков караван-сараев, которые входили в общую городскую округу.

Остатки производственных центров и предметов средневекового зодчества говорят о существовании в Тенгиз-Коргалжынском регионе некогда процветающего города. Все строительные процедуры древним населением Бытыгая выполнены по определенному и установленному стандарту, что свидетельствует о наличии архитектурного плана и роли, которую играл город в средневековой жизни Сарыарки. По данным археологии, в XIV–XV вв. Бытыгай был политическим, экономическим и производственным центром.

Подводя итоги истории исследования средневекового объекта Бытыгай, мы можем утверждать о том, что памятник привлек внимание исследователей не одного столетия, которые в первую очередь сталкиваются с дискуссионной проблемой о его функциональной роли. Это письменные сведения, в которых говорится, что это «великий город ... с весьма много развалившихся каменных строений», результаты археологических исследований, при которых какие-либо остатки жилищ не фиксируются. При этом имеющиеся результаты археологических раскопок являются фрагментарными, но дальнейшее и тщательное исследование памятника раскроют ответы не только определения самого объекта, но и может повлиять на имеющиеся в археологии устоявшиеся выводы относительно городской культуры средневековья на территории Северной Сарыарки.

Список использованных источников

1. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата: Изд-во и Академии наук КазССР, 1950. – 122 с.
2. Сембин М.К. Мавзолеи Ботагай, Сырлы-Там, Сулу-Там. (историко-археологические материалы). Отчет проектно-сметного отдела Научно-реставрационного отдела Министерства культуры КазССР. – Алма-Ата, 1975. – 80 с.
3. Семби М.К. Мавзолей Ботагай – памятник средневековой казахской архитектуры (краткая история исследования) // Булантинская битва: история исследований. – Улытау: «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи қорық-мұражайы, 2015. – С. 150-153.
4. Шангин И.П. Извлечение из описания экспедиции, бывшей в Киргизской степи в 1816 году // Сибирский Вестник. 1820. Часть 11. СПб.: Издаваемый Григорием Спасским. 1820.
5. Акишев К.А. Предварительные итоги раскопок средневекового городища Бозок (1999–2001 гг.) // Бозок в панораме средневековых культур Евразии. – Астана, 2008. – С. 20-24.
6. Сакенов С.К., Бурбаева С.Б., Букешева Г.К., Кукушкин А.И., Беспалинов А.Т., Рахманкулов Е.Ж. Новые исследования на городище Бытыгай // Археология Казахстана. – Алматы, 2021. – №4 (14). – С. 116-128.

A.K. Umirova

*Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar
umirovaayana@gmail.com*

REFLECTION OF THE IDEOLOGICAL VALUES OF THE TURKIC PEOPLES IN THE MATERIAL CULTURE

Summary. The article is devoted to the definition of the ideological and worldview values of the Turkic culture. This work analyzes material monuments and their historical and cultural significance. The analysis of historical sources on the studied topic is given.

Keywords: spiritual culture, Turkic culture, Runic writing.

The Turkic culture is a complex of material and spiritual values of the culture and civilization of Central Asia, which has had a huge impact on the development of world history and culture. The influence of the Turkic culture is due to its geographical location in the central part of the Eurasian continent. The article attempts to analyze the monuments of material culture in order to determine the ideological values of the Turkic peoples.

Doctor of Philosophy S.B. Bulekbayev in his monograph «The Turkic contribution to world culture and civilization» noted that the Turkic world played a key role in the history of humankind, repeatedly changing the course and vector of development of world history and world politics, with their historical deeds and conquests, made a huge contribution to world culture [1, p. 14].

The first work on the Turkic languages was compiled by Mahmud al-Kashgari in the XI century «Collection of Turkic dialects» [2].

In the late XIX – early XX centuries, V.V. Bartold reconstructed the most complete history, restoring the historical and cultural past of the peoples who inhabited Central Asia. He proved that the Turks created a civilization unique in its scale and features of the internal structure, in which settled agricultural and nomadic cultures were organically combined.

During the years of independence of Kazakhstan, modern Turkological research intensified in two main directions: the study of written monuments of the early and late Middle Ages (Orkhon, Talas, East Turkestan, Armenian–Kipchak); the study of languages and cultures of modern Turkic peoples in synchrony.

Monuments of writing are studied in new aspects by scientists of the West and East, CIS countries, including Kazakhstan (A. Amanzholov, G. Aidarov, A. Kuryshzhanov, M. Zholdasbekov, K. Sartkozha, K. Sarygarauly, A. Kayirzhanov, N. Shaimerdinova, T. Kayirken, etc.).

Monuments of monumental stone-cutting art from the territory of Altai, Tuva, Mongolia, East Turkestan, Volga region, Don, etc. are magnificent statuesque examples of deified great personalities of the Turkic society and act as historical sources that reflect certain aspects of the social ranking of the Turkic society and the traditional worldview of the Turks.

A large group of sources consists of monuments of Turkic rock art, ancestral tamgas, a series of altars, individual finds of monuments of runic writing and funerary structures that together with ritual structures with stone sculptures make up cult memorial complexes that are part of sacred Turkic monuments. [4, p. 10]

The monuments of runic writing are characteristic of the Turkic peoples. They were of a memorial nature and were stamped on rocks, boulders, coins and other objects. The runic script was carved together with the tags of the clans, next to the rock paintings. One of the most striking and meaningful monuments are the epitaphs carved in honor of the great leaders of the

peoples. The content of the texts reflects the historical situation and the experiences of the people, their aspirations, calls for unity.

Early forms of runic writing were represented by the iconic letter. They are found among the nomads of Zhetysu, in the interfluvium of Ili and the Shu-Talla region. A significant number of monuments of runic writing of Turkic monumental art, hieroglyphs and ancestral tamgas are concentrated on the territory of the Issyk-Kul region. The described types of monuments are located on the lands of the On-Ok-Budun people, who created the state of the Western Turkic Khaganate. Western Turkic Khaganate, functioning in the period of the VII–VIII centuries, initially on the territory of Kazakhstan and Kyrgyzstan, ranging from the Ili River to the Talas River, from the very beginning of its existence, it has been expanding its redistribution in the east from the Irtysh, including the lands of the Aral Sea to the Caspian Sea, called the Aidarkhan Sea in the Middle Ages. The presence of writing among peoples is one of the signs of a developed state system. Eternal writings are examples of the historical memory of the people and addressed to the Turkic society in the form of edification. They are bright examples of monuments of spiritual and material culture of the Turkic peoples. [5, p. 50]

Mounds with «moustaches» and cult-memorial monuments of Mongolia and Sayano-Altai reflect the single-cultural ideas of Western and eastern Turks. Their difference lies in the architectural design of individual elements. However, such elements as the presence of a central temple with a funeral or memorial ritual performed in it and the arrangement of a large temple with an entrance to the east are similar for both types of monuments. The presence of mounds with «moustaches» in Northern Xinjiang and the peculiar design of the walls of the Kermutsi cult complex in the form of stone ridges curving at the eastern ends suggests that the region of East Turkestan is central to the spread of these two cult traditions. To the west – mounds with «moustaches», to the east – cult-memorial complexes of the Mongolian type. Russian archaeologist, historian, Doctor of Historical Sciences Botalov S. G. believes that the difference between the pantheons of the Ural-Kazakh and Mongolian steppes reflects the uniqueness of the cultures of the western and eastern Turkic khaganates. Cult and funerary representations of the ancestral core of the Turks-Ashins, Dzungarian, Mongolian and Ural-Kazakh steppes, represent traditions that differ significantly from the cultural norms of the Turkic-speaking population of Sayano-Altai, the so-called tele association, where the tradition of burial mounds and burials with a horse with an eastern or western orientation has long been formed. [6, p. 444]

The Tabate complex universally combines three architectural traditions that existed within the large Turkic area: the Sayano-Altai tradition of constructing square sacrificial and memorial fences with stone sculptures installed at their eastern edge (facing east); the Mongolian Eastern Turkic tradition of the construction of temples-pantheons with square central fences and sub-rectangular walls, bending at the end and forming a passage from the

east, and the Ural-Kazakh tradition of the construction of mounds with «moustaches» running in an arc to the east of the central embankment and ending in small rounded paving-sockets. [6, p. 444]

The memorial monument created in honor of the Turkic kagan Niri and monuments on the territory of Mongolia: Belgi, Kultegin, Tonyukuk – characterize the general ideological values of the Turkic peoples. The texts of these monuments are edifying and appeal to the people, calling them to unity. Monuments in honor of Kultegin and Belga emphasize the patriotic feeling for the Turkic statehood and the welfare of the people through the description of the struggle and decline on runic inscriptions. [3, p. 28]

The ethnographic identity of the Turkic Khaganate, dual in its social and political structure – Eastern and Western, which united many Turkic tribes of Central Asia, was a symbiosis of the cultures of two Turkic worlds – the tribes of the eastern and western areas. By the will of fate, the cultures of two different directions of the Turks were united on the sacred land in the center of the Western Turkic Khaganate and presented to descendants in the legacy of the unique sanctuaries of Zhaysan and Merke. In the process of living together and creating, there is an active mutual enrichment of cultures, the formation of a new set of ideological ideas, the subsequent development of which demonstrates the monumental art of the Turkic tribes that inhabited the territory of Eastern Europe.

The Merke Sanctuary is a unique cult complex of the Western Turks, whose lands were originally localized on the territory of the Kazakh steppes. The ritual constructions of the Zhaysan sanctuary reflect the culture of the eastern Turkic tribes, some of whom moved to the lands in the valley of the Shu River after the events of 766. This factor explains the typological similarity of the memorials of the Zhaysan sanctuary with ritual complexes from the territory of Altai, Tuva, Mongolia.[4, p. 10]

The basis of the traditional Kazakh faith lies in the sanctity of the deities Tengri and Zher-Su/Heaven and Earth-Water. In the name of Zher-Su, they took oaths, drank water, worshipped the spirits of deified ancestors, believed in their omnipotence and called upon them in difficult moments of life, addressing them. They called their uranus – battle cries by the names of their great ancestors, because they believed in their support.

The original solution of the sacralization of symbols found its expression in the unsurpassed content and beauty of the architectural forms of kulpytas and koytas. In the form of steloid cult memorials, kulpytas of the Caspian region, contains the basis of the idea of the «world center», which was personified by majestic ancestors, holders and owners of the farn, heavenly grace (Kut). Individual samples of kulpytas are made in the traditional anthropomorphic style with generic tamgas. Koytas and kulpytas tell about the heroic period of the life of the Turkic tribes. Numerous plots on the walls of sandyktas, sarcophagi, necropolises of Western Kazakhstan are devoted to the theme of protecting the sacred land of the ancestors, the native fatherland.

The highest masterpieces of monumental cult art, reflected in the symbolism of the forms described above, are dedicated to the main idea, the idea of the unity of Heaven and Earth of the Turks.

The personification of unity on earth was the majestic ancestor, who possessed kut, the heavenly farnom, sent down to him by the supreme deity of the Turks, Tengri. The theme of the army, which is present on cult monuments, in the forms of images of numerous weapons, does not correspond to the heroism of a single individual, but in cult memorial art corresponds to the idea of protecting the sacred symbol – Zher / Su, one of the main characters of the Turkic pantheon of deities. Chronological, areal, cultural and ethnoidentific analysis of cult monuments with sculptures, with steles, which are an integral part of Turkic temples, together with data on funerary monuments, rock paintings, monuments of writing, ancestral tamgas and materials of anthropology forms the basis of conclusions about the contribution of medieval Turkic ethnic groups to the formation of the culture of the Kazakh people.

Among the most interesting are the inscriptions on the rocks of Tereksai. Mahmoud Kashgari, who reports information about their appearance: «Kulbak is the name of a Turkic hermit who lived permanently in the Balasagun mountains. It is said that he wrote with his own hand on a hard black rock «Tengri koli Kulbak», i.e. «servant of God Kulbak», the inscription turned out to be white. And he wrote in the same way on a white rock, and it turned out to be black. Traces have remained until now.» [2, p. 29]

An interesting runic inscription on a stone craft found near the settlement of Juvantobe, not far from Taraz. It translates to «Atlah». This was the name of the city in the Talas Valley, where the famous Atlakh battle between the Chinese and Arabs for spheres of influence in Zhetysu took place.

A series of Turkic inscriptions was discovered in the Syr Darya during excavations of settlements and cities. One of them was on a clay seal found during the excavations of the Aktobe I settlement near Chardara, the other was on the lower part of a vessel from Altyntobe near Shymkent. The first one translates as: «Hang the princes.» or «Ace Hero (eagle)». The second is skilled, experienced, skillful.» [5, p. 50]

As noted by archaeologist and Doctor of Historical Sciences Aiman Dosymbaeva, the main criteria of the worldview values of the Turks are reflected in the content and styles of monuments of monumental art and symbols depicted on the statues of the Turks, in tamgas, themes, rock art plots. [4, p. 14]

Thus, the spiritual culture of the Turkic people, studied through various forms and contents of material culture, makes it possible to determine the ideological and ideological values of traditional society, the social structure of the Turkic state, as well as to identify the relationship between the cultural characteristics of the Eastern and Western Turks. Throughout history, the Turkic world has been the birthplace of the earliest and most powerful

cultures and civilizations, which subsequently had a decisive influence on the entire course of world history. The peculiarity of the Turkic culture is that it has absorbed all the best values from the world culture of the East and West, absorbing these values, it has managed to preserve its unique and original culture.

References

1. Bulekbaev S.B. Tyurkskij vklad v mirovuyu kul'turu i civilizaciju: monografiya / Bulekbaev S.B. – Almaty: BAVIS systems, 2016. – 316 s.
2. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk / Z-A. M. Auezova. – Almaty: Dajk-Press, 2005. – 1288 s.
3. Ajman Dosymbaeva. Tyurkologiya. Istoriko-arheologicheskij aspekt. – Almaty, «Service Press», 2014. – 224 s.
4. Dosymbaeva Ajman. Istoriya tyurkskih narodov. Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov. – Almaty (Astana), 2013. – 250 s.
5. Bajpakov K.M., Erzakovich L.B. Drevnie goroda Kazahstana / AN Kazahskoj SSR. – Alma-Ata: Nauka, 1971. – 212 s.
6. Botalov S.G. Gunny i tyurki (istoriko-arheologicheskaya rekonstrukciya). - CHelyabinsk: OOO «CIKR «Rifej», 2008. – 672 s.: ill., tabl.

А.Б. Батталов

*СОШ №24 г. Павлодар
adil130382@mail.ru*

РАЗВИТИИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ДЕШТ-И КИПЧАКА

Аннотация. Статья посвящена развитию государственности Кипчакского ханства и Улуса Джучи. В работе показаны общие и особенные черты государственности средневековых кочевников, этапы развития государств. Дается анализ исторических источников по изучаемой проблематике.

Ключевые слова: Кипчакское ханство, Улус Джучи, кочевая государственность.

Аңдатпа. Мақалада Қыпшақ хандығы мен Жошы ұлысының мемлекеттілігін дамытуға арналған. Жұмыста ортағасырлық көшпенділердің мемлекеттілігінің жалпы және ерекше белгілері, мемлекеттердің даму кезеңдері көрсетілген. Зерттелген мәселелер бойынша тарихи деректерге талдау жасалады.

Тірек сөздер: Қыпшақ хандығы, Жошы Ұлысы, көшпелі мемлекеттілік.

Summary. The article is devoted to the development of the statehood of the Kipchak Khanate and the Jochi Ulus. The paper shows the general and special features of the statehood of medieval nomads, the stages of the development of states. The analysis of historical sources on the studied problems is given.

Keywords: Kipchak Khanate, Jochi Ulus, nomadic statehood.

Этноним «кыпчак» впервые упоминается в древнетюркском руническом памятнике, датированном 760 г. В мусульманских источниках кып-

чаки впервые отмечаются арабским географом Ибн Хордадбехом (IX в.) в списке тюркских племен, хронологически относящихся также к VIII в.

После падения Западно-тюркского каганата в 656 г. значительные группы кыпчаков на севере от Алтайских гор и в Прииртышье под эгидой кимеков составили ядро племенного союза. Однако стремление основных кыпчакских племен к самоопределению привело их в конце VIII в. к отделению от кимекской федерации и передвижению на запад от кимеков. Но окончательной независимости кыпчаки не достигли. В IX–X вв. история кыпчаков тесно переплелась с историей кимеков. Кыпчаки находились в политической зависимости от кимекского кагана, входили в конфедерацию, а затем в Кимекский каганат.

После падения Кимекского каганата в начале XI в. военно-политическая гегемония на территории прежнего расселения кимекских, кыпчакских и куманских племен перешли в руки кыпчакских ханов. Пришедшая к власти династийная знать кыпчаков стала предпринимать активные действия в южном и западном направлениях, что привело к непосредственным контактам с государствами Средней Азии и юго-восточной Европы [1, с. 124].

Во второй четверти XI в. племенная знать кыпчаков вытеснила огузских джабгу из нижнего и среднего течения Сырдарьи, Приаральских и Прикаспийских степей.

С изменением этнополитической ситуации в регионе связано появление в начале второй четверти XI в. названия Дешт-и Кыпчак (Степь кыпчаков) вместо бытовавшего до того в письменных источниках «Степь огузов» (Мафазат аль-гуз). Завладев Мангышлаком и прилегающими к нему областями, кыпчаки вплотную подошли к северным рубежам Хорезма.

В середине XI в. началось движение кыпчакских племен в западном направлении от Итиля (Волги). По мере движения на запад племенной массив куман первым вступил в непосредственные контакты с народами Восточной Европы, в частности Руси, Византии, Венгрии.

Историко-географическую область Дешт-и Кыпчака, обнимавшую всю аридную зону от Иртыша до Днестра, условно можно разграничить по Волге на два крупных этно-территориальных объединения: Западно-кыпчакское во главе с династийным родом токсоба и Восточно-кыпчакское с правящим ханским родом ель-борили.

Формирование кыпчакской этнической общности на территории Казахстана было сложным и длительным процессом, в развитии которого прослеживаются три этапа.

Первый этап связан с образованием ядра кимекского племенного союза, в котором кыпчаки со второй половины VII в. и до конца VIII в. играли значительную роль. В это время происходили тесные этнокультурные взаимодействия кыпчаков с телескими племенами.

Второй этап – с конца VIII в. до начала XI в. В эти хронологические рамки кыпчаки постепенно расселились на обширной территории от Алтая и Иртыша на востоке до Южноуральских гор и Волги на западе. Совместно с кыпчаками в Западном Казахстане с центром в Мугоджарах обитали куманы. Взаимодействие и интеграция трех основных этнополитических объединений: кимеков, кыпчаков и куманов проходили под консолидирующей ролью кимекских племен. Кыпчаки, равно как и кимеки, и куманы, находились в тесных этнокультурных взаимосвязях и взаимодействиях с конфедерациями древне башкирских, печенежских, карлукских и в особенности огузских племен. Вместе с тем линия внутреннего этнического развития кыпчакского этноса была направлена на ассимиляцию древних насельников, местных телеских, угро-финских, сармато-аланских этнокомпонентов. Кыпчакский этнос складывался на базе множества родов и племен, объединенных не на основе кровнородственных связей, а по принципу территориально-хозяйственных отношений [2, с. 11].

С начала XI до начала XIII вв. формирование этнической общности кыпчаков вступает в третий этап развития, связанный прежде всего с ростом могущества кыпчакских ханов, власть которых легитимизировалась ханским династийным родом ель-борили. Степень развития и углубления этнических связей в Кыпчакском ханстве, а также уровень формирования кыпчакского этноса в известной степени определялись по племенному составу кыпчаков восточного улуса.

Структура племенного состава конфедерации кыпчаков в XI–XII вв. была сложной и неоднородной. Кыпчакская общность вобрала в себя, помимо собственно кыпчакских, тюркоязычные кимекские, куманские, древне башкирские, огузские племена, а также тюркизированные элементы ираноязычного этнического пласта.

В силу специфики развития исторического процесса в кочевых обществах в таких «вторичных» племенных образованиях сохранялось значение кровнородственных связей, родословных генеалогических древ, подтверждавших общность происхождения, не утрачивались племенные самоназвания.

В формировании кыпчаков приняли участие многочисленные племена канглы, компактные группы которых во второй половине XII в. образовали этнотерриториальное объединение в пределах Приаральских степей, а также тюркоязычные племена уран, пришедшие в X в. на территорию Казахстана из Восточного Туркестана, баят, азкиши и тюргеши. Появление двух последних племен в XII в. в Причерноморье, скорее всего, было связано с передвижением туда кыпчакских племен, а вместе с ними азкишей и тюргешей. Одним из этнических компонентов кыпчаков также были карлуки, чигили, каи.

Формирование кыпчакской народности на территории Казахстана стимулировалось процессом нивелировки этнокультурных признаков,

чему содействовали однотипность форм хозяйствования, система общественных отношений и общность языка. Тесное взаимодействие кыпчаков с различными этническими группами сказывалось на их этнической общности. Со все растущим политическим весом кыпчаков племена и этнические группы, сознавая свою принадлежность к единому этносу, принимали этноним кыпчак. Однако завершающий этап формирования кыпчакской народности был прерван монгольским нашествием.

В период древности и средневековья процесс государственности на территории Казахстана характеризовался двумя главными чертами – непрерывностью и преемственностью. Непрерывность по линии государственности продолжалась с эпохи древности вплоть до начала XIX в. Что касается преемственности процесса государственности, то она была прервана в период функционирования обширного Кипчакского государства евразийского масштаба в результате нашествия Чингис-хана в начале XIII в. Тем самым преемственность многовекового развития древнетюркской государственной традиции в Дешт-и Кипчаке была основательно нарушена. Образование грандиозной монгольской империи не только перекроило политическую карту Евразии, но и заслонило события предшествующей истории. [3, с. 54]

Между тем возникновение крупного и мощного кипчакского ханства в Великой степи Евразии в XI нач. XIII в. знаменовало собой становление кипчакской эпохи как значимого явления интеграционного процесса в евразийских степях и завершающего этапа развития единого древнетюркского историко-культурного комплекса.

В начале XI в. наследие Кимекского каганата перешло в руки кипчакских ханов. Усилившись за счет экономического и военного потенциала Кимекского каганата и Огузской державы, кипчакские правители значительно расширили пределы своего влияния, что привело к изменению этнополитической ситуации в регионе и появлению историко-географического термина Дешт-и Кипчак (Степь кипчаков).

На территории Казахстана Кипчакское ханство, следуя древнетюркским традициям, делилось на два крыла: правое со ставкой на реке Урале, вероятно, на месте г. Сарайчика, и левое, с резиденцией в г. Сыгнаке на Сырдарье. Более мощным было левое крыло.

В XII в. с кипчакским фактором связывалось представление как о самом многочисленном из всех тюркских народов Центральной Азии и Восточной Европы и самой обширной области их расселения.

По древнетюркской традиции мощное Кипчакское ханство, занимавшее столь значительные земли, было разделено на два этно-территориальных объединения: Восточно-кипчакское и Западно-кипчакское, рубежи между ними проходили по реке Итилю. В основе этого деления лежала военно-административная система, которой придавалось исключительное значение, ибо она отражала специфику кочевого быта и была наиболее удобным для военной организации и кочевого способа сущест-

ования. Власть в ханстве принадлежала династийному роду кипчаков – ельбори.

На всей территории Дешт-и Кипчака доминировали верховные ханы (улуг-ханы) Восточного объединения. Племенной состав кипчаков Восточно-кипчакского ханства состоял из шестнадцати тюркских этнокомпонентов. Она слагалась из кипчакских, кимекских, куманских, огузских, древнебашкирских, печенежских племен. Кипчаки Западного Дешт-и Кипчака делились на одиннадцать племен. Отмечается сравнительно однородный состав, куда входили лишь тюркские племена, помимо собственно кипчакских, в него вошли куманские и печенежские племена. В домонгольский период в этнический состав кипчаков, как восточных, так и западных, не входили никакие этнокомпоненты монгольского массива племен.

В пределах евразийского Кипчакского ханства шел интенсивный процесс формирования кипчакской народности. Со все растущим политическим весом кипчаков многие племена и этнические группы Дешт-и Кипчака, сознавая свою принадлежность к единому этносу, принимали этноним кипчак и стали сами себя называть кипчаками.

Консолидация племен в кипчакскую эпоху была важнейшим этапом в сложении казахской народности. На базе развития этнических процессов в Восточно-кипчакском ханстве XI–XIII вв. складывается этническое ядро казахского народа.

Чингис-хан уделял большое внимание западному походу и готовился к нему тщательно, прежде всего ввиду того, что основным соперником для монголов было сильное кочевое Кипчакское ханство, простиравшееся от Алтая и Иртыша на востоке вплоть до Причерноморских степей и Карпат на западе. В первой половине XIII в. все земли, находившиеся под влиянием кипчаков вошли в состав Монгольской империи. С целью легитимизации власти в Дешт-и Кипчаке монголы проводили целенаправленную политику на физическое истребление династийного рода кипчаков ельбори и сокращение военного потенциала кипчакского общества. Тем самым Чингис-хан положил конец Кипчакскому ханству евразийского масштаба, в котором получили развитие древно-тюркские историко-культурные традиции. Монгольское завоевание рассеяло за пределы Дешт-и Кипчака значительные группы кипчакских племен. Они мигрировали вплоть до Египта, где в середине XIII в. благодаря развитой тюрко-кипчакской государственной традиции возвысились до высот власти и стали правителями Мамлюкского государства.

Все prerogatives государственной и общественной структуры в нем находились в руках чингизидов и монгольской военно-кочевой знати. Однако верховенство монголов в Улусе Джучи не могло упредить процесс постепенного возрождения местных кипчако-тюркских историко-культурных традиций, уходящих корнями вглубь веков. Первоначально этому опосредованно способствовало привлечение Бату-ханом (1227–

1255) группировок кипчакских племен в состав войска вследствие того, что кипчаки везде и повсюду считались наиболее стойкими и отважными воинами. Эта тенденция усилилась при его преемнике Берке-хане (1257–1266), когда была установлена всесторонняя дружественная связь Улуса Джучи с Мамлюкским государством Египта и Сирии против монгольского государства Хулагуидов в Иране. В этом союзе двух крупных государств большая роль была отведена кипчакскому фактору, который рельефно выразился в их этническом составе [4, с. 301].

В духовной и материальной сферах Улуса Джучи набирало силу соперничество двух противоборствующих начал, пришедшей монгольской и автохтонной кипчакской. В борении двух культур и традиций, монгольской и кипчакской, восторжествовало кипчакское историко-культурное наследие. Тем самым кипчакские культурные и духовные традиции в языке, религии, письменности, нравах и обычаях возобладали над монгольскими. Монгольская знать и ее окружение поглощались и ассимилировались в кипчакской среде. Процесс кипчакизации монголов достиг своего апогея в первой половине XIV в. Кипчакский фактор рельефно проявился почти во всех сферах общественной и государственной жизни Улуса Джучи. Именно в это время в Улусе Джучи функционируют государственные устои в условиях возобладания тюрко-кипчакского историко-культурного наследия над монгольской традицией, приведшее к формированию казахского народа и образованию Казахского ханства.

Вместе с тем следует отметить устойчивость традиции на протяжении веков важного атрибута государственности монголов – сохранение правления представителей династии чингизидов, в частности, в Казахском ханстве вплоть до начала XVIII в.

Список использованных источников

1. Холл А.Д., Фрейджин Р.Е. Определение понятия системы // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 252.
2. Абиля Е.А. Политическая организация кочевников Казахстана: опыт системного подхода. – Астана, 2001. – С. 121.
3. Тойнби А.Д. Цивилизация перед судом истории. – М.-СПб., 1996. – С. 67.
4. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.

А.К. Умирова

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

umirovaayana@gmail.com

СПЕЦИФИКА ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ¹

Аннотация. Статья посвящена преемственности отдельных элементов погребальной обрядности населения Павлодарского Прииртышья, которые берут свое начало с тюркского и продолжается в кимако-кыпчакском периоде. В статье проанализированы материалы археологических раскопок, раскрывающие погребальные традиции Павлодарского Прииртышья в период раннего средневековья.

Ключевые слова: тюрки, кимеки, кипчаки, Павлодарское Прииртышье, погребальный обряд, духовная культура, материальная культура.

Аңдатпа. Мақала түркілерден бастау алып, кимақ-кыпшақ кезеңінде жалғасқан Павлодар Ертіс өңірі тұрғындарының жерлеу ғұрпының жекелеген элементтерінің сабақтастығына арналған. Мақалада ерте орта ғасыр кезеңіндегі Павлодар Ертіс өңірінің жерлеу дәстүрлерін ашатын археологиялық қазба материалдары талданды.

Тірек сөздер: түркілер, кимектер, кыпшақтар, Павлодар Ертіс өңірі, жерлеу салты, рухани мәдениет, материалдық мәдениет.

Summary. The article is devoted to the continuity of individual elements of the funeral rituals of the population of the Pavlodar Irtysh region, which originate from the Turkic and continue in the Kimak-Kypchak period. The article analyzes the materials of archaeological excavations, revealing the burial traditions of the Pavlodar Irtysh region in the early Middle Ages.

Keywords: Turks, Kimeks, Kipchaks, Pavlodar Irtysh region, funeral rite, spiritual culture, material culture.

Погребально-поминальный обряд принадлежит к фундаментальным основам человеческой культуры и является ее универсалией. Погребальные памятники Павлодарского Прииртышья содержат материалы по духовной и материальной культуре, отражая такие элементы быта жителей данного ареала, как экономика, социальное устройство, этнокультурная принадлежность, мировоззрение. Согласно А.Я. Гуревичу, при интерпретации археологических памятников необходимо учитывать «ментальность» данной общности, которая определяется социально-психологическими установками, способами восприятия мира, а также коллективное сознание.

Отдельные элементы погребальной обрядности населения Павлодарского Прииртышья берут свое начало с кимако-кыпчакского периода и сохраняются до позднего средневековья, что доказывает немусульманское происхождение погребальных обрядов.

¹ Это исследование финансируется Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № AP14871258 «Историография, история и историческая география сердца Великой Степи – Сарыарки в VI–XII веках»).

Анализ литературы, посвященной данной тематике, выявляет неравномерность изучения погребальной обрядности в северных регионах по сравнению с южными. А.А. Мусагажиновой были проанализированы домусульманские элементы погребального обряда казахов Павлодарского Прииртышья [1]. Описание погребальных обрядов тюркского и средневекового периода Павлодарского Прииртышья встречаются в работах В.К. Мерца, Т.Н. Смагулова [2; 3].

В статье будут проанализированы материалы археологических раскопок, раскрывающие погребальные традиции Павлодарского Прииртышья в раннем средневековье. Гипотеза статьи заключается в существовании преемственности погребальных традиций в Павлодарском регионе между вышеуказанными этническими группами.

Образование Тюркской державы привело к появлению в среднем течении реки Иртыш тюркоязычных кочевников. Тюрки вступали во взаимосвязь с местным, ведущим оседлое многоотраслевое хозяйство угро-самолийским населением подчевашской культуры. Поселения подчевашцев выявлены у сел Башмачное в Железинском районе. У аула Кашыр раскопано погребение подчевашской культуры, совершенное по обряду кремации, с обломками глиняных сосудов и остатками жертвенной пищи. О контактах подчевашцев и тюрков можно судить по материалам Бобровского могильника Качирского района, где наряду с тюркскими были найдены погребения ассимилировавшихся с ними подчевашцев. После распада в 604 г. Тюркской державы племена Прииртышья вошли в состав Западно-Тюркского каганата и получили относительную самостоятельность.

На протяжении второй половины VIII–IX вв. кимакские племена прочно закрепились на территории от Среднего Иртыша до Джунгарских ворот и продвинулись на запад вплоть до Южного Урала и бассейна Сырдарьи, тем самым образовался Кимакский Каганат с центром на среднем Иртыше [4, с. 22-25].

Изучение памятников кимакского периода берет начало деятельностью Центрально-Казахстанской экспедиции в 1960–1961 гг. под руководством Ф.Х. Арслановой, когда были изучены погребальные памятники Павлодарской области. В ее работах делается попытка систематизации памятников на основе археологических материалов Павлодарского Прииртышья VII–XII веков. На территории Павлодарской области к погребениям кимеков относятся курганные могильники Трофимовский I, II, Покровский, Бобровский II, Григорьевка, Кенжеколь, а также разрушенные погребения на территории г. Павлодара, у сел Подстепное и Песчаное [5, с. 20].

Комплекс 11 курганов из Покровского из Трофимовских могильников и случайно обнаруженное захоронение у села Подстепное объединяет то, что они с земляными насыпями и расположены небольшими группами по три-пять курганов. Курганы однообразны и по внутреннему

устройству. Под насыпями неглубокие могилы овальной формы, ориентированы с северо-востока на юго-запад, часто они перекрыты накатом из продольно положенных необработанных березовых брёвен. В одном случае встречено захоронение в деревянном «ящике» без дна в Трофимовском могильнике 1 курган 3 [6, с. 20].

Обряд погребения и положение покойных однотипны (кроме кургана 6 в Трофимовском могильнике I). Скелеты лежали вытянуто на спине, головой на северо-восток. В мужских захоронениях инвентарь представлен оружием, сбруей, железными ножами, в женских – предметами быта и украшениями. О том что в то время бытовала надмогильная тризна, свидетельствуют остатки костей животных (овцы, лошади) и небольшие обломки глиняных сосудов, обнаруженные в насыпях курганов (Трофимовский могильник I кург. 13, 14, Трофимовский могильник II кург. 3, 6; Покровский могильник кург. 6).

Сравнительный анализ материалов данного комплекса памятников Павлодарского Прииртышья показывает, что они сходны с памятником Алтая (Курай, Туэкта). Близость заключается в обряде погребения (труположение в грунтовой яме с устойчивой восточной ориентировкой) и инвентаре (наличие общих форм глиняной посуды, железных ножей, удил, подпружных пряжек, устройства пояса) Отличительными чертами памятников данного периода является характерное захоронение с конем для мужских и женских погребений Алтая, в синхронных же погребениях из Павлодарского Прииртышья обнаружены отдельные части коня (череп, кости ног) лишь в мужских погребениях.

Второй комплекс датируется VIII–IX вв., к которому относятся тринадцать курганов, изученных в Бобровских могильниках I и II и в Качирских могильниках. Все исследованные курганы – с земляными насыпями. Погребённые лежали вытянуто на спине, головой на юго-запад за исключением одного (Бобровский могильник 1, курган 8), ориентированного на северо-запад. Как правило, в курганах с трупосождением кальцинированные кости найдены в восточной половине кургана. Вокруг останков или рядом находились глиняные сосуды и разрозненные кости от трёх до шести особей лошадей, которые по мнению исследователей являются останками тризны и загробной пищи. В курганах 6 и 13 Бобровского могильника II в западной половине насыпи найдены следы небольшого кострища с обгоревшими костями лошади и глиняный сосуд [5, с. 52].

Полагаем, что для погребального обряда кимаков на территории Павлодарской области характерны: надмогильные тризны – кости овцы, лошади, остатки глиняных сосудов; могилы овальной формы, перекрытые деталями из берёзовых бревен; скелеты, лежащие спине головой на северо-восток. Под одной насыпью встречаются как одиночные, так и групповые захоронения. Погребальный инвентарь состоял из посуды, орудий труда и украшений. Мужские погребения сопровождалось захо-

ронением коня или отдельных частей туши. Такое сочетание различных по происхождению культурных элементов в пределах одних и тех же комплексов показывает, что на территории Павлодарского Прииртышья процессы этнической и культурной ассимиляции проходили в сложной обстановке взаимодействия населения смежных областей – Восточного Казахстана, Саяно-Алтая и Западной Сибири.

Памятники X–XIII вв. изучены по материалам 37 курганов, насчитывающих 42 могилы на левобережье Иртыша, и исследованы в Ждановском, Качирском, Леонтьевском могильнике и у совхоза №499. Они характеризуются земляными курганами, по основанию которых заметны небольшие углубления, образовавшиеся при возведении насыпи. В насыпях прослеживаются остатки кострищ в виде древесного угля, обгоревших бревен, прокаленной земли. Захоронения производились в грунтовых ямах, прямоугольной формы, ориентированных с запада на восток и с севера на юг. Внутримогильные сооружения сохранились в виде деревянного ящика без дна и колоды. Встречены перекрытия из плах, положенных на приступке вдоль длинных стен могилы. В двух случаях захоронения были в подбоях [6, с. 185].

В результате сравнительного анализа материала из курганов X–XIII вв. намечается его близость к погребальному у обряду (наличие следов огня в насыпи и в могиле, труположение в грунтовой яме с приступками), инвентарю (предметы быта и вооружения, сбруя) с материалами памятников X–XIII вв. соседних территорий – Томска и Нижнего Поволжья.

Отличительными чертами памятников X–XIII вв. Павлодарского Прииртышья от предшествующего периода являются: 1) отсутствие обряда трупосожжения; 2) сравнительно неустойчивая ориентировка погребённых; 3) замена коня отдельными частями (ребро, голень) или сбруей 4) отсутствие сбруи лошади в женских погребениях; 5) изменение форм наконечников стрел; 6) появление нового типа стремян; 7) изменение формы подпружных пряжек; 8) отсутствие глиняных сосудов. Из приведенного обзора материалов видна некоторая последовательность в развитии материальной культуры. Исследованные курганы Павлодарского Прииртышья оставлены в разные периоды тюркоязычными племенами, входившими в кимако-кипчакское политическое объединение.

Памятники кипчакского времени X–XIV вв. на территории Павлодарской области также представлены исключительно курганными могильниками из небольших насыпей, окруженных по основанию ровиками. В них прослеживаются остатки кострищ в виде древесного угля, обгоревших бревен и прокаленной земли. Умерших кипчаки хоронили в колодах или деревянных «ящиках» без дна в грунтовых ямах подпрямоугольной формы, отмечены захоронения в подбоях. В женских погребениях найдены железные ножи, шилья, бронзовые зеркала, серьги, брас-

леты, золотая брошь, бусы и остатки головных уборов, в мужских – наконечники стрел, конская сбруя и предметы быта [4, с. 24].

Погребения кыпчаков X–XVI вв. исследованы на правобережье Иртыша в Ждановском, Леонтьевском, Качирском могильниках; в левобережном Прииртышье в могильниках Тасмола IV, Шидерты XVII и в кургане 1 близ стоянки Шидерты III. Найденные в 1961 году курганы 14 и 17 Ждановского могильника соответствуют золотоордынскому времени. Погребенные лежали головой на юго-запад в деревянных колодах, помещенных в подбое, устроенном в западной стенке прямоугольной могилы. В земляных насыпях сохранились остатки ритуала огня – обугленные бревна и комья прокаленной земли. В погребении было обнаружено бронзовое зеркало с изображением рыб и серьги в виде вопросительного знака, что характерно для памятников XII–XIV века. В этот период для погребальных обрядов характерно разнообразие в ориентировке скелетов и устройстве могил. Это дает основание предполагать о том, что кыпчакским захоронениям присуща неустойчивость обряда погребения [7].

Таким образом, специфика мировоззренческих представлений обществ, проживающих на территории Павлодарского региона, нашла отражение в многообразных традициях сооружения объектов погребально-поминального характера. Особенности погребальных комплексов свидетельствуют об имущественном неравенстве в обществе, а также о постоянных этнокультурных контактах. Специфика мировоззренческих представлений находит свое отражение в многообразных традициях погребального характера, которые выражаются различной ориентировкой погребений, постепенное уменьшение либо замена коня отдельными частями скелета животных, исчезновение обряда трупосожжения.

Список использованных источников

1. Мусагажинова А.А. Доисламские элементы в погребальной обрядности казахов Павлодарского Прииртышья // ВИАЭ. 2015. №1 (28). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/doislamskie-elementy-v-pogrebalnoy-obryadnosti-kazahov-pavlodarskogo-priirtyshya> (дата обращения: 22.04.2022).
2. Мерц В.К. Краткая история развития материальной культуры Павлодарского Прииртышья: иллюстрированное научно-популярное издание. – Павлодар, 2019. – 142 с.
3. Смагулов Т.Н., Мерц В.К. Средневековые погребения из Павлодара // Известия НАН РК, серия общественных наук, №1 (253). Алматы, 2007. – С.135-142.
4. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан Павлодарская область. – А.: Аруна, 2010. – 600 с.
7. Арсланова Ф.Х. Памятники Павлодарского Прииртышья (VII–XII вв.) // Новое в археологии Казахстана. – А.-А.: Наука, 1968. – С. 98-111.
5. Агеева Е.И., Максимова А.Г. Отчёт Павлодарской экспедиции 1955 года // Тр.ИИАЭ АН Каз.ССР. Т. VII (Археология). – 1959. – С. 32-58.
6. Арсланова Ф.Х. Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. 3. Под общей редакцией

3. Самашева; составитель Б. Хасенова. – Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – 405 с.

7. Арсланова Ф.Х. Погребение золотоордынского времени в Павлодарской области // По следам древних культур Казахстана. – А.-А., 1970.

А.Т. Макишева

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

aigan78@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО МАТЕРИАЛА ДЛЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИСТОРИИ

Аннотация. Статья посвящена проблеме и возможностям использования регионального материала для подготовки будущих учителей истории. В работе показаны некоторые педагогические приемы обучения. Дается анализ исторических источников по изучаемой проблематике.

Ключевые слова: краеведение, региональная история, Баянаульский внешний округ.

Проблема, обозначенная нами, является актуальной в исторической и педагогической науке. В Республике Казахстан уделяется большое внимание со стороны государства изучению и популяризации краеведения через реализацию государственных программ «Туған жер», «Сакральная география» и «100 имен», инициированных Лидером нации Н.А. Назарбаевым [1–2]. Эти программы дают возможность глубже изучить историю регионов, популяризовать отдельные объекты сакральных памятников и тем самым создать основу для внутреннего историко-культурного и духовного туризма среди казахстанцев. Также эти инициативы дают возможность для изучения биографий исторических личностей, которые ранее, к сожалению, не были популярны или были незаслуженно забыты по причине отсутствия интереса со стороны исследователей.

Новые материалы по региональной истории находят отражение при написании школьниками научно-исследовательских проектов, организации музейных уголков при школах, публикации статей в сборниках конференций. Другими словами, в средних школах региональные материалы находят свою высокую востребованность в виду необходимости развития патриотизма среди учеников, внесения вклада в историю родного края и требований со стороны ученых научной новизны к исследовательским проектам и статьям. Однако, как показывает практика, выпускники казахстанских вузов не всегда в состоянии правильно подойти к решению этих задач и не имеют практического опыта в реализации таких результатов научной деятельности. В связи с этим возникает правомерный вопрос: «Насколько наши выпускники университетов готовы к

выполнению задач, поставленных перед ними государством в средних школах?». С другой стороны, поиск ответа на этот вопрос в системе подготовки учителей-предметников по истории в части изучения регионального материала приводит к ответу, что не во всех вузах имеются учебные дисциплины, посвященные краеведению, истории «повседневности» или микроистории.

Возможна подготовка учителей-историков посредством приема «от общего к частному», когда после чтения общих курсов по истории Казахстана определенного исторического периода последует изучение истории отдельного региона, где найдут взаимодействие и отражение знания полученные при изучении общего курса. В нашем случае после изучения Новой истории Казахстана студенты могут приступить к изучению спецкурса по проблеме истории Баянаульского Внешнего округа. Это позволит закрепить свои знания обучающимся по истории Нового времени и получить новый информационный контент по региональной истории, понять, как на практике происходил процесс реформирования казахского традиционного общества, какие прослеживались социально-экономические и культурные изменения в истории Баянаульского Внешнего округа.

Другим педагогическим приемом в обучении, который можно использовать на практике, является прием «от частного к общему», когда после изучения спецкурса по истории Баянаульского Внешнего округа студенты будут проходить Новую историю Казахстана. Однако на наш взгляд этот прием более сложный в реализации и не столь эффективен, как прием «от общего к частному».

Возможен вариант, когда преподаватель при чтении общего курса будет приводить примеры из краеведения, тем самым увязывая общие исторические события и процессы с конкретной их реализацией на местах в регионах, в нашем случае с историей Баянаульского Внешнего округа. Этот прием также, на наш взгляд, является эффективным, но требует глубокого знания преподавателем истории региона и свободное владение материалом по общей истории Казахстана в Новое время.

Наиболее полно история Баянаульского Внешнего округа может быть разработана и популяризирована среди общественности в рамках реализации государственной программы «Туған жер». Комплексный характер программы и поддержка со стороны государственных органов гарантируют доступ исследователей к архивным материалам, дают обширные возможности для популяризации полученных материалов посредством социальных сетей и республиканского, а также местного телевидения, периодических изданий. Например, заслуживает пристального внимания общественно-политическая и научная деятельность ага-султана округа Мусы Чорманова. Павлодарский историк Е.К. Рахимов посвятил изучению его деятельности целый ряд исследований [3-4]. В результате работы исследователем были выявлены и впоследствии изданы этнографические труды М. Чорманова, в которых рассматривались вопро-

сы специфики кочевого хозяйства и особенности казахской национальной культуры, ранее малоизвестные или неизвестные в исторической науке [5-6].

В перспективе с подробным изучением архивов Российской Федерации и Республики Казахстан возможна разработка проблемы истории «повседневности» элиты баянаульских казахов на примере изучения семьи Ч. Чорманов.

В рамках реализации государственной программы «100 имен» возможно изучение исторических личностей – выходцев из Баянаула, которые преимущественно составили интеллектуальную элиту казахстанской нации. Широко известны по республике имена академиков К.И. Сатпаева, Е.Б. Бекмаханова, А.Х. Маргулана, К.А. Акишева, Ш. Чокина и многих других [7, с. 123; 8, с. 3]. Однако до сих пор не увековечены имена исследователей археологов Х.А. Алпысбаева, фактически создавшего новое направление в археологической науке Казахстана по изучению каменного века; М.К. Кадырбаева, открывшего миру знаменитую тасмолинскую культуру, и этнографа Х. Аргынбаева, изучившего сложные проблемы родственных отношений и института семьи у казахов [9-13]. Внедрение материала об этих ученых в курс краеведения в университете позволит рельефнее представить вклад павлодарских ученых в развитие исторической науки в Казахстане.

Историки Н.Е. Кузембаев и К.Б. Айдаркенова подготовили и опубликовали учебное пособие, посвященное ученым Павлодарского Прииртышья, где им удалось показать вклад ученых историков в разработку проблем истории, археологии, этнографии и фольклористики республики [8].

Важное значение для краеведения Павлодарского региона имеет история династии Сатпаевых. Академик К.И. Сатпаев, именем которого был назван город в Центральной Казахстане, сыграл важную роль в развитии казахстанской науки [14–15]. Вклад академика в науку не исчерпывается геологией. Общеизвестно, что он участвовал в судьбе многих выдающихся научных деятелей республики, способствовал напрямую их научным успехам, финансировал их работы, хлопотал за них перед вышестоящим всемогущим партийным руководством в годы опалы и репрессий, тем самым подвергая свою жизнь опасности. Среди казахов Баянаула мне довелось не раз слышать историю о том, как в годы коллективизации К.И. Сатпаев на грузовике приехал в край и забрал детей сирот, родители которых умерли от голода. Чудом ему удалось спасти этих детей от голодной смерти, среди них был будущий корифей археологии К.А. Акишев. Подробно все аспекты его биографии до сих пор не подвергались тщательному научному анализу, полагаем, это дело будущих поколений историков.

Менее известным был его близкий родственник Абиkey Сатпаев, человек, стоявший у истоков педагогического образования в Павлодар-

ской области. Благодаря неутомимой деятельности этого подвижника образования получили возможность получить образование тысячи казахстанцев, многие из которых позже внесли крупный вклад в развитие молодого Казахской республики. Изучение его педагогической деятельности даст возможность приблизиться к пониманию «Баянаульского феномена» по появлению такого количества выдающихся ученых. Абиkey Сатпаев принимал участие в деятельности партии «Алаш» [16, с. 86].

Государственная программа «Сакральная география Казахстана» дала новый импульс для развития исследований по истокам духовности казахского народа. Были обнаружены и нанесены на карту новые, ранее неизвестные памятники духовности, новые имена священнослужителей, в том числе репрессированных в годы сталинского тоталитарного режима. Известно, что в Баянаульском Внешнем округе были издревле представлены сакральные места популярные у паломников со всего Казахстана, например пещера «Қоныр Аулие» [17, с. 698-700]. По легенде к ней приходят бездетные пары в надежде заиметь детей.

Таким образом, решение проблемы подготовки учителей по региональной истории состоит в разработке в обязательном порядке курсов по краеведению с требованием конкретных учебных и научных результатов от обучающихся в форме научных проектов, эссе, статей на конференции, докладов и презентаций по актуальным проблемам региональной истории. Необходимо также внедрять учебные дисциплины по истории «повседневности». Особое значение имеет подготовка выпускных квалификационных работ студентов по краеведению. Здесь имеются широкие возможности по изучению материалов посредством работы в архивах, музеях, библиотеках, сбору материалов в форме интервью у участников рассматриваемых событий, например, участников Великой Отечественной войны 1941–1945 годов. Следует заметить, что эту работу можно продолжить при работе в школе учителям по истории, привлечь к этой работе учеников и коллег-предметников.

Широкое использование региональных материалов при подготовке учителей-историков позволит создать подготовленные к новым условиям реальности специалистов и сразу адаптировать наших выпускников к условиям работы в школе. Более того, наши выпускники смогут продолжить свои наработки из университета в школьной практике и тем самым способствовать реализации государственных программ на местах трудоустройства.

Список использованных источников

1. Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 2017 жылғы 12 сәуір. На сайте: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (Дата обращения: 02.04.2022)

2. Нурсултан Назарбаев – Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру (статьи, интервью, выступления, экспертные комментарии и справочно-аналитические материа-

лы). – Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2017. – 512 с.

3. Рахимов Е.К., Нухулы А. Муса Шорманов – видный просветитель казахского народа // *Өлкетану-Краеведение*. – 2002. – № 2. – С. 155-165.

4. Рахимов Е.К. Муса Шорманов – общественный и политический деятель // *Состояние и перспективы развития краеведения в современных условиях: Материалы республиканской научно-практической конференции, посвященной 90-летию академика С.Б. Бейсембаева (г. Павлодар, 17-18 октября 2002 г.)*. – Павлодар, 2002. – С. 62-67.

5. Рахимов Е.К. Из этнографических записок Мусы Шорманова // *Өлкетану-Краеведение*. – 2005. – №3. – С. 66-69.

6. Рахимов Е.К. Проблема казахских зимовок-кыстау в трудах Мусы Шорманова // *Вестник Казахского Национального университета им. Аль-Фараби: Серия историческая*. – 2005. – №4. – С. 102-107.

7. Родина Сатпаева. (Фотокнига) / Сост. О.В. Таланова. – А.-Павлодар: Жибек жолы, 1999. – 336 с.

8. Айдаркенова К.Б., Кузембаев Н.Е. История, археология и культура Казахстана в трудах выдающихся ученых Павлодарского Прииртышья: учебное пособие / К.Б. Айдаркенова, Н.Е. Кузембаев. – Павлодар: ППУ, 2021. – 118 с.

9. Алпысбаев Х.А. Открытие нижнего палеолита в Казахстане // *Вестник Академии наук КазССР*. – 1960. – №6. – С. 59-61.

10. Алпысбаев Х.А. Первая многослойная палеолитическая стоянка в Казахстане // *Вестник Академии наук КазССР*. – 1960. – №11. – С. 78-87.

11. Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – С. 303-433.

12. Арғынбаев Х.А. Қазақтың мал шаруашылығы хақында. – А.: Ғылым, 1969. – 170 б.

13. Арғынбаев Х.А. Қазақ халқындағы семья мен неке (тарихи-этнографиялық шолу). – А.: Ғылым, 1973. – 328 б.

14. Сатпаев К.И. Избранные статьи о науке и культуре. – А.-А.: Наука, 1989. – 440 с.

15. Сарсеке М. Сатпаев / пер. с каз. С. Плеханова и авт. – 2-е изд., доп. – М.: Мол. гвардия, 2003. – 548 с.

16. Родина Сатпаева. (Фотокнига) / Сост. О.В. Таланова. – А.-Павлодар: Жибек жолы, 1999. – 336 с.

17. Коныр аулие, пещера // *Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии, этнографии и культовой архитектуры / Под общ. ред. Б.А. Байтанаева*. – А.: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 904 с. – С. 698-700.

А.С. Сарабек

Павлодар педагогикалық университетінің 4 курс студенті, Павлодар қ.

Л.А. Байханова

Павлодар педагогикалық университетінің магистранты, Павлодар қ.

А.М. Садыкова

Павлодар педагогикалық университетінің доценті, Павлодар қ.

aygulsadyk@mail.ru

СОЗАҚ КӨТЕРІЛІСІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада отандық тарихнамада өзекті болып табылатын тақырыптардың бірі – ұлт-азаттық көтерілістер тарихы, оның ішінде Созақ көтерілісі қарастырылады. Авторлар Созақ көтерілісіне қатысты материалдарды талдау нәтижесінде оның қазақ тарихында алатын орны мен маңызын, әлі де толық зерттелмеген қоймаған жақтарын ашып көрсетеді.

Тірек сөздер: ұлт-азаттық көтеріліс, Созақ көтерілісі, отарлық саясат, отандық тарихнама.

Аннотация. В статье рассматривается одна из актуальных тем в отечественной историографии – история национально-освободительных восстаний, в том числе Созакского восстания. Авторы на основе анализа материалов, относящихся к Созакскому восстанию, раскрывают его место и значение в казахской истории, выявляют аспекты, требующие более глубокого изучения.

Ключевые слова: национально-освободительное восстание, Созакское восстание, колониальная политика, отечественная историография.

Summary. This article considers the one of the important topics in domestic historiography – the history of national liberation uprisings, including the Sozak uprising. The authors, based on the analysis of materials related to the Sozak uprising, reveal its place and significance in Kazakh history.

Keywords: national liberation uprising, Sozak uprising, colonial policy, domestic historiography.

Отандық және әлемдік тарихта ұлт-азаттық көтерілістер тарихы ерекше назар аудартады. Өйткені көтерілістер ел тарихының бір көрінісі ғана емес, халықтың тарихи өміріндегі әлеуметтік, саяси-экономикалық, сонымен бірге мәдени өмірінде орын алатын жағдайларға халықтың көзқарасы болып табылады.

Бүгінгі күнге дейін Созақ көтерілісінің тарихына қатысты бірқатар еңбектер жарияланғанымен, ол тақырып толығымен зерттеліп-зерделенді деуге болмайды. Осы орайда тарихшы ғалымдардың көтеріліске байланысты пікірлерін негізге алсақ жеткілікті. Бүгінгі күнге дейін іске асырылған зерттеу жұмыстары, негізінен, жекелеген ғалымдардың немесе зерттеу топтарының бастамаларымен ғылым қызығушылық аясында болды. Барлық дерлік архив қорларына қол жетімділік болмады.

Көтеріліс тарихнамасына үңілсек, кеңестік кезеңде Созақ көтерілісі туралды ашық жазу мүмкіндігі болмағандықтан, зерттеушілер оны айналып өтуге тырысты. Немесе жазған жағдайда сол кездегі идеология

щөңберінен аса алмай, тапық тұрғыдан қарастырып, оны реакция-шылдық бағытта болған көтеріліс деп көрсетті және оны «антикеңестік», «контрреволюциялық» және «бандиттік» сипатта деп бағалады [1].

Еліміздің тәуелсіздік алуынан кейін ұлт-азаттық көтерілістер тарихын объективті зерттеу мүмкіндігі туды. Бұл орайда академик М. Қозыбаевтың зерттеулерін атап өткен жөн. Ол аталған мәселені кешенді зерттеу қажеттігін алғашқы айтқандардың қатарында болды [2].

Зерттеуші М. Рүстемов Созақ көтерілісі бойынша деректерді, оның ішінде естеліктерді талдау арқылы оқиғаның сипатын, зардаптарын ашып көрсетуге тырысты [3]. Бұған дейін Созақ көтерілісі туралы көп жазыла қоймады. Мысалы, «Қазақ ССР тарихы» академиялық басылымында кәмпескелеу барысындағы жағдайларға қатысты былай делінген: «...1929–1930 жж. кейбір елеулі қателіктер кеткені» және олардың «жергілікті халықтың наразылығын тударғаны», «кей жерлерде кулактардың, байлар мен олардың агенттері антисоветтік басқаруларға арандаттыра алды». Барысы, себеп-салдарлары жөнінде деректер келтірілмеген [1, 454 б.].

Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген таихшы Т. Омарбековтың «Зобалаң» атты еңбегінде Қазақстанда 1929–1931 жылдары іске асырылған күштеп отырықшылдандыруға қарсы орын алған күрес тарихы архив материалдары негізінде талданады [4].

«20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» кітабында автор елдегі ұжымдастыру кезіндегі асыра сілтеушілік, қателіктер мен зардаптарын қарастырады. Және үкіметтің сол кездегі саясаты Созақ көтерілісінің басталуына бірден-бір себеп болғаны атап өтіледі [5].

Кезекті «Ашаршылық» еңбегі ашаршылық тарихы, оның ішінде Созақ көтерілісі туралы архив деректеріне негізделген мәлеметтерді қамтиды [6]. Мысалы, автордың келтірген мәліметі бойынша 1932 ж. бір ғана Торғай ауданында жалпы 5298 шаруашылық және 21092 жан адам саны болса, соларға тиесілі малдың саны 5464 ғана болған және оның ішінде ірі қара 2115 қана болған [6, 66 б.].

Көтерілістің барысы жөнінде нақтылауды қажет ететін тұстарының бар екеніне кезінде Т. Омарбеков назар аударған. Мысалы, архив материалдарында Созақ қамалының зеңбірекпен атқылануы жөнінде ақпарат кездеспейді, ал, бірақ оны атқылағаны туралы мәлімет берушілер болған. Сонымен бірге көтерілістің тарихи рөлін анықтап, оған шынайы баға беру мәселесінде де тереңірек зерделеуді талап ететін жақтары бар. Мысалы, Созақ көтерілісі нәтижесінде кінәсіз жапа шеккен тұлғалар болды. Сонымен қатар, керісінше, Созаққа қолдау білдіріп, малды қайтармаса «Созақтағыдай болады» деп үкіметке «қыр көрсетушілердің» көрші аудандарда бас көтерген тұстары да тарихта әлі де қосымша зерделенуді қажет етеді. Көтеріліс барысында қоғамдық мүлік пен малды, астықты талан-таражға салу әрекеттері, одан пайда және зиян шеккендер жағдайлары жан-жақты талданып, көтеріліс

кезінде «Қосшы» одағына мүше болған тұлғалардың билеттерін өртеп жіберу, өскен шаштарын қиып тастап, кейде аңдысын аңдып бұғып соңын күткен жағадайларға халықтық психологиялық ахуалдарға да тиісті баға берілуі керек [4, 111-113 бб.].

Халық жазушысы Ш. Мұртаза «...Иман Жүсіп кешегі Кеңес заманында колхоздастыру кезеңі келіп, Созақта сайқал саясатқа қарсы көтеріліс болғанда, сол көтеріліс көсемдерінің біріне айналған ғой. Көтеріліс күшпен басылғанда, Әулие-Атаның маңында большевиктердің қолына түсіп, қала шетіндегі Қарасу бойында «халық жаулары» атылған орда есіл ердің сүйегі қалды. Басына барып, дұға оқитын белгі жоқ: Қарасу бойы қаптаған үйлер. Қай үйдің астында қалғанын Құдай біледі...» – деген деректерге байланысты бұл мәселеге қатысты жазып жүрген зерттеушілерден көп нәтиже байқалмайтынын айтқан. 1930 жылы Созақ пен Сарысуда, Бостандық пен Қарнақта болған қанды оқиғалар кезінде сол өңірлердің зиялылары да үлкен зардап шекті. Соның ішінде халықтың сайатты бөлігі кеңестік қудалау саясатынан тыс қалмады [7].

М. Рысдәулет өз мақаласында «Сарысулықтар билікке өте қатты наразы еді. Елге сыйлы ірі байлар мен бірге орта шаруалар да тәркіленуге ілініп кеткен. Оның үстіне көптеген ұлттық салт-дәстүрді діни мерекелерге жатқызып, оған қатысқандарды жазалау белең алған. Мәселен, Сарысу ауданынан сол жылы Қаһу Арғынбаев, Түсіпбек Ықыласов (қобызшы Ықыластың баласы), Өкімбай Арынбаев, Сыздық Отыншиев, Үсіп Шахаев, Әліп Көкенов, Әуесбек Қожантаев, Иманбек Қожантаев, Тойшыбек Жаныбеков, Ақберген Кеңкөзов (аты аталған кісілердің аты-жөнін жазуда әріп қателері болуы мүмкін. Себебі олардың аты-жөні орыс тілінде бұрмаланып жазылған) тәркіленді. Шын мәнінде, олардың біразының малы көп болмаған» дей келе, ары қарай: «Созақ көтерілісіне қатысқан 400–500 адам атылды десе, енді бір деректерде 2000 адамның атылғандығы айтылады. Ал Сарысу, Бостандық көтерілістеріне қатысқан адамдардың жазалануы туралы нақты дерек жоқ. Бұларды бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Ал Сарысу ауданының сол кездегі орталығы Кент-Арал (бұл атақты қобызшы Ықылас Дүкенұлының рухы мәңгі сая тапқан Қуарал белінен 25 шақырым жерде болған ауыл. Қазір ол жерде мекен жоқ) адамсыз қаңырап бос қалса, халықтың басым көпшілігі малынан айырылды. Адамдарды билік «көтеріліске қатыстыңдар» деп атты, асты», – деп жазады [7].

Тайжан Б. Созақ көтерілісіне қатысты «Аңыз бен ақиқат» мақаласында көтерілістің сипаты туралы мынадай мәлімет келтіреді: «Көтеріліс стихиялы түрде емес, алдында әлденеше рет жасырын кездесіп, қимылдарын келісіп барып болған. Хан етіп Сұлтанбек Шалақов ақ киізге көтеріледі. Ханның дін істері жөніндегі уәзірі болып Асадулла (лақап аты Ауған тәуіп) Ыбырайымұлы, әскер істері жөніндегі бас уәзірі әрі сардары болып Сағындық Шілмамбетұлы сайланды. Діни істердің найбы болып Өтеміс Досжан Әжіұлы, уәзірлердің көмекшісі,

орынбасары болып Базыкеннің Мырзахметі, қазының бірі болып әрі акту иесі, ту ұстаушы болып Әлібайұлы Иманбек сайланды» [8].

Мерзімді баспасөз материалдарында Созақ көтерілісіне қатысқан тарихи тұлғалар туралы мәліметтер келтірілген. Мысалы, журналист М. Қарғабайдың «Халық жауының» ұлы» мақаласында Жақсыбай Өткелбаев Созақ көтерілісіне қатысушылардың бірі болып аталады. Ол кезінде «халық жауы» деп танылған. Ұлы Жақсыберген Өткелбаевтың мәліметіне сәйкес, ол өзі 1912 ж. Созақ ауданы Қосмолдақ ауылында туған. Әкесі НКВД тарапынан қуғындауға ұшырағанда Қырғызстанға көшіп, 1938 ж. әскер қатарына алынып, сол жақтан Фин соғысына қатысты. Соғыстан оралған соң мұғалім болып жұмыс істеді. Ұлы Отан соғысы басталған кезде өз еркімен майданға аттанып, Қазақстан жерінде құрылған 105 артиллерия полкі құрамында шайқасады. Бірақ «халық жауының» баласы» болғандықтан, майданда жасаған ерліктері лайықты бағасын ала алмады. Ол туралы Ә. Сәрсенбаевтың «Отты күндер» әңгімесінде жазылады [9]. Осы сияқты Б. Тайжан да «Созақ көтерілісі кезінен кейін бұл өңір Кеңес өкіметінің картасында қызыл сызықпен қоршаулы тұрды. Небір айтулы ерлері болса да кешегі соғыста бұл ауданнан бірде бір Кеңес Одағының Батыры шыққан жоқ. Созақта туған білімдар азаматтардың басшылық қызметте жолы болмады. Тәуелсіздік келіп, тоң жібiгенге дейiн кеңестiк 70 жыл iшiнде Созақтың бiрде-бiр азаматы өз елiнде де ел басқарарлық қызметке көтерiле алған жоқ», – деп атап өтеді [8].

2015 жылы қазақстандық «Зұлмат» қысқаметражды фильмі жарық көрді. Белгілі режиссер және продюсер С. Әбдіхалықов Молдасын Тастанов деген азаматтың Созақ көтерілісінен кейін бір үйдің 6 баласын қатар ату жазасына кескен кезде ең кенжесін аман алып қалғаны туралы шынайы оқиғаны айтып бергенін, тарихи фильм желісінің сол тақырыпқа арналғанын жіне сол оқиға арқылы қазақтың жартысынан астамын қырғынға ұшыратқан кезеңді тұтас бейнелеуді мақсат еткенін атап өткен [10].

Осы орайда, бүгінгі таңда кеңестік саясаттың нәтижесінде орын алған Созақ көтерілісі және оның барысында құрбан болып, жазықсыз жапа шеккен азаматтардың әрекеттері шынайы тарихи бағасын алуы тиіс.

Әдебиеттер

1. Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы: Ғылым, 1981.
2. Қозыбаев М.Қ. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
3. Рустемов М. Созақ қасіреті (тарихи деректі ақиқат). – Шымкент, 1993. – 88 б.
4. Талас Омарбеков. Зобалаң. – Алматы: Санат, 1994. – 272 б.
5. Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.

6. Омарбеков Т. Ашаршылық. – Алматы: Арыс, 2019. – 80 б.
7. Рысдәулет М. «Сарысу-Созақ» көтерілісі жайлы мұрағат деректері сыр шертеді. – URL:// <https://qamshy.kz/article/9100-sarysu-sozaq-koterilisi-zhayly-muraghat-derekeri-syr-shertedi> (жүгіну уақыты: 12.04.2022).
8. Тайжан Б. Созақ көтерілісі: аңыз бен ақиқат. – URL:// <https://egemen.kz/article/18052-sozaq-koterilisi-anhyz-ben-aqiqat>
9. Қарғабай М. «Халық жауының» ұлы // Оңтүстік Қазақстан газеті. – №14. – 2020. – Б.6.
10. Сімәділ Қ. Созақ көтерілісі бейнетаспада // Қазақ әдебиеті. – 26 маусым. – 2015.

Б.Н. Мұзафаров

*Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
bolatbek1967@mail.ru*

ДАЛА ДАНАЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада тарихта билеушілер, мемлекет қайраткерлері, ғалымдар, ағартушылар ретінде өз іздерін қалдырған Шыңғыс хан ұрпақтарының әулеттік сабақтастығы мәселелері қарастырылған. Сондай-ақ, Қ.И. Сәтпаев пен Ә.Х. Марғұланның ортағасырлық тарих кезеңіне жататын археологиялық артефактілерді зерттеу мәселелері қаралды.

Тірек сөздер: Шыңғыс хан ұрпақтары, тектілік, Абылай хан, М.-Ж. Көпеев, К.И. Сәтпаев, А.Х. Марғұлан, ортағасырлық тарих.

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы преемственности династической линии потомков Чингиз хана, которые оставили свой след в истории как правители, государственные деятели, ученые, просветители. Также рассмотрена научно-исследовательская деятельность К.И. Сатпаева и А.Х. Маргулана в области изучения археологических артефактов периода средневековой истории.

Ключевые слова: потомки Чингисхана, родословная, Абылай хан, М.-Ж. Копеев, К.И. Сатпаев, А.Х. Маргулан, средневековая история.

Тарихта аты шыққан тұлғалар қандай да бір оқыс оқиғалар мен күрделі бетбұрыс кезеңдерде айқын көрініс табатыны белгілі. Демек, қандай да бір тарихи дамулардағы ірі өзгерістерге белсене араласа отырып, құбылыстың жетегінде кетпей, керісінше өзекті болған ірі өзгерістердің дүмпуімен қоса, өрбу бағытына өзіндік жеке үлесін қосады. Қоршаған ортаның, алайда қоғамның биік шыңға көтерілуіне, неғұрлым серпін беріп, сол жолда үлесі түпсіз терең болса, соғұрлым олардың есімі халықтың жадында, өшпестей болып сіңіп, уақыт деген тарих доңғалағында, тіпті келешек ұрпақтар алдында, көкке көтеріле беретіні хақ.

Бабаларымыздың өмірі мен өскен ортасы және тұтастай алғанда қазақ елінің шежіресі, сондай-ақ ауыз әдебиеті мен аңыз-әңгімесі, ұрпақтан – ұрпаққа мирас болып келе жатқаны ақиқат. Бүгінгі таңда бізге жеткен деректерге қарағанда, сонау көшпелі заманда халықтың

басын біріктіріп, елі мен жерін жау шапқыншылығынан қорғауда, ерекше ерлік көрсеткен аса ірі тұлғалар ел есінде. Бүкіл ғұмырын күреспен өткізген яғни халық санасында дана қайраткер, қаһарман қолбасшы ретінде жатталған. Тарих ғылымында тарихи тұлғалардың алатын орны мен атқарған миссиясы, барынша зерттеліп, ғылыми сараптамадан сүзілген күйінде келешекке жол тартып отыр. Уақыт өте келе өз замандастарының алды болған ер есімді тұлғалар жазба тарих пен ауызша тарихта сақталынып, тіпті аңыз адамға айналып, ел есінде қала беретіні сөзсіз.

Қазақ халқының тарихында өз артына өшпестей із қалдырған көрнекті адамдар өте көп, атап айтсақ, ғұлама-философ, әулие, ақын, шежіре деген құнды дүниені алғаш қағаз бетіне түсірген, Мәшһүр Жүсіп Көпеев өзінің бір жазбасында жарты әлемді бағындырған Шыңғыс хан жайында былай десе керек.

*«...Сағымнан пайда болған Шыңғыс ханды
Өскен соң балалары дүниені алды
Баласын әрбір жұртқа патша қылды
Тұқымы патшалардың сонан қалды...».*

«...Атасының аты білінбей, өз аты шыққан ерлер деген еңбегінде әуелі – Адам ата: оның атсының атын білуші жоқ. Қайдан білісін: первый (перуай) человек болып, топырақтан жаратылды?! Екінші – хазірет Ғайса пайғамбар, оның атасының атын білуші жоқ, қайдан білсін?! Құдірет шеберлігін көрсету үшін он үш жасар қыздан атасыз туғызды. Үшінші-Хызыр пайғамбардың атасының атын білуші жоқ. Атасы бар шығар, бірақ атын анық біліп, сарт еткізіп айтушы жоқ. Төртінші – Ескендір Зұлқарнайынның атасының атын білуші жоқ. Бесінші – Шыңғыс (Шыңғыз) ханның атасының атын білуші жоқ. Бағзы бір: «Ата білемін» – дегендер: «Есугей Баһадүрдің баласы» – дейді. Ол бекер: Есугей (Писугей) – қалмақ. Бір қалмақтың баласын осынша жұрт қалайша төбесіне көтереді?! Стамбулдағы (Османи) нәсілінен басқа, бұл Азиядағы ханлардың көбі – Шыңғыс нәсілінен. Россияда – граф, ноғайда князь, қазақта төре, бәрі Шыңғыс нәсілінен. Есугей баһадүрден қыз туып, ол қыз он бес жасқа жеткенде, отырған үйінің ішіне сағым түсіп, сол сағымнан буаз болып, бір ұл тауыпты. Ол бала он үш жаста жетімлікпен жиһан кезіп, жиырма жеті жаста Алла тағала бақ-талайын өзгеден артылтып, Шүршітке хан болып, жүріс (жүрдіс) қылып, дүние жүзін алып, «Шыңғыс» – деп атанды. Мағынасы «хандардың ханы» – деген сөз. Сондай атасыз, Құдайдың құдіретінің шеберлігімен сағымнан пайда болғанына заманындағы халықтың көзі жетіп, соның үшін тұқым-тұқымын жұрт басына көтеріп кетті...» – деп жазады М.Ж. Көпеев [1, 18 б.].

Ал енді американдық қаламгер – ғалым Жак Уэтерфорд деген профессордың «Қазіргі әлемнің негізін салушы ұлы император Шыңғыс хан» атты туындысы 2011 жылы жарық көрген еді.

Жак Уэтерфордтың бұл еңбегі көшпенділердің мәдениеті мен дәстүрін, «хандардың ханы» Шыңғыс ханның тарихи тұлға тұрғысында жаңа бір қырымен оқырман қауымды өзіне тартатынына еш күмәніміз жоқ. Ең бастысы жазушының жылқының жал-құйрығынан жасалған Шыңғыс ханның шашақты туы туралы қызықты мәлімет келтіреді. Шыңғыс хан ақ айғырдың жал-құйрығынан жасалған туды тыныш уақытта көтерсе, қара түстісін жауға шапқанда ұстатса керек. Ақ түсті ту сақталмапты, ал, қара түсті Шыңғыс туын оның мұрагерлерінің бірі Занабазар XVI ғасырға дейін арнайы ғибадатханада сақтаған көрінеді. Алайда, XX ғасырдың 30-жылдарының соңында басталған сталиндік зұлмат хан туын ғибадатханасымен қоса өртеп жібергенін жазушы-ғалым өкінішпен еске алады.

Көптеген ұлттар мен ұлыстардың басын бір қазанның айналасына біріктіре отырып, тегі мен дінін бөле жара қараудан аулақ болды. Арнайы шыққан жарғы, ережелерге бағындырумен қатар, елі мен жерін қастерлеуді қатаң түрде қадағалады. Жазушының ерекше атап көрсеткен жері Шыңғыс ханның сатқындықты кешпейтіні, соғыс кезінде де елшіге, бітімгерге тиіспегені, тіпті ерекше мәртебе танытқаны тарихи шындық екендігін баса айтады.

Ұлан – ғайыр даланы аттың тұяғымен дүбірлеткен, көшпенділер негізін құрған алып империяның, өзінен кейін аттай бір жарым ғасырға жуық барша әлемге құлашын сермеген болатын. Шыңғыс ханның мұрагерлері ірі мемлекеттерді атап айтсақ, Ресейді, Үндістанды, Қытайды билеп үстемдік жүргізген «император», «хан», «сұлтан», «шах», «әмір» деген тектіліктің туын жықпаған еді. Тарихта ойып тұрып орын алатын «Жібек жолы» бойындағы сауда-саттықты, қара халыққа салынатын салық түрлерінен босата отырып, ағартушы, ұстаз, емшілер мен діндар жандарға қайырымдылықтың үлгісін танытса керек. Шыңғыс хан билік жүргізген тұста алғаш рет бүгінгі таңдағы пошта қызметінің негізін қалаған. Американдық жазушының адам көңіл қоятын қызықты бір мәліметі, ол бүгінгі таңдағы дербес мемлекетке айналған Корея мен Үндістанның өз алдына ел болып қалыптасуына Шыңғыс ханның ерен еңбегі деп біледі. Алайда, профессор Шыңғыс хан өлімінің осы уақытқа дейін жұмбақ болғандығын тілге тиек етеді. Ұлы қаған көз жұмғаннан соң, сүйегін соңында қалған ұрпақтары мен сарбаздары туған жеріне жеткізіп құпия түрде жерлеген. Жазушы-ғалымның пайымдауынша жерлегеннен кейін қырық күнге тарта басын күзетіп, сол тұста кезіккен адамдардың көзін жойып отырған деседі. Артынан жерленген жерді 800 атты әскер шауып өтіп тегістеп, артын ала сол сарбаздардың да көздерін жойған. Міне, осы тарихи жұмбақ сегіз ғасыр бойы бүгінгі таңға дейін шешілмей келеді.

Төл тарихмыздың тереңге тартқан кезеңін қамтитын Алтын Орда, Қазақ хандығының бастауы деуімізге толық құқымыз бар. Осы орданың негізін қалаған Жошы хан (1180–1227 жж.) Дешті Қыпшақ атанған кең байтақ жерге билік құрған, әлбетте тарихта «Жошы ұлысы» деген қастерлі атпен қалып отыр. Ұлыстың ұлығы Жошы ханның мазары академик Қ. Сәтбаев айтқандай «Сарыарқаның кіндігі» қасиетті Ұлытауда жатыр. Көненің көзіндей болатын осы бір ескерткіш Шыңғыс хан мен тамырын кеңге жайған ұрпақтарынан қалған бірегей белгі екеніне еріксіз мойынұсынасың. Алтын Орданың ежелгі аумағының қырық пайызы байырғы қазақ жұртының ата-мекені, демек бүгінгі Қазақстан иелігінде. Сондықтан да Алтын Орданың мұрагеріміз деп кеуде керетіндей толық құқымыз бар. Белгілі түркітанушы П.М. Мелиоранский «Араб филолог о тюркоском языке» деген еңбегінде: «Золотая Орда состояла из смеси различных тюркских и монгольских племен» деп айтқан екен [2, 47 б.].

Жошы хан кесенесі жайында академик Қаныш Сәтбаев «Доисторические памятники в Джекказганском районе» деген жазбасында: «Басқағыл тауының оң жағында, Кеңгір өзенінің жағасында күйдірілген кірпіштен соғылған, күмбезді, төртбұрышты көне үш кесене сақталған. Кесенедегі кірпіштің пішіні мен көлемі «алтынордалық стильге» жақын. Халық арасындағы аңызға сүйенсек, бұл кесенелер Алаша хан, Жошы хан және дәулескер күйші Домбауылға тиесілі екен» деп жазса керек [3, 120 б.].

1946 жылы тікелей академик Қаныш Сәтбаевтың қолдауымен, көрнекті ғалым академик Әлкей Марғұлан Жошы хан кесенесіне алғаш рет археология тұрғысынан қомақты түрде ғылыми зерттеу жүргізген екен. Кесенені зерттеу барысында екі қабірдің анықталғанын көреміз. Алғашқы қабірден темір шегелермен бекітілген ағаштан жасалған табыт табылған. Әрі қарай қаза түскенде жақ сүйегі жоқ адамның бас сүйегі шыққан. Қабірге анықталғандай орта жас шамасындағы ер адам жерленсе керек. Бір қызықты жайт, артын-ала сүйектерді жинастырғанда бір қолдың сүйектері болмаған. Сонымен бірге түйенің және де басқа жануарлардың, былғары терінің бір бөлшегі, мата мен ту табылған. Ғалым осы қазба жұмысынан кейін мынандай тұжырымға келген екен: «Жошыны аң аулап жүргенде жабайы құландар теуіп өлтірді деген тарихи деректерді қуаттайды» [4, 87 б.].

Үстіміздегі жылы ғұлама ғалым, академик Ә.Х. Марғұланның туғанына 118 жыл толып отыр. Сонау елуінші жылдардағы сталиндік саясаттың ащы дәмін тарта отырып, тағдырдың басқа салған жазмышына қарсы бойына біткен, кешегі хан Абылайдың «Олжабай есен болса ел аман» деген батыр бабасынан дарыған ақыл мен қайсарлықтың, сабыр мен төзімділіктің туын жықпай, керісінше сол тұстағы саяси идеологияға күйрете соққы берген Алаш қайраткерлерінің ізін басып, көзін көрген бірден-бір көрнекті тарихи тұлға ретінде танимыз.

2014 жылы академик Ә.Х. Марғұланның туғанына 110 жыл толуына орай Алматыдан арнайы қызы Дәнел Марғұлан келген болатын. Әкесі жайында ол кісі маған мынандай бір әңгіменің шегін тарқатып еді. Әкем деп бастады әңгімесін Алаш жұлдызы, ақын Мағжан Жұмабаевпен пікірлес, айнамас дос болғанын айта келе, ұлтшыл, халық жауы деген айыппен есіл ер репрессияға ұшырап кетті ғой. Алайда әкем мұндай әңгімелерді көп айтпайтын, себебі тыңшылар Мағжанмен жақсы қарым-қатынаста болғанын сезіп, артынан әкемді де сол тұстағы Ленинград қаласындағы түрмеге қамаған деп бір күрсініп алды. Әрі қарай жалғастырып жазушы академик М. Әуезов пен әкесінің арасында болған бір қызықты әңгімені айтқан еді. Бір жиында Әлкей атамыз уақыттың шектеулігіне қарамай көп сөйлеп кетсе керек. Жанында отырған айнамас досы М.Әуезов Әлеке көп сөйлеп кеттіңіз ғой депті. Сонда Әлкей атамыз жұлып алғандай көп сөйлесек көп білгеннен сөйлейміз ғой Мұха деп әзіл-қалжыңы аралас жауап берген екен. Артынан мен Дәнел Әлкейқызынан Қаныш Сәтбаев туралы айтыңызшы деп өтіндім. Балам деді Қаныш атаң біртуар адам ғой. Алып тұлғасы, нұрланған жүзі, кіріпкелгендегі күлімсірегені, мен кішкентай баламын жай ғана қоңыр дауысымен үн қатуы маңдайымнан иіскеп үлкен азамат бол дегені әлі есімде. Жалпы Қаныш Имантайұлының сыртқы келбет-көркін ауызбен айтып жеткізу мүмкін емес деп сөзін аяқтаған еді.

Халқымызда «Тектен нәр алған тозбайды» – дейді. XVIII ғасырдағы тарихымыздың аса ірі тұлғасы, сол тұстағы аласапыран заманда үш жүздің басын біріктіре білген, Абылай ханның арғы шыққан тегі – Шыңғыс ханнан бастау алады. Бабасы Қазақ хандығының іргетасын қалаушы Әз Жәнібек болса, бергісі – жоңғарлармен соғыста аты шыққан Жәңгір хан, оның баласы Салқам Уәли, оның баласы Қанішер Абылай сұлтан хан Абылайдың атасы, одан туған Уәли сұлтан (Көркем Уәли) – әкесі, 1723 жылы жаугершілікте қаза табады.

Бірде Абылай хан көрген түсін «Көмекей әулие» атанған абыз ақын, Бұхар жырауға жорытыпты. Түс жору барысында әйгілі жырау Абылайдың бүкіл қазақ еліне хан сайланатынына, елді сақтау жолындағы күресіне, әулеттен тарар үрім-бұтағына, яғни барша ғұмырына болжам айтса керек. Жырау хан перзенттерінің ішінен Уәли мен Қасымды бөле жара көрсетіп, алғашқысының бір тармағы атын қағазда, кейінгісінің бір тармағы атын қан майданда шығарарын болжайды.

Абылай заманы мен бүгінгі Тәуелсіздік арасын аттай үш ғасырға жуық уақыт бөліп жатыр. Десек те, тарихи тұлғаның сол тұстағы қиын-қыстау уақытта Қазақ елін экономикалық әлеуеті шектеулі, халқының саны аз болғанына қарамастан Ресей мен Қытай сынды алпауыт көршілерінің отарлауынан сақтауға, іргелес Орта Азия билеушілерінің басынуынан қорғауға, ата жауы жоңғарларды жоқ қылуға баға жетпес үлес қосқан еді.

Қазақ халқының ғана емес, барша түркі әлемінің мақтанышы, ақындардың дүлдүлі, Алашорда қозғалысының негізін қалаушылардың бірі Мағжан Жұмабаев «Батыр Баян» поэмасында Абылай ханды былайша жырлаған екен:

*Алыстан орыс, Қытай – ауыр салмақ,
Жақыннан тыншытпайды қалың қалмақ,
Артында ор, алдында – көр, жан-жағы жау.
Дағдарған алаш енді қайда бармақ?
Сол кезде елге қорған болған Абылай
Көп жаудың бірін шауып, бірін арбап,
Күндердің бір күнінде хан Абылай
Қалмаққа – (ойына алды) – ойран салмақ,
Ханынан: «Аттан» – деген сөз шыққан соң.
Ордаға батыр, билер келді аңдап [5, 277 б.].*

Келмеске кеткен Кеңес дәуірінде Абылай жайында жалпы қазақ тарихы теріс бұрмаланып келді. Осыған орай, сол кезеңнің белгілі тарихшысы А.М. Панкратова былай деген: «Среди ряда историков существует неперменное стремление ухудшить историю казахского народа, вопреки исторической правде, я совершенно не понимаю, почему грузинские цари и узбекские ханы могут считаться при аналогичных условиях прогрессивными деятелями, а казахи должны чернить Абылая и Кенесары Касымова?» [6, 198 б.].

Абылай хан өлімі жайында аңыз әңгімені біз тағы сол қасиетті, ғұлама М.Ж. Көпеевтен табамыз.

«...Сол сапардан қайтып, Ташкентке келіп, Мырзахметтің қызын алып: «Енді ұрыс-соғыс жоқ!» – деп, Орта жүз бен Кіші жүздің батырларына рұқсат беріп, жер-жеріне мекен суларына қайтарыпты. Үш айдан соң өзі Ташкенттен Арқаға қарай қасында біраз төлеңгүт пен Үйсін, Дулаттың жалпы етектері бар қайтады. Соны Ташкенттегі Ғабдырахман сарт естіп, кісі жинап алып, қосын құрып, Абылайды қамапты. Сонда Дулат халқы қашып кетіп, «жалпы етек Дулат» атаныпты. Боза ішіп дулағаннан басқа өнері аз, тұзсыз көженің күшімен біткен жасық халық қой. Ханның қасындағы төлеңгіттердің бірсыпырасын қырып тастапты. Ханның өзіне қол тигізуге батпапты. Сонда хан Арыс деген өзеннің бойында бір қорғанға түсіп, мінәжат қылып жылап отырыпты. Орта жүз бен Кіші жүзден алған жолдастарын қайтарып жібергеніне пұшайман болып жылады дейді. Сонда бір қария айтқан екен:

*Етек пенен жең болған,
Ежелден саған ел болған,
Орта жүзден кісің жоқ.*

*Найзасының ұшы алтыннан,
Кіші жүзден кісің жоқ,
Бұған қарап тұрғаннан басқа ісің жоқ, – деп.*

Сонан соң Арыстың бойындағы бір қорғанға түсіп, алпыс сегіз жасында, жұма күні дүниеден қайтыпты. Сол жер осы күні – «Хан қорғаны» атаныпты. Сүйегін теңге салып, Түркістан шаһарындағы хазіреті сұлтан Ғарифин әулиенің күмбезіне апарып қойыпты...».

«...Абылай хан өлгенде Созақ деген кенттен жалаң аяқ Ажда үш күн, үш түн жылаған екен. Маңайындағы сарт-сауан:

– Тақсыр-ау, бір қазақ өлді деп, неге мұнша күйзелдіңіз?! – дегенде:

– Есіл Абылай-ай! Сарыарқада өлмей, сарттың қорғанында өлдің-ау! Мұнан былай хандық қорғанда қалды ғой, сол үшін жылаймын, – деген екен.

Айтқанындай сонан соң қазақ ортасында хандық болған жоқ, сарт билеп кетті.

*Бес қойға алған өгізді,
Тегін дерсін деп едім.
Жалаң аяқ сарттарды
Бегім дерсің деп едім, – деген.*

Ноғайлыдан шыққан Мөңке бидің сөзі дәл келіпті де тұрыпты...» [7, 11 б.].

Абылай ханның тікелей ұрпағы, қазақтың зор ғалымы, Шоқан Уәлиханов Абылай атасы жайында: «Абылай дәуірі – қазақтың ерлігі мен серілігінің ғасыры» десе керек [8, 187 б.].

Хан Абылайдың немересі, Бұхар бабаның түс жоруында айтқан «...кейінгісінің бір тармағы атын қан майданда шығарады...» деген қазақтың соңғы ханы Кенесары. Хан өз дәуірінде «Ес жиып, етек жиғаннан» бастап бүкіл саналы ғұмырын, ұлтының азаттығы жолында «Аттың жалында, түйенің қомында» өткізген. Аттай он жылдай ақ патшаның бодандығынан халқымды, елімді, жерімді азаттыққа жеткіземін деп, үш жүздің басын қосып, империяның қитұрқы саясатына, әділетсіздікке, басқыншылыққа қарсы тұра білген. Қалың қазақ жерінің біртұтастығын сақтап қалуда, арыстандай арпалысып және сол жолда қаза тапты. Кенесары хан былай десе керек: «...Сол себепті мен, Кенесары Қасымов, қолға қару алып, ұлы күресті бастауға аттандым. Қазақ халқын орыстардың езгісінен азат етемін...» [9, 215 б.].

Кенесары Қасымұлының ұлт-азаттық қозғалысқа қолбасшылық жасаған тұстары, заман қойнауындағы қазақ деген халықтың отты кезеңі болатын. Айбарлы атасы Абылай ханның саясаты мен парасаттылығын, мейлінше ішкі жан-дүниесімен қастерлеп берік ұстау жолында, арпалысып өткен қазақтың қаһарлы ханы Кенесары еді. Ол бала кезінен аруақты атасының қасиетті ісін жалғастыра білген және өзін Абылайдың заңды мұрагері екеніне еш күмән келтірмесе керек. Сол себептен хан

сарбаздарының жауға шапқандағы ұраны «Абылай» болған. 1841 жылы сонау Шыңғыс ханнан бастау алатын хан сайлау салтымен, «хандар ордасы» Ұлытау өңірінде, ақ киізге көтеріп хан тағына отырғызған деседі.

Кенесары ханның дүние есігін ашқан жері Абылай ордасының құт мекені Көкшетау өңірінде киелі шаңырақта туған. «Сүтпен кірген, сүйекпен кетеді» деген нақыл сөз бар қазақта. Ханның бойындағы туа біткен, пешенесіне жазылған ел басқару, биліктің тізгінін уысына ұстау, халықтың тағдырына тікелей қатысты саяси мәселелермен айналысу оның бойына ана сүтімен дарығандығын көреміз. Кенесары көтерілісіне Баянауладан шыққан жергілікті бай-бағландар айрықша қолдап, мал басымен нақтырақ айтсақ жылқы түлігімен көмек берген. Осы орайда Кенесары айтқан екен дейді: «Мен мақсатыма жету үшін Құдайдан Орта жүзді бер деп сұрадым, екіншіден, жаужүрек батырларды сұрадым, үшіншіден, Аққошқар мен Алдажұманды, Азынабайдың Сейтені мен Тайжанын сұрадым. Құдай бұл тіліегімді берді. Бұлардың жылқысы менің әскеріме мінетін ат болды, ішетін ас болды... Сондықтан бұлар-менің досым, мен-бұлардың досымын. Өздерің білесің, бұлар – Құдай еркелеткен адамдар. Құдай еркелеткен адамдарды мен де еркелетуім керек, мен Құдайдан үлкен емеспін» [10, 142б.].

«Хандар шежіресі» деген жазбасында М.Ж. Көпеев Кенесары ханның қаза болғандығы жайында керемет бір әңгіме келтіреді: «...Кене ханның жылы коян еді, 49 жасында жылқы жылы, Наурызбайдың жылы кой еді, 24 жасында жұмыстары бітті. Қырғызда «манап» дейтұғындары болады екен. Манап болатын себебі – 40 жігітке қатын алып беріп, мал малдандырып, жан жандандырады екен. Сонан соң «манап» – деп атайды екен. Сонда қырғызда Жанқараш, Жантай, – екеуі де манап екен. Жанқабыл-Тілеуқабыл, – о да манап екен. Жаманқараны елшілікке келген жерде Наурызбай өлтірген. Өздері: «Қашпаймыз!» – деп, қолға түскен соң, «Жаманқараның бодауына» – деп, Кенесары ханды Жанқараш алған екен.

Жанқабыл манапты соғыста Наурызбай өлтірген екен. «Соның бодауына» – деп, Наурызбайды Жанқабылдың ағасы Тілеуқабыл алған екен.

Сол уақытта қырғызда Алатаудың күнгей бетінде Орман хан деген хан бар екен. Сонан қырғыздың манаптары кісі жіберіп, ақыл сұраған екен:

– Бұлар қолға тірі түсті, қайтеміз? – деп. Сонда Орман хан айтқан екен:

– Кенесары, Наурызбайға біздің қырғыз өзі барып тиіскен жері жоқ. Өздері келіп, қолға түсті. Оны манаптар: «Күшіміз асқандықпен болды-демесін, – Құдайдан!» – деп білсін. Құдай мен аруаққа төрелер өздері ұшырады, сонан болды!» – деп білсін. Өздерін өлтірмесін! Бұрынғының сөзі бар еді: «Қарадан хан қойса, қасиеті болмайды, // Үлгісізден би

койса, өсиеті болмайды» – деп. Қайта өздері икемге келіп, ынтымаққа көнсе, күллі қырғызға хан көтерсін, мен де хандығымды тастап, соған берейін. Соңы тыныш болуы үшін! Болмаса, біріміз-күнгедейде, біріміз теріскейде тату-тәтті болып тұра берейік. Егер де икемге келмесе, ынтымаққа көнбесе, күтіп, құрметтеп, сыйлап сақтасын. Өз ажалынан өлмесе, менен ақыл сұрағаны рас болса, шын болса, өлтірмесін! Және қалған елін барып шаппасын, қатын-баласын олжаламасын. Осы өздерінің қолға түсіп, пенде болғанына қанағат қылсын да тұрсын! – деді.

Сонан соң қырғыздар:

– Орман хан өз басы аман болған соң, ауызына не келсе, соны айта береді – деп, – Біздің Жаманқарамыздан артық па? – деп.

Жанқарашы:

– Өлтіріп тастаңдар! – дегенде, қылышпен шауып жіберемін деп ең алғашқы қол көтерген қырғыз қолын көтерген бойымен сіресіп қалды, – дейді. «Оның өзінен әл кетіп бара жатқан соң, шаба алмай тұрып қалғанын сезбей, қасында тұрған бір есерсоқ арсалаң қылышты жұлып алып, Кене ханды мойнынан шауып жібергенде, Кенесары ханның басы да жерге түсті, шапқан батырдың өзі де сылқ етіп құлай кетті» – дейді.

Қараса, табанда жаны шығып кетіпті. «Үйіне көтеріп алып барған екен. Үйінің ішіндегі қатын-баласы жалп ете түсті» – дейді. Сонан соң қырғыздар Кенеханды өлтіргеніне уайым болыпты. «Сол өлтірушілердің тұқым-тұқымы күні бұл күнге шейін оңбай, быт- шыт тозып кетті» – дейді...» [11, 423б.].

Қорыта айтқанда, түркітілдес халықтардың оның ішінде қазақ халқының тарихында өшпестей із қалдырған, «ат ауыздығымен су ішкен тар заманда» тектіліктің туын жықпаған, батырлық пен қайсарлықтың, замана тоғысуында елі мен дархан даласына, қасиетті жеріне, шапқыншылықпен кірген сыртқы жаулардан қорғауымен қатар, ата жауы атанған ежелгі дұшпандарын жермен-жексен етіп жоқ қылғандығын, кәрі тарихтың өзі айтып тұрған жоқ па. Есімдерін алтын әріппен тарих беттерінде жазуға лайықты біртуар дала даналары соңында қалған ұрпақтарының санасы мен есінде, ұмытылмастай орын алатынына кәміл сенеміз.

Әдебиеттер

1. М.Ж. Көпейұлының шығармалары. 8 т. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 87 б.
2. Академик К.И. Сатпаев: Из писем и заметок. – Алматы: Атамұра, 1998. – 220 б.
3. Марғұлан Ә.Х. Шығармалар. Т. XIV – Алматы: Алатау, 2012. – 512 б.
4. Жұмабаев М. Шығармалары (әдеби басылым). 1-том: Өлеңдер, дастандар / Құраст. Сәндібек Жұбаниязов. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
5. Қаныш елі. – Алматы-Павлодар: «Жібек жолы» Баспа үйі, 1999. – 336 б.
6. М.Ж. Көпейұлының шығармалары. 18 т. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 325 б.

7. Ш. Уәлиханов Шығармалар жинағы. 5 томдық. Т. 1. – А.А.: Ғылым, 1984.– 432 б.
8. Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар. – Алматы: Жалын, 1993. – 448 б.
9. Артықбаев Жамбыл. Баянауыл. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2009. – 312 б. («Менің Отаным – Қазақстан» сер.). – 171 б.
10. М.Ж. Көпейұлының шығармалары. 10 т. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 450 б.

3.Ш. Айткенов

Павлодар педагогикалық университет, Павлодар қ.

ziyat15@mail.ru

Ж.Д. Кабиденова

С. Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Erasil_zhuldiz@mail.ru

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ ДІНИ МЕКЕМЕЛЕРГЕ ҚАРСЫ БАҒЫТТАЛҒАН ҚЫСЫМ МЕН НАСИХАТ ТАРИХЫНАН

Андатпа. Бұл мақалада Павлодар облысындағы кеңес үкіметінің елде медреселер, мешіттер жабылуына, жалпы дінге атеистік көзқарастар дамытуға, діни бояумен дәстүрлер қатты сынға алынуға, мерекелерді атап өтуге тыйым салуда, қажылыққа баратын діндарлар саны азайтуға, дінге немқұрайлы қарайтын адамдар саны өсіруге жағдай туғызатын бағыттарды жүргізгенін айтылады.

Тірек сөздер: Дін, мешіт, мұсылман, кеңес, халық, билік.

Аннотация. В этой статье говорится, что советское правительство в Павлодарской области провело направления, способствующие закрытию в стране медресе, мечетей, развитию атеистических взглядов на религию в целом, резкой критике религиозных традиций, запрету на празднование праздников, сокращению числа верующих, совершающих паломничество, росту числа людей, равнодушных к религии.

Ключевые слова: религия, мечеть, мусульманин, совет, народ, власть.

Summary. This article says that the Soviet government in the Pavlodar region has carried out directions that contribute to the closure of madrassas and mosques in the country, the development of atheistic views on religion in general, harsh criticism of religious traditions, a ban on the celebration of holidays, a reduction in the number of believers making pilgrimages, an increase in the number of people indifferent to religion.

Keywords: religion, mosque, Muslim, council, people.

Кеңестік кезеңдегі мұсылман діні (1917–1991) күрделі эволюциядан өтті. Мемлекет тарапынан тұрақты және қатаң бақылау, сондай-ақ тоталитарлық жүйенің қудалануы халықты «демусульманизациялауға» байланысты процестерге әкелді. Елде медреселер, мешіттер жабылды, жалпы дінге атеистік көзқарастар дамыды, діни бояумен дәстүрлер қатты сынға алынды, мерекелерді атап өтуге тыйым салынды, қажылыққа баратын діндарлар саны азайды, дінге немқұрайлы қарайтын адамдар саны өсті.

Мемлекет пен діннің қарым-қатынасына келетін болсақ, олар 1918 жылғы 20 қаңтардағы «шіркеуді мемлекеттен және мектептен шіркеуден бөлу туралы» жарлықта баяндалған. Өткен ғасырдың 20-жылдарына қарай мемлекет дінге қатысты бейтараптықты ұстанды, алайда дінді айтуға тыйым салынды. Халық комиссариаты жанынан құрылған мұсылман Социалистік комиссариаты және оның ҚазКСР-дағы өкілдігі (Семей, Верный қалаларында) ислам дінін ұстанатын адамдарды діни емес, социалистік идеяларға тартты. Осы комиссариаттың қолдауымен 1918 жылы жұма демалыс күні деп жарияланғанымен, 1919 жылы Құрбан айт мерекесі шешілді. Бірақ бір жылдан кейін, 1920 жылы, Халық Комиссариаты жалпы дінге, атап айтқанда, Исламға қатысты саясатын күшейте бастады. Жарлық негізінде ислам мешіттерінің, медреселердің барлық мүлкі мемлекетке берілді: «...мұсылман ұйымдарына тиесілі мүлік халық меншігі деп жарияланды, мектептерде дін оқыту тоқтатылды» [1, 9-бет]. 1918 жылы қабылданған «Ар-ождан бостандығы туралы» Декрет тек формальды сипатта болды, Діни мекемелер заңды тұлға бола алмады және тиісінше үгіт-насихат жұмыстарын, ағарту жұмыстарын жүргізу, діни сипаттағы әдебиеттерді тарату және т.б. үшін қажетті заңды мәртебеге ие болмады, «адасқан табынушылар», «өзін-өзі тағайындаған молдалар». Қазақ ауылдарында тіркелмеген молдалардың болуы-Кеңес мемлекетінің дінге қарсы саясатының нәтижесі болып табылатын табиғи процесс. «Бір молда – әр ауылдағы бір мешіт» принципі қазақ халқының рухани-діни қажеттіліктерін қанағаттандыра алмады, онда көптеген салт – жоралар (жаназа – жерлеу, Сүндет-сүндеттеу) тек моламен ғана өткізілді. Сондықтан, әрине, молдалардың саны (1 адамнан тұратын) жеткіліксіз болды. Бұл мешіт болса, қазір олардың саны қандай болатынын ойланыңдар. А. Беннигсеннің айтуынша, «бір мешіт 90 мың мұсылманға тиесілі» [2, 19 бет]. Ар-ождан бостандығы адамның дінді таңдау, оған жақын діннің ізбасары болу, діннен бас тарту және мүлдем мойындамау құқығын қарастырады.

1929 жылы «әскери атеизм» саясатына сәйкес барлық діни мекемелерге, оның ішінде исламға қарсы бағытталған қысым мен насихат күшейе түсті.

Ұжымдастыру, индустрияландыру және 1920–1930 жылдардың аяғындағы мәжбүрлеп қоныс аудару бірқатар мұсылман елді мекендерінің конфессиялық құрамының өзгеруіне әкелді. Әсіресе, Қазақ КСР халқының құрамы қатты өзгерді. 1932–1933 жылдардағы ашаршылық көптеген мұсылман қазақтардың өмірін қиды немесе Қытайға қоныс аударды. Екінші жағынан Қазақстанға мұсылман емес қоныс аударушылар легі құйылды. Көбісі құрылысқа, мысалы, Түрксібке келді. Ақырында, Қазақстан КСРО-да жер аударудың басты орталықтарының біріне айналды. 1938 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша КСРО-ның 997329 еңбек қоныс аударушыларының 134655-і Қазақстанда тұрған [3].

Нәтижесінде, 1930 жылдардың аяғында қазақтар Қазақ ССР-інде ашаршылық болды.

Павлодар облысында өткен ғасырдың 20–30-шы жылдары дінге қарсы жұмыстың қызуы айтарлықтай күшті болды. Аймақтың мұсылман халқы биліктің мұндай шабуылын суық қарсы алды. Халықтың рухани білімге, діни жораларды орындауға қажеттілігі жоғары болды. Азаматтар балаларын исламға үйрету үшін бұрын приходтық мектептер болған мектеп ғимараттарын қайтаруды сұрап хат жазды.

Бұл туралы 1920 жылы 17 қарашада Павлодар облыстық атқару комитетінің Семей губерниясы ұлттық атқару комитетінің алқа төралқасына хабарлайды. Өтініштер мен хаттардың авторлары ұлттық істер жөніндегі комиссариаттың 1920 жылғы 21 тамыздағы шешіміне сүйенеді, онда приходшылардың қаражатына салынған кейбір мектеп ғимараттары мұсылман қауымдастығына қайтарылуы мүмкін делінген. Ғимараттар қайтарылған жағдайда балаларды кеңестік зайырлы мектептер бағдарламасы бойынша оқытатын жер жоқ екенін түсініп, билік ымыраға келуге шешім қабылдады. Павлодарда «магометандық діни ілімді» сабақтан кейін бір сағаттан оқытуға рұқсат беру туралы шешім қабылданды [4].

Құпия

Павлодар аудандық БПМ бөліміне

Препровеждаю кезінде шик туралы мәліметтер

Павлодар ауданы бойынша діни ғимараттарда

ФАО Н-К

Хатшы

Соңғы қайта құру бойынша Павлодар ауданында келесі діни ғимараттар бар:

- 1) кара шіркеу ескі шіркеу ауылы
- 2) шіркеу қаласы Дзержинский көшесі
- 3) Богдановка ауылы ескі шіркеу.
- 4) шіркеу қаласы, ст. 25 қазан. ескі шіркеу
- 5) Ольховко ауылы жаңарту шіркеуі
- 6) Елисеев кенті ескі шіркеу
- 7) пос. (?) ескі шіркеу
- 8) таулар. Павлодар мешіті Фрунзе көшесі, №101 үй
- 9) таулар. Павлодар көшесі, 25 үй. 9 №186 баптистер
- 10) қазақ мешіті, қауымы тіркелмеген, мәлімет жоқ
- 11) №5 ауыл – Павлодар ауданы 2 мешіт
- 12) №6 ауыл – 1 мешіт
- 13) №8 ауыл – 1 мешіт
- 14) №9 ауыл – 1 мешіт
- 15) №10 ауыл – 2 мешіт
- 16) №11 ауыл – 1 мешіт

№17 ауыл (?)

Сонымен қатар, діни бірлестіктердің бөлшектері бар

1) Ефремовка ауылы

2) Фомановка кенті

3) Максимовка кенті

Жабық діни ғимараттар

1) №1 – 2 Мешіт ауылы

2) №2 – 1 ауыл

3) №3 – 1 ауыл

4) №7 – 2 ауыл

5) №9 – 1 ауыл

6) №11 – 1 ауыл

7) №12 – 1 ауыл

8) №13 – 1 ауыл

9) №14 – 1 ауыл

10) №16 – 2 ауыл

11) Данилевка кенті-дұға үйі

12) Ефремовка кенті – шіркеу

13) Богдановка кенті – дұғалар. үй

14) Духовницкий

15) Чакриновка-Шіркеу

16) Петровка

17) Ермак кенті

18) Фомановка

19) Демьяновка

20) Дубровка

21) ?

Ғимаратты таңдап, билік сақ болып, ғимаратты қайтарды, егер діни қауымдастық табанды болса, түпкілікті тәркілеу тек орталық биліктің шешімдерімен ғана жүзеге асырылды. Билік жоғары деңгейге көтерілген сенушілердің шағымдары мен наразылықтарын қабылдауға міндетті болды.

Мешіттің жабылуына қол жеткізу үшін билік діни қауымдастықтың өзін-өзі жою құқығын ойлап тапты, бұл олардың жоспары бойынша «қолды жууға» мүмкіндік беруі керек еді

Діни және діни ғимараттардың жабылуы олардағы қымбат заттарды алып қоюмен және ұлттандырумен қатар жүрді [5].

Билік жабылған мешіттердің қатаң есебін жүргізді. Осылайша ОГПУ Павлодар әкімшілік бөлімінің 1928–1929 жылдардағы деректері бойынша округтегі № 1, 6, 7, 16 ауылдардағы мешіттер жабылды. Павлодар қаласында екі мешіт және № 5, 8, 10, 17 ауылдарда бір-бірден жұмыс істеп қалды. [6]

Сайлаушылар «депутаттарға жаза берген» науқандар ұйымдас-тырылды – мешіттерді, шіркеулерді және ғибадат үйлерін халықтың

басқа қажеттіліктеріне пайдалану үшін жабу мақсатында дінге қарсы үгіт-насихатты күшейту.

Ұйымдасқан жазаларда «Поп, сектанттар, молдалар, кулактар мен байлар тұлғасындағы таптық дұшпандар социализмге қарсы қатты күрес жүргізді» деп айтылған, сондықтан храмдар контрреволюцияның ошақтары ретінде қарастырылған.

Халық «қаланы кеңес беруді ұсынды», өйткені ол «Павлодар батпағын білдіретін ескі психология мен филистинизм, филистинизм және би дәстүрлері бойынша өмір сүруді жалғастыруда». [7]

1934 жылы желтоқсанда тиісті хатта жазылған Павлодар аудандық кеңесінің өтініші бойынша қала билігі Фрунзе көшесінде орналасқан Павлодар қаласындағы мұсылман мешітінің ғимаратын «сенушілердің толық болмауына байланысты толығымен бос болды» спорттық-дене шынықтыру клубқа ауыстырды [8].

Әдебиеттер

1. КСРО-дағы Ислам. Кеңестік Шығыс республикаларында зайырлылық процесінің ерекшеліктері. – М.: Ой, 1983.

2. Ауанасова Б.М. Қазақстандағы діни қатынастар эволюциясының тарихы (1941–1991 жж. Ислам мысалында): автореф. т. ғ. к. – Орал, 2007.

3. Бердинский В.А., Бердинский И.В., Веремьев В.И. 1930–1950 жылдардағы Кеңес Одағындағы арнайы қоныс аудару жүйесі. – М.: Саяси энциклопедия, 2017. – Б. 82–83.

4. Павлодар Ертіс өңіріндегі Ислам тарихынан. 1919–1991 жж. құжаттар жинағы / Сост. Болтина В.Д., Шевелева Л.В. – Павлодар, 2001. – Б.14-15.

5. ГАПО. Ф.844. Оп. 1. Д.2. Л.33-35.

6. ГАПО. Ф.844. Оп. 1. Д.50. Л.51.

7. ГАПО. Ф.17. Оп. 1. Д.55. Л. 12, 15-16.

8. ГАПО. Ф.2. Оп. 1. Д.16. Л. 25.

Қ.Қ. Батталов, С. Ахметқұл

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
sergazy.akhmetkul@mail.ru*

МОҒОЛ-ШЕЙБАНИ ӨЗБЕК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ («ТАРИХ-И РАШИДИ» БОЙЫНША)

Андатпа. Мақалада Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегі мәліметтері негізінде моғол мен шейбани өзбек, атап айтқанда, моғол мен шейбани өзбек билеушілері арасында XV–XVI ғғ. орын алған қарым-қатынастар сипаты зерттеледі. Құнды деректерді сараптау негізінде қазақ-шейбани өзбек араздығының моғол-шейбани өзбек араздығына тікелей себеп болғандығы, Сұлтан Махмұд хан мен Рашид хан билігі тұсында екі арада орын алған достықтың себеп-салдары анықталды.

Тірек сөздер: Мырза Мұхаммед Хайдар, «Тарих-и Рашиди», моғол, шейбани өзбек, қазақ, Моғолстан, Мәуереннахр.

Аннотация. В данной статье на основе сведений «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммед Хайдара исследуются особенности взаимоотношений моголов и шейбани узбеков, в частности между властителями моголов и шейбани узбеков в XV–XVI вв. Анализ сведений, содержащихся в «Тарих-и Рашиди» показывает, что возникновение вражды между моголами и шейбани узбеками было напрямую связано с казахо-шейбани узбекской враждой. Также в статье определены основные причины формирования дружеских отношений между моголами и шейбани узбеками во время царствования Султан Махмуд хана и Рашид хана.

Ключевые слова: Мирза Мухаммед Хайдар, «Тарих-и Рашиди», могол, шейбани узбек, казах, Моголистан, Мавереннахр.

Summary. This article, based on the information of «Tarikh-i Rashidi» by Mirza Muhammad Haidar, examines the peculiarities of the relationship between the Moghuls and the Sheibani Uzbeks in the 15th-16th centuries. An analysis of the information contained in «Tarikh-i Rashidi» shows that the emergence of hostility between the Moghuls and the Sheibani Uzbeks was directly related to the Kazakh-Sheibani Uzbek enmity. The article also identifies the main reasons for the formation of friendly relations between the Moghuls and Sheibani Uzbeks during the reign of Sultan Mahmud Khan and Rashid Khan.

Keywords: Mirza Muhammad Haidar, «Tarikh-i Rashidi,» Moghul, Sheibani Uzbek, Kazakh, Mogolistan, Maverennahr.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі XIV–XVI ғасырлардағы Орталық Азия халықтарының тарихы мен мәдениеті бойынша негізгі қайнар көздердің бірі болып табылатыны белгілі. «Тарих-и Рашиди» XIV ғасырдың ортасында бұрынғы Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде пайда болған Моғолстан мемлекетінің екі жүз жылдық тарихын баяндайды. Моғолстан мемлекеті және онда өмір сүрген ру-тайпалар қазақ, қырғыз, өзбек және басқа да Орталық Азия халықтарының қалыптасуында ерекше рөл атқарды.

«Тарих-и Рашиди» еңбегі екі ғасыр бұрын ғылыми айналымға енгізіліп, «бай тарихнамалық дәстүрге ие болғанына қарамастан, одан көптеген жаңа әрі қызықты тарихи материалдарды табуға болады» [1]. Мысалы, бұл жұмысымызда біз Мырза Мұхаммед Хайдар Дулаттың моғол-шейбани өзбек қарым-қатынастары туралы мәліметтеріне, олардың сипаттарына тоқталмақпыз.

«Тарих-и Рашиди» еңбегінде моғол-шейбани өзбек қарым-қатынастарының басталуы Қыпшақ даласының билеушісі Әбілқайыр ханның өлімінен соң, оның билігінде болған халық арасында дүрбелең басталып, Моғолстанда қоныстанған Керей мен Жәнібек хандарға көптеп қосылуынан көрініс табады. Мырза Мұхаммед Хайдардың айтуынша, «Керей хан, Жәнібек хан мен Әбілқайыр хан балалары арасында бұрыннан қатты араздық бар еді. Сол себептен Әбілқайыр хан балалары моғол хандарымен де қас болды. Өйткені моғол хандары Керей хан мен Жәнібек ханның жақтастары еді» [2, с. 90]. Мырза Мұхаммед Хайдар баяндап отырған кезең Керей мен Жәнібек хандардың күшейген уақытына сай келеді. Бұл уақытта Моғолстанды Жүніс хан билеп тұрған еді.

Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін өзбектердің Керей мен Жәнібек сұлтандарға қосылмағандары ханның үлкен ұлы Буруж оғлан төңірегінде топтаса бастады. Өз кезегінде Буруж оғлан толық күш алған Керей мен Жәнібек хандардан шеткері жүріп, Түркістан маңын мекен етеді. Бір күні Жүніс хан бастаған моғолдар Түркістан өңіріндегі Қаратоғай деген жерге хан ордасын орналастырып, Сырдарияның арғы бетіне аң аулауға кетеді. Мұны естіген Буруж оғлан хан ордасын шауып, мүлікті тонауға кіріседі. Бұл хабарды естісімен, Жүніс хан әскерімен ордасына оралып, шейбан өзбектерінің 20 мыңдық әскерін тас-талқан етіп, Буруж ханның басын алады. Осылайша моғолдар мен шейбан өзбектерінің қарым-қатынасы тікелей қақтығыстан басталып, қанды қырғынға ұласқан еді [3].

Сұлтан Махмұд хан билігі тұсында (1487-1508 жж.) моғолдар мен шейбани өзбектері арасындағы қарым-қатынас сипаты түбегейлі өзгерді. Оған себепкер Әбілқайыр ханның немересі Шаһибек хан (Мұхаммед Шейбани) еді. Сұлтан Махмұд хан Мәуереннахр билеушілерінің иелігіндегі Түркістанды басып алып, Жәр соғысындағы көмегі үшін оны Шаһибек ханға берді. Бұл жағдай моғолдар мен қазақтар арасындағы достық байланыстарының үзілуіне алып келді. Мырза Мұхаммед Хайдардың мәліметінше, «Қазақ хандары – Керей хан мен Жәнібек хан балалары бір жағынан, Сұлтан Махмұд хан екінші жағынан арасында ежелден келе жатқан достық осының салдарынан дау-дамайға айналды. Себебі олар: «Шаһирбек ханның біздің жауымыз екенін біле тұра оны Түркістанға неге әмір етіп тағайындайсың?» – деп наразылық білдірді» [2, с. 111].

Сұлтан Махмұд хан Шаһибек ханға қолдауын әрі қарай жалғастырды. Самарқанды Ақсақ Темір ұрпақтарынан тартып алуды жоспарлаған Сұлтан Махмұд хан Мырза Байсұңқармен шайқаста жеңілген соң, Ташкентке оралып, Шаһибек ханға Самарқанд пен Бұхараны басып алуына көмектеседі. Самарқанды алған Мұхаммед Шейбаниге өзбектер жан-жақтан қосылып, оның билігі күшейеді. Енді Мұхаммед Шейбани өзіне қолдау көрсеткен Сұлтан Махмұд ханның өзін өлтіруді ойластырады. Сұлтан Махмұд ханның қиын жағдайын естіген оның інісі Сұлтан Аһмет хан Моғолстаннан келіп, екеуі Мұхаммед Шейбанимен шайқасады. Алайда Моғолстан билеушілері жеңіліс тауып, қолға түседі. Шаһибек хан оларға құрмет көрсетіп, Моғолстанға қайтарады. Өз кезегінде Шаһибек хан олардың қол астында болған моғолдарды алып қалады. Көп ұзамай Сұлтан Аһмет хан қайтыс болып, Сұлтан Махмұд хан басына түскен қиыншылықтарға шыдамай, Шаһибек ханға қайта оралады. «Тарих-и Рашиди» мәліметіне сүйенсек, Шаһибек ханға былай дейді: “Мен саған бір рет мәрттік жасадым. Енді екінші рет мәрттік жасасам, оным патшалықтың жойылуына себеп болады» [2, с. 112]. Артынан Сұлтан Махмұд хан бала-шағасымен қоса Хожәнд өзенінің жағасында өлтірілді.

Иран шахы Исмаилмен соғыста Шаһибек хан қайтыс болған соң, Ақсақ Темір ұрпақтарымен туыстық қатынаста болған моғол хандары Мәуереннахрды шейбани өзбектерінің билігінен азат ету жолында оларға көмек көрсетті. Бес мыңдық әскері бар Сұлтан Саид хан Бабырға Самарқанды қайтару үшін Әндіжаннан шығып, Ташкент маңында Әбілқайыр ханның ұлы Сүйініш қожаның жеті мыңдық әскерімен шайқасқа түседі. Бұл шайқаста Сүйініш қожа жеңіске жетіп, Сұлтан Саид ханның Әндіжанға қашуына тура келеді. Енді басқа амалы қалмаған ол Қасым ханға Шейбанилер билігіндегі Ташкентке бірлесіп жорық жасау ұсынысымен Қыпшақ даласына аттанады. Мырза Мұхаммед Хайдардың хабарлауынша, «...бұл кез ханның Сүйініш Қожа ханнан жеңілген уақыты болатын. Көктем шығысымен Саид хан Қасым ханға кетті. Ол Қыпшақ патшасы еді. Ол заманда оның әскерінің саны үш жүз мың тұғын. Қасым хан оған қатты құрмет көрсеткені сондай хан оны көптеген жылдар бойы ұмытпай, еске алып жүретін. Ол жерден қайта оралғанда мені «көреген» – ханның күйеу баласы етіп теңдестерімнің арасында ерекшелендірді» [2, с. 124].

1514 жылдың көктемінің басында шейбани өзбектерінің барлық танымал сұлтандары үлкен әскермен Әндіжанға бағыт алғанда, Сұлтан Саид хан шайқасуды тиімсіз деп табады. Өзбек әскері Ферғана шекарасына жеткенде Әндіжанды тастап, Моғолстанға кетеді. Ол жаққа жетісімен, жанындағылардың кеңесі бойынша әрі қарай Қашғарға бағыт алады. Сұлтан Саид хан Қашғар әскерімен болған үлкенді-кішілі бірнеше шайқастарда жеңіске жетіп, 1514 жылдың мамыр-маусымында Қашғар тағына отырады.

Сұлтан Саид ханның ұлы Рашид ханның билігі тұсында моғолдардың шейбани өзбектерімен қарым-қатынастарының сипаты түбегейлі өзгерді. «Тарих-и Рашиди» мәліметіне сүйенсек, Рашид хан «бұрынғы жаулары Шейбан өзбектерімен достасты. Бұрын айтылғандай, ежелден жауласып келе жатқан өзбек-қазақпен жауласты, оларды жоюға кіріскен еді. Екі жақтың өзбектеріне Рашид хан қарындастарын беріп, ағайын-жекжат болды. Өзбек Шейбан ескі жаудай Рашид ханның қарындасын саудаға салды. Қысқасы, ол өзбек Шейбанмен одақтасып, өзбек-қазақтарды күйретті» [2, с. 137].

Сөйтіп, Мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі мәліметтер моғол-шейбани өзбек қарым-қатынастарының қалай өрбігендігін анықтауға мүмкіндік береді. Еңбекте моғол мен шейбани өзбек байланыстарын баяндайтын оқиғалар екі тараптың билеуші топ өкілдерінің арасында, яғни элиталық деңгейде орын алғандығын атап өту керек. Зерттеуіміз көрсеткендей, XV ғ. ортасында басталған қазақ-шейбани өзбек араздығы моғол-шейбани өзбек араздығына ұласты. Дегенмен, Сұлтан Махмұд хан мен Рашид хан тұсында қысқа мерзімді достық қатынастары да орныққан еді. Мырза Мұхаммед Хайдардың ай-

туынша, бұл бейбіт қарым-қатынастар қазақтармен арадағы ежелгі достыққа сызат түсірді.

Әдебиеттер

1. <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/683>
2. Мұхаммед Қайдар Дулат. Тарих-и Рашиди / Құрастырушы М. Қойгелді. – Алматы: Қазақпарат, 2015. – 494 б.
3. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарихи Рашиди / Введение, пер. с перс. яз. А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996.

К.О. Сейтказина

т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті

Н.С. Салауатов

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тарих факультетінің 1-курс докторанты
nurzhan_akim@mail.ru*

ЕЛ ҰЙТҚЫСЫ – ТАНА МЫРЗА

Андатпа. Мақалада – XIX ғасырда қазақ байларының қоғамның қоғамдық-саяси өміріндегі орны анықталады. Мақалада зерттеліп отырған кезеңдегі қазақ байларының қазіргі демеушілер, меценаттар ретіндегі рөліне қатысты мәселелер қарастырылған. Сол кездегі «бай» ұғымы қазіргі ұғыммен салыстырғанда дәстүрлі, мемлекеттік, қоғамдық мәнге ие болды. Мақалада көрсетілген кезеңде өмір сүрген Тана мырзаның өміріндегі оқиғалары бай кейіпінің қандай болғанын дәлелдеу үшін ашылып көрсетілді.

Тірек сөздер: Байлар, мырза, тұлға.

Кеңес үкіметі уақытында тарихта болған, көптеген айтулы тұлғаларымыз жайында жазуға идеологиялық қалқан бөгет болып еді. Ел еңсесін көтерген мал мүлкімен ғана емес, сонымен қатар ақыл парасатымен, даналығымен ерекше тұлғаларымыздың тарихта аты өшіріліп қала жаздағаны белгілі.

Бір өлкеге ғана емес, бүкіл қазақ еліне әйгілі тұлғаларды кең көлемде таныстырып насихаттау, өнеге, өсиеттерін ел үшін атқарған жанқияр еңбектерін, тағылым-тәрбиелерін зерттеу егемендік алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Сол тұлғалардың бойындағы ерлік пен отаншылдықты, адамгершілігін үлгі ету бүгінгі ұрпақтың міндеті болып табылады. Тас боғаудан босағаннан кейін барып саналы өмір жолы мен күрескер тұлғасы айқындала бастаған адамның бірі – Тана Мырза Тілемісұлы.

Тана Тілемісұлы 1803 жылы Барқытбел (Тарбағатай) биігіндегі мәңгі мұздықтардан бастау алатын әйгілі Қарғыба өзені жағасында, ата-қонысында дүниеге келген. 1868 жылы «Жаңа Мизам» заңы шыққан уақытта дүние салған.

Тана аса бай болмаған. Оңды – солды мал шашып атақ шығарсам деген ойдан да аулақ, парасатты. Ол барды ұқсата білген адам. Тананың мырза аты жарлы-жақыбай, кедейлерге қол ұшын беріп, адам қатарына қосып, алдына ас, төбесіне үй тігуіне байланысты емес, қазақтың азаттық аңсап атқа қонған арда ұлдарына ниеттес болып, қолда барын жұмсауымен шыққан. Қажет жерінде жанын да аямай үкімет алдына ашық қарсылыққа да барған. Халқы үшін малын да, жанын да аямайтын Тана болып атағы, иісі қазаққа кең тараған. Батыр Қожагелді дауын даулап, тайсалмай, орыс ұлықтарымен жағаласа кетуі, қазақ аруағын қорлап, зиратты ысырып тастап салынған шіркеуді өзінің тілмашы боп жүрген жақын туысын жіберіп өртетіп жіберуі, қолы әлсіреп, ел сатқындары бой тасалап, жағымпаздары қарсы шыққанда, қазақтың соңғы ханы Кенесары Іле бойына түскенде Рүстем төреге барып, ниеттестігін білдіріп батыр ханмен жолықпаса да үйірлеп жылқы айдауы Тана мырза атын бүкіл қазақ еліне жаяды. Мырза атануы да сол кезеңге сәйкес келеді [1].

Тана заманында мырза атану – ел ағасы, аймақ билеушісі халық қамқоры болған ілуде бір адамға бұйырған. Тана мырза туралы тарихи деректер баршылық. Ел аузындағы аңыз-әңгімелер де халықтың мырзаға деген зор құрметін таныта түседі. Адольф Янушкевич болса, кейінірек поляк бунтарының (бүлікшіл) пікірін Влангали мен Григорий Потанин, сондай-ақ Любимов пен Попов та растайды. Янушкевич патша әскерінің қызметшісі ретінде дала бекзатына бір жақты баға берсе, А. Влангали мен әйгілі Шоқан Уәлихановтың досы, көрнекті этнограф, зерттеуші Потанин Тана мырзаның мінез-құлқын, бет-бейнесін, алғырлығы мен алымдылығын, сән-салтанаты арқылы бекзаттылығы мен білімін, сөз саптасынан мысалдар келтіре отырып қара қылды қақ жаратын әділдігі мен шешендігін, алдын болжайтын көрегендігін баяндайды.

Влангали: Тана бойшаң келген қараторы қаба сақалды сұлу адам, – дейді де, ой соңында түрі қазақтан бөлек араб семиттерге ұқсайды. Әйелі де ұқыпты киінетін, ақкөңіл жайдары адам, – деп баяндап өтеді [2].

Ал Г. Потанин болса Тана мырзаны бүкіл Шығыс өңірі қалай құрметтейтінін би ретінде айтқан уәжіне тоқтап, дала бекзаты санайтындықтарын ашып жазады. Сондай-ақ Потанин Тананың қонағуар сый-құрметін, экспедицияны бастап жүрген еңбегін бағалай келе, өздеріне ішін бермейтіндігін, әлдебір күмәнмен қарайтынын, жақын араласпай әңгіме ауанына салғырттау араласатынын да айта кетеді. Тананың ол мінезі өз атасы Базардың (бейіті ескі Шегелек шабындығында) орыс офицерінің қолынан жазықсыз құрбан болуы, дін таратушы екіжүзді миссионерлерге көзқарасы, бұратана елге арналған заңдар мен шектеулердің әділетсіздігін айтып сан мәрте ұлықтармен шарпысуынан қалыптасса керек.

Мәселен, Сабанқұл төре бастаған көтерілістің талап-тілегі туралы сөйлеген Тана мырзаның сөзі тайсалмас табандылығын, батылдығын, шешендігін айқын танытады. Тана Мырзаның тағы бір ерекшелігі ол орыс отаршыларынан қорлық көріп босып кеткен башқұрт, татар, ноғай, қарашай, тағы басқа ағайын, түбі бір туыс елді барынша қамқорлығына алуы. Олардың діни сауаттылығын, мәдени салттарын қазақ арасына таратуы да жаңашылдықтың жаңа үлгісі болатын.

Тана мырза өзі бас болып соңынан ерген елді ұйымдастыра жүріп сол замандарда меңіреу күй кешкен өлкеде жеті мешіт, 16 медресе (мектеп) салғызған адам.

Тана мырза мешіт, медресе салу мақсатына беріліп, оның құрлысымен жете танысу үшін Семейге аттанбақ ниетте әкесі Тілеміспен ақылдасады. Әбден соққы жеп, жеңе алмасын білген әккі би Тілеміс «Балам, байқа. Мынау саған алдырмайтын жау. Ығына жүрмесең ысырып тастай салады. Күші басым. Үкімет әне соның сөзін ғана сөйлейді. Сен өзім үшін күйіп жүр ғой деп пе ең? Ертең ұрпақ не болмақ? Бүгін найза көтерсең ертең тып–типыл болмайсың ба? Сен тұр ғой азуын айға білеген ана төре мен сұлтандар да айтқанға көніп отырған жоқ па? Әсілі тыныш жүрген шығар» деп ақылын айтып байқап еді. Тана: «Әке, бәрін біліп жүрмін. Кімнің кім екенін мына заман анықтап берді ғой. Өзіңе өзің сенбеген қиын екен. Жау жағадан, бөрі етекпен» – деуші ме еді. Бүгін сол бөріден жау адалырақ болып тұр ғой. Осы бетпен кете барсақ айналасы жиырма жылға жетпей мәңгүрт атанамыз. Алдымыз шоқынып болдық. Үкімет дінді қорғаймын дегенге қарсы шықпас. Шықса да ішінен тынар. Басқа жол жоқ. Анау Ақтайлақ би ұстанған жол жол-ақ болып тұр. Әйтпесе кешегі аталардың еңбегі еш, тұзы сор болмай ма? – деп жауап берген [1].

Тана мекеп-медреселерінде оқыған адамдар озық ойлы, елге білім нұрын шашқан адамдар болып тарихта қалды.

Ұлы тұлға отаршылдыққа қарсы күресудің өзінің әдістерін қолданған. Олар: оқу-ағарту ісін дамыту, отырықшылдыққа үйрету, халықтың санасын ояту болатын. Мысалы, Тана ауылдары да егін салады. Бірақ тұқымды сұрыптау және суарудың тың әдістерін қолдану арқылы оза шабады. Оның бітік өсірген егіні егінмен көзін ашқан орыс шаруаларының өзін таң қалдырған екен. Осымен қолдан сусып бара жатқан Көкпекті жерін сақтап қалудың басты амалы – көшпелі елді отырықшыға айналдыру мақсатын іске асырған. Келесі күресу тәсілі – ел санасын ояту, білім беру және рухын көтеріп, дінін нығайту.

Оқу-ағарту ісінде қазақ өзге халықтармен иық теңестірді. Тана мырза мұрындық болып, 1854 жылы Көкпектіде фельдшерлік курс ашылғанда, сол дәрігерлік оқуға қазақтың 34 жігіті түскені бізге көп жайды аңғартса керек.

Архив мағлұматы Тана ашқан үш мешіттің алғашқысы Кеңтүбек деген жерде 1849 жылы ашылған деп дерек береді. Оның ашылу

салтанатына жер шалғайлығына қарамай, Тобықты елінің старшыны Құнанбай да қатысыпты. Күнекең өзімен құрдас Тана мырзаның тәжірибесінен көп сабақ алып, еліне қалың оймен қайтқан. Қарқаралы округіне аға сұлтан болған Құнанбайдың мешіт құрылысын қолға алуы (1849–52 ж.) және ауылына ноғай молда Ғабитханды алдыртып, «Ескі там» деген жерде медресе салдыртуы осының айғағы болса керек. Абайға алғашқы ұстаз болған осы Ғабитхан екені баршаға аян. Абай ел басқару ісінде Тананың тәжірибесін де пайдаланған [3].

Мешіт салдырғанда Тана мырзаны ойландырған келесі келелі іс – оқу-ағарту ісі. Медресе діни сабақтармен бірге ғылымдардан да хабардар етіп, білім беруі тиіс. «Жаныңдағы жауыңнан өз ойымен қорған» – деп түйген мырза ендігі жерде орыс тілінің де тиер пайдасы барын ескеріп оны да бөлекше сабақ ретінде жүргізуге нұсқау береді. Ол үшін тағы да білімді оқыған азамттарды іздеп тауып, баспана беріп, алдына мал салып пайдалануды ойлайды. Бұл бағытта Тананың сенімді көмекшілері өзінің інілері, етене жақындары Дәуіт пен Ғалим молла болды. Екеуі Семей шаһарына жол шегіп бірталай ноғай семьяларын көшіріп әкеледі. Олардың арасында дін қарилары, білімді ұстаздар, орыс тіліне жүйрік аудармашылар, жер телімінің бабын білетін бағбандар, саудагерлер бар еді. Бұлардың барлығын Тана мырза өз ауылына жинап алады. Құрлысшылар да осылардан шығады. Қолы жаңа іске үйрене берсін ниетімен Жанай жігіттері де жұмысқа тартылады [1].

Бұл жолы Тана мырза күресу әдісін өзгертеді. Ендігі жерде үкімет қалай десе солай боларын түсінген ол ұлықтарға жақындаса бастайды. Керуен жолы бойына үйлер салғызып сауда жолын қамтамсыз етеді. Басқа болыстармен бірігіп отырықшыландыру жұмысын жандандыра жүргізеді. Егін, бау-бақша егетін қазақтар саны көбейіп, араларынан алтын кен орындарында жұмыс ететін жұмысшылар да шыға бастайды. Карл Риттер ашқан алтын кен орындары бүкіл Қалбаның батыс бөлігінде қанат жайып үлгереді. Ол орындарды сатып алып, қоныстанғандар аз уақыт ішінде байып кетіп жатты. Міне осы уақытта Тана мырза енді кен орындарын алуды көздеп уезге хат жолдапты. Хатқа жауап жазылмаған. Біздің ше қара қазаққа кен орнын беру патша үкіметінің үш ұйықтаса түсіне кірмес әрекет емес пе? Дегенімен, Тана мырза өз бастамасының аяқсыз қалғанына күйінсе де ісін жалғастыра береді. Ертiс бойлап саяхатқа шыққандар болса қол қусырып қарсы алады. Жолбасшы боп сапарға шығады. Әсіресе прогесшіл адамдармен қарым-қатынасы жақсы болғаны байқалады [1].

1846 жылғы санақ бойынша ол басқаратын болыстықта 14 ауыл, 1744 үй, 5827 адам болған. Мал саны мынадай: 20295 жылқы, 2729 сиыр, 112019 қой-ешкі бар екен. Басқа түлікке қарағанда Тана мырза басқаратын болыста жылқы түлігінің көп болуы оның мырзалығын асқақтата түссе керек. Тана мырзаның өз тұсындағы қазақтың өзге болыс-билерінен бірнеше ерекшеліктері болған. Соның біріншісі, ол

қарамағындағы қазақтарға егіншілік кәсіпті үйреткен. Болысына тиесілі суармалы жердің бәріне егін ектірген. Мәселен, 1831 жылдың күзінде Тана мырза басқарған болыстың диқандары Семей базарына он мың пұт астық сатқан. Ол дүниенің кілті оқуда екенін ерте аңғарып, өз иелігіндегі халықтың балаларын оқытып, білім алуына ерекше көңіл бөлген. [1].

Ауыл тұрғындары Ертіс арқылы су жолымен Семей – Зайсан арасында сауда жасап, аз жылдың ішінде көпшілігі дүрілдеп, байып кеткен. Сауда жолы туралы деректі келесі жолдардан байқаймыз: «Семей мен Оңтүстік Алтайға баратын сауда жолы Ертістің Бөкен сағасы құятын жермен өтеді де, осы жермен көптеп қой айдалды, оның бірі – біздің жол басшымыз Тананікі» [1].

Расында бодандық дәуірде мешіт, медресе, мектеп салу, оқу ағартуды жолға қою, мұғалімдерді алып келу, оларды орналастыру, халықты егіншілік кәсібіне бет бұрғызу, сауда саттықтың жандануына атсалысу сияқты мәселелер онайға тиген жоқ. Сондай қиыншылыққа қарамастан ұрпақ пен ел болашағы үшін осындай қажырлы іске барды. Жасаған еңбегімен ел есінде «мырза» деген атымен қалды. Бар байлықты, аста төк төгуге емес, елінің болашағына жұмсаған Тана мырза бүгінгі ұрпақ үшін үлгі тұтар тұлға болып саналады. Тана мырза ғибратты ғұмыр кешіп ел бостандығы жолында өткен ірі тарихи тұлға.

Әдебиеттер

1. Тлеухан А. Тана мырза. – Семей, 2009. – 200 бет.
2. Струве К., Потанин Г. – Жайсаң көлі мен Қара Ертіс аумағынан Марқакөл, Сарытауға дейінгі саясат. – 1 том. – 255-256 бб.
3. Мейрам Оралов, Дәулет Сейсенұлы. Тана мырза туралы сөз қозғайық... // Егемен Қазақстан. – 2005. – 28 қазан.

М.Ж. Мейрханова

КГУ «ОШ № 4 г. Балхаш»

madina198109@mail.ru

ТУРКЕСТАН – СТОЛИЦА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. Статья отражает особую роль Туркестана в истории Казахского ханства. Роль города в качестве политического центра и духовной значимости для кочевых племен.

Ключевые слова: Туркестан, Казахское ханство, столица.

Аңдатпа. Мақала Түркістанның Қазақ хандығы тарихындағы ерекше рөлін көрсетеді. Қаланың саяси орталық ретіндегі рөлі және көшпелі тайпалар үшін рухани маңызы.

Summary. The article reflects the special role of Turkestan in the history of the Kazakh Khanate. The role of the city as a political center and spiritual significance for nomadic tribes.

Туркестан – один из самых древних городов Казахстана, который является частью Великого Шелкового пути, соединяющего между собой Восток и Запад. На этой земле были захоронены такие великие люди истории, как Абулхайр, Рабига Султан-бегим, Жолбарыс-хан, Есим-хан, Ондан-султан (сын Шыгай-хана), Аблай-хан, Каз дауысты Казбек-би и другие.

Туркестан всегда занимал особое место в истории древнего Востока. Он был духовным центром жителей Казахстана и Средней Азии. В письменных источниках X века отмечается, что город раньше назывался Яссы и Шавгар, а позже именовался как Туркестан. Слово «Турк» означает храбрость, а «стан» с персидского переводят как страна, либо объединение народов. Из этого следует, что название города «Туркестан» можно истолковать как «Страна храбрецов».

В XVI–XVIII вв. Туркестан был столицей Казахского ханства. Казахские ханы осознавали геополитическую и духовную значимость этого города для сплочения кочевых племен, входивших состав молодого государственного образования [2, с. 31],

Туркестан и его величественный памятник связывается с идеей казахской государственности. Эта его роль подчеркивается еще и тем фактом, что столь значительное и почитаемое место со временем превратилось в пантеон выдающихся государственных деятелей, знаменитых ученых и поэтов. Внутри комплекса были погребены такие известные в истории люди, как Абулхайр, Рабига Султан-бегим, Жолбарыс-хан, Есим-хан, Ондан-султан (сын Шыгай-хана), Аблай-хан, Каз дауысты Казбек-би и многие другие.

После вхождения в состав Казахского ханства всей территории Средней Сырдарьи резиденцией казахских ханов становится г. Яссы – Туркестан, который стал к этому времени крупнейшим торговым и ремесленным центром. Автор «Бахр ал-асрар» Махмуд ибн Вали сообщает еще об одном названии города: «Нынче Туркестан – это город Сакси, который простой народ называет Яссы. Ходжа Ахмед Яссави – родом из этой области и похоронен там». В этом же источнике мы встречаем указание о расположении ставки Есим-хана в Туркестане, что подтверждает Абулгази, в годы смут на своей родине пользовавшийся гостеприимством Есима [3, с. 189].

Для Есим-хана был выстроен особый мавзолей перед главным порталом комплекса Ходжа Ахмеда Яссави. На этом же кладбище находился не сохранившийся до наших дней мавзолей другого сына Шигая-хана Ондан султана, упомянутый Кадырдали-беком в «Джами ат-таварих». Однако пока самым ранним надгробным памятником, связанным с правящим родом казахов в Туркестане, остается надмогильный камень Аманбике. Судя по эпитафии, она дочь основателя Казахского ханства – Джанибека, скончалась в 925 г. по хиджре (1519 г.).

В Туркестан к казахским ханам направлялись посольства из соседних государств. Наиболее полно сохранилась запись русского посольства к Тауке хану, прибывшему в Туркестан 22 июля 1694 г. Туркестан был не только резиденцией казахских правителей. Здесь проводились собрания высшей казахской знати по решению важнейших государственных вопросов. Проведение в Туркестане собраний высшей знати в более поздние времена зафиксированы документально.

В Туркестане проходили торжественные церемонии возведения на престол казахских ханов. Так, в 1737 г. ханом был избран султан Абулмамбет. Согласно сообщению батыра Джанибека, Абулмамбет «сын бывшего Пулат-хана и будучи-де он в прошлом году в Туркестане от знатнейших киргиз-кайсацких родов яко Аргинского, Актайского, Увактирейского и от других удостоен в ханы...». Сообщения о торжественном избрании ханом Абылая более конкретны и позволяют в общем представить картину исторической церемонии. По записи капитана Брехова, Аблаи «ханское титло приобрел еще прошлого 1771 года во время преследования бежавших из протекции Е.И. Вволжских калмык через трех орд ханов, султанов, старшин киргизцев, а также ташкентцев и туркестанцев самолутчих людей с общего согласия с тем, чтобы ему султану быть над всеми ханами главным, будучи в городе Туркестане при гробе Святого Ходжа Ахмета. При чем-де по обычаю их и образу прежде возведенных ханов прочтена утвердительная молитва, а по ней-де и действительно на ханство возведен поднятием перед всем собранием на белой кошме». [5, с. 118]

Известно, что и в других местах Казахстана проводились общекзахские курултай (к примеру, в Ордабасы). Однако, как свидетельствуют исторические факты, лишь в Туркестане собрания общенационального значения проводились регулярно. Не случайно именно Туркестан был выбран политическим центром Казахского ханства. Город являлся второй Меккой для мусульман Центральной Азии и располагался на стыке кочевой и оседлой культур, на пересечении торговых путей, имел мощные крепостные стены.

Казахстан в современном мире, какой он есть сегодня, был создан не за один день. Казахский народ, его государственность, его территория складывались столетиями, веками. И на каждом отрезке бытия происходили характерные для своего времени события, на политическую арену выходили лидеры, исторические личности, национальные герои.

С обретением независимости Казахстана развитию Туркестана уделялось большое внимание. До 2018 года он входил в территорию Южно-Казахстанской области. А в июне 2018 года город Туркестан стал административным центром Туркестанской области. Решение об образовании нового региона было принято Елбасы. На сегодняшний день Туркестанская область занимает второе место по численности населения среди регионов. Сейчас Туркестан – это областной центр, переживающий воз-

вышение и укрепление престижа Казахстана на мировой арене. Преемственность поколений, единство и взаимопонимание, сплоченность и патриотизм – приоритеты современного Туркестана, входящего в свою новую эру.

Список использованных источников

1. Абусейтова М.Х. Казахское ханство во 2 пол. XVI века. – Алма-Ата, 1985.
2. Грач А.Д. Древние кочевники в Центральной Азии. – М., 1989.
3. Исмагулов О.И. Этническая антропология Казахстана. – Алма-Ата, 1989.
4. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан летопись трех тысячелетий. – Алматы, 1992.
5. Казахи. Исторические личности. 9-томный популярный справочник. – Алматы, 1998.
6. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – нач. XVI веков. – Алма-Ата, 1977.
7. Шакарим Кудайбердыев. Родословная киргизов, казахов и ханских династий. – Алма-Ата, 1990.

Р.Т. Исмагамбетова

*Баянаульская средняя общеобразовательная школа №2 им. Шапыка Шокина
ismagambetova76@bk.ru*

НАСКАЛЬНЫЕ РИСУНКИ БАЯНАУЛА

Аннотация. Статья посвящена исследованным археологическим памятникам – наскальным рисункам Баянаульских гор, о развитии древнего искусства, о духовном мире и представлении древних жителей Баянаула. В статье описывается оленные камни археологического памятника Торайгыр IV, о мировоззрении и ритуалах племен саков – исседонов.

Ключевые слова: петроглифы, писаницы, оленные камни.

Интерес к исследованию первичных проявлений искусства – наскальным рисункам возрос в наше время. «Не зная прошлого истории, трудно знать настоящее, предположить будущее..» – сказал великий философ Аль-Фараби. Как сказал ученый, человек, живя в столь быстро меняющемся динамичном мире, внимательно хочет изучить развитие человеческой культуры в прошлом, понять современную культуру в настоящем, мысленно продолжить в будущем. Поэтому столь важно изучать историко-культурное наследие Великой степи. Особенно нам, наследникам этого историко-культурного наследия, необходимо передать и сохранить эти интересные сведения для последующих поколений.

В Казахстане петроглифы наши древние предки не всегда рисовали в пещерах, они изображали свои рисунки под открытым небом, например, на скалистых отрогах гор, берегах озер и рек. Наши исследователи предполагают, что такие места имеют для наших предков сакральное значение, где они проводили обряды и ритуалы.

С каждым годом интерес к древней живописи растет. Все больше исследователи и туристы интересуются прошлым, полным тайн и загадок.

Среди наскальных рисунков Баянаула известны петроглифы в гроте Драверта, нарисованные охрой на потолочной части грота, просматривается около пятнадцать фигур, десять из которых можно определить как антропоморфные изображения, характеризующее первобытное искусство и духовную культуру древних племен. Эти писаницы, выполненные охрой, были обнаружены и описаны в 1926 году географом и путешественником П. Драйвертом на юго-восточном берегу озера Жасыбай. Наскальные рисунки, созданные нашими далекими предками на скалах гор Баянаула, изучались в 70-е годы павлодарскими учеными-краеведами П.М. Гайдученко, С.А. Музалевским и другими. Это подтверждают газетные публикации тех лет, архивные материалы и личные беседы с исследователями. В 1999 году этнографическая экспедиция Омского государственного историко-краеведческого музея дала подробное описание наскальным рисункам из грота Драйверта. К сожалению, многие рисунки этого уникального памятника утрачены от времени и из-за вандализма и деятельности туристов. Помимо внешних факторов, этот священный камень был кем-то взорван. Это необычное место является святым местом древних охотников и скотоводов, где они совершали ритуальные обряды поклонения силам природы, духам предков, тотемам – рисункам животных. Они просили у высших сил удачи на охоте, скотоводы и земледельцы – хорошего приплода домашнего скота, дождя и богатого урожая. Рисунки были выполнены техникой простой точечной выбивки, грубым, каменным инструментом. Петроглифы представлены антропоморфными изображениями примитивно-схематического типа. Древние рисунки – фигурки «танцующих» человечков с широко расставленными ногами, у некоторых показан признак мужского пола, которые обнаружены на камне, развернутом к западу – закату солнца. Рядом с ними нарисованы плохо различимые изображения мифических животных. Эти изображения утратились в результате отслаивания повехностной корочки камня, поэтому они нам недоступны. Скорее всего, эти писаницы нарисованы нашими предками в каменном веке. Аналогичные петроглифы встречаются во многих памятниках Европы и Азии: известная галерея петроглифов в урочище Кобыстан на берегу Каспийского моря в Азербайджане, недалеко от города Баку, датируется X–VII тысячелетием до н. э. в период мезолита. Ранняя датировка рисунков подтверждается техникой исполнения изображений, также доказательством раннего периода является перекрывание данных рисунков более поздними писаницами наших предков. Так фигуру лучника в период каменного века перекрывает позднее изображение лошади, выполненной с удивительной реальной точностью, как наскальные изображения в странах Западной Европы. [3, 47]

Антропоморфные изображения в гроте Драйверта.

Интересны наскальные рисунки, сохранившиеся в нишах скалы на северо-западном берегу озера Жасыбай. Писаницы представляют собой антропоморфные изображения, также рисунки птиц, жилищ, солярной символики, лука и стрел. Все они носят знаково-символический характер.

В маленькой нише есть наскальный рисунок в виде солярного знака, разделенного на четыре части, в центре каждой части обозначена точка, на северо-западном берегу озера Жасыбай, открытый в 1972 году краеведами Алейником и Коробкиным, выполненный красной охрой.

Эти рисунки Баянаула представляют направление, датируемое типично пещерным искусством эпохи мезолита и неолита X–V тыс. до н. э. [1, 55]

Удивительным является изображение солярного знака в виде круга, разделенного крестом на четыре части, в каждой части сегмента обозначен культ солнца. Наши предки рисовали солярный знак, обозначающий Солнце – олицетворение света и тепла, Вселенной, галактики. Солярный знак, изображенный в нише на Жасыбае, является оберегом, где наши предки проводили свои ритуалы. В современном мире солярный знак, изображенный на скалах Баянаульских гор, сохранен, так как человек делает круглым шанырак юрты, блины, караваи, шелпеки, купола и многое другое.

Солярный знак, изображенный на петроглифе Жасыбай I

Можно сделать параллель между изображением солярных знаков на Жасыбае и изображением солнца на Флаге и шанырака на Гербе Республики Казахстан, что является взаимосвязью представления и духовной культуры современного Казахстана и наших предков.

Все рисунки, представляющие собой древнюю живопись на стенах и потолках грототообразных ниш Баянаульских гор, были нанесены минеральной краской красного цвета – охрой. Писаницы наших предков носят ритуальный характер, представляют собой антропоморфные фигуры, многие из которых осыпались, смыты водой или пострадали от костров туристов. Наихудшим образом сохранились наскальные рисунки в гроте Драверта, так как этот памятник известен с 20-х годов XX века, а в 60-е годы стал местом паломничества многочисленных туристов, что сказалось на сохранности изображений известного памятника первобытного искусства Павлодарской области.

Другие образцы древнего искусства оставили сакские племена, они представлены зооморфными изображениями «летающих» оленей и горных козлов, нанесенных на каменные стелы, которые установили возле курганов с усами тасмолинской культуры. Этот комплекс обнаружен на восточном берегу озера Торайгыр. Эти рисунки изображались на каменных стелах, изображающих человеческую фигуру. Такие изображения были обнаружены на теле сакского вождя, погребенного в одном из пазырыкских курганов на Алтае.

Каменные стелы комплекса Торайгыр IV с изображениями, выполнены в разных стилях: в условно-реалистическом и орнаментально-декоративном. Стелы в основном четырехгранные, со скошенным верхом (плоские, округлые, многогранные в сечении). Грани стел образуют лицевую и тыльную сторону. На лицевой стороне оленного камня изображены олени в «летащем галопе». Присутствие в комплексе оленного камня с изображениями оленей связывают с классическими оленными камнями Северо-Западной Монголии, это говорит о связи памятника с восточными территориями распространения оленных камней. Такие оленные камни встречаются и в других местах Казахстана. Оленные камни Торайгыр IV – это стелы бронзового и железного века. Это самый северо-восточный пункт распространения оленных камней. На торайгырском камне олени изображены без рогов, в летящем галопе, устремившимися вверх в небо. На обратной стороне стеллы нарисовано неполное изображение тигра – олицетворение земного мира по представлению наших предков-саков-исседонов. Значение символа оленей у саков-исседонов неясно. В основном озвучивается версия, что олени являются переносчиками душ в иной мир, так как здесь найдено много курганов с захоронениями умерших.

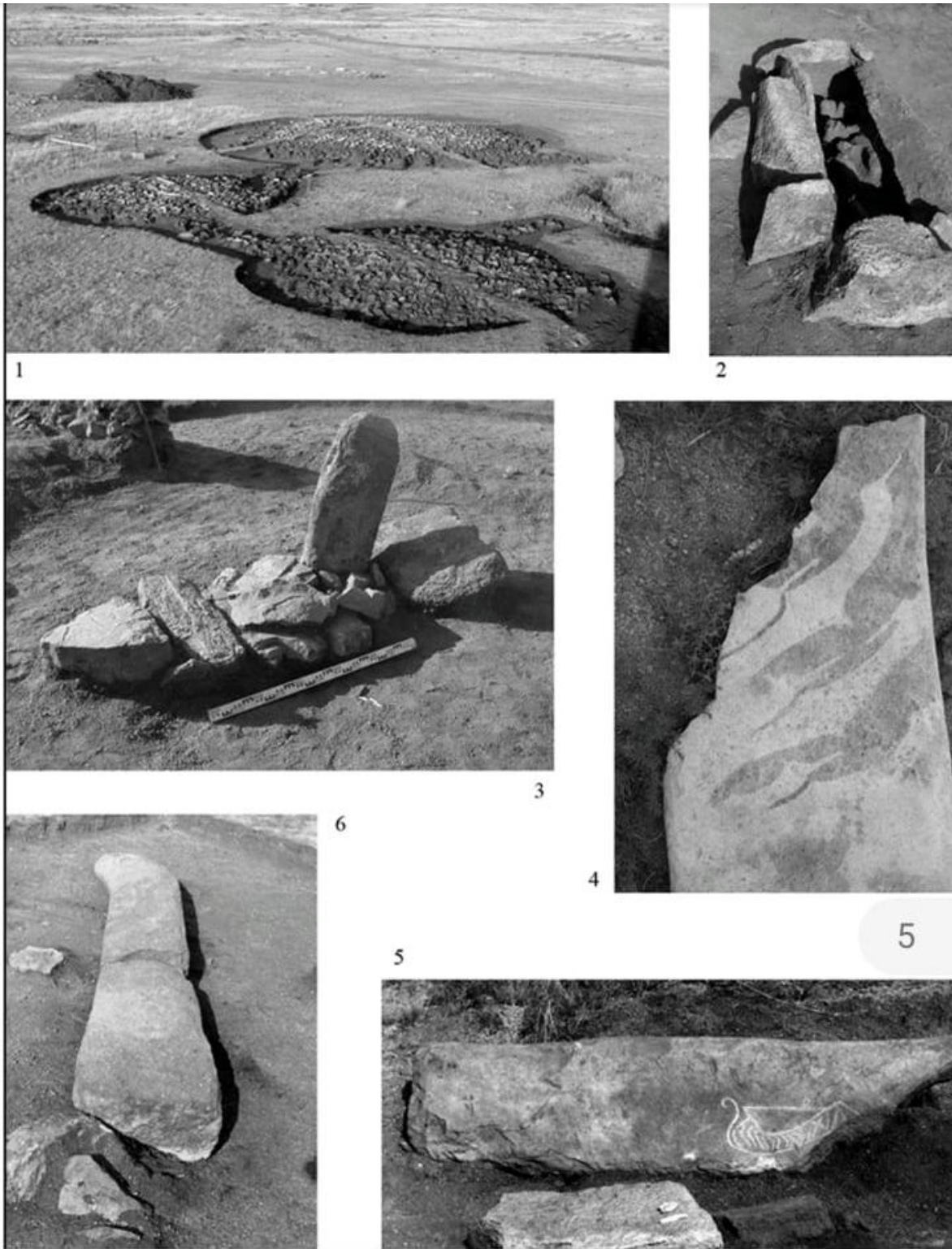

Фото 1

1 – общий вид на курганы 1, 2, 3 ритуально-погребального комплекса Торайгыр VI;
 2 – каменный ящик в кур. 2; 3 – плиты перекрытия могилы и обелиск в кур. 3;
 4 – изображения оленей на оленем камне у кур. 10; 5 – изображение тигра на
 обратной стороне оленного камня; 6 – каменная стела (койтас) расположенная
 у северо-восточного края кургана 10.

Также при комплексе Торайгыр IV найдены каменные стелы-«койтас» (бараний камень) с тамгообразным изображением козла и изображениями круга в верхней части стелы. Стелы-койтас широко распространены в Центральном Казахстане в эпоху поздней бронзы и переходный период к сакскому периоду.

Торайгыр IV из-за наличия в комплексе культовых объектов: курганов с усами, четыре каменные стелы, три из которых «койтас» – «барание» камни и один «бугытас» – «оленый» камень. Возле каменных стел наши предки, жившие в период железного века, проводили культовые ритуалы. [1, 57]

К сожалению, в данное время наскальные рисунки эпохи неолита на Жасыбае изрисованы разными именами, различными надписями посетителей Баянаульского государственного национального парка.

Памятники истории и культуры Великой степи не охраняются и даже не отмечены специальными знаками. Поэтому необходимы отметить табличками и надписями археологические памятники Баянаула. Также нужно воспитать чувство ответственности у молодежи за сохранение памятников прошлого для будущих поколений.

Как сказал Н. Назарбаев: «Городость за прошлое, прагматичная оценка настоящего и позитивный взгляд в будущее – вот залог успеха нашей страны...» Мы, казахстанцы должны гордиться и сохранить свое прошлое, чтобы ценить настоящее и с уверенностью смотреть в свое светлое будущее.

Список использованных источников

1. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан «Павлодарская область». – ТОО «Аруна Ltd», 2010.
2. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней, в 5-ти томах. – 1–4 том. – Алма-Ата: Наука, 1981.
3. Наскальные рисунки края Кереку-Баян в рамках программы «Этнокультурные исследования Павлодарского Прииртышья» (2001–2003 гг.). – Павлодар, 2002.
4. История Казахстана с древнейших времен до наших дней: очерк. – Алма-Ата: Дәуір, 1993.
5. Баянаул. – Астана: Фолиант, 2001.

С.Н. Сүтжанов

ППУ, фил.г.д., профессор

МАРҒҰЛАН МҰРАСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Әсілі, тәуелсіздік тұсына дейін қазақ мәдениетін, әсіресе тарихы мен этнографиясын таразылау тұрғысында еңбек жазып, оң пікір білдірушілерден гөрі, теріс пиғылда ой түйіп, бұрмалаушылар жетіп артылды. Сол теріс пікірдегі бұлдірушілер кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің қыспағынан шыға алмай, қайта оны қолдап, қарсыластарын

қаралады. Қараланған қарсыластар қатарын Алаш арыстарының жолын таңдаған, олардың арман-аңсарын қолдаған талабы таудай таңдаулы тарландар құрады. Солардың бірі емес, бірегейі – Әлкей Хақанұлы Марғұлан еді.

Әлкей алашшыл ағалар жолын өмірлік мұрат етіп, осы жолда аянбай тер төккен, талмауыр тұстарда саз кешкен жандардың бірі. Әрине, бұны өмір жалғастығы, дәстүр сабақтастығы десек те, ол қасиетті екінің бірі бойына дарыта бермесі анық. Бұның айғағы ретінде – біз Әлкей Хақанұлының шығармашылық өмір жолы мен адамдық болмыс-бітімін, алға қойған мақсат-мұратын айтсақ болады. Ендеше аталмыш қаламгердің ізгі қасиеттеріне, үлгілі іс-әрекеттеріне бір сәт тоқталып өтелік.

Әлекең қазақтың киелі жері, жанатты өңірі – Баянауылда туып-өскен. Баянауылды қалайша киелі мекен, қасиетті жер демеске?! Осы өңірдің бір өзінен ғылымның әртүрлі саласы бойынша көптеген академик-ғалымдар шыққан болса, солардың ішінде Әлкей Марғұлан есімі ерекше ілтипатпен аталатыны белгілі.

Баянауыл өңірінде туып, ерте есейген ол ұлтқа тірек болып, халқын кемел келешекке сүйреген алаштың арда ұлдары: Мұхтар, Қаныш, Жүсіпбектермен бірге өсті. Кешегі Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп мұраларын рухани азық етті. Ленинградта оқып, дана Шоқан өткен жолды көрді. Осылайша көкірегін оятып, санасын сан ойға сабытқан Әлкей көп білетін әмбебап ғалымға айналды. Тарихи шежіренің, сәулет өнерінің, заттық мәдениеттің көзден таса, көңілден ұмыт болып қалған ескерткіштерін бүкіл саналы өмірінде ерінбей іздеумен болды. Бұған ғұлама ғалымның шығармашылық ғұмырнамасы нақты дәлел болмақ.

Әлкей Хақанұлы бастапқы білімді ауыл мектебінен алды. Павлодар қаласындағы мұғалімдер курсы бітіріп, туған аулында мұғалім болып істеді. Семей педагогикалық техникумының студенті бола жүріп, «Таң» журналы мен «Қазақ тілі» газетінің редакцияларында (1921–25) қызмет атқарған. Осы жылдары ол М.О.Әуезовпен, М.Жұмабаевпен танысты. Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) қаласындағы Шығыстану институтының түркітану және тарих-филология факультеттерінде (1925–29) қатар оқыды.

Марғұлан КСРО ғылым академиясының академигі А.Е. Ферсман мен профессор С.И. Руденконың басшылығымен ұйымдастырылған Қазақстан және Алтай археология және этнография экспедицияларының (1926–27) жұмысына қатысты. Экспедиция кезінде Ә.Н. Бөкейхановпен тығыз қарым-қатынас орнатып, бірлесіп қызмет жасады. Әлкей 1928 жылдан қазақ халқына қатысты әдеби, мұрағаттық материалдар жинақтаумен шұғылданды. 1929 ж. Абай шығармалары туралы дипломдық жұмыс қорғап, орыс география қоғамы архивіндегі Абай қолжазбалары туралы нақты тарихи деректер негізінде ғылыми дәйекті тұжырымдар жасады.

Терминология комиссияның ғалым-хатшысы (1930–31), Ленинград қасындағы Мемлекеттік материалдық мәдениет тарихы академиясының аспиранты (1931–34), Шығыстану институтының оқытушысы (1931–35), Мәскеу қаласындағы материалдық Мәдениет тарихы институтының ізденушісі және ғылыми қызметкері (1936–38) болды. Осы жылдары ол Шығыс Түркістан археологиясы мен өнері бойынша маманданып, бірнеше археологиялық экспедицияларға қатысты. КСРО ғылым академиясының қазақ бөлімшесі Тарих институтының аға ғылыми қызметкері (1939–41) болды. Оның «Мәшһүр Жүсіп мұрасындағы түркі эпосы», «Декабристер және Қазақстан», «Әлішер Науаи және қазақ мәдениеті», «Мұхаммед Хайдар Дулати – тарихшы», «Шоқан Уәлиханов және Орта Азия тарихы», «Суворов», «Жамбыл Жабаев» (1940–41), т.б. еңбектері жарық көрді.

1941 ж. ҚазССР ғылым академиясы Қазақ бөлімшесінің тарих бөлімін басқарды. Осы қызметте жүріп «Хандар жарлығының тарихи маңызы» деген тақырыпта қорғаған канд. диссертациясында (1943) көне қыпшақ тарихына байланысты құнды зерттеулер жасады. «Қазақ халқының эпикалық жыр дастандары» тақырыбында қорғаған докт. диссертациясы қазақ әдебиеті мен тарихы саласындағы іргелі зерттеулердің нәтижесі саналды. Археология, палеолит бөлімінің меңгерушісі, аға ғылыми қызметкері (1946–53), Қазақстан ғылым академиясының Архитектура құрылыс және құрылыс материалдары институтының аға ғылыми қызметкері (1953–55) болды; кейін этнография бөлімін (1958–76) басқарды.

Осы жылдары Марғұлан Сырдария, Шу, Талас өзендері бойында және Отырар, Сауран, Сығанақ қалалары орнында қазба жұмыстарын жүргізіп, соның негізінде «Көне қазақ жерінің қалалары мен құрылыс өнерінің тарихы» аталатын монографиясын (1950) жариялады. Кемел Ақышев, М. Қадырбаев, М. Оразбаевтармен бірге Орталық Қазақстанда жүргізген археология қазба жұмыстарының қорытындысы саналатын «Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті» (Древняя литература Центрального Казахстана, 1966) атты ғылыми-зертханалық еңбегін жазып, кітаптың редакциясын басқарды.[3]

Ол оғыз-қыпшақ тайпасынан шыққан данагөй абыз, жырау, күй атасы, қазақ бақсыларының жебеушісі, батагөй-сәуегейі Қорқыт мұрасын зерттеді. Марғұланның жазуынша, қазақ музыкасы мен философиясында «Қорқыт күйі», «Қорқыт сарыны», «Қорқыт тол-ғауы», «Тәңір биі» дейтін рухани ізгі дәстүрлер, мақамдар қалыптасып дамыған. Демек, Қорқыт – «керемет иесі», «Ұлыстың ұлы кеңесшісі», «тарихи оқиғаларды жырлаушы жырау». Марғұлан Қорқыт мұрасын, дәстүрін ұстанған халық мәдениетінің көрнекті өкілдерін былайша топтастырады:

- бақсы-жыраулар (Қойлыбай, Қарамырза, Нысан абыз, т.б.);
- кобызбен күй орындаушылар (әл-Фараби, Кетбұға);

– сәуегей жыраулар, шешендер (Сыпыра жырау, Асан қайғы, Шалкиіз жырау, Қазтуған, Әнет баба, Бұқар жырау, Тәттіқара, Майлықожа, т.б.);

Қорқыт дәстүрін жалғастырған, қобызбен жыр туындатқан ақындар (Балқы Базар, Ерімбет жырау, Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Абыл, Оңғар жырау, Шораяқтың Омары, т.б.).

Марғұлан «Қазақ халқының көне замандағы ақындық өнерінің шеберлері» атты еңбегінде (1959) қазақ халқының эпикалық жыр дәстүрін дамытқан ақындарға, шебер орындаушыларға, сал-серілерге тоқталып, олардың сөз өнеріндегі орнын айқындады. Еңбектегі ғылыми тұжырымдар танымдық тереңдігімен ерекшеленеді, онда көне ойшылдардан бастап Жанак, Шөже, Арыстанбай, Марабай, Сүйінбай, Жамбыл, Нұрпейіс, Иса секілді ақындар шығармашылығы талданады.

Марғұланның «Тамғалы тас жазуы» атты зерттеуінде әдеби-тарихи һәм мәдени деректер молынан кездеседі. Ол сонымен қатар қырғыз халқының «Манас» эпосы туралы ғылыми-зерттеулер ісінің дамуына үлес қосты. Қырғыз эпосын дүние жүзіне алғаш таныстырған Ш.Ш. Уәлиханов, кеңес заманында бастапқы зерттеулерді жүргізген Әуезов болса, кейіннен осы дәстүр Мағұланның «Шоқан және Манас» атты монографиясында жалғасты. Ол эпостағы өмір шындығы, жырдың шығу тегі, дәуірі, кейіпкерлері мен көркемдік кестесі және манасшылардың жырды жетілдірудегі қызметі, т.б. жөнінде ғылыми маңызы жоғары пікірлер айтты.

1976–1984 ж. Қазақстан ҒА этнография бөлімінің аға ғылыми қызметкері болды. Оның ынта-жігері мен ұсынысы бойынша қазақ даласының ең шалғай аудандарына бірнеше археологиялық және этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Ол өзіне дейінгі Қазақстанды зерттеуші орыс ғалымдарының қазақ даласы тек көшпелілер мекені болды деген тұжырымдарының шындыққа сай келмейтіндігін дәлелдеді. Ғалым 1940 жылдардың аяғында бірнеше рет саяси қудалауға түсті, кейін де ұдайы саяси бақылауда болды, ғылыми ортаның кейбір қисынсыз сындарына ұшырады.

Ғалым еңбектерін оқшау оздырып көрсететін ерекшелік оның белгілі бір тақырыпты талдауда асса – әлемдік, қалса – түркі моңғолдық кеңістіктегі деректерді тарихи-типологиялық жағынан салыстырып тексеретіндігі. Бұған Қорқыт туралы ізденістері куә. Оның жаһанның ғылыми жұртшылығына мәлім «Дәде Қорқыт кітабы» атты оғыз-түрік эпосына негіз болған дәуір шындығын қазақ арасына таратқан Қорқыт туралы аңыз-әңгімелер аясында кеңінен зерттеген бірден-бір ғалым екендігін мақтанышпен айтуымыз керек.

Әлкей Марғұланның аса көрнекті еңбектерінің бірі – оның Манас туралы зерттеуі. Ғұлама ғалымның арқасында қазақтың қайталанбас жұлдызы Шоқан Уәлихановтың асыл мұрасы тарихтан лайықты орын

алды. Бір ғұламаға татарлық осы еңбектің өзі ғана Шоқан есімін тарих тозаңынан тыс ұстары анық.

Әлкей онымен шектелген жоқ. «Беғазы-Дәндібай мәдениеті» деп аталып кеткен қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеп, архиялогиялық және тарихи жаңалық ашып, кейіінгі ұрпаққа, әлемдік ғылымға мұра етіп қалдырды.

Ол өзінің даласына деген сүйіспеншілігін өмірінің соңына дейін тұмардай сақтап, оны иманына айналдырды. Қарқаралы, Баянауыл, Ұлытау, Байқоңыр бойындағы тас мүсіндердің, таңбалардың тарихын зерттеуін қазақ ғылымына қосылаған өлшеусіз еңбек деп білеміз. Сыр, Талас, Шу бойындағы Отырара, Тараз, Сайрам, Сығанақ қалалары арқылы көне тарихи құпияларының сырын ақтарды.

Ғалымның жоғарыда аталған баға жетпес қыруар еңбектерін еске алсақ, көз алдымызға ұшы-қиыры жоқ қазақтың кең байтақ даласы, өзіндік архетектуралық құрылысқа бай қалалары, олардың құпиясын ішке бүккен жұмбақ сырлары елестейді.

Ол өзінің «Хандар жарлығының тарихи маңызы» деген тақырыпта қорғаған кандидаттық диссертациясында (1943) көне қыпшақ тарихына байланысты құнды зерттеулер жасады. «Қазақ халқының эпикалық жыр дастандары» тақырыбында қорғаған докторлық диссертациясы қазақ әдебиеті мен тарихы саласындағы іргелі зерттеулердің нәтижесі саналды.

Әдебиет тарихының көмескі мәселелерін айқындауда Әлкей Марғұланның ғылыми еңбектерінің маңызы айрықша еді. Оның дәйекті ұсыныстары әдебиет тарихын тануда, әрі жалпы қазақ әдебиетінің ақтаңдақ беттерін ашып, айқындауда аса зор ықпал етті [1].

Әсіресе, шығармаларының идеялық қайшылығы бар деп саналған М.Ж. Көпейұлының әдеби мұрасы кеңестік кезеңде талас тудырмай қойған жоқ. Ол туралы қилы кереғар пікірлер айтылғанмен, сайып келгенде, барлық ой-тұжырымдар бір арнаға тоғысқандай болды.

Бажайлап қарасақ, Мәшһүр Жүсіп туралы алғаш мақала жазып, өзінің әділ пікірін айтқан адам – академик Әлкей Марғұлан [3]. Оның Мәшһүр өмірбаяны мен творчествосы жетік білуі сол өлкеде туып-өскендіктен де болса керек. Жастайынан оның өлеңдерін жаттап, атағына тәнті болған ғалым өзінің аталмыш еңбегінде ақынның шыққан тегі, өскен ортасы, шығармашылығы туралы мол мағлұмат береді. Сонымен бірге Көпейұлы діни ортада тәрбиеленгендіктен «діншіл молдалардың әсерінен жуық арада шыға алмады» деп, ақын шығармаларында діни сарынның орын алу себебінің сырын да ашып айтады.

Сонымен ғалым Көпейұлы шығармаларына ортақ басты кемшіліктерді атай келіп, жазушының халық мұңын мұндап, өткір де улы тілімен сын айтып, батыл әшкерелегенін ерекше көрсетуге ниеттенген.

Жалпы алғанда, Ә. Марғұланның жоғарыда аталған тарихи мұралар жөнінде жасалған тұжырымдары бүгінгі жағдайда одан ары дамыта

зерттелуге лайық дүниелер екені анық. Олар қазақ қоғамының өркениеттік ерекшеліктерін аша түсуге көмектеспек.

Қорыта айтар болсақ, Ә. Марғұланның артына қалдырған мол мұрасы қазіргі тарих ғылымында жалпы мәдениетімізде болып жатқан іргелі өзгерістермен үндес, болашаққа қызмет жасайтын ұлтымыздың рухани байлығына жатады. Ә. Марғұлан шығармашылығын, сондай-ақ тарих ғылымының белгілі бір саласымен ғана шектеп қарастыру қателікке ұрындырады. Өйткені, ғылымның өзі тарихи процестерді жан-жақты өзара салыстыра, ұштастыра зерттеуді мақсат тұтқан. Сондықтан да ол археологиялық ескерткіштерді тарихи-жазба деректермен, тарихи жазба деректерді аңыз-жырлармен, аңыз-жырларды алдыңғы екеуімен байланыстыра зерттеген.

Ғұлама ғалымның қазақтың тарихы мен әдебиетінің дамуына зор үлес қосқанына ақындар да бағалап, пайымдай білді. Сөзіміздің соңын көрнекті ақын Ғафу Қайырбековтің Әлкей Марғұланға арналған өлең жолдарымен аяқтасақ:

*Білмейтін байдан ба, жарлыдан,
Дүниеге туып бір қалды ұлан
Туды да «білім» деп салды ұран –
Ашылып кең сарай алдынан,
Жас бала – Әлкей Марғұлан.*

*Жер-көктің тарихын қамтыған,
Талай теңдерді шындаған,
Шешем – деп тосыннан «салды лаң»
Халайық боп қалды таң бұған –
Жас жігіт – Әлкей Марғұлан.*

Әдебиеттер

1. Марғұлан А. / Советская историческая энциклопедия / Под. ред. Е.М. Жукова. – М: Сов. энци.-я., 1973–1982. – 476 с.
2. Марғұлан Ә. Мәшһүр-Жүсіп Көпеев // Қазақ әдебиеті.– 1940.– №2.– 5 қаңтар.

Ф.А. Ергалиев

*учитель начальных классов Косагайской средней
общеобразовательной школы Иртышского района
farkhat.abayevich@bk.ru*

ПАМЯТНИКИ ИРТЫШСКОГО РАЙОНА

Аннотация. Данный проект может использоваться на уроках истории, краеведения, познания мира как дополнительный материал к проведению классных часов, внеклассных мероприятий. Материалы из фотоальбома, презентации, буклеты, карта могут пополнить архивы музеев района, области. Материал проекта содержит исчер-

пывающую информацию о памятниках Иртышского района, которая имеет четкую классификацию по различным направлениям.

Ключевые слова: памятник, монумент, обелиск, карта, Иртышский район.

В нашем районе много памятников, но люди мало знают об их истории, не все памятники известны его жителям и ещё меньше они знают о событиях, в честь которых установлены эти памятники.

Любовь к Родине начинается именно с любви к родному краю. Наш Иртышский район связан со многими великими событиями и интересными людьми. Вот почему для нас было важно заняться вопросом изучения истории создания памятников, которые хранят память о событиях и людях, важно, чтобы люди помнили историю.

В Иртышском районе по проекту «Сакральная карта Казахстана» в рамках программы «Рухани жаңғыру» ведется определенная работа.

В части памятных мест район не обделен. На его территории имеется 30 памятников археологии, из них 21 могильных, 6 курганов и 3 стоянки древнего человека.

Каждую эпоху характеризуют свои памятники, несущие на себе отпечаток своего времени, по которым можно отследить смену эпох и общественного строя, страницы истории.

Например, о страшных 30-х годах свидетельствует памятник жертвам голода. Этот памятник находится в с. Иртышск напротив парка.

Цель проекта: привлечь внимание учащихся школ к памятникам и создать фотоальбом исторических памятников Иртышского района для школ региона.

Объект исследования: памятники Иртышского района.

Предмет исследования: история создания памятников Иртышского района.

Продукт проекта: презентация «Памятники Иртышского района» и фотоальбом «Памятники Иртышского района».

Задачи:

1. Посетить архив, музей, школьную библиотеку, районную библиотеку и собрать материал об истории создания памятников нашего родного края.

2. Провести опрос и анкетирование учащихся.

3. Подготовить фотоальбом «Памятники Иртышского района».

Гипотеза: предположим, что дети, зная некоторые памятники Иртышского района, не знают историю их возникновения. Для того, чтобы выяснить, что ребята знают о памятниках нашего района, я вместе с учителем провел небольшое исследование в 5–7 классах.

Мы задали 3 вопроса:

1. Какие памятники вы знаете в нашем Иртышском районе?

Самые популярные ответы:

– Памятник И. Байзакову (7 ответов)

– Памятник Абылай хану (3 ответа)

– Таймас аулие, памятник жертвам голода в 1930–1933 гг. (4 ответа)

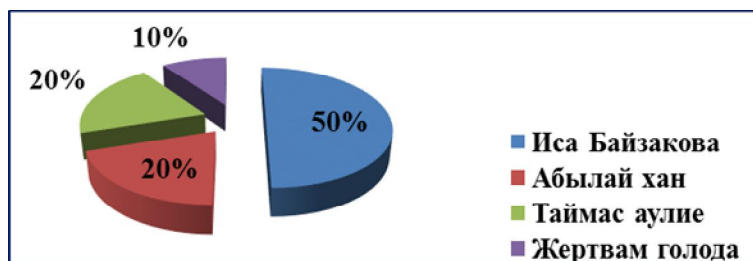

Диаграмма 1. Известные памятники Иртышского района

2. Знаете ли вы что в селе Иртышск расположен памятник Исы Байзакова?

Самые популярные ответы.

– Да (11 ответов)

– Нет (3 ответа)

3. Хотели бы вы в будущем заниматься изучением истории родного края?

– Да (11 ответов)

– Нет (3 ответа)

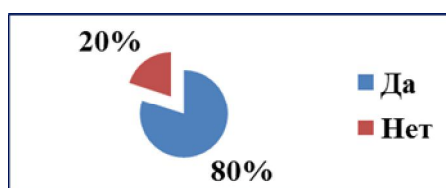

Диаграмма 2,3

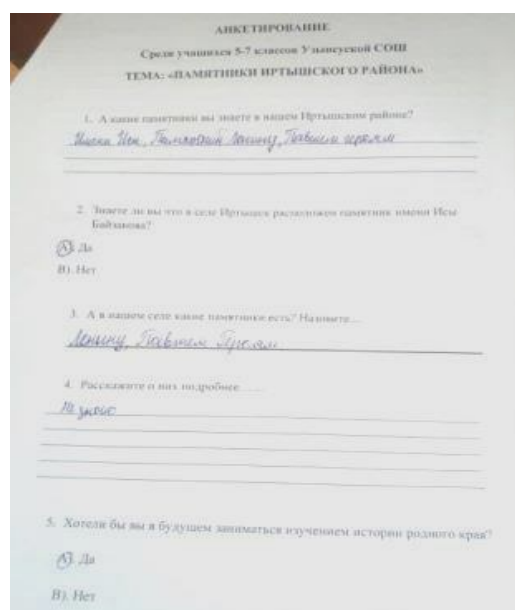

Рисунок. 1, 2, 3 проведение анкетирования среди учеников 5–7 классов

Ответы анкетирования выявили, что ученики больше всех знают памятник Исы Байзакову, далее расположился памятник ВОВ находящийся в нашем селе. А также была видна заинтересованность учеников к изучению истории родного края.

Я ездил по Иртышскому району, фотографировал памятники, прочитал литературные источники.

Рисунок 4,5,6 посещение памятников Иртышского района

Познакомившись с памятниками своего района, я разделил их на группы:

1. Памятники, построенные в память об исторических событиях;
2. Памятники, связанные с именами известных людей (писателей, учёных, общественных деятелей, героев);
3. Памятники, связанные с развитием науки и техники, культуры и быта, памятные места, связанные с современным развитием нашего родного края.

Надгробный памятник Жазы батыра. Жазы батыр похоронен в Иртышском районе вблизи аула Кызыл Агаш на холме Жазытобе. В 1995 году потомками батыра на могиле был установлен памятник.

Жазы батыр жил в 18 веке на территории Среднего жуза. Прославился в сражениях с джунгарами в Прииртышье. Вместе с батыром

Тугелем и Кошкарбаем возглавил родовое ополчение бултын – кипчаков. Погиб в бою от разрыва пушечного ядра. Похоронен в Иртышском районе вблизи аула Кызыл Агаш на холме Жазытобе.

Памятник И. Байзакову находится на ул. И. Байзакова в поселке Иртышск, в сквере рядом с Домом Культуры. Иса Байзаков (1900–1946 гг.) родился в селе Ульгули Иртышского района. Выдающийся казахский поэт-импровизатор, один из первых организаторов казахского национального театра. Был актером, певцом, импровизатором и музыкантом. Иса Байзаков – автор ряда эпических произведений, сложенных на основе казахского фольклора.

В с. Голубовка Иртышского района есть памятник воинам, погибшим в годы Великой Отечественной войны, установленный в 1977 году.

В с. Иртышск имеется Мемориал на улице Войкова воинам, павшим погибшим в годы ВОВ.

В с. Узынсу Иртышского района памятник воинам, погибшим в годы Великой Отечественной войны.

Работая с картой Иртышского района, я также разделил памятники на три категории:

К первой категории относятся монументы, обелиски, посвященные Великой Отечественной Войне. На карте показано и отмечено 15 памятников.

Ко второй категории в большинстве населенных пунктов я заметил памятники, посвященные В.И. Ленину. На карте показано 5 памятников.

К третьей категории памятников я отнес обелиски первоцелинникам. На карте отмечено и показано 2 памятника. А также я сделал классификацию памятников Иртышского района по частотности, годам построения. 1960–1980 гг. было построено или возведено 30 памятников, 1981–2000 гг. 4 памятника, 2001–2019 гг. 4 памятника.

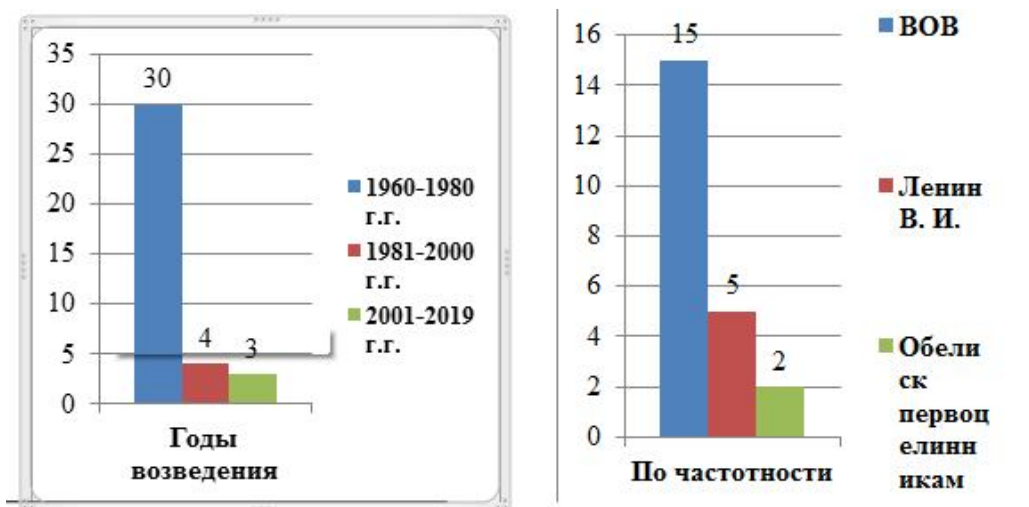

Диаграмма 4,5 Классификация памятников Иртышского района по частотности, годам построения

Я думаю, всё это связано с теми историческими событиями родного края, произошедшими в прошлом столетии.

Таблица памятников Иртышского района:

Группы памятников	№	Наименование	Местонахождение	Описание
1. Памятники, построенные в память об исторических событиях;	1	Стелла 1-й комсомольской ячейке	Расположен в Майкырыском сельском округе	Установлен в 1967 году, выложен из бетона
	2	Галерея ветеранов	Расположен в Панфиловском сельском округе с. Панфилово	Установлен в 1965 году, выложен из бетона
	3	Обелиск добровольного присоединения Казахстана к России	Расположен в с. Амангельды	Установлен в 1982 году, выложен из бетона
	4	Могила Батыра Жазы	Расположен в Селетинском сельском округе с. Селета	Установлен в 1992 году. Могила сделана из металла
	5	Памятник ВОВ	Расположен в с. Иртышск	Установлен в 1980 году. Памятник изготовлен из бетона.
	6	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в Кызылжарском сельском округе с. Кызылжар	Установлен в 1973 году. Монумент изготовлен из бетона
	7	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. им. Исы Байзакова	Установлен в 1978 году. Монумент изготовлен из камня, бетона и металла
	8	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Северное	Установлен в 1967 году. Монумент состоит из бетона
	9	Памятник И. Байзакову	Расположен в с. Иртышск ул. И. Байзакова, 13	Установлен в 1979 году. Постамент памятника состоит из гранита, бюст из гипса, вокруг памятника посажены молодые деревца. Высота памятника 4 метра, ширина постамента 2 метра
	10	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Косагаш	Установлен в 1978 году. Монумент состоит из бетона.

Группы памятников	№	Наименование	Местонахождение	Описание
	11	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Селета	Установлен в 1975 году. Монумент состоит из бетона и металла.
	12	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Узынсу	Установлен в 1970 году. Монумент изготовлен из бетона, камня и металла.
	13	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Агашорын	Установлен 1980 году. Изготовлен из бетона
	14	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Каракудык	Установлен в 1990 году. Изготовлен из бетона
	15	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Амангельды	Установлен в 1980 году. Изготовлен из бетона
	16	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Панфилово	Установлен в 1961 году. Изготовлен из бетона.
	17	Бюст А.Иманова	Расположен в с. Амангельды	Установлен в 1965 году, выложен из бетона
	18	Монумент погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Майконыр	Установлен в 1978 году. Изготовлен из бетона.
	19	Обелиск погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в Майконырском сельском округе с. Горностаевка	Установлен в 1975 году. Обелиск состоит из металла
	20	Обелиск погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в Майконырском сельском округе с. Кабан	Установлен в 1975 году. Обелиск состоит из металла
	21	Обелиск погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Майконыр	Установлен в 1977 году. Обелиск изготовлен из камня
	22	Обелиск погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Косколь	Установлен в 1974 году. Обелиск состоит из бетона
	23	Обелиск погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в Агашорынском сельском округе с. Бескепе	Установлен в 1990 году. Обелиск состоит из бетона
	24	Обелиск погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Абай	Установлен в 1978 году. Обелиск состоит из бетона

Группы памятников	№	Наименование	Местонахождение	Описание
	25	Обелиск погибшим землякам в годы ВОВ	Расположен в с. Луговое	Установлен в 1968 году. Обелиск состоит из бетона и металла
	26	Памятник Тугел-батыру	Расположен в с. Селета	Установлен в 2003 году. Памятник изготовлен из железа и бетона
	27	Аллея боевой славы	Расположен в с. Иртышск	Установлена в 2015 году. Аллея состоит из кирпича и железа
2. Памятники, связанные с именами известных людей (писателей, учёных, общественных деятелей, героев);	1	Бюст И. Байзакова	Расположен в с. Ульгули	Установлен 1970 году, выложен из бетона
	2	Памятник В.И. Ленину	Расположен в с. Панфилово	Установлен в 1970 году. Памятник из бетона.
	3	Памятник В.И. Ленину	Расположен в с. Косагаш	Установлен в 1970 году. Памятник из бетона.
	4	Памятник В.И. Ленину	Расположен в с. Майконыр	Установлен в 1970 году. Памятник из бетона
	5	Бюст Абая	Расположен в с. Голубовка	Установлен в 1965 году. Изготовлен из бетона
	6	Бюст В.И. Ленина	Расположен в с. Голубовка	Установлен в 1965 году. Изготовлен из бетона.
	7	Памятник Панфилову	Расположен в с. Панфилово	Установлен в 1964 году. Памятник из бетона.
	8	Бюст В.И. Ленина	Расположен в с. Кызылжар	Установлен в 1967 году. Памятник изготовлен из бетона.
	9	Мавзолей Таймаса аулие	Расположен в Луговском с/о	Установлен в сентябре 2012 года
3. Памятники, связанные с развитием науки и техники, культуры и быта, памятные места, связанные с современным развитием нашего родного края.	1	Памятник первоцелинникам	Расположен в с. Голубовка	Установлен в 2004 г. Памятник изготовлен из железа и бетона.
	2	Обелиск первоцелинникам	Расположен в с. Кызылжар	Установлен в 1974 г. Обелиск выложен из бетона

Практическая значимость моей работы – популяризация знаний об истории памятников нашего района среди учащихся нашей школы.

Выводы: Оказывается, многие исторические события не прошли мимо нашего района. Культурное наследие, доставшееся нам, необходимо содержать в порядке, следить за тем, чтобы памятники не подвергались разрушению. Ведь нельзя строить будущее, не зная своего прошлого.

Наша задача – не только содержать памятники в порядке, а знать историю своего народа, города, района и эти знания передавать потомкам.

Они являются напоминанием о нашей богатой истории и связующим звеном с нашими предками. Ведь человеческая мудрость гласит: «Только та страна, в которой люди помнят о своём прошлом, достойна будущего».

Своей работой я подтвердил гипотезу: учащиеся нашей школы знают, какие памятники есть в Иртышском районе, историю их возникновения. Я считаю, что культурное наследие наших предков, исторические события, которые пережили наши земляки, будут вечны, сохранят свою значимость.

Список использованных источников

1. Попова В.Н. Словарь географических названий Казахстана. Павлодарская область. В 2-х частях. – Павлодар, 2001.
2. Жаманбалинов М. Әйгілі аудан – Ертісім. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008.
3. Павлодар облысы: жаңа тарих беттері 1991–2012 Павлодарская область: страницы новейшей истории.
4. Краткая географическая энциклопедия А.А. Григорьев.

Б.К. Олжагельдинов

*Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
baimyshev98@mail.ru*

ГЕРОИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Великая Отечественная война имеет огромное количество примеров истинной отваги и мужества. Эта война – противоборство Союза Советских Социалистических Республик и нацистской Германии, вторгшейся на советскую территорию. Сколько погибло, и было искалечено в эти трагические годы. Сколько было вложено сил в победу. Сколько было героев! Невероятную силу воли, храбрость и отвагу демонстрировали наши воины. Даже враги порой хоронили наших героев с почестями и ставили их в пример, восхищаясь их стойкостью и смелостью. О героях складывали песни, стихи и писали повести. Спустя 77 лет со дня Победы над фашистскими захватчиками, что мы знаем о них? Данная статья посвящена героям Великой Отечественной войны Павлодарской области. Героям, которые переживали тяжелые времена в страшной войне, чтобы защитить свою страну, свою землю от врага.

Ключевые слова: война, Великая Отечественная Война, герои, слава, победа.

Андатпа. Ұлы Отан соғысы тарихи батылдық пен батылдықтың көптеген мысалдарына ие. Бұл соғыс Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы мен Кеңес аумағына басып кірген нацистік Германияның қарама-қайшылығы. Осы қайғылы жылдары қанша адам қайтыс болды және мүгедек болды. Жеңіске қанша күш жұмсалды. Қанша батыр болды! Біздің жауынгерлеріміз ерік-жігердің, батылдық пен батылдықтың дұрыс еместігін көрсетті. Тіпті жаулары кейде жерледі батырлар аудан және қойдық, оларды, мысалы, восхищаясь олардың тұрақтылығымен және смелостью. Батырлар туралы әндер, өлеңдер мен повестер жазылды. Фашистік басқыншыларды жеңгеннен 77 жыл өткен соң, біз олар туралы не білеміз? Бұл мақала Павлодар облысының Ұлы Отан соғысының батырларына арналған. Батырларға бастан ауыр заманда, соғыста қорғау үшін өз елімізді, өз жерімізді от жау.

Summary. The Great Patriotic War has a huge number of examples of historical bravery and courage. This war is a confrontation between the Union of Soviet Socialist Republics and Nazi Germany, which invaded Soviet territory. How many died and were maimed in these tragic years. How much effort was invested in the victory. How many heroes there were! Incorrect willpower, bravery and bravery were demonstrated by our soldiers. Even the enemies sometimes buried our heroes with honors and set them as an example, admiring their fortitude and courage. Songs, poems and stories were written about the heroes. After 77 years since the Victory over the Fascist invaders, what do we know about them? This article is dedicated to the heroes of the Great Patriotic War of the Pavlodar region. Heroes who have survived hard times, in a terrible war to protect their country, their land from the enemy.

В Павлодаре, как и во всех странах, нашествие фашистской Германии было встречено яростью и готовностью людей вступить в ряды защитников Отечества в любой момент.

В июне-июле 1941 года в области были призваны в армию люди четырнадцати возрастных категорий. Они были зачислены в 314-ю дивизию стрелков, которая была сформирована в первые дни войны в Петропавловске. Вскоре была отправлена в Ленинград.

Впоследствии павлодарцы приняли участие во многих боях за Ленинград, в том числе в срыве блокады 18 января 1943 года. В этих боях много наших земляков – командир саперного отделения Слем Алибаев, старший сержант, баралист Кайсар Алеинов (Актогайский район), стрелок Рамазан Умурзаков (Железинский район), ефрейтор Антон Денисович Горбенко (Успенский район), артиллеристы из Кашыр Василий Григорьевич Валют и Гавриил Максимович Ткаченко из села Демьяновка Павлодарского района. Уроженец Успенского района Кузьма Александрович Семенченко был крупным военачальником.

Война принесла нашему народу бесконечные страдания. 21802 павших или пропавших без вести на фронте павлодарцев. Можно сказать, что каждая семья потеряла одного, двух или более родственников. Погибло на фронте 217 человек в с. Песчаное, 167 – в с. Галкино Щербактинского района, 147 – в с. Суворово Иртышского района.

В годы войны около 80 процентов населения области проживало в сельской местности. Война поглощала людей, танки, артиллерию, самолеты, боеприпасы, продовольствие, как беспощадная сила. Женщины, старики и подростки находились на «втором фронте».

В этом году исполняется семьдесят семь лет со дня окончания Великой Отечественной войны. Те, кто принес эту великую Победу, – наши дорогие ветераны. 22 июня 1941 года фашистская Германия предательски вторглась в Советский Союз и 2 сентября 1945 года подписала договор о поражении Японии. Так закончилась Вторая мировая война.

В этом году исполняется 77 лет Победе. 1418 дней в страшной войне, длившейся дни и ночи, тысячи наших братьев были сожжены за Родину, а сколько наших братьев стали жертвами жестокой войны – горькая правда. Многие из них показали выдающийся пример мужества и подняли героический дух нашего народа. Список наших соотечественников, удостоенных звания Героя Советского Союза – тому подтверждение. Около тридцати бойцов из Павлодарской области получили высокое звание Героя Советского Союза. Это И.В. Бабин, А.Ф. Горобец, А.Н. Елгин, С.А. Елистратов, К.А. Семенченко, В.В. Степаненко, К.М. Сураганов, М.К. Каирбаев, М.М. Катаев, А.О. Квитков, И.И. Корнев, И.И. Кривенко, Г.П. Кравченко, И.Н. Кудин, И.В. Кутурга, И.Г. Ледовский, В.М. Милевский, С.К. Токарев, К.Ф. Шувалов.

В центре города Павлодар расположен прекрасный Парк Славы. В парке установлен большой памятник в честь павлодарских воинов-участников Великой Отечественной войны. В основании этого памятника высотой двадцать четыре метра горит Вечный огонь, посвященный боздакам, отдавшим жизнь за Родину. Также в Парке Славы установлена мраморная доска с именами одной тысячи двухсот воинов, не вернувшихся с войны.

В годы Великой Отечественной войны Казахстан отправил на фронт один миллион двести тысяч человек. Шестьсот тысяч казахстанских воинов не вернулись с фронта. Пятьсот казахстанских воинов стали Героями Советского Союза. Сто одиннадцать из них – казахи. Восемьдесят один казахстанский воин-полный кавалер ордена Славы. Девятнадцать из них – казахи. Число воинов, дважды получивших звание Героя Советского Союза в войне – шестьдесят два. Четыре-казахстанские. Один из них – Канаш Камзин. Очередной выпуск спецпроекта «бойіс бойының ерлері» посвящен героической саге, короткой жизни нашего земляка, Героя Советского Союза Канаша Камзина.

Канаш Камзин родился 29 ноября 1919 года в ауле Жолкудук (ранее назывался Каганович, позже Ермакский район), ныне г. Аксу. Отец Камза и мать Сагила были простыми людьми.

Подводя итоги, остановимся на количестве казахстанцев, вовлеченных в Великую Отечественную войну. До войны в Казахстане насчитывалось 6,2 млн. человек. В годы войны с оружием в руках на фронт ушло

1,9 млн. человек. Сталинский порядок, используя опыт царского правительства 1916 года, также создал специальные строительные батальоны. Эти батальоны формировались из местного населения Средней Азии и Казахстана, а также из репрессированных народов. Из Казахстана через военный комиссариат в трудовую армию направлено 700 тысяч человек. Они трудились на объектах обороны под обстрелами в районах, приближенных к фронту. Таким образом, каждый четвертый казахстанец задействован в объектах обороны и фронта. Уровень мобилизации республики был даже выше, чем в Германии, 12% населения Германии было мобилизовано, в Казахстане – 24% населения. 50–60% мобилизованного населения были казахской национальности. Рабочие оборонной, угольной, тяжелой промышленности были освобождены от вовлечения в войну, а жители Казахстана были призваны в армию практически во все времена. Ведь в Казахстане преобладали крестьяне. В зависимости от количества казахстанцев, погибших на фронтах Великой Отечественной войны, существуют разные мнения. В последующие годы число казахстанцев, не вернувшихся с войны, достигло 601 000 человек, из них более 350 тысяч – казахи. Это число погибших на поле боя, взявших в руки оружие. Если говорить об общей численности населения и количестве погибших на войне представителей, то потери казахов значительно выше, чем у соседних узбеков, татар, азербайджанцев, грузин. В этом процентном соотношении казахский народ сравнивается с русскими, украинцами, белорусами, которые вели военные действия на своей земле. В боях с врагом, как составной части Советского Союза, казахстанцы проявили большой героизм и внесли свой вклад в приближение Дня Победы. Присвоение звания Героя Советского Союза 520 казахстанцам за героизм на фронте, в том числе более 100 казахам, свидетельствует о стойком продвижении казахской нации на защиту общей Родины.

В 1946 году вернувшись из рядов Советской Армии в Бескарагайский район, Махмет Каирбаевич работал заведующим Бескарагайским районным отделом социального обеспечения, ответственным секретарем, заместителем председателя Бескарагайского райисполкома. Затем продолжил службу в Успенском районе в должности председателя Успенского райисполкома. Затем с честью трудился председателем Ермаковского райисполкома, председателем Куйбышевского райисполкома, первым секретарем Куйбышевского райкома партии, вторым секретарем Павлодарского обкома партии, председателем Павлодарского облисполкома. За свою трудовую деятельность Махмет Каирбаев внес большой вклад в освоение целинных земель, в развитие Экибастузского горючесмазочно-энергетического комплекса и др.

С 1960 по 1971 годы М. Каирбаев был избран членом ЦК Компартии Казахстана, неоднократно избирался депутатом Верховного Совета Казахской ССР, Павлодарского областного совета.

Всего на выставке представлено более 100 экспонатов, документов из личного фонда героя. Многие из них оригинальны. В свое время они были переданы на хранение семье М. Каирбаева.

Ряд экспонатов имеет статус «особо ценных» и вызывает интерес у посетителей выставки. Среди них: зачетная книжка студента исторического факультета Семипалатинского педагогического института М. Каирбаева, выданная 23 октября 1941 года, заявление студента 1-го курса Семипалатинского педагогического института М. Каирбаева о присвоении экстерната 26 января 1942 года; документы об участии в Великой Отечественной войне: книга Героя Советского Союза М. Каирбаева от 04 ноября 1944 года наградной лист, фотография М. Кайырбаева с товарищами по фронту – героями боев под городом Шауляй Мельниковым Г.Г., Сазановым Н., Долгановым, Горшковым в мае 1945 года, учетная карточка Героя Советского Союза Каирбаева М., заполненная 3 июня 1946 года и другие. Также на выставке представлены документы, отражающие трудовой путь героя в послевоенные годы: служебные удостоверения, мандаты, фотографии с момента участия в съездах ЦК КПСС, ЦК Компартии Казахстана и др.

Во время Великой Отечественной войны на весь мир прославились герои, проявившие героические качества казахского народа. Одно из самых ярких имен на полях сражений – Канаш Камзин. Командир 3-й роты 429-го стрелкового полка 52-й стрелковой дивизии 3-го Украинского фронта лейтенант Канаш Камзин в возрасте 24 лет стал Героем Советского Союза. Взгляните на приказ судьбы: на следующий день после присвоения «Золотой звезды» воин героически погиб. Казахскому сыну-герою досталась молдавская земля. Его подвиг не может быть увековечен рекой Днестр.

За образцовое выполнение поручений, данных по Указу Президиума Верховного Совета СССР, изданному 13 сентября 1944 года, за мужество и героизм Канашу Камзину присвоено звание Героя Советского Союза. Награжден Орденом Ленина и медалью «Алтын Жулдыз».

Список использованных источников

1. Абдакимов А. История Казахстана. – Астана, 2019. – 207 с.
2. Аминов Т.М. Современная история Казахстана [Текст] : [учеб. пособие] / Т.М. Аминов, М-во образования и науки РК. – Алматы: Бастау, 2017 – 456 с.
3. В памяти всех поколений. 75 лет / Фонд Первого Президента Республики Казахстан. – Алматы: Жибек жолы, 2020. – 288 с.
4. Герои Советского Союза-казахстанцы. Т. 1. (А-Л). – Алма-Ата: Казахстан, 2018. – 475 с.
5. Казахстанцы в боях за Ленинград. – Алма-Ата: Наука, 2016. – 242 с.
6. Казахстан в Великой Отечественной войне 1941–1945 / Г. Абишев. – Алма-Ата, 2018 – 353 с.

**Тарихнама мен деректану ғылымының өзекті
мәселелері**

**Актуальные проблемы историографии
и источниковедения**

**Actual problems of historiography
and source studies**

С.А. Пилипенко

Новосибирский государственный университет экономики и управления,

г. Новосибирск

e-mail: Pilipenkosergej@mail.ru

С.А. Котеньков

Институт океанологии им. П.П.Ширшова РАН, г. Астрахань

e-mail: s_kotenkov@mail.ru

И.А. Гордин

ГБУК РО Азовский археологический и палеонтологический музей-заповедник

e-mail: gordin1@yandex.ru

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ПОГРЕБЕНИЕ С РАКОВИНАМИ КАУРИ ИЗ АСТРАХАНСКОЙ ОБЛАСТИ И ВОПРОСЫ РАСПРОСТРАНЕНИЯ КАУРИ В ПОГРЕБЕНИЯХ С МОНГОЛЬСКИМИ БОККАМИ XIII–XIV ВВ.

Аннотация. Работа посвящена проблеме распространения раковин каури в погребениях средневековых кочевников XIII–XIV вв. по линии Азов – Астрахань, Саратов – Уфа, Нурсултан – Бишкек в погребениях с бокками. И введению в научный оборот материалов детского погребения с раковинами каури из грунтового могильника Маячный Бугор-2.

Ключевые слова: Маячные бугры, Астраханская область, раковины каури, моллюски, средневековые кочевники, Монгольская империя.

Annotation. The work is devoted to the problem of the distribution of cowry shells in the burials of medieval nomads of the XIII–XIV centuries along the Azov – Astrakhan, Saratov – Ufa, Nursultan – Bishkek line in burials with sides. And the introduction into scientific circulation of materials of children's burial with cowry shells from the ground burial ground Mayachny Hill-2.

Keywords: Lighthouse mounds, Astrakhan region, cowry shells, mollusks, medieval nomads, Mongol Empire.

Изучение погребального инвентаря средневековых кочевников степей Евразии остаётся актуальным на наш день. И этот интерес будет расти с каждым годом, дающим нам новые уникальные материалы. Но не стоит забывать и об уже найденных ранее полевых материалах, разбросанных по музейным собраниям РФ и стран СНГ.

Одной из таких категорий инвентаря являются раковины каури, которые были найдены в различном количестве на значительном удалении от мест их происхождения – берегов Индийского океана.

В начале написания этой работы мы, соавторы, задумывали ограничиться только введением в научный оборот материалов одного из погребений могильника Маячный Бугор-2, что собственно и делаем.

Но накопленный нами материал об использовании раковин каури в соседних регионах из кочевнических погребений монгольского периода побуждают нас сделать работу дуальной. С одной стороны, это публикация вводит в научный оборот новое погребение с каури, с другой сторо-

ны, мы пытаемся объединить и частично осознать часть вопросов, связанных с каури, только из женских погребений с женским головным убором бокка. То есть мы сознательно объединяем две различные подтемы, связанные между собой хронологическими рамками и предметом исследования. Я повторяюсь. Мы сознательно не учитываем многочисленных массив погребения Поволжского региона с раковинами каури фино-угорского круга, которые не имеют отношения к кочевническим погребениям с боками. Мы учитываем, **только те погребения, где была найдена бокка в сочетании с каури или могла находиться по ряду признаков.**

Исследование средневековых погребений Астраханской области является одной из актуальных тем современной археологии. Это относиться как к подкурганам захоронениям, так и к могильникам городского типа. Одним из перспективных в научном плане могильников является грунтовый многослойный памятник Маячный Бугор-2, расположенный у села Красный Яр Астраханской области.

Одной из целей этой работы является введение в научный оборот материалов детского погребения №53 из могильника Маячный Бугор-2 из раскопок 1995 г. под руководством С.Б. Артемьева. Им же было исследовано погребение №51 упоминаемое нами в работе [1, 5].

При исследовании северо-западной части бэровского бугра, на котором расположен могильник, был выявлен комплекс закладных погребений, сконцентрированных вокруг погребения №51 (рис. 1-1А). Следуя стратиграфическим наблюдениям, вначале было сооружено прямоугольное сооружение с двумя камерами. Основное захоронение было совершено в правой камере, левая яма так и не была использована. В правой яме была погребена знатная женщина с множеством предметов материальной культуры, включающие также предметы одежды (халат из шелка и головной убор – бокку) [2, с.121]. Погребение датируется нумизматическим материалом рубежом XIII–XIV вв. н.э. Позже, южнее к боковой стенке камеры погребения была пристроена еще одна камера, которая также не была использована. При расчистке всего сооружения из трех камер у восточной части стыка с камерой погребения №51 было выявлено еще одно погребение №53 (рис. 1-1Б).

Длина ямы по линии ЗВ 84 см, ширина по линии СЮ 51 см. Граница ямы зафиксирована на уровне отметки –147. Восточная стенка непосредственно вдоль западной границы ямы. Вдоль северной, южной, восточной стенок располагаются материковые ступеньки шириной 11–14 см. Ступеньки образуют погребальную камеру длиной 75 см и шириной 26 см. Дно камеры плотное, ровное, зафиксирована по всей длине отметка –188. Стенки камеры, ровные, плотные, отвесные. Заполнение камеры состояло из серой рыхлой супеси с обломками сырцовых кирпичей. Погребальная камера была покрыта четырьмя сырцовыми кирпичами размером 44–45 × 21–22 × 11–12 см.

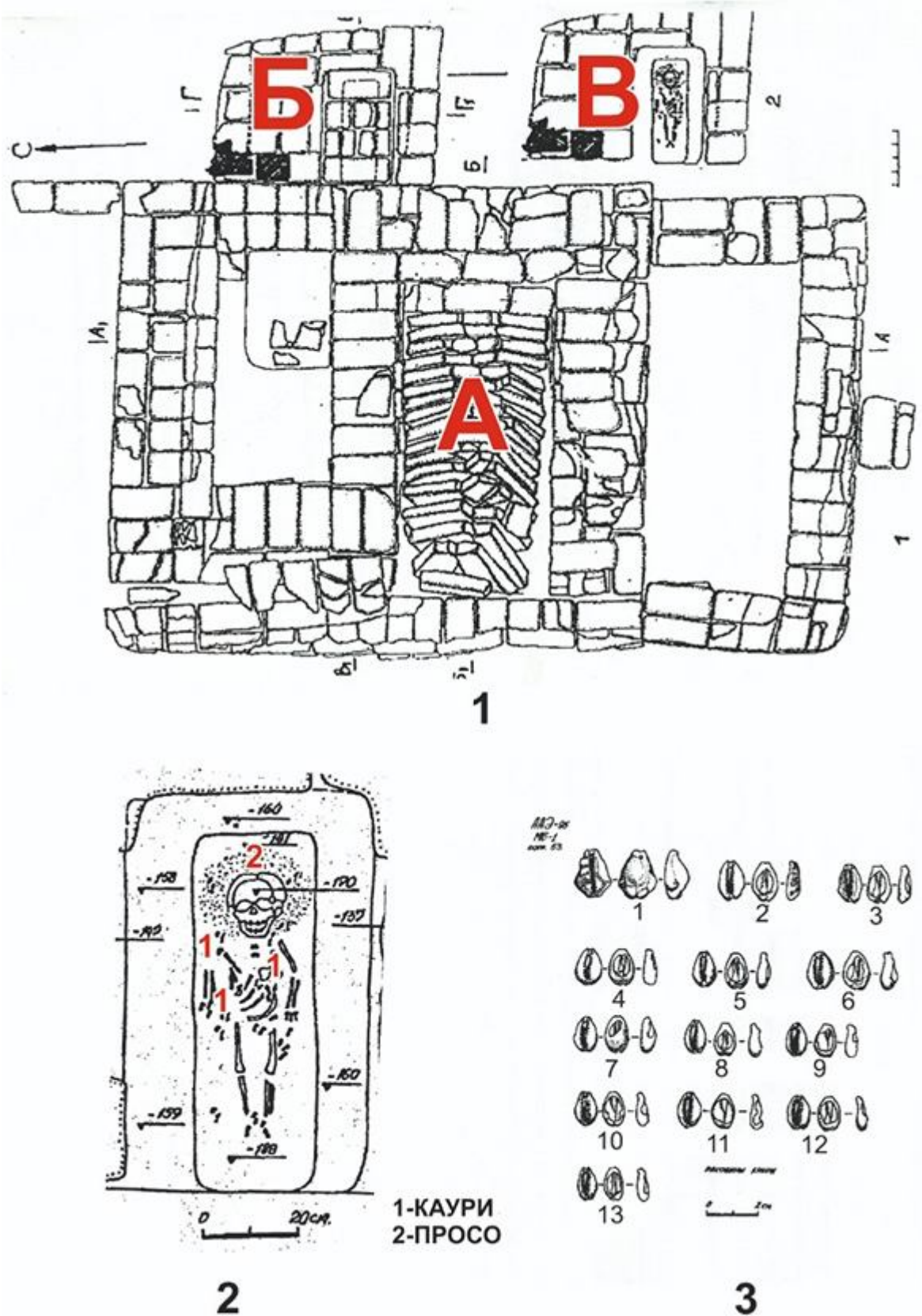

Рис. 1. 1 – Комплекс погребальных конструкций из могильника Маячный Бугор-2: А – пог. №51, Б – пог. 53 (ситуация 1), В – пог. 53 (ситуация 2). 2 – план пог. №53: 1 – расположение раковин каури, 2 – подсыпка из проса. 3 – 1-13 раковины каури.

Сырцы уложены плашмя, перпендикулярно продольной оси ямы. Два кирпича треснули и провалились внутрь погребальной камеры (рис. 1-1В). В ходе расчистки внутреннего пространства камеры был найден костяк ребенка возрастом 3–4 года (рис. 1-2). Костяк ребенка расположен вытянуто на спине, головой на восток, лицом вверх. Руки вытянуты вдоль тела, ноги так же вытянуты. Голова погребенного покоилась на «подушке-подсыпке» из семян проса (рис. 1-2-2). Инвентарь был представлен 13 раковинами каури (рис. 1-2-1; 1-3). Раковины были расположены в районе шеи, под черепом, у правой кисти и около тазовых костей. Несмотря на малое количество инвентаря, он весьма выразителен и интересен для исследования.

Погребальный обряд полностью соответствует захоронениям могильника Маячный Бугор-1 и 2, которые, по сути, являются единым целым, разрезанные современным карьером для добычи глины, датируемых в пределах конца XIII – середины XIV вв. н.э. Подсыпка разного рода семян известна еще в нескольких безинвентарных погребениях МБ-2, которые с опорой на датировку погребения №51 могут быть пока отнесены к этому же периоду. Относительно самой подсыпки из зерна под головой ребенка из погребения №53, ее концентрация и контуры позволяют предполагать наличие мешочка наподобие «наволочки», которая и была заполнена зернами. Вряд ли в могилу засыпали зерно равномерным слоем. А вот вариант укладки головы ребенка на подушечку с наполнителем вполне возможен. Размещение зёрен в погребении этому не противоречит.

Раковины каури могли составлять как ожерелье, так и быть расшивкой – оберегом детской одежды. В пользу того, что это было ожерелье, говорит численность найденных каури – в количестве 13 штук. 12 из них малого размера и одна крупная, которая могла составлять центр композиции. Переходя к анализу способа крепления, следует отметить два выявленных способа крепления раковин каури: к основе или нити ожерелья. 12 раковин имеют выбитую заднюю стенку, что свидетельствует о возможном их пришивании к тканной основе. Главная или самая крупная из них, наоборот, имеет цельную структуру раковины и отверстие только в верхней, сужающейся части. Такая компоновка отверстия свидетельствует о том, что раковина привешивалась и при движении могла «играть» или двигаться. Само размещение раковин, может свидетельствовать о нашивании их на одежду в следующем порядке. Главная или центральная раковина (рис. 1-3-1) нашивалась в районе груди, ниже ворота одежды. Остальные раковины пришивались вдоль воротника. При таком расположении раковины охватывают район за черепом и шеи. Позже часть раковин могла сместиться чуть ниже.

Относительно вопросов датировки детского погребения следует обратиться к двум стратиграфическим моментам. Тот факт, что камера была пристроена к погребению №51, говорит о чуть более позднем сроке

погребения, чем датированное монетами погребение №51. В то же время однотипность сооружения погребальной камеры может свидетельствовать о том, что весь комплекс был сооружен почти одновременно. Следовательно, погребение №53 может быть датировано первой половиной XIV вв. н.э.

Раковины каури происходят с берегов Индийского океана и свидетельствуют о торговых связях жителей Прикаспия с побережьем Индийского океана. Эти украшения широко распространены в регионе от Приазовья до Приаралья и в более южных зонах Центрального Казахстана и Киргизии в погребениях с боками. Во всех случаях выявленные нами раковины каури связаны с головными уборами, имеющими берестяной каркас, украшенный раковинами каури. Большинство головных уборов было отнесено нами к женским головным уборам боккам, аналогичным тому, что был найден в погребении №53.

Вместе с властью монголов распространяется и принесенная ими имперская мода, которая выделяла находящихся на службе у золотоордынских ханов людей из общей массы покорённого населения бескрайних степей от Китая до Дуная.

Одним из ярких символов этой моды был многокомпонентный головной убор замужней женщины – бокка. Этот головной убор имел две основные разновидности: золотоордынскую, с капителью в форме сапожка или птицы и юаньскую с капителью сложной конструкции. Бокки встречены в женских погребениях от Украины до Китая. Этот удивительный головной убор был составным. Он состоял из трех основных частей: 1 – нижней шапочки, которая имела пришитый тканый наза тыльник и отходящие ленты, которые жестко фиксировали шапочку под подбородком. Ленты украшались обшитыми шелком берестяными ромбами, цветами или кружками, которые покрывались речным жемчугом; 2 – берестяной каркас основной конструкции, обшивалась также шелком; 3 – шелковой шапочки, которая фиксировала все эти детали воедино.

Берестиной корпус бокки украшался жемчугом, серебром, золотом. Одним из таких украшений выступали раковины каури. Второй целью нашего исследования является определение места и роли раковин каури в оформлении бокк обоих типов.

Раковина каури – это моллюск, который обитает в основном в водах Тихого океана. И массово начинает экспортироваться вглубь Евразии, начиная с андроновского периода. Известны их находки в сакских памятниках эпохи раннего железного века. Они встречаются в средневековых памятниках от тюркского до предмонгольского периодов юга Западной Сибири. Не исключение и золотоордынский период. Нами было выявлено девять случаев украшения бокк из погребений на территории: от Ростовской области (мог. Новый кур. №5 п. №1 – 1 экз.) [3, с.212], через Краснодарский край (мог. Дядьковкий 45 кур. №1 п. №1 – 1 экз.), Астраханскую обл. (мог. Басы-1 (Малиновский) п. №2 – 7 экз.), Заволжье

(Молчановка 3-я гр. кур. 7 п. 1 – 2 экз.) [4, с. 129], Южное Приуралье (Новый Кумак кур. №16 п. №2 – 2 экз., Мустаево 5 кур. №6 п. №3 мавзоль – 2 экз.) [5, с. 212; 6, с. 324], Казахстан (Бозок п. №2 – 3 экз.) [7, с. 255–265] до Киргизии (Боз-Адыр кур. №10 п. №1 – 4 экз., мог. Чап кур. №7 п. №1 – кол-во раковин каури не установлено) [8, с. 174-186; 9, с. 243]. Во всех выявленных случаях раковины были примерно одного размера, в пределах 2 × 1,8 см. Для пришивания к бокке в сужающейся верхней части раковины пробивали одно отверстие, за которое осуществлялась её крепление на одну точку. Такой способ крепления позволял раковинам слегка раскачиваться. Во всех выявленных случаях, раковины украшали верхнюю часть цилиндра – колонны бокки, пришивалось от одной до семи штук. В двух случаях они пришивались ниже бронзовых или деревянных амулетниц (одна раковина – одна амулетница) (мог. Новый) или (одна амулетница – четыре раковины) (мог. Боз-Адыр), аналогично крупным бусинам Приуралья (мог. 3 – Новй Кумакский кур. №7 п. №2, Башкир-Беркутский кур. №2 п. №1). Раковины не только выполняли функцию женского оберега. Пришивались раковины одинаково, независимо от разновидности бокки, нижней зубчатой частью «лицом к зрителю». Это говорит о единой схеме расшивки. Каури могли нашиваться как по оси цилиндра – колонны, так и группами, до 3–7 штук. В ряде случаев они заменяли бронзовые или деревянные амулетницы. Раковины каури дополнялись другими украшениями. Также нами было отмечено, что количество раковин каури на бокке не зависит от количества инвентаря из драгоценных металлов, а значит и от статуса. Например, в пог. №1 кург. №45 мог. Дядьковкий 45 с одной бусиной, в погребении мог. Бозок с тремя бусинами были предметы из драгоценных металлов. При этом, в пог. №2 мог. Басы-1 было 7 раковин, и в пог. №1 кург. №10 Боз-Адыр встречено 4 раковины, при отсутствии в захоронениях вещей из драгоценных металлов.

Как мы видим, изучение раковин каури ставит перед нами множество вопросов, которые отражают разнообразные стороны жизни средневековых кочевников монгольского периода степей Евразии. Дальнейшие исследования в этом направлении, на наш взгляд, являются весьма перспективными.

Список использованных источников

1. Артемьев С.Б., О научно-исследовательских археологических работах на грунтовом могильнике «Маячный-II» Красноярского р-на Астраханской обл. в 1995 г. Астрахань, 1996 г. Т. 1 (текст): Ф-1. Р-1. № 19395; Т. II (альбом): Ф-1. Р-1. №19396.

2. Мамонова А.А., Лантратова О.Б., Орфинская, О.В. «Бокка из захоронения №51 Могильника Маячный Бугор II» // «Батыр. Традиционная военная культура народов Евразии. №4–5 2013. – М.: Издательский дом Марджани. – С. 122–126.

3. Илюков Л.С. Женский головной убор из золотоордынского погребения могильника «Новый» в бассейне реки Сал / Археология как жизнь. Памяти Евгения Павловича Мыськова. Сборник статей. – Волгоград: Сфера, 2019. – С. 212–223.

4. Синицын И.В. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954–1955 гг.). – МИА. – 1960. – №78. – С. 129.
5. Гарустович Г.Н., Ракушин А.И. Позднекочевнические комплексы нижне-волжского региона (из раскопок И.В. Синицына) // Уфимский Археологический вестник. – 2010. – №10. – С. 149.
6. Матюшко И.В. Памятники IX–XIV вв. Степного Приуралья. – Москва; Берлин: Директ-Медиа, 2016. – 324 с.
7. Пилипенко С.А., Касеналин А.Е., Крупа Т.Н., Хасенова Б.М. Проблемы и перспективы изучения бокк на территории Казахстана // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: сб. науч. ст. / гл. ред. А.А. Тишкин. – Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2021. – Вып. 27. – С. 255–265.
8. Орозбекова Ж., Акматов К.Т. Женские головные уборы у населения Тянь-Шаня в монгольскую эпоху // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2016. – Т. 15, вып. 5: Археология и этнография. – С. 174–186.
9. Табалдиев К.Ш. Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня. – Бишкек: Айбек, 1996. – 243 с.

А.Д. Абдрахманова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
assel-abd@mail.ru*

ХІХ–ХХ Ғ. БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САУДА ИНФРАҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУ ТАРИХЫ (ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ)

Аңдатпа. Мақалада ХІХ ғ. мен ХХ ғ. басындағы Қазақстан нарығына шетелдік капиталдың енуі мен нарықтық қатынастардың қалыптасу үдерісі барысындағы қазақ қоғамындағы сауда инфрақұрылымының элементтерінің қалыптасуы мен дамуына тарихнамалық талдау жүргізілді.

Тірек сөздер: Сауда, инфрақұрылым, несие-қаржы жүйесі, жәрмеңке, нарық.

Аннотация. В статье проведен историографический анализ становления и развития элементов торговой инфраструктуры в казахском обществе в процессе возникновения рыночных отношений и вхождения иностранного капитала на экономический рынок Казахстана в ХІХ – начале ХХ вв.

Ключевые слова: Торговля, инфраструктура, кредитно-финансовая система, ярмарка, рынок.

Summary. The article provides a historiographical analysis of the formation and development of elements of trade infrastructure in Kazakh society in the process of the emergence of market relations and the entry of foreign capital into the economic market of Kazakhstan in the ХІХ – early ХХ centuries.

Keywords: Trade, infrastructure, credit and financial system, fair, market.

Патша үкіметінің отарлау саясаты, Ресейдің орталық өңірлерінен қазақ жеріне шаруалардың қоныс аударуы және Қазақстандағы капиталистік қатынастардың енуі қазақтардың шаруашылық өміріне, экономикалық жағдайына әсерін тигізіп, өзгерістер әкелді.

XIX–XX ғғ. басы Қазақстан үшін шаруашылық, экономикалық, әлеуметтік және мәдени даму жетістіктеріне толы болды. Осындай ілгерілеудің негізгі себебі қазақ даласына тауар-ақша қатынастарының еніп, бекуі. Соның нәтижесінде ішкі нарықтың қалыптасуы, сауда капиталының өсуі, нарық инфрақұрылымының қалыптасуы орын алады. Сауда инфрақұрылымының негізгі өзегі болған жәрмеңкелік сауда, есеп-несие қатынастары мен банк операциялары, сауда жолдары, пошта-телеграф байланысы, кеден бекеттерінің қызметінің қалыптасуы болып табылады.

Қазақ даласының Ресей империясының отарлануы салдарынан аймақтың жан-жақты нарыққа тартылуы, отырықшы және жартылай көшпелі шаруашылықтардың сабақтастығы, өндіріс күштерінің дамуы, ішкі және халықаралық сауданың дамуы оның әлеуметтік-экономикалық дамуына әсері көптеген зерттеушілердің қызығушылығын туғызды, сондықтан мәселенің зерттелу деңгейі біршама толық.

Қазақстандағы экономикасының негізгі бағыты мал шаруашылығы болып отырған қазақ халқының саудасының басты көзі жәрмеңкелік сауда болғаны анық. Бұл тақырып бірқатар зерттеушілердің тақырыбына айналды.

А.Т. Бексеитованың «Жәрмеңкелердің Қазақстандағы сауда-экономикалық қатынастардың орталығы ретіндегі дамуы (Солтүстік-шығыс аудандардың мәліметтері бойынша XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы)» диссертациялық авторефератында Солтүстік-шығыс Қазақстан территориясындағы (Ақмола, Көкшетау, Петропавл) ішкі сауданы дамытуда және капиталистік нарықтық қатынастардың енуіне маусымдық жәрмеңкелер мен қала жәрмеңкелік сауданың ықпалын талдады. Ғалымның пікірі бойынша, жәрмеңкелік сауданың дамуы қазақ-орыс халықтарының қарым-қатынасына әсерін тигізді. Бұл жәрмеңкелер қазақ және орыс халықтарының арасындағы экономикалық қатынастардың дамуына ықпалын тигізіп, Қазақстанның Ресей ықпалына түсуіне тікелей экономикалық алғышарттар жасады [1, 20 б.].

Автор тек қана жәрмеңкелерді ғана емес, сонымен қатар, өлкеде экономикалық қатынастардың дамуына сауданың тұрақты формалары дүкендер, көтерме сауда қоймалары, айырбас сарайлары да ықпал еткенін атап өтеді [1, 22 б.]. А.Т. Бексеитова өз зерттеу тақырыбында орыс пен Азия саудагерлерінің Қазақстан аумағы арқылы өткен керуен жолдарына толық талдау жүргізіп, сипаттаған. Мәселен, оның еңбегінде 5 бағыт-бағдар көрсетілген.

Г.Ж. Орынбасарованың «Оңтүстік Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық байланыстар тарихы (XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басы)» авторефератында Жетісу мен Сырдария облыстарындағы сауда инфрақұрылымы ретінде жәрмеңкелерге де көңіл бөлген [2, 17 б.]. Автор жәрмеңкелік сауданың Жетісудағы банк-несие қатынасының қалыптасуына ықпал еткенін қарастырды: «1895 жылы несие алу

сұраныстарының өсуіне байланысты өлкеде банк бөлімшелерінің ашылуы туралы мәселе қарастырылды. Далалық генерал-губернаторының 1895 жылғы берген есебінде несие алу сұранысының өсе түсуі негізінде анықталған жағдай: Жетісу облысында сауда-саттық әлдеқайда қарқынды дамып, кеңейе түсті», – деп көрсетіледі [2, 19 б.].

Қазақстанның шет мемлекеттермен сауда қатынастары, қазақ даласы арқылы жасалған транзиттік сауда қатынастары жөніндегі мәселе Ж.Қ. Қасымбаевтың «Қазақстан-Китай: караванная торговля в XIX в. – в начале XX в.», «Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг.», «Торговля России с империей Цин через города Восточного Казахстана», «Дореволюционные исследователи о развитии Оренбурга как центра торговли с казахским и со среднеазиатскими владениями», «Военно-политические меры царизма по усилению торгового значения крепостей Восточного Казахстана в начале XIX века» атты еңбектерінде қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайы, шетелдік мемлекеттермен, яғни қазақ-орыс, қазақ-қытай, қазақ-моңғол сауда байланыстарын, керуен мен шекаралық сауданың дамуы сипатталады [3].

Е. Бекмаханов, П.Г. Галузо және Б.С. Сүлейменов еңбектерінде сауда-саттық пен қаржы саясаты, қазақ ауылындағы аграрлық мәселе, тауарлы ақша таралымы және өлкедегі алғашқы капиталистік қатынастар, қазақ қоғамының шаруашылығындағы кәсіпкерлік бастауларды айқындау мәселелеріне сипаттама беріледі [4].

Кәсіпкерліктің даму тарихы Л.Н. Нұрсұлтанованың «История становления и развития предпринимательства в нефтяной промышленности Казахстана (конец XIX – начало XX вв.)», К.Ж. Абиловтың «История становления и развития предпринимательства в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX вв.)» еңбектерінен көрініс тапты [5].

Кәсіпкерліктің қалыптасуы мен даму тарихын жекелеген аймақтар мен экономика салаларының негізінде зерттеулерді Д.Ж. Жакупбекова, Г.М. Ахметова, Л.Н. Нурсултанова, С.Н. Мамытова, М.Ж. Жынысбекова айналысқан болатын.

Нақты тарихи зерттеулер арасында Ж.Қ. Қасымбаевтың, Н.Ж. Ағубаевтың, Г.М. Ахметованың, В.В. Галиевтың еңбектерінде көпестік сауда рөлі қарастырылады.

Д.Ж. Жакупбекованың «Торгово-промышленное предпринимательство в Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв. (на материалах Уральской и Тургайской областей)» атты ғылыми жұмысында Орал мен Торғай облыстарының негізінде қарастырылып жатқан хронологиялық аумақ бойынша Қазақстандағы жеке кәсіпкерліктің қалыптасуының табиғи, демографиялық, әлеуметтік факторлар; өлкенің экономикалық даму ерекшеліктері; мемлекеттің кәсіпкерлікке қатысты саясаты сияқты алғышарттары қарастырылған. Зерттеуші жеке-жеке сауда мен өнеркәсіп саласындағы кәсіпкерлік істің үдерісін талдаған [6].

З.С. Абдрасилованың «Қазақстанда кәсіпкерліктің қалыптасуы мен даму тарихы (1861–1917 жж.) (Қазақстанның оңтүстік аймағы материалдары бойынша)» атты зерттеуінде XIX ғ. 60-жылдарындағы Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі кәсіпкерліктің саяси, тарихи және экономикалық алғышарттары мен негіздеріне көңіл бөлінген. Сонымен қатар, зерттеуші оңтүстік өңірдегі өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы мен сауда салаларындағы кәсіпкерліктің қалыптасуы талдады [7].

С.Н. Мамытова өз зерттеулерінде революцияға дейінгі казак қоғамының нарықтық қатынастардағы трансформациясы, өңірлік талдау негізінде салалық нарықтың даму ерекшеліктері, Қазақстандағы нарықтық қатынастардағы шетелдік капиталдың рөлі мен орнының тарихнамасына, қаржы-несие жүйесіне назар аударылған [8].

Г.Ж. Орынбасарова Оңтүстік Қазақстан өңірінде Ресеймен сауда-экономикалық байланыстарды жетілдіру үшін кәсіпкерлік салалары мен өңдеуші өнеркәсіп орындарының дамуына назар аудартады: «Түркістан генерал-губернаторлығы 1894–1895 жылдар аралығындағы жазылған есебі құжаттарында Түркістан өлкесіндегі отырықшы тұрғындардың ұсақ кәсіпкерлікпен айналысуы жыл сайын көбейіп отырған». Сонымен қатар Сырдария облысында бір жыл ішінде ұсақ кәсіпкерлік 20%-ға өсіп, аса ірі деген өңдеуші завод-фабрикалық өндіріс орындарының өнімділігі де арта бастағанын айқындады [2, 15 б.].

Экономиканың дамуы мен Ресей капитализмінің шеңберінің кеңеюіне темір жолдың салынуы үлкен әсерін тигізді. Қазақстан өңірі орталық Ресейдің шикізатының қайнар көзіне, тауар өткізу нарығы мен сауда-өнеркәсіптік және монополистік буржуазияның капиталын өткізу аймағына айналды. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында іске қосылған Закаспий, Орынбор-Ташкент, Сібір теміржолдары өлкенің сауда-саттық қатынастарының дамуына ықпал етіп, отаршылдық сипатта да болды.

Қалалық жәрмеңкелердің дамуына темір жолдардың тартылуы үлкен әсерін тигізді. 1894–1895 жылдары Омбы мен Челябині жалғастырған темір жол салынды. Бұның өзі Ресей губернияларын Ақмола облысының өнеркәсіп орталықтарымен байланыстырып, сауда және өнеркәсіп капиталына кең бағыттар ашты [1].

Темір жол байланысымен қатар су жолы қатынасы да даму жолына түсті. XIX ғасырдың аяғында Ертіс арқылы кеме қатынастарының жүруі қалада сауда байланыстарының бекеті және өлкені шаруашылық жағынан игеруде үлкен маңызға ие болды [1].

Ж.К. Қасымбаев су жолы қатынастарының Қазақстанның солтүстік-шығыс аймақтарындағы шаруашылық өміріне маңызды ықпалы туралы айтылған [3].

А.Т. Бексеитованың пікірі бойынша, Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарда экономикалық қатынастырдың дамуына «XIX ғасырдың аяғында Ертіс арқылы кеме қатынастарының жүруі қалада сауда байланыстарының бекеті және өлкені шаруашылық жағынан игеруде

үлкен маңызға ие болды» [1, 19 б.]. Бұдан басқа ХІХ ғ. 90 жылдарының аяғында сыртқы сауданың дамуына Жоғарғы Ертіс Пароход бағытының жұмысы да ықпалын тигізді [1, 24]. Сонымен бірге автор теміржол байланысына назар аударып, «қалалық жәрмеңкелердің дамуына темір жолдардың тартылуы үлкен әсерін тигізді. 1894–1895 жылдары Омбы мен Челябині жалғастырған темір жол салынды. Бұның өзі Ресей губернияларын Ақмола облысының өнеркәсіп орталықтарымен байланыстырып, сауда және өнеркәсіп капиталына кең бағыттар ашты» [1, 19 б.].

Г.Ж. Орынбасарова 1899–1905 жылдары Ташкент пен Орынбор аралығындағы темір жол құрылысының жүргізілуі және керуен мен пошталық байланыстарды су торабы арқылы да іске асырылуына мән береді [2, 16 б.].

Нарықтық инфрақұрылымда қаржы-несие жүйесі маңызды орын алады. Себебі, ол нарықтық өзгерістерге тың ықпал ететін фактор. Қаржы-несие деңгейіне қарай ауыл шаруашылығының, өнеркәсіптің, сауданың және ұлттық нарықтың дамуы байланысты.

Қазақстанда капиталистік несие жүйесінің пайда болу мен даму тарихы Ц.Л. Фридман еңбектерінде арнайы зерттелген. Оларда бактер мен басқа да несиелік мекемелердің қызметтері және олардың негіздері мен ерекшеліктері Ресей империясының шет аймақтарында төмен деңгейде көрсетілгендігі айтылған. Ғалым жергілікті коммерциялық банктердің қызметін, несие жүйесі мен несие кооперацияларын талдады. Оның мәліметтері бойынша Қазақстандағы банктер арқылы экспортталатын капиталдың басымдығы қызмет көрсету саласында шоғырланған [9].

Г.Қ. Бөкешованың «ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басындағы Қазақстандағы қаржы-несие тарихының зерттелуі» атты зерттеуінде қарастырылған уақыт шеңберінде Қазақстандағы банк және несие жүйесінің тарихнамасы сынды түрде қарастырылған екен. Автор революцияға дейінгі және кейінгі ғалымдардың талдауларын жан-жақты қарастырған [10].

Әдебиеттер

1. Бексеитова А.Т. Жәрмеңкелердің Қазақстандағы сауда-экономикалық қатынастардың орталығы ретіндегі дамуы (Солтүстік-шығыс аудандардың мәліметтері бойынша. ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басы): тарих ғылымд. канд... дис. автореф.: 07.00.02. Орал, 2009. – 29 б.

2. Орынбасарова Г.Ж. Оңтүстік Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда-экономикалық байланыстар тарихы (ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басы): автореферат. – Орал, 2009. – 24 б.

3. Қасымбаев Ж.К. Города Восточного Казахстана в 1861–1917 гг. Социально-экономический аспект. – Алматы: Ғылым, 1990. – 180 с.

4. Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России. – М., Изд-во. Акад. Наук СССР, 1957. – 342 с.; Бекмаханов Е.Б. Социально-экономические отношения Казахстана в период империализма. – Алма-Ата, 1957. – 36 с.; Галузов П.Г. Туркестан – колония (Очерки истории колониальной политики русского царизма в Средней

Азии). – Ташкент, 1935. – 226 с.; Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX – начало XX вв. (1867–1907 гг.). – Алма-Ата, 1963. – 411 с.

5. Нұрсұлтанова Л.Н. История становления и развития предпринимательства в нефтяной промышленности Казахстана (конец XIX – начало XX вв.): автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Алматы, 2002. – 34 с.; Абилов К.Ж. История становления и развития предпринимательства в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX вв.): автореф. ... докт. ист. наук: 07.00.02. – Караганда, 2006. – 40 с.

6. Жакупбекова Д.Ж. Торгово-промышленное предпринимательство в Казахстане во II половине XIX – начале XX вв. (на материалах Уральской и Тургайской областей): автореф. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Алматы, 1993. – 26 с.

7. Абдрасилова З.С. Қазақстанда кәсіпкерліктің қалыптасуы мен даму тарихы (1861–1917 жж.) (Қазақстанның оңтүстік аймағы материалдары бойынша): тарих ғылымд. канд... дис. автореф.: 07.00.02. Қарағанды, 2008. – 24 б.

8. Мамытова С.Н. История предпринимательства в Казахстане во второй половине XIX–XX века: источники, историография. – Павлодар: ПГПИ, 2014. – 247 с.

9. Фридман Ц.Л. Иностраный капитал в дореволюционном Казахстане. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1960.

10. Бөкешова Г.Қ. XIX ғ. соңы мен XX ң. басындағы Қазақстандағы қаржы-несие тарихының зерттелуі: тарих ғылымд. канд... дис. автореф.: 07.00.09. Алматы, 2009. – 24 б.

А.С. Аманова

*Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
amanova803@mail.ru*

АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ И ДОКУМЕНТЫ О ГОЛОДЕ НАЧАЛА 1930-Х ГОДОВ В ПАВЛОДАРСКОМ ПРИИРТЫШЬЕ

Аннотация. В статье рассмотрены трагические годы в истории Казахстана, в том числе Павлодарского Прииртышья, приведены сведения из материалов фондов Государственного архива Павлодарской области, сборников документов. Автор привел конкретные сведения о насилии над крестьянами в ходе хлебозаготовок со стороны властей, о сильном голоде в регионе, фактах массовой смертности населения, в том числе о высокой детской смертности.

Ключевые слова: Павлодарское Прииртышье, голод, хлебозаготовительные кампании, коллективизация, смертность.

Андатпа. Мақалада Қазақстан тарихындағы, оның ішінде Павлодар Ертіс өңіріндегі қайғылы жылдар қарастырылып, Павлодар облысының мемлекеттік мұрағаты қорларының материалдарынан, құжаттар жинақтарынан мәліметтер келтірілген. Автор билік тарапынан астық дайындау барысында шаруаларға жасалған зорлық-зомбылық, өңірдегі ауыр ашаршылық, халықтың жаппай өлім-жітімі, оның ішінде балалар өлімінің жоғары деңгейі туралы нақты мәліметтер көрсетілді.

Тірек сөздер: Павлодар Ертіс өңірі, аштық, астық дайындау науқандары, ұжымдастыру, өлім.

Summary. The article considers the tragic years in the history of Kazakhstan, including the Pavlodar Irtysh region, provides information from the materials of the funds of the

State Archives of the Pavlodar region, collections of documents. The author gave specific information about the violence against the peasants during the grain procurements by the authorities, about the severe famine in the region, the facts of mass mortality of the population, including high infant mortality.

Keywords: Pavlodar Irtysh region, famine, grain procurement campaigns, collectivization, mortality.

Жесткие хлебозаготовительные кампании, свертывание НЭПа, начало раскулачивания и коллективизации в конце 1920-х годов являются одними из самых драматичных страниц модернизации аграрного сектора в начале XX века. Следствием же данных преобразований стал голод начала 1930-х годов, который является одним из самых трагических страниц в истории аула и деревни.

Население Казахстана, в том числе и Павлодарского Прииртышья, занимавшееся кочевым и полукочевым скотоводством, в 1932–1933 годы было охвачено голодом. Форсирование коллективизации в животноводческих районах без проведения подготовительных мероприятий, без учета национально-бытовых, социальных и культурных особенностей кочевого и полукочевого населения впоследствии и привели к трагедии.

К началу 1930 года аул и деревня были сильно ослаблены коллективизацией и хлебозаготовками. Не совсем благоприятные погодные условия прошедшего года, вызвавшие в некоторых районах недород, негативно сказались на уровне жизни людей – некоторая часть сельского населения уже тогда голодала. Кроме того, выполнение плана хлебосдачи было обязательным и, несмотря на массовую гибель населения от голода, центр строго контролировал ход его выполнения.

Так 28 марта 1930 года в сообщении Коряковского райполеводколхозсоюза информационному отделу Павлодарского окружкома ВКП(б) и Павлодарскому окружному отделу ОГПУ даны сведения о фактах поедания «дохлых» лошадей, которые были установлены в колхозе «Новая Украина» (поселок Ефремовка). В изученном документе поставлен вопрос о необходимости принятия срочных мер к удовлетворению продовольственным хлебом бедняцко-батрацкого слоя колхозов для предотвращения срыва предстоящей посевной кампании [1].

В результате проводимых мероприятий ряд селений, аулов оказались совершенно опустевшими. Бегство приняло настолько массовый характер, что в некоторых населенных пунктах аулсоветов остались только отдельные хозяйства, в силу чего местные органы власти вынуждены были провести ликвидацию таких пунктов и переселить оставшееся население в другие поселки, аулы. Так в середине 1932 года в аулсовете №21 было 400 хозяйств, осталось 106 хозяйств, в №11 было 650, осталось – 170, в №15 было 607, осталось – 250. Значительное сокращение хозяйств произошло в аулсовете №12, из имеющихся 610 хозяйств, сохранились лишь 143, в Марковском сельсовете из 383 хозяйств продолжили существование на тот момент лишь 83 хозяйства [2].

Очень тяжело проходили основные сельскохозяйственные работы. И в этой ситуации руководство, которому было известно о положении в районах, утвердило в 1930 году явно завышенные планы хлебозаготовок для Павлодарского округа. Спущенный краевыми организациями план хлебозаготовок на 1930/1931 год в количестве 4750000 пудов, из них гарнца 300000 пудов, семсуды 550000 тонн, а также уточненный дополнительно по Павлодарскому округу – в количестве 4980000 пудов, из них семсуды 714000 пудов, гарнца 358000 пудов, необходимо было принять как реальные цифры к выполнению. Районным исполнительным комитетами необходимо было не позднее 20 августа довести план до сельаулсоветов, поселков, аулов, отдельных колхозов, общественных объединений, имевших посева, совхозов и кулацко-байских хозяйств. Необходимо отметить то, что кулацко-байским хозяйствам было дано твердое задание с обязательным указанием срока сдачи не позже 15 сентября [3]. При этом не учитывались трудности организационно-хозяйственного становления только что созданных колхозов, о чем красноречиво свидетельствовали массовые протесты председателей колхозов и сельсоветов, районных партийных и советских органов, направляемые краевому руководству. Сведения и характер некоторых протестов рассмотрены и представлены нами выше.

Весь процесс выполнения директив в павлодарских аулах и деревнях представлен в областных архивах, где в документах имеются сведения, как у крестьян отбирали хлеб, заработанный за трудодни, в том числе и оставшийся с прошлых лет; как не выдавали хлеб на трудодни; как вывозили семенной хлеб. Нередко в ходе хлебозаготовок к крестьянам применялось насилие. В совершенно секретном сообщении уполномоченного Павлодарского окружного отдела ОГПУ Евстигнеева секретарю Павлодарского окружкома ВКП(б) Жигарову и начальнику Павлодарского окружного отдела ОГПУ Завьялову от 7 марта 1930 года представлены факты грубых нарушений, допущенных при заготовке семян в Ново-Алексеевском сельсовете Иртышского района. В документе приведены сведения, что бригада уполномоченных по Ново-Алексеевскому сельсовету в составе Тараненко, Николаева и Васильева заготовку семян производит явно преступным порядком: отбирает все до нитки, производит аресты, инсценирует расстрелы. К примеру, арестованных вдову Марию Детинник, семидесятидвухлетнего старика Прокофия Мулявко, семидесятипятилетнюю старуху Ефимию Супрунову и 25-летнюю Анну Букачеву ночью выводили поодиночке в степь, сажали голым телом на снег, угрожали расстрелом, требуя выдачи денег в семфонд. Для инсценирования расстрела, предварительно клали под видом расстрелянного своего человека, на которого и показывали, говоря, что и тебе будет то же; под угрозой расстрела предупреждали никому об этом не говорить [4].

Насильственные методы применялись и при выполнении плана засыпки семян в общественные амбары. Местные активисты нередко хо-

дили по дворам и искали хлеб; все, что находили, отбирали. В фондах ГАПО имеются многочисленные документы о перегибах и ошибках, допущенных местными исполнительными органами во время хлебозаготовок.

В поселке Богодаровке Цюрупинского района уполномоченный по хлебозаготовке Яков Федорович Дехтярев, член ВКП(б), разбил поселок на 11 участков, назначил 4 подводы, которые послал с бригадой по поселку и подряд стал выгребать, под метелку, все наличие хлеба без различия у всех бедняков и маломощных середняков.

У маломощного середняка Федора Калины, семидесятилетнего старика, семья состояла из трех человек, несмотря на его просьбу, загребли все «подчистую», а когда он обратился и со слезами умолял уполномоченного по хлебозаготовкам Дехтярева оставить ему на харчи 5 пудов, то тот категорически ему в этом отказал. У бедняка Фисуны Никиты семья из пяти человек, имела 5 пудов муки, Дехтярев предложил сдать ее, но тот не сдал, заявив, что семья с голоду умрет, за что Дехтярев его арестовал и посадил в каталажку [4, с.75].

Документы свидетельствуют, что на раннем этапе коллективизации существенно ухудшилось материальное положение отдельных категорий крестьянства, что в конечном итоге, привело к общему упадку сельского хозяйства. Однако в первые годы коллективизации как такового массового голода в Павлодарском Прииртышье не наблюдалось. Но в последующие годы с целью осуществления планов кампании местная исполнительная власть, выполняя спущенные директивные указания вышестоящих органов, усилила давление на крестьянство. На словах и в печати чиновники всех рангов выступали против изъятия хлеба у выполнивших план колхозов, против нарушения законности во время проведения хлебозаготовок, но на деле же они занимали жесткую позицию, которая толкала местное руководство на противозаконные меры в отношении тех, кто не выполнял план. На местах руководство, опасаясь репрессий за срыв хлебозаготовок, в целях выполнения плана, пошло на изъятие хлеба, заработанного колхозниками на трудодни, и имевшегося зерна у единоличников. Что также в конечном итоге стало одной из причин массового голода в ауле и деревне.

В фондах Государственного архива Павлодарской области хранятся документы о сильном голоде, фактах массовой смертности населения, районах миграции казахов-голодобеженцев.

В совершенно секретной сводке фактов о голоде населения в аулах Павлодарского района бригады Павлодарского райкома ВКП(б) приводятся сведения, что с ноября 1931 года в ауле №1 широко развились различные заразные болезни: тиф, оспа и ввиду отсутствия усиленного питания болезни превращались в голодную смерть. После слияния с аулом №2 и переброски в него скота в ауле не стало даже мяса от падали, чем до этого времени кормились, поэтому голодающие начали питаться лос-

кутами шкур и кожаными брюками, отваривая их в огне. Были случаи, когда из рук голодающих вырывали разные отбросы шкур. Комиссия обследовала месторасположение аула №1, где обнаружила непохороненные 44 трупа. Часть не похороненных бросили в могильники, и когда стали не в силах делать и этого, начали выносить их на скотный двор. Из числа 66 голодающих все остальные, за исключением 15 нищих, находились в предсмертном положении. В ауле №2 широко было развито питание собачьим мясом, падалью и отбросами, остающимися после ягнения овец. К моменту приезда комиссии в ауле №6 было 17 детей, ставших беспризорными ввиду усиленной смертности, из них 4 умерли. К моменту организации яслей и питания беспризорных количество детей дошло до 67, для этих детей из аула №7 было отпущено пшено и мука, и когда все это исчерпалось, дети разошлись кто куда, значительная часть ушла в город. Дети, находящиеся в детдоме, совершенно малосильные, некоторые даже не в состоянии двигаться, некоторые больны туберкулезом. Во многих аулах развито питание собачьим мясом. Каждое хозяйство старалось им запастись. В некоторых хозяйствах имелось в запасе по 4–5 туш собачьего мяса. Мужчины из этих аулов ушли, бросив семьи, неизвестно куда. Из семьи, состоящей из 5 человек, осталось 4 женщины. Трупы у многих валяются в доме, со всех сторон занесенном снегом. В дома некоторых приходилось проникать с крыши, они стояли заброшенные, холодные, темные. Встречались и такие факты: заходя в один из домов, врач увидел труп женщины и трехлетней девочки, между этими трупами был обнаружен полуторагодовалый живой ребенок, совершенно бесильный, дом нетопленный, по определению врача женщина и девочка умерли два дня тому назад. Комиссией были засвидетельствованы факты людоедства в некоторых аулах [2, с. 2,2 об., 3]. Во многих аулах и деревнях были общие могилы (ямы), в которых иногда целыми семьями хоронили умерших от голода. В зимнее время опустевший дом определяли как временное «хранилище» для трупов до весны, так как односельчане были не в силах ежедневно копать могилы. Но с наступлением весны не всегда удавалось вовремя произвести захоронения скопившихся трупов, оставшееся в живых население бежало или переезжало в соседний аул. Таким образом, местами захоронений жертв голода становились целые аулы и деревни.

1 февраля 1932 года о голоде в бывшем Павлодарском округе сообщали в заявлении в Президиум ЦИК ВКП(б) политические ссыльные В.А. Иогансен, Ю.Б. Подбельский, О.В. Селихова, И.А. Семенин-Ткаченко, А.И. Флегонтов: «В течение примерно полутора месяцев в Павлодар стекаются из районов голодные, опухшие и одетые в лохмотья люди, преимущественно казаки... В учреждения подбрасываются голодные, полузамерзшие дети. Детские дома переполнены и не принимают их. По городу ежедневно встречаются десятками покинутые, замерзшие, истощенные, опухшие от голода дети всех возрастов... Из районов голод

гонит в Павлодар все новых и новых голодающих. Обессиленные люди тянутся по всем дорогам и гибнут в пути. По рассказам голодающих, собирающих по домам «кусочки», одни аулы и поселки совершенно уже опустели, в других вместо сотен дворов остались единицы или в лучшем случае десятки [5].

Таким образом, как информируют архивные документы, принудительные хлебозаготовки оставили аулы и деревни Павлодарского Прииртышья без хлеба и стали главной причиной трагедии, которая разыгралась в 1932–1933 годах. Массовый голод, вызванный проведенными с нарушением закона и морали хлебозаготовками, унесший десятки тысяч жизней и подорвавший здоровье оставшихся в живых, является одним из тяжчайших преступлений сталинщины – организованной антигуманной акцией.

Список использованных источников

1. Государственный архив Павлодарской области (ГАПО). Ф.5. Оп 1. Д 5. Л.2.
2. ГАПО. Ф.1-п. Оп 1. Д 70. Л.49.
3. ГАПО. Ф.11. Оп.1. Д.81. Л.248 об.
4. Из истории массового голода в Павлодарском Прииртышье. 20–30-е годы XX века: Сборник документов и материалов. – Караганда: ТОО «LITERA», 2021. – 380 с.
5. Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.3.: 1932–1934 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021. – 1028 с.

Д. Асқарұлы

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты

baibaris_tamluk@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНҒА ХАЛЫҚТАРДЫ ДЕПОРТАЦИЯЛАУ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕКТІК НЕГІЗІ

Андатпа. Кеңестік кезеңде Қазақстанға халықтарды депортациялау процесіне арналады. Депортация тақырыбын зерттеудегі негізгі қолданылатын әдістер, дереккөздердің түрлері, олармен жұмыс жасаудың ерекшеліктері қарастырылады. Кеңестік әкімшілік ұйымдардың есеп, хат, қаулы сынды ресми іс-қағаздарының тақырыпты зерттеудегі маңыздылығы, объективтілігі мәселелері талданады. Архив құжаттары, архив құжаттарының жинақтары, тарихшылардың монографиялары сынды деректерді зерттеу ісінде қолданудың артықшылықтары, олардың тарихи шындықты анықтаудағы рөлі жөнінде талдау, ой қорыту жүргізіледі.

Тірек сөздер: КСРО, кеңестік Қазақстан, тоталитаризм, депортация, дерек.

Аннотация. Статя посвящена процессу депортации народов в Казахстан в советский период. Рассматриваются основные методы исследования по теме депортации, виды источников и особенности работы с ними. Проводится анализ объективности источников в виде официальных документов делопроизводства советских властных структур, таких как: отчеты, постановления, докладные записки и т.д. Анализируются архивные данные, сборники архивных документов, монографии историков,

определяется их значимость в деле определения исторической правды, приводятся итоги, выводы.

Ключевые слова: СССР, советский Казахстан, тоталитаризм, депортация, источник.

Summary. The article is devoted to the process of deportation of peoples to Kazakhstan in the Soviet period. The main methods of research on the topic of deportation, types of sources and features of working with them are considered. An analysis is made of the objectivity of sources in the form of official records management documents of the Soviet power structures, such as: reports, resolutions, memorandums, etc. Archival data, collections of archival documents, monographs of historians are analyzed, their significance in determining the historical truth is determined, results and conclusions are given.

Keywords: USSR, Soviet Kazakhstan, totalitarianism, deportation, source.

Тарих – адамзат ғұмырнамасын баяндаудың ортақ тұжырымы. Тарихты жазуда түрлі пікірлер, түрлі дереккөздер қолданылады. Дереккөздердің молдығы, өзара тәуелсіз болуы, дерек авторларының объективтілігі тарихшыға неғұрлым шындыққа жақын тарихты жазуға, өткен саяси, әлеуметтік, экономикалық кезеңдерге лайықты баға беруге мүмкіндік береді. Алайда егер зерттеуші тақырыптың дереккөздік базасына жіті назар аудармаса, немесе қолында бар деректерді ұқсатып қолдана алмаса да тарих үшін сапасы төмен, келер ұрпақ сынына шыдас бере алмайтын еңбек дүниеге келетіндігі сөзсіз...

Қазақстанның тарихы әр дәуірінде бетбұрысты үдерістердің бірнешеуін басынан өткеріп келе жатқан әлемдік тарихтың ажырамас бір бөлігі. XX ғасырдың 30–50 жылдары елімізде коммунистік диктатура, сталиндік тоталитарлы жүйе билігін жүргізіп тұрды. Осы кезеңде КСРО-ның өзге аймақтарынан Қазақстанға бірнеше халық тұтастай күштеп жер аударылып келген болатын. Халықаралық ғылыми айналымда бұндай күштеп жер аудару «депортация» деп аталады. Бір ерекшелігі – КСРО-ның көптомдық энциклопедиясында сексенінші жылдарға дейін «депортация» сөзіне қатысты анықтамады сонау өткен ғасырлардағы Франциядағы қылмысты болғандарды жер аудару процесі ғана мысал етіп көрсетілген. Кеңес Одағында XX ғасыр ортасында өткен депортация турасында бір сөйлем де жазылмаған.

Депортация – күштеп жер аудару, бұл тақырыпты зерттеуде жоғарыда атаған энциклопедиядай кез келген ақпарат көзін қосымша дереккөзі ретінде қарастырумызға болады. КСРО энциклопедиясынан бөлек сол заманғы мерзімді баспасөз құралдарын да бір шолып шығар болсақ, күштеп жер аударылып келген контингент жайында ресми ақпарат, журналистік мақала таба алмайсыз. Бұл факттердің өзі депортация процесін барлығы көріп отырғанымен, ресми ортада ашық түрде тақырыпты талқылауға «табу» қойылғандығын топшылай аламыз.

Күштеп жер аудару тарихы бойынша ең негізгі дереккөзі деп архив құжаттарын атаған дұрыс. Бұл санатқа Мәскеуден бастап бұрынғы КСРО құрамында болған барлық мемлекеттердің мемлекеттік, облыстық,

аудандық архивтарын қарастыруға болады. Егер мемлекеттік архивтардың құжаттарының көпшілігі КСРО құлаған сәттен бастап қарқынды түрде ғылыми айналымға енген болса, көп жағдайда әлі де тың деректерді облыстық, аудандық мұрағаттардан табуымызға болады. Дегенмен бұл көп уақытты, қаражатты және ғылымға деген шынайы құлшынысты талап етеді. ХХІ ғасырдың алғашқы ширегі аяқталуға таяп калса да елімізде әлі де құзырлы органдардың арнайы архивтарында сақтаулы, арнайы рұқсатсыз жас зерттеушілер қолына түсе бермейтін құжаттар да бар. Мұндай кедергілер алдағы уақытта алынып тасталады деген үміттеміз.

Қазақстанға Украина, Белорусь, Қырым түбегінен, Солтүстік Кавказдан және т.б. КСРО жерлерінен түрлі халықтардың басым бөлігі күштеп жер аударылды. Олар Қазақстанның барлығына дерлік облыстарына, әр облыстың барлығына дерлік аудандарына қоныстандырылды. Яғни, Қазақстанда кеңестік кезеңде депортацияланып келген азаматтармен байланыста болмаған, оларды көрмеген елді мекен жоқ деп айтсақ та болады. Көп адамның арнайы дайындықсыз жер аударылып әкелінуінің денсаулық саласында салдары болмауы мүмкін емес еді... Жамбыл облысының архивынан келесі мәліметтерді көре аламыз. 1943 жылдың 6 қазанында Жамбыл облысы еңбекші депутаттар кеңесі атқару комитетінің төрағасы Ш. Калкенов пен хатшысы М. Жаксылыков бекіткен хаттаманың «Эпидемиялық ауру түрлерімен күрес жұмыстарының жағдайы туралы» есебінде бірқатар факттерге көз жеткізе аламыз. Құжатта облыста әлі де жаңа моншалар мен 137 қарапайым дезинфекциялаушы камералардың салынбағандығы аталады. Бөртпе сүзегі мен іш сүзегіне азаматтардың шалдығуы Жамбыл қаласы мен Шу, Мерке, Красногорский аудандарында әдеттегі шамадан асып кеткен. Қалалық монша 1943 жылы тек 26 күн қызмет көрсетсе, Красногоркадағы монша 3 ай ғана жұмыс жасаған. 1943–1944 есептік жылдың күзгі-қысқы маусымдарында моншаларға қажетті отын мүлдем қамтамасыз етілмеді [1]. Архив деректерінің көмегімен біз қандай ауру түрлері, қандай санитарлық мәселелер болғандығын байқай аламыз. Бұл тарихи процестер мен олардың салдарын талдауда аса маңызды дәлелдік база болып табылады.

Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихы архивының құжаттарын мысал етер болсақ келесі деректерге қол жеткіземіз... 1944 жылы 15 маусымында ОҚО бойынша ІХК басқармасының басшысы М.В. Федотовтың анықтамасында Оңтүстік Қазақстан облысында қоныстандырылған Солтүстік Кавказдан арнайы жер аударылғандардың жалпы саны – 12 398 отбасы, 49 491 адам, оның ішінде қарашайлар – 6492 отбасы, 24 350 адамды құрады. Азық-түлік бөліп беру бойынша ақпарат бір айлық мерзімнің мөлшерін көрсететінін ескерсек, орта есеппен әр арнайы жер аударылғанға күніне 30 грамм ұн, 60 грамм дақыл арналғандығын айта аламыз.

Сандық көрсеткіштерден бөлек арнайы жер аударылғандардың мәселелері де ішінара аталып өтеді. Құжатта: *«облыстың аудандарында қоныстандырылған арнайы контингенттің басым бөлігі қыс жағдайына бейімделген баспанамен қамтамасыз етілді. Бірақ бірқатар аудандарда кеңестік партиялық органдар арнайы жер аударылғандардың жұмыспен қамтылуына, баспана-тұрмыстық жағдайларын шешуге аз көңіл бөлуде»*, – деп баяндалады [2]. Көріп отырғанымыздай облыстық архивта жер аударылғандардың саны, ұлттық құрамы, оларға бөлінген көмек түрлерінің мөлшері сынды мәліметтер нақты көрсетіледі. Тағы бір ерекшелігі мұндай архивтарда кеңестік кезеңдегі облыстық, аудандық әкімшілік органдардың жоғары басшылықтарға, сондай-ақ өзара есептері, республикалық қаулылар, бұйрықтар мен баяндама хаттар сақтаулы.

Облыстық архивты қарастыру арқылы біз облыс, аудандық деңгейдегі ресми (*аса құпия айдарымен бекітілген*) хаттарды, іс-қағаздарды талдай аламыз. Тағы бір мысал қарар болсақ, Оңтүстік Қазақстанға жер аударылып келгендердің мәселелері туралы әкімшілік қызметкердің құжатын көре аламыз. 1946 жылдың 31 мамырында ҚК(б)П облыстық комитет хатшысы С. Галиев Сары-Ағаш аудандық комитеті басшылығына арнайы жер аударылғандардың арыздары бойынша хат жолдап, мәселелер бойынша тиісті шара қолдануды талап етті [3]. Көріп отырғанымыздай, облыстық комитет хатшысының аты-жөні, көтерген мәселесі архив құжатынан біздің қолымызға түсуде. Нақты тұлғалар, мемлекеттік органдар, нақты мәселелердің көрініс табуының арқасында біз тарихи оқиғаларды неғұрлым дәлелді түрде, дәйектер келтіре отырып баяндай аламыз. Дегенмен, тақырыпты зерттеуде тек қана архив деректерімен шектелуімізге болмайды. Архив деректерімен қатар архив құжаттарының ресми жинақтары да маңызды мәлімет қоры, дереккөзі болып табылады. Айта кетер жайт, егер сіз архивқа тікелей бармай, тек архив құжаттары жинағымен жұмыс жасасаңыз ғылыми мақалада тікелей архивқа сілтеме жасай алмайсыз, жинаққа сілтеме жасауыңыз керек...

«Из истории депортаций...» атты архив құжаттарының жинағына жүгінер болсақ келесі мәліметтерге қол жеткіземіз... Әсіресе, өндірістік кәсіпорындарға жөнелтілген арнайы жер аударылғандардың отбасыларының жағдайы ауыр болды, өйткені көп санды жұмыс күшіне зәру кәсіпорындар баспанамен қамту мүмкіндігі жеткіліксіз болса да жұмыс күші үшін арнайы жер аударылғандарды қамту шамаларынан тыс қабылдауды әдетке айналдырған. Сонымен қатар Қазақстанда орман (құрылыс ағашы), шыны, шеге сынды құрылыс материалдарының тапшылығы арнайы жер аударылғандарды сапалы баспанамен қамтудағы қиындықтарды шешуде республика басшылығы үшін қолбайлау болды [4, 37-б.]. Тарихи отандарынан күштеп жер аударылған Солтүстік Кавказ халықтары, олардың арасындағы балқарлар, барлығы да бірдей ауыр

калыптасқан жағдайда еңбек етуге, жаңа жерде өмір сүруге, мемлекеттік жоспарларды, тапсырыстарды орындауға міндетті болғандығын архив құжаттары жинағынан алып, зерттеуімізді тереңдете түсуімізге болады. Аталған архив құжаттарының жинағынан бөлек депортация, ашаршылық, «1986 жылғы жетоқсан» және т.б. тақырыптарда жарық көрген архив құжаттарының жинақтары жетерлік. Зерттеушілер тек осы жинақтарды зерделеп, қажетті деректерін өз жұмыстарында тиімді пайдалана білсе болғаны. Дегенмен, ғылыми-зерттеу жұмысымен айналысып жүрген азаматтар мүмкіндігінше барлық архивтарды өздері ақтарып, құжатпен тікелей жұмыс жасағандықтары абзалырақ. Ал, жинақтарды жұмыстарында қосымша дереккөзі ретінде қолданғандары жөн. Себебі 50–70–100 жыл ұрын жазылып, архив қорында сақтаулы құжатпен жұмыс жасау зерттеушіге мол шабыт, қарқынды ынта береді...

Архив құжаттары, архив құжаттарының жинақтарынан кейін ғалымдардың докторлық, кандидаттық диссертацияларының авторефераттары, диссертация негізінде жазылған монографияларын атауға болады. Бұл деректердің артықшылығы тақырып бойынша бірқатар зерттеушілердің еңбектеріне талдау, шолу назарыңызға ұсынылады, Содан кейін монография авторының өзінің позициясы, зерттеу әдісінің ерекшеліктері байқалады. Егер сіз архив деректерімен тікелей жұмыс жасап жүрсеңіз, кейбір монографиялардағы фактологиялық, сандық, атаулық қате баспа факттерін бірден көзіңіз шалады. Солайша, өзіңіздің жұмысыңызда ол қателікті жібермеуге тырысасыз. Монографиялар жеке ғалымның, және ұжымдық монография болып құрылымдалуы мүмкін. Депортация тақырыбы бойынша ұжымдық монография үлгісі ретінде «Депортированные в Казахстан народы : время и судьбы» атты еңбекті атауға болады. Бұл еңбектің негізінде халықтардың тарихи отандарынан күштеп жинастырылып, Қазақстанға жеткізілгенге дейінгі жолдарына қатысты бірнеше зерттеушінің бір жүйемен берілген мақалаларын оқи аламыз. Мысалы, ретінде Қазақстанға әкелінген арнайы жер аударылғандарды орналастыру мәселесі туралы мәліметті ұсынуымызға болады... Қазақ КСР ХКК төрағасы Н.Ундасынов пен Қазақ КСР КП (б) ОК төрағасы Н. Скворцов КСРО КП (б) ОК төрағасы Г.М. Маленковқа «Арнайы жер аударылғандарды шаруашылық тұрғыда орналастыру мен осы іске қажетті көмек» атты баянадама әрі көмек сұрау мәнінде қызметтік хат жолдайды. Бұл құжатта арнайы жер аударылғандарды орналастыру кезінде қажетті баспананың тапшылығы, азық-түлік қорының толық жасақталып үлгерілмеуі, бірқатар кеңестік мекемелердің басшыларының арнайы жер аударылғандарға қатысты лайықсыз қатынас көрсетуі, ауру мен эпидемиялардың таралуы жөнінде айтылады. Осы аталған мәселелерді шешу мақсатында жергілікті мемлекеттік басшылық біршама іс-қимыл жоспарларын мамыр айында құрып, еңбекке жарамды арнайы жер аударылғандарды ауыл шаруашылығының салаларына орнықтыру бойынша нақты жоспарлар мен нұсқауларды іске асырған.

Сондай-ақ республикалық деңгейдегі білікті 9 мемлекеттік қызметкер аймақтардағы жергілікті басшылардың жұмыстарын қадағалауға, ұйымдастыру істерінде қолғабыс тигізуге арнайы іс-сапарға жөнелтілгендіктері де хатта баяндалады [5, 275-276 б.]. Бұл ұжымдық еңбектің тағы бір ерекшелігі оқырманға авторлардың және өзге зерттеушілердің мақала, еңбектерінің тақырыптық үзінділер мен қатар дәлел үшін архив құжаттарының мазмұны да беріледі.

Мақалада аталмай қалған дереккөздердің ішінде мемуарларды, куәгерлерден және олардың ұрпақтарынан алынған сұхбаттарды атауға болады... Бұл шағын мақалада Қазақстанға халықтарды депортациялау бойынша негізгі дерек көздерінің түрлері мен олардың аздаған ғана мысалдары ұсынылды. Ақиқатында әр зерттеушінің еңбектенуіне қарай архивтардың да, архив құжаттары жинақтарының да, монографиялардың да сандары өте мол. Бастысы автор өзінің зерттеу тақырыбын ашу жолында сол мол дерек ішінен өзіне расымен қажетін анықтай біліп, қателіктер болса ажыратып, өз оқырманына сапалы талдауға негізделген еңбек ұсына алуы шарт. Бұдан шығатын түйін – әр зерттеуші өзінің зерттеу тақырыбының тарихнамасын, архив құжаттарының қорларын жітік білуі керек.

Әдебиеттер

1. Жамбыл облысының мемлекеттік архиві, 399-қ., 1-т., 370-іс, 21-п.
2. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 40-қ., 8-т., 109-іс, 1-4-п.
3. Түркістан облысы қоғамдық-саяси тарихының мемлекеттік архиві, 364-қ., 1-т., 248-іс, 37-п.
4. Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг.: Сборник документов. Т. 3. – Алматы: LEM, 2019. – 708 с.
5. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс – Қазақстан, 1998. – 428 с.

А.Д. Байшуакова

*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
baishuakova1806@mail.ru*

ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІҢ РОЛІ МЕН МАҢЫЗЫ

Андатпа. Бұл мақала жазбаша деректердің ішіндегі эпистолярлық деректер жөнінде мәселелерге арналады. Мақалада эпистолярлық деректердің өзгешіліктері жан-жақты баяндалады және эго-құжаттар ұғымының мәніне ерекше назар аударылады. Сонымен қатар эпистолярлық мұра жөнінде зерттеуші ғалымдардың көзқарастарына шолу жасалады. Ғылыми зерттеулерде хаттардың алатын орны мен маңызы талданады.

Тірек сөздер: дерек, эпистолярлық дерек, хат, эго-құжат.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам касательно одного из видов письменных источников – эпистолярным источникам. В статье подробно рассматриваются отличительные признаки эпистолярных источников и особое внимание уделено понятию эго-документа. Также сделан обзор взглядов ученых-исследователей на эпистолярное наследие. Анализируется роль и значение писем в научных исследованиях.

Ключевые слова: источник, эпистолярные источники, письмо, эго-документ.

Summary. This article is devoted to questions regarding one of the types of written sources – epistolary sources. The article discusses in detail the distinctive features of epistolary sources and pays special attention to the concept of an ego-document. A review of the views of scholars-researchers on the epistolary heritage is also made. The role and significance of letters in scientific research is analyzed.

Keywords: source, epistolary sources, letters, ego-document.

Адамзат қоғамының басынан кешірген тарихи оқиғалары туралы ақпарат беретін тарихи дерек адамдар қызметінің нәтижесінде пайда болады және зерттеуші үшін ғылыми танымның басты құралына айналады. Тарихшының өткен фактілермен тікелей байланысы орнатылмаған, ол тек деректер арқылы қатынасқа түседі. Тарих ғылымында тарихи дерек танымның объектісі мен құралы ретінде қарастырылады, ал тарихи факт ол нақты деректерді талдау барысындағы зерттеу объектісі болып табылады [1, с. 112]. Тарихи деректер ақпарат тасымалдаушылар, олардың негізінде тарихшы зерттеп отырған қоғамдық-тарихи шындықты қайта қалпына келтіру мүмкіндігіне ие болады [1, с. 118].

Дерек – адамның мақсатты бағытталған қызметінің нәтижесі, одан өмір сүрген және әрекет еткен адам мен қоғам туралы мәліметтер алынады. Материалдық түрдегі деректе оларды шығарған адамдардың сезімдері мен ойлары жүзеге асырылады [2, с. 8]. Қазіргі таңда деректанудағы тарихи дерек, оның табиғаты, мәні, ерекшеліктері, ондағы мәліметтер деген түсінікке әртүрлі көзқарастар қалыптасқан. Дерек деген ұғымға байланысты ғалым Ю.А. Русина өз еңбегінде үш түрлі көзқарасты ұсынады. Біріншіден, мәдениеттанушылық. Ол деректанудағы кең тұрғыдан алғанда адамдардың жасаған мәдениеті. Тарихи дерек адам жасаған шығарма, ол мәдениеттің өнімі. Бұл көзқарас 1990 жылдардың соңында Мәскеу мемлекеттік тарихи-архивтік институтының деректану мектебінің өкілдері тарапынан тұжырымдалды (О.М. Медушевская, В.А. Муравьев, И.Н. Данилевский, М.Ф. Румянцева және т.б.). Екінші, тарихи дерекке кеңейтілген көзқарастың қалыптасуы. Оны С.О. Шмидт, С.М. Каштанов, В.В. Кабанов, т.б. секілді ғалымдар ұсынды. Олардың көзқарасы бойынша тарихшы үшін адам қоғамының дамуы туралы пайдалы ақпарат алуға болатын тарихи дерекке жатады. Үшіншіден, тарихи дерекке ақпараттық көзқарас. Оны И.Д. Ковальченко (А.Г. Голиков, Т.А. Круглова және т.б.) қолдады. Бұл көзқарас бойынша тарихи дерек деген түсінікке адам қызметінің процесі нәтижесіндегі

қоғамдық өмірдің әркелкілігі туралы ақпарат беріп, ғылыми танымға негіз болатынның барлығын жатқызды. Олардың түсінігінше тарихи дерек өткен іс-әрекет туралы әлеуметтік ақпаратты жинақтау, сақтау, жалғастыру қызметін атқарады. И.Д. Ковальченконың тұжырымы бойынша кез келген деректі шығару объект пен субъект арасындағы процесс тәрізді [2, с. 7-8]. Субъекттің объектіні бейнелеу нәтижесі ол ақпарат, ол бір жағынан объективті де, субъективті де болып табылады. Ол субъектіге тәуелсіз шынайы дүниенің әртүрлі қасиеттерін сипаттауда біршама деңгейде объективті болса, ал субъект саналы түрде әрекет ететіндіктен соншама субъективті болып келеді. Ковальченконың пікірінше тарихи білім екі еселенген субъективті көрініс. Субъектілеудің алғашқы деңгейі ол тарихи деректердің авторларының белгілі бір дәуірдегі тарихи шындықты тіркеуде орын алады. Екінші деңгейі тарихи деректердің негізінде тарихшының шындықты қабылдау барысымен байланысты болады. Әрине, тарихи таным мұндай екі еселенген субъектілеу болмайтын ғылым салаларымен салыстырғанда күрделілікті туындатады. Тарихшының замандастары қалдырған өткеннің субъективті картинасын бастапқы негіз ретінде қолдануы тарихи шындықты толық анықтауда алдын-ала мұқият сыни талдауды қажет етеді [3, с. 4]. Деректе екі түрдегі ақпарат тіркеледі: айқын (деректің авторына белгілі) және жасырын (объектінің қасиеттері мен сипаттарының өзара көп байланысының салдарынан айқын емес). Субъектінің ақпарат алуының жалпы көлемінде көбінесе айқын емес ақпарат басым болады. Бұл тарихи деректер мазмұнының шексіздігінің дәлелі [3, с. 4].

Т.ғ.д., профессор Е.Б. Богдашова тарихи дерек ұғымға байланысты төрт түрлі көзқарасты ұстанады: 1) позитивистік: тарихи деректер – тарихи оқиғалар мен құбылыстар жөнінде ақпарат беретін өткеннің есекерткіштері; 2) марксистік: тарихи деректер – белгілі бір қоғамдық қатынастардың өнімдері 3) мәдениеттанушылық: тарихи деректер – мәдениеттің құбылысы; 4) неокантиандық: тарихи деректер – бұл жеке адам психикасының өнімдері [4, с. 73].

Деректануда жеке тұлғалық деректердің орны ерекше. Жеке тұлғалық деректер жеке автордың өз ойын білдіру, бекіту мақсатында жазбаша тарихи деректердің жиынтық атауы. Деректемеде олардың үш негізгі түрін айқындайды: жеке күнделіктер, жеке хаттар, естеліктер. Кез келген жеке тұлғалық деректер оның авторы мен оның оқиғаларды сипаттайтын орта туралы тікелей ақпарат береді. Бұл деректер олардың авторларының даралығымен негізделеді. Автордың әлеуметтік шыққан тегі, оның қоғамдық жағдайы, мамандығы, өмірлік тәжірибесі, дүниетанымы, жынысы, жасы, мінез-құлқы, көңіл-күйі, т.б. факторлар мен жағдайлар жазбасының мазмұнына, шынайылығына, нақтылығына ықпал етеді. Екі бірдей адам болмайтын секілді, сол сияқты екі бірдей күнделік, жеке хаттар немесе естеліктер болмайды [3, с. 352]. Жеке тұлғалық деректер көбінесе жан-жақты болып келеді. Бір автор өзінен

кейін әртүрлі тақырыптарды зерттеу қажет куәліктерді қалдыруы мүмкін. Сондықтан да бұл деректердің ортақ жалпы жіктелуі қалыптаспаған. Көбінесе олардың екі сипатына байланысты кең таралған түрлері: тақырыптық-хронологиялық мазмұны жағынан және автордың әлеуметтік-кәсібилігіне байланысты. Мұндай бөлініс тек шартты, бірақ ол деректің негізгі мазмұнына үнілуге және автордың сипаттап отырған оқиғаға қатысты позициясындағы ерекшеліктерін айшықтауға мүмкіндік береді [3, с. 352-353].

Адамзаттың даму процесімен бірге дамып, жетіліп келе жатқан адамдардың қарым-қатынас әрекеттері тек ауызша ғана емес, жазбаша да заман талабына сай қарым-қатынас жолдары арқылы жүзеге асады. Қарым-қатынас әрекеттерінің бірі – хат жазу дәстүрі.

Жеке тұлғалық деректердің қатарына жататын жеке хат ол автордың белгілі бір адресатқа жазбаша тікелей жолдауы. Әдетте мұндай жолдау корреспонденттің жауабын талап етеді. Хат жазу ертеден бүгінгі таңға дейін әлеуметтік жағынан алғанда мәдени және тарихи мәні зор жанрлардың, жазба тілдің ежелгі формаларының бірі болып табылады. Эпистолография (грек. *epistole* – жолдау, хат) – хат түрі. Эпистолография (грек. *epistole* – жолдау, хат) – хат түрінде жазылған шығарма. Мұндай шығарма түріне ірі қоғам қайраткерлерінің өзара жазысқан, тарихи мәні бар, әдеби мұраға айналған хаттары жатады. Эпистолярлық жанр түрлері: жалпы амандықты білдіретін, қызметтік, шығармашылық жеке, жекеіскерлік, ресми іскерлік, әдеби хаттар [5, с. 124].

Жеке хаттың барлығы жеке бола бермейді. Қызметтегі тұлғаларға, мемлекеттік мекемелерге, қоғамдық ұйымдарға, газеттердің редакцияларына, т.б. жолданған жеке жазбаша жолдаулар хат алушының іскерлік құжаттарының бір бөлігіне айналады. Мемлекет және үкімет басшыларының жеке жолдаулары іскерлік құжаттар ретінде шығарылады [3, с. 363-364]. Жеке хаттың негізгі элементтері ол: адресатты белгілеу, мерзімі мен орнын жазу, адресатқа жүгінуі, автордың қолы. Жеке хаттардың мазмұнына шек қойылмайды, онда екі корреспонденттың мүддесіне қатысты кез келген жеке немесе қоғамдық мәселелер қарастырылуы мүмкін. Қоғамдық маңызды оқиғалар туралы хабарланатын хаттар дәстүрлі түрде тарихи деректер ретінде қолданылады [3, с. 364].

Соңғы жылдары шетелдік тарихнамада жеке тұлғалық деректер эго-құжаттар деген атауымен аталуда. Бұл түсінік гуманитарлық бағыттағы ғалымдардың лексиконына енді, бірақ мұндай мәтіндерге қатынаста әртүрлі алгоритмдер қалыптасқан. Эго-құжаттарға байланысты әртүрлі интерпретациялар әдебиеттануда, постмодернизациялық новацияларды қабылдамайтын «классикалық» тарихнамада және тарих пен филологияның синтезіне жақын пәнаралық қатынасты ұстанатын тарихшылардың еңбектерінде кездеседі. Осы кезеңге дейін жеке тұлғалық деректерді тарихи-мәдени талдаумен көбінесе әдебиеттанушылар

айналысты, олар осы жанрды қарастыруға ерекше назар аударды [6, с. 27-28].

Тарихи деректердің ішінде эпистолярлық мұраны, естеліктерді, күнделіктерді зерттеумен айналысатын Ресейдегі тарихшыларды құжаттардың бұл түріне сыни көзқарас пен сенімділігіне байланысты шартты түрде «дәстүршілер» және «новаторлар» деп екіге бөлуге болады. XVIII–XIX ғасырлардағы орыс мемуарларын зерттеумен айналысқан тарихшы-деректанушы А.Г. Тартаковскийдың еңбектері классикалыққа жатады. Тартаковскийдың соңғы еңбектері 1990 жылдардың соңында жазылғанымен оны ескі ғылым мектебінің өкілі деп санауға болады. Ғалым өз заманында мемуарларға деген басым болған субъективті көзқарасқа, оларды «қосымша, қосалқы» деректер түріне жатқызғанына келіспеді. Ол әсіресе П.А. Зайончковскийдың мемуарлардың құндылығы тек фактілерді келтіруі, оларды бағалауында емес, себебі олар әрдайым субъективті болып келеді және ондағы бай ақпараттық мүмкіндіктерді қабылдамайтын көзқарасына қарсылық танытты. Сонымен қатар Тартаковский мемуаристиканы әдеби шығарма ретінде тар әдеби түрде қарастыру мемуарлық жанрдың ерекше табиғатын түсінуде кедергі жасайды деп есептеді [6, с. 29-30]. Әлі күнге дейін тарихшылардың арасында эго-құжаттарды фактілік мәлімет дерегі ретінде қолданумен шектелу басымдылығын көрсетеді. Эго-құжаттармен жұмыс істеу барысында олар сынға ұшырап, ондағы фактілердің сенімділік дәрежесіне, сонымен қатар авторлардың қоғамдық және саяси ұстанымына, сипаттаған оқиғалардың мән-жайының хабардарлығына және мәтіннің ретроспективтілік деңгейіне ерекше назар аударылады [6, с. 30].

Қазіргі тарих ғылымында тарихтағы адам мәселесі басты назарда, тарихи психология, тарихи семантика секілді салалар зерттеулерді қажет етеді. Тарихтағы адам, оның Мен дегенінде субъективтілік кемшілік болып табылмайды [6, с. 31]. Ресейдегі ғалымдардың арасында жеке тұлғалық деректер түсінігін алмастыратын эго-құжат деген ұғым қалыптасты. Ғалым Ю.П. Зарецкий бұл ұғымның әртүрлі европалық елдерде енуіне көңіл аударды. Оның сөзінше, 1970-жылдардың соңында жаңа маркерлерге деген қажеттілік туындады, біріншіден, әдебиеттанушылардан ерекшелендіріп зерттелетін тарихи мәтіндерді нақты белгілеу, екіншіден, бұл құжаттарды мәндік жағынан біртұтас түрін жүйелеу үшін [6, с. 32].

Эго-құжат ұғымы Нидерландыда 1980-шы жылдары сұранысқа ие болды және бұл неологизмнің авторы Жак Прессер болып табылады. 1980–1990 жылдары ағылшын тілді, неміс тілді және франкотілді тарихнамада бұл ұғым кең таралды. Ресейде тарих ғылымында эго-құжат ұғымы ХХІ ғасырдың басынан бастап белсенді түрде орныға бастады. Бүгінгі күні көптеген европалық елдерде эго-құжаттарды жүйелеу, жіктеу, оларды гуманитарлық білімді дамытудағы потенциалын анықтау бойынша кешенді түрде зерттеу жобалары жүзеге асырылуда [6, с. 32].

Қазіргі таңда эго-құжаттарды зерттеу мәселесінде шетелдерде үлкен ғылыми жұмыстар атқарылуда. Литвада «Эго-документы Литвы. Наследие» (LEGODOK) жобасы енгізілген [7]. Бұл жоба гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың пәнаралық перспективалар тұрғысынан эго-құжаттарды зерттеуді қажет етеді. Жобаның мақсаты Европа мен бүкіл әлем үшін Литваның эго-құжаттарын ұсыну. Аталған жоба литвалық эго-құжаттарды болашақ ұрпақ үшін тіркеу және сақтау әрекеті болып табылады. Ресейдің белгілі ғалымы ф.ғ.д., профессор Сусеева Данара Аксеновна кешенді түрде қалмақ хандарының хаттарын зерттеумен айналысып, бірқатар ірі ғылыми еңбектерін жария еткен. Атап айтқанда, «Письма хана Аюки и его современников (1714–1724 гг.): опыт лингвосоциологического исследования» [8], «Русские переводы XVIII века деловых писем калмыцких ханов и их современников: тексты и исследования», «Письма калмыцких ханов XVIII века и их современников (1713–1771 гг.)», т.б.

Отандық тарих ғылымында белгілі тарихшы, ғалым Ерофеева Ирина Викторовна эпистолярлық мұраны зерттеу ісіне өзінің сүбелі ғылыми үлесін қосты. Оның ұзақ жылдар бойғы ғылыми ізденісінің нәтижесінде 1675–1821 жылдардағы қазақ хандары мен сұлтандарының хаттары жүйеленіп, 2014 жылы екі томдық көлемді жинақ ретінде жарияланды [9]. Бұл фундаменталды зерттеу Қазақстанның жаңа заман тарихына байланысты 26 қазақ басқарушысының 811 хатын мол деректер базасы ретінде қолдануға және соның негізінде тарихпен қоса пәнаралық ғылыми зерттеулерді жүргізуге мол мүмкіндік береді. Елімізде хандар мен сұлтандардың, басқа да тарихи тұлғалардың эпистолярлық мұрасын қолдана отырып, іргелі зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттілігі бар, себебі олардың хаттары қазақ халқының мәдени ескерткіші болып табылады. Ол хаттар тарихи оқиғалардың панорамасын қалпына келтіре отырып, қазақ халқы үшін үлкен мәдени құндылықты құрайды.

Әдебиеттер

1. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: 2003. – 486 с.
2. Русина Ю. А. Источниковедение новейшей истории России. – Екатеринбург, Изд-во Урал. ун-та, 2015. – 236 с.
3. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории. – М.: 2012. – 464 с.
4. Богдашина Е.Н. Источниковедение истории Украины: вопросы теории, методики, истории. – Харьков: Издательство Сага, 2012. – 234 с.
5. Күзембайұлы А. Деректану. Оқу құралы. – Қостанай, 2017. – 228 б.
6. Филатова Н.М. Подходы к изучению эго-документов в современной исторической науке в свете «лингвистического поворота» // Документ и «документальное» в славянских культурах: между подлинным и мнимым: Сборник научных трудов / Ответственный редактор Н.М. Куренная. – Москва: Институт славяноведения РАН, 2018. – С. 24-40. – DOI 10.31168/0402-2.2.C. 27-28

7. Зинкявичене Ю. Новый проект сохранения документов в Литве: опыт и вопросы библиографии эго-документов. Вильнюсский университет, Вильнюс, Литва.

8. Сусеева Д.А. Письма хана Аюки и его современников (1714–1724 гг.): опыт лингвосоциологического исследования: Монография. – Элиста: АПП «Джангар», 2003. – 456 с.

9. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов / Введ., биогр., коммент., сост. и ред. И.В. Ерофеевой. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 696 с.; Т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 1032 с.

В.Б. Бекишева

КГУ СОШ №4 г. Экибастуз Павлодарская область

Учитель истории, магистрант, группа МИШ – 12

ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК КАЗАХСКОГО НАРОДА – КАК ИСТОЧНИКИ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Статья написана в рамках проведения Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А.Х. Маргулана». В целях повышения интереса к родному краю были исследованы казахские пословицы и поговорки. Духовное наследие Великой Степи – пословицы и поговорки, возникли и развивались вместе с ее народом. В них сокрыта вековая мудрость народа. Раскрыт смысл, спрятанный в кратких и метких изречениях народа о быте, хозяйстве, о качествах человека и т.д. Эту мудрые изречения были изучены, рассмотрены и возможно применимы при изучении различных исторических периодов на уроках отечественной истории. Раскрывая смысл народных изречений на уроках истории, ребята могут ближе познакомиться с традиционным хозяйством и мировоззрением казахского народа.

Ключевые слова: пословицы и поговорки, духовное наследие, фольклор, Великая степь.

Андатпа. Мақала «академик Ә.Х. Марғұланның зерттеулеріндегі қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасын зерттеудің өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция аясында жазылды. Туған өлкеге деген қызығушылықты арттыру мақсатында қазақтың ұлттық мақал-мәтелдері зерттелді. Ұлы Даланың рухани мұрасы-мақал-мәтелдер, оның халқымен бірге пайда болып, дамыды. Оларда халықтың ғасырлық даналығы жасырылған. Бұл дана сөздер зерттелді, қарастырылды және Қазақстан тарихы сабақтарында әртүрлі тарихи кезеңдерде тақырыптарды зерттеуде қолданылуы мүмкін. Тарих сабақтарында халық сөздерінің мағынасын аша отырып, балалар қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы мен дүниетанымымен жақынырақ таныса алады.

Тірек сөздер: мақал-мәтелдер, рухани мұра, фольклор, Ұлы дала.

Summary. The article was written within the framework of the International scientific and practical Conference «Topical issues of studying the historical and cultural heritage of the Kazakh people in the studies of Academician A.H. Margulan». In order to increase interest in the native land, Kazakh national proverbs and sayings were studied. The

spiritual heritage of the Great Steppe – proverbs and sayings, originated and developed together with its people. The age-old wisdom of the people is hidden in them. The meaning hidden in the short and apt sayings of the people, about everyday life, economy, human qualities, etc. is revealed. These wise sayings have been studied, reviewed, and may be applicable to the study of topics in various historical periods in the history lessons of Kazakhstan. Revealing the meaning of folk sayings in history lessons, children can get to know more about the traditional economy and the worldview of the Kazakh people.

Keywords: proverbs and sayings, spiritual heritage, folklore, the Great Steppe.

Пословица или поговорка – это назидание, завет и философская мысль. Они повествуются спокойно, умеренно и ритмично и состоят из двух частей. Первая часть является основой мысли, а вторая выводом.

Пословицы и поговорки казахского народа – это неотъемлемая часть устного народного творчества, в них отражены вековая мудрость народа, они метки и точны. Пословицы и поговорки отражают феодально-патриархальный уклад казахов-кочевников, их взгляды, понятия и трудовой процесс скотоводов Степи. Доступные для запоминания, эти краткие изречения широко использовались в быту и в различных жизненных ситуациях.

Пословицы и поговорки являются древнейшими жанрами казахского фольклора. В данном жанре выражаются знания народа об окружающем мире, быте, о жизненном укладе скотоводов, в них дается краткий многолетний итог наблюдений. Эти краткие изречения, возникшие в древности, могут иметь длинную историю своего возникновения и разъясняется смысл их происхождения. Казахские пословицы и поговорки имеют и воспитательное значение. В них открывается детям глубокий смысл, пополняется словарный запас, призывает к стремлению, к знаниям, к труду.

На уроках истории Казахстана, при изучении тем о хозяйстве казахов можно применить и устное творчество народа в виде пословиц и поговорок. Например, *Түйе – байлық, қой – мырзалық, жылқы – сәндік. (Верблюд – богатство, овцы – щедрость, кони красота)*. Данный афоризм дает ученикам представление о главном занятии насельников степных просторов Казахстана. В народных пословицах широко также отразились роль верблюда в быту кочевника – «*На пути нара нет груза*»,

Жалғыз ұлы өлген жұртта қалмайды, жалғыз түйесі өлген жұртта қалады. – (Даже если сын единственный умрет, не останется на месте человек, если же верблюд единственный умрет, останется на месте человек). Изучая темы о хозяйстве кочевников степи, особенно впервые в 5 классе, ребятам очень важно донести, какую роль играло кочевое скотоводство в жизни племен и родов, и здесь возможно применить пословицы и поговорки о животных, где также немаловажную роль играли и овцы, и лошади, и верблюды – «*Қойын болмаса, байлықта ойын болмасын*». (Если нет овец, не думай о богатстве). «*Мал ашуы – жан ашуы*» – (Боль за скот – боль души). «*Бірінші байлық – денсаулық*,

екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – бес саулық» – (Первое богатство – здоровье, второе богатство – семья, третье богатство – наличие скота). «Ат алсаң, ауылыңмен ал». (Если коня покупаешь, покупай всем аулом). Народные устойчивые выражения – пословицы и поговорки о животных дают представления о традиционном хозяйстве кочевников, например, раскрывая тему «Основа жизнеобеспечения в кочевом обществе».

В изучение тем о героизме и мужестве казахского народа, а также отдельно о батырах, существуют пословицы и поговорки и по этим аспектам. Казахский народ не раз поднимался на героическую борьбу против иноземных завоевателей. Тема патриотизма, любви к родине была и будет актуальна во все времена. *«Ел іші – алтын бесік» (Родная земля – золотая колыбель) «Ер – туган жеріне, ит – тойған жеріне» (Человека тянет туда, где он родился, собаку – туда, где она наелась) «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» (Чем быть султаном на чужой земле, лучше быть стелькой на родине). В первую очередь борьба против джунгарской агрессии и консолидация казахского общества против общего врага. «Қалмақ қырылған» – (Место гибели калмыков). Географические топонимы, связанные с историческими событиями, также являются устным отражением народных изречений – Аныракай – засушливое и песчанное место, и именно здесь произошла одна из решающих битв между казахами и джунгарами. Данное сражение получило меткое название «Место стонов и рыданий врага». Одно из метких и интересных изречений: «Ақтабан шұбырынды» «Алқакөл сұлама» – дословный перевод: «Брели пока не побелели пятки, упав без сил, лежали вокруг озера», работая на уроке с данными афоризмами, можно раскрыть последствия джунгарского нашествия. Народ всегда уважал и ценил в человеке мужество и героизм: «Ерді кебенек ішінде таны» (Жигит познается в беде) и скромность: «Бай болсаң – бергеніңді айтпа, ер болсаң – ерлігіңді айтпа» (Если ты щедр, не говори о своих благодеяниях, еси ты герой, не говори о своих подвигах). И при этом зародились пословицы и поговорки о героизме, мужестве батыров: *Ел үмітін елі үшін туады, елі үшін өледі. (Герой рождается на счастье народу и умирает за народ).**

В изучении духовного и материального наследия кочевников-казахов, можно обратиться также к пословицам и поговоркам. Испокон веков народ ценил искусство и знания. Например, в изучении духовного наследия казахского народа – можно применить следующие краткие изречения: *Сөз өнері – өлеңде. (Искусство слова – в песне), «Өнер – бұлақ, білім – шырақ» (Искусство – родник, знание – свет), «Білімдіге дүние жарық, білімсіздің күні кәріп» (Для ученого мир светел, для неуча – темен); «Көп жасағаннан сұрама, көпті көргеннен сұра» (Не спрашивай у того, кто много прожил, спрашивай у того, кто много видел).*

Данные философские изречения – это отражение духовного наследия народа, они необходимы в воспитательном процессе подрастающего поколения, формирования патриотизма на уроках истории, они применимы в изучении исторических событий и являются определенными историческими доказательствами тех или иных исторических фактов.

Список использованных источников

1. Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство (Авторизованный перевод с казахского языка). – Алматы, 1997.
2. Табылдиев Әдібай. Халық тағылымы. – Алматы, 1992.
3. Сатпаева Ш.К.. Казахская литература. – Алма-Ата, 1979.
4. Токтарова Т.Ж. Гендерные особенности фольклорных текстов // Успехи современного естествознания.
5. Казахская народная поэзия (Из образцов, собранных и записанных А.А. Диваевым) / Сост. Н.С. Смирнова, М.Г. Гумарова, М.С. Сильченко, Т.С. Сыдыков. – Алма-Ата: Наука, 1964.
6. <https://el.kz/news/archive/content-3693>

Д.А. Гладковский

*Студент, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
dmitriy_gladkovskiy@mail.ru*

А.М. Сыздыкова

Научный руководитель: кандидат исторических наук, доцент, г. Павлодар

ВЛАСТЬ МОНГОЛЬСКИХ ИМПЕРАТОРОВ И СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ В ИХ ГОСУДАРСТВЕ ГЛАЗАМИ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ ДИПЛОМАТОВ

Аннотация. В работе рассматривается проблема восприятия особенностей политической системы монголов в европейских средневековых источниках на примере записок П. Карпини и В. Рубрука. Целью работы является выявление основных особенностей восприятия европейскими путешественниками характерных черт политической системы монголов. Для ответа на поставленные вопросы автор анализирует тексты записок европейских путешественников, которые посещали монгольских правителей в рамках дипломатических миссий. Основное внимание уделяется оценке политической системы Монгольского государства.

Ключевые слова: Монгольское государство, монгольские завоевания, дипломатия, средневековое папство, Гильом Рубрук, Плано Карпини.

Аңдатпа. Жұмыста П. Карпини мен В. Рубруктың жазбаларының мысалында еуропалық ортағасырлық дереккөздердегі моңғолдардың саяси жүйесінің ерекшеліктерін қабылдау мәселесі қарастырылады. Жұмыстың мақсаты – еуропалық саяхатшылардың моңғолдардың саяси жүйесіне тән белгілерді қабылдауының негізгі ерекшеліктерін анықтау. Қойылған сұрақтарға жауап беру үшін автор дипломатиялық миссиялар аясында моңғол билеушілеріне барған еуропалық саяхатшылардың жазбаларының мәтіндерін талдайды. Моңғол мемлекетінің саяси жүйесін бағалауға баса назар аударылады.

Тірек сөздер: моңғол мемлекеті, моңғол жаулап алуы, дипломатия, ортағасырлық папство, Гильом Рубрук, Плано Карпини.

Summary. The paper deals with the problem of perception of the features of the Mongol political system in European medieval sources on the example of the notes of P. Carpini and V. Rubruk. The aim of the work is to identify the main features of the perception by European travelers of the characteristic features of the Mongol political system. To answer these questions, the author analyzes the texts of the notes of European travelers who visited the Mongolian rulers in the framework of diplomatic missions. The main attention is paid to the assessment of the political system of the Mongolian state.

Keywords: mongol state, Mongol conquests, diplomacy, medieval papacy, Guillaume Rubruk, Plano Carpini.

Вопрос о том, как можно способствовать налаживанию добрососедских отношений между странами и народами, продолжает быть важной задачей в современных международных отношениях. Для решения этой задачи актуальным является изучение опыта взаимного восприятия друг друга людьми разных культур, религий, наций. После того, как монголы в середине XIII в. распространили свои завоевания на Европу, внимание христианских правителей католической церкви к этому народу и их государству начало возрастать. Посланники европейских правителей и Папы обращали внимание на многие аспекты жизни монголов.

Актуальность изучения представлений европейских путешественников о политическом строе монголов обусловлена тем, что это поможет нам лучше понять особенности государственного управления Монгольским государством. Также раскрытие данного вопроса позволит определить, какие факторы влияют на восприятие людьми жизни иных культур и цивилизаций.

Цель данной работы – определить, каким образом оценивали политическую систему монголов такие европейские посланники, как Плано Карпини и Вильгельм Рубрук. Для достижения поставленной цели необходимо решение следующих задач:

– выявить общие особенности восприятия монголов в европейских средневековых источниках;

– выделить особенности монгольской политической системы в описании вышеуказанных авторов.

На протяжении достаточно длительного времени представления европейцев о монголах, их обычаях, социальной системе и государственном управлении были достаточно фантастичны. Они опирались с одной стороны, на попытку истолковать реальность с помощью обращения к Библии. С другой, были связаны со взаимодействием с мусульманскими государствами и народами, которые традиционно воспринимались как противники.

Те отрывочные сведения, которые европейцы получали о монголах, могли наслоиться на давнюю легенду о существовании в недрах Азии могущественной державы христианского правителя – Пресвитера Иоан-

на. Европейские монархи и папство рассчитывали на то, что с этим правителем, возможно, будет заключить союз против мусульман [1, с. 124].

Европейцам пришлось вскоре разочароваться в монголах как потенциальных союзниках. Они имели возможность на практике убедиться, что те не являются христианами. После того, как монголы покорили большую часть русских княжеств, они вторглись в Западную Европу, разорили множество городов в Польше, Венгрии, землях Империи. Монголам не удалось закрепиться на этих территориях или установить над ними свой контроль, как это произошло с Русью и мусульманскими государствами. Однако интерес европейцев к монголам существенно усилился.

Монголы не были христианами, но при этом не приняли и ислам, что оставляло немалую надежду на возможность миссионерской деятельности, несмотря на негативное отношение к существованию веротерпимости среди монгольских правителей. В случае же успешного обращения монголов в христианство вновь могла стать актуальной идея о заключении с ними антимусульманского союза [2, с.74].

Всё это сделало актуальными попытки европейских светских и духовных властителей отправить к монголам посольства, которые должны были попытаться наладить контакты или, по крайней мере, собрать как можно больше сведений об их могущественной державе [3, с. 30].

В 1245 г. к монгольскому хану отправился по поручению Римского Папы Бенедикта IV Плато Карпини. Путешественник прибыл сначала в ставку хана Батыея, а затем совершил переход в центральную Монголию, где мог наблюдать за восшествием на престол великого хана Гуюка. Учитывая то, что посольство было отправлено Папой, неудивительно, что его задача была в основном миссионерской, предполагалось выяснить перспективы крещения монголов.

В 1253 г. к монголам отправился с дипломатической миссией Гильом Рубрук. Он действовал по поручению французского короля Людовика IX, который к тому времени убедился в невозможности своими силами успешно продолжать политику крестовых походов. Для короля эта миссия была важна как перспектива приобрести могущественного союзника против мусульман.

Все эти обстоятельства сказались на том, как в сочинениях европейских авторов отображалась жизнь и политическая система Монгольской державы. С одной стороны, европейцы не могли не высказывать собственного критического отношения. Ведь они описывали языческий народ. В сочинениях Карпини и Рубрука можно найти немало пренебрежительных слов об обычаях монголов, их характере. С другой стороны, европейские посланники не теряли надежды на возможность миссионерства и заключения союза. Это заставляло их отыскивать и позитивные черты в монгольском обществе. Кроме того, сам факт создания монголами сильного государства, которое смогло за короткий срок покорить множество стран и существенно расширить свои границы, вызывал интерес к

особенностям монгольской политической системы, желание выделить её сильные стороны.

Подчеркивая все вышесказанное, можно прийти к выводу, что для восприятия европейцами монгольского государства был характерен прагматичный подход. Послы из христианских стран интересовались, каким образом монголы смогли добиться успехов в покорении других народов и оценивали возможность заключения с ними военного союза.

Становление монгольской державы было связано с процессом непрерывных войн. Это нашло отражение в записках Карпини и Рубрука. Само возникновение государства монголов связывалось Карпини с тем, что Чингисхан научил монголов воровать и грабить добычу. Однако подобную характеристику нельзя считать однозначно негативной. В средневековой Европе получение власти над какой-либо территорией или народом по праву завоевания могло считаться вполне естественным. Тот же Карпини, когда описывал завоевание монголами Китая, говорил, что Чингисхан вполне заслуженно взял себе императорский титул [4, с. 28].

Конечно, при рассказе о политической системе монголов, европейские авторы не могли не сопоставлять её с тем, что они могли наблюдать в своих государствах. При этом нужно учитывать, что позиция автора могла зависеть от того, на чьей службе они состояли, какую идеологию считали справедливой. Так, Карпини, состоявший на службе у Папы, указывал, что в соответствии с законом Чингисхана: «кто пожелает быть императором собственной властью без избрания князей, должен быть убит без малейшего сожаления» [4, с.43].

Впрочем, Карпини признавал, что правитель монголов обладает абсолютной властью, которая выражается в том, что он может полностью распоряжаться жизнью и имуществом своих подданных. Как указывал Карпини, монголы своему хану повинуются без всякого противоречия. Он подчёркивал, что: «император и вожди берут из имущества поданных все, что ни захотят и сколько хотят. Также и личностью их они располагают во всем, как им будет благоугодно» [4, с. 46].

Карпини обращал внимание на то, что власть монгольского правителя могла носить сакральный характер, сопровождаться мистическими ритуалами. Путешественник писал, что монголы «делают идол для императора и с почётом ставят его на повозке перед ставкой, как мы видели при дворе настоящего императора, и приносят ему много даров. Посвящают ему также лошадей, на которых никто не дерзает садиться до самой их смерти» [4, с. 29].

В труде Карпини можно найти подробное описание того, как монголы организовывали управление покорёнными странами и народами. Многим народам удалось сохранить собственную систему управления, но она находилась под экономическим и политическим контролем со стороны монгольских правителей. Автор писал, что монголы требовали от покорённых народов выделять в войско для участия в войнах. Также

они должны были выплачивать десятину со всего имущества. Хотя формально количество взимаемой дани было ограничено, но Карпини подчёркивал, что монголы после того, как полностью подчинят себе какой-либо народ могут спокойно нарушать свои обещания.

Карпини рассказывал, что у монголов существует система наследственной власти. Но обращал внимание на её отличие от европейской, которое заключалось в том, что «сын наложницы является князем постольку же, как и сын законной супруги» [4, с. 36].

Он говорил, что монголы требуют от подчинённых правителей лично прибывать в ханскую ставку, где к ним относятся пренебрежительно. От князей, царей требовали богатых подарков. Если им позволяли остаться у власти в своей земле, то требовали оставить в ставке хана заложников. Нередки были, по мнению Карпини случаи, когда монголы убивали неугодных им правителей, опасаясь, что те могут восстать против их власти.

Карпини при описании завоевания монголами Китая рассказывал не только о грабежах монголов, но и о стремлении установить собственную систему управления на покорённых землях. Карпини писал: «монголы унесли золото, серебро и все его богатства, поставив во главе вышеназванной земли Китаев своих людей» [4; 40].

Отмечал Карпини, что монголы всегда заботились о том, чтобы другие народы обеспечивали должное содержание их послам, так как это должно было свидетельствовать об авторитете императорской власти. Автор отмечал, что «сколько бы и куда бы он ни отправлял послов, им должно давать без замедления подводы и содержание» [4, с. 40].

Произведение Карпини можно рассматривать не просто как описание монголов и системы их власти, а предупреждение всем европейским правителям и Церкви. Он сообщал, что монголы не оставили своих замыслов покорить весь мир, что означает неизбежность войны с христианскими народами [4, с. 59].

Большое внимание уделяли европейские путешественники системе законодательства у монголов, их судебной системе. В отношении судопроизводства их оценки могли быть скорее положительными. Рубрук в своих заметках описывал, что каждому человеку в государстве гарантировано право жаловаться перед правителем на несправедливость. Рубрук писал: «когда борются 2 человека, никто не смеет вмешиваться, даже отец не смеет помочь сыну; но тот, кто оказывается более слабым, должен жаловаться пред двором государя» [5, с.102].

Рубрук обращал внимание, как и Карпини, что хану удалось выстроить систему единоличной власти, при которой не только светские, но и религиозные лидеры готовы ему подчиниться. Рубрук так отзывался об этом: «хан не верит никому, хотя все следуют за его двором, как мухи за медом» [5, с. 146].

Рубрук также указывал на то, что монгольские правители, включая и тех, которых могли называть христианами, вовсе не стремились обратить свой народ в новую веру. Из рассказа Рубрука также становилось очевидным, что хотя монгольская держава была разделена на отдельные части улусы, но к тому времени все они подчинялись власти великого хана. Не случайно, что посольство Рубрука сначала сыном Батыея Сартаком было отправлено к своему отцу, а затем и в Каракорум – в ставку великого хана. Как и Карпини, Рубрук указывал на опасность Монгольской державы для христианских государств Европы. Посол французского короля говорил, что считает правильным проповедовать во всём христианском мире войну против монголов.

В результате можно констатировать, что европейские посланники признавали успехи монголов в области развития системы государственного управления, законодательства и справедливой судебной системы. И понимали, что вряд ли с монголами получится сотрудничать в политической сфере.

Таким образом, можно сделать вывод, что на основании анализа записок П. Карпини и В. Рубрука европейцы были заинтересованы в изучении политической системы Монгольского государства. Это было вызвано как возможным ожиданием повторения похода монголов на Европу, так и стремлением найти союзника против исламских стран.

Оба автора в своих записках высоко оценивали уровень развития системы управления монголов, который позволял им держать под контролем огромную территорию, населённую различными народами. Обращали авторы внимание на справедливую судебную систему. При этом рассказывалось о жестоком угнетении покорённых народов. Однако перспектив возможного политического сотрудничества с монголами оба автора не видели. Карпини и Рубрук полагали, что европейцам стоит позаботиться о том, чтобы монголы не смогли завоевать христианские страны.

Список использованных источников

1. Гумилёв Л.Н. В поисках вымышленного царства. – М.: Наука, 1970. – 430 с.
2. Пиков Г.Г. Европейцы XIII века о монгольской империи и Чингисхане. // Общество. Среда. Развитие (ТerraHumana). – 2011. – №2. – С. 73-76.
3. Юрченко А.Г. Историческая география политического мифа. Образ Чингисхана в мировой литературе XIII–XV вв. – СПб.: Евразия, 2006. – 639 с.
4. Джиованни дель Плано Карпини. История монголов. // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Ред., вступ. статья, примеч. Н.П. Шастиной. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. – 286 с. – С. 23–86.
5. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны Вильгельма де Рубрука в лето благодати // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Ред., вступ. статья, примеч. Н.П. Шастиной. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. – 286 с. – С. 87–195.

Ж. Зайырқұл

Павлодар педагогикалық университетінің 4 курс студенті, Павлодар қ.

А.М. Садыкова, Г.Т. Джалдоксимова

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

aygulsadyk@mail.ru; gulzina_10@mail.ru

ТАРИХТЫ ОҚЫТУДА АУЫЗША ТАРИХИ ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақалада тарихты оқыту барысында ауызша дереккөздерді, оның ішінде ауызша тарихи дереккөздерді пайдалану мәселесі қарастырылады. Оқу сабақтарында ауызша тарихи дереккөздерді пайдаланудың тиімділігі мен маңызы талданады.

Тірек сөздер: Тарихты оқыту, дереккөз, ауызша тарих, тарихи дерек.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос использования устных источников, в том числе устных исторических источников, в процессе преподавания истории. Проанализированы эффективность и значение использования устных исторических источников на учебных занятиях.

Ключевые слова: преподавание истории, источник, Устная история, исторический факт.

Summary. This article considers the using of oral sources, including oral historical sources in the process of teaching history. The effectiveness and significance of the using of oral historical sources in teaching history are analyzed.

Keywords: teaching history, source, oral history, historical source.

Заманауи мектеп тәжірибесін талдау оқушылардың тарихи деректерге деген қызығушылығын әлі де арттыру қажеттігін көрсетеді. Дереккөздермен жұмыс көбінесе құжаттың авторын анықтау, негізгі мәтінді таңдау, қосымша әдебиеттерді оқу және көлемді мәтінді құрастыру тапсырмаларымен шектеледі. Осылайша мектеп оқушылары үшін дереккөздің маңыздылығы төмендеп, жұмыстың негізгі бөлігі әдебиетке бағытталып, құжаттармен тарихнамалық түрде ғана жұмыс іске асырылады. Дереккөздермен мұндай жұмыстың нәтижесі көбінесе қойылған мақсаттарға қарама-қайшы: оқушылар дереккөздерді не үшін оқу керек екенін, олардың тарихты зерттеуге қандай қатысы бар екенін толық түсінбеуі мүмкін. Екінші мәселе бейіндік және оған дейінгі дайындықтың бөлінуімен байланысты. Орта мектепте жұмыс істеу бағдарламасы оқушының университетке түсу үшін мамандандырылған дайындығын білдіреді, сондықтан оның аясында дереккөздермен жұмыс істеуге көп көңіл бөлу керек. Сондықтан оқушыны қалай қызықтыру керек, өткенді білу процесінде дереккөз өте маңызды болуы мүмкін екенін қалай көрсету керек деген сұрақ өте өзекті [1].

Тарихты оқыту әдістемесі – тарихты оқыту процесінің тиімділігін арттыру мақсатында оны зерттейтін педагогикалық ғылым. Пәнді оқытудың мақсаты – білім беру процесі барысында оқушыларды

тәрбиелеу мен дамыту мақсатында болашақ мұғалімдерді дайындау үшін тарих курсы материалдары негізінде тарихты оқытудың заңдылықтарын анықтау және дағдыларға үйрету, оқушылардың тарихи ойлауын және негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыру [2].

Қандай да болсын ғылым әдістемеге негізделеді. Әдістеме – бұл танымның ғылыми әдісі туралы ілім, басшылыққа алынатын қағидаттардың жиынтығы, теориялық және практикалық қызметті ұйымдастыру тәсілдері. Әдістемеді үш деңгейді бөліп ажыратуға болады. Олар: жалпы философиялық әдістеме, жалпығылыми әдістеме және бір ғылымға ғана тән жеке әдістеме [3].

Тарихты оқытуда төмендегі негізгі факторлар анықталады:

- мемлекет пен қоғам белгілеген мақсаттар;
- стандарт пен бағдарламаларда бекітілген оқулықтар;
- оқыту процесінің ғылыми-әдістемелік ұйымдастырылуы;
- оқушылардың танымдық мүмкіндіктері;
- оқыту нәтижелерін айқындау.

Жалпы білім беретін орта мектепте тарихты оқыту мазмұнының тарих ғылымының дамуымен байланысты өзгеруі заңдылық. Бүгінде тарихи білім берудің төмендегі мақсаттарын бөліп қарастыруға болады:

- адамзаттың тарихи даму жолы туралы тарихи білімдерді игеру;
- тарихи оқиғалар мен өмірлік құбылыстарды ой елегінен өткізу қабілеттілікті қалыптастыру;
- отансүйгіштік пен тарихи тәжірибе гуманизм идеялары негізінде рухани құндылыққа бағыттау;
- өз халқының тарихы мен мәдениетін құрметтеу;
- ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды құрметтеу;
- табиғат пен қоршаған ортаны қорғау;
- әлеуметтік және адамгершілік тәлім-тәрбие беру;
- қазіргі қоғамға кіріккен және оны жетілдіруге ұмтылатын тұлға қалыптастыру;
- жекенің ұлттық және әлемдік мәдениетке кіріктіруге бейімдеу;
- әртүрлі көзқарастар жүйесін есепке ала отырып, оқушы пікірлерін тыңдау;
- гуманистік және демократиялық құндылықтарға бағыттау;
- тарихи білімдер мен әдістерді қолданып, қоғамдық ойдағы жаңа мағлұматтарды өз позициясы тұрғысынан сын көзбен бағалауға және дұрыс тұжырымдар жасауға қалыптастыру [4].

Әдіс-тәсілдің алғашқысы мектепте тарих оқулығымен жұмыс жасаумен байланысты. Ол оқу құралы және тарихи білімнің дереккөзі бола тұра ол жазбаша тарихи деректермен бірге ауызша тарихи деректерді, оның ішінде аңыз-әңгімелерді, естелік жазбаларды, т.б. қамтиды.

Мектеп оқулықтарының төмендегідей қызметтері бар:

- ақпараттық (білім беру мазмұныны ашады, оқушылардың жасын ескеріп, әр сабақтағы материалдың көлемін белгілейді);

- жүйелеушілік (мазмұнды баяндаудың бірізділігін қамтамасыз етеді және жүйелейді);
- оқытушылық (білімді меңгертіп, бекітуді жеңілдетеді);
- тәрбиелік (тарихты оқытудың тәрбиелік мақсаттарын іске асыруға ықпал жасайды) [4].

Өркениет дамуының қазіргі кезеңінің маңызды сипаттамасы жаһандық ақпараттық қоғамның қалыптасуы болып саналады. Ақпараттық технологиялардың, байланыс құралдарының қарқынды дамуы қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени кеңістігінде ауызша қарым-қатынас үлесінің артуына ықпал етеді, яғни ауызша коммуникативті мәдениетті қалыптастыру мәселесі өзекті болып табылады. Ауызша тарихи дереккөздерімен жұмыс жасай алатын оқушылардың танымдық белсенділігі олардың ақпараттық қоғамда әлеуметтенуіне ықпал етеді [5, 12-17 бб.]

Оқуға деген белсенділік (күзиреттілік) тәсілі оқушылардың пәндік сипаттағы жалпыланған дағдыларды игеруін қамтиды. Әдетте, мұндай дағдылар ғылыми білімнің осы саласында жұмыс істейтін ғалымдардың зерттеу қызметінің әдістері жүйесіне негізделген. Мектеп оқушыларының тарихи дереккөздермен жұмыс істеу тәсілдерін үйретудің маңыздылығы мектептегі тарихи білім берудің қолданыстағы нормативтік құжаттарында көрсетілген [6]. Сонымен бірге тарих пәнін оқып-білу барысында ауызша тарихи дереккөздермен жұмыс мектеп оқушыларының пәнге деген қызығушылығын арттыруға жәрдемдесетін тарихи таным әдістерінің бірі болып саналады. Ауызша тарих – бұл тарихты зерттеудің әдіснамалық тәсілі, өткенді танып-білудің жолы. Нақты тарихи оқиғаның неғұрлым шынайы бейнесін қалыптастыру үшін оқушыларға куәгерлердің ауызша дәлелдерін жинап, зерттеудің маңызы зор [7].

Тарихи дереккөз – мектепте тарихты оқыту процесінің негізгі құралы. Дереккөздермен дұрыс ұйымдастырылған жұмыс мұғалімге белгілі бір тақырыпты зерттеуге бөлінген уақытты ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді, өйткені бұл оқытудың тиімді әдістерінің бірі. Сабақта әртүрлі тарихи дереккөздерді, құжаттарды зерттеу оқу мақсаттарын орындаудың маңызды шарттарының бірі болып табылады. Қазіргі сабақты дереккөздермен аналитикалық жұмыс жасамай елестету мүмкін емес. Оларды қолдану өзара байланысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді: неғұрлым толық және берік білім қалыптастыру, оларды нақтылау және тереңдету, зерттелген мәселелерді суреттеу, теориялық ұстанымдардың, идеялардың дәлелділігін қамтамасыз ету, оқушылардың ойлау қабілетін дамыту, дұрыс қорытынды мен жалпылауды өз бетінше жасауға үйрету, оқушылардың бағалау қызметін қалыптастыру [8, 32-39 бб.].

XX ғасырда кеңінен таралған тарихи дереккөздердің жіктелуі ішінен Л.Н. Пушкаревтың нұсқасы танымал болды. Ол бойынша тарихи

дереккөздер жазбаша, заттық, этнографиялық, ауызша, лингвистикалық, фото және киноқұжаттар мен фон құжаттары болып жіктеледі.

А.С. Лаппо-Данилевский тарихи дереккөздерді төмендегі топтарға бөлген:

– «факті бейнеленген дереккөздер» (материалдық ескерткіштер, «мәдениет қалдықтары»);

– «фактіні көрсететін дереккөздер» (ауызша және жазба ескерткіштер немесе «тарихи аңыздар»).

Екінші топ дереккөздердің біріншіден айырмашылығы – ол әрдайым зерттеушінің жеке ұстанымымен байланысты көрініс табады және бағалау факторын қамтиды. Лаппо-Данилевский ұсынған жіктелу үлгісінің кемшілігі – «тарихи дәстүр» мен «мәдениет қалдығы» арасындағы айырмашылықты анықтау қиынға түседі. Дегенмен тарихи дереккөздердің субъективтілігі туралы идеяны ұсынуы орынды.

Тарихи дереккөздің критерийлері:

– бұл белгілі бір тұрақты ақпарат (нысан), адам күнделікті тәжірибесін жинақтап, кодталған ақпарат арқылы кейінгі ұрпаққа береді;

– дереккөзде өткен дәуірдегі адамзат қоғамының шынайы өмірі туралы мәліметтер бар;

Ауызша тарихи деректерге аңыз әңгімелер, тарихи аңыздар, эпос жырлары, салт-дәстүр жырлары (бақсы сарындары, айтыс, балалар фольклоры), шешендік сөздер, ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтарды жатқызамыз [9].

Тарихшы ғалым Е. Бекмаханов ауызша деректердің қазақ тарихындағы маңызын, олардың ғылыми құндылығын жоғары бағалап, «Фольклордың өзіне тән негізгі ерекшелігі – оның сапа және таптық жағынан біркелкі болып келмейтінін, онда тарихи шындық пен поэтикалық қиял және аудармашының жорамалы болатынын, әсіресе, бірнеше ғасыр бұрын айтылып, талай рет ауыздан-ауызға көшкен болса әртүрлі жыраулар мен жыршылар өз жандарынан түйдектетіп қосатын қосымшалардың да мұндай фольклордан орын алатынын бір сәтке де естен шығармау керек», – атап өтті. Тарихшы Қамбар Атабаев «қазақ халқының өткен тарихы негізінен ауыз әдебиеті туындылары: ауыздан-ауызға тарау арқылы баяндалса, орыс халқының тарихы ұзақ жылдар бойы жылнамаларда айтылып, жылнамаларда бейнелегенін» жазса, академик М. Қозыбаев «Қазақ шежіресін зерттеуді, оны білуді рушылдық, жершілдік сияқты келеңсіз құбылыстармен шатастырмау керек. Бұл екеуінің шежіреге қатысы жоқ. Ендеше, ауызша тарих айту дәстүрінсіз қазақ халқының тарихын жасау мүмкін емес», – деп түйіндеген [10].

Деректерді өз бетінше талдау оқушыларды зерттеу жұмысы барысында қажет болатын дағдыларымен қаруландырып, өткенді сыни тұрғыдан түсінуді үйретеді [11, 51-55 бб.]. Ауызша тарихи дереккөз қазақ тарихының оқып-білудің негізі ретінде тарихи оқиғалардың

алғышарттарын, тарихи жағдайларын, жалпы объективті бейнесін қалыптастыруда маңызды.

Әдебиеттер

1. 2010 жылға дейінгі кезеңдегі орыс білімін модернизациялау тұжырымдамасы // Мұғалімдер газеті. – 2002. – №31.
2. Глазырина Т. Н. Методика преподавания истории: учеб.-метод. комплекс для студентов специальности 1-21 03 01 «История». – Новополюцк: ПГУ, 2011. – 356 с.
3. Қазақ тілі және философия. – URL:<https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/6166>
4. «6M011400» Тарих мамандығына арналған «Жоғары оқу орындарында тарихты оқыту әдістемесі» пәнінің оқу-әдістемелік кешені. Семей, 2013. – URL: <https://dereksiz.org/penni-ou-edistemelik-kesheni-jofari-ou-orindarinda-tarihti-oi.html>
5. Ананьева О.Б. Тарих сабағындағы дереккөзмен жұмыс // Кеңестік педагогика. – 1962. – №4. – Б. 12-17.
6. Боголюбов Л.Н. Әлеуметтік білім беру процесінде құжаттармен жұмыс // Мектептегі әлеуметтік зерттеулер. – 1998. – №4. – Б. 24–32.
7. Басик Н.Б. Әлеуметтік ғылымның мектеп курсында құжаттармен жұмыс істеудің педагогикалық мүмкіндіктері // Мектептегі әлеуметтік зерттеулер. – 1999. – №4. 7.
8. Бирюков С.А. Тарих сабақтарында мұрағаттық құжаттармен жұмыс // Әдістеме. – 2002. – №2. – Б. 32-39.
9. Ауызша тарихтың тарихи жадының әдістемелік негіздері. ауызша тарих. – URL: <https://geekapple.ru/kk/enciklopedii/metodologicheskie-osnovy-ustnoi-istorii-istoricheskaya-pamyat-ustnaya/>
10. Оқали Сұлтаншәріп. Ұлы Даланың ауызша тарихы – қазақ тарихының айнасы. Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». – № 1(13), 2018. – URL: <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/825>
11. Битюков Г.А. Оқуды дараландыру жағдайында тарихты оқыту мәселелері // Мектепте тарих пен әлеуметтік ғылымды оқыту. – 2005. – №5. – Б.51-55.

А. Әлиақбар, А.С. Аманова, А.К. Тисбаева

*Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
amanova803@mail.ru*

ПАВЛОДАР ЕРТІС ӨңІРІНДЕГІ 1931–1933 ЖЫЛҒЫ АШАРШЫЛЫҚ (МҰРАҒАТ ДЕРЕКТЕРІН ТАЛДАУ)

Аңдатпа. Мақалада ұжымдастырудан, КСРО Орталық өкіметінің азық-түлік дайындау жоспарының ұлғаюынан, қазақтардан малдың тәркіленуінен және көшпелілердің отырықшы шаруашылық нысандарына көшуіне үдемелі бағыттан туындаған Павлодар Ертіс өңіріндегі ашаршылық сипатталған. 1931–1933 жылдардағы ашаршылық тақырыбы бойынша облыстық мұрағат материалдары мен құжаттар жинағын талдау негізінде аймақта бұл шын мәнінде Сталиндік аграрлық саясаттың нәтижелеріне негізделген халықтардың қасіреті екендігі туралы дәлелдер келтірілген.

Тірек сөздер: ашаршылық, қуғын-сүргін, қазақ шаруалары, қайғы-қасірет, ақтандақтар.

Аннотация. В статье описан голод в Павлодарском Прииртышье, вызванный коллективизацией, увеличением центральными властями СССР плана заготовок продовольствия, конфискацией скота у казахов и форсированного курса на переход кочевников к оседлым формам хозяйства. На основе анализа материалов областного архива и сборников документов по теме голода 1931–1933 годов в регионе приводятся аргументы доказательств того, что в действительности это была трагедия народов, обусловленная результатами сталинской аграрной политики.

Ключевые слова: голод, репрессии, крестьяне, страдания, агония, сметность.

Summary. The article describes the famine in the Pavlodar Irtysh region caused by collectivization, the increase in the plan of food procurement by the central authorities of the USSR, the confiscation of livestock from Kazakhs and the forced course for the transition of nomads to sedentary forms of economy. Based on the analysis of the materials of the regional archive and collections of documents on the famine of 1931–1933 in the region, arguments are given to prove that in reality it was a tragedy of peoples caused by the results of Stalin's agrarian policy.

Keywords: starvation, repression, kazakh peasants, suffering, agony, pastoral care.

Төл тарихтың жаңа, егемен ел азаматтарын санасын саяси-рухани жағынан патриоттық рухта тәрбиелеуде орасан зор маңызы бар. Сондықтан қазақ жерінің иесі қазақтар болғандығын, коммунистік тоталитаризмнің зорлау, күштеу және мәңгүртендіру әдістерінің негізінде халықымыз өз жерінде жаппай қырғынға, қуғын-сүргінге ұшырап, үлес салмағы жағынан басқа ұлттарға қарағанда жерінен де құқығынан да айырылуы ащы шындық екені хақ. Өткен жылы еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев қабылдаған жарлығына сай бүгінгі таңда ХХ ғасырдың 20–30-шы жылдары орын алған қуғын-сүргін саясатының құрбандары болған азаматтарды ақтап, болашақ ұрпаққа сабақ алатындай мүмкіндік жасауда, себебі жас ұрпақ өз халқының қайғы-қасірет жылдарын сараптап, оң тұжырым шығаруы қажет. Мұндай игі мақсаттарға тарихымызда орын алған «ақтаңдақтарды» толық жойып, сәтсіздіктеріміз бен қасіреттеріміздің себеп-салдарын дұрыс талдап, қажетті қортындылар шығарған жағдайда ғана қол жеткізе аламыз. Міне, сондықтан 20–30 жылдарындағы қазақ шаруаларын күштеп меншігінен айыру және күштеп ұжымдастыру процесі жаңа көзқарас тұрғысынан зерттеліп, зерделенуге мұқтаж. Бұл жылдары республикада өмір сүрген басқа ұлттар да сталиндік қуғын-сүргін азабын қазақтармен бірге тартқаны белгілі. Солай бола тұрса да қазақ шаруаларының тағдыры арнайы назар аударуды қажет етеді.

Өйткені, кеңестік тарих аясында Қазақстанда осы жылдары жүргізілген аграрлық өзгерістер КСРО-ның басқа республикаларындағы және аудандарындағы осындай қайта құрулардан өзгешелеу болған еді. Осы жағдайда ресейлік тарихшы А.И. Яковлев былай түсіндіреді: «Қазақстан үшін бұл ұжымдастыру ерекше қиын міндет болды. Өйткені, байырғы қазақтардың төрттен үші көшпелі және жартылай көшпелі өмір сүрді. Өлке халқы орналасқан сол кездегі табиғи-тарихи жағдайда

көшпелі мал шаруашылығы толығымен ұтымды шаруашылық болып табылды. Ол жақсы тұрмыстық және халықтың өзінің өмір сүруінің негізі еді. Одан жоғарырақ тұрғыдағы шаруашылықты жүргізуге өту үшін қоныстандыруды ұйымдастыру, суармалы жерлері өлшеп кесіп беру, кооперацияны, малдәрігерлік және дәрігерлік қызмет көрсетуді өркендету, мектептер ашу және болған жағдайда ғана мүмкін еді. Мұндай жағдайлар жағдайлар жасағанда көшпеліге артта қалған қожайын ретінде қарау мүмкін болмайды. Бірақ дәл қазақтардың – дәстүрлі көшпелілердің қысқа мерзімде отырықшылыққа көшу маңдайларына жазылған екен. Мұны қаламаушылық сыннан өткен әрі сенімді әдіске – күштеуге жол ашты»- деген тұжырымдамасынан байқауға болады. [1, 102-103 бб.].

Шетелдік ғалымның айтқан түсіндірмесін қолдауға тұрарлық. Шындығында Қазақстандағы ұжымдастыру шаралары бүкіл елдегі науқанның құрамдас бөлігі бола тұрса да олардан, әсіресе, көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларының ауыр азап шеккенін, «қазақ этносының аяусыз қырғынға ұшырағанын, сөйтіп аса ауыр шығынды басынан кешенін көрсетіп берді». Комунистік идеология мұндай зерттеулерге рұқсат етпеді. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана бұл тақырыпты терең зерттеуге жол ашты. Осы тарихи мақсатты орындау үшін Қазақстан Республикасы Жоғары Кеңесінің Төреалқасы комиссиясы құрылып, құрамына тарихшылар, заңгерлер, халық депутаттары енді. Комиссияның 1992 жылғы баспасөзде жарияланған қортындысында «Қазақстан Республикасының ғылыми мекемелері мен жоғары оқу орындарына 20–30 жылдарындағы күрделі оқиғаларға талдау жасауды енгізе отырып, зерттеу мәселерін кеңейту» ұсынылды. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңге халық зиялыларына артылған жауапкершілік болашақ тәуелсіз ел тарихында енді қайталанбайтындай негіз ретінде жазуға, зерттеуге мүмкіндік берді.

Тағы бір ескерерлік жайт, шаруаларды күштеп меншігінен айырудың, зорлап ұжымдастырудың қазақ ұлтының дәстүрлі тарихи-табиғи, эволюциялық дамуға негізделген тағдырына еріксіз таңылған қиянат болғаны белгілі. Тарихтағы кездескен осы сындарлы жағдайды сыни тұрғыда қарастырсақ, ғылыми тұрғыда жүргізілген саясаттың қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығына сай келмейтінін көруге болады. Дәлірек айтар болсақ, XVIII ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген белгілі орыс тарихшысы С.Е. Десеницкийдің зерттеулерінде бүкіл адамзат тарихын марксизм үлесімен бес әлеуметтік-экономикалық формацияға емес, мүлде басқаша нақты төрт кезеңге бөлгені белгілі. Ол ұсынған адамзат өркениеті – тағылық, бақташылық, диқаншылық, саудасаттық, яғни нарықтық даму сатыларын құрады. Осы тұрғыда дамудың екінші сатысы – бақташылықтан, яғни мал шаруашылығымен айналысатын кезеңнен, келесі диқаншылыққа, яғни отырықшылыққа әлі толық көшіп үлгермеген қазақ халқын тағылық кезеңінен зорлық-зомбылық

принциптері негізінде сталиндік социализмнің жолына түсіп тарихи дамудың қалыпты заңдылығын бұзу алға жылжу емес кері кетудің анық көрінісі.

Бұл тарих қойнауындағы құпияларды білу тәуелсіз елімізде өткен қателіктері енді қайтып қайталанбауы үшін керек. Күштеп ұжымдастыру жылдарындағы қасіреттің тарихы империялық мемлекеттерге бодан болудың тұтас ұлтқа қандай әлеуметтік-демографиялық қасірет әкелетін дәлелдей қана қоймайды, сонымен қатар қазақ халқының табиғи-тарихи дәстүрлі даму жолын елемеудің, мемлекетті басқарудың экономикалық тұтқаларынан бас тартудың, нарықтық қатынастарды әкімшіл-әміршіл әдістермен күштеп алмастырудың әлеуметтік-экономикалық және саяси салдарларды аса ауыр болатынын да нақты көрсетіп береді. Бұл негізге алып отырған жайттардың ең бастапқы алғышарты ретінде 1928 жылы 14 наурызда аса құпия түрде жарияланған Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің президентумының бірі байлар мен ірі саудагерлер отбасын тұрақты тұратын жерлерін пайдалану мен тұру құқығынан айыру мен мүлкін тәркілеу туралы жарлығы негіз болды.[2. 131-134 б]

Бұл бұйрықтың шығу тарихына келер болсақ патша үкіметі қазақ жеріндегі ірі тап мүшелері билікке қарсы шығу ықтималдығы бар деп есептеді және осы үстем тап өкілдері өздеріне кедергі келтіреді деген пайымдаумен жоюға тырысты. Бұл бұйрықтың шығуы бүкіл қазақ даласының бүкіл өңірінде жаға ұстатарлықтай деректер белең ала бастады. Соның ішінде солтүстік өңірде болған жағдайларға талдау жасар болсақ, Павлодар облысы бойынша мұрағаттық деректерге сай БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің екінші хатшысы И.М. Курмысов Павлодар облысындағы аштық туралы жеделхатында былай деп жазған: «Павлодар облысындағы 1931 жылдың желтоқсан айы мен 1932 жылдың қаңтар айының ортақ есебі бойынша аштықтан 515 жағдай тіркелгендігін, иттің және қара мал етін жеудің көптеген фактілерінің тіркелгендігін, күн сайын ауылдан ондағн балардың қалаға жіберілуі тіркелуде. Ауылдық мұғалімдердің 50%-дан астамы Сібір аудандарына көшті, бірақ, аудан мұғалімдері көшірілген мектеп-интернаттар колхоздардың ресурстарымен қамтамасыз етілмеген. Қауым Халық комиссариаты резервінен аш колхоздарға, аштықтан зардап шеккендерге жыл соңына дейінгі көмек 60 тонна есептелінді» [3, 48 б].

Бұл жағдай аудандар мен қаладағыда ахуалдың нашар екенін көрсетіп отыр. Дәл осы ақпаратқа тұспа-тұс келетін БКП(б) Павлодар аудандық комитетінің мүшесі Тайкибаевтың 1932 жылғы 7 ақпанындағы мәлімдемесіндегі аштықтан өлкен мәйіттерді табылғандығы туралы хабарламасы негіз «28/І жұлдызында біз аштықтан өлгендердің мәйітін таптық: 12 және 13-ші ауылдарда шамамен 40 адам, 29/І жұлдызында 14 және 15 ауылдарда 21 адам. Олардың бәрін біз жерледік.» [4.68 б.].

Маусым соңына дейінгі ашаршылықтың белең алу жағдайлары БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И.Голощекинге

Павлодар облысындағы аштықты баяндауға мәжбүр етілгені келесі құжаттан мәлім: «Семей ОЖ мәліметі бойынша, Павлодар облысы № 11 тексеру кеңесінде 14 колхозшы аштықтан өлді, ал немістің «Роте Фане» колхозында 2 колхозшы мен отбасы ісінген. Семей ОС-на өлім себептерін тексеруді және аштық Бүкілодақтық большевиктер коммунистік партиясын ұйымдастыруы тапсырдық» деген мәлімдеме берген болатын [3, 58 б.].

Қазақтардың басына түскен нәубет көбеймесе кеміген жоқ, себебі ақуалды жақсартуға тырыссада күннен-күнге саны мен тіркелген деректерде шек болмады. Қарапайым халық күнкөрістің қамы болар деген үмітпен қалаға ағылды. Қаладағы қарапайым адамдардың бар тапқан амалдары қайыршылыққа келіп тірелді. Ал қаладағы жағдайдың өзі сын көтермейтін сұрықсыз хәлге түскен, медициналық мекемелердегі науқастардың санының ағылуы жағдайды одан әрі ушықтырып жіберді. Қоқыс төгілетін орындарда аш адамдар қоқысты шығарып жеп күнелтуге мәжбүр болды. Ашаршылықтың кең белең алуы халық арасындағы эпидемияның пайда болуына алып келді. Сәйкесінше, қала тұрғындарының күрт өсуі мен өлім санының артуы осы қала тіршілігінің сипатына алып келді. Қаладағы қараусыз балаларды мекемелер өз қамқорлығына алғанымен көмек көрсетуге мүмкіндіктері болмады. Балалар үйіндегі балалардың, тоңған, арықтаған, ісінген балалар қаланы кезіп мүшкіл хәлге түскені жайлы келесі мұрағаттық құжат дәлел: «Бір ақ күн ішінде, 1932 жылдың 14 ақпанда тіркелген дерекке сәйкес он алты панасыз бала қалалық кеңеске тапсырылған. Ақырында бұл балаларға иесіз үй берілді, мәліметке сәйкес Пушкинская көшесіндегі №53 үй берілген. Балаларға күніне бір рет қана, кішкене тіліммен нан, ботқа немесе сорпа беріледі. Балалардың кейбірі қараңғыда жылайды, ал кейбірі жылауға да шамасы жоқ тек ыңылдайды немесе сырылдайды» [3, 109 бб.].

Ашыққандар тек қала көлемінде ғана емес, сонымен қатар аудандар да басым деңгейдегі көрсеткішті көрсетті. Нақылай айтқанда, 1932 жылғы 20-шы ақпандағы ашыққандар мен оларға көмек көрсету мәлімдемесі айғақ, мәлімдемеде арнайы бригадалық зерттеу бойынша ашыққандар саны 4000-ға жеткенін оның ішінде қазақтар 2900, мұқтаж көрсеткішінде 1900, оның ішінде қазақтар 1200. Қалада балалар иззоляторы ұйымдастырылды. Жалпы есеппен 6250 адамға азық-түлік көмегі есеппен 69 тоннаны, ал егінге дейін 416 тоннаны құрады. Аудан комитетінің деректеріне сәйкес 1-ші желтоқсаннан 15 ақпанға дейінгі кезеңде 496 жағдай тіркелді. Жағдайдың ауырлығы нақты аудандардағы азық-түлікпен қамтамасыз етуді талап етті. Ауылдарда нан тапшылығы мен бал басының аздығы байқалды [4. 6 б.].

Жағдай бұнымен тоқтап қалған жоқ халық арасында жаппай жұқпалы инфекция тарап денсаулық сауықтыру мамандарын әбігерге салды. Көшпелі колхоздарды медициналық тұрғыда қамтамасыз етуге,

аурумен күресуге тырысты. Аталған инфекцияның шығу себебі, санитарлық нормалардың сақталмауымен қалалық жатаханалардағы ұрылар мен алыпсатарлар арқылы таралғандығын жариялады. Адам санын азайтып алмас үшін санитарлық караантин мен дұрыс тамақтану шараларын жетілдірді. Қалаға келген көшпелілерді қалалық денсаулық сақтау бөліміне оқшаулау палаталарына жіберілді, тамақтану орындарын барлық жолмен жақсартып, коммерциялық асханалардың жұмыс жасау қабілетін төмендетуге тырысты, кәсәп орындар мен колхоздардың жағдайын тексеру жүктелді. Десекте ауылдағы және колхоздағы жағдайларды бақылауда ұстау мақсатында тексерістер жүргізілді, кезекті тексеру барысында ауыл колхоздарының санитарлық жағдайының төмен екендігі, сонымен қатар көшпелілердің балаларын зерттеуге арналған есеп жоқтығын анықтады. Бірақ көмек көрсетуге яғни материалдық жағынан мардымсыз халде болды. Жауапты большевиктер өз мардымсыздықтарын көмек көрсетумен емес, тек колхоздарды қысқартумен түзетті.

Ғылыми талдауларға сүйенсек, 20-жылдардың соңындағы және 30-жылдардағы отандық шаруалар тарихының тарихнамасын үш кезеңге жіктеп алғанда: алғашқы кезең 20-жылдың орта шегінен басталып жаппай ұжымдастырудың және зорлап отырықшыландырудың бастауына дейін, яғни 1929 жылдың соңына дейін барады, екінші кезең 1930 жылдан 1985 жылдың басына дейін, үшінші кезең 1985 жылдың орта шегінен бүгінгі күнге, яғни тәуелсіздікке дейінгі уақытқа созылды. Көшпелі шаруашылықтың сол кезеңде сталинизмдік саясатқа алып келгенін көруге болады. Сонымен қатар ұжымдастыру мен отырықшыландыру кезіндегі жазылған еңбектер мен авторлары сталинизм ықпалына түсіп, қуғын-сүргінге ұшырап, тарихтан таса қалған болатын. Тарихымыздағы сол кезеңдегі жазылған еңбектер тәуелсіз қазақ тарихнамасы үшін аса құнды дербес, ойлар мен фактілер бар болатын. Қоғамдық ақуалға байланысты ғалымдар тек соғыс кезінен кейін ғана тарихи-ғылыми мақалалар жазуға кірісті, бірақ жазылған еңбектер мен әдебиетті халық көзінен таса ұстауға жойып жіберуге тырысты. XX ғасырдағы Қазақстан тарихнамасы мәселелерін арнайы зерттеген тарихшы-ғалым М. Қозыбаев 1950–1951 жылдары жоғарыдағыдай себептермен кітапханалардан қоғамдық пайдаланудағы 97750 кітаптың шығарылып тасталғанын анықтаған. Олардың ішінде тәркілеу мен ұжымдастыру тақырыбына жақын еңбектерде болды.

Қортындылай келе, қазақ қоғамының тарихында болған қасіретті жылдардағы оқылықты түзету арқылы тәуелсіз, жарқын болашаққа даңғыл жол салатындай, тарихымызда бүкпесі жоқ айқын дәлелдеу арқылы жаңа кезеңге аяқ баса аламыз. Енді тарихшылардың алдында назардан тыс қалған деректерді зерттей отырып, халыққа таныстыру тарихымызға енгізу қасиетті міндеттері тұр. Сонымен қатар, ұлттық

мүдде мен халықтық дәстүр-салтты қалыпқа келтіріп, ұлт болашағы үшін алдағы жазылар дерек пен зерттеу аса маңызды және құнды.

Әдебиеттер

1. Яковлев А.И. Сравнительные заметки о преобразованиях в Туркестане и Советской Средней Азии // Кентавр. – 1993. – № 2. – Б.93-104.
2. Ашаршылық. Голод. 1928–1934. 1 том Документальная хроника: Сборник документов. Т.1: 1928–1929 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021. – 920 б.
3. Ашаршылық. Голод. 1928–1934. 3 том Документальная хроника. Сборник документов. Т. 3: 1932–1934 / Отв. редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы: Атамұра, 2021. – 1028 б.
4. ПОМА. Қ.1-п., Т.1, І.70, П.68.

А.Х. Калмагамбетов

учитель истории, КГУ «Кокпектинская ОШ» Бухаржырауского района Карагандинской области

e-mail: azamat_kalmagambetov@mail.ru

К ПРОБЛЕМЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЙ «НАЦИЯ» И «НАЦИОНАЛЬНОСТЬ» В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация. Статья посвящена проблеме определения понятий «нация» и «национальность» как ключевых понятий в национальной государственной политике. В работе рассматриваются основные точки зрения на эту проблему в советской исторической науке.

Ключевые слова: нация, национальность, советская историография, национальная политика.

Аңдатпа. Мақала ұлттық мемлекеттік саясаттағы негізгі ұғымдар ретінде «ұлт» және «ұлт ұғымдарын» анықтау мәселесіне арналған. Жұмыста кеңестік тарих ғылымында бұл мәселенің негізгі көзқарастары қарастырылады.

Summary. The article is devoted to the problem of defining the concepts of «nation» and «nationality» as key concepts in national state policy. The paper examines the main points of view on this problem in soviet historical science.

Выявление понятийно-категориального аппарата в построении теории является основным фундаментом, на основе которого выстраивается вся логическая цепь умозрительных конструкций и концепций в разработке теоретических вопросов. И поэтому мы рассмотрим такой термин, как «нация», сложность и запутанность которого представляет собой еще одну проблему, требующую своего разрешения, и с этой точки зрения представляет особый интерес для исследователя. И поэтому в основу данной работы положены теоретические разработки российских марксистов по национальному вопросу, а также работы советских исследова-

телей. Сразу же хотим отметить, что теоретические разработки по национальному вопросу были не только у российской социал-демократии, а также и у германских и австрийских марксистов. Вследствие отсутствия источников в этом направлении мы не будем рассматривать его, так как они известны нам с изрядной долей критики в работах В.И. Ленина. С одной стороны, это было бы ошибкой для историка-исследователя, воспользоваться источником уже опосредованного дискурсом, с другой стороны, это огромный и сложный пласт работ, требующий обстоятельного и детального изучения и вынесения его в отдельную тему для исследования. Конечно же, многие теоретические разработки по национальному вопросу были взяты Лениным из политического и демократического арсенала Запада.

Как отмечает исследователь И.П. Цамерян: «В.И. Ленин, как известно, не дал в своих работах специального определения понятия нации» [1, с.36].

Определение это было дано И.В. Сталиным в статье «Марксизм и национальный вопрос» (1913 г.): «Нация – это исторически сложившаяся устойчивая общность людей, основанная на общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры» [2, с. 6].

Это определение явилось обобщением взглядов основоположников марксизма-ленинизма по вопросу о понятии «нация».

С.Г. Шаумян в своей работе «Национальный вопрос и социал-демократия» (1906 г.), дает свою формулировку определения: «Нация, с одной стороны, есть определенное естественное состояние со своим естественным – материальным или психологическим, – содержанием, с другой стороны, она есть определенное общественное явление, общественное отношение» [3, с. 141].

По этому поводу исследователь С.Т. Калтахчян отмечает, что «...Шаумян допускал некоторую нечеткость в определении нации ...» и далее, подгоняя его под общее определение, данное И.В. Сталиным, излагает: «Шаумян вместе допускал..., что нация в качестве материального субстрата государства может рассматриваться как категория естественная. При этом одним из признаков нации он считал религию. ... нация как общественная категория есть историческое, так сказать «переходящее», явление, а не «природное» и «вечное»» [4, с. 94-95].

Ну а теперь для того, чтобы окончательно не запутать мышление не только свое, но и других, мы даем определение в современной постановке вопроса, немного обойдя формулировки советских исследователей, которые последуют немного позднее. В современной литературе существует в основном два определения этого понятия, существенно различающиеся между собой:

В одном из справочных изданий: «Нация – 1) В теории конституционного права – историческая общность людей, складывающаяся в про-

цессе формирования общности их территории, экономических связей, языка, некоторых особенностей культуры и характера, которые составляют их признаки.

2) В конституционном праве англо- и романоязычных стран – термин, обычно имеющий значение «государство», «общество», «совокупность всех граждан» [5, с. 402-403].

В другом издании: «Нация – совокупность граждан одного государства независимо от их этнической (национальной) принадлежности. Нация – это не механическое объединение лиц данного этноса (национальности), проживающих в разных частях мира, а институт гражданского общества, который предполагает и обуславливает объединение (согражданство) населения разных этнических групп (национальностей) в рамках данной государственности» [6, с. 155].

Хотим отметить, что оба эти издания вышли в 1997 году, с таким разнящимся содержанием, которые они вкладывают в понятие «нация». В пункте 1-ом формулировка определения нации схожа с тем определением нации, которое было дано И.В. Сталиным в 1913г. и вошло в издание почти без изменений и дополнений, и это явно показывает нам тот догматизм, присущий советской демократической системе, превративших «теорию – в застывшее чистое знание» [7, с. 27].

В пункте 2-м стоит знак равенства между понятиями «нация», «государство», «общество», и здесь мы не видим существенных различий с содержанием понятия «нация» в другом издании. Но само то изложение и разделение на 1-й и 2-й пункты в первом издании, в какой-то мере явно показывают нам, что у авторов этого издания, которые еще не могут оторваться от советской действительности, выработан определенный стереотип мышления и доза того формализма, которая мешает критически смотреть на те вещи, на тот идеологический прессинг, тот схематизм, присущий советскому периоду истории, то противопоставление Запада и Востока, буржуазного и социалистического.

Для нас более приемлема точка зрения современных исследователей, которые обозначают нацию как совокупность граждан одного государства независимо от их этнической принадлежности, так как большинство из существующих в мире государств не является однородным по своему национальному составу и Республика Казахстан в этом случае не является исключением. Принцип, по которому «каждое государство должно быть нацией» был выдвинут еще в начале XX в. [3, с. 148-149].

Итак, вернемся обратно к определению нации, данному С. Шаумяном. Он, рассматривая нацию, как общественную категорию, общественное отношение и явление, без всяких признаков, очевидно подразумевал под этим институт гражданского общества, то есть совокупность граждан одного государства. Но в то же время, он подвергает критике принцип «государство = нация», очевидно, вкладывая в них различное содержание языковых и мыслительных конструкций.

В его определении трудно уловить, что-нибудь такое, что мы могли бы отнести к этническим особенностям (языку, культуре, обычаям и т.д.). Их можно увидеть в формулировке Сталина, и его признаки нации легли в основу понимания советским исследователям теории нации.

Попросту говоря, они не видели существенных различий между понятиями «нация» и «национальность».

Существенную попытку в этом направлении сделал исследователь С.Т. Калтахчян, по его мнению «национальности представляют собой более или менее большие группы людей, отличающиеся между собой своим языком, некоторыми особенностями культуры и характера, самосознанием этнической принадлежности. Нация имеет не две сущности: социальную и противостоящую ей в целом этническую, а одну социальную, имеющую разные стороны (социально-экономическую и этническую). Этническая сторона может рассматриваться как форма существования социального, которая оторвана от этнического содержания нации, а охватывает его, определяется им и выступает как разновидность, модификация его внутренней структуры. В этом качестве при всей своей консервативности она сама является продуктом социального развития, а потому входит в социальную сущность нации, народности, а не составляет их вторую автономную сущность. Различение понятий «нация» и «национальность» имеет принципиальное важное теоретическое и практическое значение. Такое различие имеет одну социальную сущность, но в отличие от таких исторических общностей, как классовая, государственная, религиозная и т.п., характеризуется, помимо прочего, также этническими особенностями (языка, культуры, обычаев и т.д.), иначе говоря, существует в этнической форме. Нация является единством сущности и существования. Этим ничуть не умаляется роль и значение этнического, поскольку форма не пассивна по отношению к содержанию, а являясь модификацией, разновидностью, инобытием структуры содержания, активно влияет на его развитие» [8, с. 227- 228].

Таким образом, мы видим, что С.Т. Калтахчян четко обозначил и указал на принципиальные различия между понятиями. Так в чем же все-таки причины этого несоответствия и ошибок в трудах исследователей, которые манипулируют, а точнее занимаются нагромождением слов друг на друга, порою даже бессмысленных, не несущих в себе никакой полезной информации, но все они единогласно ссылаются на марксистскую теорию нации. Мы, конечно же, не будем непосредственно обращаться к трудам К. Маркса и Ф. Энгельса, нам будет достаточно и тех работ исследователей, которые ссылаются на них, употребляя обрывки фраз и тезисов.

Исследователь Э.А. Баграмов отмечает, что « марксистская наука об обществе установила, что нация – это историческая общность, «неизбежный продукт и неизбежная форма буржуазной эпохи общественного развития». Ее основными признаками являются общность экономиче-

ской жизни и связанная с нею общность языка, территории, особенностей культуры и духовного облика» [9, с. 11-12].

Из статьи Л. Табалдиева «К. Маркс и Ф. Энгельс о понятиях «нация»: «Впервые именно К. Маркс и Ф. Энгельс указали на существенные признаки нации и первыми определили такой исторический тип нации, как буржуазная нация. Это в дальнейшем было развито В.И. Лениным. Термин «буржуазная нация» тоже оказался объектом критики со стороны ряда исследователей национальных отношений. «На облик нации, – пишет С. Калтахчян, – большое влияние оказывают как буржуазия, так и пролетариат»» [10, с. 9-10].

В этом случае, мы думаем, что Маркс и Энгельс, употребляя такой термин, как буржуазная нация, вкладывали в него иное содержание. К примеру, Калтахчян указывает на составные части нации – пролетариат и буржуазию, то есть нация для него равнозначна такому понятию, как национальность. Было бы полнейшим абсурдом для таких теоретиков, как Маркс и Энгельс, вкладывать в понятие «буржуазная нация» такое содержание, тогда бы получился термин «буржуазная национальность», ну а так как национальность – этносоциальная категория и состоит из различных компонентов социальной структуры общества, то это было бы полный нонсенс. Таким образом, «буржуазная нация» по Марксу и Энгельсу не что иное, как означающее «буржуазное государство».

Следующий пример из статьи В. Кашина «К вопросу о понятии «психический склад нации»: «С.Т. Калтахчян отвергает существование психического склада у буржуазной нации. Да и «не в интересах рабочих, – пишет он, – записываться в духовные родственники буржуазии. Характер, психология и идеалы рабочих и буржуазии диаметрально противоположны» [10, с. 31-32]. Вероятно, Калтахчян был бы прав, отвергая существование психического склада у буржуазной нации в марксистской формулировке, ну а если он отвергает это состояние души у буржуазии, как класса, то он в корне не прав, но так как мы не заметили в его цитированных строках никакого отрицания, то это уже субъективная точка зрения автора статьи.

Еще один пример, исследователь И.П. Цамерян дает нам следующую формулировку определения нации: «Нация – высшая форма этнической общности людей эпохи капитализма (буржуазный тип нации) и эпохи социализма (социалистический тип нации), характеризующаяся устойчивой общностью экономической жизни, языка, территории и национального характера, проявляющегося в особенностях ее культуры и быта» [1, с. 64].

Если мы начнем идти в том же темпе, рассуждая о понятии «нация», то нам естественно могут возразить, что нельзя ограничиваться только понятием «национальность» применительно к понятию «нация», ведь были и другие понятия, например, термин «народ», к примеру, есть украинский народ, белорусский народ и т.д. Но было и такое словосоче-

тание, как «советский народ». Ну, а последнее никак не увязывается с «высшей формой этнической общности». Приведем определение из советского энциклопедического словаря: «Народ – все население определенной страны» [1, с. 87].

Поводя итоги рассмотрения, мы можем выделить следующие моменты:

1. Большевики, как партия пролетариата, не видели существенных различий между понятиями «нация» и «национальность» и ввиду этого интересы пролетариата стояли выше интересов каждой в отдельности нации.

2. Право нации на самоопределение оказалось пустым лозунгом, воспользовавшись которым большевики удержались у власти.

Список использованных источников

1. Цамерян И.П. Теоретические проблемы образования и развития советского многонационального государства. – М.: Наука, 1973. – 295 с.
2. Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сб. избран. статей и речей. – М.: Партиздат ЦК ВКП (б), 1937. – 232 с.
3. Шаумян С.Г. Избранные произведения. Т.1. 1902–1914 гг. – М.: Политиздат, 1978. – 511 с.
4. Калтахян С.Т., Калтахян А.С. Шаумян. – М.: Мысль, 1981. – 230 с.
5. Большой юридический словарь. – М.: Инфра-М, 1997. – 790 с.
6. Федерализм. Энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М, 1997. – 288 с.
7. Сартр Ж.П. Проблемы метода. – М.: Прогресс, 1994. – 240 с.
8. Калтахян С.Т. Марксистско-ленинская теория нации и современность. – М.: Политиздат, 1983. – 367 с.
9. Ваграмов Э.А. Национальный вопрос в борьбе идей. – М.: Политиздат, 1982. – 336 с.
10. О некоторых понятиях теории нации. – Фрунзе, 1968. – 150 с.

Б.А. Кеңес, А.С. Аманова

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Kenes.bekzat@mail.ru

ҚЫНАДАЙ ҚЫРЫЛҒАН ҚАЗАҒЫМ (АШАРШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ГАЗЕТ МАҚАЛАЛАРЫНА ТАЛДАУ)

Андатпа. Мақала қазақ халқының тарихында болып өткен, ең ауыр соққы болған ашаршылық жайлы. Жалпы осы ашаршылық жайлы газеттерде шыққан оқиғаларды талдау жасалады. Қазақ халқының босып, өлуіне әкелген ең қиын бастан кешкен оқиғалары ұсынылады.

Тірек сөздер: ашаршылық, ұжымдастыру, трагедия, тоталитарлық, әділет, зұлмат.

Аннотация. Статя посвящена голоду, который стал самым тяжелым ударом в истории казахского народа. Проанализированы опубликованные в газетах статьи о голоде. Представлены самые сложные события, приведшие к опустошению и гибели казахского народа.

Ключевые слова: голод, коллективизация, трагедия, тоталитарность, справедливость, злодеяние.

Summary. The article is devoted to the famine, which became the heaviest blow in the history of the Kazakh people. Articles about the famine published in newspapers and magazines are analyzed. The most difficult events that led to the devastation and death of the Kazakh people are presented.

Keywords: hunger, collectivization, tragedy, totalitarianism, justice, atrocity.

Қазақ халқының трагедиялық кезеңдері, ең біріншіден, жоңғар шапқыншылығымен байланысты көрініс табатын «Ақтабан шұбырынды» трагедиясымен еске түседі. Халқымыздың тарихының тағы бір тарихының тағы бір трагедиялық беті ол елдің санасына ауыр жара салған, ұлт ретінде жойылып кетуіне, елдің 70 жыл қорқақтыққа, өзінің қалыптасқан тілін, дінін ұмыттыруға апарған ашаршылық еді.

Бәрімізге белгілі ашаршылықты кеңестік дәуірде ашаршылтың жабық тақырып болғаны белгілі. Баспасөзде ол жайлы сөз қозғамайтын. Отыз екінші жыл нәубеті онашада, от бастарында ғана сыбырлап, қорыққан күйінде айтылушы еді. Көшпенді жұртты қынадай қырған ашаршылық зұлматының ажалды тырнағынан ешбір қазақ отбасы, әулеті дін-аман құтыла алмады. Сондықтанда халықтың ет жүрегіне, санасына ауыр жара салынды. Естен шықпады. Тоталитарлық стандарт жеңген, коммунистік партияның біріктіргіш күші мойындалған заманның өзінде жақ ашары болмады. Алайда аштықтың миллиондаған жазықсыз құрбандарын совет өкіметі жылдары ашық еске алу мүмкін еместі.

Осы ашаршылықты зерттеу барысында көптеген газеттерді оқыдым көбісі ашаршылықтың 80 жыл болуына байланысты жазылған мақалалар. Жалпы қазақ қоғамы, газет беттері тәуелсіздік алғанан кейін ғылыми жұмыстар, зерттелулерді басталған болатын. Осы ашаршылықты әрі қарай зерттеп, әрдайым есте тұту керек. Олай етудің басты себебі сол ашаршылық тұтқиылдан немес табиғаттың әрекетінен емес-ті. Ол патша заманында негізделіп, кеңестік кезеңде өрістетілген нәубет еді. Большевик билік жол берген зұлмат қазақ халқының жер бетінен жойылып кетуіне қаупін тудырды. Аштық құйынына бақандай 90 жыл өте шығыпты.

Ашықтық пен қайта құрылымдау саясатының одағы және аза тұтушылардың санасын жаулап алған сауданың рухани еркіндігінен біртіндеп құтылу. Бәрімізге белгілі, 1986 жылғы көтеріліске байланысты болған «Кіші 37-жыл» бұралқы дауылдары өтіп, Қазақстандағы демократияның «алтын ғасыры» басталуымен біз ақтанда мол тарихымызды сын көзбен зерттей отырып бай тарихымызды жаңғыртуға кірістік. Тоталитарлық дәуір тыйым салған саяси жаза мен аштық шындығы 1988 жылдан бері қазақ баспасөзінің қызу талқысына түсті. Сол жылы сталиндік лагерьдегі ауыртпалықтан оралған «халық жауларының» бір топ әйелдері Мәскеудегі «Мемориал» қозғалысының

мақсатын қолдайтын хаттар жариялады. Бір топ жас қаламгерлер 1930 жылдардағы қуғын-сүргін және 1932 жылғы ашаршылық құрбандарын мәңгілікке есте қалдыру мақсатында іс-шаралар өткізуді ұсынды. Екі үндеуде де бейкүнә жандардың рухына символикалық ескерткіш орнату мәселесі көтерілді. Сценарий авторлары қажетті қаражатты жинау үшін арнайы есепшот ашты. Мәселе сталиндік қуғын-сүргін құрбандарының адал есімдерін қайта тірілтуді көздеген қорғалыстың дамуымен жалғасты. Біздің іс-әрекеттеріміздің Мәскеу қозғалысын сынауынан айырмашылығы мынада: сталинизм саяси қуғын-сүргіндерді әшкерелеу қылмысы ғана емес, сонымен бірге сталиндік-большевиктік бұрмалаушылықтардың ең қайғылы салдары- жадымызда халқымыздың айтып жеткігісіз трагедиясының символындай болып «32» деген қанды цифрлармен жазылып қалған алапат аштықтың да шындығын ашу мәселесі күн тәртібінде жатты.

Енді ең алғашқы баспасөздердегі мақалаларға тоқталайық. Саяси бұрмалаулар жылдары жазық сыз жапа шеккендер мен олардың ұрпақтарының, жазушылар, ғалымдар, журналистер, өзге де жұртшылық өкілдерінің қатысуымен 1988 жылы құрылған ұйымдастыру комитеті 1989 жылдың сәуірінде қозғалыс белсенділерінің ұйысу конференциясын өткізді. Сол құрылтайшылық жиналыста Қазақстан «Әділет» тарихи-ағарту қоғамы шаңырақ көтерді. Халықты орны толмас қасіретке душар еткен кеңестік солақай реформалар құрбандарына ескерткіш қою мәселесі «Әділет» қоғамы қызметінің маңызды бағыттарының бірі ретінде танылды. Оған жер-жерден қолдау көрсетіліп жатты. «Әділеттің» зерде кітабын жасау ісі жұртшылықтың өз шаруасына айналды.

Мәселен, қоғам идеясына Жамбыл облысындағы Сарысу аудандық өлкетану мұражайының директоры Төкен Макашев алғашқылардың бірі болып үн қосты: көнекөз қарттар аузынан жалпы санының үштен екісінен айырылған аудан халқының бастан кешкен қияметтері жайындағы естеліктеін жазып алды (сол қаралы кезеңді бүгінде Саудақентте ашаршылық құрбандарына қойылған ескерткіш еске салып тұр). Алматыдағы Қазақ университетінің тарих факультетінде оқытушылар Талас Омарбеков пен Қамбар Атабаевтың жетекшілігімен «32-нің зұлматы» атты ғылыми-зерттеушілік үйірме құрылды. Студенттер ғылыми экспедицияларға шығып, аштықтың тірі куәлерінің естеліктерін жинады. Іздестіру жұмыстарының нәтижелері бойынша конференциялар өткізілді. Күштеп ұжымдастырудың, алапат ашаршылықтың жасырын деректерін іздеумен Орталық мұрағат директоры Марат Хасанаевтың қамқорлығы арқасында құрылған мұрағатшы жастардың тарихи-ағарту бірлестігі де шұғылданды. Жекелеген ғалымдар бұл тақырыпқа елеулі ғылыми жұмыстар жазды. Тарих және этнология институтында іргелі зерттеулер жүргізілді. Тарихымызға жаңаша көзқарас қалыптасты [1, 4 б.].

Зұлматтың кесірінен елге бігілі қазаққа жаны ашитын, бір елді өздері асырап отқан байларымыздыда қудалауға ұшыратты. 1928–1932 жж. бірінші бесжылдық тұсын да қазақ байларының тәркілеу саясаты күшіне еніп, кеңестік билікке қарсы «Әлеуметтік қауіпті элементтерді» іздестіруге, оларды күштеп жер аударуға ұласты. Әсіресе, қазақ байлары, қазіргі тілмен айтқанда қазақ меценаттары қудаланды.

Ұжымдастыру науқанында Жетісуға әйгілі ірі ауқатты әулет Маман отбасынан 1720 ірі қара, 13 ақ үй, 13 ағаш үй тәркіленген. Бұл әулеттің мүшелері қазаққа пайдалы істер жасаумен танылған еді, айталық ғылым-білімнің қадірін ұққан Есенкүл Маманов жақсы роман жазған адамға бәйге жариялаған болатын; Семей округінен Құнанбай – Абай ұрпағынан Шәкәрім, Тұрағұл қудаланғаны белгілі. Сол кезде Тұрағұлдан небәрі 36 мал басы тәркіленген екен. Семей қаласындағы ет және тері өнеркәсібінің негізін қалаған, 1918 жылы М. Әуезовтің өтінішімен «Абай» журналын шығаруға қаржылай демеушілік танытқан, ірі қазақ байларының бірі Қаражан Үкібаевтың мүлкі кәмпескеленеді. Батыс өңіріндегі ауқатты адамдардың бірі, Сырым Датұлының шөбересі Салық Омаровтың мал-мүлкі тәркіленіп, өзі Жетісуға жер аударылды. Ол кезінде Жаһанша Досмұхамедовтың Санкт-Петербургке оқуға түсуіне қаржылай көмек көрсетіп, Алаш әскерлеріне өзінің 200 жылқысын берген. Сол сияқты Тұрағұл Ибрагимов алашордашы ретінде Халел Ғабасов, Мұстай Молдабаевпен бірге Сібірге жер аударылған.

Ал ұлттық зиялы қауым өкілдері, материалдық жағынан шіріген бай болмаса да, рухани жағынан шіріген бай болмаса да, рухани жағынан өте бай болмаса да, рухани жағынан өте бай адамдар ретінде қоғамға аса қауіпті саналы, олар ұжымдастыру науқанында тәркілеудің екінші тобына енгізілді. Осылайша 1930 жылдар басталған байларды тап ретінде жою науқаны, 1918–20 жылдардан бастап бастау алатын саяси қуғын-сүргінді одан ары өршітті. Тәркілеуге тартылған адамдар 3 категорияға бөлінген еді: Біріншісі – концентрациялық лагерге жабылды; екіншісі – шалғай жерге жер ау дарылды; Үшіншісі – колхоздардан тыс жерлерге қоныс аударылды. Жаппай тәркілеудің азабын өзге ұлт өкілдеріде тартты [2, 7 б.].

Осынау зұлмат заманда Голощекиннің бетіне барып халықтың мұн-мұқтажын, жағдайын ескетпегенбе деген ой туады. Осы жайында газет беттеріндегі мәліметке сүйенсек.

Голощекиннің Мәскеуге сапары кезінде болған оқиға сақталған. Шілде-тамыз айларының дәл осы күні Ақтөбе вокзалына Қазақ АССР диктаторларының мыңдаған пойызы тоқтайды. Платформада жиналған қалың жұрт алдында сөз сөйлеуге үкіметтік вагоннан өлкекомның басшысы шығады. Ел ішін жайлаған ашаршылықты әдеттегісінше, «тап жауларының малды жаппай сойып тастауды әдейі ұйымдастырған тіміскілік зымиян әрекеттерінің салдары» ретінде түсіндірмек болуы ықтимал. Бірақ сол жолы ол құдіреті үстем сөзін сөйлей алмайды.

Көпшілік назары топты жарып алаңға шыққан жайдақ арбаға ауады. Арба үстінде отырған жүдеу шал өте әйгілі тұлға болатын. Ол кезінде қазақтардың шұрайлы жер-суын тартып алып, өздерін шөлге ығыстырған патша үкіметін Мем-дума мінбесінен өткір сөзімен сынаған қайраткер-тін. Сонда ол биліктің «ішкі Ресейдегі 130 мың помещиктің мүддесін қорғау үшін» қазақтарды ата қонысынан қуып «ренжітіп отырғаны Мемлекеттік думаның есінде болсын», қазақтар солшыл партияларға іш тартады, олардың жекеменшік жерлерді мәжбүр ету жолымен бөліп алу арқылы шаруалар мұқтажын женуге ұмтылуы дұрыс деп мәлімдеген еді. Кейін большевиктер қатарына кіріп, Орал облысының әділет комиссары, ақ гвардияшылар түрмесінің тұтқыны, Қаратаев атты әскер бригадасын құрушы қызыл партизан, Шығыс майданының 4-ші Армиясындағы Қазақ бригадасы саяси бөлімнің меңгерушісі, Қазақ өлкесін басқару жөніндегі Әскери-революциялық комитеттің мүшесі, Қазақстан кеңестері алғашқы екі съезінің делегаты болды. Ал ол 72 жастағы зейнеткер Бақытжан Қаратаев еді. Сіңірі шығып, тізесі қалт-құлт еткен дімкәс ұарт тарантас үстінде түрегеп тұрып, қазақ коммунистерінің көсемін жазғырған сөздер айтқан екен. Революцияның қасиетті мұраттарын арамдап, қазақтарды шыбынша қырғанын, аштық қасіретіне ұшыратқанын ашық айтыпты. Бұл үшін республиканың бірінші басшысы жауапты екенін жұртшылық алдында бетіне басқан көрінеді. Голощекин: «Шал шаршап қалыпты» – деп күбір етіп, кері вагонға сүңгуге мәжбүр болған.

«Шаршаған шал» көп ұзамай аштықтан өледі. Жазба мұрасының қырғынға ұшырауына Голощекин ғана емес, оның айналасындағы қазақ қайраткерлері де жауапты деген тұжырымға келді. Б. Қаратаевтың пікірінше, мәселе олардың екіжүзділігінде, «қазақ істеріне жүліктік тұрғыдан келуінде» жатыр. Қазақтың осындай масқара аштыққа ұрынуын қарт революционер ұлттың «көсемдерінің» құлдыққа салынуы мен ләббай-тақсырлап бойұсынушылықтан басталған рухани азғындықтың салдарынан қазаққа осындай масқара ашаршылықты жатқызды. Тиісінше, ол автономиялық республиканың басында отырған қазақтарды шын мәнінде «мансапқор, алаяқ, портфолио» («мансапқор, алаяқ, портфолио мар») деп айыптады. Солардың бірі санатындағы Қазақ өлкепарткомының Бюро мүшесі, республика Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы Ораз Исаев 1932 жылғы тамызда Сталинге үлкен хат тапсырды. Онда өлкеде орын алып тұрған ахуалды боямасыз баян етті, себепсалдарларын талдады, қиындықтан шығаратын шаралар хақындағы ұсыныстарын тұжырымдады. Сонымен бірге орнаған ахуал үшін өзге бюро мүшелерімен қатар өзінің де жауапты екенін мойындай отырып, «бірінші хатшының көпке мәлім ерекше рөлін» ескере келе, «басшылықта өзіне өзі сын көзбен қарауға қабілеті жетпейтін» орталықтың эмиссары Филипп Голощекин отырғанда – республикадағы ауыр

«жағдайды сауықтыру еш мүмкін емес» деп санайтынын жеткізді. Осындай өз қателіктерін жеткізген қазақ басшылары болды [3, 4 б.].

Шындықты айтып шырылдаған қазақ зиялылары, халықтың ықыласын алып бір елге билігін жүргізе алған қанша белді азаматтар бар барлығын дерлік айдауға немесе атылуға кетті. Солардың бірі алғаш рет ашаршылық туралы поэма жазып, айдауға кеткен ақын Нұрлыбек Баймұратов еді.

Нұрлыбек Баймұратов 1932 жылдың жан түршігелік аштығы туралы қазақ әдебиетінде ең алғашқы шығарманы жазды. Ол былай бастаған болатын. Жалпы Нұрлыбек ағамыз ойындағысын айтпай тынбайтын турашыл болған. Өзінің бақыты да, соры да сол мінезінен болған. Ол кісі советтік асыра сілтеушілік саясатына қарсы болды. Жұртты дүрліктірген атақты ұлы кәмпеске мен колхоздастыру кезінде:

*Ат қойды бүгін бізге Қазақстан,
Малдана мал жидың деп болды дұшпан.
«Кең ойлы кеңесімнің» арқасында,
Аш-арық өлер болдың жоқшылықтан.
Тұрмысқа мәдениетті жақсы жеттік,
Әлдіні пәле жауып тентіреттік,
Қолдағы жалғыз сиыр «йзлишка боп,
Ойласаң су түбіне енді кеттік,
Қолынан келері осы өнерпаздың,
Ашынып заңсыздықта өлең жаздың.
О, жұрттым ақылға сап ойласаңдар,
Күні туып тұр ақылы аздың [4]*

– деп шындықты бұқараға жайып салған. Мұндай өлеңді сол кездегі қазақ пролетар әдебиетінің классиктері жазбады. Себебі қорықты ал Нұрлыбек ағамыз өтірік жазалмайтын, өр ақыны екендігін айғақтайды. Осындай қанша ақынан, қанша бейбіт халқымыздан айырып қалдық... Ашаршылықтың қайғылы тарихын жан-жақты зерттеу үшін зерттеушілер жаңа дереккөздерін табуы керек. Зерттеудің әлеуетті ресурстарының бірі қазақ тіліндегі әдебиет болуы мүмкін. Ресми дереккөздерде кеңес дәуірінің басым бөлігінде ашаршылық туралы айтуға рұқсат етілмеген уақытта, сол кезеңдегі қазақ тіліндегі әдеби журналдарда алдын ала жүргізілген зерттеулер, мысалы, «Жұлдыз», қазақ авторларының ашаршылық тарихын өздерінің романдары мен әңгімелеріне жиі тоғыстырып отырғандығын көрсетеді. Мұндай әдеби дереккөздер апат жағдайында қазақ қоғамын қалпына келтіру сияқты тақырыптар туралы маңызды ақпарат бере алады және қазақтардың кеңес заманындағы ашаршылық туралы қалай еске алғаны туралы нақты мысалдар келтіре алады.

Әдебиеттер

1. Қойшыбаев Б. Танымның қиын жолы // Егемен Қазақстан газеті. – 2012. – 11 сәуір. – Б. 4.
2. Аяған Б. Жұт-жеті ағайынды // Егемен Қазақстан газеті. – 2012. – 25 сәуір. – Б. 7.
3. Қойшыбаев Б. Солақай саясатпен келіспеушіліктер және зерде мақаласы // Егемен Қазақстан газеті – 2012. – 13 сәуір. – Б. 2.
4. Нұржан Қуантай ұлының сұхбатынан. Советтік сүргін мен ашаршылықтан өдгендерді аза тұту күні. // Егемен Қазақстан. – 2002. – 31 мамыр. – Б. 3.

Н.Е. Кузембаев

к.и.н., доцент Высшей школы гуманитарных наук

Павлодарского педагогического университета

e-mail: nurken_pavlodar@inbox.ru

О НЕОБХОДИМОСТИ СОЗДАНИЯ И СОДЕРЖАНИИ РАБОТЫ «СВОД ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПО СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ, КУЛЬТУРЕ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ САРЫАРКИ¹»

Аннотация. Статья посвящена проблеме специфики содержания и подготовки рукописи издания свода исторических источников по средневековой истории, культуре и исторической географии Сарыарки. В работе отмечается необходимость этого издания для казахстанской исторической науки.

Ключевые слова: Сарыарка, восточное источниковедение, свод исторических источников.

Андатпа. Мақала Сарыарқаның ортағасырлық тарихы, мәдениеті мен тарихи географиясы бойынша тарихи деректер жинағы басылымының қолжазбасы мазмұны мен дайындығының ерекшелігіне арналған. Жұмыста бұл басылымның қазақстандық тарих ғылымы үшін қажеттілігі атап өтілген.

Summary. The article is devoted to the problem of the specifics of the content and preparation of the manuscript of the publication of a set of historical sources on the medieval history, culture and historical geography of Saryarka. The paper notes the need for this publication for Kazakh historical science

Сарыарка – регион с богатейшей историей и культурой, сыгравший важную роль в становлении и развитии многих кочевых государств в эпоху средневековья, слабо освещен в исторических письменных источниках. Это обстоятельство послужило основой для появления мифа в исторической науке о неисторичности этой историко-культурной и географической области. Попытки возвеличить историческую роль этого региона неизменно сталкивались с упреками в отсутствии надежных ис-

¹ Это исследование финансируется Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан (Грант № AP14871258 «Историография, история и историческая география сердца Великой Степи – Сарыарки в VI–XII веках»).

торических данных для источниковедческого анализа и, как следствие, неоправданности высоких ожиданий исследователей.

Эта ситуация была хороша знакома корифею казахстанской исторической науки – академику А.Х. Маргулану, который заметил: «Громадное степное пространство, лежащее на севере от р. Чу и Сырдарьи и известное у казахов под названием Сарыарка, мало отражено в древних письменных источниках. На протяжении многих веков оно оставалось большой научной загадкой. Те скудные данные, которые иной раз встречаются в малоизвестных сочинениях, практически не обобщены. К сожалению, неизученность территории Центрального Казахстана в историко-археологическом отношении в прошлом породила, в частности, мнение, что в малообитаемых северных степях Казахстана не могли развиваться очаги древней цивилизации» [1, с. 5].

Многолетние археологические и исторические изыскания академика доказали, что Сарыарка – это очаг древней цивилизации, начиная с эпохи бронзы этот регион имел важное значение в этногенезе и культурогенезе казахского народа. Необходимо продолжить работу, начатую академиком А.Х. Маргуланом, решить проблему обобщения дискретных данных и отрывочных сведений в исторических источниках для воссоздания цельной картины исторического прошлого Сарыарки в средневековье. В связи с этим мы решили начать работу над подготовкой рукописи свода на тему «Свод исторических источников по средневековой истории, культуре и исторической географии Сарыарки».

Обзор имеющихся нарративных источников по тематике привел нас к мысли о необходимости выделения не исторических периодов, а групп источников по языку оригинала источника. Это в первую очередь древнетюркские рунические надписи на плато Кошо-Цайдаме в Монголии, посвященные Кюль-тегину, Бильге-кагану и Тоньюкуку, енисейские рунические надписи, древнеуйгурские рунические надписи, в которых содержатся сведения о рассматриваемом нами регионе [2-3]. Эта группа источников ценна прежде всего тем, что содержит информацию из древнетюркской среды, идентичной по социокультурному и близкой по этническому содержанию к изучаемому региону.

Вторая группа источников – это источники мусульманского круга источников, представленные на арабском, персидском и тюркском языках [4-11]. Эта группа источников наиболее информативна в плане содержания ценных исторических и историко-географических сведений. Особняком здесь стоит сочинения «Нузхат аль-муштак», принадлежащая перу арабского географа и путешественника аль-Идриси [12]. Уникальность этого источника состоит в привлечении сведений из не дошедшей до нас рукописи кимекского принца Джанаха аль-Кимаки. Сведения, приводимые аль-Идриси о стране кимеков, уникальны по своему содержанию и содержат богатый материал для историко-географического описания государства кимеков – Кимекского каганата. Не менее значимыми

представляются нам сведения об аскизах, их территории расселения, городах и поселениях, особенностях материальной и духовной культуры. Важное значение имеют сведения мусульманских путешественников Тамима ибн Бахра (IX в.), Саллама ат-Тарджумана (IX в.), Абу Дулафа (X в.), Ибн Фадлана (X в.) и Махмуда ал-Кашгари (XI в.) [13]. Эту категорию источников отличает оригинальность в предоставляемых сведениях и аутентичность.

Третья группа источников представлена китайскими летописными хрониками и записками путешественников [14-18]. Синологами отмечается определенная тенденциозность китайских источников в предоставляемых сведениях о кочевниках. Несмотря на это обстоятельство эта группа источников существенно дополняет наши историко-географические представления о Степной зоне Казахстана в эпоху средневековья.

Четвертую группу источников составляют источники степной устной историологии – сочинения Кадыргали Жалаири, Утемиша Хаджи, их дополняют казахские исторические предания и шежиры, в которых тесно переплетаются информационные сведения из разных исторических периодов [19-23]. Уникальность этой группы источников очевидна – они автохтонны. Порой историческая информация доходит до нас в зашифрованном виде и на первый взгляд не представляет научного интереса, однако источниковедческий анализ произведения позволяет прийти к иным выводам.

Наряду с письменными источниками значительный интерес представляют сведения исторической топонимии, описание археологических артефактов и раскопок, средневековых архитектурных объектов.

Вкупе представленные группы источников составляют Свод письменных исторических источников, создание которого необходимо для проведения фундаментальных исследований по истории, исторической географии и культуре Сарыарки. Поэтому на первом этапе работы необходимо создать основу, источниковую базу письменных источников.

Необходимо заметить, что исследователями еще в советский период уже была проделана большая работа по извлечению и переводу восточных рукописей [24; 8-9; 25]. Эта работа в настоящее время продолжается усилиями коллектива казахстанских и зарубежных ученых Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова [26-27]. Наряду с письменными источниками сотрудниками Института востоковедения под руководством доктора исторических наук, профессора М.Х. Абусеитовой были привезены из зарубежных фондов графические материалы и карты [28]. Этот материал постепенно вводится в научный оборот и окажет существенное влияние на пересмотр наших представлений о национальной истории и культуре.

Таким образом, становится очевидным, что успехи в восточном источниковедении напрямую способствуют решению задачи, выдвинутой в свое время академиком А.Х. Маргуланом по созданию источниковой ба-

зы письменных источников по истории и культуре Сарыарки. Настало время написания истории сердца Великой Степи – Сарыарки в эпоху средневековья.

Список использованных источников

1. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – А.-А.: Наука, 1979. – 360 с.
2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – 452 с.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 111 с.
4. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 1. Извлечение из арабских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова. – А.: Дайк-Пресс, 2005. – 711 с.
5. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным / Отв. редактор М.Х. Абусейтова. Переработанное и дополненное издание. Подготовка к новому изданию, введение, перевод, комментарии, составление указателей М.Х. Абусейтовой и Ж.М. Тулибаевой. – А.: Дайк-Пресс, 2006. – 620 с.
6. Бартольд В.В. Извлечение из Гардизи «Зайн ал-Ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.» // Бартольд В.В. Сочинения. Т. VIII. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1973. – 724 с. – С. 23-63.
7. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Том I. (VII–XV вв.) Арабские и персидские источники. / Под редакцией С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 612 с.
8. Рашид-ад-Дин Сборник летописей. Том I. Книга вторая. / Перевод с персидского О.И. Смирновой. Примечания Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой. Редакция проф. А.А. Семенова. – М.-Л.: АН СССР, 1952. – 316 с.
9. Рашид-ад-Дин Сборник летописей. Том I. Книга первая. / Перевод с персидского Л.А. Хетагурова. Редакция и примечания проф. А.А. Семенова. – М.-Л.: АН СССР, 1952. – 222 с.
10. Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Составители: С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. А.-А.: «Наука» КазССР, 1969. – 652 с.
11. Материалы по истории киргиз и Киргизии. Выпуск I. / Отв. ред. В.А. Ромодин. – М.: Изд-во «Наука» Гл. ред. вост. лит-ры, 1973. – 280 с.
12. Кумеков Б.Е. Сообщение Ал-Идриси (XII в.) о странах кимаков и карлуков. // Казахстан в эпоху феодализма (проблемы этнополитической истории). – А.-А.: Изд-во «Наука» КазССР, 1981. – 192 с. – С. 12-19.
13. Арабские географы и путешественники IX–XII вв. / Вступ. ст., пер. с араб., коммент., тексты и факсимиле Б.Е. Кумеков, Р.Б. Кумекова. Отв. ред. А.К. Муминов. – А.: Дайк-Пресс, 2010. Том 2. – 328 с.
14. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том I. – А.: ТОО «Жалын баспасы», 1998. – LL XIV + 390 с.
15. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М.: Восточная литература, 1961. – 392 с.
16. Түріктер (Тужио). Жыужэндар. Құраст. Қ. Салғараұлы. – А.: Санат, 1999. – 314 бет.

17. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. V том. Әулеттік тарихы жылнамалар. 3-бөлім. – А.: Дайк-Пресс, 2006. – 256 б.
18. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихы жылнамалар. 2-бөлім. – А.: Дайк-Пресс, 2006. – 480 б.
19. Жалайыр Қадырғали. Шежірелер жинағы. – А.: Қазақстан, 1997. – 128 б.
20. Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – А.: Жалын, 1993. – 76 б.
21. Көпейұлы М.-Ж. Шығармалары. Қазақ шежіресі. – Павлодар, 2007. – Т.10. – 445 б.
22. Кудайберды-ұлы Шакарим Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов. Пер. Б. Каирбекова. – А-А.: СП Дастан, 1990. – 120 с.
23. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме /Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдина. Комментарии и указатели М.Х. Абусеитовой. – А.-А.: Гылым, 1992. – 296 с.
24. Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. – М.-Л.: АН СССР, 1958. – 290 с.
25. Волин С. Сведения арабских источников IX–XVI вв. о долине реки Талас // Труды Института истории, археологии и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова АН КазССР. – 1960. – Т. 8. – С. 72-92.
26. Дулати Мухаммед Хайдар Тарих-и Рашиди (Рашидова история): Перевод с персидского языка. 2-е изд. Дополненное. – А.: Санат, 1999. – 656 с.
27. Махмуд ал-Кашгари Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – А.: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с. + 2 с. вкл.
28. Абусеитова М.Х., Додхудоева Л.Н. История Казахстана в восточных миниатюрах. – А.: Дайк-пресс, 2010. – 264 с.

Д.О. Нуканова, А.С. Аманова, А.К. Тисбаева
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
20_dilya_02@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҮРМЫСЫНДА САҚТАЛҒАН КЕЙБІР НАНЫМ-СЕНІМДЕР ТУРАЛЫ

Андатпа. Бұл мақала қазақ халқында қалыптасқан наным сенімдер мен дін мәселелерін зерттеуге, сонымен қатар олардың қазақтардың қазіргі тұрмысына қаншалықты әсер еткенін және қаншалықты сақталғанын анықтауға арналған.

Тірек сөздер: Қазақстан, қазақ халқы, наным-сенім, дін, мәдениет, салт, тәңіршілдік.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию проблем верований и религий, сложившихся у казахского народа, а также определению того, насколько они повлияли и сохранились в современном быту казахов.

Ключевые слова: Казахстан, казахский народ, вера, религия, культура, обычаи, тенгрианство.

Summary. This article is devoted to the study of the problems of beliefs and religions that have developed among the Kazakh people, as well as to determine how they have been preserved, how much they have changed in the modern life of the Kazakhs.

Keywords: Kazakhstan, Kazakh people, faith, religion, culture, customs, tengrianism.

Әрбір мәдениеттің құраушысы – дін. Қай заманда болмасын бұл белгіленген жағдаятты біз тарихтың әр кезеңінде байқаймыз. Бұндай құбылыстың болуын өзінің еңбегінде Д. Пивоваров жақсы түсіндірген:

«Шынайы мәдениет дін болып табылатын адамгершілік құндылықтардан бөлінбейді. Дін дағдарысымен зайырлылық сөзсіз өзінің болмысын тоқтатады және онымен байланысты мәдениет, экономика және қоғамның саясаты хаосқа түседі» [1, 16-17 б.].

Бұл сөздер қоғамның дінсіз өмір сүруінің мәнсіз екендігін белгілейді және ол шынымен де солай. Сондықтан адам баласы әрбір кезеңде өзінің өмірін, табиғатты, қоршаған ортаны дінмен не болмаса белгілі бір тылсым күшпен байланыстырады. Қазақстан территориясындағы халықтардың өмірінде де бұл заңдылық орын алды, қазақ халықтарының дәстүрлі діні ислам болып саналады.

Қазақстан мың жылдан астам уақыт бойы ислам әлемінің бір бөлігі, ал сунниттік тұрғыдағы мұсылман діні – оның халқы бірегейлігінің ажырамас бөлігі болып саналады. Мұсылман мәдениетіне баулу Қазақстандағы ғылым мен мәдениеттің дамуына қуатты серпін берді. Бір жағынан, архаикалық культтердің орнына ислам қазақ халқының адамгершілік көтерілуіне, зияткерлік және мәдени прогресіне ықпал етті. Екінші жағынан, ислам мемлекеттілікті, этникалық және мәдени сәйкестікті сақтаудың негізгі факторларының біріне айналды. [2, 137 б.].

Бұл ретте қазақ даласында ислам дінінен басқа діндер немесе сенімдер өмір сүргендігін естен шығармау абзал. Қазақстан территориясын мекендеген ежелгі түркі халықтарының діни наным-сенімдері алуан түрлі болды. Көне түріктік наным-сенімдер элементтерінің әлі күнге дейін қазақтардың діни санасында бейнеленетіндігін, өзіндік уникалды феномен ретінде атап өту жөн.

Біз білетініміздей, түріктердің ең басты сенімі Тенгризм болған. Тенгризм өзінің бастауын ерте замандардан алады. Оны Л.Н. Гумилевтың еңбектері растайды: «Басты Хундардың сенімі Тенгризм болды. Хундар жыл сайын көктемде ата-бабаларына-аспан-жер-рухтарға құрбандық шалды [3, 73 б.].

Л.Н. Гумилев ғалым еңбегінен келтірілген үзіндісіндегі хундар – Орта Азия территориясындағы ежелгі дәуірдегі тайпалар одағы, түркі халықтарының арғы тегі. Негізінен Тенгризм терең мәнді Аспан ғана емес, қазақ халқының алғашқы діни сенімдерін туғызған діни бастау да болды. Жер мен Су адамдар үшін дүниенің ортасында тұрған табыну заттары болды. Тенгризмнен бөлек халық арасында шаманизм де кеңінен таралған болатын.

Шамандық дегеніміз адамның күнге таң қалып, оған ғибадат етуі; айды көріп, оған тағзым етуі; адам табиғаттағы барлық нәрсеге табынған, онда ол осы түсініксіз күштің бар екенін, мәңгілік екенін байқады, ол көк аспан деп атаған нәрсе – Көк Тенгри. Шаманизмнің

пайда болуы – бұлатап айтқанда, табиғатқа жалпы тағзым ету. Қазіргі тұрмыста біз көп жағдайда исламның қазақтың көне шаманизмімен ұштасып жататынын байқаймыз [4, 49 б.].

Көптеген деректер шаманизм мен исламның тығыз қарым қатынасы жайлы баяндайды:»Еуропалық Ресейдің шығыс провинцияларында ежелгі халықтар финдер мен түріктер мекендеген. Бұл шетелдіктер пұтқа табынушылық бақсылық сенімін мойындады және олардың аз ғана бөлігі магометандықтар болды», – деп жазады С.Чичерина [5, 1 б.].

Бұл жердегі «магометандықтар» деп тұрғаны Мұхаммед пайғамбардың жолын қуғандар, яғни ислам дініне сенетіндер. Бұл мәселені өзінің «Следы шаманства у киргизов» атты еңбегінде Ш. Уалиханов та қозғайды:

«...Шаманистік әдет-ғұрыптар мен шамандық демонологияға қатысты, менің ойымша, қырғыздар моңғолдарға қарағанда бай. Мен шаманизмді қырғыздарда моңғолдарға қарағанда таза деп айтқым келмейді; керісінше, қырғыздарда ол мұсылмандық нанымдармен араласып, мұсылман деп аталатын бір сенімді құрады, бірақ [олар] Магометті білмеді, Аллаға сенді және сонымен бірге онгондарға құрбандық шалды, мұсылман әулиелерінің қабірлері шаманға сенді және магометандық ходжаларды құрметтеді. Отқа табынған бақсылар мұсылман періштелерін онгондармен бірге шақырып, Алланы мадақтаған. Мұндай қарама-қайшылықтар бір-біріне кедергі келтірмеді және қырғыздар мұның бәріне бірге сенді... Жоғарыда келтірілген мысалдардан бұл аралас сенімнің негізі шаманизм болғанын көруге болады» [4, 48 б.].

К. Губарев болса, қазақтарды басқа халықтармен салыстыра отырып, олардың ислам дініне аса жақын болмағаны жайлы жазады: «Жалпы, қырғыздар өркениетке өте жақын, өйткені олар басқа мұсылмандар сияқты фанатиктер емес: молдалар мен ахундардың көздерінде татарлар мен Кавказ тауларының осы адамдарға қатысты қасиеттілігі мен мінсіздігі жоқ, олар кейде Құранды оқыған адамдарға салт-жоралар жасауға жүгінеді» [6, 373 б.].

Бірақ қазақтардың осындай іс-әрекеттері сенімсіздіктен емес, көрші мұсылман елдері – Қоқан мен Хиуаның қанаушылық әрекеттерінен еді. Сырдария қазақтарының бастығы, коллеждік кеңесшісі О.Я. Осмоловский былай деп жазды: «малдан қырықыншы бөлікті алуды анықтайтын барлық магометандық заңдарға қарама-қарсы қоқандықтар түрлі зорлық-зомбылықтың көмегімен жыл сайын 6 қошқарға дейін және бай қырғыздардан екі есе көп жинайды. Қоқандықтар егіннің үштен бір бөлігін наннан алды, ал бекіністер кезінде көшіп келген кейбір қырғыздардан харадждың орнына астықпен пісірілген нан мен тары ботқасын алды. Харадждың қатарына отын, көмір, шөп жинау жатты» [7, 212 б.].

Соған қарамастан қазақтар исламға адал болды және мұсылман міндеттерін сақтай отырып, дін жолымен жүрді.

«Ешкілердің жүні де бекер емес. Олар жылына бір рет, мамырдың соңғы күндерінде кесіледі. Кидыртудың алдында олар ешкіден жиналған барлық қылшықтарды алып тастауға тырысады – ең жақсы сорттары Орынбор шарфын жасауға арналып, жұқа және нәзік мамық жүндер жиналады. Қырғыздардың өздері ... олар қалған қалдықтардан өздерінің дұғаларын дайындайды (жайнамаз); қалғаны орыс саудагерлеріне тапсырылады» [8, 59 б.].

Бұл жердегі айтылып отырған жайнамаз – исламдініндегі бес уақыт намазды орындауға арналған кішігірім кілем. Ал бес уақыт намаз ислам дініндегі бес қағидаттың біреуі болып саналады. Келтірілген үзіндіден қазақтардың ислам қағидаларын берік сақтағанын байқауға болады.

Жазық даладағы барлық діндер бір бірімен байланысты болды және әртүрлі діндердің халықтар арасында таралуы қалыпты жағдай еді. Зороастрылықпен де солай. Зороастризм сақтар мен массагеттер заманында, VI–VII ғғ. пайда болды және Қазақстанда кеңінен таралды. Жетісу аумағында, Қостөбе және Краснореченск қалашықтарының қираған жерлерінде, сондай-ақ жергілікті материалдық зороастрылық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін куәландыратын көптеген ескерткіштер сақталған. Бұл Персияның зороастрылық мәдениетінен ерекшеленеді және Қазақстанда Тенгри, Жер-Су, Ұмай, шаманизм, Митралар және т. б. мәдениеттерінің әсерін бастан кешірген зороастризмнің басқа түрі болғанын куәландырады [9, 70 б.].

Зороастризм басқа діндерге қарағанда көшпелілердің мәдениетіне, тұрмыс салтына көп ықпалын тигізді. Қазіргі қазақ халқында тойланатын Наурыз мерекесінің түп тамыры осы дінмен байланысты. Сонымен қатар от культін де қазақ халқы осы діннен алған болатын.

Қазақтар арасында отқа табыну өте дамыған болатын. Отқа табиғаттан тыс қасиет пен сиқырлы күш жатқызылды, олар «зұлым рухтардан» тазарту, қамқоршылық немесе қорғаныс және т.б. рәсімде қолданылды. Қазақтарда қысқы қораларда «арам күштер» бар деген сенім сақталған және олардан тазару үшін олар адамдар мен малдарды өткізетін екі үлкен от жаққан. Бұл рәсім «аластау» деп аталады және ол қазіргі кезде де халықтың тұрмысында көп қолданылады. Сонымен қатар үйге келін түсірерде жасалатын отпен байланысты рәсімдер әлі де сақталған:

«От әулие, қасиетті деп құрметтеледі ... Қалыңдық жаңа отбасына алғаш келгенде, күйеуінің киіз үйіне кіріп, оттың құрбанына бір қасық май құйып, сәлем жасап, басын шайқап: «Аруах жолы болсын», – аруах (ата-бабалар рухы), риза бол! – деп айтуы керек» [9, 208-215 б.].

Қазақтар үшін әруақтарға сенімді (исламға дейінгі ата-бабалар рухын құрметтеу) исламның қасиетті кітабымен ұштастыру жөн және бұл назар аударарлық жәйт болса керек. Халықтық, исламға дейінгі және нормативтік ислам бастау болған мұндай рухани синкретизм қазіргі қазақ азаматының рухани мәдениеті мен тұрмысының құрылымына

елеулі ықпал етеді. Аруаққа сиыну, аруақты қастерлеу – қазақ үшін имандылық жолы, бұл дегеніміз жауапкершіліктің басты моральдық-этикалық құрылымының бірі.

Аруақтарға табынушылық Ғабит Мүсіреповтың шығармасында жақсы баяндалған:

«Онымен шайқасқан Мүсіреп пен Садыр, Артықбай, оны қоршап алып, көне әдіспен емдей бастады. Алдымен олар жебені тартып алды, содан кейін оны жарадан ағып жатқан қанға батырып, ауруды жою үшін «ұшықтау» рәсімін жасады.

Дұға естілді:

– Ушык! Ушык! Ушык! Емдеуге көмектесіңіз, Юсуп пайғамбар! Ушык!.. Ушык! Ушык!.. Бұл біз емдемейміз, Алдайдан шыққан қара бақсы емдейді! Ушык! Ушык! Ушык!» [2, 7 б.]

Ата-бабаларды, жергілікті желеп-жебеуші рухтарды құрметтеуге негізделген бұл ғибадат табынушылық феодалдық қоғам идеологиясында (санасында) жеке отбасы ғана емес, бүкіл ру-тайпалардың әлауқатының артуы деп түсінгендіктен қоғамның әлеуметтік саласына бойлай енді. Сол себепті бұл айрықша құбылыстың сарқыншақтары бүгінгі таңда да берік орын алып отыр.

Уақыт өте келе әртүрлі діндердің пайда болуы мен таралуы аясында, Ұлы дала төңірегіндегі халықтардың сенімінде, дүниені қабылдауында біршама өзгерістер орын алды. Христиан, буддизм діндері қазақтың рухани өміріне бойлай ене бастады. Бұны төменде кетірілген деректер растайды:

«Көптеген наймандар сияқты, Күшлік бастапқыда христиан (несториандық) болған; бірақ содан кейін ол гурханның бұрынғы қалыңдығына үйленді, ол оны пұтқа табынушылық сеніміне алып келді (мүмкін буддизм). Сонымен қатар мұсылман қозғалысының бас жетекшісі хорезмшах Мұхаммед Күшлікті әділетсіз айыптап, Хорезм әскерлерінің каракытайларға қарсы жеңісінің жемісін пайдаланып, мұсылмандардан адал сенімді алып тастады деп айыптады» [7, 39 б.].

«Біздің заманымыздың I ғасырында Қазақстан аумағына Үндістаннан келген сауда керуендерімен бірге алғашқы әлемдік діндердің бірі буддизм де еніп кетті. Буддизмнің негізгі қағидасы үйлесімділік пен бірлік болды. Көшпелілерді күшті мемлекетке біріктіру үшін буддизмдегі бірлік принциптерінің бірі пайдаланылды».

Алайда бұл діндер қазақтың рухани мәдениетінде ұзақ сақтала алмады. Себебі, қазақтардың өмірінде бұл діндерге тірек болатындай жағдай болмады, қазақтар арасында тайпалық құдайларға табыну салты басым еді және рулық-туысқандық қатынастар берік болды.

Ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстан территориясындағы діндер тақырыбын оқыту және зерттеу отандық тарихтың құрамдас бөлімі болып табылады. Барлық діндердің дамуы тарихы болғаны сияқты Қазақстандағы діннің өзіндік тарихы болып, елдің ежелгі және

орта ғасырларындағы мәдени және рухани өмірінде елеулі рөл атқарды. Қазақтар жаңа діндерді қабылдай отырып, ғасырлар бойы сақталып келген наным-сенімдерін осы діндермен ұштастыра білді. Соның арқасында біздің өзіміздің дәстүрлер мен салт-жоралғылар қалыптасты және әлі күнге дейін қолданылып келеді. Тұжырымдай келгенде, бұл діндердің әрқайсысы қазақ халқының тарихын және мәдениетін қалыптастырушы факторы ретінде қазақ халқының өзіндік өркениетінің негізін қалады деген ойға келеміз.

Әдебиеттер

1. Пивоваров Д.В. Бытие культуры: сакральное и светское. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 1994. – 254 с.
2. Орынбеков М.С. Верования древнего Казахстана / М.С. Орынбеков; Казакстан даму институты. – Алматы, 1997. – 152 с.
3. Гумилев Л.Н. История народа хунну / Сост. и общ. ред. А.И. Куркчи: в 2-х книгах. Кн. 1. – М.: Институт ДИ-ДИК, 1998. – 448 с.
4. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов // Собр. соч.: В 5 т. Т. 4. Составители: Б.Е. Кумеков, В.Н. Настич, В.К. Шуховцов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – 461 с.
5. Чичерина С.В. Как началось дело просвещения восточных инородцев – М.: Книга по требованию, 2011 – 97 с.
6. Губарев К. Киргизская степь (посвящается Чокану Валиханову). – М., 2011 – 18 с.
7. Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40 годы XIX века. – Алматы, 1992. – 400 с.
8. Шорманов М. Казахские народные обычаи. – Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005. – 250 с.
9. Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 204 с.
10. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 / Составители: В.Я. Басин, Е.В. Ерофеева, Б.Е. Кумеков, В.Н. Настич. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, – 1984. – 432 с.

Г.Е. Отепова

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

e-mail: g.otepova.hist@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ А. МАРГУЛАНА

Аннотация. Академик А.Х. Маргулан оставил огромное количество трудов, посвященных исследованию и изучению вопросов, связанных с историей, археологией, этнографией, культурой Казахстана. В статье автор рассматривает основной круг вопросов, которые исследовал академик Маргулан, посвященных изучению культурно-исторического наследия казахского народа, на примере его основных монографий и работ.

Ключевые слова: история древнего Казахстана, историческое наследие, труды А. Маргулана, эпоха бронзы, Центральный Казахстан.

Академик А.Х. Маргулан – гениальный ученый, широко и глубоко исследовавший этническую историю, материальную и духовную культуру казахского народа. Научное наследие А.Х. Маргулана включает в себя фундаментальные труды по истории архитектуры, археологии, этнографии, образования казахских племен и Казахского ханства. Он исследовал эпические сказания и прикладное искусство казахов, наследие Ч. Валиханова и Абая, писал о Коркыте, Манасе, о письменности казахов. А. Маргулан не только основоположник археологической науки в Казахстане, именно он научно обосновал и доказал, что казахский народ является преемником древнейшей цивилизации с высокоразвитой культурой. По результатам многолетних археологических раскопок он опроверг существовавшее мнение о том, что у кочевого народа не было очагов культуры.

А.Х. Маргулан – автор более 400 различных научных трудов. Ученый обследовал ранее неизученное обширное пространство, каким являлся Казахстан, по всем отраслям гуманитарных наук. Сегодня хотелось бы остановиться на анализе его основных работ, посвященных изучению исторического наследия казахского народа. Хотя свою научную и творческую деятельность А. Маргулан начинал как филолог, литературовед, наибольшее количество его трудов посвящено именно исследованию и изучению вопросов, связанных с историей, археологией, этнографией Казахстана.

В студенческие годы появляется одна из первых его работа, «Извлечения из арабо-персидских и китайских источников (1927–1928)» [1]. Эта книга представляет собой публикацию студенческих конспектов А. Маргулана и дает представление об основных проблемах изучения древнетюркского периода Великой степи, а также о научном потенциале и творческих планах самого автора.

А. Маргулан прошел маршрутами караванных путей и кочевков казахов тысячи и тысячи километров, отыскал десятки археологических памятников, всесторонне их исследовал и систематически описал. Именно Маргуланом были обнаружены и основательно изучены следы древней городской культуры Южного Казахстана в бассейнах рек Сыр-Дарья, Таласа и Чу. Он произвел археологические раскопки на Отраре, Таразе, Сайраме, Сыгнаке, Сарайчике. Результатом этих исследований стала изданная в 1950 году монография «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана» [2], в которой впервые были описаны крупнейшие центры городской цивилизации, дан их глубокий научный анализ.

Особое место в научно-исследовательской деятельности, творчестве А.Х. Маргулана занимает архитектура Казахстана. Археологические раскопки, проводимые А. Маргуланом, позволили изучить обширные комплексы памятников древней строительной культуры, выяснить типы и конструкции сооружений, определить строительные приемы, господ-

ствовавшие на территории Казахстана, начиная с эпохи бронзы до позднего средневековья. В 1959 году выходит коллективная монография (А. Маргулан, Т. Басенов, М. Мендикулов) «Архитектура Казахстана» [3], в которой Маргулан написал раздел «Архитектура древнего периода». В данной работе автор рассматривает общие черты развития строительного дела в период первобытнообщинного строя. Также описывает поселения, жилые сооружения, металлические постройки и их типы эпохи бронзы. В начале автор статьи дает краткую характеристику социально-экономических условий рассматриваемого периода, показывает состояние других отраслей культуры и строительной техники, а затем дает описание и анализ отдельных памятников архитектуры и особенно выдающихся произведений зодчества.

Одним из важных направлений научной деятельности А. Маргулана является исследование жизни и деятельности Ч. Валиханова, которому он посвятил более 50 статей. Со студенческих лет, работая в архивах Ленинграда, Москвы, Омска и др. городов, он собирал материалы о выдающемся казахском ученом, его научные труды и всесторонне их изучал. Результатом его работы стало издание в 1958 г. избранных трудов Ч. Валиханова.

В 1961–1972 гг. под руководством А.Х. Маргулана было опубликовано 5-ти томное собрание сочинений великого казахского ученого. Издание включает в себя научные исследования Ч. Валиханова, написанные с 1856 по 1857 годы, также его труды по истории, этнографии, географии и источниковедению Казахстана, Средней Азии и Восточного Туркестана. В них содержится огромный фактический материал, отраживший политические и торговые взаимоотношения России с Западным Китаем, этническую историю и исторические предания тюркских народов, живших на территории Казахстана, Средней и Центральной Азии. В 1971 году выходит в свет монография «Чокан и Манас». В этой работе А.Х. Маргулан показывает значительный вклад Валиханова в изучение эпоса «Манас» и на основе сравнительного исследования различных вариантов киргизского эпоса дает блестящий его анализ.

Большое внимание А. Маргулан посвящал вопросам изучения древних казахских племен и образования Казахского ханства. Этим вопросам посвящен ряд работ, которые на сегодня опубликованы в собрании его сочинений в 13 томе. Автор описывает основные казахские племена (канглы, огузы, карлуки, аргыны, найманы, кипчаки, алшыны и т.д.) причины их появления и расселения; раскрывает вопросы их объединения в период Западно-Тюркского каганата, завершение их консолидации в составе Казахского ханства. Основу его работ составили сведения из античных, византийских, китайских, сирийских и армянских и др. источников.

А.Х. Маргулан по праву считается основателем археологической науки в нашей республике, по его инициативе был организован ряд ар-

хеологических и этнографических экспедиций в самые глубинные районы казахских степей и пустынь. Под его руководством, начиная с 1946 по 1974 гг., неустанно велись археологические исследования древних культур эпохи бронзы и ранних кочевников на территории Центрального Казахстана.

Результаты археологических исследований территории Центрального Казахстана были обобщены в коллективной монографии, под общей редакцией А. Маргулана, «Древняя культура Центрального Казахстана» (1966 г.) [4]. Это работа в 1967 г. была удостоена премии им. Ч. Валиханова. Она состоит из двух частей. Первая посвящена памятникам эпохи бронзы, вторая – памятникам эпохи раннего железа. В первом разделе на основе описания и изучения могильников и поселений дается периодизация памятников двух культур: андроновской и бегазинской, освещаются вопросы хозяйства, быта и религиозных представлений местных племен. Во втором разделе публикуются результаты раскопок 120 курганов, дается характеристика памятников двух исторических периодов: VII–VI и V–III вв. до н. э., исследуются вопросы хозяйства, культуры и этногеографии племен, населявших эту территорию в эпоху раннего железа. Все памятники Центрального Казахстана рассматриваются в сравнении с памятниками культуры племен и народностей Алтая, Южной Сибири, Семиречья, Поволжья и южных районов России.

Раскопки большой серии памятников эпохи бронзы позволили представить ясную картину исторического прошлого племен, населявших Центральный Казахстан и нашли отражение в еще одной фундаментальной монографии «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана» (1979) [5].

Бегазы-Дандыбаевская культура получила свое название по погребениям, найденным археологами в местностях Бегазы и Дандыбай, которые расположены в Центральном Казахстане. Это название ввел сам академик Маргулан, который открыл их и первым исследовал эти поселения и курганы. Её хронологические рамки – 12–8 вв. до н.э. Два фактора определяли интенсивность освоения и достаточно высокий уровень культуры древних племен, населявших Центральный Казахстан – это обширные пастбищные угодья и многочисленные месторождения руд. Свообразными «визитными карточками» Бегазы-Дандыбаевской культуры являются монументальные погребальные сооружения, получившие название «скальные мавзолеи» и прекрасной выделки сосуда с богатым декором и красным лощением.

В результате многолетней научно-исследовательской работы и многочисленных этнографических экспедиций А.Х. Маргулан подготовил и опубликовал книгу «Казахское народное прикладное искусство» (в 3 частях) [6] и два альбома к ней, которые знакомят нас с произведениями казахских народных мастеров. В данной работе Маргулан выступает как археолог, этнограф, историк и литератор. «Прикладное искусство ка-

захского народа – одно из выдающихся достижений его культурного прошлого. Возникшие на основе народного труда казахские орнаментальные мотивы развивались и накапливались веками. По обилию и многообразию форм они представляют собой богатейшие сокровища и наряду с монументальным эпосом составляют лучшее достояние трудового народа...», – писал А. Маргулан.

В этой работе на основе выявленных и изученных археологических раскопок Маргулан доказал, что уже во 2 тыс. до н.э. на территории Казахстана существовала цивилизация с высокоразвитой культурой. В данных публикациях автор использовал не только собственные многочисленные открытия, но и бесценные источники, ранее опубликованные его предшественниками, побывавшими в многочисленных экспедициях на территории расселения казахов. Маргулан изучил фонды библиотек и музеев, частных коллекций, старинные альбомы рисунков и фотографий. Это все позволило ему воссоздать то, что казалось ранее невозвратно утраченным. Представленные в трех томах образцы и разновидности самого прикладного искусства чрезвычайно обширны. Как собранные им самим материалы, так и хранящиеся в фондах музеев, они систематизированы и описаны. Трудно сразу охватить взглядом и сознанием широчайшую панораму представленных автором памятников истории, культуры, хозяйства, символов, взаимоотношений, культовой архитектуры и других аспектов жизни казахов.

К древнейшим памятникам искусства относятся и наскальные гравюры, встречающиеся по всей территории Казахстана: в горах Улутау, Каратау, Хантау, Бетпак-дала, в долинах рек Буланты, Блеуты, Сары-Су (Теректы), в горах Баян-Аула, Каркаралы и т.д. Среди этой группы памятников уникальным являются величественные гравюры эпохи палеолита, расположенные в горах Центрального Казахстана. Поражает необычайная распространенность гравюр по всей территории Казахстана. Эта тематика нашла отражение в книге Маргулана «Мир казаха» [7], которая была опубликована институтом развития Казахстана в 1997 г. В этой работе автор уделяет большое внимание наскальным изображениям, анализирует суть петроглифа с тотемом волка, описывает древние караванные пути через пустыню Бетпак-Дала, раскрывает значение эпиграфических памятников Казахстана.

Результаты многосторонней научной и исследовательской деятельности академика А.Х. Маргулана нашли отражение в многочисленных его статьях и публикациях, им были написаны научные труды по темам: наследие М. Жусупа, тюркские эпосы, среди которых эпос об Едиге и Орак-Мамае, Алишер Навои и казахская литература, Ч. Валиханов и история Средней Азии, А. Суворов, Ж. Жабаяев и др. В Центральной научной библиотеке Академии наук Республики Казахстан сохранилась рукопись неопубликованной статьи «Сырым-батыр» (1946), в которой дается оценка восстанию под руководством С. Датова как национально-

освободительному. Его бесценное и многочисленное историко-культурное наследие впервые было собрано и опубликовано в собрании сочинений, изданное 14 томах в 1998 году.

А. Маргулан был разносторонним человеком, ученым-энциклопедистом, педагогом. Возглавляя многие годы отдел этнографии института истории и этнологии им. Ч. Валиханова, он подготовил не одно поколение выдающихся ученых: этнографов, археологов и историков. Под его руководством защитили докторские и кандидатские диссертации свыше 50 человек. И этим самым он продолжил дело всей своей жизни через своих учеников и внес большой вклад в дальнейшее изучение истории и культуры Казахстана. Среди его учеников такие известные археологи и историки, как Ф. Арсланова, А. Оразбаев, Е. Агеева, К. Акишев, М. Кадырбаев, Б. Кумеков.

В 2021 году было опубликовано обновленное 14-х томное собрание сочинений А. Маргулана [8], подготовленное Академией наук Республики Казахстан, институтом истории и этнологии им. Ч. Валиханова, институтом археологии им. А. Маргулана, международным фондом им. академика Маргулана. Составителем собрания сочинений является дочь Алькея Хакановича Данель Маргулан.

Историко-культурное наследие академика А. Маргулана бесценно и необъятно, оно до сих пор ждет своих исследователей. «Интересы его простирались буквально во все области общественных наук. Не было ему равных в знании периода Абылай хана, блестяще изучил он историю Абулхаира, Касым хана, прекрасно ориентировался в культурном прошлом казахов. Значение его наследия, как мне кажется, несправедливо измерять количеством монографий, статей... То, что он сделал для реставрации духовного наследия народа, выходит за рамки науки и имеет общечеловеческое значение» – писал о нем академик Ш. Чокин.

Большую помощь в написании данной статьи оказал автору Маргулан Центр Павлодарского педагогического университета, возглавляемый Т.Н. Смагуловым. В Центре имеется небольшой музей, посвященный жизни и творчеству академика А.Х. Маргулана. В коллекции музея хранятся фотографии, рукописи Маргулана, документы, книги, принадлежащие ему и его ученикам.

Сегодня настало время, когда необходимо не только пропагандировать, но и вести подготовку специалистов по истории, археологии, этнографии, культуре на основе научного культурно-исторического наследия Алькея Маргулана. Труды А.Х. Маргулана нужно не только изучать, но и овладевать его методологией научного поиска для дальнейшего развития исторической, археологической, этнографической науки Казахстана, потому что, не зная историю своего народа, мы можем исчезнуть в массовой культуре современности.

Список использованных источников

1. Маргулан А.Х. Извлечения из арабо-персидских и китайских источников (1927–1928). – Павлодар, НИЦ ПГУ, 2004. – 98 с.
2. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата: АН КазССР, 1950. – 123 с.
3. Маргулан А., Басенов Т., Мендикулов М. Архитектура Казахстана. – Алма-Ата: Полиграфкомбинат, 1959. – 170 с.
4. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966 г. – 436 с.
5. Маргулан А.Х. Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана». – Алма-Ата: Наука, 1979. – 360 с.
6. Маргулан А.Х., Казахское народное прикладное искусство. – Алма-Ата: Онер. Т.1 – 1986, 256 с. Т.2 – 1987, 288 с. Т.3 – 287, 288 с.
7. Маргулан А. Мир казаха. – Алматы: Институт развития Казахстана, 1997. – 57 с.
8. Маргулан А.Х. Сочинения. В 14-ти томах. – Алматы: Алатау, 2012.

Г.М. Алиева

Музей «Ertis», г. Павлодар

А.М. Садыкова

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

А.М. Турлыбекова

Торайгыров университет, г. Павлодар

g.alieva@pavlkraimuz.kz, aygulsadyk@mail.ru, turlybekovaam@mail.ru

ТРАГЕДИЯ 30-Х ГОДОВ XX ВЕКА В ПИСЬМЕННЫХ И УСТНЫХ ИСТОЧНИКАХ

Аннотация. В статье рассматривается одна из актуальных проблем в отечественной истории – трагедия голода 30-х годов XX века. Авторами приводятся сведения на основе анализа письменных источников – архивных документов, материалов периодической печати, исторических исследований, документальных изданий, в которых рассматриваются основные причины трагедии, ее последствия и проблемы в изучении данной темы.

Ключевые слова: голод, геноцид, коллективизация, конфискация, история Казахстана, репрессивна политика.

Андатпа. Мақалада отандық тарихнамадағы өзекті мәселелердің бірі – XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы ашаршылық қасіреті қарастырылады. Авторлардың тарапынан архив құжаттары, мерзімді басылым материалдары, тарихи зерттеулер мен деректі басылымдарды талдау негізінде ашаршылықтың негізгі себептерін, оның салдары және тақырыпқа қатысты өзекті мәселелер талданады.

Тірек сөздер: ашаршылық, геноцид, ұжымдастыру, кәмпескелеу, Қазақстан тарихы, репрессиялық саясат.

Summary. This article considers the one of the actual problems in domestic history – the famine of 1930s as a greatest tragedy of the Kazakh people. The authors provide information based on the analysis of written sources, including archival documents, periodical-

calls, historical research, documentary publications, which discuss the main causes of the tragedy, its consequences and study problems.

Keywords: famine, genocide, collectivization, confiscation, history of Kazakhstan, repressive politics.

Сегодня одной из актуальных проблем исследования в отечественной историографии является тема голода 1930-х годов – крупнейшей гуманитарной катастрофы в истории Казахстана.

«Из-за политики коллективизации, конфискации основных источников пропитания и репрессий против крестьян, кочевников-скотоводов и «кулачества», проводимой большевиками под руководством Иосифа Сталина, ряд районов Союза ССР охватил масштабный голод. Наибольшие потери понесли Казахстан и Украина, голод также охватил некоторые районы республик Центральной Азии, Сибири, Урала, Кавказа и Поволжья. Голод 1930-х годов – крупнейшая гуманитарная катастрофа в истории Казахстана: от голода погибло от 1 млн. до 3 млн. человек. Отсутствие пропитания усугублялось репрессивной политикой партии большевиков: волнения и голодные бунты местного населения подавлялись частями ОГПУ (НКВД) и Красной Армии. Сотни тысяч человек навсегда покинули Казахстан и откочевали в разные районы Центральной Азии и континента (Афганистан, Китай, Турция, Монголия и др.)», – отмечает С. Камерон [1]. По мнению исследователя, важнейшей причиной голода послужила политика насильственной коллективизации с ее изнуряющими требованиями по заготовке мяса и зерна [2].

В заключении комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан по изучению нормативных правовых актов приведших к голоду во время коллективизации, созданной 12 ноября 1991 года, отмечалось о том, что «общественное сознание еще не до конца прониклось пониманием глубинной природы разыгравшейся трагедии, ассоциируя ее лишь со страшным голодом 1932/33 г. и силовой коллективизацией. Между тем ее предпосылки зарождались с самого начала существования режима. Пролог разворачивающейся драмы был связан с 20-ми годами, когда система нанесла первый удар по традиционной структуре казахского этноса. Так, обвальными разрушительными последствиями обернулась «ударная» кампания по ликвидации хозяйств так называемых баев-полуфеодалов, переросшая вскоре в массовые антикрестьянские репрессии, проводившиеся в рамках государственного курса на ликвидацию «кулачества как класса». Идея экспроприации эксплуататорских хозяйств проистекала из самой природы государства с его приматом классовых интересов. Поэтому с самого начала установления диктатуры пролетариата в Казахстане мотивы классовой борьбы постоянно вынашивались в умах проводников политики новой власти» [3].

Архивные документы свидетельствуют о голоде на территории нынешней Павлодарской области. Так в докладе полномочного представительства ОГПУ по Казахстану первому секретарю Казахского край-

кома ВКП(б) Ф.И. Голощекину о голоде в Павлодарском районе повествует о том, что в Павлодарском районе в аульсовете №11 по причине голода умерло 14 колхозников, и еще 2 колхозника и 6 семей лежат опухшие [4, 57].

Из телеграммы уполномоченно Казахского крайкома ВКП(б) А.А. Розыбакиева второму секретарю Казахского крайкома ВКП(б) И.М. Курамысову от января 1932 года о голоде в Павлодарском районе известно о том, что «в Павлодарском р. [со] второй половины декабря, [в] течение января [по] неполным данным зафиксировано 515 случаев голодной смерти, случаи учащаются. Зафиксировано много случаев питания собачьим мясом, трупами павшего скота. Ежедневно [в] город подбрасываются десятки детей из аулов. [В] связи с разбазариванием ... 2 хлеба [во] время уборки и [в] начале заготовок, также крупных ошибок [в] практике хлебозаготовок [в] ряде колхозов создано тяжелое положение с питанием. [В] течении осени, зимы переселились [в] сибирские районы более 50% сельских учителей, вместе [с] иждивенцами 500, всего 900 человек, срочно обеспечив нарядом. [В] данных условиях района учителя, интернаты не обеспечиваются ресурсами колхозов. Второе: [из] резерва Наркомснаба выделить фонд помощи для десяти колхозов, голодающих, страдающих [от] недоедания 200 чел., потребность этих колхозов исчисляется не менее 60 т до окончания посевной. Прошу [неразборчиво] результат» [4, 47].

В голодные годы за пределы Павлодарской области откочевывали в соседние Омскую, Новосибирскую область, Алтайский край, Монголию, Китай. В экспозиции Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина есть фотографии известного фотографа, краеведа Д.П. Багаева, запечатлевшие процесс откочевки жителей края в 30-е годы. Как символ пословицы «арпа, бидай ас болар, алтын, күміс тас болар», характеризующей то время, весы, когда кусочек хлеба был на вес золота.

В 1997 году открылась экспозиция, посвященная годам сталинских репрессий. В результате исследовательской и собирательской работы появились документы, фотографии, воспоминания свидетелей, переживших этот ужас. Работники музея встречались с Ташевой Б., пережившей трагедию, потеряв всех своих близких во время голода. По ее воспоминаниям, умерших от голода в Павлодаре было так много, что трупы поднимали вилами, загружали в телеги и вывозили.

Фотографию Оспанова Серика передал в фонды музея житель области. По его информации, Оспанов Серик организовал колхоз «Жетекши», в который вошли жители края, бежавшие из дальних районов, поближе к городу в поисках спасения из опустевших от голода хозяйств. Он спас от голода несколько десятков семей.

В голодные 30-е годы, когда началась массовая конфискация скота, уроженец Баянаула Жакыпбай Альпатов спас от голодной смерти своих

земляков аула Кызыл шилик (сейчас аул Жумата Шанина), перевез их в соседнюю Карагандинскую область. Тех, кто мог работать, устроил на работу в шахту. Ж. Альпатов был председателем колхоза «Мурынтал», позже, до своего ареста в 1937 году работал в районном учреждении «Райминзак» [5].

В письме И. Сталину от 9 марта 1933 года Т. Рыскулов приводит данные о размерах откочевок казахов и их положении и просит вмешательства с целью прекращения голода в казахской степи: «По последним приблизительным данным, полученным с мест, прикочевавших в соседние с Казахстаном края, имеется сейчас казахов: на Средней Волге – 40 тыс. человек, в Киргизии – 100 тыс. человек, Западной Сибири – 50 тыс. человек, Каракалпакии – 20 тыс., Средней Азии – 30 тыс. человек. Откочевники попали даже в такие отдаленные места, как Калмыкия, Таджикистан, Северный Край и др. Часть населения во главе с баями откочевала в Западный Китай. Подобное явление откочевки казахов в сторону центральных районов происходит впервые в Казахстане. Это не просто кочевание (которое обычно происходит летом на небольшое расстояние или при наличии скота), а в значительной части бегство голодных людей в поисках пропитания. Откочевки по отдельным районам достигают до 40–50% всего количества населения районов» [6].

«Никто не знает в точности, сколько людей погибло в Казахстане от голода 1931–1933 годов, да и невозможно это установить. С. Конквест считает, что жертв было около двух миллионов. Ж. Абылхожин и М. Татимов пишут, что «прямые потери» составили 1 миллион 700 тысяч человек. Б. Тулепбаев и В. Осипов заключают, что голод унес 1 миллион 50 тысяч – 1 миллион 100 тысяч жизней казахов и 200–250 тысяч казахстанцев других национальностей. Достаточно лишь взглянуть на материалы переписи населения в различные годы (помня, что в 20–30-е годы укрывали людей – от налогообложения, а официальная статистика выполняла подручные партии большевиков работы)», – пишет в своей книге В. Михайлов [7].

Не смотря на публикации, вышедшие с момента приобретения Казахстаном независимости, тема голода 30-х годов в казахской степи по сей день является актуальной и требует дальнейшего и комплексного исследования, в том числе и в рамках конкретных регионов. Доступ к новым, ранее не опубликованным архивным материалам и свидетельствам, также обращение к методам устной истории способствует активизации всесторонней научно-исследовательской работы.

Список использованных источников

1. Камерон С. Забытый Советский Голод. Мы помним, что Сталин сделал с Украиной, но не с Казахстаном. – URL: <https://adamdar.ca/post/the-wall-street-journal-zabytyy-sovetskiy-golod> (дата обращения: 12.04.2022).

2. Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана / пер. с англ. А. Терещенко. – М.: Новое литературное обозрение, 2020. – URL:

<https://mybook.ru/author/sara-kameron/golodnaya-step-golod-nasilie-i-sozdanie-sovetskogo/read/?page=2> (дата обращения: 28.03.2022)

3. Причины голода 30-х годов в Казахстане. Текст Заключения комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан по изучению нормативных правовых актов приведших к голоду во время коллективизации. – URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/3655/> (дата обращения: 20.04.2022)

4. Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.3.: 1932-1934/Отв. Редактор Б. Әбдіғалиұлы. – Алматы, Атамұра, 2021. – 1028 с.

5. Қадырұлы Ж. Аштықтан талайды құтқарды // Сарыарқа самалы. – мамыр 2021 ж.

6. Сабден О. Т. Рыскулов – выдающийся государственный деятель Центральной Азии России: историк, экономист, публицист // Проблемы современной экономики. №1 (21), 2007. – URL: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1285> (дата обращения: 13.04.2022)

7. Михайлов В.Ф. Хроника великого джута. Документальная повесть. Издание 2-е, переработанное и дополненное. – Алматы: Жалын, 1996. – URL: https://litlife.club/books/197153/read?page=98#read_n336 (дата обращения: 14.03.2022)

М.А. Хамитова

т.ғ.к., Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Алматы, Қазақстан)

Ә. МАРҒҰЛАН ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ДЕРЕККӨЗДІК МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. Мақала Ә. Марғұланның ғылыми мұрасының қазақ өркениетін әлемдік өркениет құндылықтарымен үйлестірудегі дереккөздік маңызы туралы.

Тірек сөздер: Құжат көздері, ою-өрнек, қазақы киім, ұлт мәдениеті.

Аннотация. В статье речь идет об источниковедческом значении научного наследия А. Маргулана в сопряжении казахской цивилизации с ценностями мировой цивилизации.

Ключевые слова: Источники, орнаменты, казахская одежда, национальная культура.

Summary. The article describes of the source study significance of the scientific heritage of A. Margulan in conjugation of the Kazakh civilization with the values of the world civilization.

Keywords: Sources, ornaments, Kazakh clothes, national culture.

Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасының дереккөздік маңызы ерекше. Ғалым еңбектерінде жас ғалымдар тарихшылар, этнографтар, әдебиеттанушы, тіл мамандары, музейтанушылар үшін қолдануға болатын қазақ халқының өмірін, қолөнерін, өнер мен өмірдегі ұлттық ерекшеліктерін сипаттайтын көптеген әдеби және ғылыми құжат көздері көрсетілген. Сонымен бірге ғалым Қазақ халқының өмірі мен этнографиясына байланысты түрлі басылымдарда, газет-журналдарда жарық көрген еңбектер мен мақалаларды көрсетіп кетті. Мысалы: а) Революцияға дейінгі басылымдарда жарық көрген материалдардан:

Күймелер туралы: Плано Карпини, Рубрук, ибн Баттута еңбектері мен көне «Оғызнаме», «Китаби Қорқыт», «Манас», «Қыз Жібек» жырларында айтылатыны; киіз үй туралы: ибн Фадлан (X ғ.), әл-Якуби (IX ғ.), киіз үй туралы суреттемелердің географтар Оскар Пешель мен Бронислав Залесскийдің жазбаларында; қобыз аспабының сырт нұсқасының аққуға ұқсас екенін бірінші рет суреттеген әл-Фараби екенін, онан кейін атақты саяхатшы П.С. Палластың жазғанын айтқан еңбектері жатады.

ә) Қазақстан туралы «Санкт-Петербургские ведомости», «Северная пчела», «Русский инвалид», «Северная почта», «Биржевые ведомости», «Русский художественный листок», «Нива», «Всемирная иллюстрация», «Живописная Россия», «Живописный альбом Народы России», «Воскресный досуг», «Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете», «Природа и люди», «Сибирский вестник» секілді революцияға дейін шығып тұрған журналдарға қолөнері туралы мақалалар жарияланып тұрған. Мысалы, Ә. Марғұлан «Живописная Россияның» 1885 жылы шыққан X томының 158-бетінде Е. Абенің «Рисунки внутри надгробных сооружений» атты суреттемелері, осы томның 201-бетінде «Киргизская телега», 198-бетінде «Сәукеле», 1926 жылы Ленинградта шыққан «Материалы по этнографии» атты жинақтың III томының 112 бетінде «Свадебная юрта у казахов» секілді тағы да басқа этнографиялық материалдардың жарық көргенін жазады.

б) Ақмола, Семей және Торғай облыстық ведомостарында, «Дала уәлаяты газетінде», «Оренбургский листок», тағы басқа жергілікті басылымдарда қазақ халқының этнографиясына, көркем өнеріне арналған материалдар басылып тұрды. Мысалы, Бөкей Ордасының ханы Жәңгірдің тапсырмасы бойынша екі жыл бойы дайындалған көркем де бай жасалған Николай I патшаға сыйға тартылған қазақ киіз үйінің суреттемесін П. Столпянский 1903 жылы «Тургайская газетада» жариялайды. «Ақсақ құлан», «Жошы хан» күйі және Жошы хан туралы таң қаларлық эпсаналар XIX ғасырдың соңында «Дала уәлаяты» газетінің 1897 жылғы №13, 14, 18 үш санында көлемді етіп басылған» [1, 10-б.].

в) Кеңес Одағы кезінде «Искусство», «Декоративное искусство» атты журналдарда, «Сборник Музея антропологии и этнографии АН СССР» жинағында, «Вокруг света», «Советская Азия» журналдарында қазақ халқына байланысты этнографиялық материалдар үнемі жарияланып тұрған.

Ғалымның «Казахская юрта и ее убранство» атты шағын еңбегі қазақ этнография ғылымында алғашқы бастама болып, киіз үй тақырыбын дамытуға, кейін, киіз үйдің Қазақстанның барлық музейлерінде, туризм ісінде, жалпы мәдениетте кең көрініс табуына әсер етті [2].

Ә. Марғұланның қазақ қолөнерінің даму жолын, көне тарих, археология, этнография және ауыз әдебиеті салаларынан көптеген мәліметтерді кеңінен келтіре отырып қарастырған «Казахское народное прикладное искусство» атты еңбегінің де дереккөздік маңызы ерекше.

Біріншіден, қазақ халқының қолөнері туралы ертеректе басылған көптеген деректер, құжаттар іріктеліп, аталмыш еңбектің «Қазақ қолөнерінің қайнар көздері» атты бөлімінде реттілікпен баяндалған. Қазақ қолөнер үлгілерінің фотосуретте кескінделген немесе акварельмен салынған түрлері, графикалық суреттер түрінде бейнеленгендері, ол суреттердің салынған жылы көрсетіліп, сурет авторы туралы дерек те қоса қамтылған. Сол сияқты суреттердің альбомдарда сақталғаны немесе суретшілердің еңбектерінде көрсетілгені, ол суреттердің қай жерде, қай музейде, қай кітапхана қорында сақталғандығы туралы құнды да қажетті деректер берілген. Бұл деректер қазіргі кезде мәдени мұраны танып-білуде үлкен көмек көрсетуде.

Екіншіден, Ә.Х. Марғұлан «Қазақ халқының қолөнерін зерттеп, насихаттау және құнды музей коллекцияларының жинақталуына себін тигізген – үлкен көрмелердің ұйымдастырылуы еді» деп жазады [3, 17-б.]. Әлкей Хақанұлы өз еңбегінде тек қана музей қызметкерлері немесе зерттеушілер үшін ғана емес, жалпы өнер сүйер қауым үшін қазақ халқы қолөнерінің қайталанбас үлгілері көрсетілген үлкен көрмелердің танымдық маңызын ашып көрсетті. Үлкен көрмелердің қай жылдары ұйымдастырылғаны, ол көрмелердің ұйымдастырылу себептері, көрмелердің қай қалаларда өткізілгені туралы және осы көрмелерде жұмыстары көрсетілген шеберлер мен сол көрмелерді ұйымдастыруға өз үлестерін қосқан зиялы азаматтардың есімдері туралы деректер жазып қалдырды. Көрмелерге қойылған небір құнды өнер туындыларының қазіргі уақытта қай қалада, қандай музей мен мұрағаттарда сақталғаны туралы деректер келтіреді. Мысалы, Ә. Марғұлан Ақмола, Көкшетау өңірінде дайындалған, 1876 жылы Санкт-Петербург қаласында өткен Шығыстанушылардың III-конгресінде көрсетілген жібекпен қапталып, ақық, інжу секілді асыл тастар, алтын, күміспен әшекейленген, алтын шашақтармен көркемделген сәукелелердің біреуі Санкт-Петербург қаласында Мемлекеттік этнография музейінде, алты данасы Ресей Ғылым Академиясының Антропология және этнография музейінде, Кунсткамерада сақталғанын жазды. Сол сияқты Ресей Ғылым Академиясының Антропология және этнография музейінде Абайдың әкесі Құнанбай қажының кісесі, Шыңғыс Уәлихановтың белбеуі, сусар бөркі, теріден жасалған ыдыстардың түрлері, жібек пен шұғадан тігілген, кестеленген шапандар, ағаштан оймыштап жасалған шкафтар мен жүкаяқтар, асқан шеберлікпен жасалған балта, асыл тастар орнатып, күмістелген алмас қылыштар сақталғанын, Москва қаласының Мемлекеттік тарих музейінде (ГИМ) түйе терісімен қапталып, инкрустация жасалған ер-тұрмандар, алмас қылыштар, Ақмола, Атбасар, Солтүстік Қазақстан шеберлері жасаған мылтықтың барлық түрлері сақталғанын жазды. Ал Эрмитажда Мейрам Жанайдаров, Уәлихановтар ұсынған масатыдан, барқыт матадан кестеленген, бағалы аңдардың терісімен өңделген қымбат шалбарлар, жібек және шұғадан тігілген

кестеленген шапандардың, Санкт-Петербур қаласындағы Мемлекеттік этнография музейінде Құнанбай қажының ақ қалпағы, М. Жанайдаровтың сәнді киіз үйі, Орталық Қазақстанда жасалған әшекейленген кереует, Жамбыл өңірінде дайындалған жағлан сандық, Ақмолалық шеберлер жасаған 6 × 10 м. қалы кілем, Көкшетау өңірінде Майқы Сарымсақовтың шеберханасында дайындалған бота тон, сондай-ақ, Семей өңірінен Шыңғыс Уәлиханов пен Арынғазы Ханғожиндердің, Көкшетау өңірінен М. Жанайдаров пен Өсербай Қуанышевтардың жарғақ тондары, М. Жанайдаровтың алтындалған ер-тұрманы, Жақып Уәлихановтың күмістелген ат-әбзелдері – жүгені, Шыңғыс Уәлиханов ұсынған кебене тағы басқа да небір құнды өнер туындылары сақталғанын Ә. Марғұлан жіпке тізгендей етіп жазып көрсетеді [3].

Үшіншіден, қазақ халқының өзіндік бітім-болмысын сөз еткенде ұлт мәдениеті мәселелерімен бірге оның тілін де назардан тыс қалдыра алмаймыз. Осы орайда Ә.Х. Марғұлан еңбегі мен зерттеулері күнделікті тұрмыстағы қолданыстан шығып, жоғалып бара жатқан көптеген зергерлік өнер туындылары мен ою-өрнек атауларының да халқымызға қайта оралуына үлкен ықпал еткенін атап өту керек. Мысалы, ғалымның қазақ қолөнеріне арнаған басты еңбегінің «Қазақ халқының ою-өрнегі» атты бесінші бөлімінде ою-өрнектің жүзден аса атауларын келтіреді. Олар: түйе өркеш, бота тірсек, қос алқа, тышқан із, тырна гүл, түйе табан, жылан бас, айыр бақай, қаз мойын, балық көз, күмбез, алшы, арна гүл, ат бас, айшық гүл, шыққан күн, тоғыз төбе, бөрі құлақ, омыртқа, тұмарша, ара тіс, сыңар өкше, тағы басқалар. Осы еңбектің «Металл өңдеу және зергерлік өнер» атты тоғызыншы бөлімінде: [3, 166-б.]. Ғалым қару-жарақтың бірнеше ескі атауын береді. «Бұйда пышақ – қарудың бір түрі: сүйек, мүйіз, ырғай сапты, жетелі ұзын пышақ. Бұйда пышақты әсемдеу үшін сабының мойнағына жезден, мыстан, күмістен әшекей жүргізеді. Бұйда пышақты «сарымойнақ пышақ» деп те атайды» деп түсіндіреді [4, 519-б.].

Ә.Х. Марғұлан тек қана мылтықтың: білтелі мылтық, қара мылтық, самқал, көз кеш секілді атауларын келтіреді. Білте мылтық – мақта білтемен от алатын, қазақтардың өзі жасаған серіппесіз мылтығы. Бір данасы Мәскеу тарихи музейінде сақталған. Ең ұзынын, әрі ауырын «шамқал», ең алысқа тиетінін «күлдір мамыл» деп атаған. Білте мылтықтың оғын да, оқ дәрісін де қазақтар өзі жасап алған. [4, 551-б.].

Академик Ә.Х. Марғұланның Қазақ Совет Энциклопедиясына берген көптеген материалдары мен 100-ден аса түсініктеме-мақалалары да өз алдына аса маңызды. Сонымен қатар ғалым өз зерттеуінде жасаған ақын мен күйші, сал мен сері сөздерінің этимологиясы жөнінде тұжырымдары да ерекше. [3, 15-б.].

Қорқыттың өз заманында өмір сүрген тарихи тұлға екенін, оның Сыр бойында басына тұрғызылған күмбезі болғанын, оны XIX ғ. екінші жартысында бірнеше ғалымдардың көргені туралы да Марғұлан жазды,

тіпті кезінде генерал Кауфман Петерборда негізін қалаған «Туркестанская публичная библиотекада» сақтаулы «Түркістан альбомынан» сол Қорқыт моласының суретін де тауып жариялады. Кейін 1999 ж. ғалымдар Ә. Марғұлан дереккөз ретінде көрсеткен сол төрт томнан тұратын биіктігі – 1,1, ені 1,7, 447 картоннан тұратын альбомды және 21 картоннан тұратын 1-томынан: Форпост 2 маңындағы қырғыз әулиесі Қорқыттың құлаған моласы деп жазылған сол суретті өз көздерімен көрді. Бұл туралы «Алтынның ізі табылды немесе Марғұлан айтқан «Түркістан альбомы хақында» атты мақала жарияланған болатын [5].

Қазақтың сал-серілік дәстүрлері туралы зерттеу еңбектері таптырмас қазына. Тарих көзімен қарағанда серілік әу баста түрік қағанаты кезінен шыға бастағанын, оған мысалға ғажайып аңшы, мерген, ат бапкері, ақын Йоллығ тегінді келтіреді. Ағалары Білге хан мен Күлтегін қайтыс болғанда оларға арнап эпикалық оқиғаларды тасқа жазып қалдырған. Өлерінде басына қоятын құлпытасқа атақты жазуды өзі жазып қалдырған Тоныкөктің жалпы бейнесін VII–VIII ғасырларда өмір сүрген кеменгер, ойшы, жырау, асқан күйші, бірінші рет қобыз жасаушы қазақ музыкасының атасы Қорқытқа ұқсатады. Қобыздың сыртқы түрі куға ұқсас келетінін алғаш суреттеген әл-Фарабиден бастап, сал-серілер туралы суреттейтін аңыздар, қыпшақ даласына серілік пен салдықты көп таратқан Жошы ханнан бастап, тарихта өткен талай хандар мен олардың ұрпақтары, ақын, жыраулар, батырлар. Күйлерін сыбызғымен шалықтатқан атақты Уақ Баян батыр, Абылай заманында жасаған ескі серілердің бірі сыбызғышы Тайлақпайларды айта келіп, Әлкей Хақанұлы «сыбызғыны көп тартушы әсіресе Кіші жүз серілері» дейді [3, 13-б.].

Сән салтанатпен, асқан талғаммен киіну әдеті сал-серілерде кейін серілікті қойған кезде де жалпы өмірінің соңына дейін әдет болып қалғанға ұқсайды. Ә. Марғұлан 1924 жылы тоқсанды қаусырып қалған Жаяу Мұсаны көргенде оның кигені кіршіксіз ақ жағалы көйлек, одан шығып тұрған қоңыр-қызыл мойын орамал, әдемі тігілген камзол, оның үстінен жамылған сұр шапан, ақылды, сүйкімді, сөйлегенде құлшына сөйлейтін, қаршығадай құйқылжыған сұлу қарт. Салдық мінез оның жүріс-тұрысында да, жасаған қимылдарында да әдемі сақталған. Жүргенде оның жүрісі аса кербез, аяғын көсілте ырғалта басып, қойқандап «сал бөксе» түрде жүреді. Кейінірек тап осы жүрісті Шыңғыстауда М. Әуезовтің үйіне барғанда, Өтегелді серінің жүрісінен көргенін жазады [3, 162-б.].

Демек, салдардың жүрісі көп ғасыр ішінде қалыптасқан тұрпайылыққа қарсы рухани тіршіліктің әдемі көрінісі. Адамды сыпайылыққа, сұлулыққа тәрбиелеу үшін салдардың бұл тіршілігінің әлеуметтік маңызы өте зор болған. Сол рухани азықты олар қартайған шағына дейін тапжылтпай ұстаған [3, 164-б.]. Ә. Марғұланның «Эпос тудырған ортаның мәдениетке қосқан үлесі» атты еңбегінен бабаларымыздан мұра болып жеткен небір қолөнер туындыларының қай ғасырда және қай

өңірде дайындалғаны, оны жасаған әрбір аймақ шеберлерінің өздеріне ғана тән ерекшеліктері туралы да дереккөздік мағлұмат аламыз. Қай халықтың мәдениетіне байыптап көз салсақ та, сол халықтың әсемдік талғамы мен танымына, эстетикалық ұстанымына сәйкес белгілі бір өнер түрінің басым дамып отырғанына көз жеткіземіз. Өлкей Хақанұлы: «Көшпенділер жасаған бүкіл мәдени құндылықтардан ең жақсы сақталғаны – эпос және ою-өрнек» екенін атап көрсетті [6,75–81-б.]

Осы тұрғыдан алғанда, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде ою-өрнек қатыспайтын саласы жоқ екені баршамызға мәлім. Қолөнердің қай саласында болмасын бұйымдарды көріктендіру үшін ою-өрнекті молынан пайдаланған әр шебердің өз қолтаңбасы болғандықтан, әр аймақтың өз тілдік диалектілері болатыны секілді қолөнерде де әр аймақтың өзіндік ерекшеліктері бар. Оны «найман ер», «арғын пышақ», «адай бөрік», «дулат тымақ», «қызай камзол», «семей бешпет» тағы басқа атаулар нақты білдіреді. Ғалым еңбегінде бүгінде қолданудан шығып қалған «бота тон», «жарғақ тон», «кебене» тағы басқа киім үлгілерінің тамаша фотосуреттері, сипаттамасы, қай өңірден алынғаны, қайда сақталғаны толық берілген. «Жарғақ тондар» – құлын жарғақ, бөкен жарғақ, тайжақы, дақа деп аталған. Әрі сәндік үшін, әрі жылылық үшін киетін сырт киім. Түсік тасталған құлындардың терілерін бір түстілерінен жинап, илеп, өңдеп барып, жүнін сыртына қаратып, асыл маталармен астарлап тігіледі. Жағасына, жеңіне және екі (оң және сол) бойына шеберлер құлынның жалын келтіруге тырысады. Сонда астарынан өзгенің бәрі ешбір қоспасыз құлын терісінен істелген болады [3, 109-б.]. Бүгінде қолданыстан шығып қалған, сөздік қорында да кездеспейтін ешкі терісінен тігілген тон – «қылқа жарғақ» туралы қаншама дерек алуға болады.

Ә.Х. Марғұлан еңбегінде келтірілген осы мысалдан Алтайдағы Қотанды, Шибэ обаларынан табылған киімдер пішуі мен тігуі бойынша қазақтардікімен бірдей болғанын білеміз. Жарғақ кафтандарды олар да ешкінің терісінен төрт бұрышты түрде кесіп, оның арасын сыртына шығарып тарамжылап, кесте түрінде тігіп отырған. Ал, мысалда келтірілген төрт бұрышты қиықтардан тігісін сыртқа қаратып айрықша өрнек бере тігілген бота тон Көкшетау өңірі Ақкиік-Құлансу болысында Майқы Сарымсақовтың шеберханасында дайындалған [3, 109-б.]. Көкшенің атақты серісі Ақан да жарғақтың түр-түрін киген. А.Х. Марғұлан жазуында: «Ақан серінің үстіне киетіні мауыты шекпен, шапанның бірнеше қымбат түрлері, жақсы көргендері сұр шапан, қызыл күрең шапан, кестеленген тақыр күрең жарғақ, суық айларда кигені құлын жарғақ, бөкен жарғақ» [1, 86-б.]. Жарғақ тон тігетін шеберлер Қарқаралы өңірінде де болған. Себебі Тәттімбет күйші де «сыртына жазда алтынмен кестелеген жарғақ тон, қыс күні қамқа тон, басына пұшпақ бөрік, аяғына көк сәуір етік киген. Тәттімбеттің осы бейнесін 1846 ж. Түндік өзені бойында А. Янушкевич көреді» [1, 56-б.].

Киім-кешекті зерттеп білудің бірден бір тиімді жолы жазба деректер. Дегенмен оларда қазақы киімге тікелей қатысы бар мағлұмат жоқтың қасы. Өкінішке орай, көне тарих жайлы мағлұматтар жинақталған қытай, араб, парсы, армян жазба деректері бұл жағынан зерттелмей келеді. Қазақстанда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарынан да қазақы киім жайлы мәлімет табыла бермейді. Ал, Ә. Марғұлан түйе терісінен жасалған бота тонның керемет суреттемесін береді [3, 109-б.]:

Қазақ киім-кешегі ұрпақтан-ұрпаққа алмасып келе жатқан, елдің ғасырлар бойы қалыптасқан сезімталдық талғамын, сәндікке, үйлесім бірлігіне, көркемдікке ұмтылған жасампаздығы мен шығармашылығының жетістіктерін бойына сіңірген құбылыс. Осыларды құрмет тұту елдің есейгенін, оның өскелең өмірін танытады. Бұл қазақтану ісінде де, халқымыздың мәдени-тарихи өмірінде де елеулі орын алатын іс.

Әр экспонатты тарихи дерек ретінде мазмұнын ашу барысындағы ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін Ә.Х. Марғұланның этнографиялық зерттеу еңбектерінің маңызы, екіншіден сол еңбектерде көрсетілген қазақ халқының өмірін, қолөнерін, өнер мен өмірдегі ұлттық ерекшеліктерін сипаттайтын көптеген отандық және ресейлік әдеби және ғылыми құжат көздері көрсетілуі секілді екі жақты дереккөздік маңызы бар.

Жәнібек батырдың біздің заманымызға келіп жеткен жорықта алып жүретін жол саптаяғын Ә. Марғұлан сонау 1927 жылдары Руденконың экспедициясының құрамында Зайсанға барғанда көреді.

«...Жәнібектің саптаяғынан дәм де таттым. Ақсақалдар наурыз, құрбан айт мейрамдарында батырдың саптаяғына ет турап, Жәнекемнің саптаяғынан дәм татып келдік-деп үлкен мәртебе санайды екен. Мен музейге тапсырындар деп едім, бермеді, ақыры 1946 жылы алдырдым...» деп жазады. Шынында 1946 ж. Әлкей Марғұланның тапсыруымен жазушы педагог Бәдел Тұрсынбаев Зайсандағы туыстарынан алып, Мемлекеттік орталық музейге тапсырыпты (КП 3118).

Ә. Марғұлан еңбегінен Ленинградта Мемлекеттік Эрмижада сақталған кебенектің суретін көруге болады [3, 125-б.]. Ә.Х. Марғұлан кебеге мынандай сипаттама берген: «Жұқа киізден жібек жіппен кестеленіп жасалған жеңсіз. Әскери жамылғының көне түріне ұқсас – ұзынша келген, жұқа жіңішке орама жағалы. Етегі, өңірі, жағасы қара баумен ызылған. Екі жанынан сырылған жырығы бар. Жеңсіздің жауырынан өзге жерлері түгелдей күн бейнелі үлкен дөңгелек медальондармен кестеленген. Әр дөңгелектің ортасына ақ түсті жұлдызша, жоғары және төменгі жағынан *жібек жіппен биліктің символы – қалықтап ұшып бара жатқан қыран құс бейнесі* кестеленген» [3, 113-б.].

Әлкей Хаканұлының кебеге берілген осы арнайы сипаттауын оқымасақ, ғалымның түсінуіндегі «биліктің символы – қалықтап ұшып бара жатқан қыран құс бейнесін» қабылдар ма едік?! Осы тондардың

көркемдеу тәсілдеріне келсек, кестеленген жұлдыздар бейнесі немесе қыран құс бейнесі сонау ғұн заманынан келе жатқанын көреміз.

Ерте заманда жұртшылық өзінің ардақты батырын қасиеттеу үшін, «маң», «шың», «бөрі», «құс» сөздерін қосып, онымен жұрт ағасы болған адамдарды атайтын болған. «Шыңғыс», «Маңғыс» деген сөздер «биіктегі кісі» мағынасында, мысалы ғұндардың бектері осылай аталатын болған. -деп жазды [4]. Осы орайда Ә.Х. Марғұланның «Казакское народное прикладное искусство» атты еңбегінің бірінші томында көрсетілген Шыңғыс Уәлихановтың Омбы музейіне сыйға берген шапанға назар аудармауға болмайды [4, 126-б.]. Біріншіден, шапан Уәлихан тұқымынан тараған ортадан шыққан. Екіншіден, дәлірек айтсақ, шапанды тапсырған Уәли ханның ұлы – Шыңғыс. Үшіншіден, шапанда келтірілген көптеген өю-өрнектер арасынан ерекше арқа тұс пен екі жеңде көптеп келтірілген ұлттық нақышта жасалған қаншама құндылықтарымызда тіпті кездеспейтін «бөрі құлақ» өрнегін көреміз. Бұл тұмар іспеттес өрнек. Бұл бүкіл бір атадан тараған ұрпақтың мақсат-мүддесін келесі ұрпаққа жеткізген белгісі, яғни еліне, ата дәстүріне берік, жау жүрек, адал ұрпақ тәрбиелеуде жазып кеткен хаты іспеттес дүние. Уәлихан негізгі киімдерінің бірі шапанға «бөрі құлақ» өрнегін салғызса, ұлына азан шақыртып «Шыңғыс» есімін берсе, бұл атаның баласын «биіктегі кісі» болсын деген тілегінің дәлелі. Осы ырымның жүзеге асқаны, ата тілегінің ақталғанына Шыңғыс Уәлихановтың өмірі дәлел. Ерекше көңіл бөлерлік нәрсе, ол – бұл шапанның әйел адамға арналып тіктірілгендігі. Альбомда «Халат. Дар Чингиза Валиханова. Омский историко-краеведческий музей», – деп берілген. Ал, Ә.Х. Марғұланның жеке архивінен алынған фотосуретте ғалым өз қолымен: «Табл. CCCLXI. Шапан – женский халат с пестрым орнаментом в виде геральдического расположения волчьих ушей. Дар Чингиза Валиханова. Омский музей» – деп көрсетілген. Демек, ұрпақты дүниеге әкелетін әйел болғандықтан Уәлихан әулеті әйелдеріне, болашақ ана-қыздарына жібектен арнайы «бөрі құлақ» өрнегімен шапандар тіктіріп, кигізген. Дәл осы шапанды ұлтының мақтанышы болып, қазақ халқының көгілдір аспанында жұлдыз болып жарқыраған Шоқандай ұл туған Айғанымдай алып ананың кигеніне еш күмән жоқ. Уәлихан ұрпағы үшін «бөрі құлақ» өрнегі үлкен ырым болуы да әбден мүмкін. Егер Марғұланның еңбектеріне ден қоймасақ, біз осы болашаққа мәдени мұра – музейлік зат күйінде Шығыс Уәлиханов өз қолымен әкеліп тапсырған бүкіл бір әулеттің сыры мен өмір сүру мақсаты, тарихы мен аманаты жазылған, сол Омбы қаласының тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы (ОмТӨМ, инв. 3000) осы хатты оқи аларма едік, әлде? Рухани мәдениетіміз көп нәрсені айқындайды. Үнемі мәдени өркендеудің арқасында ғана өркениетті елдер қатарына қосыла аламыз. Өркениеттің үрдістердің тенденциясы мен мәнін ашу ауқымды мәселе. Бүгінгі таңдағы басты мәселенің бірі қазақ өркениетін әлемдік өркениет құндылықтарымен үйлестіру.

Әдебиеттер

1. Марғұлан Ә.Х. Шығармалар жинағы. – Алматы: Алатау, 2007. – Т. 2. – 432 б.
2. Марғұлан А.Х. Казахская юрта и ее убранство. – М.: Наука, 1964. – 13 б.
3. Марғұлан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. – Алматы: Өнер, 1986. – Т. 1. – 256 б.
4. Хамитова М.А. Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасының Қазақстан музейі ісіндегі маңызы. – Алматы: Астана Медиа Пресс, 2014. – 224 б.
5. Марғұлан Ә.Х. Эпос тудырған органның мәдениетке қосқан үлесі. – 5–62-бб.
6. Қазақтың ерлік жырындағы элеуметтік сарындар. // Ежелгі жыр аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
7. Түркістан газеті. – 1999. – №9 (244). – 3-9 наурыз. 4-б.
8. Марғұлан А.Х. О характере исторической обусловленности казахского эпоса // Известия КазФАН СССР. Сер. истор. – Алма-Ата, 1946. – №2. – С.75–81.

А.К. Тисбаева

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

tyhappy82@mail.ru

ОБ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЯХ В ПАВЛОДАРСКОМ ПРИИРТЫШЬЕ (1920–1938 ГГ.)

Аннотация. Автор, опираясь на архивные материалы, изучила административно-территориальные изменения в регионе. В статье представлен период с образования Киргизской (Казахской) АССР и вхождение Павлодарского уезда в состав Семипалатинской губернии в 1921 году до образования Павлодарской области в 1938 г. постановлением ЦК ВКБ(б).

Ключевые слова: территория, губерния, уезд, волость, деление, ликвидация, область.

Аңдатпа. Автор мұрағат материалдарына сүйене отырып, аймақтағы әкімшілік-аумақтық өзгерістерді зерттеді. Мақалада Қырғыз (Қазақ) АССР құрылғаннан бергі кезең және 1921 жылы Павлодар уезінің Семей губерниясының құрамына кіруі, 1938 жылы Павлодар облысы құрылғанға дейінгі кезең БКБ(б) ОК қаулысымен берілген.

Тірек сөздер: аумақ, губерния, уезд, болыс, бөлу, тарату, облыс.

Summary. The author, relying on archival materials, studied administrative and territorial changes in the region. The article presents the period from the formation of the Kirghiz (Kazakh) ASSR and the entry of the Pavlodar Uyezd into the Semipalatinsk province in 1921 to the formation of the Pavlodar region in 1938 by the resolution of the Central Committee of the VKB(b).

Keywords: territory, province, county, parish, division, liquidation, region.

Сформированное за годы независимости административно-территориальное деление Республики Казахстан показало его несовершенство. В первые годы Независимости в стране были объединены несколько областей. На это были причины политического и экономического характера.

С развитием и современными реалиями, совершенствование существующего административно-территориального устройства стало актуальным, т.к. Казахстан вступает в новый этап развития, социально-экономическая и демографическая ситуация изменились, перед страной стоят иные проблемы и задачи.

В своем послании «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» народу Казахстана от 16 марта 2022 г. Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев одну из глав посвятил вопросу совершенствования административно-территориального деления страны как одному из главных и фундаментальных на сегодня. В этой связи изучение административно-территориального устройства в исследуемый период становится наиболее важным [1].

В статье выбор периода с 1920–1938 гг. неслучаен, а связан с серьезными изменениями административно-территориального устройства Павлодарского Прииртышья.

В Декрете ВЦИК и СНК РСФСР от 26 августа 1920 г. «Об Образовании Киргизской (Казахской) АССР» было законодательно закреплено не только создание казахского советского национального государства, но и его административно-территориальное деление [2, с. 98]. Административно-территориальное деление состояло из пяти звеньев: центр, губерния, уезд, волость, аул-село.

Согласно постановлению первой сессии ЦИК Киргизской (Казахской) АССР от 11 декабря 1920 г. из четырех уездов: Усть-Каменогорского (39 волостей), Семипалатинского (49 волостей), Зайсанского (23 волости), Каркаралинского (24 волости) была создана Семипалатинская губерния, хотя формально она существовала с мая 1918 г. Однако по этому постановлению до февраля 1921 года Павлодарский уезд входил в состав Омской губернии, административным центром которой был г. Омск.

27 февраля 1921 года из Омской губернии Павлодарский уезд в составе 31 волости, а после октября 1921 года Иртышский район Омской губернии в составе 11 волостей, вошедший в Павлодарский уезд, были переданы в Семипалатинскую губернию. Всего в Павлодарском уезде в 1921 году насчитывалось 62 волости [3, с. 112].

В октябре 1923 г., на основании постановления ЦИК Киргизской (Казахской) АССР от 5 июля 1923 г., укрупнены волости: в Бухтарминском уезде осталось 11 волостей; Зайсанском – 9; Каркаралинском – 15; Павлодарском – 23; Семипалатинском – 16; Усть-Каменогорском – 13. Это административно-территориальное деление оставалось неизменным вплоть до конца 1927 г.

По переписи 1926 года площадь Семипалатинской губернии составляет 546172 км² (площадь изменилась в результате присоединения части Змеиногорского уезда Алтайской (Томской) губернии, общей площадью в 32161,63 км² в 1920 году; из площади Павлодарского уезда исключена

территория Святогорского сельсовета (Святогорская волость с 1920 года), отошедшая к Акмолинской области) [4, с. 53].

С конца 1927 г. в Казахстане начинается разработка нового административно-территориального устройства. Данная работа сильно затруднялась слабой изученностью хозяйственных и природных условий региона, малонаселенностью и разбросанностью населенных пунктов.

По новому проекту административно-территориальное устройство в республике упразднялось. Новое административно-территориальное устройство предусматривало введение трехзвеневой системы: округ – район – город. В новой системе важную роль играл район. Образование районов проводилось с учетом экономического тяготения аулов, сел и других населенных пунктов к определенному хозяйственному и культурному центру. При образовании районов и округов учитывался их национальный состав. По своим размерам район был меньше уезда, но значительно больше волости. Районные органы государственной власти обладали всеми правами уездных Советов.

17 января 1928 года 2-й сессией ЦИК КазАССР 6-го созыва утвержден проект административно-территориального районирования. На территории Казахстана образовывалось 13 округов и 180 районов. 13 марта и 5 мая 1928 года 6 Постановлениями Президиума КазЦИК был внесен ряд изменений в границы округов и районов.

В начале мая 1928 года 3 сессия КазЦИК 6 созыва утвердила эти изменения и поручила Президиуму КазЦИК внести проект административно-территориального районирования Казахстана на утверждение Президиума ВЦИК и обеспечить его реализацию. 3 сентября 1928 года Президиум ВЦИК РСФСР утвердил новое районирование республики. Вместо ранее существовавших 1 автономной области, 6 губерний, 2 округов, 31 уезда и 411 волостей в республике было создано 13 округов и 180 районов. Сохранялась Каракалпакская автономная область, делившаяся на 10 районов. Весной 1929 года состоялись выборы в аульные, сельские и городские Советов и прошли съезды Советов вновь созданных округов и районов Казахстана. В результате Акмолинская и Семипалатинская губернии были ликвидированы.

Павлодарский округ образован в январе 1928 года из волостей Павлодарского и Семипалатинского уездов Семипалатинской губернии и части Петропавловского уезда Акмолинской губернии.

В состав Павлодарского округа вошло 9 районов: Баянаульский, Володарский, Иртышский, Кзыл-Агачский, Коряковский, Павлодарский, Сейтеновский, Теренгульский, Фёдоровский.

Баянаульский район – образован из Аккелинской (часть), Баянаульской, Калмак-Карылганской, Кзылтауской и Чидертинской и части Аккелинской волостей Павлодарского уезда; Володарский район – из Володарской, Татьяновской, частей Октябрьской, Крестьянской и Первомайской волостей Павлодарского уезда; Иртышский район – из Железин-

ской, Иртышской, Новоивановской, частей Урлютюбской, Алкагульской волостей Павлодарского уезда, частей Добровольской и Степановской волостей Петропавловского уезда Акмолинской губернии; Кзыл-Агачский район – из Кзыл-Агачской, части Аккульской волости Павлодарского уезда и части Бостандык-Туской волости Петропавловского уезда Акмолинской губернии, из Коряковской, частей Песчанской, Первомайской, Крестьянской волостей Павлодарского уезда и части Семиярской волости Семипалатинского уезда; Коряковский район – из Коряковской, частей Песчанской, Первомайской, Крестьянской волостей Павлодарского уезда и части Семиярской волости Семипалатинского уезда; Павлодарский район – из Аксуйской, Павлодарской и частей Аккульской, Алкатульской и Песчанской волостей Павлодарского уезда; Сейтенеvский район – из Маралдинской, части Уруковской волостей Павлодарского уезда и части Бескарагайской волости Семипалатинского уезда; Теренгульский район – из Теренгульской и части Уруковской волостей Павлодарского уезда; Фёдоровский район – из частей Октябрьской, Песчанской, Урлютюбской волостей Павлодарского уезда [5, с. 12-13].

В период с 17 января 1928 года по 20 февраля 1932 года произошел ряд изменений в административно-территориальном управлении. Так, Баянаульский район с 17 января 1928 года по 17 декабря 1930 года входил в состав Павлодарского округа. С 1 декабря 1930 года по 20 февраля 1932 года подчинялся непосредственно Президиуму ЦИК КазАССР. 23 июня 1928 года Володарский район переименован в Цюрупинский, Фёдоровский – в Максимо-Горьковский, 17 декабря 1930 года Кзыл-Агачский район присоединён к Иртышскому, Коряковский – к Павлодарскому, Сейтенеvский – к Бескарагайскому, Теренгульский к Максимо-Горьковскому [6, с. 38].

В июле 1930 года ЦК партии и ЦИК СССР приняли решение о ликвидации округов. Заслугой административно-территориальных изменений, являлось, по мнению руководства, укрепление государственного аппарата казахскими национальными кадрами, а также сокращение административно-управленческих расходов по республике почти втрое. Всего было создано 183 района.

17 декабря 1930 г. районы были укрупнены. Павлодарский округ на основании постановления ВЦИК от 23 июля 1930 года ликвидирован и введено районное деление. С ликвидацией округа все окружные организации прекратили свою деятельность. Районные организации, подчинялись непосредственно республиканскому центру.

Основными причинами перехода на районное деление было «слабость низового партийного и советского аппарата, приведших к ошибкам и перегибам». Решением данной проблемы были изменения в административно-территориальном устройстве, которые не были оправданы. Усиление районных органов власти не исключило фактов перегибов, так в

этот период в некоторых районах создаются «сверхударными» темпами колхозы гиганты.

В январе 1932 года ЦК КП (б) Советского союза признал необходимым образовать в Казахстане области. В феврале того же года, решением второй сессии КазЦИК VIII созыва на территории Казахстана создаются: Восточно-Казахстанская, Карагандинская, Южно-Казахстанская, Актюбинская, Западно-Казахстанская и Алма-Атинская области. Каждая из областей Казахстана объединяла в среднем по 17–20 административных районов и представляла собой экономический район с определенным направлением в своем хозяйственном развитии. В этих условиях начинается новая административно-территориальная реформа. Руководство аргументирует это тем, что необходимо было приблизить центр республиканских органов к районам.

Таким образом, к 1932 году осталось 5 районов: Баянаульский, Иртышский, Максимо-Горьковский, Павлодарский, Цюрупинский. 20 февраля 1932 года эти районы вошли в состав образованной Восточно-Казахстанской области с центром в г. Семипалатинск. 4 июля 1934 года Баянаульский район передан в Каркаралинский округ, образованный из 6 районов – Центрального Казахстана. 29 июля 1936 года Каркаралинский округ ликвидирован, а его районы, в том числе и Баянаульский, вошли в состав Карагандинской области. 9 января 1935 года в составе Восточно-Казахстанской области были образованы Лозовский район из части Цюрупинского района, Урлютюбский – из части Максимо-Горьковского района. С 1932 до 1938 года территория Павлодарской области входила в состав Восточно-Казахстанской области [5, с. 14].

Закон СССР «Об изменении и дополнении ст.ст.22,23, 26, 28, 29, 49, 77, 70, 78 и 83 Конституции (Основного Закона) СССР» и проект постановления ЦК ВКП(б) «О разделении Западно-Казахстанской области на Западно-Казахстанскую и Гурьевскую, Южно-Казахстанской на Южно-Казахстанскую и Кзыл-Ординскую и Восточно-Казахстанской – на Восточно-Казахстанскую и Павлодарскую области Казахской ССР» был принят от 15 января 1938 года. Проект постановления утвержден на первой сессии Верховного Совета СССР 15 января 1938 года [4, с. 12-13].

Постановлением Президиума ЦИК КазССР от 4 февраля 1938 года центром Павлодарской области утвержден город Павлодар. При образовании Павлодарской области в ее состав вошли десять районов, в том числе девять из которых выделены из Восточно-Казахстанской области (Бескарагайский, Иртышский, Кагановический, Куйбышевский, Лозовский, Максимо-Горьковский, Павлодарский, Урлютюбский, Цюрупинский) и Баянаульский район, выделенный из Карагандинской области.

Так, на территории Павлодарской области за сравнительно короткий промежуток времени (1920–1938 годы) происходили частые коренные изменения в административно-территориальном делении. Эти изменения можно подразделить на два этапа: первый (1920 года по 1932 года) в

большей мере уделялось внимание изменению самой системы административного устройства, то есть изымались «лишние» звенья административной цепи, потом, несколько изменив названия, возвращались к прежним (изменение 1928 года округ – район – село и 1932 года область – район – село); второй этап (после 1932 года – по 1938 года) изменения касались в основном территориального устройства, т.е. укрупнение областей, районов, сельских советов и образования новых.

В целом нужно признать, что проводимые реформы в целях поиска оптимальной структуры административно-территориального устройства Казахстана в исследуемый период были неудачными. Однако основные элементы административно-территориального устройства просуществовали до середины 90-х годов.

Список использованных источников

1. Новый Казахстан: путь обновления и модернизации//Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана, 16 марта 2022 г.
2. Декреты Советской власти. Т. X. Август – сентябрь 1920 г. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Ин-т истории СССР АН СССР. – М. : Политиздат, 1980. – 412 с.
3. Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (1920–1936 гг.) / Под. ред. Дахшлейгера Г.Ф. – Алма-Ата, Архивное управление МВД Каз ССР, 1959.
4. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 3. – Алматы: Атамура, 2000.
5. Павлодарская область: страницы истории: Сборник документов. 1938–2003 гг. / Сост. Болтина В.Д., Шевелёва Л.В. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2003.
6. Захаренко А.Л., Косаяков Б.К., Мерц В.К. История Павлодарского Прииртышья – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2003.

Е.Т. Марзатаев

учитель истории СОШ №34 г.Павлодара

Ж. Ахметова

ученица 11 класса СОШ №34 г. Павлодара

erlanmar73@mail.ru

ОЦЕНКА ТЮРКСКОГО ПЕРИОДА В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ТРУДАХ САКЕНА СЕЙФУЛЛИНА

Аннотация. Сакен Сейфуллин дает характеристику положения и состояния тюркских родов и племен накануне монгольского вторжения, анализирует хозяйственную деятельность, отмечает, что основным занятием всех родов и племен было кочевое скотоводство, лошадь почиталась как священное животное «қасиетті мал», с рождения все мужчины считались воинами, всегда имели при себе оружие, все воины были конные. Сакен Сейфуллин дает объяснение данному состоянию постоянной мобильности и готовности к военным действиям.

Ключевые слова: тюркские роды, этнические процессы, этногенез, Казахское ханство.

Аңдатпа. Сәкен Сейфуллин моңғол шапқыншылығы қарсаңында түркі рулары мен тайпаларының жағдайы мен жағдайына сипаттама береді, шаруашылық қызметіне талдау жасайды, барлық рулар мен тайпалардың негізгі кәсібі көшпелі мал шаруашылығы болғанын, жылқы қасиетті жануар «қасиетті мал» ретінде құрметтелгенін, туғаннан бастап барлық ер адамдар жауынгер болып саналған, әрқашан өздерімен бірге қару-жарақ болған, барлық жауынгерлер ат әбзелдері мен ат әбзелдері болғанын атап өтті. Сәкен Сейфуллин бұл тұрақты мобильділік жағдайына және әскери іс-қимылдарға дайындығына түсініктеме береді.

Summary. Saken Seifullin gives a description of the situation and condition of the Turkic clans and tribes, on the eve of the Mongol invasion, analyzes economic activity, notes that the main occupation of all clans and tribes was nomadic cattle breeding, the horse was revered as a sacred animal «kasietti mal», from birth all men were considered warriors, always had weapons with them, all warriors were mounted. Saken Seifullin explains this state of constant mobility and readiness for military action.

Сәкен Сейфуллин дает характеристику положения и состояния тюркских родов и племен накануне монгольского вторжения, анализирует хозяйственную деятельность, отмечает, что основным занятием всех родов и племен было кочевое скотоводство, лошадь почиталась как священное животное «қасиетті мал», с рождения все мужчины считались воинами, всегда имели при себе оружие, все воины были конные. Сәкен Сейфуллин дает объяснение данному состоянию постоянной мобильности и готовности к военным действиям «Бұлар – мал өсірген көшпелі, коныс қаталасып, малға таласып жауласқан рулар болғандықтан, еркектері жасынан жауынгерлікке үйреніп, шабуылға шыныққан, көнтерілі, ыстыққа-суыққа, аштыққа-шөлге шыдамды болған». Подводит к выводу, что постоянная борьба между родами за власть, за кочевья, за сохранение поголовья, вынуждала тюркские роды и племена быть готовыми к постоянным военным действиям, исходя из этих причин, военное дело ценилось высоко.

Этими же причинами автор объясняет суровые нравы, терпеливость, неприхотливость тюрков. При завоевательных походах, монголы, отмечает Сәкен Сейфуллин, просто истребили часть тюркских родов, часть пополнила ряды воинов Шыңғыс-хана, в рядах монгольских войск были почти все тюркские роды. Мнение автора о жестоком тотальном истреблении части тюркских племен, подтверждается в работах Эренжен-Хара-Давана, в которых факты жестокого истребления покоренного населения, объясняются политикой Чингис-хана по удержанию покоренных народов страхом, насилием. Интерес С. Сейфуллина вызывает личность грозного завоевателя Чингис-хана, он анализирует этимологию имени «Шыңкузхана», дает собственную интерпретацию его значения.

В своих исследованиях уделяет особое внимание проблемам этнических процессов на территории Казахстана, вносит оригинальную концепцию роли ногайлинского фактора в этногенезе казахского народа, рассматривает процессы становления казахской государственности, осо-

бенности потестарно-политической системы казахского общества периода средневековья. В качестве источников им были привлечены произведения устного народного творчества, героический эпос «Ер Таргын», «Камбар батыр», «Ормамбет хан». Данные предания восхваляют ногайских батыров, живших в эпоху «ногай» или «ногайлы», в этот период еще не оформилась казахская народность. Это время постепенного распада и раздробленности Золотой орды. Автор выдвигает гипотезу рождения многих богатырских сказаний в этот период.

Характеризуя этнические процессы средневекового Казахстана, приходит к выводу, что на сложение казахской народности определяющее влияние оказали ассимиляционные и миграционные процессы в результате монгольского вторжения, миграционные перемещения в ходе образования казахской государственности, казахского ханства. Выделяет фактор «ногайлы» в этнических процессах на территории Казахстана, утверждает что казахи – это ветвь отделившаяся от ногайлинских племен, что «ногайлы» – это корень, основа казахской народности. Характеризуя период завершения сложения казахской народности, закрепления этнонима «казах», автор проводит исторический экскурс в историю возникновения этнонима «казах» и слова «алаш».

Таким образом, в своих исследованиях по истории казахского народа Сакен Сейфуллин дает обстоятельную характеристику исторического процесса на территории Казахстана в период средневековья. На основе анализа исторических событий приходит к следующим выводам. На протяжении длительного исторического периода на территории обширного региона постоянно велась ожесточенная борьба за власть, приводившая к уничтожению целых династийных линий, неустойчивости существующих государственных образований, происходили постоянные миграции этнических компонентов. В ходе сложных исторических процессов происходит формирование казахской народности на основе племен, которые, неоднократно подчеркивает Сакен Сейфуллин, входили в этнополитический союз «ногайлы».

Особое место отводит процессу формирования и значению создания казахской государственности, подчеркивает ведущую роль в происходящих событиях субъективного фактора, значение деятельности отдельных персоналий. В его исследованиях отражена хронологическая последовательность событий, стремление автора дать объективную оценку событий, умение говорить на языке данного исторического времени, данной исторической эпохи.

Список использованных источников

1. Сейфуллин С. В «вагонах смерти» атамана Анненкова (из книги «Тернистый путь»). – Кзыл-Орда, 1927.
2. Сейфуллин С. Айша. Повесть. – Алма-Ата, 1935.
3. Сейфуллин С. Кокче-Тау. Поэма / Перевод Н.Ф. Феоктистова. – Алма-Ата, 1935.

4. Сейфуллин С. Стихотворения и поэмы / Под редакцией И. Сельвинского. – Москва, Гослитиздат, 1959.
5. Сейфуллин С. Повести и рассказы. – Алма-Ата, 1959.
6. Сейфуллин С. Тернистый путь / Перевод С. Талжанова и И. Щеголихина. – Алма-Ата, 1964.

Л. Крисхан, Б.Ш. Құралқанова

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

leyla.1213@mail.ru

КӘДІРБЕК СЕГІЗБАЕВТЫҢ «БЕЛАСҚАН» РОМАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚТЫҢ БЕРІЛУІ

Аңдатпа. Мақалада ХХ ғасырдың 60 жылдары қазақ әдебиетінің жаңа буыны болып қалыптасқан көрнекті жазушы Кәдірбек Сегізбаевтың шығармашылық жолы туралы айтылып, оның шоқтығы биік шығармасы – «Беласқан» романы жан-жақты зерделенеді. Шығарманың тіл көркемдігі мен кейіпкерлердің сомдалу ерекшеліктері де сөз болады. Шығарманың сюжеті талданып, басты оқиғалар тілге тиек етіледі. Жазушының шығамаларындағы тақырып пен идея, тарихи шындық пен көркемдік таным, прототиптер мен характер сомдау шеберлігіне талдау жасалады. Шығарма туралы зерттеушілердің пікірі назарға ұсынылады.

Тірек сөздер: Қ. Сегізбаев, жазушы, тарих, прототип, қазақ-қалмақ, достық, бірлік, роман.

Аннотация. В статье рассказывается о творческом пути выдающегося писателя Кадырбека Сегизбаева, ставшего новым поколением казахской литературы 60-х годов ХХ века, подробно исследуется его роман «Беласкан». Анализируются язык произведения и характер персонажей. Объясняется общий сюжет произведения и рассказываются основные события. Анализируются тема и идея произведений писателя, историческая правда и художественное решение, прототипы персонажей. Учтено мнение исследователей о романе.

Ключевые слова: К. Сегизбаев, писатель, история, прототип, казах-калмык, дружба, единство, роман.

Summary. The article tells about the creative path of the outstanding writer Kadyrbek Segizbaev, who became a new generation of Kazakh literature in the 60s of the twentieth century, his novel «Belaskan» is studied in detail. The language of the work and the presentation of characters are analyzed. The general plot of the work is explained and the main events are told. The theme and idea of the writer's works, historical truth and artistic knowledge, prototypes and skills of the characters are analyzed. The opinion of researchers about the work was taken into account.

Keywords: K. Segizbaev, writer, history, prototype, Kazakh-Kalmyk, friendship, unity, novel.

ХХ ғасырдың 60 жылдары қазақ әдебиетінің жаңа бір тынысы ашылып, біршама алға қадам басқан кезеңі болды. Сол жылдардағы буынды «жасампаз ұрпақ» деп те атады. Өйткені бұл буынның өкілдері осыған дейін қалыптасып кеткен ескіліктерден өтіп, біршама уақыт тоқырап қалған рухани дүниеге үлкен төңкеріс жасады.

Сондай ірі тұлғалардың бірі, жазғаны адам жанын емдейтін, тіл көркемдігі ерекше, дүниетанымға, дәстүрге берік жазушы – Кәдірбек Сегізбаев. Жазушының шығармашылық өрісі ең әуелі көпшілікке белгілі «Біз қалада тұрамыз», «Жап-жасыл әлем» атты повестерінен бастау алып, кейіннен шығармашылығының шоқтығын биіктеткен «Жол», «Беласқан» романдарымен жалғасты. Автор оншақты әңгіме мен повесть, сонымен қатар новеллалар да жазды. Шығармалары бірнеше тілге аударылып жарық көрді. «Біз қалада тұрамыз» повесі үшін М.Әуезов атындағы сыйлықтың иегері атанды.

«Алғашқы әңгімелері республикалық баспасөзде 1968 жылдардан бастап жариялана бастады. Содан бері әңгіме-повестері «Жұлдыз», «Жалын», «Қазақ әдебиеті» т.б. газет-журналдарда үзбей жарияланып келеді. Кейін ауыл өмірі, жастардың ой-арманы, өнер-білімге деген құштарлығы, бір-біріне адалдығы суреттелген «Ашылмаған сыр» (1972), «Қойнауадағы ауыл» (1975), «Өртеңге өскен гүл» (1976), «Жылдың ең қысқа күндері» (1978), «Люди дальних дорог» (орыс тілінде, 1981), «Біз қалада тұрамыз» (1983), «Жер ортасы» (1991), «Беласқан» (2001) әңгіме-повестері оқырмандар жүрегіне жол тауып, ыстық ықыласына бөленген» [1, 154 б.].

Автордың бірқатар әңгімелері мектеп бағдарласамында да оқытылады.

К. Сегізбаев прозаның ең көлемді жанры болып табылатын роман жанрында да айтарлықтай дәрежеде қалам сермеді. Романдарында туған жері, Алтай, Алтайдың төсіндегі қара халық туралы жазды. Міне, сондай тарихқа толы шығармасының бірі – «Беласқан». «Беласқан» романы не туралы, роман несімен ерекше деген сұрақтың ауқымында сөз қозғайық.

Ең әуелі роман тарихи шындықтың көрініс табуымен ерекшеленеді. XVIII ғасырдың соңындағы шығыс шекарада билік жүргізген Қамбар төренің жұртты еңбекке баулуы, ежелден «ата жау» болып келген қазақ-қалмақ қарым-қатынасының өзгеше, яғни достық сипатта өрбуі, сол замандағы өмір салты, рухани құндылықтар, төл ғұрыптар көркем бейнеленеді. Жаугершілік заманда Алтай, Сауыр, Тарбағатай тауларын мекендеген қазақ елі туралы, олардың бастарынан өткен оқиғалары жайлы жазылған. Қазақи салт – дәстүр, қазақ отбасыларының өмірі сол заманға сай тұжырымдалған.

«О заманда бұ заман, қазақ пен қалмақ дос болғанын естуім осы деп, таңғалуы да бек мүмкін, көпшіліктің. Бұл да бір аталмыш романның ерекшелігі болар. Діні мен тілі бөлек, қанша ғасырлық жауласқан екі елдің достық қарым-қатынасын суреттей алған «Беласқан» романында: «қырқысу мен қидаласуды маңдайымызға жазып қоймаған шығар, оның орнына алысы бар, берісі бар, келісі бар, келісімі бар тату көрші болайық» – деп жылы қабақ танытқан екен» [2, 9 б.].

Жоғарыда айтып өткен төренің жұртын еңбекке баулуына келетін болсақ, жалпы иісі қазақтың біз білетін – жер егу, егіс орып, отырық-

шылыққа көшу; ата кәсіп – төрт түліктің тілін ғана емес, өнерге ұмтылу, яки атбегілік, құсбегілік, ісмерлік, балуандық, әншілік пен күйшілік арқылы елдік парасатқа, білік пен білімге жету, ең бастысы, өсер ұрпақтың тал бойына кісілік қасиеттерді қатар егу – «Беласқанның» ішкі динамикалық желісінде әдемі өріледі. Яғни XVIII ғасырдың соңғы жылдарындағы Алтай-Сауырды ашса алақанында, жұмса жұдырығында ұстаған төре тұқымы билік құрған шығыс шекара қазақтарының өмірімен тағдырлас ететін бұл роман қазақ әдебиетінің соңғы жылдардағы сүбелі көркем туындыларының бірі.

Роман он бір бөлімнен тұрады. Автор «Беласқан» романын кеңестік кезең тұсында жазса да, Алтайдан Атырауға дейін созылып жатқан ұшы қиырсыз кең далада бір-бірінің жоғын жоқтап, намысын жыртқан қазақ руларының өмірін өнер дүниесіне айналдырған. Сондай-ақ қашанда қазақтың тарихи шығармаларында болсын, дастандары мен жазба әдебиетте болсын қазақ пен қалмақ арасындағы жаугершілік, бір-бірімен жауласқан, өштескен оқиғалар өзек болып, үнемі қазақтың «ата жауы қалмақ» деген түсінік қалыптасқаны белгілі. Бұл түсінік негізсіз емес, әрине, бірақ Кәдірбек Сегізбаев осы көзқарасқа мүлдем қарама-қайшы оқиғаларды бейнелей отырып, осы бір қалыптасқан түсініктің біржақтылығына көзімізді жеткізгендей. Көршілес отырған екі ел арасында тек жауласу ғана емес, жақындықтың да, жақсылықтың да болғанын көркем шығарманың өзегіне арқау ету негізінде жан дүниесінің тереңінде жасырын жатқан ел мен жердің тарихына қатысты сырлы сырын ақтарған.

Нұрдәулет Ақыш былай деп жазады: «Роман деген заманымыздың күрделі жанры. Кейінгі буын жазушылар арасында романның табиғатын, көркемдік талаптарын, болмыс-бітімін түсінбей жазатындар бар. Көлемі қалың болса 25 баспа табақ, тіпті 30 баспа табақты роман деп ұғады. Негізі олай емес, романның өзі бірнеше көркемдік компонентті бойына жинақтауы керек. Ең бірінші, дәуірдің тынысы көрінуі қажет. Оның кейіпкері жай ғана емес, қаһармандық кейіпкерге көтерілуі керек. Ішінде әлеуметтік, моральдік, психологиялық тартыстар болмаса тағы болмайды және көркемдік талаптың үлкені – сюжеттің ширеңіп тұрған тұсы, оның даму деңгейі, шешуі болуы керек. Кәдағанның «Жол», «Беласқан» деген екі романында да осы жағдайлар бар екен. «Қазіргі таңдағы романдардың ішінен Кәдірбек Сегізбайұлының екі романы несімен ерекшеленеді?» деген сұрақ туады. Бірінші ерекшелігі – жаңағы мен айтқан талаптардың орнықты орындалуы, екіншісі, айтылып, жазылып кеткен тақырыптарға жаңаша ой айтуға тырысуы» [2, 17 б.].

Романда Алтайды мекендеген ағайынның арқа сүйері, елдің тізгінін ұстаған Қамбар төренің отбасы жайлы, оның елінде болған оқиғалар жайлы айтылады. Сонау заманда ата-бабамыз шабысып келген қалмақпен бітімгершілік жасап, елді таңқалдырғаны, ел арасындағы дауды шешуі, кінәліге артқан айыбы, кінәсізді ақтаған жайы сол заманғы

сот үлгісі ретінде көрінеді. Оның қалмақпен татуласып, олардың арасында жүрген екі қазақтың баласын өз қанатының астына алуы қамқорлық пен ізеттілікті, намысты көрсетеді.

Роман әуел бастан Айшуақ деген қазақ ханының қос перзенті Байшуақ пен Бараттан бастау алады. Олар кезекті бір барымтада көрші елдің хас батырын өлтіріп, ақыры елден шеттетіледі. Жер ауып жүріп, алыстағы «ата жау» қалмақтан пана сұрап барады. Ол кезде қалмақтың уаңы Ошыржап Байшуақ пен Баратты өз қамқорлығына алады. Жылдар өтіп, ағайындылар елін аңсап, Алтай-Сауырдың төресі Қамбар төреге өздеріне қамқорлық жасауын өтінеді. Қамбар төре қалмақтың уаңы Ошыржаппен дос болып, ел арасындағы бейбітшілікке қадам жасайды. Сөйтіп ол ағайынды екі жігітті өз елдеріне әкеледі. Інісі Барат жауырыны жерге тимеген палуан болып шығады. Соңында ол жігіттер жұбайларымен қосылып, өз елдеріне Еділ бойына көшеді.

Автордың атаулы шығармасында белгілі бір кейіпкерлердің прототиптері бар. Қаламгер жоңғарлар ортасынан пана тапқан Байшуақ пен інісі Бараттың тағдырын екі ел арасындағы қатынаспен байланыстырады. Аталған кейіпкерлердің өмірде болған адамдар екені тарихтан белгілі. Ең әуелден Қамбар төренің бейнесі де – тарихи образ. Бұдан бөлек батырлар мен билер де қазақ даласында өмір сүрген тұлғалар болып табылады. Романның өзегін құрайтын оқиғаға эпилогындағы «Тарбағатай етегінде отырған тамалардың ауылы», «...аз үй таманың да «Санияздың алшындары» атанып, төре ауылының бір бұтағы боп кететін...» – құныкер болып, Еділ бойынан қашып келген ағайынды екі жігіт – кіші жүз Есет батырдың нәсілінен Байшуақ пен Бараттың тағдырлары алынған. Шынтуайтында, екеуінің тарихы қазақ тіршілігіндегі көп қайталанатын жазмыш, ұлттың қалыптасуында рөлі бар құбылыс. Ағасы нағыз ер азамат, інісінде ағаттық, жастық, албырттық мол. Романдағы Жұманай көсе – қазақ прозасында ежелден бар әңгүдіктеу, тұзы жеңіл, зілі жоқ, әзіл-күлкіге негізделген кейіпкер. Сақал-мұртсыз әлжуаз шал сайқымазақтың рөлін көп атқарады. Оның құсбегілік өнері құрметке лайық. Мылжың, мақтаншақ, жатыпішерлері көп ескі қазақ салтында мұндай адамдар әр ауылдан табылады. Зұлымдықтан, екіжүзділіктен аулақ жан болған соң, жұрт бос сөзді мылжыңдарға әрдайым кешіріммен қарайды. Авторға Жұманай шал әр оқиғаға дәнекер үшін керек.

«Мұрат Әуезов «Иппокрена» атты зерттеу кітабында: «Жоңғарлар тарих сахнасынан кетті. Бірақ қазақ жазушылары ата-бабаларының қаһармандығын айтқанда, жоңғарлар дұшпан символы бейнесінде қалып қойды, сол нышан ретінде зұлымдық пен жаулықты телиді», – деп жазады. Бұл ретте Кәдірбек Сегізбаевтың суреткерлік танымын бағзы Қайта Өрлеу дәуіріндегі ұлы гуманистердің дүниеге көзқарасы дарыған Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген өсиетіне адал жазушы екеніне шынайы риза боласыз. Яғни, стереотипті үлгілерге

ұрынып, сыңаржақ ауып кетіп қалмаудың өзі жазушының адам психологиясын терең білетін болмысын аңдатады» [3, 29 б.].

«Беласқан» романы өзінің сөз құнарлылығымен ерекше. Яғни кайбір кезеңде қолданыста болып, кейіннен мүлдем ұмытылып кеткен сөздердің бір легі осы шығармада керемет көрініс тапқан. Бұл автордың лексикалық қорының молдығын, тілдік қолданысының шеберлігін айқындайды. Мәселен, келесі үзіндіден-ақ біз автордың тілінің құнарлылығын көре аламыз: «қазақ, қалмақ бәлен жүз жыл бойы соғысып, жауласса, оның айыпкерлері бабаларымыз бен әкелеріміз болар. Онсыз да шілдің қиындай пышырап, туған ата жұрттан безіп, қиянда жүрген аз торғауыт дәл бүгін қазаққа жау емес» [4, 46 б.].

«Беласқан» романы сюжетінің арасындағы ішкі байланыс берік. Автор әр тарауда баяндалатын оқиғаның дамуын аса ретті береді. Оған дәлел – тарау басындағы бір шумақ халық өлеңінен тұратын эпиграф. Мәселен:

*Жүйріктің сәні болмас қамшылаған,
Ақпаса, су бола ма тамшылаған.
Күніне сан мың үйрек ілсе-дағы,
Тұйғынның бағасы артық қаршығадан (Халық өлеңі) [4, 5 б.].*

Бұл шумақ сол тараудағы аңдату іспеттес. Халықтың даналығы, философиясы мен психологиясы, әрекет тіршілігінің мәні байқалып тұратын

«Беласқан» романында Еділ бойындағы торғауыттың Шығыс Түркістандағы атамекеніне жөңкіліп көшкенде құс қанаты талар қазақ жерін қия кесіп өткендегі тарихы шынайы берілген.

Әдебиеттер

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.
2. Ақыш, Н. 1930–1980 жж. повестеріндегі ұлттық рухтың көріністері / Тәуелсіздік идеясы және көркем мәдениет. 5-кітап. – Алматы, 2011.
3. Құрманғалиев Қ. Көп қырлы суреткер // Қазақ әдебиеті.– 1991.– 3 мамыр.
4. Сегізбаев К. Беласқан. Роман, повестер. – Алматы, 2001.

Р.А. Кульмаганбетова

*Гуманитарлық ғылымдар магистрі, №18 ЖОББМ-КММ тарих пәні мұғалімі,
Екібастұз қ., k.roza.81@mail.ru*

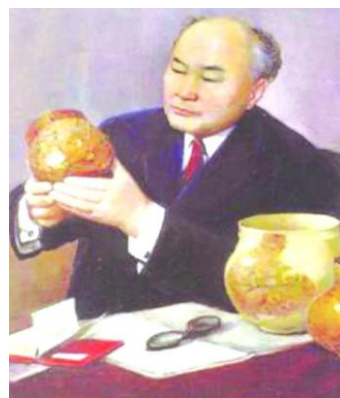
М.С. Тауекелова

IV курс студенті, ППУ тарих, Павлодар қ.

ӘЛКЕЙ ХАҚАНҰЛЫ МАРҒҰЛАННЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ – ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ТАРИХИ МҰРАСЫ

Ұлы Даланың тарихи мұралары – заманауи цифрлық форматта «жаңа тыныс» алуға тиіс. Бұл жобаларды жүзеге асыру үшін көшпенділердің бай мұрасын жүйелеуге қабілетті ғана емес, сондай-ақ оның өзектілігін арттыра алатын кәсіби маман болу бүгінгі заманның басты талабы.

Әлкей Хақанұлы Марғұланның артына қалдырған мол мұрасы қазіргі тарих ғылымында жалпы мәдениетімізде болып жатқан іргелі өзгерістермен үндес, болашаққа қызмет жасайтын ұлтымыздың рухани байлығына жатады. Ә. Марғұланның шығармашылығын, сондай-ақ тарих ғылымының белгілі бір саласымен ғана шектеп қарастыру қателікке әкеледі. Өйткені, ғылымның өзі тарихи процестерді жан-жақты өзара салыстыра, ұштастыра, зерттеуді мақсат тұтқан. Сондықтан да ол археологиялық ескерткіштерді тарихи-жазба деректермен, тарихи-жазба деректерді аңыз-жырлармен, аңыз-жырларды алдыңғы екеуімен байланыстыра зерттеген. Сол арқылы ғалым халқымыздың жүріп өткен тылсым әлемін жарқыратып, аша білген.

1-сурет. «Беғазы-Дәндібай қорымындағы мәдени ескерткіштер»
Ақтоғай ауданы, Қарағанды облысы

Әлкей Хақанұлы Марғұланның тарих, археология, этнография, әдебиет, өнер (қолданбалы және сәулет өнері) және металлургия саласына қатысты 300-ден астам ғылыми зерттеу жұмыстар, 100-ден астам энциклопедиялық мақалалар жазған, сонымен қатар қазақстандық этнографтардың, археологтардың, тарихшылардың бірнеше буынын даярлаған. Ғылыми еңбектерінің бірқатары шетел тілдеріне аударылған.

Академик тапқан тарихи құндылықтардың 243-і бүгінгі таңда Ресей мұражайларында сақтаулы. Сондай-ақ бірнеше мәрте еліміздің құндылықтарын қайтаруға қызметтенеді. 1989 жылы Түркістандағы Қожа Ахмет Иасауи кесенесіне 1399 жылы Қарнақ қаласында Әбділәзиз Шарафутдинұлы Тебризи күйған «Тайқазан» қайтарылуына Марғұланның көп еңбегі сіңген. Қазан кеңес жылдары Ленинградқа әкетіліп, ұзақ уақыт сонда болған.

Әлкей Хақанұлы Марғұланы бастапқы білімді ауыл мектебінен алды. Павлодар қаласындағы мұғалімдер курсы бітіріп, туған аулында мұғалім болып істеді. Семей педагогикалық техникумының студенті бола жүріп, «Тан» журналы мен «Қазақ тілі» газетінің редакцияларында 1921–1925 қызмет атқарған. Ленинград қаласындағы шығыстану институтының түркітану және тарих, филология факультеттерінде қатар оқыды. 1929 жылы Әлкей Марғұланы Шығыс институтындағы оқуын бітіріп, Абай шығармашылығы туралы дипломдық жұмысын табысты қорғап шықты. 1926–27 ж. КСРО ҒА-ның академик А.Е. Ферсман мен профессор С.И. Руденконың басшылығымен ұйымдастырылған Қазақстан және Алтай археологиялық және этнографиялық экспедиция жұмыстарына қатысты. Экспедиция кезінде Ә. Бөкейхановпен тығыз қарым-қатынас орнатып, бірлесіп қызмет жасады. Осы экспедициялық зерттеудің нәтижесінде Марғұланның наймандар мен адайлар туралы жазған алғашқы ғылыми мақалалары да баспа жүзін көрді. 1928 жылдан қазақ халқына қатысты әдеби, мұрағаттық материалдар жинақтаумен шұғылданды. 1929 ж. Абай шығармашылығы туралы дипломдық жұмыс қорғап, орыс географиясы қоғамы архивіндегі Абай қолжазбалары туралы нақты тарихи деректер негізінде ғылыми дәйекті тұжырымдар жасады. 1930–31 ж. Терминология комиссиясының ғалым хатшысы, 1931–34 ж. Ленинградтағы материалдық мәдениет тарихы академиясының аспиранты, 1931–35 ж. Шығыстану институтының оқытушысы, 1936–38 ж. Мәскеудегі материалдық мәдениет тарихы институтының ізденушісі және ғылыми қызметкері болды.

2-сурет. «Ұлы дала тарихи-мәдени мұрасын зерттеу» тақырыбындағы ғылыми-зерттеу жұмысы барысынан. Жетекшісі-Гуманитарлық ғылымдар магистрі Р.А. Кульмаганбетова және тәжірибеден өтуші ППУ студенті М.С. Тауекелова

Осы жылдары ол Шығыс Түркістан археологиясы мен өнері бойынша маманданып, бірнеше археологиялық экспедицияларға қатысты. 1940–41 ж. КСРО ҒА-ның қазақ бөлімшесі Тарих институтының аға ғылыми қызметкері болды. Осы жылдары оның «Мәшһүр Жүсіп мұрасындағы түркі эпосы», «Декабристер және Қазақстан», «Әлішер Науаи және қазақ мәдениеті», «Мұхаммед Хайдар –тарихшы», «Шоқан Уәлиханов және Орта Азия тарихы», «Суворов», «Жамбыл Жабаев», т.б. еңбектері жарық көрді. 1941 ж. КСРО ҒА қазақ бөлімшесінің тарих бөлімін басқарды. 1958–76 ж. этнография бөлімін басқарды. Осы жылдары М. Сырдария, Шу, Талас өзендері бойында және Отырар, Сауран, Сығанақ қалалары орнында қазба жұмыстарын жүргізіп, соның негізінде Көне қазақ жерінің қалалары мен құрылыс өнерінің тарихы аталатын монографиясын жариялады. Қ. Ақышев, М. Қадырбаев, М. Оразбаевтармен бірге Орталық Қазақстанда жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының қорытындысы саналатын Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті атты ғылыми зерттеулер еңбегін жазып, кітаптың редакциясын басқарды.

3-сурет. «Академик Ә.Х.Марғұлан еңбектеріндегі қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасы» тақырыбындағы тарихи – танымдық сабақты өткізу сәтінен.
Тәжірибеден өтуші студент М.С. Тауекелова
Екібастұз қаласы №18 ЖОББМ-КММ 7 «А» сынып, 2022 жыл сәуір.

Әлкей Марғұлан – Қорқыттанушы. Ол оғыз-қыпшақ тайпасынан шыққан данагөй абыз жырау күй атасы, қазақ бақсыларының жебеушісі,

Қорқыт мұрасын зерттеген. Марғұланның жазуынша, қазақ музыкасы мен философиясында «Қорқыт күйі», «Қорқыт сарыны», «Қорқыт толғауы» «Тәңір биі» дейтін рухани ізгі дәстүрлер қалыптасып дамыған. Демек, Қорқыт – «керемет иесі», «ұлыстың ұлы кеңесшісі» «тарихи оқиғаларды жырлаушы жырау». Ә. Марғұлан Қорқыт мұрасын, дәстүрін ұстанған халық мәдениетінің көрнекті өкілдерін былайша топтастырады: 1) бақсы-жыраулар; 2) қобыз бен күй орындаушылар; 3) сәуегей жыраулар, шешендер; 4) Қорқыт дәстүрін жалғастырған, қобыз бен жыр туындатқан ақындар т.б.

Ә. Марғұлан «Қазақ халқының көне замандағы ақындық өнерінің шеберлері» атты еңбегінде қазақ халқының этникалық жыр дәстүрін дамытқан ақындарға, шебер орындаушыларға, сал-серілерге тоқталып, олардың сөз өнеріндегі орнын айқындады. Еңбектегі ғылыми тұжырымдар танымдық тереңдігімен ерекшеленеді, онда көне ойшылдардан бастап Жанак, Шөже, Арыстанбай, Марабай, Сүйінбай, Жамбыл, Нүрпейіс, Иса секілді ақындар шығармалары талданады. Марғұланның «Тамғалы тас жазуы» атты зерттеуінде әдеби-тарихи һәм мәдени деректер молынан кездеседі. Ол сонымен қатар қырғыз халқының Манас эпосы туралы ғылыми-зерттеу ісінің дамуына үлес қосты. Қырғыз эпосын дүние жүзіне алғаш таныстырған Ш. Уәлиханов, кеңес заманында бастапқы зерттеулерді жүргізген Әуезов болса, кейіннен осы дәстүр Марғұланның «Шоқан және Манас» атты монографиясында жалғасты. Ол эпостағы өмір шындығы, жырдың шығу тегі, дәуірі, кейіпкерлері мен көркемдік кестесі және манасшылардың жырды жетілдірудегі қызметі, т.б. жөнінде ғылыми маңызы жоғары пікірлер айтты. Ш. Уәлихановтың ғылыми мұраларын жинайтын топқа Әуезов, С. Бәйішев, С. Мұқанов, Қ. Сәтбаев, А. Нүсіпбековпен бірге басшылық етіп, оның таңдамалы және 5 томдық шығармалар жинағын жарыққа шығарды. Ол көркем әдебиет саласында да біраз іс тындырды. Оның аудармасы бойынша қазақ қауымы орыстың және шетел жазушыларының көркем шығармаларымен танысты.

1976–84 ж. Қазақстан ҒА этнография бөлімінің аға ғылыми қызметкері болды. Оның ынта жігері мен ұсынысы бойынша қазақ даласының ең шалғай аудандарында бірнеше археологиялық және этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Ол өзіне дейінгі Қазақстанды зерттеуші орыс ғалымдарының қазақ даласы тек көшпелілер мекені болды деген тұжырымдарының шындыққа сай келмейтіндігін дәлелдеді. Кандидаттық диссертациясын Хандар жарлығының тарихи маңызы атты тақырыптақорғады. Бұл зерттеу қыпшақтардың жазба ескерткіштерін зерттеудің ең алғашқы бастамасы болды. Әлкей Хақанұлы қыпшақ мәселесін қазақ халқының шығу тегінің шешуші кілті есебінде бағалады.

Академик Ә. Марғұлан қазақ халқының этникалық тарихын, материалдық және рухани мәдениетін ғылыми тұрғыда өте терең және

кең ауқымда зерттеген үлкен ғұлама. Қазақстан ғылымының көптеген салаларының, атап айтқанда қола дәуірі мен орта ғасырлық археологияның, қазақстан жерінде мекендеген көне халықтар тарихының, қазақ халқының мәдениет және өнер тарихының, этнографиясы мен археологияның негізін салушы ретінде құрметке бөленуі әбден заңды. Ол 40-шы жылдардың басынан бастап көне жазба ескерткіштерді және қазақ халқының рухани мәдениетін, фольклорын жан-жақты зерттеумен бірге Қазақстан жеріндегі археологиялық ескерткіштер кешенін іздестіру, табу және зерттеу ісін алғашқылардың бірі болып бастады. Ондаған жана археологиялық ескерткіштер тауып, оларды ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеп, ғылым әлеміне танытты. Қазақстанда көне мәдениеттің көптеген іздері табылды. Қазақстан жерінде тіршіліктің көне мәдениеттің болғандығын, бірақ әр түрлі жағдайларға байланысты олар үзіліп, көне қоныстарды құм басқанын ғылыми тұрғыда дәлелдеді. 1941 жылы Ә. Марғұлан Қ. Жұмалиевпен бірге «Қазақ әдебиетінің» оқулығын жазды. Тағы бір ғылыми шығармашылығын айтатын болсақ 1946 жылға жататын «Сырым батыр» атты шықпай қалған мақаласы. Мақалада ол қазақ тарихшыларынан бірінші болып С. Датұлының қозғалысына ұлт-азаттық сипат берген. Орталық Қазақстанның бір өзінен Әлекең бастаған экспедиция алпыстан астам қоныстың орнын зерттеді. Нәтижесінде Орталық Қазақстан ғылым үшін маңызды көне мәдениет және өркениет ошағы ретінде қайта ашылды. 30 жылдан астам уақыт ішінде Ә.Марғұланның басшылығымен Орталық Қазақстанда жүйелі түрде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, қола дәуірінің және көшпенді тайпалардың мәдениеті жан-жақты зерттелді. Қазіргі күнде ғылыми еңбектерінің арқасында сақтар мәдениеті Андрон мәдениетінің заңды жалғасы екендігі толық дәлелденсе, бұл екі мәдениеттің арасында Беғазы-Дәндібай мәдениетінің, дәнекерлік роль атқаратындығы ғылыми тұрғыда анықталды. Орталық Қазақстанда археологиялық зерттеудің екінші кезеңі Әлкей Хақанұлының Беғазы-Дәндібай мәдениеті туралы арнайы монографиясы мен бес томдық Қазақ ССР тарихында қарастырылып, 1982 жылы мемлекеттік сыйлық берілді.

Шоқан мұрасын көп жылдар бойы зерттеудің заңды жалғасы ретінде «Шоқан мен Манас» атты монографияны жазуға қыруар еңбек сіңірді. Зерттеудің нәтижесінде «Манас» эпосына ғылыми талдау жасады. Қазақстанның мәдениет тарихын зерттеу мәселесін ешқашан өз назарынан тыс қалдырмаған. Қазақстанның орта ғасырлық архитектурасының тарихы туралы түбегейлі ғылыми монографияны бастырып шығарды. Қазақтың қолөнері жайында үш томдық үлкен еңбегі жарыққа шықты. Бұл еңбек баспа жүзін көрген әдеби шығармалардан жиналған нақты деректердің негізінде жазылған. Бірнеше жыл этнография бөлімін басқара отырып Қазақстанда этнография ғылымының дамуына да айтарлықтай үлес қосты. Оның басшылығымен және тікелей қатынасуы-

мен Қазақ колхозды ауылының мәдениеті мен тұрмысы атты үлкен монографиялық еңбегі басылып шықты.

Ғылымның сан саласын жіті меңгерген парасатты ғұлама, Қазақстанда археология ғылымының негізін салушы зерделі зерттеуші-ғалым, ғылымның көрнекті ұйымдастырушысы, аяулы азамат және педагог Ә.Х. Марғұланды бүкіл қазақ жұртшылығы жақсы біледі, өзінің адал ұлдарының бірі есебінде құрмет тұтады.

Әдебиеттер

1. Марғұлан Ә. Шығармалары / Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан – Алматы: Алатау, 2008. – V том. – 448 бет.

2. Марғұлан Ә. Шығармалары / Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан – Алматы: Алатау, 2009. – VII том. – 432 бет.

3. Марғұлан Ә. Шығармалары / Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан – Алматы: Алатау, 2012. – XIV том. – 512 бет.

4. Қазақ халқының тарихи тұлғалары / Ә. Көпеш, Г. Мұзафарова. – Алматы: Өнер, 2011. – 1-кітап. – 304 бет.

5. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 2004. – 696 бет.

**Ғылым мен білімнің және қоғамның
интеграциясы**

Интеграция науки, образования и общества

Integration of science, education and society

А.Б. Бидайшиева

Каспий университеті, з.ғ.м., Алматы қ.

Ә.Д. Досымжан

Торайғыров университеті, з.ғ.м., Павлодар қ.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МАҢЫЗЫ

Андатпа. Азаматтық қоғам дегеніміз мемлекет үшін қоғам емес, қоғам үшін мемлекет деген ұғыммен пара-пар. Азаматтық қоғамның мәні, ең алдымен, азаматтардың мүдделерін, олардың ұмтылыстарын, бостандықтарын, сұраныстарын, қажеттіліктерін білдіреді. Негізгі мақсаты – адамның материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру, адамның лайықты өмірі мен еркін дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жасау. Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстанның азаматтық қоғамы тұрақтылық пен институционалдық дәстүрлерді сақтауда мемлекеттің сенімді серіктесі болған бірнеше ұйымнан тұтас институтқа дейінгі жолдан өтті. Азаматтық қоғамды қалыптастыру Елбасы Н. Назарбаев негізін қалаған және мемлекет басшысы Қ.-Ж. Тоқаев тұрақты түрде дамып келе жатқан мемлекеттік саясаттың маңызды стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады.

Тірек сөздер: азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет, жеке тұлға, сөз бостандығы, табиғи құқықтар.

Аннотация. Под гражданским обществом понимается не общество для государства, а государство для общества. Сущность гражданского общества выражает, прежде всего, интересы граждан, их стремления, свободы, запросы, потребности. Основная цель – удовлетворение материальных и духовных потребностей человека, создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека. С момента обретения независимости гражданское общество Казахстана прошло путь от нескольких организаций до целого института, который стал надежным партнером государства в сохранении стабильности и институциональных традиций. Формирование гражданского общества является одной из важнейших стратегических задач государственной политики, основанной Елбасы Н. Назарбаевым и главой государства К.-Ж. Токаевым.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, личность, свобода слова, естественные права.

Summary. Civil society is understood not as a society for the state, but as a state for society. The essence of civil society expresses, first of all, the interests of citizens, their aspirations, freedoms, requests, needs. The main goal is to satisfy the material and spiritual needs of a person, to create conditions that ensure a decent life and free human development. Since gaining independence, the civil society of Kazakhstan has gone from several organizations to an entire institution, which has become a reliable partner of the state in maintaining stability and institutional traditions. The formation of civil society is one of the most important strategic tasks of the state policy founded by Elbasy N. Nazarbayev and the head of state K.-Zh. Tokayev.

Keywords: civil society, rule of law, personality, freedom of speech, natural rights.

Азаматтық қоғам – бұл оның мүшелері арасындағы дамыған экономикалық, саяси, құқықтық, мәдени қатынастары бар, мемлекеттен

тәуелсіз, бірақ онымен өзара әрекеттесетін қоғам. Азаматтық қоғам негізгі сипаттамалық белгілері мен принциптері:

1) экономикалық еркіндік, меншік нысандарының алуан түрлілігі, нарықтық қатынастар;

2) адам мен азаматтың табиғи құқықтарын сөзсіз мойындау және қорғау;

3) байланыстырушы буын адам мен азаматтың табиғи және иемденген құқықтарын тану, қамтамасыз ету және қорғау, құқықтың басымдығы идеясы, құқық пен заңның бірлігі, мемлекеттік биліктің әртүрлі тармақтарының қызметін құқықтық ажырату болып табылатын биліктің заңдылығы мен демократиялық сипаты;

4) заң мен сот төрелігі алдындағы барлығының теңдігі;

5) биліктің бөлінуі мен өзара әрекеттесу принципіне негізделген заң үстемдігі;

6) саяси және идеологиялық плюрализм, заңды оппозицияның болуы;

7) пікір, сөз және баспасөз бостандығы, бұқаралық ақпарат құралдарының тәуелсіздігі;

8) мемлекеттің азаматтардың жеке өміріне араласпауы, олардың өзара міндеттері мен жауапкершілігі;

9) адамдардың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ететін тиімді әлеуметтік саясат;

10) азаматтық қоғам өзін-өзі дамытатын және өзін-өзі басқаратын жүйе.

Осылайша азаматтық қоғам-азаматтық қоғамның ең жоғары құндылығы ретінде әлеуметтік әділеттіліктің, бостандықтың, адамның материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандырудың құқықтық режимінде жұмыс істейтін әлеуметтік-экономикалық және саяси қатынастардың өзін-өзі ұйымдастыруға негізделген жүйесі.

Азаматтық қоғамның функциялары – оның мүшелерінің материалдық, әлеуметтік және рухани қажеттіліктерін толық қанағаттандыру: адам мен азамат өмірінің жеке салаларын мемлекет пен басқа да саяси құрылымдарды негізсіз қатаң реттеуден қорғау; қоғамдық өзін-өзі басқару тетіктерін құру және дамыту; азаматтарды және олардың бірлестіктерін мемлекеттік биліктің қызметіне заңсыз араласудан қорғау және сол арқылы мемлекеттің демократиялық органдарын, оның бүкіл саяси жүйесін қалыптастыруға және нығайтуға ықпал ету; адам құқықтарының нақты кепілдіктерін қамтамасыз ету, мемлекеттік және қоғамдық істерге қатысуға тең қолжетімділік; өз мүшелеріне қатысты әлеуметтік бақылау функциясы; байланыс функциясы.

Демократиялық мемлекет өз азаматтарының мүдделері мен қажеттіліктерін барынша қанағаттандыруға арналған. Азаматтық қоғам институттары мен ұйымдарының міндеті – мемлекеттің күшімен ғана

қанағаттандыруға болатын азаматтардың нақты мүдделері туралы мемлекетке хабарлау. Жалпы азаматтық қоғамның негізгі белгілері:

1) мемлекеттің рөлі, ең алдымен, құқықтық тәртіпті сақтау, жеке және ұжымдық меншік иелерінің кедергісіз қызметі, олардың құқықтары мен бостандықтарын, белсенділігі мен кәсіпкерлігін жүзеге асыруы үшін қажетті жағдайлар жасау болып табылады;

2) азаматтық қоғам азаматтан және оның бостандығынан тәуелсіздік, теңдік синонимі ретінде басталады;

3) азаматтық қоғам ашық, демократиялық, анти-тоталитарлық, өзін-өзі дамытатын қоғам, онда орталық орынды адам, азамат, жеке тұлға алады.

4) азаматтық қоғам – қоғамдық-саяси өмірдің мемлекеттік емес бөлігі; бұл адамның саяси іс-әрекетінің жағдайын, жеке адамның және әлеуметтік топтар мен бірлестіктердің әртүрлі қажеттіліктері мен мүдделерін қанағаттандыру мен іске асыруды қамтамасыз ететін қоғамдық қатынастардың, ресми және бейресми құрылымдардың жиынтығы.

Азаматтық қоғамда әрдайыи заң үстемдігі орын алады. Заңның үстемдігінің белгісі – биліктің жариялылығы, ол дегеніміз:

– заңның күшімен және заңдар мен басқа да заңды тетіктер арқылы қоғамда мемлекеттік саясат жүргізу;

– егеменді, яғни биліктің басқа түрлерінен бөлінген, партиялық, шіркеулік және корпоративтік биліктен еркін және тәуелсіздігі;

– бірыңғай және бөлінбейтіндігі. Сонымен қатар, мемлекеттік билік заңды, яғни заңды негізделген және мойындалған болуы керек. Бұл негізінен Конституцияда, заңдарда, халықаралық құқықтық актілерде көрініс табады. Мысалы, ҚР Конституциясының кіріспесінде Конституцияны Қазақстан халқы қабылдайды делінген [1, 2 б.].

Азаматтық қоғам мен мемлекет бір-бірін өзара толықтырады. Жетілген азаматтық қоғамсыз құқықтық демократиялық мемлекет құру мүмкін емес. Азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетті қалыптастыру процесіндегі маңызды сәт адамның ажырамас құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету және қорғау болып табылады. Адамның қоғамдағы құқықтық жағдайы демократияның әлемдік стандарттарына сәйкес келеді деп саналады, егер ол үш табиғи қағидатқа негізделген болса: өмір сүру, бостандық, теңдік құқығы [2, 36 б.]. Бұл қағидаттар адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында бекітілген.

Мысалы, қазіргі уақытта өлім жазасы 35 елде заңмен жойылды. 27 елде ол соңғы 10 жыл немесе одан да ұзақ уақыт пайдаланылмайды. Статистика көрсеткендей, өлім жазасы жойылған және ұзақ мерзімге ауыстырылған елдерде, өмір бойына бас бостандығынан айыруға дейін, адам өлтіру саны осы қылмыс үшін қарастырылған елдерге қарағанда 100 мың адамға аз [3, 63 б.].

Азаматтық қоғам табиғи құқықтың презумпциясына сүйенеді, жеке адамдардың бостандығын жүзеге асыруды белгілі бір институционалдық ережелермен байланыстырады. Азаматтық қоғамды философиялық анықтама ретінде Аристотель ғылымға енгізді, ол мемлекет дегеніміз – бұл мемлекет пен азаматтық қоғамды синоним ретінде анықтайтын азаматтардың, азаматтық қоғамның жиынтығы деп айтқан.

Азаматтық қоғам қауымдық топтардың, үкіметтік емес ұйымдардың, кәсіподақтардың, байырғы топтардың, қайырымдылық және діни ұйымдардың, кәсіби бірлестіктер мен қорлардың кең тобына жатады [4, 31 б.].

Тиісінше, азаматтық қоғам кез келген мемлекеттің табысты дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Іс жүзінде азаматтық қоғам институттары жыл сайын мемлекет пен қоғам өмірінің саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени-гуманитарлық салаларында өз қолданысын табуда. Кез келген қазіргі заманғы мемлекет қоғамның ішіндегі бар проблемаларды шешуге тиімді ықпал ете алатын сенімді серіктестерге мұқтаж. Олардың болмауы қоғамның кез-келген прогрессивті дамуын жоққа шығаратыны белгілі [5, 15 б.].

Азаматтық қоғам ұйымдарының қызметі үшін құқықтық негіздер құрылып, жетілдірілуде. Президенттің Жарлығымен азаматтық секторды ұзақ мерзімді перспективада дамытудың негізгі бағыттарын айқындайтын жаңа стратегиялық құжат – Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамытудың 2020–2030 жылдарға арналған Тұжырымдамасы бекітілді. Тұжырымдамада азаматтық сектор қызметін трансформациялау бойынша жаңа тәсілдер көзделген. Тұжырымдамаға енгізілген шаралар кешенін іске асыру 2030 жылға дейін айқындалған. Тұжырымдама екі кезеңде: бірінші кезең 2020–2025 жылдардан бастап және екінші кезең 2026–2030 жылдардан бастап іске асырылатын болады [6, 22 б.]. Азаматтық қоғамды дамыту тұжырымдамасында 5 негізгі бағыт бөлінген:

1) азаматтық қоғамды және оның институттарын, оның ішінде қоғамдық-саяси салада дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау;

2) азаматтық белсенділікті қолдау және дамыту;

3) шешімдер қабылдау және мемлекеттік істерді басқару процесіне азаматтар мен азаматтық қоғам институттарының қатысу деңгейін арттыру;

4) азаматтық қоғам институттарының әлеуетін нығайту болып табылады;

5) Қазақстандағы БҰҰ-ның Тұрақты даму мақсаттарын орындауға азаматтық қоғамды тарту.

Қорытындылай келе, азаматтық қоғам институттарын нығайту Қазақстанды демократиялық, құқықтық, зайырлы және әлеуметтік мемлекет ретінде бекіту туралы конституциялық ережелерді іске

асырудың аса маңызды шарты болып табылатынын айқындықпен айтуға болады.

Әдебиеттер

1. ҚР Конституциясы 1995 жылы қабылданған (2019 жылғы өзгерістерімен толықтырулармен). – 2 б.
2. Гаджиев К.С. Азаматтық қоғам тұжырымдамасы: идеялық шығу тегі және қалыптасудың негізгі кезеңдері // философия мәселелері. 1991. – 36 б.
3. Черниловский З.М. Азаматтық қоғам: зерттеу тәжірибесі // мемлекет және құқық. 1992. – 63 б.
4. Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. – Алматы, 1998. – 31 б.
5. Жанұзақова Л.Т. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы: оқу-әдістемелік құрал, 2008. – 15 б.
6. Демидов А.В. Азаматтық қоғам және мемлекет, 2019. – 22 б.

А.С. Адылбаева, Н.К. Нурғалиева

2 курс магистранттары, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

МҮГЕДЕК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРМЕН ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫН РЕТТЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасына сәйкес мүгедектерді жұмысқа қабылдау, еңбек қатынастарын реттеу, мүгедек қызметкерлермен еңбек шартын бұзу ерекшеліктеріне арналған.

Тірек сөздер: мүгедек жұмысшылар, жұмыс істеу құқығы, жұмыссыздықтан қорғау.

Аннотация. Статья посвящена особенностям приема на работу инвалидов, регулирования трудовых отношений, расторжения трудового договора с работниками-инвалидами в соответствии с трудовым законодательством Республики Казахстан

Ключевые слова: работники-инвалиды, право на труд, защита от безработицы.

Summary. The article is devoted to the peculiarities of employment of disabled people, regulation of labor relations, termination of an employment contract with disabled employees in accordance with the labor legislation of the Republic of Kazakhstan

Keywords: disabled workers, the right to work, protection from unemployment.

2015 жылы Қазақстан 2006 жылғы 13 желтоқсанда Нью-Йоркте Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы қабылдаған Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенцияны (бұдан әрі – БҰҰ Конвенциясы) ратификациялады, конвенцияға Факультативтік хаттамаға қол қойылды, сол арқылы мемлекет Мүгедектердің құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында Халықаралық экономикалық, азаматтық, әлеуметтік және мәдени құқықтарын іске асыру жөніндегі халықаралық стандарттарды имплементациялау бойынша міндеттемелер қабылдады. Осы құжатқа сәйкес, мүгедек – бұл туа біткен немесе алынған физикалық не-

месе ақыл-ой шектеулеріне байланысты сыртқы көмексіз (толық немесе ішінара) өз қажеттіліктерін жүзеге асыра алмайтын кез келген адам [1].

Осы терминмен қатар азаматтардың осы санатына «мүмкіндігі шектеулі адамдар» атауы қолданылады. Қазақстанда мұндай азаматтарды әлеуметтік қорғау ҚР Конституциясымен, 2005 жылғы 13 сәуірдегі «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» ҚР Заңымен (бұдан әрі – мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы Заң) және басқа да нормативтік құқықтық актілермен реттеледі. Мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы Заңның 14-бабында мүгедектердің құқықтары регламенттелген – олар Конституцияда және ҚР басқа да заңнамалық актілерінде бекітілген әлеуметтік-экономикалық және жеке құқықтары мен бостандықтарына толық ие. Еңбек ету құқығы басқалармен қатар ажырамас құқық болып табылады [2].

Мүгедектіктің кез келген тобы бар адамдар жұмысқа орналаса алады, бірақ I және II топтағы мүгедектер медициналық комиссиядан жұмысқа рұқсат алуы керек. Жұмысқа орналасу кезінде мүгедектігі бар адам сау адаммен тең құқықтарға ие болады. Бұл ҚР Еңбек кодексінің 6-бабының 2-тармағымен бекітілген: тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне, жасына немесе дене кемістіктеріне, сондай-ақ қоғамдық қатынастарға қатыстылығына байланысты еңбек құқықтарын іске асыру кезінде ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды [3].

Бұдан басқа, ҚР Еңбек Кодексінің 25-бабында еңбек шартын жасасу кезінде құқықтар мен мүмкіндіктердің теңдігіне кепілдік берілген. Еңбек кодексінде көзделген жағдайларды қоспағанда, жүктілік, 3 жасқа дейінгі балалардың болуы, кәмелетке толмағандар, мүгедектік еңбек шартын жасасу құқығын шектей алмайды.

Егер мүгедектің денсаулық жағдайы кәсіптік міндеттерді орындауға кедергі келтірмесе, жұмысқа қабылдаудан, еңбек шартын жасасудан бас тарту не басшылық тарапынан еңбек жағдайларын өзгерту заңсыз болып табылады. Мұндай жұмыс берушінің әрекеттерінде ҚР Конституциясының 14 және 24-баптарының бұзылғаны байқалады: тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсітуге болмайды. Әркімнің қауіпсіздік пен тазалық талаптарына сай еңбек ету жағдайына, еңбегі үшін нендей бір кемсітусіз сыйақы алуына, сондай-ақ жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғалуға құқығы бар.

Осы құқық бұзушылықтар үшін мүгедек қызметкердің өтініші бойынша жұмыс беруші мемлекеттік еңбек инспекторына еңбек заңнамасын бұзғаны үшін әкімшілік жауаптылыққа тартылуы мүмкін.

ҚР Еңбек кодексінің 28-бабының 2-тармағында айқындалған маңызды сәт – мүгедекпен жасалатын еңбек шартында жұмыс орын-

дарын олардың жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, жұмыс орнына кедергісіз кіруге және өзінің еңбек міндеттерін орындауға ықпал ететін жабдықтау жөніндегі талаптар қамтылуға тиіс.

Мүгедектің жұмыс орнының стандарттары ҚР Денсаулық сақтау және әлеуметтік даму министрінің 2016 жылғы 14 маусымдағы №519 бұйрығымен бекітілген. Көру қабілетінен толық айырылған; есту қабілетінен толық айырылған; кресло-арбамен жүріп-тұратын мүгедек жұмыскерлер үшін жұмыс орындарын жабдықтау бойынша арнайы талаптар белгіленген. Қажет болса, жұмыс беруші жұмысшылар үшін арнайы жабдықты сатып алуы (мысалы, соқырларға арналған компьютерлік тифлокешендер), жұмыс процесінің ыңғайлылығы үшін жиһаз бен жұмыс жабдықтарын белгілі бір жолмен орналастыруы, санитарлық-гигиеналық нормалардың сақталуын қадағалауы тиіс.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында мүгедек қызметкерлерге ұзақтығы күнтізбелік 6 күннен кем емес қосымша ақылы жыл сайынғы еңбек демалысы, жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы түрінде жеңілдіктер көзделген. I және II топтағы мүгедек қызметкерлерге аптасына 36 сағаттан аспайтын жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы белгіленеді.

Мүгедек жұмыскерлерді түнгі уақытта, демалыс және мереке күндері жұмысқа тартуға, оларға медициналық қорытындыға сәйкес денсаулық жағдайына байланысты мұндай жұмысқа тыйым салынбаған жағдайда, олардың жазбаша келісімімен ғана жол беріледі. Ал мүгедек қызметкерлерді үстеме жұмысқа тартуға жол берілмейді.

I топтағы мүгедектер вахталық әдіспен жұмысқа жіберілмейді (медициналық қорытынды ұсынылған күннен бастап), егер бұл медициналық қорытындылар негізінде оларға қарсы көрсетілмесе, басқа топтағы мүгедек қызметкерлер мұндай жұмыстарға тартылуы мүмкін.

2016 жылғы 6 сәуірдегі «Халықты жұмыспен қамту туралы» ҚР Заңына сәйкес жұмыссыздықтан әлеуметтік қорғау шараларының бірі азаматтардың жекелеген санаттарын, атап айтқанда еңбек қызметін жүзеге асыру үшін медициналық қарсы көрсетілімдері жоқ мүмкіндіктері шектеулі адамдарды жұмысқа орналастыруды квоталау болып табылады. Квота әрбір нақты жұмыс берушінің барлық қызметкерлер штатының пайыздық көрінісінде белгіленеді (квотада тиісті жұмыс берушілерде жұмыс істеп жүрген мүгедектер ескеріледі) [4].

Медициналық қорытынды бойынша оның денсаулық жағдайы кәсіптік міндеттерді орындауға кедергі келтіретін не басқа адамдардың денсаулығы мен еңбек қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайларды қоспағанда, еңбек шартын жасасудан не қызмет бабында жоғарылатудан бас тартуға, жұмыс берушінің бастамасы бойынша жұмыстан босатуға, мүгедекті мүгедектігі себебі бойынша оның келісімінсіз басқа жұмысқа ауыстыруға жол берілмейді [2].

Алайда көптеген заңнамалық актілер мен мүмкіндігі шектеулі адамдарды жұмысқа орналастыру бойынша мемлекет қабылдап жатқан шараларға қарамастан, жұмыссыздық проблемасы өткір күйінде қалып отыр. Мүгедек өз бетінше өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктері бойынша жұмыс табуы үшін келесідей әрекеттер жасауы керек:

– Міндетті түрде тұрғылықты жері бойынша халықты жұмыспен қамту орталықтарында жұмыссыз ретінде есепке тұру;

– Халықты жұмыспен қамту орталықтарында мүгедектер үшін бос орындар тізімімен танысу.

– Егер бос орындар тізімінен лайықты жұмыс табылса, еңбек қызметіне қарсы көрсетілімдердің жоқтығы туралы медициналық куәландырудан өту.

– Квота белгіленген ұйыммен еңбек шартын жасасу.

Бұдан басқа, Жұмыспен қамту орталықтарында «әлеуметтік жұмыс орындары» және «қоғамдық жұмыстар» тізімдерімен танысып, лайықты бос жұмыс орнын таңдаған жағдайда кәсіби даярлықтан, қайта даярлаудан өтуге немесе басым тәртіппен біліктілігін арттыруға, кәсіпкерлік негіздеріне оқуға болады.

Соңғы уақытта кеңінен танымал бола бастаған үйде және қашықтан жұмыс мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін жақсы мүмкіндік болып табылады. Мұндай еңбек экономика және бағдарламалауға байланысты болуы мүмкін: IT-мамандар, 3D-бағдарламашылар, интернет-форумдар, әлеуметтік желілердегі көпшілік беттер, сайттардың әкімшілері, талдаушылар, қаржыгерлер, трейдерлер. Интернет арқылы репетиторлық қызметпен айналыса алатын тәжірибелі оқытушыларға, сондай-ақ тәжірибелі заңгерлерге қажеттілік бар. Тауарларды жылжыту бойынша мамандар, сатылатын өнімнің ерекшеліктерін зерттейтін, оны насихаттайтын, тұтынушылық талаптарды талдайтын, өнімді енгізу және сату стратегиясын жасайтын саудагерлер сұранысқа ие. Немесе құжаттаманы жүргізу және есепке алумен айналысатын жеке компьютердің операторлары қажет. Көп хабарландырулар үшін мәтіндерді терушілер, копирайтерлер қажет. Бұл қызметкерлер авторлық жарнамалық мәтіндер мен тапсырыс беру нұсқауларын жасайды, дайын мақалаларды өңдейді, сайттарды ақпараттық толтырумен айналысады.

Әдебиеттер

1. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы 2006 жылғы 13 желтоқсанда Нью-Йоркте қабылдаған Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі [электронды ресурс] <https://adilet.zan.kz/>

2. «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13 сәуірдегі №39 Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі [электронды ресурс] <https://adilet.zan.kz/>

3. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы №414-V Еңбек

кодексі. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі [электронды ресурс] <https://adilet.zan.kz/>

4. «Халықты жұмыспен қамту туралы» Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі Заңы. «Әділет» Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі [электронды ресурс] <https://adilet.zan.kz/>

А.К. Темиргалинова

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

e-mail: Assolalierarusa@mail.ru

А.А. Кудышева

п. э. к., қауымд. профессор (доцент)

Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КОММУНИКАТИВТІК-ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІК ПОЛИЭТНИКАЛЫҚ ЗАМАНАУИ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ ТӘРБИЕЛЕУ ЖӘНЕ ҮЙРЕТУ ҮРДІСІ РЕТІНДЕ

Андатпа. ХХІ ғасырда өмірдің барлық салаларындағы жаһандық өзгерістермен сипатталады, ол үлкен көкжиек, бай сезімдер, икемді сезімдер, эмпатикалық тәжірибеге қабілет, эмпатикалық тәжірибеге қабілет, этномәдени адамзатты сақтау және дамыту. Қоғамның жаһандану контексті мультимәдени қоғам жағдайындағы тұлғаның қалыптасуы білім берудің, білім беру қызметін күшейту мақсатында білім парадигмасын жетілдіруді қамтиды. Білім берудегі коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілігінің тарихи және мәдени мұрасы құрметтеудің тиімді әдісі, жаһандану үрдістерінің этникалық және ұлттық мәдени ерекшелігін сақтау және қолдаудың тиімді әдісі ретінде қарастырылады. Білім берудегі коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілікті дамыту қазіргі педагогикалық ғылымның және практиканың ең өзекті міндеттерінің бірі болып табылады.

Тірек сөздер: коммуникативтік-этнопедагогикалық құзыреттілік, этнопедагогика, коммуникация, құзыреттілік, жоғары білім, болашақ мұғалімдер.

Аннотация. В ХХІ веке, характеризующемся глобальными изменениями во всех сферах жизни, с новой остротой возникает проблема формирования гуманистической личности, обладающей обширным кругозором, богатыми чувствами, гибким мышлением, способной к эмпатическому переживанию, сохранению и развитию этнокультурного человечества в условиях глобализации общества. Формирование такой личности в условиях поликультурного общества предполагает совершенствование образовательной парадигмы с целью усиления учебно-воспитательной функции образования. Роль коммуникативно-этнопедагогической компетентности в образовании как эффективного способа бережного отношения к историческому и культурному наследию, сохранению и поддержке этнической и национально-культурной самобытности народов особенно возрастает в условиях глобализационных процессов. Развитие коммуникативно-этнопедагогической компетентности в образовании – одна из наиболее актуальных задач современной педагогической науки и практики.

Ключевые слова: коммуникативно-этнопедагогическая компетентность, этнопедагогика, коммуникация, компетентность, высшее образования, будущие педагоги.

Summary. In the 21st century, characterized by global changes in all spheres of life, the problem of forming a humanistic personality with a broad outlook, rich feelings, flexible thinking, capable of empathic experience, preservation and development of ethno-cultural humanity in the context of globalization of society arises with new acuteness. The formation of such a personality in a multicultural society involves the improvement of the educational paradigm in order to strengthen the educational function of education. The role of communicative and ethno-pedagogical competence in education as an effective way of respecting the historical and cultural heritage, preserving and supporting the ethnic and national-cultural identity of peoples is especially growing in the context of globalization processes. The development of communicative and ethnopedagogical competence in education is one of the most urgent tasks of modern pedagogical science and practice.

Keywords: communicative-ethnopedagogical competence, ethnopedagogics, communication, competence, higher education, future teachers.

Білім берудегі коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілік – әлеуметтік маңызы бар және адамның, отбасы, қоғамның мүдделері үшін этникалық (яғни, халықтық) мәдениеті материалдары мен құралдары туралы мақсатты үрдіс ретінде танысуды ұсынады, сонымен қатар этномәдени білім, дағдылар, құндылық қондырғылар, этномәдени қызмет тәжірибесі, зияткерлік, рухани адамгершілікке және күрделіліктің коммуникативтік-этнопедагогикалық құзыреттілігінің тәжірибесі, адамның білім беру қажеттіліктері мен танымал мәдениеті саласындағы мүдделерін қанағаттандыратын адамның физикалық және (немесе) кәсіби дамуы. «Этнос» термині (ethnos грек сөзінен) «халық» деген анықтамамен теңдес. Ғылыми дерек көздерге сүйенсек, ежелгі Грекияда, ол бастапқыда бірнеше құндылықтарда қолданылған: адам қауымдас-тықтарының бірі ретінде: (тұқым, тайпа, көпшілік, бір грек кеңістігінің тұрғындары, халық), тіпті тап, топты білдірген. Тек V ғасырдан бастап «этнос» сөзін гректер «халық» мағынасында қолдана бастады. Ғылымға «этнос» терминін

С.М. Широкогоров «Этнос. Этникалық және этнографиялық құбылыстардың негізгі принциптерін зерттеу» атты кітабында алғаш рет енгізді (1923). Кейін «этнос» ұғымының әр түрлі анықтамаларын С.А. Арутюнов, Ю.В. Бромлей, Л.Н. Гумилев, В.И. Козлов,

Н.Н. Чебоксаров және т.б. зерттеді. Сондықтан, педагогикадағы «этнос» деген сөздермен «халық» сөздерін қолдану (ежелгі гректерден кейін) этномәдени білімнің халық мәдениеті саласындағы білім беруді түсіндіруге рұқсат етіле бастады.

Оқу үрдісінде коммуникативтік-этнопедагогикалық құзыреттің міндеттерін орындау үшін (құнды) келесіге назар аудару керек:

- этнофилософиялық, этнопсихологиялық, этнопедагогикалық негіздердің ғылыми негіздемесі;
- жеке тұлға өмір сүретін және дамитын этномәдени кеңістікті құру;
- этномәдени, мәдениетаралық және әмбебап құндылықтарды білу және ассимиляциялау туралы ғылыми білімді қамтамасыз ету;

– бағдарламалар, оқулықтар мен материалдарды сараптау және таңдау жүйесі;

– болашақ мұғалімдерді этномәдени білім мен құндылықтарды тасымалдаушы ретінде оқыту.

Тақырыптың өзектілігі – білім беру жүйелерінің барлық деңгейлерінің дамуын анықтайтын заманауи білім беру парадигмасы, ол басқа адамдармен қарым-қатынас және өзара әрекеттесу ретінде тұлғаның қалыптасуына назар аударуды қамтиды [1].

Өткен ғасырдың екінші жартысында араласу көптеген дауларға себеп болған жоқ және көптеген тәсілдер жасалмады. Араласу көптеген ғылымдарға сәйкес зерттелді: философия, кибернетика, ақпараттану, психология, семиотика, лингвистика, мәдениеттану, лингводидактика және педагогика. Бұл жұмыстарда қарым-қатынас рөлі, мәдениеттің пайда болуы жетекші фактор ретінде анықталды. Қарым-қатынас адамның рухани және материалдық формаларының барлық түрлеріне кіреді және сонымен бірге онтогенезге деген алғашқы әлеуметтік қажеттілігін қамтиды.

Араласу адамды тәрбиелеуге, адамның санасын дамытуға және қалыптасуына, оның дүниетанымына, адамдарға деген дұрыс көзқарастарға бағытталған. Араласу, оны ұйымдастыру, құндылық қондырғылары, психологиялық-педагогикалық пререквизиттер мен психологиялық-педагогикалық пререквизиттерді құру және оқытудың технологияларын құру, коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілікті игеру міндетін күшейту арқылы басқа мәдениетке бекіту құралы ретінде қарастырылды [2].

Тұтастай алғанда әр адам мен адамгершіліктің өміріндегі қарым-қатынастың маңыздылығы артып келеді, бірақ парадоксалды жағдайдың болуы әлі де бар, бірақ іс жүзінде оқытушылар мен студенттер, студенттерге арналған оқу үрдісі, студенттердің өзара әрекеттесуі және қарым-қатынас жасауы мақсатты түрде бағытталған. Қарым-қатынас жасау үшін жеке бағдарланған тәсіл негізінде оқытушы мен студенттің оқу үрдісінің орталық буыны ретінде өзара іс-қимылын ескере отырып, жаттығу мүмкіндіктерін кеңейтетін зерттеулер ретінде оқытуға болады. Осы мүмкіндіктерді іске асыру қазіргі уақытта құрылған бірқатар қайшылықтарды жеңуді қажет етеді:

– қарым-қатынасты тек педагогикалық агент ретінде және қалыптасқан өзара әрекеттесу негізінде жүзеге асырылатын ұқсас педагогикалық мақсаттығы арасында;

– білім беру үрдісінде адам коммуникативті дамуының шұғыл қажеттілігі мен жалпы және кәсіптік білім беру мекемелерінің қызметіне осы компоненттің әлсіздігі арасында;

– дүние жүзіндегі монологиялық, объектілік объектінің әсері мен диалогтық пәндік өзара әрекеттесудің сұранысы арасында [3, 4].

Біздің зерттеуімізде болашақ оқытушыларға мақсаттары бойынша, сондай-ақ ынтымақтастық, коммуникативті-этнопедагогикалық құзыреттіліктің қалыптасуы, серіктестіктің диалогтық түрін қалыптастыруда осындай оқытуды ұйымдастыру мәселесі туындады. Жеке бағдарланған тәсілге сүйене отырып, толеранттылық тәрбиеленеді.

Жоғары оқу орындары студенттерінің қарым-қатынас деңгейі мен сөйлеу мәдениеті айтарлықтай төмендегені белгілі. Бұл әр түрлі себептерге байланысты; әлеуметтік-экономикалық, саяси, адамгершілік және этикалық, этномәдени, лингвистикалық және т.б.

Болашақ оқытушылардың қарым-қатынасының тиімділігі кейбір университеттердің оқу жоспарларына теріс әсер етеді, олар құзыретті сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал ететін, коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілігін арттырудың және жетілдірудің маңыздылығын түсінуге көмектесті.

Қазіргі уақытта коммуникативтік-этнопедагогикалық құзыреттілік мәселелері педагогикадан тыс ғылымдардың мәселесіне айналды: психология, заңтану, риторика және т.б.

Логикада, ым-ишараттылықта бұзылған коммуникативтік-этнопедагогикалық құзыреттілік серіктеске кері әсер ететіні белгілі, яғни сөйлеушінің беделін төмендетеді, сенімсіздікке әкеледі және араласу тиімділігін төмендетеді.

Сондықтан жоғарғы оқу орнында педагогикалық үрдісті жетілдіру (білім мазмұны, оны жетілдіру, оны жетілдіру, оқу үрдісін дамыту), болашақ оқытушылардың коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілігін қалыптастыруға көп көңіл бөлуге көмектеседі [5, 6].

Педагогикалық әдебиеттерді зерттеу және қолданыстағы тәжірибені талдау барысында біз коммуникативтік-этнопедагогикалық құзыреттілікті тиімді қалыптастыруға және оның педагогикада жеткіліксіз дамығанын анықтай аламыз.

Теориялық және тәжірибелік зерттеулер, әсіресе соңғы кездердегі төмендегіні айқындайды:

– кәсіби маңызды қасиеттердің жалпы жүйесінде заманауи маманның коммуникативтік-этнопедагогикалық шеберліктері маңызды болып табылады;

– маман жұмысының тиімділігі негізінен оның әріптестерімен қарым-қатынасының сипатына байланысты;

Коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілікті қалыптастыру мәселесі мамандармен көптеген жылдар бойы зерттелуде (А.А. Амельчорова, А. Райтинова, А.Р. Гертикова, А.Н. Васильева, Т.А. Вишнякова, Т.А., Губаева, В.Г.). Костомарова, Е.Н. Леонова, Н.Атете, О. Митрофанова, Г.Д. Хоросавина, С.А., Эриер және т.б.).

Коммуникация мәселелерімен айналысатын көптеген мамандар монологтардың құрылысының ерекше рөлін едәуір бағалаған жоқ.

Психолінгвистикадағы заманауи зерттеулер тәжірибесі гуманитарлық бағыттағы мамандар қажет екендігін түсіндіріп отыр [8,9].

Біздің зерттеуіміз болашақ оқытушыларға жаттығулар ретінде коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілікті қалыптастыру үшін педагогикалық жағдайды зерттеу мәселесіне арналған.

Жоғары педагогикалық білім берудің барлық деңгейлерінің басты мақсаты қазіргі уақытта еңбек нарығында бәсекеге қабілетті білікті маман даярлауда; сауатты және тиімді жұмыс қабілеттілігі; педагогикалық үрдістің субъектілерімен де, ғылыми ортамен де өзара әрекеттесу; тұрақты кәсіби өсу мен өзін-өзі дамытуға дайындық.

Коммуникативтік-этнопедагогикалық құзыреттілікті өз жұмыстарында Д.И. Балдынюк, Б.В. Бушелева, В.С. Грехнев, Л.А. Терехина және т.б. қарастырды. Коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру туралы А.А. Леонтьев, В.А. Кан-Калик, В.А. Ковалев, А.Б. Добрович және т.б. зерттеді. Әлеуметтік-психологиялық және тұлғааралық педагогикалық қиыншылықтар туралы Г.М. Андреева, К.А. Абульханова-Славская, Н.П. Аникеева, А.А. Бодалев және т.б.) зерттеді. Білім беру жағдайында әсер ету болмысын (С.И. Архангельский, А.В. Брушлинский, Б.Ф. Ломов, А.В. Хуторской, Г.А. Цукерман және т.б.) зерттеді.

Ғалымдар еңбектерін талдай отырып, төмендегіні айтуға болады:

– қазіргі болашақ оқытушының кәсіби маңызды қасиеттерінің жалпы жүйесінде, коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттіліктің ең маңызды;

– педагогикалық кәсіптердің арасында коммуникативтік-этнопедагогикалық қиындықтардың бірі негізгі орын алады;

– оқытушының тиімділігі көбінесе оқу үрдісінің барлық субъектілерімен қарым-қатынасының сипатына байланысты.

Біз Е.Н. Хаматнурованың коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілігіндегі төрт компонентті бөліп ажыратамыз: ынталандырушылық, танымдық, қызметтік және жеке. Олардың әрқайсысының мазмұнын ұсынамыз:

– *ынталандырушылық* – кәсіби педагогикалық қызметке, мотивтер мен құндылыққа қызығушылық, игеру, игеруге оң көзқарас, құзыреттіліктің көрінісі, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі дамытуға деген қызығушылық;

– *Танымдық* – психологиялық және педагогикалық білімдерді, құзыреттілік пен жеке-жеке тәсілдердің ерекшеліктерін, құзыреттіліктің мазмұнын білу, құзыреттілік мазмұны, педагогикалық байланыстың әдістері;

– *қызметтік* – әртүрлі стандартты және стандартты емес жағдайларда, тәрбие жұмысын жоспарлау, қиындықтарды анықтау, педагогикалық үрдісті қалай жақсартуға болатындығын анықтау тәжірибесі;

– *Жеке* – оқытушы-зерттеушінің жеке маңызды қасиеттерін

(қоғамның, толеранттылық, бастама, ұтқырлық, жауапкершілік, шешім қабылдаудағы тәуелсіздік) жиынтығы.) [7].

Сөйтіп, болашақ оқытушы үшін коммуникативтік-этнопедагогикалық күзіреттілік жеке тұлғаның кәсіби маңызды интегративті қасиеті ретінде қызмет етеді, кәсіби іс-шараларды вербалды емес және ауызша алмасудың түрлерімен жабдықтау үшін педагогикалық байланыс субъектісі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Активные и интерактивные образовательные технологии (формы проведения занятий) в высшей школе: учебное пособие / Сост. Т.Г. Мухина. – Н. Новгород: ННГАСУ, 2013. – 97 с.

2. Андреева Г.М. Социальная психология [Текст]: учебник для вузов / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 376 с.

3. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб.: Прайм ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.

4. Буртовая Н.Б. Коммуникативная компетентность личности и социально-психологические факторы ее развития (на примере студентов – будущих педагогов-психологов): автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.01 / Н.Б. Буртовая. – Томск, 2004. – 24 с.

5. Зимняя И.А. Компетентность и компетенции в контексте компетентностного подхода / И.А. Зимняя // Понятийный аппарат педагогики и образования: сб. науч. тр.; отв. ред. Е.В. Ткаченко, М.А. Галагузова. – Вып. 7. – Екатеринбург, 2012. – С. 64–76.

6. Ионина О.С. Психологическая компетентность педагога: Научно-издательский центр «Социосфера» / О.С. Ионина [Электронный ресурс] /Режим доступа: http://sociosphere.com/publication/conference/2014/253/psihologicheskaya_kompetentnost_pedagoga/

7. Кузьмина Е.М. Формирование коммуникативной компетентности студентов вуза: дис....канд. пед. наук: 13.00.08 / Е.М. Кузьмина. – Нижний Новгород, 2006. – 181 с.

З.Ш. Айткенов, А.Д. Ахметова

Павлодар педагогикалық университет, Павлодар қ.

Ziyat15@mail.ru, bolik_akhmetova@mail.ru

«ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМЫ» АТТЫ ТАҚЫРЫПТА ТАРИХ САБАҒЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Андатпа. Бұл жұмыста соғыс жылдарындағы қазақстанның зиялы қауымы маңызды ерен еңбектері мен үлестері туралы айтылады. Сұрапыл соғыс кезіндегі ғылым мен мәдениет қызметкерлері үшін де қатал сынақ болғаны анық. КСРО ҒА-ның ғылыми және ғылыми-техникалық қызметкерлерінің көмегі зор дәрежеде ықпал еткені көрсетіліп, тарих сабағында олардың ерліктерін, еңбектерін, зерттеулерін оқушыларға баяндап, дәріптеу маңызды. Бар материалдармен инновациялық сабақ беру.

Тірек сөздер: соғыс, ғылым, зиялы, мәдениет, тарих.

Аннотация. В данной работе рассказывается о значительных заслугах и вкладах интеллигенции Казахстана в годы войны. Очевидно, что суровая война стала серьезным испытанием и для работников науки и культуры. Большое влияние оказала помощь научных и научно-технических работников АН СССР, на уроках истории важно докладывать и популяризировать их подвиги, труды, исследования. Инновационное преподавание с имеющимися материалами.

Ключевые слова: война, наука, интеллигенция, культура, история.

Summary. In this paper, we will talk about the significant achievements and contributions of the intelligentsia of Kazakhstan during the war years. It is obvious that the war was a serious test for the workers of Science and culture. The scientific and technical staff of the USSR Academy of Sciences had a great influence, and in the history lesson it is important to tell and popularize their exploits, works, and research to students. Innovative teaching with existing materials.

Key words: war, science, Intelligence, culture, history.

Кеңес Одағының фашистік Германиямен мәдени және ғылыми соғысы ғылым мен мәдениет қызметкерлері үшін де қатал сынақ болды. Әскери жағдай ғылымның одан әрі қарқынды дамуын тежеді. Алайда оның соғыс уақытының жағдайларымен алға қойылған міндеттерді орындауға байланысты кейбір бағыттары жедел қарқынмен дами бастады. Бұған Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің, КСРО ҒА Төралқасының ғылыми мекемелерді құруға, сондай-ақ оларды білікті кадрлармен даярлауға және жасақтауға үнемі көңіл бөлуі мен көмегі зор дәрежеде ықпал етті. 1942 жылы КСРО ҚазФАН жанынан аспирантура ұйымдастырылды. Соғыс жылдары онда 237 адам оқып, 63 адам докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғады. 1945 жылдың соңына қарай КСРО ҒА-ның ғылыми және ғылыми-техникалық қызметкерлерінің саны 864 адамға жетті, олардың ішінде КСРО ҒА-ның 6 академигі мен корреспондент мүшесі, 57 ғылым докторы, 184 ғылым кандидаты, негізінен КСРО ҒА-дан келген. ВАСХНИЛ-дің Қазақ филиалы жүйесінде 600-ден астам ғылыми қызметкерлері жұмыс істеді, олардың 34-і ғылым докторы мен кандидаты.

1941 ж. КСРО ҚазФАН жанынан астрономиялық обсерватория ұйымдастырылды. Оны академик В.Г. Фесенков пен корреспондент-мүшесі Г.А. Тихов басқарды. 1942 жылы Тіл, әдебиет және тарих институты, Химия-металлургия институты, 1943–1945 жылдары Топырақтану және ботаника, зоология және өлкелік патология институттары құрылады. Кейіннен Химия-металлургия институты Химия институты және Metallургия және байыту институты болып бөлінді; Тіл, әдебиет және тарих институты – Тіл және әдебиет институты мен Тарих, археология және этнография институты, Энергетика және тау-кен ісі институттары құрылды. [1]

1945 жылдың соңына қарай КСРО ҚазФАН-да 16 институт пен жеті сектор болды, ғылыми проблематика кеңейді. Зерттеу жұмыстарына

қаржы 11 есеге артты. 1945 жылдың соңына қарай Қазақстанда барлығы 75 ғылыми мекеме, зертхана мен станция болды. 1945 жылдың қазан айында КСРО үкіметі Қазақ Ғылым Академиясын құру туралы шешім қабылдады. Бұл Коммунистік партияның Кеңестік Қазақстанда ғылымды дамытуға деген үлкен қамқорлығының айқын айғағы, республиканың мәдени өміріндегі маңызды оқиға. Қазақстанда ғылыми кадрларды қалыптастыруда және ғылымды дамытуда еліміздің батыс аудандарынан көшірілген ғылыми күштер айрықша рөл атқарды. Соғыс жылдарында республикада 20-дан астам ірі ғылыми-зерттеу институттары, олардың ішінде КСРО ҒА Физиология институты, УССР ҒА Физика-механикалық институты орналастырылды. Академиктер И.И. Мещанинов, А.И. Прасолов, А.С. Орлов, М.М. Завадский, В.А. Догель, Б.М. Козо-Полянский, Н.Н. Баранский, А.Б. Думганский, А.М. Панкратова, С.Е. Малов, Е.Ф. Истрина. Қазақ КСР өзінің бай табиғи ресурстарымен майданды металмен, көмірмен, мұнаймен және азық-түлікпен жабдықтауда маңызды рөл атқарды. 1941 ж. қыркүйекте КСРО Ғылым академиясының Орал ресурстарын жұмылдыру жөніндегі комиссиясы құрылды, ол өз қызметін еліміздің бірқатар шығыс аудандарына, соның ішінде Қазақстанға да таратады. Республикада КСРО ҒА президенті В. Комаров бастаған көрнекті кеңестік ғалымдар тобы жұмыс істеді.

Кеңес Одағының Батырлары атанғандар: ғалым-филолог М. Ғабдуллин, С.М. Киров атындағы КазМУ студенті А.Г. Попов, Алматы медициналық институтының студенті М. Маметова. Болашақ академиктер мен профессорлар С. Бейсембаев, Г. Дахшлейгер, С. Зиманов, А. Лукьянов, А. Қайдаров, С. Бәйішев, А. Нүсіпбеков, С. Балмұханов, Р.И. Фурсов, К. Мыңбаев және т. б. бірнеше верст майдан жолдарын кесіп өтті. Мәселен, Харьков кеңестік сауда институтының түлегі С. Бейсембаев 1940 жылы Қызыл Армия қатарына шақырылды, Минск қаласында, Борисов әскери-инженерлік училищесінде, Сталинград майданының 57-армиясында қызмет етті. Оның ана, туған-туысқандары мен жақындарына жазған хаттары сол жылдардағы жастардың, кешегі педагог пен аспиранттың, шынайы патриоттың дүниетанымы мен көңіл-күйін айқын көрсетеді [2].

КСРО ҚазФАН Геология ғылымдары институты мен Қазақ геология басқармасының экспедициялары (олардың саны 1941 ж. 48-ден 1944 ж. 130-ға дейін ұлғайды) кара, түсті және сирек металл, кендік емес шикізат, жанғыш пайдалы қазбалар кен орындарын, республиканың су және гидроэнергетикалық ресурстарын анықтап, зерттеді. Тек 1943 жылы экспедициялар 25 мың шаршы км және 50-ден астам нысанды зерттеді. Соғыстың соңына қарай 500-ге жуық сирек металл кен орындары – вольфрам, молибден және қалайы тіркелген, олардың 150-сі барланып, қорлары ескерілген. Үдемелі қарқынмен Қарағандыда жаңа шахта алаңдары барланды, Екібастұзда егжей-тегжейлі барлаудың бірінші кезеңі аяқталды. 13 жаңа көмір шахтасы салынып, пайдалы қазбалардың

20-ға дейін түрі, жаңа мұнай кен орындары ашылды. Республиканың топырағын, өсімдік жамылғысын, жануарлар дүниесін және ландшафтық аймақтарын зерттеуге көп көңіл бөлінді. Химиктер қаратау фосфориттерінен тыңайтқыштар өндіру технологиясының негізгі қағидаттарын әзірледі, мұнайдың жергілікті түрлерін тиімді өңдеу технологиясын, сирек металдар өндірісін ұсынды. Олардың күшімен тек ғылыми мекемелерге ғана емес, сондай-ақ майдан тапсырыстарын орындау үшін зауыттар мен фабрикаларға қажетті бірқатар реактивтер мен химикаттар өндірісі жолға қойылды.

Республиканың медицина ғалымдары Мәскеу, Ленинград, Киев, Харьковтың ірі мамандарымен және ғылыми қызметкерлерімен достастықта өздерінің барлық ізденістерін Кеңес Әскерінің жараланған жауынгерлерін емдеудің ізгі ісіне арнады. [3, 320 б.]. Қазақ филиалы, КСРО ҚазФАН Физиология және биохимия секторы күздік және жаздық бидайдың жақсартылған сорттарын, бақша-бақша және бау-бақша өсімдіктерінің жаңа сорттарын шығару бойынша тәжірибелер жүргізді. Генетик-ғалымдар Н.С. Бутарин, А. Исенжулов, А.Н. Жандеркин ауыл шаруашылығы жануарларының жаңа тұқымдарын, негізінен қой тұқымдарын шығару бойынша жұмыс істеді. Білімнің әртүрлі салаларының ғалымдарын біріктірген бірқатар арнайы кеңестер мен комиссияларды құру қорғаныстық маңызы бар проблемаларды жылдам әзірлеу үшін ғылыми күштерді тиімді пайдалануға мүмкіндік берді.

1941 жылдың қазан айында Қазақ КСР Мемлекеттік жоспарының жанынан Ғылыми-техникалық кеңес және тұрақты ғылыми-техникалық комиссиялар ұйымдастырылды. КСРО ҚазФАН төрағасы Қ.И. Сәтбаев ауыр өнеркәсіп комиссиясын басқарған, профессор М.И. Горяев жеңіл және тамақ өнеркәсібі жөніндегі комиссияның жұмысын басқарған. 1941 жылдың қазан айынан 1942 жылдың наурыз айына дейін Кеңес КСРО ҚазФАН-ның химия, тау-кен металлургия, жеңіл, тамақ өнеркәсібі мен көлігін дамыту бойынша 148 маңызды халық шаруашылығының ұсыныстарын енгізді және соғыс жылдарында 160-тан астам тәжірибелік ұсыныстар енгізді.

Тарихшы-ғалымдар Ұлы Отан соғысының материалдарын жинап, зерттеп, түрлі ғылыми еңбектер мен зерттеулерді дайындауға және басып шығаруға кірісті. 1943 жылы «Қазақ КСР-інің ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихы» жарық көрді. Сонымен қатар, партиялық баспасөзде атап өтілгендей, кітап кейбір елеулі қателіктерді қамтыды, атап айтқанда, феодалдық өткенді идеализациялады. Қазақстан КП(б)П ОК жанындағы Партия тарихы институты Қазақстан еңбекшілерінің революциялық қозғалысқа қатысуы, республикалық партия ұйымын дамыту мәселелерін зерттеді. Институт В.И. Лениннің «Социалистік отан қауіпті», «Пролетарлық революцияның әскери бағдарламасы», «Соғыс және революция», «Герман және герман емес шовинизм туралы» және т.б. шығармаларын қазақ тіліне аударды. Қазақстан ғалымдары

жаппай ғылыми және саяси білімді насихаттап, ұлтшылдықтың адамгершілік идеологиясын әшкереледі. 1942 жылдың қазан айының басында Алматыда өткен жиналыста республика ғалымдарының антифашистік бюросы құрылды [4, 256 б.]. Қазақстан ғалымдарының ғылымды дамытуға қосқан зор еңбегін мойындау 75 көрнекті ғалымдарды, инженерлерді КСРО 126 ордендерімен және медальдарымен марапаттау болып табылады.

Геология ғылымы саласындағы көрнекті еңбектері үшін Мемлекеттік сыйлықтар Қ.И. Сәтпаевқа, Е.И. Антоновскийге, Н.С. Грейверге, И.М. Коноплянцевке, А.А. Коноплянцевке және т.б. берілді. Әскери жағдай мектептер, орта және жоғары оқу орындарының жұмысында айтарлықтай қиындықтар туғызды. Оқу орындары үй-жайларының бір бөлігі госпитальдарға бөлінді, жекелеген жағдайларда қорғаныс кәсіпорындарына орналастырылды. Мектептер мен ЖОО екі-үш ауысымды оқытуға көшті. Жеке педагогикалық училищелер мен мұғалімдер институттары жабылып, техникумдар біріктірілді. Көптеген педагогтар, әскерге шақыру жасындағы жоғары сынып оқушыларының едәуір бөлігі әскерге шақырылды. Педагогикалық кадрлардың жетіспеушілігі сезілді, оқушылар мен студенттер контингенті қысқарды. Жасөспірімдердің басым бөлігі мектепті тастап, өндіріске кетті. Соғыс уақытындағы үлкен қиындықтарға қарамастан, партия мен Кеңес мемлекеті халық біліміне үлкен қамқорлық көрсетті. Еңбекшілердің ағарту және мәдениет қажеттіліктеріне қажетті материалдық ресурстар мен қосымша қаражат бөлінді. Бірінші шақырылған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің VII сессиясы (1944 ж. сәуір) әлеуметтік-мәдени іс-шараларға арналған бюджетті 1943 ж. қарағанда 179,9 млн. рубльге артық бекітті. Халық білім беру органдары, партиялық және кеңестік жұртшылық балаларды мектеп оқуымен неғұрлым толық қамтуға шаралар қабылдады. Жетімдер, майдангерлер мен Отан соғысының мүгедектерінің балалары ерекше назарда болды. Партия мен үкіметтің Қазақстандағы халық білімін дамытуға деген қамқорлығының айқын айғақтарының бірі 1943 жылдың қаңтарынан бастап барлық мектептердегі, техникумдардағы және ЖОО-дағы қазақ оқушылары мен басқа да шығыс ұлт өкілдерін оқу ақысынан босату болды. Жұмысшы жастардың кешкі мектептері желісін кеңейту, Наркомпрос жүйесінде мұғалім кадрларын даярлау, мақсатсыз пайдаланылатын мектеп ғимараттарын қайтару тәртібі туралы шаралар қабылданды.

Оқу сапасын жақсарту үшін 1944 жылдан бастап бастауыш және жеті жылдық мектептерде бітіру емтихандары, ал орта мектептерде – жетілу аттестатына емтихандар енгізілді. Әскери міндеттілерді орыс тіліне оқыту жалпыға бірдей оқыту желісі бойынша да жүргізілді. Мектептерде оқушылардың әскери және дене шынықтыру дайындығы жолға қойылды. Соғыстың қатал жағдайлары оқушылар мен студенттердің қоғамдық өндіріске міндетті түрде қатысуын (оқудан қол үзбей)

талап етті. Мектепте қорғаныс және дене шынықтыру үйірмелерінің саны өсті, Тимур қозғалысы, госпитальдардағы жараланған жауынгерлер, соғыс мүгедектері мен олардың отбасыларына қамқорлық жұмыстары кеңінен өрістеді. Қазақстан мұғалімдері де бүкіл ел сияқты оқу бағдарламасын орындауға, балаларды Отанына деген ыстық махаббат рухында тәрбиелеуге ұмтылды. Олардың қажырлы еңбегінің нәтижесінде соғыстың төрт жылында Қазақстан мектептері орта білімі толық емес 159 850-ге жуық жігіт пен қыздарды және орта білімі бар 21 850-ден астам адамды шығарды. Кеңес зиялылары кадрларының өсуінде, соғыс жылдарында ғылым мен мәдениеттің дамуында жоғары мектеп пен орта техникалық оқу орындарының рөлі зор болды.

Соғыс басында республикада 20 жоғары және одан да көп арнайы орта оқу орындары жұмыс істеді. Әскерге шақырылуына байланысты студенттік контингент пен оқытушылар құрамының айтарлықтай қысқаруына қарамастан, жоғары оқу орындары мен техникумдар жоғары және орта білікті кадрлар даярлауды жалғастырды. Республика ЖОО профессорлық-оқытушылық құрамының үштен бірінен астамын эвакуацияланған ғалымдар құрады, олардың ішінде 2 академик, 3 КСРО ҒА корреспондент-мүшесі, 35 профессор, 92 доцент. Жоғары оқу орындарында жаңа факультеттер, бөлімшелер мен кафедралар құрылды. Соғыстың алғашқы екі жылында республиканың жоғары оқу орындары шамамен 5 мың, арнаулы орта оқу орындары – 6 599 маман даярлады. 1943/44 оқу жылында қазақтар, ұйғырлар мен дүнгендер үшін жоғары оқу орындарына дайындық курстары ұйымдастырылды. Жаңа оқу орындары – Алматы мемлекеттік шет тілдері педагогикалық институты, Шымкент технологиялық институты, Қазақ мемлекеттік консерваториясы, Дене шынықтыру институты, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институты құрылды. Студенттер саны 1941жылғы 10,4 мыңнан 1945 жылы 15 мыңға дейін өсті, Соғыс жылдарында техникумдар мен арнаулы оқу орындарының саны 92-ге дейін қысқарғанына қарамастан, оқушылар контингенті шамамен соғысқа дейінгі деңгейде сақталды (30 мың). Республикада білікті кадрларды даярлау бойынша елеулі жұмыстарды эвакуацияланған оқу орындары (20 жоғары оқу орны мен 16 техникум) атқарды.

Тек Алматыда 11 ЖОО орналасты. Олардың ішінде Мәскеу авиация институты, Мәскеу түсті металдар мен алтын институты, Ленинград электротехникалық сигнализация және байланыс институты, Мәскеу шет тілдері институты; Қызылордада біріккен Украина мемлекеттік университеті (Киев және Харьков университеттерінің құрамында), Мәскеу ауыл шаруашылығын механикаландыру және электрлендіру институты, Қырым медицина институты жұмыс істеді. Тек 1942–1943 оқу жылында осы жоғары оқу орындары 900-ден астам маман даярлады [5, 97 б.].

Мәселен, С. Киров жергілікті жағдайда наркоздық эфир, глюкоза, хлорэтил өндіру әдісін әзірледі. Қазақ тау-кен металлургия (қазіргі

политехникалық), медицина, Мәскеу авиациялық және басқа да көптеген институттардың профессорлары мен оқытушылары тек қана қорғаныстық маңызға ие болды.

Білім беру – студенттер арасында Ұлы Отан соғысындағы нақты тарихи идеяларды қалыптастыру, Тәрбиелік-оқушыларда патриоттық қасиеттерді, қиын жағдайларда Отанның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғаған ата-бабаларының ерліктерін, фашизмге қарсы бірге шыққан басқа халықтарға құрмет пен ризашылық сезімдерін қалыптастыру, кез-келген тоталитаризмнен бас тартуды жүйе ретінде қалыптастыру. өз проблемаларын зорлық-зомбылық жолымен емес, апатты қателіктер мен қателіктердің алдын алу арқылы шешуге қабілетсіз.

Дамытушылық-оқушыларды зерттелетін материалды талдауға және синтездеуге, сабақ барысында қойылған проблемалық мәселелерді шешуге тарту, мұғаліммен әңгімеден аралық қорытынды мен қорытынды жасау қабілетін дамыту.

Осы тақырыпта осындай сабақ әдісін ұсынамыз: сұрақ-жауап, ой-қозғау, топтастыру, сын тұрғысынан ойлау, стратегиялары, танымдық ойындар. Оқыту формасы: топтық жұмыс.

Әдебиеттер

1. История и историки. Историографический вестник. К 100 летию академика М.В. Нечкиной. – М., 2001. – С. 7.

2. Абишев Г. Казахстан в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – А.-А.: Казгосиздат, 1958.; Козыбаев М. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1964. – 363 с.; Козыбаев М.К. Казахстан – арсенал фронта. – Алма-Ата: Казахстан, 1970. – 471 с.; Ұлы ерлік. – Алматы: Қазақстан, 1980. – 156 с.; Майдангер студенттер. – Алматы, 1985. – 105 с.

3. Төлеуханқызы А. Ұрпақтарымыз ұмытпайды.// Егемен Қазақстан. 8 мамыр, 2010. – №178-180; Абрамов В. Лубянка смерти: открытые архивы. – М., 2005. – С.10.

4. Казахстан в первый год Отечественной войны против немецко-фашистских захватчиков. – Алма-Ата, 1943. – 325 с.; История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. – Алма-Ата: Наука, 1943. – 485 с.

5. Ключевский В. Великая Отечественная. История Великой Победы, 1941–1945 гг. – М., 2005. – С. 343.

Дингүл Камелбай

Студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Kd2204pvl@mail.ru

МЕКТЕП ҚАБЫРҒАСЫНДАҒЫ ОҚУЛЫҚТАРДА ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ОҚЫТЫЛАДЫ МА?

Андатпа. Мақалада халық ауыз әдебиетінің-тәрбиенің айнымас көмекші құралы, олар біздерге түсінікті тілде өмір сүруге, қиын жағдайлардан шығу жолдарын көрсететін маңызды өнер дей келе, оның мектеп жасындағы балаларға тигізер пайдасын ашып көрсеткен. Іс-тәжірибелік практикада сабақ жүргізген

сыныптарының оқулықтарын ала отырып, қазіргі таңда ауыз әдебиеті қандай үлгілері бар екенін іздеп, талдап көрсеткен. Сонымен қатар, ауыз әдебиеті үлгілерінің қолданылу аясын да қарастырған.

Тірек сөздер: шешендік өнер, айтыс, ауыз әдебиеті үлгісі, төл өнер, асыл мұра, оқулық, ертегі, лиро-эпостық жыр.

Аннотация: В статье рассматривается что устное народное творчество – незаменимый помощник в воспитании, это важнейшее искусство, способное жить понятным нам языком, находить выходы из сложных ситуаций, раскрывая их пользу детям школьного возраста. На практике, приобретая учебники для своих классов, по которым проводятся занятия, она искала и анализировала, какие образцы устной литературы существуют в настоящее время в учебнике. Еще рассмотрены сферы применения образцов устной литературы.

Summary: The article considers that oral folk art is an indispensable assistant in education, it is the most important art capable of living in a language we understand, finding ways out of difficult situations, revealing their benefits to school-age children. In practical practice, acquiring textbooks of her classes, she searched and analyzed which samples of oral literature currently exist. The scope of application of samples of oral literature is also considered.

«Халық тәжірибесі тек бізге ғана емес, біздің ұрпақтарымыз үшін де қымбат қасиет», – деп Б. Момышұлы айтқандай, халық ауыз әдебиетінің асыл мұраларын сабақтың белгілі бір кезеңінде ұтымды пайдалана отырып, халықтық асыл мұраны оқу-тәрбие үдерісіне енгізу парызымыз. Халқымыздың асыл мұрасын болашақ ұрпаққа жеткізу, олардың зердесін дамытуға – мұғалім мен ата-ананың рөлі зор екенін естен шығармауымыз керек. [4, 99] Бүгінгі күндегі оқу бағдарламасының мақсаты – оқушылардың бойына өз ұлтының әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін сіңіру. Бүгінгі жас ұрпаққа жан-жақты білім беру. Әр мұғалім өзінше ізденеді, ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге, әдістемелерге, озат-тәжірибелі ұстаздардың тәжірибелеріне сүйеніп сабақты түрлендіріп, қызықты өткізуге бар күшін салады. Қандай сабақта да оқушыларды ізденіске баулу, логикалық ойлау қабілетін арттырып, сөздік қорын молайтып, тілін дамыту – мұғалімнің басты мақсаты болмақ.

Осы мақсатты жүзеге асырудың бірден-бір тиімді жолы – оқу-тәрбие процесінде халық ауыз әдебиетінің озық үлгілерін пайдалану. «Ямышево жалпы орта білім беру мектебінде» іс-тәжірибелік практикада болғандықтан, сол мектептегі сабақ берген сыныптардан оқулықтарды алып, оның мазмұнымен танысып, қай оқулықта халық ауыз әдебиеті көбірек қолданылғандығын анықтадым. Ендеше, тоқталсам: орта мектептің 9-сыныбының қазақ әдебиеті оқулығында «Шешендік сөздер» мен «Айтыс түрлері» ғана берілген. Шешендік сөздер – қазақ ауыз әдебиетіндегі шағын көлемдегі дидактикалық жанры. «Шешендік сөздер – қазақ ауыз әдебиетінің жанры, ғибраттылық мәні, өнегелі ойтұжырымы бар, айрықша тапқырлық танытатын нақыл сөздері», – деп

Абылқасымовтың шешендік өнер туралы айтып кеткені жазылған. [2, 20] Оқулықта шешендік өнерді 5 кезеңге бөліп көрсетеді:

1. Майқы би мен Аяз биден басталады (XII–XIII ғасыр)
2. Асан қайғы мен Жиреншенің кезеңі (XIV–XVIII ғасыр). Осы екі дәуірдің шешендерін «Ел құрасқан шешендер» деп аталған.
3. «Ел қорғасқан шешендер» (XVII–XVIII ғасыр) – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке бидің уақытын көрсеткен.
4. Хан, сұлтандарға қарсы шешендер (XVIII ғасыр) – Байдалы, Әз Жәнібек, Тіленші би, Шалқар би, тарақты Тұяқ.
5. Би-болыстарға қарсы шешендер (XIX ғасыр) – Махамбет, Бала би, Тұрысбол, Сырым батыр.

Осылайша қазақ шешендік сөздері қиыннан-қиысқан, өзіндік орны, көркемдік ерекшелігі бар халық ауыз әдебиетінің дербес, әрі бағалы жанры болып табылатындығын жақсы білеміз. Ал оқулықтан «шешендік өнер» жайында осындай қысқа-нұсқада берілген мәліметтер оқылады. Шешендік өнер көрген- білгенді көкейге тоқып, көп үйренуді тілейтін, талай тартысқа түсіп, жалықпай жаттығу арқылы жететін өнер екенін ескерсек, мұндай ақпарат сынып үшін аз қамтылған мәлімет деп қарауымызға болады.

Айтыс – қазақ халқымыздың тұрмысымен біте қайнасып, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымен үндесіп келетін төл өнері. Қазақ әдебиетінде айтыстың бірнеше түрлері бар: жар-жар, бәдіс айтыс, жан-жануарлармен айтыс, өлі мен тірінің айтысы, жұмбақ айтыс, салт айтысы. Айтыс өнері жайында М. Әуезов былай деген: «Айтыс өлеңдері – қазақ ауыз әдебиетіндегі ең мол жанрдың бірі. «Айтыс» деген атауы – айтысу, тартысу, дауласу немесе жарысу, сынасу мағынасында қолданылады. Бұның үлкенді-кішілі даулар кезіндегі айтысы болған. Ақындар айтысы-өлеңмен айтысу. Ақындар айтысы көпшілік алдында тындаушы, сыншы жұрттың көз алдында туып, орындалады», – дейді. [2, 63] Қазақ әдебиеті тарихында ақындар айтысының қаншама үздік түрлері бар. Олар- халық арасынан шыққан өнер тарландары, ақындардың бүгінгі ұрпаққа қалдырған мол мұрасы десек қателеспейміз. Кез келген айтыстың түйіні-шындық болады. Себебі, небір жүйрік ақындар шындық айтылғанда жалтармай, мойындап, аталы сөзге тоқталған. Міне, солардың бір үлгісі ретінде оқулықта – «Біржан-Сара» айтысы берілген.

Жалпы орта білім беретін 7-сыныбындағы қазақ әдебиеті оқулығында – «Көне күндерден жеткен жәдігерлер» атты тарауында лиро-эпостық жырдың бір үлгісі ғана берілген. Оқулықта қазақ халқының лиро-эпостық жырларын 2-ге бөліп көрсеткен. Олар:

1) Қазақ халқының төл туындылары: «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» «Қыз Жібек» «Айман – Шолпан»	2) Шығыс халқы әдебиеті үлгісіндегі жырлар: «Мұңлық - Зарлық» «Бозжігіт» «Жүсіп - Зылиха» «Таһир - Зухра» [1,7]
---	---

Сонымен қатар қазақ халқының көне, әрі өте көркем жырларының бірі- «Қыз Жібек» жыры туралы берілген. «Қыз Жібек» жыры туралы көп мәлімет берілмеген. Алайда, жырдың он жетінші ғасырда жазылып, айтылған деп көрсеткен. Сонымен қатар жырдың мазмұнын ашу барысында, бірнеше тақырыптарға бөліп көрсеткен. Олар: «Төлегеннің жар іздеуге аттануы», «Төлегеннің Шекті еліне келіп, Қаршығамен кездесуі», «Төлегеннің Шекті елінің қыздарын көруі», «Қыз Жібек пен Төлегеннің алғашқы кездесуі», «Қыз Жібек пен Бекежан» атты тақырыпшалардан жырдың басталуы, шарықтау шегі жайында біраз мәліметтер ала аламыз.

Келесі 6-сыныбының оқулығында «Туған жерім- аялы алтын бесігім» атты бөлімінде «Аяз би» ертегісінің ақылды, тапқыр кейіпкері арқылы халқымыздың ауыз әдебиетінің бір түріне ғана көз жүгіртеміз. Шыншыл-реалистік ертегілерде ең әділ, ең ақылды адам халық ортасынан шығады. Мұның ғажап үлгісі – Аяз би» деп көрсетеді. Хан өзінің қырық уәзіріне адамның, құстың және шөптің жаманын тауып әкеліндер дегенде, адамның жаманына – Аяз би ілігеді. Бірақ оның жамандығы ақылында емес, тұрмысында, кедейлігінде болатын. Ақыры ол өз заманының нағыз зерек, ақылды адамы болып шығады. Меңсұлуға үйленіп хан болады. Ол кісі болғанда да асып-таспайды. Сондай ақылды да, әділ адамға ханның қырық уәзірі қарсы болады», – деген үзіндіні оқып- таныса аламыз. Аяз би ертегісінде халық үстем тап адамдарын, олардың қараулығы мен ақылсыздығын әжуа еткенін көре аламыз. Жас ұрпаққа ұлттық тәрбие берудегі «Аяз би» ертегісінің рөлі ерекше екенін мойындауымыз керек. Шынымен, ертегінің оқиғасы қазақ өмірінің шындығынан алынады да, оның мәні тартыстардың төңірегінде құралып, жасалады. Жалпы ертегі жанры- аңыздық прозаның дамыған, көркемделген түрі, оның мақсаты ұрпақ тәрбиесінде жақсылық пен жамандық, әділеттілік пен сұрқиялық, ізгілік пен жауыздық, олардың өзара күресі, түбінде жақсылық жарқырап көрініп, әділеттілік салтанат құрып, ізгілік жеңіс тұғырына көтерілетінін баяндай отырып жастарды тек қана шындыққа, әділеттілікке шақырады. Ертегідегі Жаман образы – қазақ ауыз әдебиетіндегі халықтың осындай болса екен деген арманынан туған жинақы бейне. Ол- қарапайым, парасатты, адал, шыншыл, көреген, тапқыр, кішіпейіл, ізетті, көпшіл, қайырымды, қанағатшыл адам. «Аяз би» ертегісі – өмірде реалды түрде болмайтын халық қиялынан туған аңыз екені мәлім. Ал осы ертегінің әр жолын философиялық тұрғыдан қарап, талдап қарасақ, ата-бабаларымыздың келешек ұрпаққа, біздерге қалдырып кеткен мол өсиеттерін көріп, таңдай қағамыз. Қазіргі таңда жастарымыздың тәрбиесінен біздер шыншылдық, адамгершілік, тапқырлық нышандарын көре аламыз деп айту қиын. Оның себебін қазіргі теледидарды, баспа материалдарды, ғаламторды жайлап кеткен атыс-шабыс фильмдерден, түрлі қатігездікті уағыздайтын видео,

ойындардан іздеуіміз қажет шығар. Жастайынан осындай батыстық тәрбие алып өскен ұлт келешегінен біз не күтеміз? Бұл ертегінің Меңдінің жар таңдауында өте күшті суреттеледі: «Уәлібайдың Меңді дейтін қызы он бес жастан күйеу таңдады: «Өзімнен ақылы артық кісіге тиемін» – деп, жиырма жылдай отырды, қазір отыз бесте. Бұған дейін ешкім ақылы артып оған күйеу бола алған жоқ. Бәрі де барып, қызға жауап қайтара алмай қайтып кетеді...». [3,7-11] Міне, қазіргі қазақ қыздарының жар таңдауға сабақ боларлық өнеге. «Қызға қырық үйден тию» – деген бабаларымыз, ал қазіргі жастарымыз үй, дүние-мүлікке, мансапқа қызығып түрлі шетел азаматтарына тұрмысқа шығуда, бірақ көптеген осындай жағдайлардың арты айырылысуға әкеліп соқтыруда. Қорыта айтқанда, «Аяз би» ертегісінің қазіргі қоғамда жастарға берері мол, тәрбиелік маңызы зор. Ертегіде жас ұрпақ тәрбиесіне керекті мәселелердің бәрі қамтылған. Сондықтан осындай пайдасы мол ертегілерді неге көптеп оқытпасқа.

Міне, сондықтан да бір-екі шығарманы енгізіп толыққанды ауыз әдебиетінің үлгілеріне тоқталамыз деп айту қиын. Шындығында қазіргі оқу материалы әдеби білім аламын деген оқушы үшін өте аз. Алдымен, 5–7 сыныптарда балалар әдебиетінің көрнекті нұсқаларын ұсыну ұстанымы болуы керек деген пікірдемін. Оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеріп, оқырмандық қызығушылығын туғызу үшін, ұғым-түсінігіне сай ауыз әдебиеті нұсқаларынан бастап, қаламгерлеріміздің таңдаулы түрлі жанрдағы шығармаларын, мысал өлеңдерін, әңгімелерін ұсыну 5–7 сыныптарды қамтитын 12–13 жас аралығындағы оқушыларға маңызды.

Әдебиеттер

1. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған: оқулық / А.С. Ақтанова, А.Қ. Жүндібаева. – Алматы: Атамұра, 2017. – 176 бет.
2. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мектептің 9- сыныбына арналған: оқулық / А.С. Ақтанова, А.Қ. Жүндібаева, Л.К. Жүмекенова. – Алматы: Атамұра, 2019. – 256 бет.
3. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған: оқулық / А.С. Ақтанова, А.Қ. Жүндібаева, Л.К. Жүмекенова. – Алматы: Атамұра, 2018. – 128 бет.
4. Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. – 5-том. – Алматы: Ел-шежіре, 2007. – 344 бет.

Т.Қ. Бәкібай

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОСЫМШАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ БАҒЫТЫ МЕН ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Андатпа. Мақалада қазақ тіліндегі қосымшалардың зерттелу бағыты мен теориялық негіздеріне байланысты зерттеушілердің еңбегінен тың мәліметтер беріліп талданады. Қосымшалардың ғалымдар тарапынан ұсынған жіктемелері мен қосымшалардың шығу тарихы жайлы сөз болады.

Тірек сөздер: жалғамалы тіл, сөз құрамы, қосымша, қосымша морфема, түбір морфема, жұрнақ, жалғау.

Аннотация. В статье приводятся новые сведения из трудов исследователей, связанные с теоретическими основами и направлениями изучения окончания слова на казахском языке. Речь пойдет о классификации окончания слова, предложенных учеными, и истории происхождения приложений.

Summary. The article provides new information from the works of researchers related to the theoretical foundations and directions of studying applications in the Kazakh language. It will be about the classification of applications proposed by scientists and the history of the origin of applications.

Қазақ тілі сөздік қорының шексіздігі оның негізгі байлығы болып табылады. Ол байлықтың бүгінгі таңда қалай жиналғанын, сан қилы сөздің қыр-сырын, олардың түп төркінінің қайдан бастау алғанын, яғни лексикалық қордың жасалуын жүйелі қарастыру тіл зерттеушілері үшін қашан да болсын күн тәртібінде тұрады.

Жана сөздің жасалуының бір амалы болып табылатын сөзжасамдық жұрнақ сөз құрамында қолданылады. Ал сөз де, жұрнақ та, сөз құрамы да – морфология нысаны.

А. Байтұрсынұлы ХХ ғасырдың басында өзінің «Тіл – құрал» атты еңбегінде қазақ тілінің түркі тілінің бір тарауы екенін, сөз құрамындағы түбір сөздердің аяғына жалғау жалғануы арқылы сөздердің сыртқы тұлғасы ғана өзгеріп қана қоймай, ішкі мағынасының өзгеріске ұшырап, сөздік қордың молая түсетіндігін көрсетеді. Сондай-ақ ғалым қосымшаның сөз емес, сөзге жалғанатын буын екенін, өз алдына мағынасы жоқтығын, не себептен «қосымшалар» деп аталатынын түсіндіреді [1, 83-б.]

Бұл мәселе Қ. Жұбанұлының еңбегінде өзіндік жалғасын табады. Ол «Қазақ тілінің грамматикасы» еңбегінде сөздің қосымша бөлшегінің түбірі бар сөзге қосылмай тұра алмайтындығымен қоса, оңаша қалпында пайдаға аспайтындығын айтқан: «Сөздің түбірі оңаша тұрмай, қосымша қосып алып тұрса, қосымшалы сөз дейміз» – дейді [2, 48-б.] .

Құдайберген Жұбанұлы сондай-ақ қосымшалардың барлығы дерлік тілге турасынан біте салмағандығын, шығу тарихын, пайда болуын да

сипаттайды. Ғалым түбір сөздердің уақыт өте келе өзгеріске түсуінен қосымшаға айналғанын мысалдармен дәлелдейді: оқушы-мын, оқушы-сың, оқушы-мыз, оқушы-сыз дегендегі -мын қосымшасы -мен деген түбірден, -сыз қосымшасының -сіз деген түбірден біртіндеп өзгерген. Мәселен: «мен» жіктеу есімдігінен жасалған -мын қосымшасы қысқарып, тек «м» деген бір дыбыс болып қалды: «барамын – барам» деп айту бар. Осыған қарағанда -м қосымшасы «мен» деген түбірден жасалған деуге негіз бар [2, 53-б.].

Қ. Жұбанұлы қосымшаны жалғау және үстеу деп жіктеп, түбір сөзге жалғау қосылса, жалғаулы сөз, үстеу қосылса үстеулі сөз болатындығын көрсетеді. Бір сөзді басқа сөзбен қиындастыру үшін жалғанатын қосымша *жалғау* болса, сөздің түп мағынасына үстеме мағына қосатын қосымшаның *үстеу* екендігін мысалдармен дәлелдей түседі [2, 48-б.].

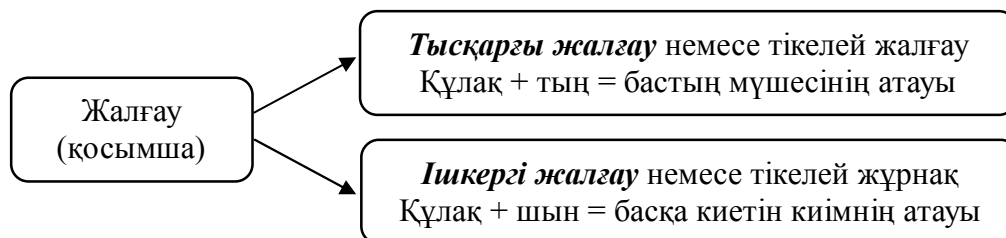
Анар Салқынбай 2008 жылғы «Қазіргі қазақ тілі» атты ЖОО студенттері мен магистранттарына арналған оқу құралында қосымшаның жеке тұрғандағы лексикалық мағынасы болмағанымен, тілдік құрылымда маңызды рөл атқаратындығын, тілдің даму сатысында өздерінің түп төркінін сақтай отырып, бірте-бірте мағынасызданып сөз бен сөздің арасын байланыстыру, сөз мағынасын өзгерту, түрлендіру қызметінде жұмсалып кеткендіктен, мұндай тұлғаларсыз лебіз жүйесінде ойды жеткізу мүмкін еместігін атап өтеді [4, 189-б.].

Лингвистика саласының дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдардың бірі Сейілбек Исаев қосымшалардың грамматикалық мәні мен қызметі жағынан басты қасиеттерін, өзіндік белгілерін, семантикалық сипатын анықтап талдау жүргізе отырып, ең алдымен морфема тұрғысындағы негізгі ерекшеліктерін тану арқылы тілдің грамматикалық категориясынан асатындығын айқындап, түрлерін нақты анықтаған [6].

Қосымшалардың көп қырларының ашылмағандығын, қызметтік мүмкіндіктерінің жете тексерістен өте қоймағанын, жіті зерттеліп қарастырылмағандығын айтып, бір кездері профессор М. Балақаев қосымшаларды зерттеуді қолға алу маңызын атап өткен. Ғалым осы турасында: «Егер біз әрбір жеке қосымшаны... бақайшағына шейін шағып тексерсек, олардың өзіне тән толып жатқан өзгешеліктері анықталып, заңдылық мөлшері айқындалар еді де, оларға қатысы бар басқа тіл фактілерінің беті ашылар еді» [3].

Қосымшалардың түрлеріне қатысты А. Байтұрсынұлы бойынша қосымша (жалғау) екі түрлі. Оның біріншісі жалғанған сөздің тұлғасын өзгертсе, екіншісі жалғанған сөзінің тұлғасымен қоса мағынасын да өзгеріске алып келеді. Тұлғалық жағының өзгеріске ұшырауына байланысты алғашқысын *тысқарғы* немесе *тікелей жалғау*, кейінгісінің мағына мен тұлғасын өзгертуіне қарай *ішкергі жалғау* немесе *тікелей жұрнақ* деп атаған [1, 83-б.] Екі түрлі жалғаудың тысқарғысы сөйлеген кезде, жазғанда сөздерді біріне-бірін қиындастырып тізу үшін қажет болса, ішкергісі бір мағыналы сөзден келесі бір мағыналы сөз шығарып,

сөзден-сөз тудырып, тілдік қордың байып, көбеюі үшін қажет. Ішкергі жалғаудың (жұрнақ) бірсыпырасы бірінші жылдық «Тіл – құралда» сөз тұлғасын зерттеу барысында қарастырылса, тысқарғы жалғау туралы екінші «Тіл – құралда» сөз болады. А. Байтұрсынұлының қосымшалар жіктемесін беруі:

1-сызба. Ахмет Байтұрсынұлы бойынша жалғаулар классификациясы

Қазақ тіліндегі қосымшаның барлығы дерлік түбірдің соңынан ғана жалғанады. Егер де үстеу (жұрнақ) мен жалғаудың түбірге екеуі де жалғанатын болса, үстеу жалғаудан бұрын келіп, кейіннен жалғау келеді. Жалғау сөздің құрамында біреу ғана болады да, үсті-үстіне жалғау жалғана бермейді. Ал жұрнақ болса бірінен кейін бірі жалғана береді. Жұрнақ саны қанша ұшырасса да, түбір мен жалғаудың екі аралығында ғана кездеседі де, жалғаудан кейін келмейді. Жалғауымыз түбірге де, жұрнаққа да жалғанады.

А. Салқынбай қазақ тіл білімінде қосымшаларды топтарға бөлу жайында қарастыруда үш көзқарас орныққандығын атап өтеді:

1) А. Ысқақовтың жіктеуі: жалғаулар, жұрнақтар, қосалқы сөздер; жұрнақтардың сөз тудырушы және сөз түрлендіруші болып жіктелуі;

2) Н. Оралбайдың ғылыми тұжырымы бойынша қосымша: грамматикалық мағыналы қосымшалар, сөзжасамдық қосымшалар болып бөлінеді. Ал грамматикалық мағына беретін қосымшаларға жалғаулар және грамматикалық жұрнақтар енгізіледі.

3) Ы. Маманов, С. Исаев, Қ. Шаяхметовтердің пайымдауынша, қосымшалар сөз тудырушы және форма тудырушы деп бөлінеді де, форма тудырушы қосымшалар жалғаулар мен жұрнақтарға ажыратылып, өзіндік ерекшеліктері талданады.

Қазақ тілі, қазақ тілімен туыстас барлық түркі тектес тілдері жалғамалы тіл болғандықтан, қосымшалар сөз құрамында айрықша едәуір қызмет атқарады. Жалғамалы тіл деп отырғанымыз –сөздің аяғына жалғау жалғанып өзгеріске түсетін тіл. Қазақ тілінде сөз құрамы түбір морфема мен қосымша морфемалардан тұрады. Түбір сөздерге алуан түрлі қосымшалардың қосылуы арқылы мағынасында, сыртқы формасында өзгеріс болғанымен, оған ілескен қосымша негізгі сөздің бастапқы тұлғасын, формасын қандай да бір өзгеріске ұшыратпайды. Мысалы: Суретшілер суретті салды десек, негізгі түбірлі сөзіміз –сурет, сал болады да, оған жалғасқан -шілер, -ті, -ды тәрізділері – қосымша.

Осындай жаңа мағыналы сөздерді тудыратын не болмаса сөзбен сөзді өзара байланысқа түсіретін морфемалар қосымша деп аталады. Мұндағы морфема деп отырғанымыз – Ә. Төлеуовтің 1973 жылғы «Қазақ тіліндегі есім сөздердің жасалуы» атты еңбегіндегі бөлшектеуге келетін сөз мағынасының әрбір бөлшегі [5, 4-б.]. Ғалым ұсынып отырған кітапшасында сөз тудырудағы қосымша мәлесесін көтеру арқылы қазақ тіліндегі есім сөздердің жасалу жолдары тәсілін қарастырған.

Ахмеди Ысқақов 1991 жылғы «Қазіргі қазақ тілі» атты филология факультеттері студенттеріне арналған оқулығындағы қосымшалар классификациясына назар аударатын болсақ, қосымшалар категориясын әуелі жалғау категориясы және де жұрнақ категориясы деп жіктеп, жалғауларды іштей көптік жалғау, тәуелдік жалғау, септік жалғау, жіктік жалғау категориялары деп бөлген. Жұрнақтарды сөз тудыратын және сөз түрлендіретін категорияларға, одан келе жеке сөз таптарына тели бөліп, олардың өзара сипатын, жіктерін ашқан. Ғалым сондай-ақ қосымша морфемаға қосалқы сөздерді де жатқызады. Аталған қосымшалардың ішінде жұрнақтар деп аталатын түрі жалаң сөздерді жасау үшін қолданылса, қосалқы деген түрі сөз тіркесі мен құранды сөздерді жасау үшін қолданылады. Жұрнақтар мен қосалқы сөздер арқылы жасалған жалаң және күрделі сөздерді бір-бірімен байланысқа түсіру үшін жалғаулар қолданылады [7, 25-б.].

Қосымшалар арқылы сөз жасау тәсілдерінің кейбірін Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің шығармаларынан кездестіреміз. Мәшһүр-Жүсіп: *Түзетер шебер жамап қалған сөзін* – деген өлең жолындағы зат есім мағынасындағы сөзді -леп жұрнағы арқылы түрлендіріп өзге сөз табынан (адвербиалдану) жаңа үстеулі сөз жасайды: *Шеберлеп* келтіре алмай жатыр тілім. Мәшһүр-Жүсіп өз туындыларында -ыс, -ын (сауынсалық), -ым (сауым-уақыт) қосымшалары арқылы мөлшер, мезгіл үстеулерін жасаған [8].

Сонымен жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қазақ тіл біліміндегі қосымшалардың зерттелу бағыты мен теориялық негіздерінің қарастырылуы ерте замандардан басталса да, әлі де тың зерттеулерді қажет ететіндігін байқадық.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – 3-т. Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Алаш, 2005. – 352 б.
2. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.
3. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1991. – 19-б.
4. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 340 б.
5. Төлеуов Ә. Қазақ тіліндегі есім сөздердің жасалуы. – Алматы: Мектеп, 1973. – 100 б.
6. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ. Әнес және проф. Н.С. Исаева. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.

7. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 бет.

8. Тұрышев А.Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы метрологиялық терминдер: монография. – 4 том. – Павлодар: Кереку, 2008. – 112 б.

А.А. Амантаева, М.И. Оразханова

Павлодар педагогикалық университеті

3. ҚАБДОЛОВТЫҢ «СӨЗ ӨНЕРІ» ЕҢБЕГІНІҢ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа. Мақалада белгілі зерттеуші, ғалым, әдебиеттанушы З. Қабдоловтың ғылыми еңбегі зерделенеді. Автордың басқа еңбектері бір төбе де, «Сөз өнері» еңбегінің орны бір төбе. Жарты ғасырдан астам уақыт қолданысқа енсе де әлі күнге дейін өзінің көкейкестілігін жоймаған бұл еңбек мақалада жан жақты талданады. Жоғары оқу орны, колледж, мектеп білім алушылары, ізденушілер болсын аталған еңбекті кеңінен қолданып, зерделейтіндігі аталған еңбекке деген қызығушылықтың азаймағандығын танытады.

Тірек сөздер: теория, әдебиеттану, зерттеу, сөз өнері, құбылту, ажарлау.

Аннотация. В статье исследуется научный труд известного исследователя, ученого, литературоведа З. Кабдолова. Все произведения автора – это одно целое, а монография «Сөз өнері» – это отдельный мир. Это труд, который, несмотря на более чем полувековое использование, до сих пор не утратил своей актуальности и всесторонне анализируется в данной статье. Тот факт, что обучающийся вуза, колледжа, школы, соискатели широко используют и изучают данный труд, свидетельствует о том, что интерес к данному труду не уменьшается.

Ключевые слова: теория, литературоведение, исследование, искусство слова, троп, фигура.

Summary. The article examines the scientific work of the famous researcher, scientist, literary critic Z. Kabdolova. All the works of the author are one whole, and the monograph «Soz Oneri» is a separate world. This is a work that, despite more than half a century of use, has not yet lost its relevance and is comprehensively analyzed in this article. The fact that a student of a university, college, school, applicants widely use and study this work indicates that interest in this work does not decrease.

Keywords: theory, literary studies, research, the art of words, trope, figure.

Белгілі ғалым, зерттеуші З. Қабдоловтың шығармашылы қазақ әдебиеттану ғылымында зерделеніп келеді. Десек те, әлі күнге дейін толық зерттеліп болды дей алмаймыз. Ғалым шығармашылығы туралы 1997 жылы «З. Қабдоловтың жазушылық шеберлігі» атты Р. Мүтәлиеваның зерттеуімен монография [1] да жарық көрген болатын. Бұдан кейін де бірді-екілі ғылыми мақалалар жарияланды. Дегенмен, ғалым еңбектерін толық қарастырып болды дей алмаймыз.

«Сөз өнері» еңбегін қазақ әдебиеттану ғылымында оқымаған адам жоқтың қасы деп айта аламыз. Бүгінгі күні жоғары оқу орны, колледж

студенттері болсын, мектеп мұғалімі, ізденушілер болсын, теориялық мәселелерді осы кітап арқылы танып, ізденеді. Бұл еңбек, әрине, қазақ әдебиеттану ғылымындағы алғашқы теориялық еңбек емес, десек те қолданысы жағынан ең көп қаралатыны дей аламыз.

3. Қабдолов шығармашылығы зерттелген жоқ деп айта алмаймыз, жекелеген мақалалар мен еңбектерді айтпағанда, арнайы ғылыми конференция ұйымдастырылып, ғалымның шығармашылығы әр қырынан зерделенді. Бұл – кен сияқты, ізденген сайын тереңдей беретін сала. Сондықтан зерттеуді қажет ететін мәселелер бірінен бірі туындап жатады.

Ғалымның докторлық диссертациясы ретінде туындаған бұл жұмыс алғашқыда «Әдебиет теориясының негіздері» деген атпен оқу құралы болып жарияланған. Алғашында 1970 жылы жарық көрсе, кейін бірнеше рет баспа бетін көрген болатын. Десек те, әлі күнге дейін өз маңыздылығын жойған жоқ. Бұл туралы С. Әбдірайымұлы: «Мұнда әдебиеттің теориясы жеке дара емес, көркем шығармашылықтың психологиясымен, суреткер шеберлігімен тығыз бірлікте тексеріліп, пайымдалады. Жеке алғанда қазақ әдебиетінің, жалпы алғанда, әлем әдебиетінің діңгектері саналатын ірі де іргелі жазушылардың творчестволық лабораториясы ашылады» [2; 358] – деп айтады. Шын мәнінде де, теориялық жағынан қазақ әдебиетінің ғана емес, әлемдік әдебиеттің кей қырлары мен тұстарына шарлап кететін тұстарын байқаймыз. Еңбекке үңілсек, З. Қабдоловтың «Сөз өнері» монографиясы сегіз тараудан тұрады. Тарау атаулары да ерекше құрылған. Автор сөз өнерінің ерекшелігін аңғарту мақсатында тарау аттарын да «Сөз» қолданысынан бастаған. Әр тарау «СӨЗ» деген қолданысты алға тартып, оқырман назарын аударта түскендей. Алғашқы тарау «Сөз өнері туралы сөз» деп аталса, екінші тарау «Сөз өнері жайлы ғылым», үшінші тарау «Сөзбен сомдалған тұлға», төртінші тарау «Сөзбен шындалған шындық», бесінші тарау «Сөз сыры», алтыншы тарау «Сөз сарасы», жетінші тарау «Сөз өнеріндегі тек пен түр», сегізінші тарау «Сөз өнеріндегі бет пен бағыт» деп аталынған. Кіріспе мен қорытындының өзі ерекше «сөз басы», «сөз соңы» деген атаулармен берілген. Яғни, еңбектің мазмұнын шолып, қарау арқылы ғана еңбектің сөз өнеріне арналғанын түсіну, аужайлау қиын емес.

Оқулық-монография автордың алғысөзімен басталады. Зерттеуші қазақ әдебиетінің жеткен биіктерін саралай келіп, әдебиет тарихы мен әдебиет сынының жетістіктерін сөз етіп, әдебиет теориясының да өз сүрлеу-соқпағы, қарастыратын көптеген мәселелері бар тың сала екендігіне назар аудартады. 1961 жылы тұңғыш рет жоғары оқу орындарына арнап «әдебиеттану негіздері» бойынша бағдарлама жасағандығын, соның негізінде оқулық жазу қажеттілігінің орнын толтыру мақсатында дүниеге келген еңбек екендігін алға тартады.

Себебі санаулы қазақ тіліндегі еңбектер мен орыс тіліндегі теориялық еңбектердегі сан алуан пікірлер мен ойлар, кереғар келетін ұғымдар мен түсініктер де түрліше боп келді. Аталған еңбек сол олқылықтардың орнын толтыруға бағытталған болатын. 1970 жылы жарыққа шыққан кітап бүгінгіге дейін өз құндылығын жоймай, жылдармен бірге жасап келеді. Себебі автор тарихтың тереңіне барып, ғасырдан ғасырға ауысып отыратын күрделі құбылыстарды жан-жақты зерделеп, өнер мен өмір арасындағы әр дәуір идеологиясына қатысты тірі үдерістердің сыры мен сипатын зерттеу, саралау, зерделеу міндеттерін алға тартқан.

«Сөз өнері туралы сөз» атты алғашқы тарау іштей жеті тараушаға жіктелініп қарастырылған. Тараудың алғашқы сөйлемінің өзі көп нәрсені аңғартады: «Не нәрсенің болса да теориясын пайымдамас бұрын, алдымен, оның өзін анық танып, біліп алған жөн» [2; 11] дейді автор. Яғни, тараудағы болашақ қарастырылатын мәселенің ауылын алыстан аңғартады. Зерттеуші алдымен оқырманға әдебиет деген не екендігіне назар аудартады. Кей ғалымдар мен жазушылардың осыған қатысты пікірлерін де саралайды. Өнер түрлерін санамалай келе, соның ішінде әдебиеттің ерекше өнер түрі екендігіне ерекше көңіл бөлгізеді. Ол «...ең бір қадірлісі әрі қасиеттісі көркем әдебиет» [2; 11] деген пікір білдіреді. Сондай ақ автор сол өнерді жасаушы шебер жөнінде де үндемей кетуге болмайтындығын алға тартады. Зерттеуші монографиясында «Суреткер кім? Қоғамдық тұрпаты қандай? Талант табиғаты қандай?» деген сұрақтарға өзінше жауап іздейді және оны табады. Талант табиғатын тану үшін бірнеше ерекшеліктерді санамалап, талдап атап береді. Оған сезім, сезімталдықты, жіті бақылауды, қиялды, интуицияны, өмірбаянды, парасатты, шеберлік пен шабытты жатқызады да, әрқайсысын жеке сипаттап шығады. Автор адам баласының дүниеиені ғылым арқылы танитынына назар аудартады. Ол Гетенің «Теория, достым сұрғылттау ғой, ал өмірдің мәңгі бақи гүл атқан өз терегінің түрі жап жасыл» деген сөзіне көңіл бөлгізеді. Сол арқылы әдебиеттің қоғамдық мәніне тоқталады. «Бальзакты оқымай француз, Толстойды оқымай орыс өмірін, Абайды оқымай қазақ тіршілігін білдім деу ағат» [2; 21] – деген ойын білдіреді. Яғни, көркем әдебиеттің адамға өмірді таныту құралы екендігін жеткізеді. Сондай-ақ оның тәрбиелік, эстетикалық жағы да барлығын, мәнін көрсетеді. Адам баласына өнер арқылы тәрбие беру тіпті бөлек дүние екендігін ескертеді. Әдебиетті қондырма, сол әдебиетті тудырған заманды базис деп, түрлі философтардың пікірлерін саралап, талдайды. Осы тәріздес, әдебиеттің таптығына қатысты да өз пікірлерін білдіреді. Алғашқы тараудың соңғы тұстары әдебиеттің халықтығына, әдебиеттің партиялылығына арналған. Автор: «Әдебиеттің партиялылығы да әдебиеттің таптығы сияқты Маркс пен Лениннің революциялық ілімінен, пролетариат диктатурасынан туған» деген сөйлемінен басталады. Кеңестік жүйе кезінде дүниеге келген еңбек болғандықтан, тарауда Ленин пікірі, социалистік, кеңестік деген қолданыстар кездеседі.

Бұл түсінікті де, заман айнасы, лебі соны талап етті. Цензурадан өту үшін де қолданылған болса керек. Десек те, еңбектегі теориялық ойлар мен құнды пікірлерге, зерделі зерттеулерге түсіністікпен қараудан басқа амалың жоқ.

Екінші «Сөз өнері жайлы ғылым» атты тарау әдебиеттану ғылымына арналады. Оның негізгі үш ғылыми саласы көрсетіледі. Ғалым әдебиет теориясы, әдебиет сыны, әдебиет тарихы дегендерге ерекше тоқталады. Сондай-ақ әдебиеттің негізгі салаларынан бөлек жанама салалары бар екендігін атап, оларды да жеке жеке сипаттайды. Автор оған текстология, историяграфия, библиографияны жатқызады. Олардың қарастыратын мәселесі жеке-жеке талданып, түсіндіріледі. Қазіргі күнгі жарық көрген әдебиет теориясына қатысты еңбектер де аталған негізгі және жанама салаларды айналып өтпейді, керісінше, осыларды атай отыра, оларға қосымша тағы да теориялық ұғымдарды қоса талдайды. Мәселен, К. Ахметов өзінің «Әдебиеттануға кіріспе» еңбегінде жанама салаларға поэтиканы, оның қарастыратын мәселелерін т.б. қоса зерделейді.

Келесі «Сөзбен сомдалған тұлға» тарауы көлемдірек, алпыс беттің шамасын қамтитын алты тараушадан тұрады. Тарау аты айтып тұрғандай, мұндағы негізгі зерттеу нысаны да тұлғаға бағытталған. Яғни, көркем шығармадағы тұлға. Автор, көркем өнер туындыларының неге арналғандығына, яғни адам тағдырына, адам асылдығы мен қасиетіне, әсемдігі мен рухының күшіне арналғандығына назар аударта келе, оның көркем шығармадағы тағдыры өмірді тану құралы екендігін алға тартады. Өз ойларын көркем шығарманы талдау арқылы дәлелдей, бекіте түседі. Мысал ретінде, қазақ әдебиеті туындыларын ғана емес, орыс әдебиетіндегі шығармаларды да талдап өтеді. Образ деген терминге, образдылық деген ұғымға жауап іздеп, лирикадан мысал келтіреді. Зерттеуші Потебня еңбегіне сүйеніп, Достоевский, Чехов, Толстой т.б. шығармаларынан мысалдар келтіреді. Образдылықты түсіндіре келе зерттеуші детальға тоқталады. Оны сұлулыққа жетудің бір жолы деп біледі. Шын мәнінде, «Теңіздің қасиеті бір тамшыдан танылады» деген ұғымды алға тартады. Ж. Молдағалиевтің өлеңін, Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер», Ғ. Мүсіреповтің «Талпақ танауын» талдайды. Үшінші тараушасы типтілік, типтендіру, прототип, жинақтау мен даралауға арналады. Автор осылардың барлығы мінездеуге әкелетініне оқырман назарын аудартады. Мұнда да қазақ әдебиеті туындыларымен қатар орыс әдебиетіндегі шығармалар талдауға нысан болған. Келесі тараушаларда автор мінездеуден соң образ жасау тәсілдеріне тоқталады. Әдеби образдың тірі адамға айналу процесі өте ұзақ мәселелерді қамтиды. Сондай-ақ жазушы шеберлігін талап етеді. Образ жасаудағы тура мінездеу, жанама мінездеу, күйініш сүйініш сезімін суреттеу, адамның өз сөзі немесе монолог, кейіпкерлер сөзі, өзгемен сөйлесуі немесе диалог, портрет бұлардың барлығы жеке тұрған

дүниелер емес екендігін, бірінен бірі туындап немесе бірін бірі жалғастырып жатқан дүниелер екендігін жайып салады. Образ жасау тәсілдерін түсіндіріп алған зерттеуші енді келесі тараушада образ түрлерін түгендейді. Шартты түрдегі жағымды, жағымсыз деп бөлетін образдардың бөлінісін дұрыс еместігін тілге тиек ете келе, образды бөлудің бірнеше факторларын атайды. Оларға тектік тұрғыдан, әдіс тұрғысынан және тәсіл тұрғысынан бөлу ерекшеліктерін санамалап көрсетеді. Және олардың әрқайсысына жеке жеке тоқталып, өзіндік ерекшеліктерін саралап, сипаттама беріп, талдай отырып, мысалдар келтіреді. Яғни бір тарау бойында образға, тұлғаға қатысты ұғымдарды жан жақты, терең әрі түсінікті түрде меңгертуге тырысады.

«Сөзбен шындалған шындық» атты келесі тарауда көркем әдебиеттегі мазмұн мен пішін, тақырып пен идея, тенденция, тартыс, сюжет пен композиция, бірлігі мен айырмашылығы сияқты теориялық ұғымдар талдап, түсіндіріледі. Автор мазмұнға тақырып пен идеяны, пішінге әдеби қаһармандардың қарым қатынасын, фабуласын, сюжет пен композициясын, шығарма тілін жатқызады. Тақырып пен идеяға келгенде зерттеуші «Тақырып өнер туындысының іргетасы» дей келіп, шығарма тақырыбын сауалға, идеясын жауапқа балайды. Дүниеге алдымен тақырып келіп, жазушының соған сай өз бағасын беруі шығарма идеясын туғызатынына назар аудартады. Сондай-ақ әдебиеттанудағы фабула, тартыс, сюжет және композиция ұғымдары да ғылыми тұрғыдан терең әрі түсінікті түрде сипатталады. Олардың бір бірімен байланысы, қамтитын ұғым түсініктері, т.б. әбден аршылып талданып, ізденушісі мен оқырманына жете түсіндіріледі. Жазушы Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» жетесіне жете талданып, оқырман жүрегіне жол табады.

«Сөз сыры» атты бесінші тарау көркем тіл жайының қадір-қасиетін, құндылығын танытуға бағытталған. Образды тіл, дәлдік, ықшамдық, сұлулық сияқты талаптарды айта отырып, көп мағыналық, тура, бұрма мағына, синоним, антоним, архаизм, неологизм т.б. сөздердің де тілдегі қызметін, көркем шығармадағы қолданылу ерекшеліктерін саралайды. Зерттеуші тілдегі көркем, бейнелі сөздерді негізгі үш топқа бөліп қарастырады. Олар: ажарлау, құбылту, айшықтау. Автор осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, көркем шығармадан мысалдар келтіреді. Өзіне дейін зерттелген А. Байтұрсыновтың еңбектеріндегі ой-пікірлермен көбіне ұштасып, табиғи дәстүр жалғастығын тауып жатады. З. Қабдолов ажарлауға ассонанс, аллитерация, эпитет, теңеуді, ал құбылтуға ауыс мағынадағы сөздік қолданыстарды жатқызады. Оған метафора, метонимия, синекдоха, кейіптеу, ирония, сарказм, гипербола, литота т.б. енеді. Ажарлауға аты айтып тұрғандай, сөзбен өрнек салуға бейім бейнелі сөздерді қосады. Атап айтқанда, арнау, қайталау, градация, инверсия, эллипсис, параллелизм т.б. ұғымдар қамтылған. Автор әрқайсысына жеке анықтама беріп, мысалдармен бекітіп отырады.

Жарты ғасырдан астам уақыт өтсе де өз мәні мен құндылығын жоймаған құбылту мен айшықтауға, ажарлауға қатысты теориялық ой пікірлері әлі де сұранысқа ие, жиі қолданылуда.

Келесі тарауларда да автор әдеби үдеріс, ағым, бағыттар туралы ой өрбітеді. Олардың әлем әдебиетіндегі үлгісін саралай отырып, қазақ әдебиетіндегі көрінісі мен сыр сипатына ерекше тоқталады. Қазақ әдебиетіндегі белгілі шығармаларды талдай отыра, тұщымды мысал келтіреді. Сол арқылы оқырманын баурап, түсінікті де жан жақты мәлімет, теориялық білім береді.

Әдебиеттер

1. Мүтәлиева Р. Зейнолла Қабдоловтың жазушылық шеберлігі. – Алматы: Өлке, 1997. – 124 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Жазушы, 1997. – 359 б.

С.Е. Аухадиева

*Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.
symbat_2602@mail.ru*

ИНТЕРНЕТ РЕСУРСТАР АРҚЫЛЫ ШЕТТІЛДІК ЖАЗЫЛЫМНЫҢ ИНТЕГРАТИВТІ ТӘСІЛІН ҚОЛДАНУ

Андатпа. Шет елдер арасындағы экономикалық, саяси, мәдени қарым-қатынастың ұлғаюы, ақпараттық коммуникацияның дамуы, білім берудегі мемлекетаралық интеграция мен басқа да жаңа қоғамдық факторлар шетел тілін қарым-қатынас құралы ретінде мәртебесін көтеруде. Тіл маманын дайындаудың барлық категориясының деңгейіне деген талаптар күшеюде. Зерттеу жұмысындағы жаңалығы жазылымды көп салалы интегративті білім берудің дамыту, әсіресе сыртқы мәдени (стильдік-жанрлық, лингвистикалық), ішкі дайындық мақсатында (денотативті, пәндік-мағыналық) мәтін дайындығы белсенділігінде, рецептивті жағдайда (оқылым) және продуктивті (жазылым) жағдайында қарастыру. Тағы бір нәтижелі мәселе жазылымды тұлғаның қабілеті және жазылымды құрастырушының жазылымдағы өзіндік ерекшелігі ретінде қарастыру.

Тірек сөздер: Интернет технологиясы, компьютер технологиясы, ақпараттық технология, интегративті жазылымға оқыту, шетел тілі.

Аннотация. Расширение экономических, политических, культурных связей между странами, развитие средств массовой коммуникации, межгосударственная интеграция в области образования и другие характерные для современного общества факторы способствуют повышению статуса иностранного языка как средства общения. Повышаются требования к уровню языковой подготовки обучаемых всех категорий. Новым в исследовании является осмысление письма как многослойного интегративного образования, в котором культура внешнего (жанрово-стилевого, лингвистического) оформления определяется внутренним (денотативным, предметно-содержательным) планом текстовой деятельности и в случае рецепции (чтение), и в случае продукции (письмо). Другой результат связан со свойством письма как способности индивида, творца письма.

Ключевые слова: Интернет технология, компьютер технология, информационная технология, обучение интегративному письму, иностранный язык.

Summary. The expansion of economic, political and cultural ties between the countries, the development of mass media, interstate integration in the field of education and other characteristics of modern social factors contribute to the improvement of the status of a foreign language as means of communication. Increased demands are in all categories on the level of learners' language proficiency. The novelty of the article is the understanding of writing as a multi-layered integrative education processing from outside, the culture of (genre and stylistics, linguistics) internal characters (denotative, domain-meaningful) plan of text in the case of receptive (reading), and in the case of productive (writing) activities. Another result is related to the writing as the property of the individual abilities of the creator of writing.

Keywords: Internet system, computer technology, information technology, teaching integrative writing, foreign language.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарымқатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ. Сөз арқауы компьютерлік технологияны пайдалана отырып, шетел тілі сабағында интернет жүйесін қолдану мәселесі болмақ.

Жаһанданған интернет жүйесін қолдану негізінде, тіл үйренушілердің сөз әрекетінің төрт түрінде дебіліктілігін қалыптастыруға болады, жүйе материалдарын қолдану арқылы олардың оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады. Интернет жүйесін пайдалана отырып, тілін үйренуші елдің өкілдерімен байланысқа түсе алады. Зерттеу жұмысында интернет ресурстар арқылы шеттілдік жазылымның интегративті тәсілін қолдану тақырыбы бойынша сараптау, талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Интернет тапсырмаларын дайындау үш қадамнан тұрады:

1) дайындық: сөйлеу негіздерін дамыту, мұның алдында алған білімдерін қолдана білу;

2) ресурстармен интернет желісінде жұмыс жасау: интернет желісінде жұмыс интернетте іздеу бағдарламаларымен жұмыс істеу, оқумен жазу, арнайы мәліметтерді іздеу және оны жауап парақтарына енгізу, сұрақтарға жауап іздеу және т.б. Осы қадамда оқушылар өздерінің не істеу керектігін және оған қанша уақыттары бар екенін білу керек;

3) сыныпта интернет желісінсіз жұмыс жасау: сыныпта интернет желісінсіз жұмыс алынған мәліметпен алмасу, және желіден жұмыс жасау уақытында көрген білгенін талқылау.

Қазіргі заманда білім беру әлеуметтік құрылымының маңызды элементтерінің біріне айналды. Жүздеген жылдар бойы қалыптасқан ескі

жүйені бұзу үшін оқытуды жаңаша ұйымдастыру қажет. Ол мына міндеттерді қамтуы керек:

1. Оқушыларды оқу үрдісін басқаруға қатыстыру;
2. Ұжымдық іс-әрекетті ортақ қарым-қатынас құралы ету;
3. Деңгейіне қарап саралап, ерекшелігіне қарап даралап оқыту;

Жазылым 4 дағдының ішінде оқушының нәтиже көрсететін, мұғалімнің өнім алатын дағдысы болып табылады. Кейбір оқушылар табиғатынан шапшаң болады да, тілді игеруде сөйлеуден, тыңдаудан ерекше қабілеттілік танытады. Ал біреулері қабілеттері 153 бола тұра бетпе-бет сөйлесу мен тыңдауға келгенде қиындықтарға кездесіп жатады, яғни тым жай қабылдайды. Олар әр сөйлеміне баса мән беріп, ерекше идеяларын жинақтап баяндауға тырысады және бұл істе керемет шеберлік танытады. Алайда бұл шапшаң оқушылардың жазылымды игеріп алды деген сөз емес. Ең басты нәрсе – оқушының осы дағдыны өмірде қолдана алуы, сол қажеттілікті мұғалімнің оқушы санасына жеткізе білуі. Сондай-ақ, әр оқушының жеке артықшылығын құрметтеу; барлық оқушыға сенім артумен бірге, реалистік тұрғыдан артықшылығын біліп, қателіктерін қабылдай білуге, ары қарай өсуге итермелеу; жеткен жетістікті ретін тауып атап өту; жазуды күнделікті дағдыға айналдыру – осының бәрі мұғалімнің көрегендігінде.

Шетел тілін оқытуда қазіргі заманғы технологиялар дәстүрлі сабақты өзгертуде оқытудың жаңа жолдарын әкелді. Компьютерді шет тілін үйренуде 1960 жылдардан бастап қолдана бастады. Оны пайдалану әдісі грамматикалық үлгілерді, сөздерді қабылдауда, есте сақтауда және қайталауда қолданды. Ақырында коммуникативтік әдістәсілдің пайда болуымен тілді қолдануға, оқушыны қызықтыруға және тілдік ортаны қалыптастыруға көңіл бөлінді. Тілді үйренуде көптеген бағдарламалар пайда болды. Олар жаттығу ретінде емес, әртүрлі тілдік ойындар, мәтіндік қалпына келтірілген, таңдау мен жауаптарын бақылауға арналған бағдарламалар және т.б. Компьютер студентті тек оқу материалдарымен қамтамасыз етуші емес, сонымен қатар оқытудың тәсілі ретінде қолжетімділігі, материалдарды жинау мен өңдеуде, мәселелерді шешуде қолданыла бастады.

Грамматикалық материалды тексеруде, мәтінді өңдеуде атақты бола бастады. Қазіргі таңда шетел тілінде үйрету тек қана компьютерге және сан алуан оқу бағдарламаларына ғана емес, интернет арқылы басқа да пайдаланушылардың қарымқатынасында. Оған себеп технологиялық жетістіктер ғана емес, сонымен қатар педагогика мен методикадағы жаңа әдіс-тәсілдер. М.К. Бородулинаның пікірінше: «Дидактикалық тұрғыдан Интернет екі негізгі компонентті енгізеді: 1. Телекоммуникациялық пішіндер (Интернет-технологияларға қатысты, электрондық хат алмасулар, чат, жиындар, веб конференциялар); 2. Ақпараттық ресурстар; Телекоммуникациялық ресурстардан оқуға арналған Интернет ресурстардың айырмашылығы тек қана оқыту мақсатына арналған»

Компьютерлік оқу бағдарламалары (электрондық оқулықтар, тренажерлар, тьюторлар, лабораториялық жаттығулар, тест жүйесі). Мультимедиялық технологияға сай оқу жүйесі компьютер, видеотехника, оптикалық дискінің жиындысын пайдалану арқылы жүргізіледі. Бұл технологиялар білім саласында оларды пайдаланудан гөрі тезірек дамиды. Жоғары оқу орындарында көбіне – көп электрондық почталар жиі пайдаланылады. Қазіргі кезде аудиоақпарат алмасу, видеоақпарат алмасу, виртуалды аудиторлық тақта, тақырыптық ақпарат енгізілген клавиатуралар, файлды алмасу, көпжақты конференциялар өткізу кеңнен таралған көпке белгілі компьютерлік видеоконференция байланыстың әдістемесіне жатқызылады. Бұл технологиялар ағылшын тілін біршама меңгерген студенттің еншісі болып табылады. Өйткені бұл материалдар тек ағылшын тілінде ғана беріледі. Дегенмен, Интернет жүйесіндегі оқуға байланысты ақпараттар сирек, аз, жүйеленбеген. Оқу үдерісін аралық байланыс арқылы басқару электрондық почта арқылы материалдар қабылдау, жіберу, курс және диплом жұмыстарын көшіру, интерактивтік хабарлар алмасу арқылы жүргізіледі.

Жазылым белсенді іс-әрекеттерсіз атқарылатын дағды болғандықтан, оған жаңа бір леп беріп, оқушы шығармашылығын арттыру үшін мұғалімге көмекке келетін жолдар бар. Оның қатарына комикстерді алуымызға болады. Біріншіден, бала комикстердің айналасындағы сөз бұлттарын қызыға толтырады, екіншіден жалықтырмайды. Дайын комикстерді табу қиындық тудырады. Оны жеңілдетудің бір жолы суреттердің қасына өзіңіз сөз бұлттарын жасап, нақты тақырып беру. Шетел тілін оқып, үйрену, бірден қалыптаса қалмайды. Өз ана тілін әлі толық меңгермеген балаға шетел тілін үйрету оңайға соқпайды. Бастауыш мектептің бастапқы сыныптарында баланы шетел тіліндегі дыбыстарды дұрыс айтуға, буындарды сөз тіркестерін, сөйлемдерді дұрыс меңгеріп, хат жазу, анкеталарды үлгі бойынша толтыру үйретіліп, негізгі грамматикалық категориялардан жалпы мағлұмат беріледі. Осы бастапқы сыныптарда-ақ оқушыларды түрлі тәсілдермен білім алуға үйрету қажет. Жоба әдісін қолдануда оқушылар өз бетімен қажетті хабарды жинауға дағдыланып, өздік шығармашылық қабілеттері артады.

Д.А. Қасенованың пікірінше: «Шетел тілін жазылымға үйрету мақсаты – оқушылардың қарым-қатынас жасай алуға түсе алатын қабілеттерінің негізін қалау болып табылады. Жаңа тілге үйретуде оқытудың жаңа тәсілі төмендегідей талаптарға сәйкес келуі көзделеді:

- оқушыға қолайлы оқу ортасын қалыптастыру;
- оқушының оқуға деген қызығушылығын арттыру, ой-тілектерін ояту;
- оқушының эмоциялық сезіміне әсер етіп, жеке тұлға ретінде қалыптастыру;
- оқытуды түрлендіру үшін түрлі әдісті қолдану;
- ойын түрінде оқыту арқылы оқушының белсенділігін арттыру;

- шетел тілін оқушының жеке қызығушылығымен байланыстыру;
- оқушы – субъект, оқытушы – кеңесшісі болу;
- сатылап өз бетімен жұмыс істеуге үйрету».

Жоба әдісін қолданып жазылымға оқыту бұл талаптарға жауап бере алады. Шетел тілін жазылымға оқытудың басты мақсаты – оқушыларға шетел тілінде қарым-қатынас жасауды базалық деңгейде игерту. Осыған сәйкес оқыту мазмұнына қарапайым коммуникативтік біліктілікті, яғни шетел тілін қажетті жағдаяттағы ауызша және жазбаша (сөз, тыңдап түсіну, оқу, жазу) өзара мәдени қарым-қатынас үдерісінде қолдана алу қабілеттілігі мен дайындығын қалыптастыруды қамтамасыз ететін тілдік, сөздік, әлеуметтік-мәдени білім, білік дағдылар енеді.

Жазылымды дамытудағы жоба әдісінің жаңа түсінігінің негізін Е. Полат былай деп тұжырымдаған: «Көлемді мәселені зерттеу, өңдеу әдістері шынайы тәжірбиелі қортындыға негізделген, мәселенің қайта өңделуі әр түрлі деректерді қосқанда қолданады. Мұндай нәтижеге жету оқушының өз бетімен ойлауға, мәселені шешуге, болжауға және оның себеп-салдарына байланысты». Біз осы жоғарыда айтылғандарды тұжырымдай келе, жобалау әдісімен оқыту үнемі жеке тұлғаға негізделіп бағытталған және ол оқушының белсенділік, танымдық, іскерлік, т.б қабілеттерін қалыптастырушы фактор деп түсінеміз. Еліміздің шетел елдерімен қарым-қатынасымыз күшейіп отырған қазіргі кезде оқушылардың шетел тіліне қызығуын, білімге құштарлығын ояту, танымдық белсенділігін арттыру әрбір шетел тілі мұғалімінің міндеті. Шәкірттерінің сабақтағы белсенді іс-әрекеттерін интернет технологиялар арқылы ұйымдастыру, интегративті жазылымды қалыптастыруда ойлау, шығармашылық, ізденіс қабілеттерін дамыту арқылы білім сапасын көтеруде оқытудың жаңа технологияны пайдаланудың мәні зор.

Әдебиеттер

1. Бородулина М.К. Шетел тілін үйрету. – М. Просвещение, 1975.
2. Кузьмичева Т.Н. Технические средства в обучении английскому языку. – М. Просвещение, 2001.
3. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии // Иностранный язык в школе. – 2004. – №3.
4. Қасенова Д.А. Шетел тілін оқыту әдістемесінде коммуникативтік біліктілікті қалыптастырудың артықшылықтары мен принциптері.
5. Республикалық әдістемелік педагогикалық журнал «Мектептегі шет тілі»- №1 / 2010.

ШЕТ ТІЛІН ҮЙРЕНУДІҢ БАСТАПҚЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ОЙЫННЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақала ойындар арқылы ағылшын тілін үйренуге арналған. Жұмыста ағылшын тілін үйренудегі негізгі қателіктері, сонымен қатар қызықсыз дәрістерді алмастыра алатын ең тиімді ойындардың тізімі көрсетілген.

Тірек сөздер: ойын технологиясы, уровень языка.

Аннотация. Статья посвящена изучению английского языка через игры. В работе показаны главные распространенные ошибки при изучении английского языка, а также список самых эффективные игр, которые могут заменить скучные лекции.

Ключевые слова: технология игр, тіл деңгейі.

Summary. The article is devoted to learning English through games. The paper shows the main common mistakes when learning English, as well as a list of the most effective games that can replace boring lectures.

Keywords: game technology, level of the language.

Жаңартылған білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериалды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Бұл орайда ағылшын тілін оқытудың озық технологиясын меңгеру – үлкен істің бастамасы болып табылады. Заман ағымына байланысты білім беруде ойын технологиясын қолданудың нәтижесінде оқушылардың білім дәрежесі айтарлықтай өскені айқын көрініс болып табылады. Үйреніп жатқан тілді жетік меңгеру – оңай жұмыстардың қатарына жатпайды. Демек, ұстаздың басты міндеттерінің бірі тілді үйренуге қолайлы жағдай туғызу. Ал бұған шет тілі сабағында әртүрлі ойындарды қолдану айтарлықтай септігін тигізе алады.

Ағылшын тілінің қаншалықты маңызды екенін айттық. Ендігі кезекте ағылшын тілін үйренудегі жалпы кең таралған қателерге тоқталамыз. Бірінші кең таралған қателік – кейбір сөздердің тікелей аудармасы болуы мүмкін. Бірнеше мысалдарды қарастырып көрейік. Ағылшын тілінде «it drives me mad» деген сөз тіркесі бар. Егер білімгер әр сөзді жеке тікелей аударатын болса, «drive» – айдау (мысалға, машинаны) болатын болса, ал «mad» – бұл есі дұрыс емес. Сонда білімгер білместіктен «бұл мені есі дұрыс емес айдайды» деп аударуы мүмкін. Алайда білімгердің жүгінер дұрыс, құнды сөздіктері немесе тәжірибелі ұстазы болса, бұл сөз тіркесін «менің ашуымды туғызады» деп аударады, және бұл дұрыс аударма.

Тағы да өз жеке тәжірибемізден мысал келтірейік. 8-сынып оқушыларымен отбасы және туыстар тақырыбын өткенде, «nuclear family» деген сөз кезікті. Бұл тек қана бала және ата-анадан құралған, ең

көбінде 4 адамнан тұратын шағын отбасы. Алайда білім алушы білместіктен бұл сөзді «ядерлік отбасы» деп аударуы мүмкін. Өйткені, «nuclear» сөзінің тікелей аудармасы – «ядро».

Ойын технологиялары – оқушылардың монотонды қызметін әлдеқайда қызықты етуге мүмкіндік беретін оқытудың бірегей түрлерінің бірі. Қазіргі білім берудегі ойынды біз белгілі бір ұғымдарды, сөздерді, грамматикалық ережелерді дамыту үшін пайдаланамыз. Сондай-ақ ойын технологиясы арқылы шет тілінің тұтас бөлімін үйренуге болады. Ойын қызметі сабақтың көмекші элементі ретінде де, дербес технология ретінде де әрекет ете алады.

Ойынның бірнеше маңызды функциялары [16]:

- Ойынның әлеуметтік-мәдени қызметі.
- Ұлтаралық қарым-қатынас қызметі.
- Білімді тәжірибеде қолдану қызметі.
- Коммуникативтік қызметі.
- Ойынның диагностикалық қызметі.
- Ойынның түзету қызметі.
- Ойынның сабақты қызықтыру қызметі.

Ойын ойнай отырып, оқушылар жаңа концепцияны немесе идеяны түсіне алады, оған басқа көзқараспен қарауға немесе әр түрлі нұсқалармен немесе айнымалылармен эксперимент жасай алады. Марк Грундел, заманауи американдық педагог, былай деді: «креативтілік, мәселелерді шешу, сыни және аналитикалық ойлау, баламаларды іздеу, шешім қабылдауда батылдық – осының барлығы ойын арқылы оқытудың негізі» («Creativity, problem solving, critical and analytical thinking, decision making, risk taking, all found in game-based learning»). Ойын технологияларын сабақтың толыққанды кезеңі ретінде қолдануға болады (ұйымдастыру сәті, warm-up activity, негізгі бөлігі және т. б.). Ойындар оқушыларды тәжірибеге қатыстыру үшін қолайлы ортаны қамтамасыз етеді. Оқушыларға маңызды лексика мен басқа да құрылымдарды меңгеру үшін көп тәжірибе қажет. Дегенмен, тәжірибе маңызды болуы үшін, оқушылардың қызығушылықтары болуы тиіс. Біздің ойымызша сабақ бөліктерінде, викторинада немесе басқа да жанды ойындардың арқасында оқушылар өздерінде жиналған сөздік қорлары мен құрылымдарын пайдалана отырып, үлкен тәжірибе ала алады.

Ойын кезінде баланың мінез-құлқын, білімін, ой – өрісінің кеңдігін анықтауға болады және осы қасиеттердің көбісі ойын кезінде қалыптасады.

Ойын дегеніміз:

- 1) іс-әрекет (тілдік);
- 2) қысымның жоқтығы;
- 3) жеке адамға ғана тән іс-әрекет;
- 4) ұжым арқылы тәрбиелеу және білім беру;
- 5) баланың психикасын, ой-өрісін дамыту;

б) қызықтыра отырып оқыту. [17]

Ойындар негізінде оқыту оқу процесін жетілдіру үшін табысты пайдаланылуы мүмкін. Педагог үшін ең үлкен мәселелердің бірі – сыныптағы оқушылардың санына қарамастан табысты оқыту болып табылады, олардың барлығы әртүрлі тұлғалар, әртүрлі мүмкіндіктер мен білім алуда әртүрлі қалаулары бар. Оқушылардың назарын аударудың жаңа тәсілдерін іздеу және оларды оқу үдерісіне тарту – қазіргі заманның басты мәселелерінің бірі. Ойынға негізделген оқыту – пәнді ойынның өзіне қосу дегенді білдіреді. Ойын арқылы оқушының білімі мен бейімін, жеке тұлғалық қасиет-қабілеттерін арттыру мүмкіндіктері зерттелген. Ойындардың қажеттілігін іріктеп ала білу – ұстаз шеберлігіне байланысты. Ойын негізінде оқыту оқушыларды ынтымақтасуға, қарым-қатынас жасауға, өзара әрекеттестікке және топта жұмыс істеуге біріктіре отырып маңызды рөл атқарады. Стратегиялық ойындар ми жұмысын жақсартады. Ойын оқушылардың дағдыларын дамытуға, оқып жатқан пәнмен эмоционалды байланыс құруға шабыттандыра алатын үдерісті тудырады. Ойын барысында грамматикалық анықтамаларды, тілдік нормаларды меңгеру мүмкіндіктері мол болады. Сабақта мұғалімнің диктаторлық рөлі жойылып, оқушылар серіктестікке, ынтымақтастыққа, бірігіп жұмыс істеуге деген қызығушылықтары артады. Адамның жас ерекшелігіне қарамай, яғни адам балалық шағынан бастап кәрілікке жеткенше ойын қажеттілігі жетелеп отырады. Ал жас баланың ой-өрісі ойын арқылы дамиды. Ойын барысында баланың адамгершілік қасиеттері, өмірге деген көзқарасы, қызығушылығы қалыптасады. Ойын арқылы сыныптағы нашар оқитын оқушыларды да сабаққа тартып, нәтижеге жетуге болады.

Ойынның сабақ барысында басты мақсаты – білім беруді ойынмен ұштастыру. Баланың ойынға белсенді түрде қатысуы оның ұжымдағы басқа да әрекеттерін айқындайды. Ойын бір қарағанда қарапайым құбылыс не әрекет сияқты болғанымен, ол ұжымдық әрекет. Ойын арқылы оқушының:

- ойлау қабілеті дамиды;
- өздігінен іс-әрекет жасауға үйренеді;
- сөздік қоры кеңейеді, сөйлеу әрекеті дамиды;
- зейіні қалыптасады;
- байқағыштық қасиеті артады;
- өзара сыйластыққа үйретеді;
- оқушыларды тек оқытып қана қоймай тәрбиелеп, тәртіпке баулиды;
- сыйластыққа үйренеді;
- сабаққа қызығушылықтары артады.

Төменде шет тілін үйренудің бастапқы кезеңінде онлайн немесе ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асырылатын ойын түрлері ұсынылған платформалар тізімін жүйеледік:

Learn English kids: Бұл платформа жалпы балаларға ағылшын тілін үйрету үшін арналған. [31] Платформада songs, short stories, grammar practice, vocabulary practice, flashcards, games тағы да басқа деп бөлінген. Соның маңызды әрі ауқымды бөлімі ойындарға арналған. Бұл жақта бірнеше видеолар берілген. Ол видеолар барысында тапсырма әр түрлі келуі мүмкін. Мысалы, берілген сөздерді рет-ретімен қой, сөйлем құрастыр, әріптерден сөз құрастыр, сөйлемдегі қатені тап, сөздер қатарынан артығын тап, мағынасы бойынша ұқсас сөздерді бір қатарға жіктеу, антонимді тап, синонимді тап, сөз бен суретті байланыстыр, тағы да басқа. Бұл платформаның ерекшелігі әдемі балаларға арналған түрлі-түсті көзге түсерлік дизайнында, әрі қызықты ойындарында. Балалар ойын ойнау арқылы тіл үйреніп жатқанын байқамай да қалады.

British Council adults: Бұл платформаның ерекшелігі – үлкендерге арналған дизайн мен тапсырмалар. [32] Ойындар бөлімінде сурет пен сөзді байланыстыру, жасырын сөзді табу, берілген сөзге синоним айту, берілген сөзге антоним айту, сөйлемдегі шашылған сөздерді рет-ретімен қою, бос орында толтыру, сөздер мен дефинициясын байланыстыру, тағы басқа ойындардан тұрады. Басты ерекшелігі, оңай әрі деңгейлерге бөлінген.

Word up & Vocabulary builder: Бұл приложениині телефонға жүктеу қажет. [33] Көбінесе сөз жаттауға және сөздік қорды дамытуға бағытталған. Приложенииде сөздер белгілі тақырыптарға бөлінген. Білім алушы әр топикті таңдап, ол жақтағы сөздердің дефинициясын, өз тіліне аудармасын, әрі суретін көре алады. Әр топикті жаттаған сайын ойын түрінде тест алынады. Жетерлік түрде сөздер жаттаған болса, білім алушы жаңа деңгейге доступ ала алады.

Duolingo: Бұл платформа балаларға арналған. [34] Түрлі-түсті суреттер мен анимациялар, үлкен шрифт балалардың оңай оқуына үлкен плюс болып табылады. Берілген бірнеше суреттен сөзге сәйкес суретті табу керек.

“Мұғалімнің ең үлкен күнәсі – білім алушыларды жалықтыру.” (Иоганн Гербарт)

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жанару жолында // Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2017.

2. Мектептегі шет тілі. Республикалық әдістемелік-педагогикалық журнал. – №3(45), 2010 жыл.

3. Республикалық әдістемелік-педагогикалық журнал «Мектептегі шет тілі». – №5-7, 2008 жыл.

4. Амиржанова Г. педагогикалық журнал – Шет тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 2012.

5. Колесникова И.Е. Игры на уроках английского языка. – Минск: Народная Ассамблея, 1990. – 125 с.

6. Комарова Ю.А. Игры в процессе обучения иностранному языку. – СПб.: Каро, 2001. – 163 с.
7. Дешева И.В. Применение игры для создания положительной мотивации на занятиях по иностранному языку // Материалы научно-методической конференции «Актуальные проблемы преподавания иностранных языков на неязыковых факультетах высших и средних специальных заведениях 12-14 апреля, 2000 г. – Ижевск, 2000. – 231 с. С. 33-34.
8. Пидкасистый, П.И. Игровая технология в процессе обучения / П.И. Пидкасистый. – М.: Просвещение, 2008. – 193 с.
9. Пучкова Ю.Я. Игры на уроках английского языка. – М.: АСТ, 2003. – 169 с.
10. Шарафутдинова Т.М. Игры на уроках иностранного языка. – 2005. – №8. – 118 с.
11. Эльконин Д.Б. Ойын психологиясы. – М.: Педагогика, 1991. – 304 б.
12. Дианова Е.М. Шет тіліне оқытудағы рөлдік ойындар/ Е.М. Дианова // Мектептегі шет тілі. – 1998. – №3. – 93 б.
13. Jill Hadfield «Intermediate Grammar Games». Pearson Education Limited, 2003. – 128 p.
14. Jill Hadfield «Elementary Communication Games». Tomas Nelson and Sons Ltd, 1984. – 97 p.

Л.Ж. Мукашева

Павлодар педагогикалық университетінің 3-курс студенті, Павлодар қ.

Г.А. Сагнаева

Ғылыми жетекші: ҒҒЖМ-нің аға оқытушысы, Павлодар қ.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРЕ ОТЫРЫП, САБАҚТЫ АКТ-МЕН БАЙЛАНЫСТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі таңда қолға алынып отырылған басты мәселе, яғни, инклюзивті білім беру сипаттамасы қарастырылған. Инклюзивті білім берудің артықшылықтарымен қоса, сабақта АКТ-ні қолдану мәселесі де жайт қалған жоқ. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың нәтижелері анықталды. Мүмкіндігі шектеулі балалардың психологиялық-эмоционалдық саласында ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігі зерттелді.

Тірек сөздер: Инклюзивті білім беру, оқу процесі, ақпараттық коммуникациялық технологиялар, мінез-құлық, қоршаған орта, бала.

Аннотация: В данной статье рассматривается основной вопрос, который решается в настоящее время, а именно – описание инклюзивного образования. Помимо преимуществ инклюзивного образования, использование ИКТ в классе не остается без внимания. Выявлены результаты информационно-коммуникационных технологий. Изучена эффективность использования информационных технологий в психолого-эмоциональной сфере детей с ограниченными возможностями здоровья.

Ключевые слова: инклюзивное образование, процесс обучения, информационно-коммуникационные технологии, поведение, среда, ребенок.

Summary. This article discusses the main issue that is currently being addressed, namely, the description of inclusive education. In addition to the benefits of inclusive education, the use of ICT in the classroom is not left out. The results of information and communication technologies were identified. The effectiveness of the use of information

technology in the psychological and emotional sphere of children with disabilities was studied.

Keywords: Inclusive education, learning process, information and communication technologies, behavior, environment, child.

Бүгінгі таңда бүкіл әлем назар аударатын мәселе – бұл қоршаған орта, отбасының қатысуымен инклюзивті білім беру. Бүкіл әлем ғалымдары бұл жаһандық проблеманы былайша айқындайды: инклюзивті білім беру – жынысына, тегіне, дініне қарамастан, білім беру процесіне, оның ішінде мүмкіндіктері шектеулі балаларға, жалпы оқу процесіне және баланың әлеуметтік бейімделуіндегі барлық кедергілерді еңсеру. Ата-аналардың мәртебесін, белсенділігін арттыруға, баланың түзету, тәрбиелеу және әлеуметтік қажеттіліктеріне ерекше қолдау көрсетуге, яғни жалпы білім беру сапасын сақтай отырып, тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат. [1;23]

Инклюзивті білім беру балаларға қатысты кемсітудің барлық нысандарын жоққа шығаратын, барлығына бірдей көзқарасты ұсынатын, бірақ арнайы білім беру қажеттіліктері бар балаларға ерекше жағдай жасайтын идеологияға негізделген.

Инклюзивтік білім беру деп барлық балаларды, оның ішінде денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балаларды, жалпы білім беру процесін, денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балалармен бірлесіп оқыту түсініледі.

Бұл білім берудің түрі жалпы білім беретін мектептерде арнайы қажеттіліктері бар балалардың білім беру процесін сипаттау үшін қолданылады. Осылайша, инклюзивті білім беру балаларға қатысты кемсітудің барлық нысандарын жою идеологиясына, барлық адамдарға тең қарым-қатынасты қамтамасыз етуге, сондай-ақ арнайы қажеттіліктері бар балалар үшін ерекше жағдайлар жасауға негізделген – арнайы білім. Осы бағыт балалардың оқудағы жетістіктеріне ықпал етеді және жақсы өмір сүрулерін қалыптастырады.

Инклюзивті білім берудің сипаттамасы:

* Мұғалім мүмкіндігі шектеулі балаларды өз сабақтарында оқытуға жауапты;

* Мектеп ұжымы әр баланың даралығын бағалай отырып, инклюзивті білім беруге ұмтылады;

* Отбасы барлық кезеңдерде шешім қабылдауға белсенді қатысады;

* Кәсіпқойлар командасы шешім қабылдайды;

* Қызметкерлердің рөлі мен жауапкершілігі нақты анықталған;

* Бағдарлама тұрақты бақылауда және барлық ата-аналар мен педагогтар процеске белсенді қатысады.

Инклюзивті білім берудің артықшылықтары:

* Құрдастарымен қарым-қатынас жасау барысында балалар қозғалыс, танымдық, тілдік, әлеуметтік және эмоционалды қабілеттерін дамытады.

* дағдыларға ие және қолдана алады [3;67]

Әр оқушының оқудағы өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалға алатын болсақ, оқушының эмоционалды және психикалық танымдық процестерінің даму деңгейі әртүрлі. Бірақ қазірдің өзінде біз әр оқушыға жеке тұлға ретінде қараймыз, саналы білім сапалы білімнің нәтижесі екенін байқаймыз. [5;29]

Мүмкіндігі шектеулі балалардың жас ерекшеліктері негізінде инклюзивті білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды әзірлеу және пайдалану, пәндер бойынша оқу бағдарламаларын әзірлеу және жетілдіру, мүмкіндігі шектеулі балалардың қазіргі заманғы тұлғасын қалыптастыруға ықпал ететіні белгілі. Инклюзивті білім беруде ақпараттық технологиялар мен жаңа технологияларды қолдану, оқушылардың білімі мен қызығушылығын арттыру үшін өте тиімді. [5;5]

Ақпараттық технологияларды пайдалану келесі міндеттерді шешеді:

- Білім беру процесінде бақылауды қамтамасыз ету;
- Оқу процесін көрсету;
- Жалпы білім беру көздерінен ақпарат іздеу;
- Оқыту процестерін немесе құбылыстарын құру;
- Ұжымдық және топтық жұмысты ұйымдастыру; [2;21]

Ақпараттық технологияларды қолдана отырып, мүмкіндігінде шектеуі бар балалардың психологиялық және танымдық процестерінің тиімділігі:

Олар логикалық, жедел, аналитикалық әрекеттер мен әдістердің көмегімен қалыптасады;

Мектепте зейіндері шоғырланады, тұрақтанады, оның ішінде еркін зейін қалыптастыруға ықпал ететін, интерактивті технологияларға қызығушылықтары артады;

Балалар әртүрлі интерактивті, психологиялық жаттығулар мен әдістер арқылы мүмкіндігі шектеулі балалар туралы түсініктерін дамытады;

Ақпараттық технологиялардың арқасында көрнекі құралдар дәстүрлі әдістерге қарағанда баланың жадында ұзақ сақталады және есте сақтау қабілетінің дамуына үлкен әсер етеді;

Мүмкіндігі шектеулі балалардың психологиялық-эмоционалдық саласында ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігін ескере отырып:

Мүмкіндігі шектеулі балалардың белсенділігін арттырады;

Релаксация және медитация жаттығуларында компьютерлік құралдардың көмегімен мүгедек балалардың ішкі психологиялық жағдайын тұрақтандырылады;

Вербалды емес психологиялық саланы тұрақтандыру және дамиды.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың коммуникативтік саласын дамытуда ақпараттық технологияларды пайдаланудың тиімділігін ескере отырып мынадай тұжырымға келдім:

Балалардың қоршаған ортамен, ұжыммен, топпен жұмыстары өзара әрекеттеседі;

Ауызша қарым-қатынастары дами түседі.

Оқу құралы ретінде ақпараттық технологияларды қолдана отырып жұмыс істеудің әртүрлі әдістері бар: топта, жеке, сабақта. Сондықтан сабақтарда, оқу сағаттарында, сыныптан тыс жұмыстарда мен компьютерді жиі қолданамын. Мысалы, «төрт түлік – қымбат қазына» сабағында мен төрт түліктің дауыстарын бір адам тыңдап немесе төрт түліктің дауыстарын қайталай отырып, оқушыларға жаңа сабағымды тез жеткізе алдым. Мультимедиялық карта. Сабақта қазақ тілінің көмегімен мультимедиялық тақта, жемістер термометр суреттер, түсті, пішінді жемістер қолдандым. Ән мәтіндерін үйрету үшін мен «радионы тыңдайық» ойынын қолданамын. Мақсаты: балалардың есту қабілетін дамыту, сондай-ақ қазақ тілі сабақтарында демонстрациялық диктант, сөйлеуді дамыту бойынша түрлі тапсырмаларды орындау үшін өте қолайлы әдіс деп ойлаймын. Сабақтарыңызда әртүрлі тақырыптарға қатысты суреттерді пайдалануға болады. Бұл балалардың қызығушылығын және назарын сабаққа аударады. [4;12]

Менің ойымша, ақпараттық технологияларды қолдану психикалық дамуы тежелген балалар үшін өте тиімді, өйткені олардың есте сақтау қабілеті мен ойлау қабілеті арта қалады.

Психологияның негізін қалаушы Л.С. Выготскийдің айтуынша: «дені сау бала мен мүгедек бала бір үлгі бойынша дамиды. Сондықтан қалыпты және қалыпты емес балалардың даму факторлары бірдей. Ақыл-есі кем бала дамудың бірдей кезеңдерінен өтеді, дені сау бала сияқты, бірақ кейбір кідірістер мен ерекшеліктер бар. Сонымен қатар, әр балаға арналған тапсырмалар саны оның деңгейіне байланысты реттеледі, сондықтан әр баланың өз деңгейі болады. Әр бала өз аумағында тәрбиеленуі керек. Осылайша инклюзивті оқытуда ақпараттық технологияларды қолдану психологиялық дамудың кешігуі кезінде баланың назарын және жадын тұрақтандырады.

Тәжірибелік сабақта мен келесі дәлелдерге сүйендім:

1. Оқушыларды өз бетімен жұмыс істеуге үйрету.
2. Оқушылардың ақпараттық сауаттылығын арттыру.
3. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту.
4. АКТ арқылы оқушылардың жеке тұлғасын дамыту.

Сондай-ақ оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттыра отырып, сабақты өзгертуге және қызықты етуге көмектесетін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану өте тиімді.

Сабақта АКТ-ның келесі түрлері қолданылады:

1) Мультимедиялық құралдармен жұмыс. Бұл сабақты өзгертуге мүмкіндік береді: иллюстрациялар, аудио, бейне арқылы.

2) Компьютерлік презентацияларды қолданатын сабақтар (оның ішінде мазмұнды қайта түсіндіру сабақтары, конспектілер, лекциялар, ғылыми кездесулер және т.б.)

3) Жоба қорғау сабағы (Оқушылардың шығармашылық әлеуетін жүзеге асыру әдістері)

4) Компьютермен басқарылатын сыныптар оқушылардың білімін кезең-кезеңімен тексеруге мүмкіндік береді. [6;35]

Акт нәтижелері:

1. Әртүрлі әдістерді қолдану сабақтың мәнін ашуға көмектеседі.
2. Сабаққа барлық оқушыларды тарту мүмкін болды.
3. Сіз олардың әрқайсысының дәрежесін анықтай аласыз.
4. Сіз оқушылардың көпшілігін бағалай аласыз.
5. Оқушыларды ізденіске, өзіндік жұмысқа тартады.
6. Бала қабілеттерін дамытады, өз ойларын еркін жеткізе алады, ұят, мінез-құлық, ұйымшылдық, шығармашылық белсенді болады.
7. Тұлғаның дамуы жеке сенімділікті, шығармашылықты дамытады.
8. Кері байланыс береді.
9. Нұсқаулық материалдарды тиімді игеруге бейімделеді.
10. Бүкіл оқу процесіне қатысуды кеңейтеді. [2;45]

Соңғы уақытта әр оқушының жеке тұлға ретінде қарастырылатындығын түсіну сапалы білімнің талабы болып табылады. «Баршаға тең мүмкіндіктер», «баршаға сапалы білім» деген қағидаттарды өз басым қолдаймын.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы.
2. «Информатика негіздері» журналдары.
3. Қазақстан Республикасының 2005–2010 жылдарға арналған білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы.
4. Салихова А. «Оқушылардың шығармашылығын дамыту» ғылыми-әдістемелік журналы. – 2005–2009 ж.
5. Дефектология журналы. – 2015. – №1.
6. Байтилеуова Г. Ақпараттық технологиялардың тиімділігі // Қазақстан мектебі. – 2008. – №6.

А.К. Арынова, Б.Ш. Құралқанова

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

e-mail: Bota0975@mail.ru

Т. ӘБДІКТИҢ «ҚОНАҚТАР» ӘНГІМЕСІНДЕГІ «ӘКЕ МЕН БАЛА» МӘСЕЛЕСІ

Андатпа. Бұл мақалада Төлен Әбдіктің «Қонақтар» әңгімесіндегі екі басты кейіпкер негізге алына отырып, әке мен бала арасындағы қарым-қатынасы талданып, бұл мәселенің қазақ отбасындағы құндылықтардың тарихи өзгерістеріне әкеп соққандығы жайында баяндалады. Мақаланың мақсаты аға буын мен жас ұрпақтың арасындағы қақтығыстың себебін анықтап, қазақ қоғамындағы көрінісін анықтау болып табылады. Шығарманы мектепте оқытуға арналған бірнеше әдіс-тәсіл қарастырылады. Әлем әдебиетінде аты жиі аталатын «Әкелер мен балалар» тақырыбына сәйкес қазақ, орыс әдебиетінің шығармалары талданады.

Тірек сөздер: басты кейіпкер, автор, әдебиет, тәрбие, тарих, әдіс.

Аннотация. В этой статье, основываясь на двух главных героях рассказа Толен Абдик «Гости», анализируются отношения между отцом и сыном, рассказывается о том, что эта проблема привела к историческим изменениям ценностей в казахской семье. Целью статьи является выявление причин конфликтов между старшим поколением и молодым поколением, выявление их проявления в казахском обществе. Для изучения произведения в школе рассматривается несколько методов и приемов. В мировой литературе анализируются произведения казахской, русской литературы по теме «Отцы и дети».

Ключевые слова: главный герой, автор, литература, воспитание, история, метод.

Summary. This article analyzes the relationship between father and child, based on the two main characters in the story «Guests» by Tolen Abdyk, and tells how this issue has led to historical changes in the values of the Kazakh family. The purpose of the article is to identify the causes of the conflict between the older and younger generations and to determine its manifestation in Kazakh society. There are several ways to teach a work at school. Works of Kazakh and Russian literature are analyzed in accordance with the theme «Fathers and Children», which is often mentioned in world literature.

Keywords: main character, author, literature, education, history, method.

«Әке мен бала» тақырыбы әр уақытта да өз өзектілігін жоғалтпай, адамды үнемі толғандырып келген тақырыптардың бірі де бірегейі. Бұл мәселелер әрбір ұрпақтың өз қағидаттары мен құндылықтарына сәйкес аға буынның тәжірибесін ыңғайластыру арқылы жас буын өз өзгерістерін енгізуіне байланысты туындайды. Кейбір ғалымдар бұл мәселенің барын жоққа шығарып, әке мен баланың арасындағы қарым-қатынасты өз алдына қалыпты құбылыс ретінде қарастырады. Баяғы заманда тіпті Сократтың өзі бала мен ата-ананың арасындағы даудың барын атап кеткен болатын. Аталмыш тақырып әртүрлі заман өкілдерін толғандырып, әлем әдебиетінде де жиі көтерілген даулы мәселе. XVIII ғасырдың екінші жартысында еуропалық әдебиетте отбасы, бала тәрбиесі секілді тақырыптар жиі талқылана бастап, жазушылардың

қызығушылығын арттырып, көптеген шығармалар жазып қалдыруға түрткі болды. Оған мысал ретінде Иван Сергеевич Тургеневтің «Әкелер мен балалар» атты жарқын шығармасындағы әке мен баланың арасындағы тартысты келтірсек болады. Бұл тақырыпты талдауда жазушылар әртүрлі көзқарастарды ұстанады. Дегенмен бұл мәселе барлық дерлік шығармаларда бой көрсетеді: кейбірінде ол анық тақырып болып көрсетілсе, басқаларында кейіпкердің бейнесін неғұрлым толыққанды ашу үшін ғана қолданылады. «Әке мен бала» тақырыбы мәңгілік тақырыпқа жатады десек те болады. Осы тақырыптың аясында аталмыш мақалада Төлен Әбдіктің «Қонақтар» әңгімесіндегі «әке мен бала» мәселесін қарастырамыз.

Жазушы өз шығармаларында соғыстан кейінгі жылдардағы кеңестік және посткеңестік кезеңдердегі адамдардың хал-ахуалын, өмірін баяндап, олардың ішкі рухани жағдайын ашады.

«Қонақтар» әңгімесі қазақтың қарапайым ауылының тыныс-тіршілігін, әр қилы кейіпкерлердің өмір жолдарын баяндайды. Жазушының бұл шығармасы адамның жан дүниесін бір тебіrentіп, өшпес із қалдыратын шығармалардың бірі деп есептеуге болады.

Әңгіменің басты кейіпкері – балаларын алыс сапардан асыға күтіп отырған жасы жетпіске жеткен ақсақал Ерғабыл. Қонақ деп отырғаны демалыстан қайтып келе жатқан Ерғабылдың ұлы Сапабек пен оның отбасы – әйелі Тома мен баласы Жеңіс екен. Ерғабыл шал автордың «Әке» повесіндегі Сайлаудың әкесі Сейсенді еске түсіреді. Бұл екі образға жазушы бірдей қасиеттерді дарытып, екеуінің тағдыры мен мүдделерін ортақ қылады. Дәл Сейсен секілді Ерғабыл қарт та өзінің жаназасының дұрыс өтуін ойлап, жұртқа мазақ болмайын деп қауіптенеді: «Ертең сүйегіме шапан жетпей қалса, Бектемірден қалған жалғыз Ерғабылдың басында түк болмады деген атаққа қалармын. Әлдеқалай шалдың көз алдына өлгеннен кейін мұны жұрттың қалай шығарып салатыны елестеді» [1, 291 б.]. Бұл кейіпкерлердің прототипі – жазушының әкесі Әбдік екен. «Qazaqstan» телеарнасына берген бір сұхбатында: «...Дүниеден өзі озардағы әкемнің кешкі сағат төрттерде қайтыс болды, сол түске дейін бе екен, Елік ағаларым бар, соларды жиып алып, өзі қайтыс болғаннан кейін қалай атқарасындар, қай малды соясындар, қай мал жетілді, қай малды қалдыру керек, сүйекке кімді салу керек, осының бәрін басқа біреудің қазасын әңгіме қылып отырғандай сабырмен, сол сөйлеп отырғаны маған ғажап әсер етті. Мен ойладым, біз бүгін қаншалықты білім алсақ та, керемет шетімізден академик болып жатсақ та, неше түрлі ғылымды меңгеріп жатсақ та, дәл мынандай біз өлімге дайын емес шығармыз» [2].

Әртүрлі кейіпкерлердің образдарын осылайша салыстыру арқылы автордың оқырманға жеткізер ойы мен жалпы өмірлік принциптерін анықтауымызға болады. Ерғабыл мен Сейсен – ауылдастарының құрметіне бөленген ақсақалдар. Осы арқылы жазушы олардың

қаншалықты ұқсас екенін көрсетеді. Біріншіде де, екіншіде де ауылда отырып, өз ұлын күтетін әкелердің тұлғаларын байқаймыз. Қазақ халқы ұрпақ мәселесінде ұл балаға көп жауапкершілік артатыны белгілі. Сондықтан бұл шығарма біздің ұлттық мінез, менталитет, ұлттық психологияның бір бөлігін ашады. Дегенмен повестің тақырыбына назар салсақ қазақтар «қонақ» деп тұрмыс құрып, басқа шаңырақтың отын жағып, іргесі болады деп есептейтін қыз баланы айтады. Алайда бұл әңгімеде бір атаның жалғыз мұрагері бола тұра Сапабекті ирониялық түрде «қонақ» деп атайды. Осы арқылы автор қазақ халқының отбасылық құндылықтарының тарихи өзгерістерін ашып көрсетпекші болады. Оның айқын мысалы ретінде урбандалу мен жастардың ауылда қалып, ата-анасымен бірге тұрмайтынын айтсақ болады. Ұлының отбасысының келуін тағатсыздана күтіп, қобалжып, немересі көз алдында қуанып, ер жетсе екен деп армандап жүрген ақсақал Ерғабыл туған ауылының тағдырына алаңдап, Сапабектің отбасы үйлеріне қонақ ретінде ғана келіп жүргеніне қынжылады.

Айта кететін жайт, қазақ ұлтының мәдениетінде аға ұрпаққа деген құрмет, сондай-ақ жалғыз немесе кенже ұлдың ата-анасымен бірге тұруы белгілі бір мағынада шартты көрініс десек те болады. Жалғыз ұлдары орыс қызға үйленіп, немересін ата-әжесіне тастамай орыс мектебіне беремін дегенді естіп отырған қарттардың жағдайы – қоғамның ащы шындығы. Бұл мәселе классикалық әдебиет жазушыларын үнемі толғандырып келген, қазіргі авторлар үшін де өте өзекті тақырып болып келеді. Түрлі ұрпақтар арасындағы қарым-қатынастың И.С. Тургеневтің «Әкелер мен балалар» романында орталық мәселе екені белгілі. Ал Төлен Әбдіктің әңгімесінде ол жаңа реңкке ие болады. Тургеневтің шығармасында басты қарсыластар – Павел Петрович Кирсанов пен Евгений Базаров. Екеуінің әлеуметтік ортасы мен көзқарасы екі бөлек. Базаровтың дүниетанымын қабылдай алмай, асыл дәстүрді сақтауды парызым деп санайтын Кирсанов сияқты Ерғабыл да қазақтың тарихи қалыптасқан дәстүлері барлық отбасылық құндылықтардың негізі деп есептеген. Төлен Әбдік «әке мен бала» мәселесін әрбір адам үшін іргелі, рухани қалыптасатын ру, отбасы, үй, отан, тек сияқты ұғымдарды алға тарта отырып қарастырады.

Шығармадағы эпизодтық тұлғалар басты кейіпкердің естеліктерінен көрініс тауып, ашыла бастайды. Олардың үзік-үзік сипаттамалары басты кейіпкердің тұтас әрі көп қырлы бейнесін айқындай түседі. Ерғабыл қарт өзінің балалық, жастық шақтарын, алғашқы махаббатын жиі еске алады: «Азды-көпті ғұмырының ішінде талай бақтан айырылып, талай баққа қолым жетті. Ерекеңнің бала кезі. Ауыл жігіттеріне қосылып жылқы бағады. Қайран Қаншайым тірі ме екен бұл күнде! Ол тірі болып, жүздесе қалсақ, өшкеніміз жанып, өшкеніміз тірілгендей болмас па едік» [1, 293 б.]. Ол тағы бір әйел бейнесін тартымды етіп сипаттайды, қала тұрғындары сияқты қазақша білмейтін келіні Томаның портреті:

«Омырау, жеңдері ашық, шұбар көйлек киген, шашын қидырған топ-толық, ақсары, ажарлы келіншек. Қала қыздарына тән епсіздіктен кішкентай қиықша көрпенің үстінде қалай отырарын білмей, біресе қолымен жер тіреп, бір жамбастап, жұрттың сөздерін толық түсіне қоймай, әркімге бір қарап, үнсіз отырды» [1, 295 б.]. Бұл сипаттау арқылы автор Томаның ата-енесінің үйінде ыңғайлана алмай, өзін келін ретінде ұстамай, сенімсіз болғанын байқатады.

Томаның күйеуі Сапабекті суреттеуде автор оның кәсібіне басар назар аударады. Тас, пайдалы қазбалар ғылымымен айналысатын геологтың әңгімесінде қазақ жерінің қойнауын, геология ғылымының ұлы болашағын жиі тілге тиек етеді. Сапабек үшін қала өмірі үлкен мүмкіндіктер мен жарқын келешекке апарар жол, жұмыс пен сүйікті ісімен байланысты. Әр ауылдасын жақын танып, бар өмірін осы ауылда өткерген Ерғабыл қарт үшін ауылдан тыс өмір тіпті елестеуге де тұрмайды. Әке мен баланың арасындағы бұл қайшылық Сапабектің ұлы Жеңістің оқуын сөз еткенде көрініс табады: «Ал енді мына балаларың, Жеңісті көрсетіп, бір түйір қазақша білмейді... Ал енді оқу басталып қалды. Бұл арада орыс мектебі жоқ. Мұны қалай оқытамыз де отырсыздар? Биыл жетіге келді. Бұған томсыраған күйі басы түскен атасы: «Алып кет өзіңмен бірге. Оқыт, өзіндей қаңғыбас етіп шығар» [1,301]. Дегенмен де, олардың арасындағы қарым-қатынастан жылулық пен қамқорлықты байқамау да мүмкін емес. Сапабек ата-анасын бағалап, оларды қалаға көшіріп бағуды армандайды, уақыты болса ауылға барып, оларға әрдайым көмектесуге тырысады, бірақ ата-анасының үлкен өкінішіне орай, ол өзінің болашағын ауылда емес, қалада ғана көре алады. Оқиғаның сюжетіне назар аударатын болсақ, жастардың ауылда тұрмауының ауыр жүгі «қонақтар» Тома мен Сапабектің иығына түспей, қоғамның тарихи өзгерістерінен болғанын байқайтын боламыз.

Басты кейіпкер – Ерғабыл ақсақалдың бейнесі егжей-тегжейлі ашылмаса да, оның портреті бірте-бірте беріліп, шашыраңқы сипаттамалық бөлшектерден тұрады: «Ерекең ләм-мим демей, алдымен бір атым насыбайды ерніне тастап, шақшасын қалтасына салды. Таяғына сүйеніп аз тұрды да, буындары сытырлап, сүрлеу жиегіндегі төмпешікке келіп отырды. Ерекең шай үстінде көп сөйлемейтін. Сол әдетімен үнсіз тұқиып, қолдарының білеуленген тамырларын ұстап, ақ селеу сақалын сипап, ойланып отыр. Бас жағында сүйеулі тұрған ескі домбыраға шұқшиып қарады, қолына алған жоқ» [1, 294 б.]. Бұл үзінді арқылы қарттың домбыраға деген сүйіспеншілігі мен құрметін байқаймыз. Қиын сәттерде домбыра оның жұбанышы болған екен. Басты кейіпкердің үйін сипаттау кезінде автор домбыраны жайдан-жай сөз еткен жоқ. Жазушының өзі де көңілдегісін әркімге ақтара бермей, бір ойларын қағазға түсіріп, оқырманымен бөліссе, енді бірін нотаға жасырып, күй болып ақтарады: «Өзі ән, күй дегендер адамның жан дүниесінің сілкіністерінен болуы керек – не қатты қуанғанда, не қатты уайым-

дағанда» [3]. Төлен Әбдіктің домбыраға деген құштарлығы сонша – студенттік шағында тіпті Нұрғиса Тілендиев құрған оркестрдің құрамында да өнер көрсеткен екен.

Әке мен баланың арасындағы қарым-қатынас, тәрбие мәселелері – терең моральді мәнге ие. Адам үшін қасиетті дегендердің бәрі оған ата-анасынан дариды. Яғни ата-ананың берген тәрбиесі баланы тұлға ретінде қалыптастырып, оның бар өмірін құруында үлкен рөл атқарады. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» демекші, үйінде көрген қарым-қатынасты бала ертеңгі күні-ақ өзі құрған отбасында жалғастыра түседі. Осыдан болар, тәрбие – әдебиеттегі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. «Қонақтар» шығармасында автордың қозғайтын тақырыбы – әке мен бала, аға ұрпақ пен келешек ұрпақтың қақтығысы. Бұл қақтығыс қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романының Абай мен Құнанбай арасындағы қарым-қатынасынан да байқалады. Студент жастармен бір кездесуінде Мұхтар аға: «Менің романыма айрықша көңіл бөлгенім – әке мен баланың арақатынасы еді» деген екен. Дүниетанымдары әртүрлі Құнанбай мен баласы Абайдың арасында қарсыластық болғанымен, бірін-бірі лайықты бақталас көретіндері байқалады. Әкесінің істері Абайға үлгі бола алған жоқ, ал Құнанбай өз қызметінің жалғасуында баласынан қолдау таба алмады. Осындай қақтығыстардың арасында жас Абайдың мінезі де қалыптаса бастайды. Ел жадында сақталғаны – Құнанбайдың Абайға таққан үш міні мынау: «Ең әуелі – сен жұрттың бәрімен күліп сөйлейсің. Жайдақ су сияқтысың, жайдақ суды ит те, құс та жалайды, кісілерге қадірі болмайды. Екінші, кім көрінгенге жақын боласың, кісі талғамайсың. Желбегей жүрген кісінің қасына ел үйірілмейді. Елді алатын қылық ол емес. Үшінші, орысшылсың, орыстың дұшпандығын ұмытасың», – депті. Оған Абай: «Қолында құралы бар бірен-саранға тиетін шыңыраудағы судан да, қойшы-қолаңшы, жалшы, жақыбайдың күллісі бірдей мейірін қандыратын жайдақ су артық деп білемін... Орысшылсың дегенге: «Заман орысытікі, ол жеңген, біз жеңілген елміз. Ендігі күнде алысатын дұшпанның айласы мен әдісін білу керек. Мен орыстың өзін сүймесем де, өнері мен ебінен үлгі аламын» депті. «Қонақтар» әңгімесінде де осындай қақтығыстарға көз жеткізуімізге болады. Мысалы, Ерғабыл қарт та Сапабектің орыс қызға үйленіп, немересі Жеңісті орыс сыныбына бермекші болғанын сынға алып, қатты қынжылады. Осыған орай жазушы Тұрсын Жұртбай «Құнанбай» атты кітабында «Абай жолы» романы жазыларда И.С. Тургеневтің «Әкелер мен балалар» атты шығармасына иек тіреліп, осыдан психологиялық шиеленісті үйреніп, ілгері дамытты дейді [4].

«Қонақтар» әңгімесі талайдан бері мектеп бағдарламасына еніп, оқушылардың назарына ұсынылып отыр. Балалар үшін бұл шығарма жеңіл, көлемі шағын әрі қабылдауға да оңай болып келеді. Тақырыбы отбасының төңірегінде болғандықтан, оқушыларға берер тәрбиелік

маңызы да орасан зор. Бұл әңгімені мектеп оқушыларына оқыту кезінде балалардың шығарманы толығымен түсінуі үшін әдіс-тәсілдерді қолдануға болады. Оның ішінде сұхбат, пікірсайыс құру арқылы сұрақ қойып, әңгімеге толық үнілуге мүмкіндік жасауға болады. Мысалы, эвристикалық әдісті пайдаланып, балалар мен мұғалімнің арасында диалог құрылып, соның арқасында шығарманың идеясы мен тәрбиелік мәні ашылады деп ойлаймын. Ортаға мынадай сұрақтарды қоюға болады:

– «Қонақтар» әңгімесіндегі басты кейіпкер Сапабектің іс-әрекеті мен ата-анасымен қарым-қатынасы дұрыс деп ойлайсыңдар ма?

– Әңгіменің «Қонақтар» деп аталу себебі қандай?

– Автор бұл шығармасын қандай мақсатпен жазды?

Сонымен қоса шығармадағы кейіпкерлердің таным-түсігін тереңірек ұғу үшін мектеп бағдарламасы FІLA әдісін қолдануды ұсынады:

F /Дерек/ – шығармадан кейіпкер бейнесін ашатын деректер жинау.

I /Пікір/ – кейіпкер туралы өзіндік пікірі мен бағасы.

L /Сұрақ/ – кейіпкердің образдық тұлғасын ашатын сұрақтар қою.

A /Іс-әрекет/ – автордың кейіпкерді суреттеуде қолданған тәсілі. [5, 147 б.].

Бұл тәсілді пайдалану үшін балалар кесте құрып, кейіпкердің бейнесін ашуға кіріседі. Осылайша оқушы жалпы әңгіменің психологиясын танып, автордың ойын толықтай ашуға талпынады.

«Әкелер мен балалар», «Әке», «Қонақтар» шығармаларының бәрі де бір тәрбиенің төңірегін сөз етіп, ата-ана мен баланың қарым-қатынасының психологиясын танып білу үшін ізденген жаузшылардың ерен еңбегінің жемісі болып отыр. Жас буын мен аға ұрпақтың санасында туындайтын бұл тақырып тарихта, әдебиетте, жалпы өнерде суреттелетін негізгі тартыстардың бірі болып табылады. Шығармадағы басты кейіпкердің «қонақтары», яғни балалары өмірден өз жолдарын табуға ұмтылса, отбасын сүйетін, балаларының қамын ойлайтын әке Ерғабыл ақсақал оларды қиындықтан қорғауға тырысады. Төлен Әбдік ұрпақтар тартысын әңгімелей отырып, оқырман назарын осы бір ғасырлық мәселеге аудара білді. Бұл әңгімедегі екі кейіпкердің қақтығысын зерттеу арқылы біз тек екі адамның психологиясын танып қана қоймай, қазақ халқының отбасылық құндылықтарындағы тарихи-оқиғалық өзгерістерін байқай аламыз.

Әдебиеттер

1. Төлен Әбдікұлы. Оң қол. Повестер мен әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 352 бет.
2. <https://youtu.be/olWDqt1iG1w>
3. <https://youtu.be/eBD4GhrklhQ>
4. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/13723>
5. Керімбекова Б., Қуанышбаева Ә. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2017. – 160 б.

Д.А. Наурызбаева

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

e-mail: nauryzbaeva98@inbox.ru

Ғылыми жетекшісі: М.И. Оразханова

М. ШАХАНОВТЫҢ «НАРЫНҚҰМ ЗАУАЛЫ» ПОЭМАСЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ЖОЛДАРЫ

Андатпа. Бұл мақалада М. Шахановтың поэмасын мектепте оқыту жолдары қарастырылған. М. Шахановтың «Нарынқұм зауалы» поэмасы туралы мәліметтер жинақталып, оны оқыту жолдары ұсынылды. Мектепте поэманы қалай оқыту керек зерттеу жұмысына алынды. Поэманың жанры мен құрылысына талдау жасап, негізгі идеялары анықталды. Поэманы оқытуда қолданылған әдіс-тәсілдердің дұрыс реті талданды.

Тірек сөздер: М. Шахановтың шығармашылығы, «Нарынқұм зауалы», топтық, дарынды ақын, оқыту, «Топтық тергеу» әдісі.

Аннотация. В данной статье рассматриваются способы преподавания стихотворения М. Шаханова в школе. Собрана информация о поэме М. Шаханова «Нарынқұм зауалы» и предложены пути ее преподавания. Он участвовал в исследовании того, как преподавать стихотворение в школе. Были проанализированы жанр и структура стихотворения, выявлены основные идеи. Анализируется правильная последовательность приемов, используемых при обучении стихотворению.

Ключевые слова: М. Шаханова, «Нарынқұм зауалы», группа, талантливый поэт, обучение, метод «группового исследования».

Summary. This article considers ways to teach M. Shakhonov's poem at school. Information about M. Shakhonov's poem «Narynkum Zaualy» was collected and ways to teach it were suggested. He was involved in research on how to teach a poem at school. The genre and structure of the poem were analyzed and the main ideas were identified. The correct sequence of methods used in teaching the poem is analyzed.

Keywords: M. Shakhonov's work, «Narynkum zaualy», group, a talented poet, teaching, the method of «group investigation».

Мұхтар поэзиясының әрбір жолында ойландыратын салмақ бар. Оның өлеңдерін қызыға-қызыға сыдырып оқып шықтың, кейде кездесіп қалатын кедір-бұдырына қабақ шықтың. Осымен болсын ба? Жоқ, бұл ақын бұлай ғана оқуың жеткіліксіз. Әуелі қалай оқып шықсаң да көңілінде бір тынышсыздық, күдік қалуы мүмкін. Сонда әуелі оқығанда баяғының әңгімесі деп қалғаның бүгінгінің жайы екенін түсінерсің. Әсіресе, «Отырар элегиясы», «Сейхундария», «Әке үміті» сияқты жырларды түсіне оқығаның зиян болмас [4; 26].

Мұхтар Шаханов – кең шиырлы, әр қырқаға із тастап келе жатқан ақын. Өзі айтқан үш өлшемнің үшеуінде де – биіктік, тереңдік, кеңдік ақын іздері осы кезінде-ақ көмескі емес, айқын. Ерлік, ездік, жігер-махаббат, өнеге-ғибрат, ар-намыс тақырыптарының бәрі де өткен күнді қызықтау емес, ертеңгі күн талаптарының бәрі де өткен күнді қызықтау емес, ертеңгі күн талаптарының биігінен толғанады...

«Мектептің тірегі де, тіреуі де – оқыта білетін мұғалім», – деп А. Байтұрсынов айтқандай, білім беру саласындағы озық технологияларды меңгермейінше, жас ұрпаққа заман талабына сай жан-жақты білім беру мүмкін емес. «Заман талабына сай білім берудің тиімді мазмұнын таңдап, жетілдіре отырып, тұлғаны қалыптастыру» – білім сапасын арттырады. Өскелең ұрпақ – өміріміздің тікелей өкілі, сондықтан бүгінгі оқушының ертеңгі азамат болып өсуі мен азаматтық тұлға болып қалыптасуы басты назарда.

Орта буын сыныптарда өлеңнің, өнердің сиқырлы күшін, көркемдік ерекшелігін, кең дүниетанымын байқатуға бағытталады. Сол арқылы оқушыларға эмоциялық ықпал етуге, сезім-күйін тәрбиелеуге, шығармашылыққа жол ашуға күш салынады. Айтушының сезім-күйіне оранған өлең үлгілері арқылы қарасөзбен жазылған шығарма мен өлең туралы алғашқы ұғымдар қалыптасады. Өлең мазмұнындағы сыртқы әлем, қоршаған орта сырларын түсіне бастайды. Көркем шығарманың тууы мен оқырман санасында сәулеленуінде үштік одақтың бірлігі болуы керектігі кейінгі зерттеулерде жиі айтылып жүр. Сонда таным, дискурс, автор, көркем шығарма, оқушы арасында қалыптасады. Автор өмір сүрген уақыт, орта, кезең, таным-түсінік, құндылықтың көркем шығармадағы бейнесін оқушының қабылдауы, түсінуі, зерделеуі, бағалауы көптеген факторларға қатысты [1; 167].

Қазақ әдебиетіндегі жанрдың бір түрі болып саналатын поэма табиғатын, оның туған әдебиетіміздегі қалыптасу, даму ерекшеліктерін, мазмұндық жағынан жіктелу сипатына назар аударсақ, көптеген жайттарды аңғарамыз. Ішкі мазмұндық сипаты мен композициялық құрылымына байланысты біз поэманы екі түрлі салаға бөліп қараймыз. Олар сюжетсіз лирикалық, публицистикалық поэмалар және сюжетті поэмалар.

Поэманың басқа әдебиеттік жанрлардан ерекшелігі – оның оқушы эмоциясын біртіндеп емес, бірден баурап алуында. Поэма өзінің ырғақ, ұйқасымен, мазмұны, түрімен, сырлы да терең идеясымен, өзіне тән сазды әуезімен, шабытты динамикасымен ерекше.

Поэмаларды оқыту әдістері олардың жанрлық ерекшелігінен туындайды. Поэмалардың басым көпшілігі сюжет пен композиция, образдар жүйесінен тұрып, күрделі ауқымды проблемаларды көтереді. Мұндай поэмаларға С. Сейфуллиннің «Көкшетауы», І. Жансүгіровтың «Құлагер» т.б. поэмалары жатады. Поэмалардың тағы бір түрі – лиро-эпикалық, лирикалық поэмалар. С. Сейфуллиннің «Альбатросы», С. Торайғыровтың «Кедейі», І. Жансүгіровтың «Даласы» осындай поэмаларға жатады... Ол үшін мәнерлеп оқи отырып, әр бөлімге аннотация беру керек. Аннотацияны оқушылар үйден жазып келіп, сыныптағы талдау жұмыстарында пайдаланады [2;26].

Осы пікірге келісе отырып, мектепте Мұхтар Шахановтың біраз шығармалары оқытылады. Зерттеу насанына «Нарынкұм зауалы»

«Махамбеттің соңғы сөзі» мен «Әке үкімі» бөлімдері қарастырылды. Осы поэманы оқытуда түрлі әдіс-тәсілдерді қарастырылды. Бірақ ең тиімдісі болған «Топтық тергеу» әдісі.

«Нарынқұм зауалы» Махамбеттің соңғы сөзі тарауы. Бір адамдардың болашағын елден ерек сезіну, түйсіну күші болатынын ғылым жоққа шығармайды... Махамбет ақын өлерінен екі күн бұрын айналасындағыларға өзінің жан шошынарлық сұмдық түс көргенің, түсінде иығынан үзіліп түскен өзіне қоштасу айтып тұрғанын әңгімелеген. Өлеңнің сюжет желісі Махамбеттің өмірінің соңғы күндері туралы өрбейді. Өлеңдегі трагедиялық образ – Махамбет. Ол өзінің түсін айту арқылы ақындық пен батырлықты дәріптеп, өзінің ел болашағына деген зор сенімін білдіреді. Автор өлеңді Махамбеттің атынан оқырмандарды зор ықыласына бөлейді.

*Мен сенемін, күні ертең
Нұрлы үмітпен оянар деп ұлы өлкем.
Күліп жайсаң күн гажайып
Ел арасы тарқар деп.
Ақымақтар күрт азайып,
Сұмдар қорқақ тартар деп.*

Өлең мазмұнын ерекше тереңдетіп тұрған антонимдердің стильдік қолданысы: бақ пен зорлық, отты-отсыз, тұлпар-есек. Басқадай қолданғанда, бұл сөздер бір-біріне қарама-қайшы емес, еркін түрде айтылуы да мүмкін. Бірақ ақын бұларды жағымды-жағымсыз етіп, эмоциямен ұштастырып көрсету арқылы өз өлеңін нәрлендіріп тұр.

*Туған елім,
Құдіретімсің аңсаған.
Алдан жарқын күн шыққанша
Кескініңді көрмейінші шаршаған.
Пасық ойлар тұншыққанша,
Даулығаны қақ жарып гүл шыққанша
Жер астынан қарап жатам мен саған.*

Ақын Махамбеттің монологы арқылы бүгінгі күнді жырлайды. Махамбет сынды ұлы ақынның тегеурінін, қаһары мен ойлылығын бүгінгі поэзия аспанына жібек тордай жайып жіберуге ұтылысы бар.

Түбінде қара жер бәрін жасырса, тордың айласы ашылады. Ертеңінде таң ата келер ұрпақ зұлымдық пен ұлылықты, ақ пен қараны түсінеді, – деп еске алды Махамбет ауылда, елде жатып. Соңғы кездері беймаза ойдан қажыған батыр оның әр басқан қадамын бақылап, ұйықтап, сауатсызды жуынбай, көтерілістен кейінгі хан-сұлтандардың ашу-ызасына араласпай, айғай-шудан, дау-дамайдан шаршап,

немқұрайлы қарайды. Ел билеушілері тек теңдік тауып, талап пен қысымды арттырып, елді ойран еткеніне ғана өкінеді. Бірақ бармағын тістеп, тағдырын қара домбыраның төрінде, әсем әнмен өрнектейді. Көптеген адамдар адалдық жолынан адасып кеткені таңқаларлық емес. Көпшілік опасыздықтың алдында бас иіп, иығын қуады. Сұлтан елден, хан жұртынан, туыстарынан шыққан. Халық көтерілісінің аяусыз қырғыны оларды көптеген асыл дүниелерден айырды. Қайырымдылық қағидасының қанатын кеңге жайды. Ата-бабамыздың сүйегі жатқан киелі жерлерде шошқа, құмырсқа ән салған. «Жер мемлекеттікі» дегенді қарақшылар талқандады. Күйкілдер бұл жерді ойып салған. Ол жауды өлтірді. Іштей керемет жігерлі өлең жасаң оптимизмнен, тек жасампаздықтан тұрмайды. Олармен қоса әдемі арман, ойлы мұң, үзеңгі қағыстырып, биік мақсатқа бастайды, сөйтіп, лирикаға тән алау от пен лап етпе сезім өмірі қызуы басылмайтын, алыстан көрінгенмен еш өшпейтін “мәңгілік отқа” айналды. Ұлы махаббат оттары қосыла жамырасады. Арман мен арман қосылады. Монолог үлгісінде көрініп отырған ақын сезімі сенімге айналып, сенімі сезімге ұласып, лирикалық толғаныс тамыры осылайша тармақта жатыр [4; 127].

Әке үміті бөлімінде:

*Ғашық болған сол Махамбет ақынға.
Азаппенен атса да асау таңдарым,
Қайрағам жоқ қызғаныштың қанжарын.
Іштен тынып жүре бердім төзген боп.
Өзін шексіз құлай сүйген жан барын
Қайран ақын сезген жоқ.*

Мұхтар Шаханов бұл бөлімінде әке мен баланың қателігі айтылады. Әкесі кейін қателігін түсініп, дала заңына бағынып, баласын садақпен өлтіреді. Бұл шығармада әкенің қателігі – балаға жастайынан дұрыс тәрбие бермегендігі. Ал әкесі баласы Махамбеттей батыр екенін, егер бүкіл халық оны мойындап, осындай үкім шығармас еді. Адамның нақты ойын білмей тұрып, оны кінәлауға болмайды. Соны түсінген әкесі «Ақын деген киелі аққу самғаған, ал ендеше, аққуды атқан пендені, қай атаңнан көріп едің оңбаған!» – деп, баласының Махамбетті өлтіргені үшін өзінің де өлуін талап етіп, оны бір тауға апарып, әкесі садақпен атып жібереді.

Мектептің жетінші сыныбына өткізілген М. Шаханов «Нарынқұм зауалы» атты әдебиет сабағы зерттеу жұмысына алынды.

«Нарынқұм зауалы» поэмасы сюжетінің құрамдас бөлшектерін талдауы, шығарманың жанры мен құрылысына талдау жасап, негізгі идеясын анықтай алуы көзделеді. Кейбір оқушылар орындай алатын мақсатқа келер болсақ, жинақталған ақпараттар негізінде өз көзқарасын білдіріп, үкім шығарып жазады. Өз елінің өткен тарихын қастерлеу

құзыреттілікті қалыптастыруға алынды. Аталған оқыту мақстына сәйкес поэма сюжетінің құрамдас бөліктерін талдай алуы, поэманың негізгі идеясын анықтай білуі, сюжет бойынша сұрақ дайындай алуы сияқты оқыту нәтижелері күтіледі.

Оқушыларға М. Шаханов өмірбаянын «Түртіп алу» әдісі арқылы өткізілді. Жаңа сабақ болғандықтан, топқа бөлініп, «Топтық тергеу» әдісін қолданған тиімді болып шықты. Әдіс атауын, мағынасын толық айтып шығып, оқушылар әдісті орындауға кірісті.

1 топ «Баяндаушылар» үзіндіні мәнерлеп, толық оқып шықты. Оларға «Кезектесіп оқу» әдісін қолданыды.

2 топ «Зерттеушілер» Поэманы құрылысына қарай талдады. Поэманың мазмұнына сәйкес мақал-мәтел, афоризм, қанатты сөздер тапты.

3 топ «Сұрақ құрастырушылар» Поэма мазмұнына сәйкес әр түрлі деңгейдегі сұрақтар дайындады.

4 топ «Дәнекершілер». Поэма оқиғасын бүгінгі өмірмен байланыстырды. Олар осы кесте арқылы тапсырманы орындады.

Өлеңнен үзінді	Ақын қандай сезімде?	Шығарманың өмірімен байланысы
1. Туған елім – арман, мұңым, Енді сені жетелейді жол қалай?		
2. «Зұлымдықтың жасырынып келетіні жаман-ақ»		
3. Менің бассыз қалғандығым Сенің бассыз қалғандығың болмағай!»		

Кері байланысқа «Екі жұлдыз бір тілек» әдісі қолданылды.

Жалпы бағалау:

Сабақта ең жақсы өткен екі нәрсе *(оқыту мен оқуға қатысты)*: «Топтық тергеу» әдісі арқылы поэманы толық зерттеуі, оқушылардың топтық жұмыс кезіндегі ұйымшылдығы.

Сабақтың бұдан да жақсы өтуіне не оң ықпал етер еді *(оқыту мен оқуға қатысты)*?

1. Оқушылардың белсенділігі;

2. Ақпараттың молдылығы;

Осы сабақтың барысында сынып туралы немесе жекелеген оқушылардың жетістіктері немесе қиыншылықтары туралы не анықталды, келесі сабақтарда не нәрсеге назар аудару қажет? Топта аз белсенділік танытатын оқушыларды қатыстыру.

Қорытындылай келе, М. Шахановтың ой тізбектері замандас ақындардың пікірлерімен үндесіп, үйлесіп отырса да ой шашырата сөз саптаулары тың көркемдік бейнелілік жасай алуы ұқсамайтындығында

өзге ақындардың өлеңдерімен салыстыру барысында айқындай түсуге әрекет еттім. Ақын толғанысы ел өмірімен өзектес екендігі Мұхтар поэзиясына тән құбылыс деуімізге болады [4; 26].

М. Шахановтың ақындық табиғаты өмірдегі шындықтың понарамасы десек болады. Өйткені, ол айтылған сөз өткір ақындық қаламынан тудырған мін берден сөйлеп, көтермеген мәселе жоқ десе болғандай. Менім ойымша, ана тілінің айбары деп танып отырған ақын туған тіліміз үшін шырылдап жан күйдіріп жүргендігін газет, журнал, өлеңдер жинағынан сүйсіне оқумен бірге ақынның жұртшылықпен кездесулерінде көзіміз көріп, құлағымызбен тыңдап жүргенімізге хат етіп жазып аламыз. Мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру жолында талай тындырымды жұмыстар орындап келе жатқан М. Шахановтың тіл қоғамының жұмысына жанашырлығы, оны жандандыра түсуге жан сала қызмет етіп келе жатқандығын айтқан сөздері, жазған өлеңдері арқылы дәлелдеп көрсеттік. М. Шахановтың шығармаларына тән кейбір көркемдік, бейнелілік жайттарды сөз етіп, оны қазіргі күнгі ақындардың кейбір шығармаларымен салыстыра отырып, Мұхтар ақынның өзіндік өрнектерін атап өттік.

Әдебиеттер

1. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Алматы: Қыздар университеті, 2015. – 242 б.
2. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ әдебиетінің көркемдік даму арналары. – Астана; Елорда, 2001. – 312 б.
3. Шаханов М. Компьютербасты жарты адамдар. (Рухсыз күш формуласы). – Алматы: Атамұра, 2003. – 301 б.
4. Шаханов М. Ғашықтық ғаламаты. – Алматы: Өнер, 2012. – 480 б.

Ж.А. Серикова, А. Молдаханқызы

Ғылыми жетекші: Г.А. Сағнаева

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

e-mail: zhansaya_serikova@mail.ru

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ХХІ ҒАСЫР ДАҒДЫЛАРЫ

Аңдатпа. Мақала қазіргі күнгі жастарға білім беру мәселелеріне, сол саладағы әдістерге арналған. Жұмыста мұғалімге оқыту барысында қойылатын талаптар, ХХІ ғасырда еңбек нарығында сұранысқа ие негізгі құзыреттер көрсетіліп, талдау жасалды.

Тірек сөздер: жаһандану, ХХІ ғасыр дағдылары, білім.

Аннотация. Статья посвящена проблемам образования современной молодежи, методикам в этой области. В работе отражены требования, предъявляемые преподавателю в процессе обучения, основные компетенции, востребованные на рынке труда в ХХІ веке.

Ключевые слова: глобализация, навыки ХХІ века, образование.

Summary. The article is devoted to the problems of education of modern youth, methods in this field. Here reflects the requirements imposed on the teacher in the learning process, the main competencies in demand in the labor market in the XXI century.

Key words: globalization, skills of the XXI century, education.

Қазіргі таңдағы жаңа технологиялар, жаһандану, демографиялық жағдайлар қоғамға жаңа өзгерістер әкелді. Алдыңғы ұрпақтарға жеткілікті болған білім – қазіргі уақытта табысты болу үшін жеткіліксіз. Сыни ойлауды, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауды, әр түрлі мәселелерді шеше білуді, әлеуметтік дағдыларды жұмыс берушілер мен білім беру саласының зерттеушілері XXI ғасыр үшін ең маңызды қабілеттер деп таныды. Қазіргі білім беру жүйесі адамдардың мақсаттарын өзгертті және білім беру бағдарламаларына дағдылардың барынша кең тізбесін енгізді. Мектеп балалардың танымдық және әлеуметтік-эмоционалды дамуының бір-бірінен бөлінбейтінін ескере келе, олар үшін жауапкершілікті өз мойнына алады. UNESCO қабылдаған негізгі халықаралық құжат «тұрақты даму мақсаттарын», сонымен қатар, танымдық, әлеуметтік-эмоционалды және мінез-құлық нәтижелерін анықтады. Бұл ақпараттар Қазақстандағы білім беру жүйесінде өте маңызды болып табылады.

Білім беру сапасы саласындағы халықаралық зерттеушілердің назарындағы мәселе – уақыт сұранысына сәйкес білім беру мазмұнын, оқыту әдістері мен нысандарын, білім беру нәтижелерін бағалауды жүйелі түрде жаңарту. Әртүрлі елдердің әзірлеушілерінде бұл модельге деген көзқарастардың сәйкеспейтіндігіне қарамастан, бүгінде XXI ғасырдағы білім беру жүйесін жаңартудың басым бағыттары айқындалған және олар мектептегі оқытудың бүкіл кезеңін қамтиды. Осындағы білім сапалы түрде уақытында игерілмесе, кейінгі берілер жаңа білімге кері әсерін тигізеді. Оқушылар терең білім алуы үшін сабаққа белсенді қатысуы керек. Алған білімдерін одан әрі үздіксіз дамытып отыруы болашағының жарқын болуына кепіл болады. Сонымен қатар осы мақалада талқыланатын дағдылар ерте балалық шақта қалыптасады және оқушы олардың дамуына қолайлы ортаға неғұрлым ертерек түссе, соғұрлым жақсы болады.

Барлық елдердің арасында адамдардың бойында бәсекеге қабілеттілігін ұзақ уақытқа әрі тиімді қалыптастыратын стратегия – білім беру болып есептеледі. Ол XXI ғасырда негізгі дағдыларды дамыту үшін жағдай жасауға бағытталған. Белгілі бір бағыттағы осы дағдылардың әр түрлі конфигурациясына, ғылым, технология және тағы басқа салаларда орын алған өзгерістерге қарамастан, адамзат табысты болу үшін негізгі құзіреттер жиынтығы тұрақты болып қалыптасқан. Осыған орай, кез-келген білім дағдысына аса көңіл бөлу – қазіргі күнгі міндеттер қатарын толықтыратыны анық.

Қазіргі жаһанданған және цифрлық әлемде қандай экономикалық апаттар мен қайта құрулар байқалады және олар ертенгі білімді қалай

өзгертеді? Қазіргі оқушылар заманауи жағдайда жұмыс істеуге және табысты болуға дайын ба? Күрделі және қиын заманда олардан қандай жеке қасиеттер талап етіледі? ХХІ ғасырдағы адамның қандай дағдыларын мектеп қабырғасынан қалыптастыру керек? Осы сұрақтарға кеңінен тоқталсақ.

Цифрлық дәуірде жас ұрпақты күрделі, өзгермелі әлемде өмір сүруге дайындау және оған көмектесетін құзыреттерді қалыптастыру қажеттілігі туындайды. Ал осы құндылықтарды бала бойында қалыптастырып, дамуына ықпал ететін, мектептерде дұрыс тәрбие, сапалы білім беретін тұлға – мұғалім. Мектеп оқушыларын ХХІ ғасырда өмір сүріп, азамат болуға, еңбек етуге дайындау оңай міндет емес. Қазіргі заманда жаңа технологиялардың, көші-қон, нарықтық өзгерістердің, саяси қауіп-қатерлер мен экологиялық проблемалардың орын алуы оқушыларға қажет болатын білік, білім, дағдыларды дамытуды талап етеді. Мұғалім қалай оқыту керек? [1, 8б.]

1. Оқытудың өзектілігін арттыру. Оқу бағдарламалары пайдалы іске асырылуы үшін оқушылардың өмірімен тығыз байланысты болғаны жөн. Мұғалім трансмиссиялық оқыту, жаттанды деректерді пайдаланатын болса, оқушылар ақпаратты тек бақылау жұмыстарын тапсыру үшін есте сақтап, кейін оны тез ұмытады, қажет болса ғаламтордан іздеп тауып алады. Бұндай жұмыс оқушылардың бойында ХХІ ғасыр дағдысын дамытуға кедергі келтіреді. Бағдарламаны өзекті ету үшін мұғалімдер басқа да тақырыптарға негіз болатын, пәндік зерттеулерде маңызды орын алатын және білім алушылардан қолдау табатын негізгі тақырыптардан бастау керек. «Бұл тақырып оқушыларымыздың қызығушылығымен байланысты ма? Бұл тақырыптың маған тигізген әсері бар ма? Әсер еткен болса, неліктен? Бұл тақырып оқушыларға қызықты болу үшін нені жақсартсам болады?» деген сұрақтарды БуаМансилья мен Джексон тақырыпты таңдау кезінде оқушыларға қоюға кеңес береді.

2. Пән арқылы оқыту. Ғылым саласындағы сарапшылар білім алу процесі нақты және гуманитарлық ғылымдар, ана тілі, шет тілдер, математика, музыка, өнер секілді пәндер арқылы жүргізілуі тиіс деп есептейді. Говард Гарднердің пікірі бойынша, оқушыларға адам өміріндегі қазіргі және алда болатын қиындықтар, проблемалар және мүмкіндіктер туралы білім қажет. Сонымен қатар, оқушылар белгілі бір тақырып бойынша базалық біліммен танысу арқылы анықталған міндеттер, тапсырмалар мен проблемаларды тұжырымдап үйренуі керек. Ол үшін оқушылар деректерді жинақтау мен таңдау арқылы ақпаратты іріктеп, қорытындылай алғаны абзал.

3. Төмен деңгейлі және жоғары деңгейлі дағдыларды бір мезгілде қалыптастыру. Жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын жүзеге асыру үшін білім ауқымын азайтып, оның тереңдігіне мән беру керек. Мәселен, Сингапурдағы «Teach Less, Learn More» («Аз оқытып, көп білу») білім беру реформасының арқасында ондағы мұғалімдер оқу материалын аз

қамтиды, алайда оны тереңірек қарастырудың арқасында бұл елдің оқушылары төмен және жоғары деңгейлі ұғымдарды бір мезгілде меңгеретін қабілетке ие.

4. Білімді тәжірибемен байланыстыруға ықпал жасау. Яғни, оқушылар бір пәннен алған білімдері мен дағдыларын басқа пәндерде де, өмірдің басқа салаларында да қолдана алуы қажет.

5. Балаларды оқуға дағдылау. Мектепте алатын білімі шексіз болғандықтан, оқушыларға өз бетінше оқуды үйрету қажеттілігі туындайды. Ол үшін оқушылардың оқу процесінің мағынасын түсінгені абзал.

6. Қате түсініктерге тікелей назар аудару. Мектеп жасындағы балаларға дәлелдеп, көздерін жеткізбейінше, олар шынайы әлемді дұрыс түсінбеуі мүмкін. Сондықтан қате түсінікті жеңу үшін жаңа білімді белсенді қалыптастыру қажет. Бұл дегеніміз – тақырыпты егжей-тегжейлі түсіндіру, оқушыларға тақырыпты мұқият тексеруге уақыт беру, оларды қате түсінік туралы әңгімеге тарту, т.б.

7. Ынтымақтастық қатынас бірлескен оқуды ұйымдастыруға көмектеседі. ХХІ ғасырдың маңызды дағдысы – ынтымақтасу қабілеті. Оқушылар сабақ барысында жұптық немесе топтық жұмыс жасаса, олардың коммуникативтік және метатанымдық дағдылары дамиды. Бұл – түсінбеген жерлерін дұрыс түсіндірудің, білімді жеңіл және терең меңгерудің тамаша тәсілі болып есептеледі.

8. Технологияларды пайдалану. Технологиялардың көмегімен сыни ойлау, коммуникативтік дағдыларын дамыту, алған білімді өмірде пайдалану, өзіндік ой-пікірді талдай білу, қателіктерді түзету, құрбы-құрдастарымен бірлесіп жұмыс істеу сияқты жағдайларды ұйымдастыруға болады. Ал мұғалімдер технологияларды өз тәжірибелерін жетілдіру, олармен бөлісу, ақпарат табу мақсаттарында пайдаланады.

9. Оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. Креативтілік барлық салаларда жоғары бағаланады, себебі бұл қасиеттің көмегімен көптеген жұмыстарды орындауға, мәселелерді шешуге, әлеуметтік және адамның өзіндік дамуына ықпал ететін инновацияларды басқаруға болады. Шығармашылық туа біткен қасиет болмағандықтан, мұғалім оқушылардың бойында бұл қасиеттерді дамыта алады, сонымен қатар оны бала бойынан анықтап, қолдау көрсете алады. [1, 176.]

Бәсекеге қабілетті болу – оқушының бойынан табылуы тиіс қасиет. Бұл қасиетті оның бойына құятын тұлға – мұғалім екенін білдік. Олай болса, бұл жолда ең бірінші іске асырылатын ұстаз ісі – оқушының бойына дағды қалыптастыру. Дағды – қайталау тәсілімен іске асырылады, яғни оқушының іс-әрекетті жасауда еш қиналмауы, оған машықтануы. Оқушы бойында дағдының қалыптасуы, оның кез-келген іске қабілетін арттырады. Сонымен қатар алдына қойған биік мақсаттарды еш қиналмастан бағындыра білу, оқуға мейлінше ынталы болып, қызығушылық таныту, өз бетінше жұмыс жасай білу, мектеп

бағдарламасынан тыс, белгілі бір тақырыптарды одан әрі терең ашып, үйренуге ұмтылу сияқты машықтар – ХХІ ғасыр оқушының айқын бейнесін көрсететіндей.

ХХ ғасыр оқушысы – оқушы. Ал қазіргі заман оқушысы – кішігірім мұғалім. Алдындары тек мұғалім ғана болған, атап айтсақ, өзіндік пікірі бар, сыни ойлайтын, әрқашан жоспармен жүру, кез келген істе білімімен бөлісетін мұғалім ғана болса, қазір осы атаудың жанында оқушы ұғымы да қатар жүре алады. Бұрынғы оқушы – тек тыңдаушы, орындаушы, ал қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұлға ретінде өзіндік көзқарасы бар, сыни ойлай білетін, өз білімін жетілдіруге мүдделі, өзінің алдына нақты мақсаттар қоя білетін, өз білімін кез келген ортада іске асыра отырып, пікірін еркін жеткізе алатын болуы керек.

Ресейлік ғалым-педагог А.М. Кондаков оқушының негізгі құзіреттіліктерін ғана емес, сонымен бірге шындықтың өзгеру қарқынының өсуіне байланысты өзекті болатын жеке қасиеттерін де бірінші орынға қояды. Ғалымның пікірінше, 2030 жылғы мектеп түлектері инновациялық мінез-құлыққа, сондай-ақ ХХІ ғасырда еңбек нарығында сұранысқа ие негізгі құзыреттердің жиынтығына ие болу қажеттігін айтады. Олар нені білуі қажет:

- өмір бойы білім алуды;
- ауызша және ауызша емес қарым-қатынастың әртүрлі түрлерін, математикалық сауаттылықты;
- шығармашылық, сыни ойлауды;
- басқа адамдармен тиімді қарым-қатынас жасауды;
- саналы түрде тәуекелге баруды;
- тез өзгертін жағдайларға бейімделе білуді;
- басқа адамдарға, мәдениеттерге, пікірлерге толерантты және құрметпен қарауды;
- өздерінің бойындағы күшті және әлсіз жақтарды дұрыс бағалауды;
- күрделі мәселелерді шешуді, көшбасшылыққа ынталандыруды атап айтуға болады. [2, 24б.]

ХХІ ғасыр бой жарыстыратын заман емес, ой жарыстыратын заман деп тұңғыш елбасы айтпақшы, қазір білім, мәдениет, өнер сынды дүниелердің «бәсекеге» түскен кезеңі. Адамдар білек күшінен бұрын, білім күшін игере алуы тиіс. Білімді адамның жолы ашық, білімсіздің күні қараң, бұл – қазіргі заман талабы.

Бүгінде білімді боламын деген адамға ешқандай да кедергі жоқ. Ізденіп, талаптанған жанға ақылдының заманы болған соң бәрі де айқын. Ғаламтордан бөлек, ауыл, аудан, қала кітапханаларын студент болсын, оқушы болсын еркін пайдалана алатыны бәрімізге аян. Сондықтан да, Абай атамыз арсыз санаған ұйқы, һәм жалқаулықты сап тыю – біздегі басты міндет.

Профессор Патрик Гриффин, Атс21s зерттеу жобасының негізін қалаушы және Мельбурн университетінің бағалау орталығының

директоры, адамның жұмыс орны әртүрлі тарихи дәуірлерде қалай өзгергенін бейнелеп ұсынды: ферма – зауыт – кеңсе – виртуалды жұмыс орны. Ғалымның пікірі бойынша, білім беру жүйесін дәл осылай өзгерту керек, әйтпесе ол ешқашан адамдарды өмірге дайындай алмайды. Бұл пікірмен келісе отырып, жаңа атаумен қоса бағытты да өзгерту батыл қадам болып есептелмек. [2, 24б.]

Цифрлық дәуір экономиканың барлық жақтарын жедел қарқынмен өзгертеді: адамдар мен бүкіл елдер арасындағы материалдық, зияткерлік және технологиялық алшақтық артып келеді. Осыған байланысты адамның белсенділігі, оның жағдайларға қатысты өзгертін күші, өзгерістерге бейімделу, үйрену және қайта даярлау қабілеті ерекше мәнге ие болады. Мысалға, оқушының қазақ тілін оқу арқылы тілдік дағдыларды сауатты қолдануын меңгеруін алайық. Оқушы осындағы қарым-қатынас құралы ретінде қолданып жүрген тілдің құрылымы мен бірліктерін теориялық тұрғыда оқып қарастырады. Функционалдық-коммуникативтік бағдарда тілдің танымдық, ақпаратты сақтау құралы ретіндегі қасиетін таниды. Ал әдебиет пәні арқылы шығармашылық тұрғыда ойлауды, креативті ойларын еркін жеткізуді, бағалау дағдыларын қалыптастыруды, салыстыру және талдау жасауды үйренеді. Әр нәрсеге ерекше мән беріп, оны түсіне алу – дағдының шарықтау шегіне апарар жол.

Адам өзінің өмір сүріп жатқан қиын ортасының сын-қатерлеріне жауап бере отырып, дамуын талап етеді: ақпаратты өз бетінше өндіру және сыни тұрғыдан бағалау, командада жұмыс істеу дағдыларын игеру, нәтижеге жұмыс істей білу және табысқа жете білу, көшбасшылық қасиеттерге, ерік-жігерге, жауапкершілікке ие болу. Яғни, қазіргі заманда жұмыс берушілерді қызметтің кез келген түрінде табыстың кепілі деп танылған *Soft skills* («икемді» дағдылар) көбірек қызықтыра бастады. Қазіргі жастар жоғарғы оқу орнын бітірмей-ақ, өзінің көшбасшылық қабілеті арқылы табысқа жетуде. Мысал ретінде блогерлерді алып қарасақ болады. Бұл жерде білімнен гөрі өзіндік даму мен ерік-жігерлері табысқа жетелеп тұр. Яғни, адамдармен сенімді түрде сөйлесіп, өздеріне қаратып қызықтыра білу де – белгілі бір шыңға жетелейтін дүние. [2, 24б.]

Қорытындылай келе, ХХІ ғасыр дағдысын меңгерген оқушыны жеке тұлға ретінде қалыптастыру – бүгінгі педагогтардың басты мақсаты. Оқушылардың ауызша, жазбаша мәтіндерді сын тұрғысынан қолдана білуі, мазмұнды мәтін құрай алуы тәрізді іс-әрекетінен пән мазмұнын қаншалықты игергенін байқауға болады. Бәсекеге қабілетті, шығармашылық тұрғыда өз ойын еркін жеткізе алатын, тұлғаға бағдарланған құндылықтарды бойына сіңірген, кәсіби тұрғыда құзіреттілігін мектеп жасынан ала білген функционалды сауатты жеке тұлға – қоғам дамуының қозғаушы күші болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. XXI ғасыр дағдыларын оқыту және оқу. Оқу туралы ғылым сабақтары. RAND Corporation. – Сәуір, 2012.
2. Гулецкая Е.А. Навыки человека XXI века в школьном образовании // Печатковая школа. – 2020. – №4.

А.С. Айгожина, А.А. Аязбаева, Б.А. Базарбай, М.К. Шайманова
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ
Aigozhinaa@mail.ru

ШЕТ ТІЛІ МҰҒАЛІМІНІҢ КӘСІБИ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа. Бұл мақаланың негізгі мәні шет тілі мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі-оның жан-жақты біліміне нұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістері нменгерумен өлшенеді. Мұғалім қаншалықты білімді, шығармашыл болса, оның құзіреттілікаясы да соғұрлым кең болмақ. Негізгі құзіреттерге көрсету, түсіндіру, машықтану, зерттеу, бағалаусияқты жалпы дидактикалық әдістерді сәтті қолдану жатады. Оқушылар және олардың ата-аналарымен бірлесе жұмыс жасай отыра, олардың жағдайын түсіне отырып, қарым-қатына сбарысында көшбасшы бола білу де мұғалімнің кәсіби қызметінің сапалы көрсеткіші. қазіргі қоғамдағы педагогтың міндеті ғылым мен техниканың қарқынды дамып келе жатқан заманда өмір сүруге икемді, қоғам пайдасына қарай өзін-өзі толық жүзеге асыруға дайын, білімді, шығармашылыққа бейім, құзіретті және бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру.

Тірек сөздер: құзіреттілік, білім берудегі құзіреттілік тәсіл, шет тілі мұғалімінің кәсіби-педагогикалық құзіреттілігінің ерекшеліктері.

Аннотация. Основная суть данной статьи заключается в том, что профессиональная компетентность учителя измеряется его всесторонним знанием, совершенствованием новых методов обучения. Если учитель образован, креативен, то его компетентность будет расти. Анализирует общие дидактические вопросы, такие как демонстрация, объяснение, практика, исследование, оценка ключевых компетенций. Умение работать в сотрудничестве с учениками и их родителями, с учетом их условий, в общении также является показательным показателем профессиональной деятельности учителя. задачей педагога в современном обществе является формирование образованной, творческой, компетентной и конкурентоспособной личности, гибкой к жизни в динамично развивающееся время науки и техники, готовой к полной самореализации в пользу общества.

Ключевые слова: компетентность, компетентностный подход в образовании, особенности профессионально-педагогической компетентности учителя иностранного языка.

Summary. The main essence of this article is that the professional competence of a teacher is measured by his comprehensive knowledge, improvement of new teaching methods. If the teacher is educated, creative, then his competence will grow. Analyzes general didactic issues such as demonstration, explanation, practice, research, assessment of key competencies. The ability to work in cooperation with students and their parents, taking into account their conditions, in communication is also an indicative indicator of a teacher's professional activity. The task of a teacher in modern society is the formation of

an educated, creative, competent and competitive personality, flexible to life in a dynamically developing time of science and technology, ready for full self-realization in favor of society.

Key words: competence, competence approach in education, features of professional and pedagogical competence of a foreign language teacher.

«Құзыр» ұғымы тұлғаның даму деңгейі немесе білім беру нәтижесі ретінде қарастырылады. Ал құзыреттілік – «құзыр» ұғымының туындысы. Сондықтан құзырды, құзыреттілікті білім сапасын бағалаудың негізгі өміемдерінің бірі деп қарастыруымызға болады. Бұл жағдайда білім, іскерлік, дағды сырт қалмайды. Керісінше, олар жаңа сапалық мәнде, жаңа жағдайда бақыланады.

Жалпы алғанда, «құзыреттілік» ұғымы жайлы ғалым К. Құдайбергенова «құзыреттілік» ұғымы соңғы жылдары педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзыреттіліктің латын тілінен аудармасы «competens» белгілі сала бойынша жан-жақты хабардар білгір деген мағынаны қамти отырып, қандай да бір сұрақтар төңірегінде беделді түрде шешім шығара алады дегенді білдіреді» деп көрсетеді [2; 9-11].

Бұл жайлы Б. Тұрғынбаева «...өзінің практикалық әрекеті арқылы алған білімдерін өз өмірлік мәселелерін шешуде қолдана алуын құзырлылықтар деп атаймыз» деп анықтаса, ресей ғалымы Н. Кузьминаның көзқарасы бойынша, «құзырлылық дегеніміз – педагогтің басқа бір адамның дамуына негіз бола алатын білімділігі мен абыройлылығы».

Ғалым, педагог Ш. Таубаева: «Құзыреттілік бұл тұлғаның оқыту мен әлеуметтену процестері барысында меңгерген білім мен тәжірибеге негізделген, оның жалпы қабілеті мен іс-әрекетке даярлығы ретінде айқындалатын, тұлғаның кіріктірілген қасиеті», – деп қарастырады [3; 3-5].

«Құзырет» бұл тұлғаның белгілі бір пәндер шеңберіне қатысты білім, іскерлігі, дағдысы мен іс-әрекеттері тәсілінің өзара байланысқан сапаларының жиынтығы. Құзыреттілік білім шеңберінде өз орнын тауып, жаһандану ағысына енген еліміздің алдында тұрған міндеттерінің бастысы, білім беру жүйесін жетілдіру, елдің интеллектуалдық потенциалын көтеру, қоғамдық өмірдің салаларында, соның ішінде білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мектепті қазіргі кезеңдегі дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты, экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында.

«Құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарының педагогикадағы қолданылуы туралы мынадай көзқарастар қалыптасқан. Бұл жаңа сөздерге еліктеушілік, оларды қолданбауға да болады, өйткені «мектеп бітірушінің дайындық деңгейі» және «оқу біліктіліктері» деген дәстүрлі қолданылып жүрген баламалары бар.

Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселе-

лерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Ол ең әуелі мектептегі оқыту үрдісінде қалыптасады. Сонымен оқытудағы құзыреттілік тәсіл білім беру нәтижесі ретіндегі оқыту сапасын қамтамасыз етеді, ал ол өз кезегінде кешенді әдіс-тәсілдерді жүзеге асыруды, мектептегі оқыту сапасын бағалаудың біртұтас жүйесін құруды талап етеді. Демек, «құзырет» және «құзыреттілік» ұғымдарын мектептегі педагогикалық тәрбиеге енгізу білім берудің мазмұны мен әдістерін өзгертуді, іс-әрекет түрлерін нақтылауды талап етеді [4; 3-5].

Құзыреттілік деп студенттің алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық проблемаларды шешу үшін қолдана алу қабілетін айтады. Демек, «құзыреттілік» ұғымы «білім, іскерлік, дағды» сияқты ұғымдармен қатар, оқушылардың шығармашылық іс-әрекеттері мен құндылық бағдарларының жүйесінде көрінеді.

Сонымен білім беруде кәсіби құзырлы маман иесіне жеткен деп мамандығы бойынша өз пәнін жетік білетін, білім алушының шығармашылығы мен дарындылығына жағдай жасай алатын, тұлғалық-ізгілік бағыттылығы жоғары, педагогикалық шеберлік пен өзінің іс-қимылын жүйелілікпен атқаруға қабілетті, оқытудың жаңа технологияларын толық меңгерген, отандық, шетелдік тәжірибелерді шығармашылықпен қолдана білетін кәсіби маман педагогті атаймыз.

Кәсіби қызметке дайындау үрдісі жүйе ретінде көптеген факторлар әсерінен қалыптасады және кем дегенде үш деңгейде қарастырылады: үрдіс ретінде, қалып ретінде және нәтиже ретінде. Бұл болашақ маман кезекті кәсіби міндеттерді табысты орындау үшін қажетті кәсіби білім мен тәжірибені меңгеру болып табылады. Біздің зерттеуімізде студенттерді болашақ шетел тілі мұғалімдерін – кәсіби дайындау өзіне студенттердің жалпы және арнайы білімдерді игеруді және оларды тәжірибеде қолдануды, болашақ кәсіби қызметінде қолдануға тура келетін танымдық, тәжірибелік сипаттағы кәсіби міндеттерді табысты орындау үшін біліктер мен дағдыларды игеруді, болашақ лингвист үшін маңызды кәсіби қасиеттерінің қалыптасуын қосады.

Кәсіби лингвистикалық білім берудің негізгі мақсаты – деңгей мен бағдарға сәйкес келетін, еңбек нарығында бәсекеге қабілетті, өз мамандығын жетік меңгерген және қызметінің сабақтас облысында еркін бейімделетін, үнемі кәсіби тұрғыдан өсуге, әлеуметтік кәсіби мобильділікке дайын білікті маман дайындау. Заманауи білім беру жағдайы кәсіптік дайындық мәселелерін шешуге бағытталған келесі тұжырымдамалармен көрсетілген: тұлғалық бағытталған (Д.А. Белухин, И.А. Зимняя, В.В. Серикова, И.С. Якиманская және т.б.), білім беру үрдісінің мазмұны, түрлері және ұйымдастырылуына мәнмәтіндік ыңғай табу (А.А. Вербицкий), оқыту-тәрбиелеу үрдісіне тұтастық тәсілдеме (Ю.К. Бабанский), технологиялық тәсілдеме (В.Д. Шадриков), шығармашылық тәсілдеме (В.А. Кан-Калик).

Жоғарыда аталған тәсілдемелер лингвист студенттерді кәсіби дайындау процесінде өзара байланысты және өзара шарттасқан. Студенттерді лингвистикалық дайындау ерекшелігін ескере отырып келесі тәсілдемелерді атап өту қажет: біліктіліктік, мәдениеттанушылық, лингвоелтанушылық, лингвистикалық, коммуникативтік, әлеуметтік-мәдени тәсілдеме. Лингвисттерді кәсіби дайындаудың бұл тәсілдемелерін талдау шетелдік білім беруде тілдік және әлеуметтік-мәдени білімдер, сөйлеу, әлеуметтік-лингвистикалық және әлеуметтік-мәдени біліктері мен дағдылары сияқты құрауыштары туралы барлық ғалымдардың пікірлері бір-біріне сәйкес келетінін көрсетеді [21].

Осылайша жоғарыда аталған тәсілдемелер мамандықты игерудің тұлғалық деңгейін қамтамасыз ете отыра, ЖОО-да болашақ маманның шығармашылық даралығын және кәсібилігін аша және қалыптастыра отырып, лингвист студентті дайындауда үлкен рөл атқарады. Шетел тілі оқу пәні ретінде өзінің міндеттерін тек оқу процесінің барлық аспектілері (шетел тілін оқыту, қарым-қатынасқа үйрету, кәсіби лексиканы анықтау, кәсіби лексикаға оқыту, кәсіби тілде қарым-қатынас жасауға үйрету) тең жағдайда қарастырылған жағдайда ғана толыққанды орындай алады, бұл студент тұлғасын қалыптастыру үшін маңыздылығы тұрғысынан олардың тең құқықтығын білдіреді. Болашақ лингвист маманның кәсіби біліктілігін қалыптастыру мәселесі мәнмәтінінде және жаңа саяси-әлеуметтік және экономикалық жағдайларды ескере отырып кәсіби шеттілдік қарым-қатынасқа қабілеттілік пен дайындық ерекше мағынаға ие болады және аса білікті лингвист-мамандарды дайындаудың маңызды бөлігі болады. Сонымен қатар, болашақ лингвисттерді кәсіби дайындаудың негізінде жатқан біліктілік тәсілдемесіне тоқталып өту қажет.

Құзыреттілік – оқушының алған білімі мен дағдыларын тәжірибеде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешу үшін қолдана алу қабілеттілігі.

«Коммуникативтік құзыреттілік» (латынның «competere» – қол жеткізу, сәйкес келу, сөзінен шыққан) – қоршаған ортамен және оқиғалармен әрекеттестікте болу тәсілдерін білуді, жеке және топта жұмыс жасау дағдыларын, ұжымдағы әртүрлі әлеуметтік рөлдерді меңгеруді қамтиды. Оқушы еркін шығарма жазуы, өз ойын ашық жеткізе білуі, досының пікірін тыңдай білуі, оқиғаны талдай білу, сұрақ қоя, пікір таластыра және т. б. білуі тиіс. Коммуникативтік құзыреттілік жеке тұлғаның рухани өсуін қалыптастырады, адамдарды түсіне білуіне көмектеседі [1; 39].

Өз іс-тәжірибеде оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру мен дамыту жолдарын қарастырамын. Осы мақсаттарға жету үшін өз жұмысымда қазіргі заманға сай сабақтарды өткіземін, өйткені заманауи сабақ – оқушылардың қандай да бір

құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған. Өз сабақтарымда келесі құзыреттілік тапсырмаларды қолданудамын:

- Тақырып бойынша өз пікірін білдіру;
- Диалог құру;
- Белсенді топтық қатынас құру;
- Тақырыпты күнделікті өмірмен байланыстыра білу.

Енді әр әдіске жеке тоқталатын болсақ, мысалы, «тақырып бойынша өз пікірін білдіру» әдісін бесінші сынып оқушыларына қолдандым. Нақтырақ айтатын болсақ, сабаққа берілген 45 минутты пайдалы өткізу мақсатында әр сабақта 7–8 оқушыдан өз пікірін білдіруді сұраймын. Сонда сынып оқушыларының саны орта есеппен 21–27 оқушы болатын болса, аптасына 3 рет өткізілетін ағылшын тілі сабағында осы әдіс бар оқушылардың пікірін білуге мүмкіндік береді. Бұл жерде сабақ беру жоспарының уақыты үнемді және эффективті пайдаланылады. Сондай-ақ әр оқушы сабаққа әрдайым дайын болуға тырысады.

Келесі «диалог құру» әдісіне тоқталатын болсақ, іс-тәжірибемде бір оқушы ондық сандардың атауларын ажырата алмады. Нақтырақ айтатын болсақ, ондық сандарға «teen» және «tu» жұрнақтарының жалғануын шатастыратын. Бұл жерде мен диалог құру әдісін қолдандым. Яғни, балаға «thirteen», «fourteen», «fifteen», «sixteen», «seventeen», «eighteen», «nineteen» сандарындағы «teen» жұрнағы жалғануының оңай жаттап алу әдісін түсіндірдім. Атап өтетін болсам, 13–19 жастағы жасөспірімдерді американдықтар «TEENager» деп атайтындарына назарын аудардым. Бала аталмыш мысалды түсіну арқылы келесіде 13 және 19 аралығындағы сандарының жазылуында қате жібремеді.

Үшінші «белсенді топтық қатынас құру» әдісін алтыншы сыныптарға қолдандым. Бұл әдісте оқушылардың жеке тұлғалық мінездері топта жұмыс істеуде қиындық туғызды. Себебі оқушылар бір-бірімен қарым-қатынас жасауға бармады. Сонда мен оқушыларға тақырыпқа қатысты сурет салуды ұсындым. Сол кезде ғана олардың шығармашылық ұжымдық қабілеттері оянды. Мен өз мақсатыма 60%-ға ғана жеттім. Осы алпыс пайызға мен оқушылардың бірігіп сурет салуларын және сурет салу барысында тақырыпты талдауларын жатқызамын.

Төртінші «тақырыпты күнделікті өмірмен байланыстыра білу» әдісінде оқушылардың амандасу, қал білісу, қоштасу кезінде қарапайым «Hello!», «How are you?», «Have a nice day» сөз тіркестерін қолдану арқылы олардың сөздерді жаттауға ынталандыра алдым.

Осы атап өтілген әдістерді қолдану арқылы оқушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру мен дамыту жолдарын қолдану арқылы ағылшын тілін оңай үйренуге ынталандыруға болады деп есептеймін.

Сонымен қатар оқушылардың ақпараттық құзырлылығы мен ақпараттық мәдениетін қалыптастыру қазіргі таңда үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі ең көкейкесті мәселелердің біріне айналып отыр.

Ақпараттық құзыреттілік – бұл жеке тұлғаның әртүрлі ақпаратты қабылдау, табу, сақтау, оны жүзеге асыру және ақпараттық – коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті [2; 174].

Оқушылардың сапалы да тиянақты білім алуы үшін әр бөлім, әр тақырып бойынша олардың білімдерін тексеріп отырған жөн. Мен өз сабақтарымда оқушылардың білімдерін тексерудің мынадай әдістерін пайдаланамын:

- Тестік жүйе бойынша;
- өзін – өзі тексеру;
- көршісін тексеру және т. б.

Сабақта оқушыларды қызықтырып, себебін білгілері келетін әртүрлі тақырыптарды түсіндіру үшін фотосуреттерді, карточкаларды ұдайы қолдану олардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Білім – қоғамды әлеуметтік, мәдени үрдіспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық. Осы жоғары құндылық сапасын көтерудің басты шарты – педагогтардың кәсіби құзыреттілігін дамыту болып табылады. Қорыта айтқанда, оқушыларды шығармашылықпен жұмыс жасатып, алған ақпараттарын өмірде қолдана алуына жағдай жасау үшін құзыреттілік тұрғысынан оқыту тәсілдерін қолданудың оқушы біліктілігін арттыру үшін маңызы зор. Болашақ мамандарымыз жаңа заман талабына сай білімді, жан – жақты, коммуникабельді, мәдениетті, өмірге икемделген тұлға болуы үшін оның бойында құзыреттілікті дамыту ұстаздың қолында.

Регулятивтік құзыреттілік оқытушының өз іс-әрекетін басқара білу мүмкіншілігін білдіреді. Оған мақсаттылық, жоспарлау, тұрақты белсенділік пен өзін көрсете білуі, рефлексия, іс-әрекетінің бағасы енеді. Іс-әрекеттің негізгі факторы ізгілік, құндылық болып табылады.

Интеллектуалды-педагогикалық құзыреттілікті талдау, синтез, салыстыру, қорытындылау, нақтылау сияқты қарастыра білудің кешені, аналогия, қиял, ойлау қабілетінің икемділігі мен сындылығы ретіндегі зерденің қасиеті түрінде қарастыруға болады.

Болашақ мұғалімді терең әдіснамалық және теориялық тұрғыда даярлау қай кезде де күн тәртібінен түспек емес.

Олай болса, республика жоғары оқу орындарының алдында жан-жақты дамыған, саяси сауатты, терең теориялық біліммен қаруланған, адамдармен қарым-қатынас мәдениетін меңгерген маман дайындау міндеті тұр.

Ғұлама ғалым әл-Фараби «Адам мақсатына өзін – өзі жетілдіру арқылы жетеді және адамның басына қонған бақтың тұрақты болуы жақсы мінез – құлыққа байланысты» деп ой түйген екен. Ғалымның бұл пікірі оқушы мен мұғалімге тікелей қатысты деуге болады. Шынымен де, мұғалімнің жақсы мінез құлқы оқушыға дариды және әсер етеді. Мұғалім оны оқыту үрдісінде, қолданған әдіс-тәсілдерінің барысында

және іс-әрекетінің нәтижесінде байқатуы мүмкін. Оқу барысында оқушы оны бойына сіңіреді. Егер оқушыда жақсы мінез-құлық болса, ол онда өзінің оқудағы жетістігін тұрақты ұстап тұра алады және өзін-өзі жетілдіреді. Яғни нәтижелі оқу жақсы мінез-құлыққа тікелей байланысты. Көрнекті ғалымдар Ш.А. Амонашвили, В.И. Загвязинский т. б. педагогикалық рефлексияны жаңаша ойлау стиліне жатқызады. В.А. Кан-Калик, А.В. Мурдик, Н.Д. Хмель т. б. маманның педагогикалық әрекетке дайындығының құрамына даралық, шығармашылық, авторлық ізденістер мен қатар жетілген педагогикалық рефлексияны да жатқызады.

Өз тәжірибеңізде орын алған өзгеріс туралы ойлану пайдалы болуы мүмкін. Сіз жаңа тәсілді және оны пайдалану әдістерін толық ұғынғанша дейін, қаншама қателер мен сынақтардан, түсінбеушіліктен, қиындықтар мен қуаныштан өтесіз. Бірте-бірте сіздің өзіңізге деген, өз күшіңізге деген сеніміңіз арта береді. Уақыт өте келе осы тәжірибе және оның қағидаттары сіздің бойыңызға дарып, ойлау мен тәжірибемен байланысып, сіңісіп кетеді.

Әдебиеттер

1. ҚР Президентінің «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Орталық Қазақстан. – 2013. – № 12, 13 (21438).
2. Құдайбергенова К. Құзырлық – тұлға дамуының сапалық критерийі: Ғыл.-практ. конф. материалдары. – Алматы, 2008. – 9–11-б.
3. Тұрғынбаева Б. // Бастауыш мектеп. – 2005. – № 3. – 3–5-б.
4. Таубаева Ш.Т., Барсай Б.Т., Оспанова Б.Ә. // Білім әлемінде. – 2013. – №3. – 3–5-б.
5. Готтинг В.В. Формирование информационно-технологической компетентности педагога профессионального обучения: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Караганда, 2008. – 30 с.
6. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: Пед. ғыл. д-ры ... автореф.: 21.05.05. – Қарағанды, 2005. – 40 б.
7. Қазбекова Н.Т. Қазақ тілі сабақтарында коммуникативтік оқытудың элементтерін қолдану 12 жылдық білім журналы 2006 №1
8. Тұрғынбаева Б.А. Ұстаздық шығармашылық. – Алматы, 2007.
9. Журнал «Қазақстан мектебі». – 2010. – №12.
10. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы. – [ЭР]. Қолжетімділік тәртібі: enu.kz/downloads/tyzhyrymdamasy.pdf
11. Өтебаев И.С. Болашақ мамандарды жобалау іс-әрекетіне даярлау: теория және практика. – Қарағанды: Tengri Ltd, 2012. – 169 б.
12. Әтежанова Г. Психологиялық-педагогикалық құзырлықты қалыптастырудағы жаңа формация мұғалімінің рөлі // Қазақ тілі. – 2008. – №4. – 5–8-б.
13. Әбілқасымова Г. Болашақ кәсіби оқыту педагогының инновациялық-технологиялық даярлығын жетілдіру: Автореф. ... пед. ғыл. канд.: 31.05.2008. – Қарағанды, 2008. – 27 б.

Ж.А. Каламов

*КГУ «Иртышская СОШ №1», Иртышский район, Павлодарская область
zhorabek_k@mail.ru*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАЕВ НА УРОКАХ ИСТОРИИ И ВО ВНЕШКОЛЬНОЙ РАБОТЕ В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. Статья посвящена элементам национальных традиции используемых на уроках истории и во внешкольной работе. Именно на них держится духовно-нравственная жизнь народа и преемственность поколений. Чем многообразнее и самобытнее традиции, тем духовно богаче народ.

Ключевые слова: интеграция, субкультура, арии, ценности.

Андатпа. Мақала тарих сабақтарында және мектептен тыс жұмыстарда қолданылатын ұлттық дәстүр элементтеріне арналған. Салт-дәстүрлер халықтың рухани-адамгершілік өміріне негізделген. Ұрпақтар сабақтастығы дәстүрлерге негізделген. Дәстүрлер неғұрлым әртүрлі және ерекше болса, адамдар да рухани бай болады.

Тірек сөздер: интеграция, субмәдениет, ариялар, құндылықтар.

Summary. The article is devoted to the elements of national traditions used in history lessons and extracurricular activities. And it is on them that the spiritual and moral life of the people is based. The continuity of generations is based on traditions. The more diverse and original traditions, the richer the people are spiritually.

Keywords: integration, subculture, arias, values.

Одним из основных факторов воспитания и развития детей школьного возраста является ознакомление с национальной культурой. Средства духовной культуры (обряды, традиции, обычаи, игры и т.д.) играют более существенную роль в гармоническом развитии его личности. В обрядах и обычаях закреплены способы передачи духовных ценностей с помощью установившихся средств воспитания [1, с. 1].

Как известно, восприятие внешнего мира у представителей различных народов может иметь некоторые особенности и своеобразные черты. Так, своеобразие социально-экономических, географических условий Казахстана (кочевой быт, безграничные степные просторы, континентальный климат, преобладание скотоводческих хозяйств и т.д.) не могли не оказать определенного влияния на формирование своеобразного психического склада казахов, выработать у кочевников определённый отенок в характере восприятия мира, в образе мышления и т.д. На протяжении длительной истории жители степных просторов накопили богатый опыт в области обучения и воспитания подрастающего поколения, выработали своеобразные обычаи и традиции, правила, нормы и принципы поведения человека.

Для современного общества стали характерны тенденции глобализации во всех сферах культурной жизни и соответственно становится актуальным вопрос сохранения национальной самобытной культуры. В силу того, что в разных странах и регионах идет интенсивное сближение образа жизни и соответственно влияние субкультур, происходит активное взаимопроникновение культурных импульсов Запада и Востока, Севера и Юга. Однако глобализационные процессы создают опасность для постепенного отхода молодого поколения от национальных традиции и обычаев в едином потоке субкультур. В противовес масштабному разрыванию глобализма нужно усиливать интерес к национальной культуре (традициям и обычаям).

На основе многолетнего опыта работы в школе могу смело заявить, что воспитание у детей таких твердых нравственных установок, как патриотизм, духовность – невозможны без приобщения учащихся к традициям и обычаям своего народа. Это один из важнейших вопросов современного патриотического воспитания. Ведь возрождение традиции народа невозможно без обращения к истокам, без постижения и принятия ценностей национальной культуры. Традиции – организующий связь поколений элемент культуры, именно на них держится духовно-нравственная жизнь народа. Преемственность поколений основывается именно на традициях [2, с-37]. Чем многообразнее и самобытнее традиции, тем духовно богаче народ. Традиции как элемент общественной жизни, имеют свою специфику. В образовании народных традиций важное место занимают обычаи, исполнение которых было обязательно «Свой обычай в чужой дом не вноси», «Не сошлись обычаями, не бывать дружбе», «Обычай крепче закона». Эти пословицы наглядно показывают, как уважительно и почтенно относились к обычаям и традициям наши предки, какое огромное воспитательное значение имели они у разных народов. Обычаи входят в состав традиции вместе с обрядами, т.е. исторически сложившейся системой обязательных ритуальных действий. Традиционны в народе многие праздники, с доисламских времен они дошли до наших дней, входя в современные религиозные системы. Например, празднование Наурыза слилось с исламскими традициями, составляя вместе с ними единую традицию. Бережно передаваемые из поколения в поколение, традиции выполняли роль исторической памяти, осуществляя связь поколений.

Нравственные и эстетические корни казахского народа берут свое начало еще в глубокой древности, со времен андроновцев (ариев) и сакских племен. Это ярко выразилось в синкретизме ислама и мировоззрения древних тюрков, что дало говорить о новой системе – тюркском, или кочевом исламе. Знание своих исторических и культурных корней воспитывают в человеке гордость прошлым своей Родины, патриотизм, чувством ответственности, долга перед государством и семьей.

Моя деятельность заключается в применении элементов обычаев и традиции казахского и других народов Казахстана на уроках истории, географии, также на интегрированных уроках, так как взаимосвязь всех предметов очень важна в воспитании и развитии творческих способностей детей при обращении к традиционной культуре. Бесспорно, что в основном знакомство учащихся с казахскими традициями и обычаями зачастую происходит на уроках казахского языка и литературы или на празднованиях Наурыза и Дня единства народа Казахстана, в остальных случаях довольно редко. Поэтому важно уже с первого класса, на уроках донести до сознания детей, что именно они являются носителями традиционной культуры своего народа, воспитывать учащихся в национальных традициях.

Для того, чтобы познакомить учащихся с обычаями и традициями тех или иных народов, часто обращаюсь к учителям различных дисциплин. В наши дни остро ощущается недостаток культуры в окружающей нас жизни, хотя числимся наследниками богатства, накопленного веками. Принцип историзма позволяет раскрыть закономерность возникновения новых образов, изменения старых представлений о жизни в связи с историческими факторами. Основная цель уроков с элементами национальной культуры – познакомить учащихся с традициями, нравами и обычаями казахского и других народов, найти их место в контексте мировой культуры, подготовить для диалога с другими культурами [3, с. 123].

Основным методом в процессе преподавания является метод художественно-педагогической драматургии, который позволяет достичь большего эффекта обучения и воспитания, выполнить проблемные задания, не утрачивая интереса к предмету.

Использование интернет-ресурсов на таких уроках открывает большие возможности и для творчества учителя, хотя требует большого интеллектуального труда. Нужно обработать и отобрать на урок материал, что требует значительного времени и стремления самого учителя к совершенствованию.

На уроках истории в 5–9 классах предоставляется возможность познакомиться детям с народными праздниками и обрядами, летоисчислением, ориентированием кочевников по звездам, народными сказками, героическими эпосами «Кобланды», «Ерсайын» и др. Учащиеся знакомятся с праздниками: «Наурыз», «Курбан айт», «Рамазан». Многие праздники (не только автохтонной нации) стали хорошей доброй традицией в нашей школе.

Основная работа по приобщению учащихся к традиционным культурным ценностям, существующим в устном творчестве народов, происходит на внеклассных занятиях. К подготовке и проведению внеклассных мероприятий стараюсь привлечь учащихся и старших классов. Применение элементов национальных традиции и обычаев дает понятие

и представление об устном народном творчестве, фольклоре, народных традициях и праздниках, декоративно-прикладном искусстве, показывает истоки некоторых взглядов, понятий, образов и мотивов в традиционной культуре народов. На практических занятиях в виде театрализованного шоу (прием Драма) и через творческие задания на уроках позволяет учащимся почувствовать силу и красоту национального фольклора, слова, мысли, обряда. Побуждает активное стремление детей возрождать утраченные духовные ценности, утверждая красоту отношений в повседневной жизни.

Изучение календарного детского фольклора осуществляется через участие в календарных праздниках. На «Наурыз» мы устраиваем совместный праздник с родительским комитетом, на «Дне единства народов Казахстана» семьи представляют и защищают свои национальные блюда, на «Широкую масленицу» масленичные гуляния на улице и сжигание чучела. Праздник «Масленица» мы отмечаем всем селом, как в старину говорили, всем миром с блинами, песнями, танцами, народными гуляниями.

Подготовка к любому внеклассному мероприятию начинается с изучения темы, которой будет оно посвящено, и сбора необходимого материала, что развивает творческие и исследовательские способности учащихся. Это собирание этнографического материала: традиций, обычаев, народных песен, частушек и другого фольклора. Ни один народный праздник, проводимый в школе, не проходит без народной игры. Надо помнить, что народные игры как жанр устного народного творчества являются национальным богатством, и мы должны делать их достоянием наших детей. Ведь игра – именно народная – делает ребенка ловким, сильным, смелым, развивает меткость, сообразительность, мышление, приучает к внимательности. Например такая игра, как «Тогыз кумалак», развивает у детей математические способности. Игра «Асык» ловкость, а разучивая прибаутки, считалки, скороговорки дети видят игру более интересной и содержательной. Изучая народный фольклор и народное искусство, дети многое могут узнать о мире, в котором они живут, об их стране, их предках. Я считаю, что если продолжать знакомить ребенка в школе с традиционным народным творчеством, то ребенок будет намного лучше развиваться как личность. Опираясь на анализ собственного и передового педагогического опыта, хотелось бы добавить, что приобщение детей к нравственным народным традициям способствует узнаванию и укреплению национального самосознания, так важного для сохранения самобытности общества, сохранение истории и определяет будущее нашего народа.

В повседневной педагогической практике использую методы и приёмы, направленные на развитие творческих способностей учащихся и формирование культуры на народных традициях: наглядно-слуховой метод, наглядно-зрительный, словесный, практический.

Дети приобщаются к фольклору в процессе различных видов деятельности: восприятия и исполнительства, игр. Поэтому в работе я стараюсь выбрать наиболее приемлемые формы урока, соответствующие изучаемой теме. Это: урок-путешествие, урок-сказка, урок-экскурсия, урок-прогулка, урок-концерт, интегрированный урок, урок-семинар.

Позволяют мне экономить время и сделать работу более эффективной средства ИКТ, помогающие осуществить поиск информации, решить большее количество задач на уроке, воспользоваться наглядностью, а также способствующие развитию интереса учащихся к урокам истории и права, стимулированию познавательной и творческой активности и самостоятельности учащихся. Учащиеся с удовольствием выполняют творческие задания с использованием ИКТ.

Кроме коллективной работы на уроке, активно использую как индивидуальные, так и групповые виды деятельности учащихся.

В школьном НОУ «Юный исследователь» готовлю с учащимися научные проекты. Многие ребята с интересом выбирают темы по культуре казахского народа. Так, например, учащиеся занимались исследовательской работой по темам: «Институт дарения в традиционном казахском обществе», «Павлодарское Прииртышье в Джунгарский период», «Топонимика Прииртышья» и др. Данные работы заняли призовые места в конкурсах научно-исследовательских работ.

Ученики постоянные участники международного конкурса «Золотое Руно», дважды становились победителями. Это один из самых любимых и творческих конкурсов, где можно показать свои знания по культуре, истории и традициям, в частности, русского народа. С интересом ребята готовят самостоятельно тематические презентации, рефераты, сообщения, представляя их на учебных занятиях и уроках. Индивидуальные виды деятельности помогают выявить способности детей. Работа в группах позволяет больше уделить внимание одарённым детям, которые впоследствии смогут выступать на школьных и районных мероприятиях.

Все формы занятий по изучению обычаев и традиций казахского и других народов в школе должны способствовать творческому развитию учащихся, то есть вырабатывать в них стремление к самостоятельному мышлению, к проявлению собственной инициативы, стремление сделать что-то новое, своё, лучшее.

Проблему, которую я решаю – найти оптимальные и эффективные пути решения для приобщения учащихся к традиционной культуре, способствующему формированию личности ребенка. Его отношения к действительности, активизации творческого мышления, на основе которого развивается понимание истинно прекрасного, потребности приобщения к ценностям народной музыки, к истории родного края, к традициям и обычаям своего народа, к устному наследию наших предков.

Список использованных источников

1. Батурина Г., Лисова К., Суворова Г. Нравственное воспитание школьников на народных традициях. – Москва, 2005. – С-35
2. Романова А.Ф. Нестандартные уроки. География. – Волгоград, 2003. – С.123.
3. Интернет ресурс <http://festival.1september.ru/articles/314807/>

А.А. Амербаева

магистрант, Кокшетауский университет им. Абая Мырзахметова, г.

Кокшетау

e-mail: aamierbaieva@bk.ru

РОЛЬ ПРАВОВОЙ ИДЕОЛОГИИ В РАЗВИТИИ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. в статье рассматриваются вопросы состояния и развития правового сознания народа Казахстана, которые еще не изучены в политической науке. В статье отмечается, что состояние и развитие правового сознания народа Казахстана – это не только уровень развития нормативных и индивидуальных юридических актов Казахстана, это еще и уровень развития всей правовой деятельности, уровень развития всего права, это право-психологический, социально-политический климат, правовые ценности, идеалы, традиции и обыкновения и, главное, это реальное правовое, социально-политическое положение личности, уровень ее прав и свободы поведения, гарантированных государством.

Ключевые слова: право, политика, сознание, народ, население, личность, общество, закон, знание, состояние, развитие, идеология, правонарушение, правопорядок, государство.

Аңдатпа. Мақалада саяси ғылымда әлі зерттелмеген Қазақстан халқының құқықтық санасының жай-күйі мен дамуы мәселелері қарастырылады. Мақалада Қазақстан халқының құқықтық санасының жай-күйі мен дамуы – бұл Қазақстанның нормативтік және жеке заң актілерінің даму деңгейі ғана емес, бұл барлық құқықтық қызметтің даму деңгейі, барлық құқықтың даму деңгейі, бұл құқық-психологиялық, әлеуметтік-саяси ахуал, құқықтық құндылықтар, идеалдар, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар және ең бастысы – бұл жеке тұлғаның нақты құқықтық, әлеуметтік-саяси жағдайы, оның құқықтары мен мемлекет кепілдік берген мінез-құлық бостандығының деңгейі.

Тірек сөздер: құқық, саясат, сана, халық, халық, тұлға, қоғам, заң, білім, мемлекет, даму, идеология, құқық бұзушылық, құқық тәртібі, мемлекет.

Summary. The article deals with the issues of the state and development of the legal consciousness of the people of Kazakhstan, which have not yet been studied in political science. The article notes that the state and development of the legal consciousness of the people of Kazakhstan is not only the level of development of normative and individual legal acts of Kazakhstan, it is also the level of development of all legal activity, the level of development of all law, it is the right -psychological, socio-political climate, legal values, ideals, traditions and customs and, most importantly this is the real legal, socio-political position of the individual, the level of his rights and freedom of behavior guaranteed by the state.

Keywords: law, politics, consciousness, people, population, personality, society, law, knowledge, state, development, ideology, offense, law and order, state.

Государственная идеология как система концептуально оформленных идей, представлений и взглядов на политическую жизнь, которая отражает интересы, мировоззрение и идеалы государства и общества, играет важнейшую определяющую роль в развитии страны. Идеология необходима государству на каждом этапе его строительства, так как она включает в себе огромный потенциал интеграции общества, социализации личности и самоидентификации государства в мировом сообществе. [1, с. 226]

Как и другие страны переходного периода, Казахстан с обретением независимости столкнулся с проблемами определения новой государственной идеологии. Условно процесс формирования основ новой идеологии Казахстана можно разделить на три основных этапа.

Первый этап (1991–1995 гг.) характеризовался разрушением старой идеологической системы и определением контуров новой государственной идеологии. В СССР на протяжении многих десятилетий не существовало иной идеологии, кроме коммунистической, которая была представлена соответствующими институтами. Именно в силу того, что идеология имела значительный вес в политической жизни, а также оказывала существенное влияние на процесс принятия политических решений, она стала одним из главных дестабилизирующих факторов. Рестроенческие процессы, непосредственно затронувшие духовную сферу, привели общество в замешательство. Рушился формировавшийся десятилетиями образ мира, следствием чего стала массовая дезориентация, утрата идентификации как на индивидуальном и групповом уровнях, так и на уровне общества в целом.

На этом этапе шло постепенное разрушение идентификационных ценностей советской политической системы. На формирование идентификационных предпочтений жителей страны большое воздействие начинали оказывать их национально-этнические ориентации. Одновременно происходил отказ граждан от их идентификации с существовавшими ранее крупными институтами советской системы: коммунистической партией, комсомолом и политическим строем в целом. В связи с появлением новых общественно-политических движений и организаций происходила дифференциация интересов. [2, с. 129-234]

Наряду с разрушением старой системы в данный период активно создавалась новая политическая система. При этом вопрос стоял о переоценке роли идеологии не только во властных отношениях, но и в трансформации отношения к ней как к инструменту, обеспечивающему сплочивание и направление политической воли людей. Кроме того, Казахстан находился на сложном транзитном этапе, при котором любое общество испытывает трудности в определении идеологии.

Провозглашение Казахстаном государственного суверенитета и связанные с этим новые социально-политические реалии вызвали значительную трансформацию самосознания общества и его граждан. В этот период принципиально меняется угол зрения на мир, народ и его историю и предпринимаются попытки дать направление идеологическому развитию общества.

В связи с этим в 1992 г. была обнародована «Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства», а в 1993 г. подготовлена и озвучена концепция «Идейная консолидация общества как условие прогресса Казахстана», в которой были выделены следующие цели и направления: [3]

- обеспечение стабильности и межнационального согласия как неременного политического условия успешного осуществления реформ;
- развитие общества, обеспечивающего достаточный уровень благосостояния всех граждан;
- развитие этнической самобытности и сохранение национально-культурного многообразия Казахстана;
- углубление демократических преобразований, обеспечение плюрализма в политике.

Данные концепции, по сути, являлись одними из первых документов, в которых делалась попытка сформулировать основные идейные направления Казахстана на тот период.

Таким образом, на данном этапе становления идеологии страны, с одной стороны, наблюдался кризис политической системы прекратившего свое существование СССР. С другой, появились новые идентификационные ориентиры, связанные с обретением Казахстаном независимости, началом перехода к рыночной экономике.

Второй этап (1995–1997 гг.) характеризовался внедрением в общественную жизнь либерально-демократических ценностей и активным обсуждением в стране проблем формирования государственной идеологии Казахстана. На данном этапе происходила системная либерализация общественно-политической жизни, выражавшаяся в установлении частной собственности, открытии возможностей для занятий предпринимательством, создании условий для политического самовыражения, развития неправительственных организаций, негосударственных средств массовой информации (СМИ) и т.д.

Либеральные процессы позволили в кратчайшие сроки наполнить политическое развитие страны новым содержанием и определить дальнейшие направления осуществления политических реформ.

Наряду с активной демократизацией общества, в стране широко шел поиск национальной идеи.

В поиске предстала дилемма – должна ли быть новая идеология государственной или она должна быть национальной?

Сторонники первого подхода свою точку зрения обосновывали тем, что в реальности каждое государство имеет свою государственную идеологию. Представители второго подхода под национальной идеологией понимали систему взглядов и теорий, которая порождается в многонациональном государстве. Вместе с тем ее определяли как идеологию коренной нации в многонациональном государстве. В случае отнесения национальной идеологии в ранг государственной они предлагали при ее разработке учитывать интересы всех этносов, не замыкаясь только лишь в национальных рамках. Согласно их точке зрения, в основу национальной идеологии должны быть положены либеральные идеи западных мировоззрений, которые будут восприняты казахстанской общественностью с пониманием. В свою очередь, отмечалось, что определенное место в новой идеологии должны занимать народные традиции. В конечном счете, главным проблемным узлом дискуссий стал поиск объединяющей идеи.

Несмотря на ряд неудач в попытке сформулировать основные принципы новой идеологии, в республике были определены некоторые ключевые ценности, на которых могла бы базироваться политическая идеология. Это демократические ценности – права и свободы человека, правовое государство, многопартийность, плюрализм, гибкая социальная политика в сочетании с рыночной экономикой, патриотизм.

Закрепление статуса независимости в республике сопровождалось рядом разнообразных реформ. Постепенно назревала необходимость выработки и реализации идеологии, которая стала бы системообразующим фактором новых общественных реформ. [4, с. 171-192, 222-254]

Для решения вопросов, обозначившихся в духовно-идеологической сфере, был создан Национальный Совет по государственной политике при Президенте Республики Казахстан, основной задачей которого стала выработка концептуальных основ государственной политики. В работе Совета на общественных началах участвовали известные ученые, писатели, политики республики. Основными направлениями деятельности Совета были оценка современного состояния, тенденций развития и вероятных перспектив социально-политических процессов, формирование системы государственных ценностей, адекватных статусу независимого государства. Принятая в 1995 г. на очередном заседании Совета «Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан» стала очередной попыткой в определении идеологической основы государства.

В концепции были обоснованы принципы и подходы к историческому воспитанию молодого поколения. Одними из основополагающих были названы следующие: осторожный подход при оценке тех или иных событий, ненавязывание какой-либо точки зрения, отход от идеологических догм.

На данном этапе в казахстанском обществе существовало два подхода к определению государственной идеологии: с одной стороны, это возврат к прошлому, обращение к традициям; с другой стороны, это способность к развитию, изменению, наполнению новым историческим содержанием.

Безусловно, в условиях Казахстана, переживающего транзитный период, подобное смешение было неизбежно. Кроме того, как показывают многочисленные примеры, успешная идеологическая модернизация почти всегда выдвигает в центр категории традиции, а затем делает их содержательными. Однако в этом есть и положительные моменты, с помощью традиций можно сохранить цивилизационное наследие в качестве бесценного духовного источника для политической и идеологической рационализации, отвечающей нынешним и будущим задачам.

Третий этап (1997 г. – по настоящее время) характеризуется новым толчком в формировании идеологической основы развития Казахстана.

На данном этапе политических преобразований в Казахстане увеличивается потребность в дальнейшей демократизации политической системы, выработке системного подхода к осуществлению дальнейших политических реформ и придании им динамизма. При этом потребность начала приобретать все более оформленный системный характер.

В 1997 г. Президентом Н. Назарбаевым была озвучена Стратегия развития Казахстана до 2030 г., которая четко определила основные направления идеологического развития страны на долгосрочный период. Стратегия «Казахстан – 2030» стала концептуальным, стратегическим и программным документом государства, который послужил мощным толчком в формировании государственной идеологии Казахстана.

В Стратегии была осуществлена попытка осмысления и определения роли государства в решении экономических, социальных, политических и идеологических проблем. Особое внимание было уделено трансформации массового сознания, при этом основной упор делался на молодое поколение, учитывая их высокую степень адаптированности к новым условиям. Также в Стратегии были заложены основы национальной идеи Казахстана, которая может быть сформулирована как построение независимого, процветающего и политически стабильного государства, базирующегося на национальном единстве, социальной справедливости, экономическом благосостоянии населения.

По сути, Стратегия «Казахстан – 2030» – это документ, который четко обозначил основные направления государственной политики, пути и методы их достижения, что позволило планировать все действия власти в центре и на местах, придало им целенаправленный, системный и последовательный характер. Самое главное: Стратегия в определенной степени способствовала мобилизации и консолидации казахстанского общества.

Дальнейшие Послания Президента народу Казахстана шли в русле Стратегии «Казахстан – 2030», способствуя постепенному достижению основных приоритетов развития Казахстана.

В этом контексте программным документом, содержащим важнейшие идеологические направления развития государства на среднесрочный период, является Послание Президента 2006 г. «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира», в рамках которого представлен целостный подход к реформам экономических, политических и общественных институтов. Послание выступает источником дальнейшего формирования и конкретизации основных идеологических векторов, избранных Казахстаном еще на заре независимости.

Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран является программным, стержневым документом для проведения идеологической работы по всем основным направлениям развития государства на среднесрочный период. Фактически охватывающая все стороны жизни страны и учитывающая глобальные тренды, данная стратегия является идеальной основой для общегосударственной идеологии. Кроме того, благоприятная экономическая ситуация на современном этапе создает все необходимые условия для дальнейшего формирования государственной идеологии.

Список использованных источников

1. Сейсен Н.Б. Толерантность в Казахстане: политический аспект // Проблемы современной науки и образования. – 2016. – №3 (45). – С. 224-227.
2. Взаимодействие правового сознания с моралью и нравственностью в обществе переходного периода. – Алматы: Жет жаргы, 1995. – С. 240.
3. Концепция правовой политики Республики Казахстан с 2010 до 2020 года // Казахстанская правда. – 2009. – 27 августа.
4. Алияров Е.К., Аюпова З.К. Совершенствование правовой системы Республики Казахстан и вклад академика С.С. Сартаева в становлении правового государства. – Алматы: Экономика, 2016. – С. 264.

Н.Е. Атабаева

магистр филологии, преподаватель Женпу, город Алматы

ОТРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА «ГОСТЕПРИИМСТВО» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Аннотация: В статье рассматривается русский и казахский этнокультурный концепт «гостеприимство». Данный концепт выступает как один из значимых объектов когнитивного мышления русских и казахов, а также является репрезентацией, имеющей в данном языковом коллективе статус национально-культурного стереотипа определенной ситуации общения.

Ключевые слова: языковая картина мира, лингвокультура, гостеприимство, концепт, культура.

Аңдатпа. Мақалада «қонақжайлық» орыс және қазақ этномәдени тұжырымдамасы талқыланады. Бұл тұжырымдама «қонақжайлық» орыстар мен қазақтардың танымдық ойлауының маңызды нысандарының бірі болып табылады және сонымен қатар осы тілдік топтағы белгілі бір коммуникациялық жағдайдың ұлттық-мәдени стереотипі мәртебесіне ие өкілдік етеді.

Тірек сөздер: әлемнің тіл бейнесі, мәдениет, қонақжайлылық, тұжырымдама, мәдениет.

Summary. The article discusses the Russian and Kazakh ethnocultural concept «Hospital». This concept acts as one of the significant objects of cognitive thinking of Russians and Kazakhs, and is also a representation that has the status of a national-cultural stereotype of a certain communication situation in this language team.

Keywords: language picture of the world, ling culture, hospitality, concept, culture.

К концу XX века появилось большое количество исследований, посвященных исследованию языковой картины мира. Интерес к языковой картине мира обнаруживается в работах С.Г. Воркачева (2001), В.А. Масловой (2005), В.И. Карасика (2005), Жабоевой (2004) и т.д. Известно, что в картине мира определенного этноса отражается представление о реальной действительности и мировоззрении людей. Языковая картина мира – это совокупность представлений о мире, заключенные в значении разных единиц данного языка, которые складываются в некую единую систему взглядов или представлений.

Базовые концепты являются универсальными понятиями, в них сосредоточен весь богатый опыт народа в познании окружающего мира, национально-культурные особенности мировидения. В русской и казахской языковой картине мира объективное содержание концепта «гостеприимство» дополняется культурно-философскими значениями, наиболее ярко выражаемыми в художественных текстах народного творчества. В казахской языковой картине мира концепт «гостеприимство» выражается посредством ключевого культурно значимого слова «қонақжайлық». Концепт «гостеприимство» является фрагментом языковой картины мира и имеет высокое значение для русской и казахской культур. Данный концепт отражает национальное мировидение, менталитет того или иного этноса. В казахской культуре традиция гостеприимства с давних времен считается основополагающей.

Гостеприимство в казахской культуре «диктует поведение хозяина по отношению к гостю: ничего не жалеть для гостей, щедро угостить. Гостеприимство – умение встречать гостей и щедрость» [1, с. 445].

«Традиционная культура казахов предполагает соблюдение обрядов, ритуалов, которые необходимо исполнять, так как высшим смыслом миропонимания для казахов всегда были уважение и сострадание к ближнему, вера в добро, соблюдение традиций, обычаев, ритуалов и обрядов».

«В представлении ключевой лексемы, ассоциирующейся с гостеприимством, а именно «гость», обозначилась отличительная особенность

в отношении к данному концепту казахского языкового сознания, а именно выражение терпимости, проявление радушия, актуализированное в понятии (человек, гость от бога). В этом смысле даже мало знакомый человек будет назван гостем и радушно принят» [3, 14].

Гостеприимство естественно присущей чертой русского и казахского народов. Оно оценивается по радушию и щедрости хозяев дома. Гостя с давних времен русские кормили и поили досыта. Так как поселения располагались не близко друг от друга, поэтому гость-путник является как праздник для хозяев.

У русского гостеприимства есть глубокие корни. На праздники русские готовились к приёму гостей либо сами гостили. Чаще всего как гости приходили в дом родственники, друзья и знакомые. Хозяева, как положено по правилам гостеприимства, не сидели за столом. Радушно встречали своих гостей, приглашали за стол, угощали хмельными напитками и разнообразными блюдами. На сегодняшний день русское гостеприимство является менее пышным, более гибким и типичным. Самые важные элементы гостеприимства несомненно стоят на первом месте в системе строения традиционно-бытовой культуры народа. Русский народ по отношению к званым гостям приветлив и радушен. Русский народный фольклор воспитывает гостеприимности – подавать для дорогих гостей изобильный стол, и этим показывать им уважение и почет гостям. Они верили, что гость, который пришел в дом во время трапезы, – это добрый знак. Такой гость в почете: в народе говорили как о благом госте.

Русские заранее не готовились на случай прихода гостей, у казахов принято быть готовыми к приходу гостей. У русских хозяин должен оказывать внимание, должен угодить своим гостям: приветливо встретить гостей, накрыть изобильный стол, уметь вести душевную беседу с пришедшими гостями за столом, умело шутить, чтобы гости не скучали, устраивать застольные игры, петь хоровые пения. Хозяева дома провожают своих гостей, и выводят их за порог дома, прощаются и приглашают посетить их дом еще (говорили: приходите еще), далее гости благодарили хозяев за гостеприимство и уходили. Как мы видим, у русского народа нет специально предназначенных ритуалов для приема гостей, это говорит о том, что русские общительны и добродушны.

Русское гостеприимство не несет особо больших материальных затрат как казахское (обязательное закалывание овцы, одаривание своих гостей).

В понимании казахов, это проявление почтения, уважения, гостеприимства. Казахи издавна были готовы принять гостей и радушны к любому гостю. Об этом говорит народный фольклор, в котором один посыл: в доме гости, значит вместе с гостем приходит добро, достаток и изобилие. У казахов может быть и такая ситуация: дорогому гостю хозяин должен показать почет и расположение, в тоже время. и достаток, и возможности. Поэтому казах может отдать гостю свое накопленное, при-

обретенное и последнее. Гостеприимство у казахов – дарить подарки друг другу. По традиции у казахов, отличившихся своим гостеприимством, принято ходить в гости с подарками. Подарок – это конфеты, фрукты, платки, ткани на платье и так далее. Ценность подарка зависит от главной цели гостя. В культуре казахов обмен подарками – простой способ примирения либо дружбы. Каждый подарок несет определенное значение. Подарок может рассказать о возрасте и половой принадлежности, также о степени родства. Взаимный обмен подарками – обязательный элемент приема гостей. Гостю, пришедшему впервые, хозяин дарит одежду: калпак (головной убор), шапан (верхняя одежда), платок (чаще женщинам), у богатых может в качестве подарка выступать дорогие украшения, лошадь. Это традиция сохранилась в сельской местности: дарить лошадь, пришедшим впервые дорогим родственникам.

«Поскольку гостеприимство может представлять собой динамически развивающийся процесс, то есть смысл рассмотреть сценарий «прием гостей», как одну из основных когнитивных моделей, позволяющую лучше представить концепт «гостеприимство». Наличие определенных действий со стороны участников процесса дает нам возможность представить выбранный языковой материал в виде сценария. Этапы сценария «прием гостей» можно представить следующим образом: 1. встреча и приветствие; 2. угощение; 3. развлечение. Все звенья этой цепи по-разному выражены в исследуемых языках в силу этнических различий в культурах» [3, с. 22].

Таким образом, гостеприимство – это яркий показатель национального характера любого народа. Казахи и русские очень гостеприимные народы. Казахское гостеприимство сильно отличается от русского тем, что изобилует разными обычаями, ритуалами гостеприимства по настоящий день (рассаживать гостей по возрасту, обязательное закалывание скота для угощения гостей, пожелания и подарки для гостей, бата старших и другое). Русское гостеприимство характеризуется простотой, открытостью и без особых ритуалов.

Список использованных источников

1. Астафьева Ю.В. Идиоэтнический характер концепта «гостеприимство» в казахском, английском и французском языках / Ю.В. Астафьева, К.К. Толыбаева // Молодой ученый. – 2019. – №25 (263). – С. 445.
2. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт // Филологические науки. – 2001. – №1. – С. 64-72.
3. Жабаева С.С. Национально-культурная специфика реализации концепта «гостеприимство»: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Челябинск, 2004. – С. 10-22.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2005. – 242 с.
5. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие [Текст] / В.А. Маслова. – 2-е изд. – Мн.: ТетраСистемс, 2005. – 256 с.

Т.Н. Касаткина

Павлодарская обл., район Тереңкөл, КГУ «Песчанская СОШ №2»

kasatka-kis@mail.ru

РАЗВИТИЕ РОЛИ МУЗЕЕВ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

Аннотация. В данной статье говорится о том, что новые технологии, которые все шире внедряются в музейную деятельность, находят применение в различных сферах музейной деятельности. В статье были рассмотрены две основные области их применения – внутримузеевое (выставочное пространство) и внемузеевое пространство (представление музеев в сети Интернет), с другой – области использования цифровых технологий. Значение техники для осуществления музейно-исследовательской, коммерческой и маркетинговой сфер, выставочно-хранительской работы. В данной статье описаны некоторые цифровые технологии, такие как оцифровка музейных коллекций, которые успешно используются для предоставления открытого доступа к музейным архивам людям из разных стран и для проведения более качественных исследований.

Ключевые слова: музеи, музейная деятельность, культура, цифровые технологии, цифровизация музеев, медиа, мультимедиа, информация.

Андатпа. Бұл мақалада мұражай қызметіне кеңінен енгізіліп жатқан жаңа технологиялар мұражай қызметінің әртүрлі салаларында қолданылатыны айтылады. Мақалада оларды қолданудың екі негізгі бағыты қарастырылды – мұражайшілік (көрме кеңістігі) және мұражайдан тыс кеңістік (интернеттегі мұражайларды ұсыну), екінші жағынан-сандық технологияларды қолдану салалары. Мұражай-зерттеу, коммерциялық және маркетинг салаларын, көрме-сақтау жұмыстарын жүзеге асыру үшін техниканың маңызы. Бұл мақалада әртүрлі елдердің адамдарына музей мұрағаттарына ашық қолжетімділік беру үшін және неғұрлым сапалы зерттеулер жүргізу үшін табысты пайдаланылған музей коллекцияларын цифрландыру сияқты кейбір цифрлық технологиялар сипатталған.

Тірек сөздер: мұражайлар, мұражай қызметі, мәдениет, цифрлық технологиялар, музейлерді цифрландыру, медиа, мультимедиа, ақпарат.

Summary. This article talks about the fact that new technologies that are increasingly being introduced into museum activities are being used in various areas of museum activity. The article considered two main areas of their application – intra-museum (exhibition space) and extra-museum space (representation of museums on the Internet), on the other hand, the areas of using digital technologies. The value of technology for the implementation of museum research, commercial and marketing areas, exhibition and storage work. This article describes some of the digital technologies, such as the digitization of museum collections, which have been successfully used to provide open access to museum archives to people from different countries and to conduct better research.

Keywords: museums, museum activities, culture, digital technologies, digitalization of museums, media, multimedia, information.

Цифровизация музеев имеет большой потенциал для позитивного развития региона в различных направлениях. Однако главной задачей, которую автор считает коммуникативной, является сделать музей вновь актуальным для общения с посетителем, сделать его современным ме-

стом проведения досуга, не потерять музейную среду как место хранения уникальных экспонатов [1, с. 183].

Перед музеями стоит задача привлечь новых посетителей и удержать тех, у кого уже есть то или иное учреждение культуры. Традиционная ценность музея – доступ к уникальным культурным выставкам – сейчас теряет свою привлекательность в глазах публики, которая может найти множество предметов культуры в Интернете. Новые тенденции, осознание изменений в обществе, новые запросы посетителей и борьба с другими культурными институциями заставили музеи искать новые способы взаимодействия с посетителями, из которых наиболее перспективной была цифровизация музеев. Глобальная компьютеризация музеев, использование информационных ресурсов этих учреждений являются основными инструментами музеев как социокультурных институтов в духовном воспитании, культурном воспитании народа. Наверное, современные технологии, как нигде (по крайней мере, в сфере культуры), расширяют возможности практически всех направлений музейной деятельности – от определения оптимального температурного режима до создания виртуальных музеев [2, с. 60].

Мировая практика доказала, что сайт и сам музей не работает на аргумент представления музейной коллекции из боязни конкурировать со вспомогательными продуктами. Чем полнее страница, тем лучше она работает на продажу музея и его продукции: живое изображение и изображение на мониторе – это очень разные вещи, как разные вещи – изображение на мониторе и качественная печать. Вместо этого изображения в Интернете вызывают желание купить то же самое в более качественном виде и посмотреть больше «вживую». Важно отметить, что интернет-пользователи чаще всего молоды, то есть выбор для них – поход в музей или бар – чаще всего определяется непосредственными впечатлениями от увиденного или услышанного, а также базовой информацией. Существование музея, хотя он может быть известен, без упоминания о его местонахождении и структуре его коллекции неэффективно [3, с. 19].

До сих пор под функцией современного информационного обеспечения деятельности в сфере культуры часто понималось оснащение учреждений культуры современным оборудованием и обучение его использованию. Однако ясно, что использование новых информационных технологий свидетельствует о качественном изменении не только количественной, но и профессиональной деятельности культурных деятелей, о том, что работа с информацией выходит на другой, принципиально новый уровень.

Современный музей насыщен средствами отображения информации. Количество персональных компьютеров может превышать количество сотрудников музея, так как значительная часть оборудования предназначена для посетителей. Компьютеры используются в качестве помощников уже 20 лет [4, с. 18]:

- облегчить работу учета и хранения (музей АИС);
- объяснение того, что представлено на выставке (вид электронной этикетки и объяснение);
- презентация материала, непосредственно хранящегося в музеях (например, показ фрагментов фильмов в музее кино) и др.

Их место заняли традиционные бумажные публикации, а также музейные веб-сайты и компакт-диски.

В последние годы в музейной практике сформировался принципиально новый подход к использованию современных средств отображения информации [5, с.77].

Первый и самый простой вариант – это использование мультимедиа на художественных выставках, когда программа является неотъемлемой частью представляемого объекта. Например, в Музее этнологии в Лейдене (Нидерланды) он показал выставку политических карикатур, где рядом с карикатурами были выставлены мониторы с телеинтервью с портретами. Это значительно увеличило воздействие графических листов. Однако сегодня мы сталкиваемся со все более радикальным подходом. Типичный прием имеет место, когда экспонируются произведения современного искусства, а на соседнем мониторе автор выводит свое произведение и произносит о нем какой-то текст [6, с.43].

Наиболее интересна ситуация, когда реальный физический объект не может быть представлен на выставке, а его функции берет на себя мультимедиа. Все это можно продемонстрировать традиционными средствами (макет, рисунок и т. д.), но в этом случае современные средства отображения информации имеют тенденцию быть гораздо эффектнее, а главное, аутентичнее всего остального. Эта практика использования мультимедиа широко распространена в музеях науки и техники, а также в музеях искусства и истории.

Итак, можно сделать вывод о том, что сегодня большая часть музеев, так или иначе, работает с цифровой коммуникацией. Хотя под цифровым маркетингом обычно понимают работу с новыми медиа, по отношению к музейной сфере в него можно включить также те инструменты, которые находятся в непосредственной коммуникации с посетителем в стенах музея – цифровые панели, технология дополненной реальности, аудиогиды и другие. Цифровые инструменты несут различные функции в работе музея, от поддержания прямого контакта с посетителями до и после визита, сбора обратной связи, как это делают социальные сети, до создания потенциала для более глубокого погружения в атмосферу музейной выставки, как это позволяют сделать мультимедийные аудио- или видеоинструменты. На основе всей работы сформулированы перспективы использования цифровых технологий, а именно – возможность повышения уровня коммуникации с различными группами посетителей, диверсификация процесса посещения музея для разных музейных аудиторий, поддержание длительных отношений с посетителями, благодаря

возможности поддерживать контакт с ними до и после непосредственного визита в музей, усовершенствование сферы сбора и анализа данных, а также выход музея за пределы традиционного музейного пространства благодаря интернет-коммуникациям, усиление его глобального присутствия.

Список использованных источников

1. Кущенко А.В. Музей в системе социокультурной коммуникации // Вестн. КазНПУ им. Абая. Сер. «Ист. и соц.-полит. науки». – 2018. – № 4 (47). – С. 183–186.
2. Мурзагалиева Э.Т. Принцип доступности среды в архитектуре музеев // Вестн. Казах. голов. архитектур.-строит. акад. – 2019. – № 4 (58). – С. 60–65.
3. Мусаханова М.З. Развитие музеев Казахстана: автореф. дис.канд. ист. наук. – Алматы, 2019. – 30 с.
4. Кайназарова А.Е. Музейное дело в Казахстане: автореф. дис.канд. ист. наук. – Алматы, 2019. – 24 с.
5. Знаменский А.В. Модернизация музейной деятельности / А.В. Знаменский // Справочник руководителя учреждения культуры. – 2018. – 200 с.
6. Калинина Л.Л. и др. Информационное пространство музея / Л.Л. Калинина, И.В. Пролеткин, М.Е. Шпак. – 2018. – №12. – С. 83-88.

Ж. Нурмакова

магистрант 1 курса ОП «История»

Павлодарский педагогический университет

e-mail: nurmakova_zhadra@mail.ru

СПЕЦИФИКА РЕАЛИЗАЦИИ ПРОЕКТНОЙ РАБОТЫ В СРЕДНЕЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. Статья посвящена проблеме специфике подготовки научных проектов школьников в средней школе. В работе изучается опыт проектной деятельности в зарубежной практике.

Ключевые слова: научный проект, проектный метод, средняя школа.

Аңдатпа. Мақала орта мектепте оқушылардың ғылыми жобаларын дайындау ерекшелігіне арналған. Жұмыста шетелдік тәжірибедегі жобалау қызметінің тәжірибесі зерттеледі.

Тірек сөздер: ғылыми жоба, жобалық әдіс, орта мектеп.

Summary. The article is devoted to the problem of the specifics of the preparation of scientific projects of schoolchildren in secondary school. The paper studies the experience of project activities in foreign practice

Keywords: scientific project, project method, secondary school.

Подготовка и написание проектов в средней школе имеет свои особенности. Знание этих особенностей поможет в написании проекта и подготовке школьника к защите проекта на научных соревнованиях.

Здесь же необходимо принимать во внимание опыт практической реализации проектов в Казахстане и за рубежом.

Нами 24 февраля 2022 г. в средней школе в Майкаине Баянаульский район было проведено мероприятие в форме круглого стола для привлечения внимания школьников к проектной деятельности на тему: «Какой вклад тюркская культура внесла в развитие мировой цивилизации». Целью круглого стола было описание достижений кочевников в прикладном искусстве, объяснение особенностей памятников средневековой архитектуры, определение вклада тюркских ученых в развитие средневековой науки. Учащиеся объясняли историческое значение трудов М. Кашгари, Ю. Баласагуни, А. Яссауи для описания общества тюркской эпохи. Учащиеся живо интересовались тюркской литературой и культурой и некоторые из них изъявили желание начать писать научный проект по древнетюркской культуре.

Исходя из опыта практической деятельности темы научных проектов следует обговаривать с учащимися и при необходимости вносить корректировки в названия тем проектов по ходу работы или в начале работы. Это делается с целью побуждения интереса учащегося к теме научного проекта и его заинтересованности в практических результатах проекта. Это творческий процесс и должен сопровождаться положительным настроением, психологической поддержкой как от научного руководителя, так и родителей ученика. При таком подходе велика вероятность появления сильного интереса школьника к написанию проекта на интересную ему тему.

Необходимо направить учащегося в библиотеку либо на электронные информационные ресурсы для поиска необходимой информации исходя из специфики содержания проекта и задач, поставленных в работе. Все же отправной точкой для поиска научной информации должна служить школьная библиотека, в которой могут содержаться книги и энциклопедии для поиска общей информации по проекту. Это в дальнейшем поможет сориентировать обучающегося и дать ему пищу для размышлений. Много, конечно, зависит от специфики темы проекта, однако ученика необходимо научить работать с научной литературой. Это могут быть статьи в сборниках конференций и монографии ученых. Возможно использование других материалов в форме периодической печати – газет и журналов. Особое внимание можно уделить работе с архивными документами из местного архива, научить ученика правильно пользоваться каталогом поиска документов, правильно оформлять записанную информацию и т.д. В ряде проектов документы архивов могут стать основным источником исторической информации.

Этап поиска исторической информации имеет важное значение для сбора научной информации. Важно правильно провести анализ и систематизацию полученной информации. Здесь возможны варианты с классификацией полученной информации по проблемному принципу, либо

по хронологии или например, по историческим личностям. Возможны разные варианты. Однако важно научить проводить анализ и систематизацию исторической информации для последующего использования в научной работе.

Для систематизации знаний, можно использовать другие комплексы приемов:

- графические,
- письменные,
- компьютерные,
- игровые организаторы [1, с. 195].

Написание отдельных параграфов в главах в черновом варианте под наблюдением научного руководителя приведет к написанию чернового варианта рукописи проекта. На этом этапе необходимо провести работу с корректировкой написанного материала подготовкой чистового варианта проекта. Необходимо уделить внимание заключению в проекте, выводам, аналитической части работы. При написании введения отразить цель, задачи, гипотезу исследования, круг используемых источников и научной литературы с указанием основных источников и авторов работ. Важно остановиться на научной новизне проекта, показать ее инновационность. При необходимости возможно написание практической значимости проекта.

Практическая реализация научных проектов – сложная задача перед педагогом предметником и школьниками. Здесь необходимо обращать пристальное внимание на научные результаты проекта, которые не всегда могут быть осязаемы и практически реализуемы в конкретный продукт жизненной деятельности. Порой здесь могут помочь примеры конкретной практической деятельности уже реализованные в других школьных учреждениях в том числе за пределами Республики Казахстан.

В Российской Федерации в г. Пермь был успешно реализован коллективный научный проект под названием «Улица Сибирская», целью которого было изучение истории города и создание сайта с материалами по истории и архитектуре улицы Сибирской [2, с. 3]. Этот сайт посещаем жителями города и имеет большую значимость для познания истории и культуры города, способствует просвещению горожан. Фактически им удалось создать практический продукт в результате научного проекта, который приносит большую пользу городу и формирует его историко-культурный имидж губернского города в историческом прошлом.

Эта идея может быть аналогично реализована в г. Павлодар, который имеет много старинных улиц с уникальными архитектурными зданиями. Например, бывшая улица Ленина, переименованная в улицу Астаны, может с успехом описана в научном проекте и оформленной в виде сайта. Известно, что много материала об этой улице было накоплено в архиве Павлодарской области и в Областном историко-краеведческом музее имени Г.Н. Потанина, имеется также краеведческая литература об

этой улице. Сбор этой необходимой информации можно проводить группой школьников под научным руководством предметника историка.

Еще один научный проект был реализован школьниками гимназии в г. Пермь под наименованием «Храмы Перьми». В проекте учащиеся изучали историю храмов города и в результате работы создали образовательный сайт. В ходе работы школьниками были собраны уникальные архивные материалы, организованы встречи и интервью со священнослужителями, работали в библиотеках города. Для реализации проекта потребовалось освоение программного обеспечения, не изучаемого по школьной программе по информатике [2, с. 3-4]. Здесь учениками была проделана большая работа. Результаты этой работы были многоплановыми: были получены новые знания по краеведению, религиоведению, православному христианству; закреплены новые навыки работы с компьютерными программами, тем самым улучшена компьютерная грамотность.

Полагаем, что в Павлодаре также можно реализовать проект, направленный на изучение мечетей, храмов и церквей. Архивистами области была проделана большая работа по сбору документов и опубликованию их в архивных сборниках документов по истории ислама и православия в г. Павлодар. Эти документы можно было изучить и написать историю ислама и православия в городе. Можно было взять интервью у священнослужителей и опубликовать в форме статей в сборниках конференций, видеороликов на созданном образовательном сайте. Такая работа требует много времени и усилий, возможно потребуются не один год работы целого коллектива учащихся. В результате будет создан сайт, который будет способствовать укреплению имиджа культурной столицы Прииртышья. Туристы и жители города смогут узнать много нового о родном городе, значит проект будет иметь большой социальный эффект.

В Гуманитарно-лингвистической гимназии г. Томск в Российской Федерации был создан «Литературный клуб «FOF» с целью вовлечения в научный поиск, стимулирования участия в научной деятельности, развития познавательного интереса и творческих способностей учащихся и опубликования образцов их литературного творчества [3, с. 21]. По аналогии с этим клубом в средней школе возможно создать исторический клуб, посвященный проблемам всемирной истории или истории Казахстана, либо имеющий тематическую направленность, например, военно-патриотическое общество. Это дало бы возможность привлечь к проектно-исследовательской деятельности больше учащихся, заинтересовать руководство школы, учителей историков и краеведов. Кроме этого, можно было создать музей краеведческой направленности с изучением истории населенного пункта и его жителей.

Проектно-исследовательская деятельность в школе может сочетаться с другими видами деятельности и способствовать их успехам. Здесь важен непредубежденный подход и творческий поиск форм и методов

реализации проектной деятельности, его практикоориентированности на достижение реальных практических результатов. Допустим, результаты проекта могут стать материалом для экспозиции в школьном музее. Возможна совместная работа по созданию сайта, посвященного истории и культуре населенного пункта.

Большую работу необходимо провести по изучению основ исследовательской деятельности. Возможно проведение тренингов, курса лекций, практикума по понятиям и терминам, используемым в научной деятельности. Можно пригласить ученого вуза для проведения мероприятия, посвященного основам написания проекта и его защиты. На наш взгляд желательно создание связи школы с университетом, привлечение ученых в качестве консультантов по проектам, создание каталога тем научных проектов актуальных в казахстанской науке.

Таким образом, проектная деятельность в условиях средней школы имеет свою специфику. Педагог-предметник, «вооруженный» этим методом, зная особенности его реализации в школе и психологические возрастные особенности учащихся, может с успехом реализовать его на пользу учащимся. На наш взгляд, сегодня необходимо шире использовать этот метод в педагогической практике. Ориентация на результаты науч-

ного проектирования может дать хорошие результаты в форме развития музейного дела, краеведческого движения среди учащихся, создания тематического сайта посвященного краеведению.

Список использованных источников

1. Маслов Е.И. Приемы проектной деятельности, используемые при организации процесса систематизации знаний учащихся // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология. 2009. №2-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/priemy-proektnoy-deyatelnosti-ispolzuemye-pri-organizatsii-protsesssa-sistematizatsii-znaniy-uchaschihsya> (дата обращения: 25.03.2022).

2. Ворошилова О.Э. Из опыта организации проектно-исследовательской деятельности учащихся в гимназии // Концепт. – 2014. – Спецвыпуск №19. – 7 с.

3. Казарина Л.А. Реализация проектной и исследовательской деятельности учащихся // Вестник ТГПУ. – 2011. – №6. – С. 21-23.

Е.К. Тихонова

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

katya9927@mail.ru

ИНТЕГРАЦИЯ НАУКИ, ОБРАЗОВАНИЯ И ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ РАЗРАБОТКИ НОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ

Аннотация. После обретения независимости суверенный Казахстан приступил к активному реформированию сферы образования. Значительно расширив международное сотрудничество, Казахстан с благодарностью принял помощь Европейского Союза и стал одним из основных участников многих проектов, направленных на глобализацию образования (TEMPUS, ERASMUS MUNDUS, Erasmus+ и др.). После двадцати лет реформ Республика Казахстан добилась значительных результатов. Сохраняя фундаментальность образования, заложенную в советскую эпоху, многонациональная азиатская страна адаптировала систему образования к европейским стандартам. В статье рассматриваются аспекты поэтапного формирования «нового» образования в Республике Казахстан, освещается вопрос интеграции образования и науки в промышленности и рекомендации по качественному осуществлению интеграционного процесса в рамках высшего и послевузовского образования.

Ключевые слова: образование, наука, интеграция, образовательные программы, технологии, развитие, система образования.

Аңдатпа. Тәуелсіздік алғаннан кейін Егемен Қазақстан білім беру саласын белсенді реформалауға кірісті. Халықаралық ынтымақтастықты едәуір кеңейтеді, Қазақстан Еуропалық Одақтың көмегін ризашылықпен қабылдады және білім беруді жаһандандыруға бағытталған көптеген жобалардың (TEMPUS, ERASMUS MUNDUS, Erasmus+ және т.б.) негізгі қатысушыларының бірі болды. Жиырма жылдық реформадан кейін Қазақстан Республикасы айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді. Кеңес дәуірінде қалыптасқан білімнің негізін сақтай отырып, көпұлтты Азия елі білім беру жүйесін еуропалық стандарттарға бейімдеді. Мақалада Қазақстан Республикасында «жаңа» білім беруді кезең-кезеңмен қалыптастыру аспектілері қарастырылады, Білім мен ғылымның өнеркәсіптегі интеграциясы мәселесі және жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру шеңберінде интеграциялық процесті сапалы жүзеге асыру бойынша ұсынымдар жарияланады.

Тірек сөздер: Білім, ғылым, интеграция, білім беру бағдарламалары, технологиялар, даму, білім беру жүйесі.

Summary. After gaining independence, sovereign Kazakhstan began to actively reform the education sector. Kazakhstan has gratefully accepted the assistance of the European Union and has become one of the main participants in many projects aimed at the globalization of education (TEMPUS, ERASMUS MUNDUS, Erasmus+, etc.). After twenty years of reforms, the Republic of Kazakhstan has achieved significant results. While preserving the fundamental nature of education laid down in the Soviet era, the multinational Asian country has adapted the education system to European standards. The article examines the aspects of the gradual formation of a «new» education in the Republic of Kazakhstan, highlights the issue of integration of education and science in industry and recommendations for the qualitative implementation of the integration process within higher and postgraduate education.

Keywords: education, science, integration, educational programs, technologies, development, education system.

1. Введение

Обзор деятельности Казахстана, к сожалению, слабо представлен на арене мировых изданий. Есть только отдельные исследования по демографической ситуации в Республике Казахстан («Казахстан 1995», 1997) [1] и по охране здоровья (Мартин, 1979) [2], а также этнонациональные исследования стран бывшего Советского Союза (Брубейкер, 2011) [3]. Также есть несколько статей об образовании в России (Биттар и Феррейра, 2015 [4]; Козар, 2015 [5]; Харрис, Джонс, Адамс, Перера и Шарма, 2014 [6]), в которых упоминается Казахстан. Достаточно подробная информация о становлении Казахстана как независимого государства отражена в книге («Казахстан. Переходный период», 1997) [1]. Необходимо особо отметить работы казахстанских коллег, освещающие информацию о модернизации высшего образования в стране. Например, Маударбекова и Кашкинбаева (2014) [7] очень подробно рассмотрели вопрос о международных программах и проектах, которые реализуются в Республике Казахстан. Была подчеркнута важность и необходимость вхождения в мировую образовательную среду. Кроме того, были даны некоторые рекомендации по улучшению образовательного процесса в Казахстане. Айкенова (2014) [8] в своей работе описывает историю становления новых этапов образования в Республике Казахстан. Процессы глобализации привели к тому, что в 2010 году Казахстан стал партнером Болонского процесса, чтобы присоединиться к европейскому образовательному пространству. В результате старая система образования и образовательная политика в Казахстане претерпели новые изменения: академическая мобильность преподавателей и студентов, трехуровневое образование в университетах.

Есть статьи, посвященные дистанционному и электронному обучению (Кенжебаев и Далаева, 2014 [9], Турумбетова, 2013 [10]). Также некоторые авторы анализируют влияние религии на образование в Казахстане (Эрпай и Джандарбек, 2014) [11].

В работах Эгамбердиева (2014) [12] были изучены основные проблемы, с которыми сталкивается Казахстан при проведении масштабных образовательных реформ. Были четко сформулированы результат модернизации и прогноз, а также отмечены слабые стороны нового высшего образования.

Однако в настоящее время нет сведений о том, как реализуются программы интеграции науки и образования в промышленности. Данная статья посвящена именно этому аспекту.

2. Предпосылки

Необходимость тесного сотрудничества между образованием, наукой и промышленностью определяется важностью экономического развития, основанного на знаниях. Это особенно актуально для современного мира, где оборудование и технологии обновляются каждый день.

На сегодняшний день Глава государства очень чётко определяет образовательную стратегию страны, в которой требуется тесное партнерство трёх составляющих экономического роста (образования, науки и промышленности) [13].

В настоящее время в Республике Казахстан инновационному развитию уделяется большое внимание, и в условиях текущей глобальной экономической ситуации в первую очередь выявляются факторы, сдерживающие ускорение инновационных и технологических прорывов. Необходимым условием реализации такой политики является эффективное использование интеллектуальной собственности, особенно научных открытий и изобретений, для повышения конкурентоспособности и эффективного экономического развития. Ведущая роль в этом процессе принадлежит системе образования, которая должна отвечать требованиям рынка и производства.

На данный момент, в условиях глобальной экономической нестабильности, возникла необходимость использования потенциала производственного сектора с целью определения интенсивного роста производственного сектора за счёт образования и науки. Реализация такого процесса является непростой задачей для университетов, поскольку учебное заведение может использовать производственный сектор только при наличии необходимых компетенций, которыми должен обладать выпускник высшей школы для выполнения высокотехнологичных и наукоёмких производственных задач. Построение инновационной образовательной системы является главной задачей формирования человеческого капитала. Такая система должна обеспечить поколение квалифицированных специалистов, которые очень восприимчивы к инновациям, готовы создавать и внедрять инновационные проекты, внедрять новые идеи в технологические процессы и легко проводить апробацию новых разработок.

3. Разработка образовательных программ

Говоря о создании прочного партнерства науки, образования и промышленности, необходимо, прежде всего, рассмотреть процесс разработки образовательных программ. Казахский национальный университет имени Аль-Фараби как флагман Республики Казахстан уже начал процесс модернизации образовательных программ в рамках интеграции университетов и научно-исследовательских институтов. С 2014 года в КазНУ внедряются новые образовательные программы в учебный процесс для магистрантов и аспирантов. Эти программы содержат специально разработанные дисциплины, для преподавания которых привлекаются исследователи и ученые из научно-исследовательских институтов. Нынешние программы были успешно реализованы и приносят свои плоды. Магистранты и аспиранты знакомятся с последними исследованиями и разработками на месте и получают знания непосредственно от авторов. Можно сказать, что процесс интеграции науки и образования успешно

запущен. Она должна продолжить эту тенденцию и развивать образовательные программы, которые объединяли бы науку, промышленность и образование.

Необходимо продолжить процесс установления тесного партнерства науки, образования и промышленности путем изменения образовательных программ для всех уровней образования. Предлагается изменить цели и задачи производственной практики для студентов бакалавриата, магистратуры и докторантуры без нарушения целостности и фундаментальной направленности образовательных программ. Например, формулирование темы итоговых бакалаврских и магистерских диссертаций для 50% студентов должно осуществляться с участием представителей производственного сектора. Мировой опыт показывает, что на производстве действительно требуется только один специалист из 10 студентов, успешно прошедших производственную практику. В Казахстане по-прежнему ощущается нехватка квалифицированных кадров, но работодатель не готов обеспечить работой всех студентов, проходящих практику. Этой проблеме следует уделять особое внимание при разработке образовательных программ. Необходимо предоставить студенту фундаментальные знания, которые дадут студенту возможность трудоустройства в различных сферах производства.

Часто высказывается мнение о том, что необходимо привлекать специалистов с производства к преподаванию в университетах. Однако этого нельзя будет сделать никогда, потому что этот «учитель», как технолог, не сможет дать фундаментальных знаний, на которых основываются навыки работы с технологическими задачами. Несомненно, этот специалист может дать очень ценные знания о процессе производства чего-либо или технологии процесса. Но в эпоху, когда каждый день меняются технологии, обновляется информация, технические ресурсы и программное обеспечение, а также может измениться общее направление экономики, только фундаментальные знания могут иметь высокую ценность. Именно фундаментальные знания позволят выпускнику в случае потери актуальности одного вида производства стать специалистом в другой отрасли. Конечно, университет должен готовить специалистов, ориентируясь на потребности рынка Республики Казахстан. Однако это не означает, что образование и наука должны быть сосредоточены только на задачах, востребованных в Казахстане. В условиях глобализации должны быть определены ориентиры мировой экономики, акцент должен быть сделан на наукоемких отраслях и IT-секторе, а развитие экономики должно идти в унисон с передовыми технологиями, и всё это должно делаться без придания значения возможностям только одного государства. Следует также обратить особое внимание на то, что студент должен быть в состоянии не только разработать что-то новое и полезное для мировой экономики, но также должен быть в состоянии заявить об авторских правах и получить официальный (защитный) документ (сер-

тификат/свидетельство). В этом случае наша страна начнет получать большее признание за рубежом.

В то же время университету практически невозможно напрямую работать с производственным сектором, так как ученому довольно сложно определить круг производственных проблем, которые необходимо немедленно решить. Имеющийся опыт научно-исследовательских институтов и исследовательских центров по определению класса актуальных для экономики страны тенденций развития может помочь привлечь сотрудников университета к реализации задач производственного сектора.

Научно-исследовательские институты всегда поддерживают тесные отношения с промышленностью, а учебные заведения готовы сотрудничать с научно-исследовательскими институтами. Работа университета через научно-исследовательские институты с промышленными предприятиями и крупными холдингами поможет организовать деятельность по разработке стратегических планов развития производства, подготовить высокоспециализированные кадры на национальном уровне, увеличить масштабы прикладных исследований и направлять развитие экономики республики.

Рисунок 1. Связь науки, образования и промышленности

Этот процесс проиллюстрирован (рис. 1), который показывает, что университет не обязан напрямую выполнять работу с производственной организацией, поскольку эту функцию должны выполнять научно-исследовательские центры. По словам Главы государства, необходимо создавать независимые центры тестирования квалификации, чтобы мы выпускали специалистов, востребованных на производстве. Целью этих центров будет определение круга проблем, решение которых требует научной поддержки и привлечения сотрудников и студентов университета к работе над такими проектами. Это соединение, во-первых, сохранит

важную фундаментальную составляющую образования, а во-вторых, может создать благоприятную среду для интеграции науки и образования в промышленности [13].

4. Информационно-коммуникационные технологии

Давайте проиллюстрируем актуальность разработки таких программ на примере применения образовательной технологии в области информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Развитие информационно-коммуникационных технологий является одним из важнейших факторов повышения конкурентоспособности казахстанской экономики.

Современные информационно-коммуникационные технологии полностью изменили привычный уклад жизни всего человечества. Появились новые рынки и бизнес-модели для поддержки ввода, хранения, обработки, анализа и представления информации, и этот процесс продолжает развиваться и расширяться быстрыми темпами. Традиционная экономика, основанная на промышленности, в настоящее время трансформируется в экономику, основанную на знаниях. Информационные технологии стали рассматриваться как средство улучшения социально-экономических условий и как инструменты для достижения глобальных целей.

Присущая данному сектору скорость развития является проблемным моментом для развития других секторов, основанных на ИКТ. Сегодня в Казахстане на государственном уровне проводится большая научно-практическая работа по внедрению и развитию ИКТ идет полным ходом. Такие преобразования затрагивают все отрасли экономики, включая образование. Для разработки и внедрения ИКТ возникает потребность в высококвалифицированном персонале. В настоящее время это одна из главных проблем, которую необходимо решить. Сектор информационных ресурсов очень динамично развивается и требует постоянного совершенствования профессиональных навыков. Поэтому важно постоянно обеспечивать повышение квалификации персонала и подготовку специалистов по востребованным профессиям в высших и средних специальных учебных заведениях.

Создание благоприятных условий для научно-исследовательской деятельности и внедрение мер и инструментов для коммерциализации инновационных идей в области ИКТ является важным шагом в достижении результатов развития сектора ИКТ. Все это свидетельствует о том, что пришло время для подготовки кадров нового формата: профессионалов, способных создавать новые технологии, основанные на фундаментальных знаниях, продвигать новые идеи, развивая тем самым IT-сектор нашей страны. Подготовка специалистов такого профиля возможна только на основе магистерских образовательных программ, ориентированных на получение как фундаментальных знаний, так и знаний о самых передовых ИКТ, использовании высокопроизводительных систем, нано-

технологиях, новых материалах, передовом программном обеспечении, новейших технологиях программирования и многом другом.

Несмотря на значительный масштаб принятых в последние годы мер по поддержке сектора ИКТ и реализации конкретных проектов и программ индустриального развития Республики Казахстан, основными проблемами для подготовки специалистов в области ИКТ остаются следующие проблемы:

- 1) отсутствие стимулов у молодежи к разработке и внедрению новых технологий;
- 2) зависимость казахстанского рынка ИКТ от зарубежного;
- 3) низкая осведомленность учащихся средних и высших учебных заведений Республики Казахстан о возможностях разработок в области ИКТ;
- 4) низкий уровень восприимчивости казахстанского бизнеса к технологическим инновациям;
- 5) отсутствие стимулов для передачи передовых технологий;
- 6) неэффективность механизмов решения и поиска приоритетных технологических проблем предприятий и бизнеса;
- 7) отсутствие тесной связи между образованием и бизнесом;
- 8) отсутствие технологических и управленческих компетенций;
- 9) неразвитость инновационных технологий в системе образования;
- 10) несовершенство системы контроля за реализацией инновационных проектов.

5. Заключение

Потенциал изменения отношения науки и экономики с помощью научного образования, несомненно, велик. Предположение, что большее или лучшее научное образование автоматически приведет к позитивному отношению, доверию к науке и поддержке научных начинаний не всегда оправдано. Образование должно помогать людям анализировать факты ситуации и принимать решения на основе наилучшей имеющейся информации. Было бы неразумно использовать возможности учебной программы и обучения для изменения отношения учащихся к науке, не помогая им усомниться в роли науки и техники в нашем обществе.

Связь между наукой и обществом обязательно приведет к изменению всех сторон общества, науки и научного образования. При пересмотре этой связи научное образование как социальный институт обязан удовлетворять потребности как нашего общества, так и наших студентов.

Статья подготовлена в рамках Международной научно-практической конференции «Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А.Х. Маргулана». Секция 3: Интеграция науки, образования и общества.

Список использованных источников

1. Казахстан. Переход государства. (1997). Всемирный банк: Страновое исследование. ISBN: 0821339028
2. Мартин Дж. (1979). Внедрение первичной медико-санитарной помощи. Обзор международного развития, 21(2), 23-28.
3. Брубейкер Р. (2011). Пересмотр национализирующих государств: проекты и процессы национализации в постсоветских государствах. Этнические И Расовые Исследования, 34 (11), 1785-1814.
4. Биттар М., и Феррейра-младший, А. (2015). Педагогическая активность и принципы работы школы на заре советского образования. 20(61), 433-456.
5. Козар О. (2015). Дискурсивные практики частных сайтов онлайн-репетиторства в России. Дискурсивные Исследования В Культурной Политике Образование, 36(3), 354-368.
6. Харрис А., Джонс М.С., Адамс Д., Перера К.Дж. и Шарма С. (2014). Высокоэффективные системы образования в Азии: искусство лидерства встречается с наукой внедрения. Исследователь образования в Азиатско-Тихоокеанском регионе, 23(4), 861-869.
7. Маударбекова Б. и Кашкинбаева З. (2014). Интернационализация высшего образования в Казахстане. Социальные и поведенческие науки, 116, 4092-4097.
8. Айкенова Д. (2014). Факторы воздействия образовательной политики в Казахстане: SWOT-анализ. Социальные и поведенческие науки, 152, 414-416.
9. Кенжебаев Г. и Далаева Т. (2014). Электронное обучение в системе педагогического образования Казахстана. ERPA International Конгресс по образованию, 6-8 июня 2014 года, Стамбул, Турция.
10. Турумбетова Л. (2014). Изменения в системе высшего профессионального образования в многонациональном Казахстане в связи с глобализацией. Социальные и поведенческие науки, 116, 4889-4893.
11. Эрпай И., и Джандарбек З. (2014). Проблема преподавания религиоведения в независимом Казахстане. Социальные и Поведенческие Науки, 141, 352-356.
12. Эгамбердиев М. и Козякова Ф. (2014). Интеграция высшего образования в национальные инновационные системы Республики Казахстан. Социальные и поведенческие науки, 131, 224-228.
13. Назарбаев Н. (2013). Послание Президента Республики Казахстан, Лидера Нации Н. Назарбаева «Стратегия Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. https://www.akorda.kz/en/page/page_address-by-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-leader-of-the-nation-n-nazarbayev-strategy-kazakhstan-2050.
14. Казахстан, 1995 год: результаты демографического и медицинского обследования. (1997). Исследования в области планирования семьи, 28 (3), 256-260.

Б.З. Адильханова

Павлодарский государственный университет, г. Павлодар

kachir_22@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ МАТЕРИАЛОВ ЖИВОПИСИ И ИСКУССТВА НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ И КУЛЬТУРОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация. Статья посвящена исследованию эффективности применения репродукций и произведений искусства на уроках русского языка и литературы. Использование языковых упражнений на основе материалов из области изобразительного искусства и живописи способствует развитию речевой деятельности учащихся. В статье указана роль внелингвистического материала при формировании культуроведческой компетенции.

Ключевые слова: коммуникация, культуроведческая, компетенция, внелингвистический материал.

Андатпа. Мақала орыс тілі мен әдебиеті сабақтарында репродукциялар мен өнер туындыларын қолданудың тиімділігін зерттеуге арналған. Бейнелеу өнері және кескіндеме саласындағы материалдарға негізделген тілдік жаттығуларды қолдану оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуға ықпал етеді. Мақалада мәдени құзіреттілікті қалыптастырудағы тілдік емес материалдың рөлі көрсетілген.

Тірек сөздер: коммуникация, мәдениеттану, құзіреттілік, тілдік емес материал.

Summary. The article is devoted to the study of the effectiveness of reproductions and works of art in Russian language and literature lessons. The use of language exercises based on materials from the field of fine arts and painting contributes to the development of students' speech activity. The article indicates the role of extra-linguistic material in the formation of cultural competence.

Keywords: communication, cultural studies, competence, extra-linguistic material.

Наиболее полно соединению задач развития речи и знакомства с культурой народа отвечает использование произведений живописи на уроках русского языка и литературы.

Картины, воздействуя на органы чувств, дают возможность воспринимать действительность более глубоко, способствуют развитию эмоциональной сферы человека, его мышления и на этой основе формированию мыслительных и речевых процессов. Работа по картине погружает учащихся в изображаемый художником мир, позволяет реализовать положение о соотношении языка и культуры, коммуникативности и культуроведения.

Обучение видам речевой деятельности (говорению и письму) с использованием знаний из области изобразительного искусства и живописи осуществляется успешнее при помощи языковых упражнений:

– найдите в Словаре русского языка и запишите толкования слов акварель, натюрморт, мольберт, палитра, маринист [1, с. 39];

– прочитайте. Скажите, вам знакомы эти имена? Что вы о них знаете?

«История казахского народа, его быт, а также красота природы Казахстана были основными темами работ А. Кастеева. Он запечатлел уникальные, а иногда и забытые традиции сельчан, создал портреты таких исторических личностей, как Абай, Амангелды Иманов, Кенесары Касымов, Шокан Уалиханов, Биржан-сал» [1, с. 41];

– рассмотрите картину, на которой изображена богиня Флора (художник Э. де Морган). Подготовьте ее словесное описание [2, с. 66];

– сравните зимние пейзажи С. Егорнова, К. Юона и И. Шишкина. Какой из них наиболее точно соответствует содержанию стихотворения Ф.И. Тютчева? Обоснуйте свой ответ [2, с. 158].

Сочинения по картине – один из самых распространенных видов сочинений. Картина позволяет учащимся организовывать наблюдение, опираясь на личный жизненный опыт, следовательно, сочинение по картине может рассматриваться как сочинение по личным наблюдениям и впечатлениям, но не только от виденного, а и от слышанного, и от прочитанного. Сочинение по картине может быть поэтому, с одной стороны, сочинением-описанием картины (на основе увиденного), с другой стороны, сочинением по поводу картины (на основе увиденного, услышанного или прочитанного).

Используя картину на уроках развития речи, преподаватель должен, прежде всего, научить учащихся «читать» ее. «Прочесть» картину, значит понять творческий замысел художника, чутко воспринять язык живописи как искусства «зримых образов», «говорящих» красок, света и тени и, поняв все это, раскрыть содержание и идейный смысл картины.

В 5 классе на уроках русского языка и литературы учащиеся получают представление об описании, и знакомство с пейзажной живописью становится для них наиболее необходимым. Это было учтено авторами-составителями учебного пособия по русскому языку:

Упр. 36. Рассмотрите картину И.И. Левитана «Золотая осень», попробуйте как бы оказаться внутри нее, почувствовать настроение автора, его раздумья [3, с. 21].

Упр. 261. Послушайте легенду. Сформулируйте ее основную мысль. Подумайте, какая тема объединяет эту легенду и картину К.Н. Широкова «Друзья».

«Однажды, давным-давно, встретились в огромном мире две одинокие души – Человек и Собака. Собака бродила по лесу, внезапно в глаза ей ударил свет. Подойдя поближе и осторожно выглянув из-за дерева, Собака увидела костер, а возле него Человека. Собака замерзла, ей очень хотелось подойти к теплоте пламени, но она не решалась...

А Человеку очень хотелось есть, надо было идти в лес на охоту, но было уже совсем темно, и он не решался...

В этот миг на опушке показалась Собака, в зубах у нее была дичь. Собака медленно подошла и положила добычу к ногам Человека» [3, с. 121].

Прежде чем приступить к сообщению (рассказу) о картине или чтению искусствоведческого текста, учитель предлагает учащимся задания, которые они должны выполнить после прослушивания текста и рассматривания репродукции картины. Например:

– Прослушайте текст (рассказ о картине). Воспроизведите предложения, в которых рассказывается содержание картины.

– Прослушайте текст. Воспроизведите ту часть, где описывается изображенное на переднем (заднем) плане картины.

– Прослушайте текст. Подробно воспроизведите ту его часть, где описывается герой (главный предмет) картины.

В процессе обучения говорению (производству речи) с использованием картины целесообразны в первую очередь коммуникативные упражнения, направленные на совершенствование связной речи.

На начальном этапе, как показывает опыт, ведущее место занимают вопросно-ответные упражнения, способствующие развитию диалогической речи, в ходе выполнения которых учащиеся отвечают на вопросы, руководствуясь содержанием картины и сообщением учителя. Цель вопросно-ответных упражнений – помочь учащимся в первичном восприятии картины составить о ней целостное впечатление, понять тему и основной замысел художника. Картина, ограниченная рамками определенной темы, задуманной художником, своим конкретным содержанием помогает учащимся, с одной стороны, понять со слуха вопрос учителя, с другой – правильно ответить на него. Следовательно, эти упражнения способствуют развитию диалогической речи обучаемых.

Для развития монологической речи можно использовать упражнения, в ходе выполнения которых учащиеся описывают главного героя картины, его внешний облик, выражают свое отношение к герою, к картине, составляют описание картины по данному плану и т.д.

В более старших классах вопросно-ответные упражнения на говорение носят творческий, интеграционный характер, они объединяют в вопросе частное и общее, содержание и форму. А также ставятся проблемные вопросы, требующие обоснования собственного понимания картины. Целесообразны также упражнения на развитие воображения, в том числе ситуативного характера (по жанровой картине).

С целью совершенствования навыков говорения целесообразно организовать беседу по картине, в ходе которой проводится словарно-стилистическая работа: учитель организует учащихся на поиск наиболее подходящих слов, точно и ярко передающих изображенное на картине, предлагает подобрать необходимые синонимы, антонимы, эпитеты, сравнения. Беседа строится таким образом, что учащиеся не только отвечают на конкретные вопросы учителя, но и включают в свои ответы

элементы описания, повествования и рассуждения: описывают время и место действия персонажей, внешний облик героев, их поступки, домысливают события, предшествовавшие изображенному моменту, или воображают дальнейшее развитие событий, обосновывают логичность выбора художником изобразительных средств для передачи на полотне своих идей, чувств, отношений.

Вопросы для первичного восприятия картины:

Что вы видите на картине?

Что изображено в центре картины?

Что вы видите на заднем плане?

На каком фоне изображены предметы? и т.д.

Для формирования монологической речи целесообразны следующие задания:

Рассмотрите внимательно картину, обратите внимание на...

Составьте предложения на тему этой картины.

Составьте описание картины по плану, записанному на доске.

Составьте описание картины по опорным словам, записанным на доске (можно попросить определить их самостоятельно) и т.д.

На следующем этапе вопросно-ответные упражнения на говорение носят более творческий характер, интеграционный, они объединяют в вопросы частное и общее, содержание и форму, ставятся вопросы, требующие обоснования собственного понимания картины, например:

Почему художник захотел изобразить именно эти предметы? (это время года, этот пейзаж...)

Почему художник использовал контрастные цвета в изображении?

Как художник относится к своим героям? Докажите свое мнение.

К какому жанру живописи вы отнесете эту картину? Почему?

Эти упражнения готовят уч-ся к составлению рассказа или сценария (ролевой игры) по картине.

Обязательно нужно поощрять поиск наиболее подходящих слов, подбор синонимов, антонимов, сравнений, эпитетов.

В работе по репродукции значительное место занимает чтение искусствоведческих текстов, которые рассматриваются как средство, помогающее учащимся понять тему и изобразительные средства картины, создать собственное высказывание на основе картины и текста.

Применение репродукций на уроках русского языка и литературы, кроме коммуникативной, формирует и культуроведческую компетенцию.

Репродукции с полотен известных художников обогащают знания детей об окружающей действительности, помогают развитию у них мышления, воображения, эстетического вкуса. Дети не только видят, что изображено на полотне, но и стараются понять, что испытывает автор, создавая картину, почувствовать настроение, которое передает художник.

Предметы, изображенные на картине, предстают перед детьми в иных отношениях, чем в окружающей действительности (другая величина, другие масштабные сопоставления, иное отношение между главным и второстепенным, расположение на плоскости). В результате знакомства с живописью дети учатся сопоставлять изображенное на картине с тем, что они наблюдали в действительности, а это, в свою очередь, способствует развитию логического мышления.

Работа по картине помогает соотносить коммуникативное умение с видами речевой деятельности. При обучении говорению выполняются коммуникативные упражнения, направленные на отработку умений, необходимых для полного понимания на слух связной речи. В данном случае имеется в виду понимание текста сообщения (вступительного слова, рассказа) учителя о картине. В зависимости от уровня подготовки учащихся и жанра картины сообщение учителя варьируется.

Таким образом, использование картины создает на уроке атмосферу поиска, эмоциональной приподнятости, рождающей потребность в общении и, следовательно, способствует взаимосвязанному обучению всем видам речевой деятельности: говорению, слушанию, чтению, письму.

Достаточно простая в методическом плане работа по картине готовит учащихся к публичным выступлениям в социально-культурной сфере, к общению в области искусства. Использование живописи на уроках литературы основывается на глубинном взаимовлиянии литературы и живописи и служит убедительной иллюстрацией органических связей литературы и изобразительного искусства как учебных предметов средней школы.

Понимание замысла живописца, проникновение в мир эмоций художника всегда обогащают учащихся, делают их представления о мире и искусстве глубже, богаче, значительнее. Анализ произведений живописи на уроках литературы и на внеклассных занятиях, благодаря зримому образу, делают более доступным для учащихся постижение писательской мысли, его эстетического идеала, способствуют углублённому пониманию специфики искусства слова и изобразительного искусства. Эффективным средством сопоставительного анализа является и сопутствующий ему искусствоведческий комментарий произведений живописи, который, соединяясь с литературоведческой трактовкой художественного произведения, конкретизирует историко-литературные и теоретико-литературные знания школьников и ведёт их к глубокому знанию изучаемого произведения.

Список использованных источников

1. Жанпейс У.А. Русский язык и литература: Учебник для 5 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения. Часть 1 / У.А. Жанпейс, Н.А. Озекбаева. – Алматы: Атамұра, 2017. – 160 с.
2. Жанпейс У.А. Русский язык и литература: Учебник для 6 класса общеобразовательной школы с нерусским языком обучения. В двух частях. Часть 1 / У.А. Жан-

пейс, А.Т. Есетова, Н.А. Озекбаева, А.А. Ерболатова. – Алматы: Атамұра, 2018. – 192 с.

3. Жанпейс У.А. Русский язык и литература: Учебник для 5 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения. Часть 2 / У.А. Жанпейс, Н.А. Озекбаева. – Алматы: Атамұра, 2017. – 144 с.

А.А. Кинаятова

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

aesiya.kin@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ НЕОЛОГИЗМОВ В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЫ ОБРАЗОВАНИЯ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ В 6–7 КЛАССАХ

Аннотация. В данной статье представлен анализ изучения неологизмов в учебниках по русскому языку обновленного содержания образования для 6–7 классов. Семантические процессы в русском языке протекают быстро и плодотворно, это говорит о жизненной силе языка. Овладение неологизмами по сей день остается как один из самых трудных и актуальных разделов лексической системы. Работа по изучению неологизмов на уроках русского языка направлена на формирование и развитие речи, пополнение словарного состава учащихся.

Ключевые слова: неологизмы, речь, заимствованные слова, словообразование, сложные слова.

Аңдатпа. Бұл мақалада 6–7 сыныптарға арналған Жаңартылған білім беру мазмұнын орыс тілі оқулықтарындағы неологизмдерді зерттеуге талдау келтірілген. Орыс тіліндегі семантикалық процестер тез және нәтижелі жүреді, бұл тілдің өміршеңдігін көрсетеді. Неологизмдерді игеру лексикалық жүйенің ең қиын және өзекті бөлімдерінің бірі болып қала береді. Орыс тілі сабақтарында неологизмдерді зерттеу жұмысы сөйлеуді қалыптастыруға және дамытуға, оқушылардың сөздік құрамын толықтыруға бағытталған.

Тірек сөздер: неологизмдер, сөйлеу, қарызға алынған сөздер, сөзжасам, күрделі сөздер.

Summary. This article presents an analysis of the study of neologisms in textbooks on the Russian language of the updated content of education for grades 6–7. Semantic processes in the Russian language proceed quickly and fruitfully, this indicates the vitality of the language. Mastering neologisms to this day remains as one of the most difficult and relevant sections of the lexical system. The work on the study of neologisms in Russian language lessons is aimed at the formation and development of speech, replenishment of the vocabulary of students.

Keywords: neologisms, speech, borrowed words, word formation, compound words.

Язык, который мы используем, в его сегодняшнем виде не мог бы существовать без неологизмов, так как они придают динамичность. Лексика не стоит на месте и всегда изменяется, словари пополняются новыми словами, устаревшие слова практически не используются в речи. Новые слова, которые часто используют в речи, с течением неопределённо-

го времени входят в словари, которые показывают все актуальные единицы языка. Изменение лексики русского языка будет происходить и далее. Словарный состав русского языка постоянно изменяется, многие слова выходят из употребления или заменяются другими словами, но несмотря на это, русский язык находится в постоянном развитии, на это влияют основные способы пополнения словарного запаса: заимствование и словообразование.

В анализируемом учебнике обновленного содержания для 6 класса общеобразовательной школы автор представил в разделе «Язык – это окно в новый мир» тему «Заимствованные слова». Для ознакомления учащимися данной темы автор подобрал определённые упражнения, после которых учащиеся узнают о словах, которые вошли в русский язык, научатся правильно определять значения заимствованных слов, правильно произносить их, писать и употреблять в речи [1, с. 10].

Работа над освоением данной темы предполагает следующие методы и приёмы:

– приём «Верите ли вы?» (верные или неверные утверждения):

Верите ли вы, что...

- в русском языке есть слова, пришедшие из других языков;
- слова *спорт, майонез, солдат, утюг* иностранного происхождения?

Рис. 1. Верите ли вы, что...[1, с. 11].

9

Выберите неверные утверждения.

- 1) Слова *халат, лапша, сундук* заимствованы из тюркских языков.
- 2) Слово *пицца* заимствовано из французского языка.
- 3) Биография – описание чьей-либо жизни.
- 4) Часть слова *био-* означает «воздух».
- 5) Автобиография – описание своей жизни.

Рис. 2. Выберите неверные утверждения [1, с. 14].

– метод иллюстраций:

1

Рассмотрите предметы. Как они называются? Из каких языков заимствованы эти слова? Проверьте свой ответ по словарю иностранных слов.

Рис. 3. Рассмотрите предметы. Как они называются? [1, с. 11].

– лексический и словарный диктанты:

А) Спишите, вставляя вместо точек подходящие по смыслу заимствованные слова;

Б) Подчеркните непроверяемые безударные гласные в корне заимствованных слов [1, с. 12].

– подбор синонимов:

3 Подберите и запишите синонимы к заимствованным словам. С любым синонимическим рядом составьте распространённые предложения.

Образец: *орфография – правописание.*

Алфавит, гостиница, диспут, дефект, контракт, сувенир, комический, инфекция, информация, шоу, монстр.

Слова-помощники: спор, азбука, подарок, представление, смешной, сообщение, недостаток, отель, чудовище, заражение, договор.

Рис. 4. Подберите и запишите синонимы к заимствованным словам [1, с. 12].

– метод групповой работы:

2. В греческом языке часть слова *аэро-* означает «воздух», *авто-* – «сам», *био-* – «жизнь».

Работа в группах.

1	2
1. Каким заимствованным словом с корнем <i>вет-</i> называют старых участников войн? Запишите слово и поставьте ударение.	1. Подберите и запишите заимствованные слова с <i>аэро-</i> . Поставьте в них ударение.
2. Каким заимствованным словом с корнем <i>вет-</i> называют прибор для проветривания и охлаждения помещений? Запишите слово и поставьте ударение.	2. Подберите и запишите заимствованные слова с <i>авто-</i> . Поставьте в них ударение.
3. Подберите и запишите 3–5 заимствованных слов с <i>аква-</i> . Поставьте в них ударение. С любыми двумя словами составьте распространённые предложения.	3. Подберите и запишите 3–5 заимствованных слов с <i>био-</i> . Поставьте в них ударение. С любыми двумя словами составьте распространённые предложения.

Рис. 5. Работа в группах [1, с. 14].

Заимствование из других языков практически не рассматривается, в анализируемом учебнике для более подробного изучения учащимися заимствованных слов предложено использование словарей иностранных слов или этимологических словарей.

Один из самых эффективных приёмов пополнения словарного состава является словообразовательный процесс. Для подробного изучения учащимися способов словообразования имеются отдельные параграфы,

включающие появление определённых частей речи в русском языке, описаны в разделе 6 «Язык и общение». Раздел включает такие параграфы, как: «Словообразование имён существительных», «Словообразование имён прилагательных», «Словообразование глаголов», «Суффиксальный способ образования имён прилагательных», такое разделение способствует более углубленному изучению и пониманию тем [2, с. 76-92]. Автор учебника подобрал для работы на уроках русского языка такие упражнения, которые позволяют учащимся не только знать основные способы образования тех или иных частей речи, но и образовывать их, выделять их значение морфем, находить в составе слов из художественных текстов. Кроме этого, учащиеся смогут работать со словообразовательной моделью и применять алгоритмы для определения способов образования слов. Стоит отметить, что автор учебника для выполнения упражнений представил тексты, которые нужны для изучения определённых тем и в целом способствуют духовному развитию школьников, в их числе стихотворения С.А. Есенина «Поёт зима-аукает», А.С. Пушкина «Зимний вечер», К.Д. Бальмонта «Русский язык» и т.д..

В век информационных технологий широкое распространение получили составные и сложные слова, так как появление новых устройств и механизмов требует определения. В учебнике русского языка обновленного содержания для 7 класса рассматривается тема «Как образуются сложные слова» [3, с. 79]. Упражнения составлены таким образом, чтобы учащиеся понимали образование сложных слов, различали способы их образования, умели расшифровывать сложносокращенные слова, кроме этого уделяется внимание правописанию сложных слов.

Теме «Неологизмы» выделено мало времени для изучения школьниками, базовый курс школьной программы не содержит информацию о новых появившихся слов в русском языке, поэтому в качестве рекомендации можно рекомендовать следующее:

– анализ и рассмотрение неологизмов наряду с архаизмами и историзмами, так как лексика является сложной и разнообразной структурой, в которой постоянно наблюдаются изменения;

– использование мультимедийных технологий на уроках открывает новые возможности в организации учебного процесса, способствует развитию творческих способностей школьников, повышает интерес у обучающихся;

– ознакомление школьников со словарями неологизмов, частое использование на уроках, для того чтобы правильно понимать значение и толкование новых слов;

– кроме утверждённых учебников, используемых на уроках русского языка и литературы, можно использовать интересные статьи из газет, веб-сайты;

– в рамках внеурочной деятельности можно проводить работу по изучению, например, в виде проектных работ.

Список использованных источников

1. Жанпейс У., Есетова А., Озекбаева Н., Ерболатова А. Русский язык и литература. Учебник для 6 кл. для общеобразоват. шк.: в 2 частях. – Часть 1. – Алматы: Атамұра, 2018. – 192 с.
2. Жанпейс У., Есетова А., Озекбаева Н., Ерболатова А. Русский язык и литература. Учебник для 6 кл. для общеобразоват. шк.: в 2 частях. – Часть 2. – Алматы: Атамұра, 2018. – 208 с.
3. Жанпейс У., Есетова А., Озекбаева Н., Ерболатова А. Русский язык и литература. Учебник для 7 кл. общеобразоват. шк. Алматы: Атамұра, 2017. – 288 с.

А.В. Галлямова

КГУ «Орловская СОШ»Щербактинский район

angelina.gallyamova@inbox.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена роли педагога в формировании исследовательских умений в процессе учебной деятельности.

Ключевые слова: исследование, компетентность.

Аңдатпа. Мақала оқу іс-әрекеті процесінде зерттеу дағдыларын қалыптастырудағы мұғалімнің рөліне арналған.

Тірек сөздер: зерттеу, құзыреттілік.

Summary. The article is devoted to the role of the teacher in the formation of research skills in the process of educational activity.

Keywords: research, competence.

Стремительное развитие современного общества требует формирования в личности не столько типичных качеств, но и, прежде всего, творческих, позволяющих ученику стать и оставаться самим собой в изменяющемся динамично социуме.

Современные обучающиеся отличаются прагматичностью мыслей и действий, мобильностью и индивидуальностью. Это требует от педагогов применения новых подходов и методов взаимодействия с ними. Наконец, острую потребность в интенсификации отношений подрастающего поколения и взрослых испытывает современная педагогическая система.

В школах познавательная деятельность учащихся должна организовываться на основе свободного выбора детьми разновозрастных научных сообществ, студий, клубов.

В прошлом столетии педагог Ш.А. Амонашвили говорил, что объект познавательной деятельности и сама форма деятельности могут рас-

смагиваться на мотивационной основе лишь в том случае, если они будут иметь связь с переживанием чувства свободы выбора.

В своем пособии «Методика исследовательского обучения школьников» А.И. Савенков предлагает следующее определение: «Исследование – это творческий процесс поиска неизвестного, новых знаний, один из видов познавательной деятельности» .

Понятие «компетентность» рассматривается в педагогических словарях следующим образом: «Компетентность – уровень подготовленности для деятельности в определенной сфере, степень овладения знаниями, способами деятельности, необходимыми для принятия верных и эффективных решений»; «Компетентность – способность (готовность) человека к практической деятельности, к решению жизненных проблем, основанная на приобретенном обучающимся жизненным опыте, его ценностях, склонностях и способностях.

По мнению Д.А. Иванова, необходимо при формулировании данных понятий «учитывать английский перевод слов «competence» и «competent». Термин первый означает «способность, умение», термин второй переводится, как «компетентность» и означает «полноправный, правомочный, установленный, законный».

От учителя требуется особое искусство и организация проведения такого урока. Овладение этим искусством, так же, как и подготовка таких занятий уже опытным учителем, занимает достаточно много времени.

Что может помочь учителю при подготовке таких занятий? Это, во-первых, знание методики проведения учебного исследования, каждый этап которого соотносится с различными звеньями продуктивной мыслительной операции.

Эта последовательность этапов и характеризует сущность методики обучения, в основе которой лежит проблемно-исследовательский метод. Сегодня большинство преподавателей, учителей-новаторов и просто энтузиастов, а также творческие лаборатории и школы решают проблемы реализации исследовательского подхода в практике обучения.

Обозначенные условия, необходимые для формирования исследовательских умений на уроках английского языка требуют, на наш взгляд, дополнительного методического и научного обоснования. Данное условие определяет следующее: умеет ли преподаватель находить пути, оптимизирующие применение подхода в современных условиях в процессе обучения, в видах исследовательской деятельности: конференциях, учебно-воспитательных мероприятиях, проектах на английском языке, внеурочной деятельности.

Урок как исследование очень мало изучен в педагогической практике из-за сложности его планирования. Фактически конструирование урока-исследования представляет собой пример возникновения проблемной ситуации и поиска учителем её решения эффективным образом.

Учителю необходимо спроектировать такое задание, выполнение которого обеспечит возникновение познавательной потребности и раскроет неизвестное, в качестве которого в данном случае выступает планируемое обобщение.

Организационным является последний шаг. Учителю необходимо продумать распределение материала для изучения по группам, состав рабочих групп, в какой форме обучающиеся будут представлять результаты самостоятельного поиска раскрытия темы.

Когда на уроке предполагается этап применения, то необходимо также продумать содержание этапа. Это также может быть представлено как проблемная ситуация для детей.

Но её разрешение достигается использованием тех знаний, которые найдены в результате проведённого учебного исследования. Можно сказать, что создание проблемной ситуации способствует стимуляции исследовательской деятельности.

Итак, условиями создания проблемной ситуации, основными способами можно назвать:

- 1) приём ключевых слов;
- 2) приём загадки;
- 3) выполнимое/невыполнимое действие.

Подготовка научного исследования связана с развитием таких аспектов научного мышления, как:

– умение видеть проблему (формирование способности развивать собственную точку зрения, смотреть на объект исследования с разных сторон);

– умение выдвигать гипотезы (умение предвидеть события, выстраивать перспективу дальнейшего развития событий);

– умение ставить вопросы и находить на них ответы;

– поиск информации по теме;

– ориентировка в информационных источниках.

Нами проанализированы и предложены методические рекомендации, направленные на формирование исследовательских умений в процессе обучения английскому языку:

- 1) введение;
- 2) постановка проблем, решаемых в проектной работе;
- 3) общее описание существующей системы;
- 4) недостатки существующей проблемы;
- 5) этапы;
- 6) описание предполагаемого результата;
- 7) сценарии работы;
- 8) факторы успеха проекта.

Мы уже говорили, что существенную роль в формировании исследовательских умений обучающихся на уроках английского языка играют роли «учитель – ученик».

Суть всех перечисленных нами условий и стратегий в рамках формирования исследовательских умений учащихся можно сгруппировать вокруг центра, которым будет являться преподаватель, умения формирующий.

Преподавательский состав и обучающиеся находятся в тесном взаимодействии друг с другом. Именно это и отражает логику учебного процесса, основным принципом которого является индивидуальная направленность на творческое отношение к уроку всех участников.

Главными действующими лицами в таких отношениях становятся учитель и обучающийся.

Учитель должен предложить учащимся строгий план презентации своей темы:

- обращение к аудитории, представление докладчиков;
- объявление темы проекта;
- представление материала, выражающего основную цель проекта;
- презентация интересных фактов, связанных с данным проектом;
- основные выводы;
- приглашение аудитории к дискуссии по работе, ответы на вопросы.

В нашем случае в учебной ситуации эти отношения принимают следующий вид:

Таблица 2. Этапы реализации педагогического общения в процессе формирования исследовательских умений на уроке английского языка

Первый этап	
Учитель	Ученик
Формирует мотивацию ученика Задаёт вопросы Создаёт ситуацию актуализации опыта ученика Провоцирует ученика	Вспоминает все, что знает по данной теме Отвечает на провокацию Формулирует первые гипотезы Определяется в своих мотивах и целях
Второй этап	
Учитель	Ученик
Предлагает опорный текст по теме Управляет групповой динамикой Поддерживает мотивацию и цели Учит работать в группе Организует процессы чтения, обсуждения, понимания, дискуссии	Участвует в групповом взаимодействии Включается в процессы чтения, обсуждения, дискуссии Подкрепляет и делает коррекцию своих целей Учится работать в группе
Третий этап	
Учитель	Ученик
Ставит новые вопросы и задачи на будущее обсуждение Оценивает деятельность ученика Управляет подведением итогов	Задаёт вопросы для будущего обсуждения Даёт самооценку своей деятельности

Таким образом, все перечисленные способы, приёмы и методические рекомендации могут быть направлены на формирование исследовательских умений обучающихся на уроках английского языка.

Они способствуют развитию альтернативности процесса обучения, придают творческий характер познавательной деятельности обучающихся, повышают уровень самореализации, а также способствуют решению сложной задачи – формированию самосознания, то есть собственной точки зрения.

Конечная цель получения образования в любом современном образовательном учреждении – это профессионал, способный к творческому поиску, образованный человек, обладающий высоким уровнем морально-нравственных качеств.

Выводы. В первой части объяснено значение формирования исследовательских умений на современном этапе.

Во второй части освещены теоретические исследования отечественных и зарубежных авторов по формированию исследовательских умений обучающихся. Также объяснена роль педагога в формировании исследовательских умений в процессе учебной деятельности.

Список использованных источников

1. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функции оценки учения школьников. – М.: Педагогика, 1984. – 296 с.
2. Ананьев Е.М., Смуров С.В. Система менеджмента качества образовательной деятельности в соответствии с требованиями международных стандартов серии ИСО 9000 и некоторые особенности их внедрения в вузе с учетом профессионально-психологического аспекта. – М.: Образование и общество, 2004. – 167 с.
3. Андропова Р.Е. Научное исследование как условие совершенствования современной дидактики и практики обучения. Материалы научной конференции преподавателей, аспирантов и студентов. – М.: Просвещение, 2009. – С. 29.
4. Бим И.Л. Модернизация структуры и содержания школьного языкового образования (ИЯ) // Иностранные языки в школе. – 2005. – №3. – С. 23.
5. Бим И.Л. Профильное обучение иностранным языкам на старшей ступени общеобразовательной школы: проблемы и перспективы. – М.: Просвещение, 2007. – 168 с.
6. Бим И.Л. Теория и практика обучения иностранным языкам: традиции и инновации. – М.: ТЕЗАУРУС, 2013. – 17 с.
7. Бурлакова И.И. Проект «Научно-практическая конференция на английском языке» // Иностранные языки в школе. – 2009. – №1. – 16 с.
8. Воронина Т. Менеджмент качества ОДО: на пути к созданию системы. – М.: Высшее образование в России, 2005. – 336 с.
9. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – СПб: Союз, 1997. – 96 с.

В.Г. Трушина

Научный руководитель: к.ф.н., ассоциированный профессор

О.К. Андрющенко

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

vladimiratrusina949@gmail.com

СТРУКТУРНЫЕ И ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НОВОСТНЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация. Статья посвящена проблеме выявления особенностей структуры и лексического состава новостных текстов интернет-СМИ. В работе показана специфика новостных текстов, определяющая их лингвистические особенности. Дается сплошной анализ ста новостных текстов различных интернет-изданий.

Ключевые слова: СМИ, медиалингвистика, клишированность, коллокация, интернет-технологии.

Значение языка средств массовой информации в жизни общества сопоставимо со значением СМИ в целом: оно столь же велико. Неся письменную информацию об изменениях в социуме, язык СМИ постепенно меняется и сам. Начавшееся в XX веке внедрение цифровых технологий в систему массовых коммуникаций привело к формированию новых типов СМИ, новых жанров и форматов сохранения и передачи информации, новых моделей взаимоотношения СМИ с адресатом. Если вспомнить труд Д.С. Лихачева «Развитие русской литературы X–XVII веков», в котором ученый писал о системе жанров в литературе и о том, что «каждая эпоха имеет свое соотношение жанров», то можно с уверенностью заявить, что новостные интернет-тексты написаны языком новой эпохи [Лихачёв 1998: 47].

Новостные тексты, реализующие информационную функцию с помощью сообщений, являются базовыми в системе СМИ. В массиве публицистических текстов в количественном отношении они занимают ведущую позицию: «Новостные тексты составляют важнейшую часть национального культурно-идеологического контекста, являющегося результатом культурно-речевой деятельности того или иного говорящего коллектива» [Добросклонская 2008: 61]. Некоторые исследователи называют современную культуру «культурой повседневности». Это новый тип культуры, характерный для эпохи глобализации, образовательной революции и информационно-компьютерных технологий. Главное свойство этой культуры – «тяга к сегодняшней новости, будь то новая мода, новые лекарства, новости политики, новые религии, новые научные открытия» [Луков 2011: 56]. Таким образом, влияние новостных текстов СМИ на социум и индивидуума огромно.

Несмотря на то, что новостные тексты обладают устойчивой структурой и считаются самым строгим жанром СМИ, они испытывают влияние интернета как коммуникационной среды. Огромное воздействие он

оказывает на лексику как самую подвижную и гибкую часть системы современного русского языка.

Среди всех жанров массовой информации новостные тексты обладают самыми устойчивыми признаками. Главными принципами новостной журналистики являются фактологичность, оперативность и экономия языковых средств, поэтому новости считаются самым «строгим» журналистским жанром. Лингвистические свойства новостных текстов зависят от функциональных признаков новостей: событийности, оперативности, объективности. Также на язык и формат сетевых новостных текстов влияет постоянная повторяемость новостей интернет-СМИ.

Языку новостей посвящены исследования многих отечественных и зарубежных лингвистов: Л.М. Майдановой, М.Н. Володиной, В.Г. Костомарова, Г.Я. Солганика, Л.Р. Дускаевой, Н.Л. Синячкиной, О.П. Ермаковой, А.А. Негрышева, В.З. Санникова, С.И. Сметаниной, Е.И. Земской, М.Ю. Казак, В.Н. Вакурова, Н.И. Клушиной, О.В. Трофимова, Н.В. Кузнецова, Ю.В. Шемелиной, Т. Ван Дейка, А. Белла и других.

Основной чертой языка газеты является стремление к стандартизованности и одновременно к экспрессивности «как обязательное и прямолинейно-постоянное соотнесение стандартизованных и экспрессивных сегментов речевой цепи, их чередование и контрастирование, характер которого в деталях материализации зависит уже от частных особенностей моделируемой газетной действительности» [Костомаров 1971: 57]. Сочетание стандартизованности и экспрессивности сегментов речевой цепи в виртуальной действительности интернета приобретает новые акценты.

В рамках медиалингвистики новостные тексты рассматриваются как тип медиатекстов, который отличают устойчивые признаки на уровне формата, содержания и языка. Морфосинтаксические особенности глагольной синтагматики и лексических сочетаний были выявлены исследователями на материале современной британской прессы. Лексико-фразеологический анализ новостных текстов проводится с помощью категорий клишированности, коннотативности, идиоматичности. Исследователи подчеркивают высокую степень клишированности (собственно клише, узуально-клишированными и устойчивыми коллокациями) новостных текстов. «Так, общее количество словосочетаний, в той или иной мере обладающих свойством клишированности, здесь очень велико и достигает до 30–40% от общего числа синтагматических единиц» [Добросклонская 2014: 94].

Клише определяют как «речевые обороты, часто повторяемые в определённых типичных условиях речевого пользования и поэтому приобретшие свойство воспроизводимости» [Матвеева 2010: 144].

В словаре Ахмановой дано определение клише, синонимичное определению штампа: «Клише (штамп) англ. cliché, stereotyped expression, фр. cliché, нем. Klischee, feste Wendung, укр. cliché, frase estereotipada. Из-

битое, шаблонное, стереотипное выражение, механически воспроизводимое либо в типичных речевых и бытовых контекстах, либо в данном литературном направлении, диалекте и т. п. [Ахманова 2004: 197].

Следует уточнить, что клише и штампы являются стереотипными лексическими единицами, однако штампы считаются невыразительными из-за стёртости. «Штамп – стилистически окрашенное средство речи, отложившееся в коллективном сознании носителей языка как устойчивый, «готовый к употреблению» и потому наиболее «удобный» знак выражения определенного языкового содержания, имеющего экспрессивную и образную нагрузку. В основу понятия штамп, таким образом, положен функциональный признак: при условии частого и регулярного употребления клише может стать любая структурная и смысловая единица языка (речи) – слово и словосочетание, предложение и высказывание. Термины «штамп», «шаблон», «трафарет» имеют негативно-оценочное (иногда субъективное) значение и относятся к бездумному и безвкусному использованию выразительных возможностей языка. В этом состоит отличие от нейтральных понятий стандарт, стереотип, клише, имеющих информативно-необходимый характер и относящихся к целесообразному применению готовых формул в соответствии с коммуникативными требованиями той или иной речевой сферы» [Винокур 1990: 588].

Клишированные сочетания делятся на собственно клише, узуально-клишированные словосочетания, связанные с семантикой текста, и устойчивые коллокации.

«Под термином клише понимается сочетание слов (обычно двух-трех), представляющих собой готовую формулу, отвечающую коммуникативным требованиям той или иной речевой сферы» [Буторина, Мирнова 2013]. В рамках медиалингвистики собственно клише представляют собой речевые обороты, характерные для новостных текстов. В основном они содержат сведения об источнике информации, деталях обстоятельств или являются временными указателями новости, например: заявил президент, стихийное бедствие.

Узуально-клишированные словосочетания связаны с семантикой текста и тематикой новости. В новостных текстах определённой тематики используются определённые речевые обороты и готовые конструкции, например: пассажирские перевозки, повышение провозной способности, проложить маршрут.

Коллокация (от англ. collocation) определяется как «лексико-фразеологическая обусловленная сочетаемость слов в речи как реализация их полисемии» [Ахманова 2004: 199]. Устойчивыми коллокациями «признается несвободное словосочетание, не относящееся к идиомам, в котором свободный компонент не меняет своего смысла, а несвободный обладает смыслом (или оттенком смысла), отличающимся от того, который свойственен ему в свободных словосочетаниях» [Буторина, Мир-

нова 2013]. Примеры коллокаций: как сообщают компетентные источники, приносить прибыль.

За счёт структурных характеристик «коллокации имеют признаки, идентичные фразеологическим сочетаниям В.В. Виноградова. Коллокации – синтаксико-семантическое сочетание слов, в котором всегда существуют два компонента: свободный и зависимый» [Борисова 1995: 17].

Для новостных текстов интернет-изданий, которые призваны неглубоко осветить проблему или не подробно разобрать ситуацию, описанную в новостях, стереотипные выражения необходимы. Интернет-издания стремятся опубликовать новость первыми для оптимизации сайтов в поисковиках и выхода на лидирующие позиции, поэтому наличие готовых речевых формул для новостных текстов существенно облегчает работу журналистов. Если добавить к вышесказанному задачу оперативной подачи новостей и экономии языковых средств, то становится очевидно, что в новостных текстах интернет-СМИ широко используются клишированные выражения.

С помощью сплошного анализа ста новостных текстов интернет-изданий «Лента», «НТВ», «Известия», «ТАСС», «Бизнес ФМ», «РИА» выделим характерные стандартные клише из пятнадцати новостных текстов: источник отмечает, об этом заявил, по словам президента, цитирует автор, заключил лидер страны, ответил политик, инцидент произошел, по данным источника, информацию подтверждает, стало известно, сообщает издание, по словам газеты, по подсчётам сайта, эксперты выяснили, по данным ведомства, свидетельствуют данные, указывает источник, цитирует его, отмечается, приводит выдержку из статьи, приводятся слова чиновника, по итогам переговоров, согласно данным, он прокомментировал, чиновник заверил, как подчёркивает губернатор, сказал глава, ранее сообщалось, считает участник, по версии издания, об этом сообщила, как следует из публикации, к настоящему моменту, планируется, ранее сообщалось, отмечается, издание отмечает, об этом сообщает, по планам чиновников, по данным портала, по данному факту, по данным издания, сообщает издание, согласно изданию, говорится на сайте, предполагается, говорится в сообщении ведомства. Анализ показал наличие ограниченного в количественном смысле состава клишированных выражений в новостных текстах. В вышеуказанных примерах их сорок семь. В дальнейшем приведены примеры новостных текстов, в которых также использованы указанные клише, что еще раз подтверждает вывод об их высокой повторяемости и регулярной воспроизводимости. «В системе современного литературного языка, – писал академик В.В. Виноградов, – слова по большей части функционируют не как произвольно и неожиданно сталкиваемые и сцепляемые отдельные компоненты речи, а занимая устойчивые места в традиционных формулах. Большинство людей говорит и пишет с помощью готовых формул, клише» [Виноградов 1983: 121].

Специфика новостных текстов, а именно их форматные особенности, такие как оперативность, принцип новизны, релевантная структурированность, определяет лингвистические особенности новостных текстов. Оперативность в подаче материалов и сжатость текста обусловили использование готовых языковых конструкций для написания новостных текстов. Общий нейтральный невариативный лексический фон новостных текстов позволяет использовать типичные обороты и штампы. Все указанные особенности относятся и к печатным газетным новостным текстам.

С развитием интернет-технологий возросла оперативность журналистской работы, а значит, клишированность новостных текстов осталась высокой. «Клишированность на базе языка поддерживается высокоорганизованной структурой новости и устойчивыми чертами каждого интернет-издания, что говорит об их глобальной клишированности» [Добросклонская 2008: 43].

Список использованных источников

1. Шумович А.А. Новостной текст в системе публицистических жанров // Достижения вузовской науки. 2014. №13. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novostnoy-tekst-v-sisteme-publitsisticheskikh-zhanrov> (дата обращения: 03.02.2022).
2. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1977. – С. 213.
3. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 80–81.
4. Негрышев А.А. К макроструктурной типологии текстов новостных жанров // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. – 2011. – №1. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-makrostrukturnoy-tipologii-tekstov-novostnyh-zhanrov> (дата обращения: 03.02.2022).
5. Измаилян Диана Борисовна Особенности производства новостных текстов массовой информации // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2011. – №2. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-proizvodstva-novostnyh-tekstov-massovoy-informatsii> (дата обращения: 03.02.2022).
6. Волкова Я.А., Панченко Н.Н. Новостной текст: жанровое перевоплощение // Вестник ВолГУ. Серия 2: Языкознание. – 2021. – №2. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novostnoy-tekst-zhanrovoye-perevoploschenie> (дата обращения: 03.02.2022).
7. Левина Т.В. Инвариант в языкознании и теория инварианта в языке // Вестн. Казахстанско-Американского свободного ун-та. – 2005. – №2. – URL: <http://www.vestnik-kafu.info/journal/2/53> (дата обращения: 20.05.2020).

Д.Н. Нургазина

студент Павлодарского педагогического университета, г. Павлодар,

Г.С. Суюнова

научный руководитель: профессор, доктор филологических наук, г. Павлодар

СИСТЕМА РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме развития речи учащихся. Особое внимание уделяется общим задачам, условиям и требованиям к развитию речи как средству успешного обучения в школе. Повышенные требования предъявляются и к педагогической науке, возрастает ее роль в проектировании образовательных инноваций, в обеспечении непрерывности обновления образования.

Ключевые слова: речь, культура речи, развитие речи, требования к развитию речи, обновленное образование.

Аңдатпа. Мақала бүгінгі таңда оқушылардың сөйлеуін дамытудың өзекті мәселесіне арналған. Мектептегі сәтті оқытудың құралы ретінде сөйлеуді дамытудың жалпы міндеттеріне, шарттары мен талаптарына ерекше назар аударылады. Педагогикалық ғылымға жоғары талаптар қойылады, оның білім беру инновацияларын жобалаудағы, білім беруді жаңартудың үздіксіздігін қамтамасыз етудегі рөлі артады.

Тірек сөздер: сөйлеу, сөйлеу мәдениеті, сөйлеуді дамыту, сөйлеуді дамытуға қойылатын талаптар, жаңартылған білім.

Summary. The article is devoted to the current problem of the development of students' speech. Special attention is paid to the general tasks, conditions and requirements for the development of speech as a means of successful learning at school. Increased demands are also placed on pedagogical science, its role in the design of educational innovations is increasing, in ensuring the continuity of the renewal of education.

Keywords: speech, speech culture, speech development, requirements for speech development, updated education.

Современный этап исторического развития характеризуется особым динамизмом, глобальными противоречиями, радикальными изменениями во всех областях общественной жизни. Это ведет к возникновению процессов реформирования устоявшихся взглядов и мнений, в том числе, в образовании и воспитании. [1]

Главной целью и движущей силой реализуемых в республике преобразований является человек, его гармоничное развитие и благосостояние, создание условий и действенных механизмов реализации интересов личности, изменений изживших себя стереотипов мышления и социального поведения. [2]

Важнейшей задачей школы на современном этапе является формирование у учащихся потребности к овладению знаниями и способами действия с ними в соответствии с познавательными установками. Важно развить у учащихся потребность постоянно пополнять свои знания и умения, ориентироваться в стремительном потоке научной и политиче-

ской информации. Одно из решающих условий этой задачи – хорошо развить речь каждого человека общества. Развитие познавательной активности и самостоятельности подрастающего поколения в огромной степени зависит от того, насколько школьники овладеют родным языком, речевыми умениями и навыками.

В современных условиях, когда объем необходимых человеку и обществу знаний быстро возрастает, уже нельзя ограничиваться лишь освоением определенной суммы знаний: важно развить у учащихся потребность и умение постоянно пополнять свои знания и умения, ориентироваться в стремительном потоке научной и политической информации.

Развитие речи не только принцип, но и составная часть содержания курса обучения русскому языку. Языковые знания – залог культуры речи. Каждая мысль, проявляясь в речевой форме, воплощается в неё в соответствии с языковой нормой. Нормирование речи школьников является первостепенной задачей обучения русскому языку. Вместе с тем в школе есть возможность решать задачу более высокого уровня: учить детей находить для своих мыслей наиболее совершенную форму выражения, осознавать язык эстетически. Развитие речи учащихся, укрепление их речевых навыков и совершенствование умений точно, эмоционально и образно передать свои мысли, чувств, волеизъявления – одна из главных задач преподавания русского языка, которая решается на всех занятиях по русскому языку.

Основным этапом является организация усвоения новой лексики. Содержанием этого методического процесса является формирование у учащихся прочных навыков пользования словом в зависимости от потребностей обучения. В качестве основного средства выступают специально подобранные лексические упражнения. Поскольку интенсивное забывание новой лексики наблюдается в первые сутки, приступать к выполнению лексических упражнений рекомендуется сразу после введения новой лексики, желательно на первом же занятии.

На обогащение словарного запаса учащихся программа не отводит специального времени. Но в силу того, что все в языке связано со словом или проявляется в слове, решение этой задачи совмещается с изучением всех разделов науки о языке, с обучением правописанию и с развитием связной речи учащихся.

Обогащение речи учащихся предполагает осознание ими оттенков лексических и грамматических значений слов, словоформ, конструкций, а также их стилистических особенностей, сферы употребления. Это осмысление является той основной, на которой строится обучения выбору оптимального для определенной речевой ситуации языкового средства.

Реализуя задачи обогащения речи школьников, учитель русского языка формирует у обучаемых оценочное отношение к отбору языковых средств в зависимости от комплекса таких факторов, как задача, адресат,

время, место высказывания. Иными словами, учитель закладывает основы для развития коммуникативно-целесообразной связной речи.

Обогащение запаса слов у учащихся является одной из основных задач преподавания русского языка в 5–9 классах наряду с работой по грамматике, орфографии, пунктуации и развитию устной и письменной речи. [3, с. 47-54]

Обогащение словарного запаса учащихся – важнейшая задача школьного курса русского языка. Необходимость в специальной работе по обогащению словарного запаса учащихся определяется, во-первых, исключительно важной ролью слова в языке (являясь центральной единицей языка, оно несет разнообразную семантическую информацию – понятийную, эмотивную, функционально-стилистическую и грамматическую: заполняя определенные позиции в коммуникативных единицах – предложениях, слово обеспечивает акты речевого общения людей), во-вторых, потребностью в постоянном пополнении запаса слов (чем большим количеством слов владеет человек, тем точнее реализуется коммуникация между людьми как в устной, так и в письменной форме). [4, с. 232]

Важность этой проблемы определяется тем, что речи школьников свойственна относительная словарная бедность. Учащиеся не владеют многими словами, служащими как для называния предметов, явлений действительности, так и для выражения отношения к высказываемой мысли.

Большое значение расширению словарного запаса в процессе обучения русскому языку придается потому, что с этим связано овладение словом, роль которого в познании объективной действительности огромна. Вместе со словом приходят знания о мире, развивается мышление, обеспечивается общение с членами коллектива, говорящего на данном языке.

Развитие речи учащихся – это и область методики преподавания русского языка, и одно из направлений в работе по развитию речи детей, и важнейшая задача школьного курса русского языка.

Задача учителя заключается в том, чтобы включение элементов словарной работы в урок не снижало эффективность изучения программного материала и по возможности способствовало усвоению этого материала.

Изучение лингвистических понятий в школе в силу абстрактности языковых явлений может осуществляться на любом лексическом материале. Это положение предоставляет учителю большие возможности для проведения словарно-семантической работы. При этом необходимо руководствоваться следующим положением: отобранные слова группируются по микротемам и распределяются по урокам в соответствии со спецификой изучаемого материала. Слова используются как дидактический материал для всех видов работ, выполняемых на уроках.

Важным источником обогащения словарного запаса учащихся национальных школ при отсутствии русской речевой среды является речевая среда, создаваемая на уроке с определенной целью и тематикой, где учащиеся имеют возможность общаться на русском языке под руководством учителя.

Необходимым условием обогащения лексического запаса учащихся является создание управляемой речевой среды и вне уроков – в процессе проведения школьных вечеров, экскурсий и т.д.

Немаловажную роль в обогащении и развитии речи учащихся играет целенаправленное использование передач радио и телевидения. Чтобы использование данных источников было эффективным, необходим постоянный контроль со стороны учителя в подборе просматриваемого или прослушиваемого материала. Дозировка материала с учетом возраста и интересов учащихся, систематичность и связь с программным учебным материалом, а также последующая работа по активизации в речи учащихся накопленных слов.

Работа со словарями

Программа по русскому языку требует проведения систематических словарных занятий, которые могли бы обеспечить необходимую лексическую подготовку учащихся. Включение в нее тем «Имя существительное», «Имя прилагательное», «Глагол» создает благоприятные условия в организации речевой практики, предусматривающей совершенствование словарных знаний школьников.

Виды словарных заданий разнообразны:

1. Включение дополнительного лексического материала в упражнение, взятое из учебника русского языка.
2. Включение трудных по семантике слов в предложения для разбора.
3. Подбор слов на орфографическое правило.
4. Составление упражнений, включающих тематически близкие слова.
5. Составление с подобранными словами словосочетаний или предложений.
6. Составление связных текстов по опорным словам.

В процессе изучения семантики слова необходимо обратить внимание учащихся на существование в языке слов, близких по звучанию, но разных по значению, в употреблении которых особенно часто допускаются ошибки. Причину смешения подобных слов исследователи видят в сходстве их звукового состава и морфологической структуры, в незнании их точного значения. Изучение данных лексических единиц должно проводиться в плане предупреждения ошибок в их употреблении. Основной прием работы с ними – это сопоставление, поэтому целесообразно одновременно вводить в упражнения оба слова.

Работа с системными отношениями в лексике предусматривает обращение к синонимам, антонимам, омонимам. Для каждого явления существует множество разнообразных и интересных форм работы. Подобная работа – один из эффективных способов обогащения словарного запаса школьников. Обоснуем это положение некоторыми примерами из нашего опыта работы с синонимами. [5]

Знакомство учащихся с синонимами, выработка навыков правильного их использования в речи – один из эффективных способов обогащения словарного запаса школьников. Синонимы – это слова, близкие или тождественные по значению, обозначающие либо оттенком лексического значения, либо употреблением в речи. Приемы введения синонимов в активный словарь учащихся разнообразны:

1. Составление синонимических рядов – наиболее популярный среди учителей прием работы, который способствует расширению активного словаря за счет знакомых, но редко употребляемых учащимися слова.

Виды упражнений:

- 1) Подобрать синоним к слову.
- 2) Выписать синонимы из упражнений.
- 3) Выборочный диктант с заданием выписать синонимы. Для диктанта используются отдельные предложения или связный текст. [6]

2. Семантико-стилистический анализ синонимов. Смысловый анализ слов развивает привычку быстро и точно находить нужное слово. В семантике синонимов учащиеся должны определять то общее, что служит основой разграничения, что служит основой разграничения синонимичных слов в употреблении.

Виды упражнений:

- 1) Указать значение, общее для всех слов синонимического ряда.
- 2) Указать слово с общим для всего ряда синонимов значением (стержневое слово).
- 3) Подобрать синонимы с общим значением.
- 4) Подобрать к стержневому слову синонимы.
- 5) Указать разницу в значении синонимов.
- 6) Расположить слова по степени убывания признака.
- 7) Расположить синонимы по степени возрастания признака.

Анализируя стилистические свойства синонимов, учащиеся определяют, в какие стилистические пласты входят слова синонимического ряда – слова книжные, разговорные, общеупотребительные; определяют, в каких словах синонимического ряда выражена оценка, в каких словах выражена положительная оценка, в каких словах выражена отрицательная оценка. [7, с. 33-34]

Ниже предлагаются некоторые виды упражнений на изучение системных лексических отношений

Омоним	Синоним	Антоним										
<p>1. Назовите омонимы, лексического значение которых даны ниже.</p> <p>1) Орган воздушного питания растений в виде тонкой зеленой пластинки. Тонкий плоский кусок пласт какого-нибудь материала.</p> <p>2) Место расположения военачальника. Размер заработной платы.</p> <p>3) Согласие, мир, порядок. Строй музыкального произведения.</p> <p>2. Выписать из стихотворения омонимы вместе со словами, при помощи которых можно пояснить значение слов:</p> <p>В море суши полоса Называется коса, И у девушки коса Цвета спелого овса. На траве лежит роса, Косит травушка коса. У меня один вопрос: Сколько есть на свете кос?</p>	<p>1. Подберите синонимы к словам «темнота» и «отметка».</p> <p>Потемки, тетрадь, оценка, сумерки, балл, корабль, портфель.</p> <p><i>(Темнота – потёмки, сумерки.</i> <i>Отметка – оценка, балл)</i></p> <p>2. Игра – соревнование: составьте свои ряды синонимов с данными словами из разговорного языка – смешные, несмешные, страшные. Например: <i>упасть</i></p> <p>смешные синонимы – шлёпнулся, брякнулся, чебурахнулся, растянулся, полетел вверх тормашками...</p> <p>несмешные синонимы – повалился, полетел, свалился...</p> <p>страшные – рухнул, сорвался, полетел и разбился...</p> <p>Лентяй, сказать, упасть, скучный</p> <p>Украсть, убежать, страшно (боюсь!)</p> <p>Иногда, одежда, дом, ругань, бедный (человек)</p>	<p>1. Подберите антонимы к данным словам.</p> <p>Тьма – ..., вверх – ..., холодный – ..., уходить – ... <i>(Свет, вниз, горячий, возвращаться).</i></p> <p>2. Продолжение начатое предложение антонимом.</p> <p>В поле холодно, а в доме ... <i>(тепло).</i> Заяц бегает быстро, а черепаха ползает... <i>(медленно).</i></p> <p>3. Составьте словосочетания с парами антонимов.</p> <p>Свежий хлеб – ... <i>(черствый хлеб),</i> свежий ветер – ... <i>(теплый ветер),</i> свежая газета – ... <i>(старая газета),</i> свежие яблоки – ... <i>(сушеные яблоки).</i></p> <p>4. Припишите к словам левого столбика антонимы из правого столбика.</p> <table border="0"> <tr> <td>север</td> <td>ленивый</td> </tr> <tr> <td>высокий</td> <td>прилететь</td> </tr> <tr> <td>улететь</td> <td>отгадка</td> </tr> <tr> <td>загадка</td> <td>юг</td> </tr> <tr> <td>прилежный</td> <td>низкий</td> </tr> </table> <p><i>(север – юг, высокий – низкий, улететь – прилететь, загадка – отгадка, прилежный – ленивый)</i></p>	север	ленивый	высокий	прилететь	улететь	отгадка	загадка	юг	прилежный	низкий
север	ленивый											
высокий	прилететь											
улететь	отгадка											
загадка	юг											
прилежный	низкий											

Итак, в процессе работы учителя по развитию речи школьников важно обратить внимание на следующие моменты:

1. В повышении эффективности изучения русского языка особую значимость приобретает сознательно коммуникативная направленность учебного процесса, характерными чертами которого являются: сознательное усвоение учащимися единиц всех уровней русского языка, развитие коммуникативной активности школьников, активизации межпредметных связей, формирование умений и навыков самостоятельной работы.

2. Знакомство учащихся с омонимами, синонимами, антонимами, выработка навыков правильного их использования в речи – один из эффективных способов обогащения словарного запаса школьников.

3. Центральное место в обучении школьников русскому языку занимает развитие речи, так как развивая речь, человек активно развивает мышление, чувства, получает навыки полноценного общения.

4. Работа по развитию речи актуальна на всех этапах обучения русскому языку.

5. Изучение вопросов обогащения словаря учащихся – актуальная задача преподавания русского языка. С расширением словарного запаса связаны многие другие стороны процесса изучения этого школьного предмета. Решение проблем обогащения словаря учащихся поможет значительно продвинуть вперед усвоение школьниками русского языка.

Список использованных источников

1. <https://nsportal.ru/shkola/russkiy-yazyk/library/2021/11/18/preemstvennost-i-perspektivnost-v-protse-razvitiya-rechi>
2. <https://moluch.ru/archive/68/11653/>
3. Методика преподавания русского языка как иностранного под ред. А.Н. Щукина. – М., 1990. – С. 47-54.
4. Баранов М.Т. Методика преподавания русского языка. – М.: Просвещение, 1990. – С. 232.
5. <https://nsportal.ru/shkola/russkiy-yazyk/library/2019/05/22/slovarnaya-rabota-kak-sposob-povysheniya-gramotnosti>
6. https://www.zinref.ru/000_uchebniki/04600_raznie_3/783_lekcii_raznie_17/796
7. Иванова А.М. Словарная работа на уроках русского языка // РЯШ. – 1991. – С. 33-33.
8. <https://infourok.ru/problema-obogascheniya-slovarnogo-zapasa-uchaschihsya-v-metodike-russkogo-yazika-1245496.html>

А.У. Ульжабаев

Научный руководитель: к.ф.н., ассоциированный профессор

О.К. Андриющенко

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

ulzhabaev99@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-МЕМОВ В РАМКАХ МУЛЬТИСЕНСОРНОГО ПОДХОДА В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье автор рассматривает возможность использования интернет-мемов в рамках мультисенсорного подхода в обучении русскому языку. В статье анализируются мультимедийные характеристики интернет-мемов и методы их применения на уроках. Автор акцентирует внимание на мультисенсорных технологиях и особенностях их использования. Автором делается вывод, что использование интернет-мемов в рамках мультисенсорного подхода реализуема, и сможет расширить арсенал учебных средств этого подхода. Данная статья может быть полезна учителям русского языка.

Ключевые слова: интернет-мемы, личностно ориентированное обучение, мультисенсорный подход, русский язык.

Аңдатпа. Мақалада автор орыс тілін оқытуда мультисенсорлық тәсілдің құралы ретінде интернет-мемдерді пайдалану мүмкіндігін қарастырады. Мақалада интернет-мемдердің мультимедиялық сипаттамалары және оларды сабақта қолдану әдістері талданады. Автор мультисенсорлық технологияларға және оларды қолдану ерекшеліктеріне тоқталады. Автор мультисенсорлық тәсіл шеңберінде интернет-мемдерді пайдалану осы тәсілдің білім беру құралдарының арсеналын кеңейтуге мүмкіндік береді деп қорытындылайды. Бұл мақала орыс тілі мұғалімдеріне пайдалы болуы мүмкін.

Тірек сөздер: интернет-мемуарлар, тұлғаға бағытталған оқыту, мультисенсорлық тәсіл, орыс тілі.

Summary. With the article, the author considers the possibility of using Internet memes as part of a multi-sensory approach in teaching the Russian language. The article analyzes the multimedia characteristics of Internet memes and methods of their application in the classroom. The author focuses on multisensory technologies and the features of their use. The author concludes that it is possible to use Internet memes within the framework of a multisensory approach and this will help expand the arsenal of educational tools of this approach. This article may be useful for teachers of the Russian language.

Keywords: Internet memes, personality-oriented learning, multisensory approach, Russian language.

Сложно не заметить быстрый темп развития информативно-коммуникативных технологий и способов их применения. Информативно-коммуникативные технологии заслуженно завоевали свое место практически во всех отраслях жизни современного общества. Внедрение айти технологий в процесс работы становится основной задачей многих компаний и организаций. Сфера образования также не обошла стороной это полезное нововведение. Использование мультимедийных средств стало основой практически всех уроков. Учителя повсеместно используют плоды информационно-коммуникационных технологии и улучшают процесс образования. Новые подходы обучения также предлагают учителям не отказываться от информативно коммуникационных технологий и активно осваивать данную сферу. Почти невозможно отрицать полезность информационно-коммуникативных технологий в обучении.

Современные учителя всегда должны находиться в поиске новых приемов методов, и возможностей их внедрения в учебный процесс. Мы так же, как и большинство людей, видим будущее в информационно-коммуникативных технологиях.

С развитием информативно-коммуникативных технологий, наблюдается колоссальное расширение информационного поля вокруг человека. Интернет дает возможность найти любую информацию в кратчайшие сроки. Люди массово пользуются возможностью делиться информацией, что приводит к неизбежному засорению информационного поля.

Глобальная сеть, которая объединяет большинство жителей нашей голубой планеты, создает некое подпространство, которое существует параллельно нашему реальному миру. Раз уж это явление настолько мас-

штабное, то и в этом пространстве появляются соответствующие параметрам этого мира новые феномены.

Одним из подобных феноменов является «Феномен интернет-мема». Интернет-мем (англ. Internet meme) – информация в той или иной форме (медиаобъект, то есть объект, создаваемый электронными средствами коммуникации, фраза, концепция или занятие), как правило, остроумная и ироническая, спонтанно приобретающая популярность, распространяясь в Интернете разнообразными способами (посредством социальных сетей, форумов, блогов, мессенджеров и пр.). Данное понятие вошло в массовое употребление в середине 2000 годов.

В нынешнее время данный феномен также остается популярным. Несмотря на изменения в векторах развития интернет сообщества, интернет-мемы все еще не теряют свою актуальность. По большому счету это связано с многогранностью этого феномена. Ведь интернет-мемы – это не просто картинки, это креолизация многих интернет явлений и культур.

Данный феномен появился как инструмент для улучшения коммуникации в интернет пространстве. Многие люди, легко замечают различия в коммуникациях, происходящих в интернете и в повседневной жизни. Стоит отметить, что с развитием интернет пространства эти коммуникации подвергнутся слиянию. По большому счету, интернет общение имеет сильное влияние на коммуникацию вне интернет пространства. Это в нынешнее время создает определенные трудности.

Развитие интернет пространства имело довольно-таки высокий темп. Резкие изменения, которые принесла с собой эта технология, не всеми было принята одинаково. Условно, старшее поколение, которое увидело в этих технологиях инструмент для упрощения и ускорения передачи данных, и младшее поколение, которое создало целое сообщество на этой базе. Подобное разноплановое усвоение интернет пространства повлекло за собой колоссальный разрыв между культурой этих поколений. Безусловно, с течением времени и этот разрыв становится все меньше и меньше. Однако, в данный момент этот разрыв все еще имеет очертания в таких сферах как образование.

Современных учащихся, большую часть времени проводящих в интернет-пространстве, сложно вовлечь в урок, используя традиционные приемы обучения.

Поэтому нами было решено, что использование хорошо знакомых им инструментов коммуникации в процессе обучения станет возможностью для улучшения усвояемости материала. Для этой цели мы выбрали такой феномен, как интернет-мем. Особенности, которыми обладают интернет мемы, смогут дать большое преимущество в обучении, в частности, мы рассмотрим их использование в обучении русскому языку. Интернет-мемы могут быть использованы в целях мотивации, активизации деятельности и т.д. Помимо этого, на их основе можно создавать новые

приемы формативного оценивания (например, использование мем-картинок вместо смайликов) и использовать мемы для более простого и практичного объяснения грамматических правил, вызывающих трудности и вопросы.

Интернет-мемы, как и другие мультимедийные технологии, имеют возможность передавать информацию сразу на несколько информационных каналов получателя. Уже в начале двадцатого века определилось понятие мультисенсорного обучения. Психологи Сэмюэль Ортон и Анна Джинген были теми, кто первым разработал программу обучения для тех, кто испытывает трудности при чтении. Ими были использованы упражнения для связи между буквами и звуками, которые в дальнейшем упрощали освоение фонетики. В современном мире стратегия мультисенсорного подхода основывается на теории Гарднера о множественном интеллекте. Он рассматривал интеллект не как доминирование одной способности, а определил несколько типов интеллекта и составил свою классификацию на основе доминирования определенных типов интеллекта у людей [H. Gardner. Multiple Intelligences: The Theory and Practice. New York: Basic Books, 1993. с. 15]. На основе этой теории появился подход мультисенсорного обучения, который представляет собой процесс гармоничного развития личности.

Также множество других ученых исследовали влияние сенсорных стимулов на процесс получения знания. К примеру, Ричард Майер в своем исследовании определил, что люди, использующие несколько способов получения информации, запоминают информацию гораздо детальнее, в отличие от людей, получающих информацию одним способом (напр. зрительно или на слух) [Mayer, Richard E. Multimedia Learning. 2001]. Барри Смит, руководитель Школы перспективных исследований Института философии Лондонского университета утверждал, что органы чувств функционируют сообща, и это и есть проявление мультисенсорности [2011: WHAT SCIENTIFIC CONCEPT WOULD IMPROVE EVERYBODY'S COGNITIVE TOOLKIT? Barry C.Smit. The Senses and the Multi-Sensory.]. Другими словами, например, запахи мы чувствуем двумя методами – внешним, в момент, когда вдыхаем запах булочки, и внутренним, когда на выдохе понимаем, имеет ли резон её есть. Иной пример: когда мы слышим звук, мы задействуем не столько уши, как и глаза, автоматически устремляются в сторону звука.

Исходя из вышеперечисленного, мы можем сделать вывод, что подключение нескольких органов чувств в процесс обучения значительно увеличит возможности запоминания материала учащимися, а также даст им возможность развивать воображение и мышление. Данный подход активно используется учителями в преподавании иностранных языков, и этот опыт легко можно перенести и на обучение русскому языку.

При использовании мультисенсорного подхода интернет-мемы могут стать отличным наглядным материалом. Мультимедийные техноло-

гии часто используются в реализации вышеотмеченной стратегии. Мемы, как тип мультимедийных технологий, тоже обладают характеристиками, которые соответствуют особенностям инструментов, используемых в обучении с использованием мультисенсорных технологий. По большому счету, использование интернет-мемов на уроках будет опираться на получение информации зрительным и слуховым путем. Но стоит отметить, концептуальность интернет-мемов позволит на уроках параллельно использовать и развивать критическое мышление и память.

В качестве примера можем взять следующий мем, который нам показывает то, как правильно произносить и писать выражение «дышать на ладан» (Рис. 1).

Рис. 1.

При использовании вышепоказанного мема во время урока, учащиеся будут использовать зрительные и слуховые аппараты органов чувств. Это поможет в большей мере запомнить представленную им информацию. Сам мем представляет собою исправление часто возникающей у говорящих ошибки. Мемы, которые указывают, высмеивают и исправляют типичные и часто распространенные ошибки нередко встречаются в интернет пространстве.

Использование подобных мемов для проверки знания и правил будет хорошим подспорьем таким заданиям, как расставить пропущенные буквы или знаки препинания. Помимо этого, для развития мышления и речи на уроках можно также использовать задания с применением мелкой моторики рук.

Например, во время урока по теме «фразеологизмы» можно дать учащимся задания перенести фразеологизм в мем. Как можем увидеть из «Рис. 1», рисование мемных картинок не требует от художника высоких навыков. Рисование является хорошим способом стимуляции мозговой деятельности. Как известно, во время рисования активизируются части мозга ответственные за мышление, речь, координацию, зрительную и двигательную память. Во время этого процесса задействованы оба по-

лушария и активно возникают межполушарные связи. Это даст возможность не только улучшить способности рисования, но и позволит развивать у учащихся творческое начало и критическое мышление.

Как упоминалось ранее, при помощи мемов можно повторять и закреплять знания грамматических правил. Например, при изучении такой формы глагола, как «деепричастие» можно использовать следующий мем. Данный «Рис. 2» является отрывком из мультсериала «Гриффины». В эпизоде, который использовался для создания интернет-мема отражена выдуманная сцена из библейской истории о Ноевом ковчеге.

Рис. 2.

Рассматривая этот мем «Рис. 2» учащиеся смогут сделать вывод, что деепричастие – это отглагольное наречие. Как и в большинстве других мемов, в вышепоказанном интернет-меме передача информации происходит не только при помощи текста (речи), а также при помощи других семиотических компонентов. В данном случае, это такие невербальные семиотические компоненты как внешность персонажей и концепт, который мы можем использовать с метафорической стороны.

Используя вышепоказанный интернет-мем на уроке русского языка, учитель создает условие получения информации учениками через визуальный (при помощи представления учащимся интернет-мема) и аудиальный (в процессе формулирования определения деепричастия опираясь на интернет-мем) каналы восприятия.

Таким образом, использование интернет-мемов в рамках мультисенсорного подхода будет творчеством каждого педагога. Сделать из обычного интернет-мема целое упражнение – нелегкая, но креативная задача. Их использование способствует развитию творческих особенностей учащихся, формированию и развитию мотивации к учебе, повышению мыслительной активности, языковому и речевому развитию, более результативному решению задач, сохранению здоровья.

Список использованных источников

1. Щурина Ю.В. Интернет-мемы как феномен интернет-коммуникации // Научный диалог. – 2012. – Выпуск №3. – Филология. – С. 160-172.
2. Андреева Е.В. Использование технологии мультисенсорного подхода в преподавании английского языка с целью повышения качества обучения // Старт в науке. – 2017. – № 4-1.
3. Рогова Г.В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.
4. Gardner H. Multiple Intelligences: The Theory and Practice. New York: Basic Books, 1993.
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. 5-е изд., испр. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.
6. Barry C.Smit. The Senses and the Multi-Sensory.
7. Mayer, Richard E. Multimedia Learning. Cambridge University Press. 2001.

В.А. Скоробогатова

*Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
vskorobogatova@yandex.kz*

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МИНИАТЮР Ю. ПОМИНОВА

Аннотация. В статье представлен анализ языковых и стилистических особенностей текстов-миниатюр Юрия Поминова. Результаты исследования содержат процентное соотношение жанрово-стилистических особенностей анализируемых текстов. Лексические особенности миниатюр Ю. Поминова проиллюстрированы примерами.

Ключевые слова: жанрово-стилистический, языковой, миниатюра, лексика.

Аңдатпа. Мақалада Юрий Поминовтың миниатюралары мәтіндерінің тілдік және стилистикалық ерекшеліктеріне талдау жасалады. Зерттеу нәтижелері талданған мәтіндердің жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерінің пайыздық көрсеткішін қамтиды. Ю. Поминовтың миниатюраларының лексикалық ерекшеліктері мысалдармен суреттелген.

Тірек сөздер: жанрлық-стилистикалық, тілдік, миниатюра, лексика.

Summary. The article presents an analysis of the linguistic and stylistic features of Yuri Pominov's miniature texts. The results of the study contain a percentage ratio of genre and stylistic features of the analyzed texts. Lexical features of miniatures Yu. Pominova illustrated with examples.

Keywords: genre-stylistic, linguistic, miniature, vocabulary.

Анализ жанрово-стилистических особенностей текстов-миниатюр позволяет говорить о том, что миниатюры обладают свойствами вбирать в себя разные стили и особенности, а также, имея свойства художественного текста, включать в себя разнообразные художественные приемы, тропы, средства, фигуры. Ярким подтверждением сказанному служат тексты-миниатюры Ю.Д. Поминова.

Стилистика миниатюр Юрия Поминова является сочетанием повествования от лица автора и прямой речи героев художественного произведения (рассказа). В самом начале ясно, что тексты принадлежат к художественному стилю, так как имеются сюжеты, ведется повествование, используются диалоги и монологи, хронологическая последовательность событий. Из 610 текстов, рассмотренных в исследовании, 60% составляют тексты с использованием диалога, 30% монологи, рассуждения автора и 10% текстов, представляющие из себя краткую мысль, заключенную в одно предложение (рис. 1).

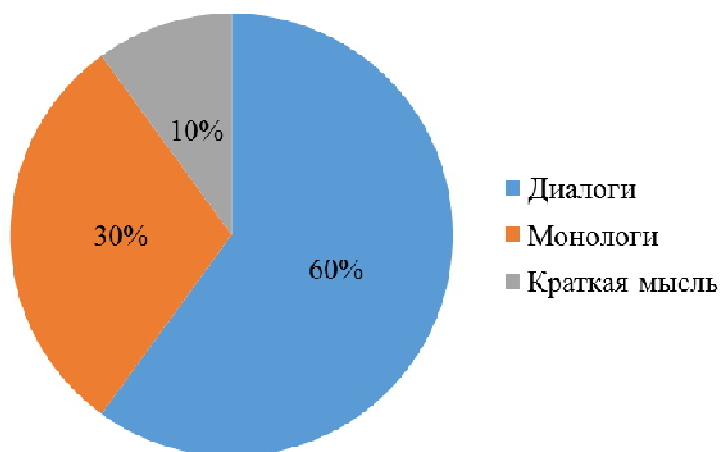

Рис. 1. Виды речи в миниатюрах Ю. Поминова

Так как тексты принадлежат к художественному стилю, исследование будет проводиться с учетом данного обстоятельства. Художественный стиль особенный, что позволяет его анализировать, используя различные методы и приемы. Истории Ю.Д. Поминова, примеры которых будут рассмотрены ниже, отличаются друг от друга своей образностью и выразительностью.

Общеизвестно, что художественная речь вобрала в себя все разнообразие языка, поэтому, определяя, что текст относится к вышеназванному художественному стилю, нужно быть готовым к тому, что в нем будут встречаться элементы и других стилей языка [1, с. 26].

Эта особенность художественного стиля отчетливо проявляется при анализе текстов-миниатюр Ю.Д. Поминова. К примеру, наряду с общелитературными словами встречаются жаргонизмы, диалектизмы для лучшего описания героев рассказа. Являясь художественным произведением, миниатюры тем не менее включают в себя особенности разговорного стиля, особенно это ясно прослеживается в диалогах героев.

В качестве примеров рассмотрим несколько миниатюр, в которых присутствуют слова, явно относящиеся к разговорному стилю.

В рассказе «Эрудит» читаем следующий диалог:

«... – Не носи ахинею, а то лишу слова! – Может, еще скажешь – галиматню, – парирует Иван и, перекрывая хохот в зале, громогласно заканчивает: – Ну, нет, теперь-то уж я точно в принцип встану!»

В данном отрывке можем увидеть два слова, относящиеся к категории разговорного стиля: *ахинея* и *галиматня*.

Если рассматривать их в свете словаря Ожегова можно увидеть следующее их значение:

АХИНЕЯ, -и, ж. разг. Вздор, бессмыслица. *Нести ахинею.*

Однако словарь не дает характеристику значения слова «галиматня» (галиматья), потому что неграмотный человек до неузнаваемости искажил это слово, что и характеризует простую, разговорную речь героев.

Еще один яркий пример разговорного стиля можно увидеть в тексте «Правда жизни»:

Бабы-соседки обсуждают своих мужей. И так выходит, что ни одного путнего: тот пьяница, тот неумеха, тот любитель сходить налево... Вдовая немка Фрида, обычно в подобных разговорах не участвующая, неожиданно вставляет одну-единственную фразу:

– Лучшие без хлеб, чем без мужик!

Бабы умолкают и быстро расходятся».

Здесь употребление просторечных выражений прослеживается у самого автора, что видно по словам «бабы», «посудачить», «пьяница», «неумеха», «путнего». Для чего автор использует данные выражения? Очевидно, для того, чтоб передать социальный статус, образование, характер героев: простые пожилые женщины, с своими обидами, переживаниями, обсуждением насущных и важных проблем.

Кроме того, что автор показывает простоту героев, ему удалось отразить особенность одной из женщин – вдовой немки Фриды, которая не умела правильно выражаться по-русски, и ее прямая речь передана с акцентом:

– Лучшие без хлеб, чем без мужик!

Это отличная передача особенности иностранного акцента героя. Ярким примером передачи акцента и особенности речи можно увидеть и в миниатюре «Бодрост ушел...»

– Добрый утр! – энергично приветствовал меня каждое утро на Набережной сосед-аксакал, когда я шел на работу.

Теперь я его встречаю здесь все реже и реже.

– Бодрост ушел! – с грустью объясняет он произошедшую с ним перемену.

В миниатюре «Акцент»:

– Дак вот именно что! – говаривала одна моя знакомая, желая что-то подчеркнуть в разговоре».

Кроме этого, в некоторых текстах автор передает такие особенности разговорного стиля, как невыговаривание некоторых звуков. Это находит отражение в миниатюре «Беспечность»:

Бабы, собравшиеся вечером посудачить, сочувствуют соседке:

– А твоего-то, Настена, опять под утро у Верки видели. Настена (она не выговаривает «ч») беззаботно машет рукой: – А серт с им, небось не сотрется...»

Кроме разговорных фраз, подобных таким как «посудачить», можно увидеть хорошо переданную особенность речи героини, не выговаривающей звук «ч».

Также можно увидеть примеры диалектной лексики. Например, в миниатюре «Из выражений тети Кати»:

Моя тетка – сестра матери, Катерина, всю жизнь живет в маленькой сибирской деревне Чубаровке. У местных старожилос особый говор – я слушаю их речь как музыку. А тетка говорит еще и образно. Вот, например:

– У меня уже душа с телом расстаётся!

Это означает верх волнений и переживаний.

Или еще:

– Наела зад выше сарая!

Это о ленивой, чрезмерно раздобревшей соседке

Во всех этих примерах ясно видно, что автор намеренно делает речь каждого героя индивидуальной, которая в свою очередь придает юмористически-абсурдный характер тексту, а также устами одного из действующих лиц раскрывает перед нами небольшие картины.

Таким образом, можно сделать вывод, что из 610 текстов 60% содержат слова, относящиеся к разговорному стилю. В основном это простая речь людей в обыденной жизни, акценты, искаженные слова неграмотных людей. Наглядно это можно представить так (рис. 2):

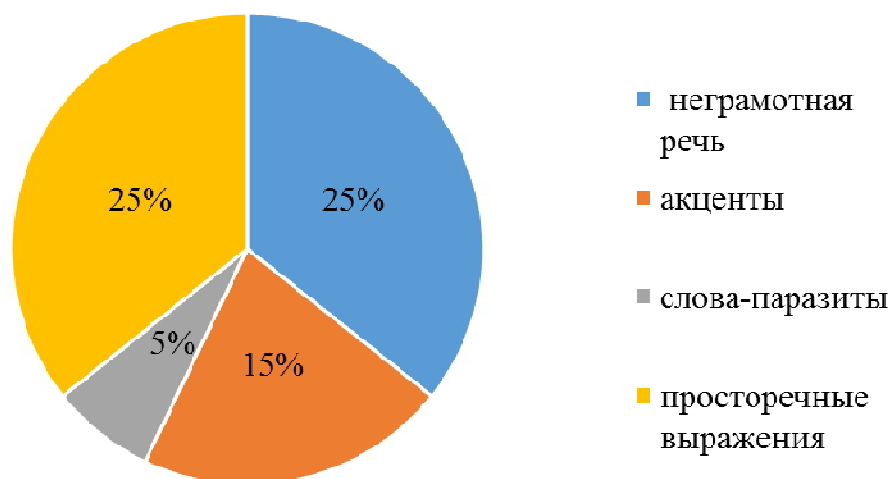

Рис. 2. Особенности разговорной речи в текстах-миниатюрах Ю. Поминова

Также встречаются в текстах элементы или слова, похожие на жаргонизмы. В качестве примера рассмотрим две миниатюры. Первая миниатюра: «Присказка»:

Вскоре после того, как в нашем городе появились первые легковые машины престижной шведской фирмы «Вольво», у водителей персональных «волг» вошла в обиход присказка «Век «Вольво» не видать»...

И еще один пример используемой жаргонной лексики можно увидеть в миниатюре «Кличка»:

«Секретаршу шефа – худую и злую, вечно чем-то недовольную, по имени Айша Канапьяновна, сотрудники за глаза называли Анашой Конопляновной».

В этих двух примерах выражения «век Вольво» и «Анаша Конопляновна» имеют замысловатый двусмысленный подтекст жаргонных, тюремных выражений – «век воли не видать», «анаша, конопля»

Также в миниатюрах Юрия Поминова можно встретить элементы с библейским или религиозным смыслом. Данные элементы были встречены в 10 миниатюрах. Некоторые примеры рассмотрены ниже.

Так, если рассмотреть отрывок из миниатюры «Обида можно увидеть следующее»:

– Иуда-христопродавец! Христа продала!

Так и не простил, до самой смерти поминал:

– Иуда-христопродавец! Христа продала!

Здесь намек на библейский сюжет, связанный с предателем Иисуса Иудой.

А в миниатюре «Верующий человек» рассматривается намек на обряд крещения:

Один из моих дядьев очень своеобразно верил в Бога. Крестился, когда другие крестились, при этом приговаривая:

– Слава тебе, Господи, что я не хохол!

Есть и ситуации, связанные с мусульманскими традициями, это можно увидеть в миниатюре: «История одного имени, или послание к аллаху»:

Ее зовут мужским именем Ермек Темешевна. Почему?

– Отец мечтал о сыне, а родилась первой старшая сестра, потом – я. Он сказал: «Видно, аллах не слышит моих молитв, поэтому я должен назвать свою дочь мужским именем». Так я стала Ермек.

– И что, помогло?

– Еще как: у меня семь братьев».

Если говорить о наличии элементов других стилей в миниатюрах, можно сказать, что им присущи характерные для политической и общественной терминологии слова (идеология, расизм, компартия), название профессий (бригадир-хлебороб, управдом, заводделением, бухгалтер), название газет и издательств, например, в рассказе «Обида»:

Бывший редактор «Казахстанской правды» Федор Игнатов, сменивший за свою жизнь не одну редакцию, рассказывал мне, что знал курьера, который часто повторял: «Нет, ошибки в газете нужны – ошибки веселят читателя».

Не знаю – как читателя, а меня мало повеселила ошибка, которая могла стоить головы: в тексте важнейшего указа наша газета окрестила президента вместо всенародно вненародно избранным.

Чуть не проскочил у нас однажды заголовок «Бздительные односельчане» ...

А павлодарская «Нива» вышла с очерком «Предан земле своей» – хотела прославить знатного бригадира-хлебороба и чуть ненароком не похоронила.

Индустриальная Караганда» в честь полета в космос Валентины Терешковой выдала на первой странице шапку: «Есть 76 оборотов вокруг земли!» (имелось ввиду, разумеется, оборотов).

Казахстанская правда» однажды едва не опубликовала такой перл: «Близится к завершению уборка кокосовых культур» (речь, ясное дело, о колосовых).

Так что, если тебя самого это не касается, или просто по прошествии времени, можно и согласиться с тем, что ошибки нужны, что ошибки веселят читателя...».

Все особенности разговорного стиля присущи миниатюрам Юрия Поминова: характерная непринуждённость (употребление просторечий и слов разговорной лексики), образность (образы разных по характеру и межличностным отношениям в данной группе участников полилога), эмоциональность (повторы реплик, знаки препинания (восклицательный знак, многоточие (апосиотеза), выражающие эмоции), субъективность (в содержании высказываний, речи от лица рассказчика и автора, в эмоциональности) [2, с. 51].

Список использованных источников

1. Лисоченко Л.В. Лингвистический анализ художественного текста: учебное пособие. – Таганрог, 2003. – 114 с.

2. Лингвистические и экстралингвистические проблемы коммуникации: теоретические и прикладные аспекты: межвуз. сб. науч. тр. с междунар. участием. Вып. 7. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2009. – 377 с.

А.А. Умаров

*Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
artan.umarorov77@mail.ru*

ПЕРСПЕКТИВЫ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация. Целью исследования является – определение состояния и уровня готовности к исследовательской деятельности на уроках истории, анализ мнений учащихся о исследовательской деятельности, раскрытие текущей ситуации. Для анализа исследования данных, были применены меры описательной статистики. Результаты исследования: Проведен опрос более 600 респондентов среди учащихся средних

и старших классов на состояние и готовность обучающихся исследовательской деятельности.

Ключевые слова: обучающиеся, естественнонаучное образование, научно-исследовательская деятельность, оценка активности, потребности исследовательской деятельности, личные способности.

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – тарих сабағында ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне дайындықтың күйі мен деңгейін анықтау, оқушылардың ғылыми-зерттеу іс-әрекеті туралы пікірлерін талдау, қазіргі жағдайды ашу. Зерттеу мәліметтерін талдау үшін сипаттамалық статистиканың өлшемдері қолданылды. Зерттеу нәтижелері: Орта және жоғары сынып оқушыларының арасында 600-ден астам респонденттердің арасында оқушылардың ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне жағдайы мен дайындығы туралы сауалнама жүргізілді.

Тірек сөздер: студенттер, ғылыми білім, ғылыми-зерттеу қызметі, белсенділікті бағалау, зерттеу қажеттіліктері, жеке қабілеттер.

Summary. The purpose of the research is to determine the state and level of readiness for research activities in history lessons, analyze students' opinions about research activities, and reveal the current situation. To analyze the research data, measures of descriptive statistics were applied. Research results: A survey was conducted among more than 600 respondents among middle and high school students on the state and readiness of students for research activities.

Keywords: students, science education, research activities, activity assessment, research needs, personal abilities.

Ведущим в исследовании выступил метод применения критического мышления в формировании исследовательских навыков. Для выявления состояния развития исследовательских навыков у обучающихся из общеобразовательной школы, проведен опрос-анкетирование в сентябре-октябре 2021 года. В исследовании участвовали 626 учащихся. Исследования показали, что мнения учащихся и оценочные исследования являются важными факторами, позволяющими выявить насущные проблемы отсутствия интереса к исследовательской деятельности или уточнить динамику роста интереса к исследовательской деятельности. Ссылаясь на анализ предложений респондентов, можно предложить способы найти подходящее решение возникшей проблемы и оценить возможные последствия.

Для сбора данных была распространена анонимная анкета. Примененная анкета была подготовлена самим автором. Инструмент исследования состоит из следующих основных параметров:

- оценка общих утверждений о научно-исследовательской деятельности, например, «Мне нравится исследовать исторические события»;
- самооценка личных способностей к научно-исследовательской деятельности;
- оценка научно-исследовательской деятельности (профессии) респондента.

Потребности исследовательской деятельности (N / %)

Класс	Пол		
	Девочки	Мальчики	Общее
6	82/24,7	69/23,5	151/24,1
7	74/22,3	65/22,1	139/22,2
8	62/18,7	74/25,2	136//21,7
9	65/19,6	45/15,3	110/17,6
10	23/6,9	23/7,8	46/7,4
11	26/7,8	18/6,1	44/7.0
Общее	332/100.0	294/100.0	626/100.0

Распределение респондентов по полу в основном пропорциональное, поэтому пример можно признать надежным.

Как и ожидалось, респонденты не поддерживают идею проведения исследовательской работы. Лишь 11,5% из них хотели бы продолжить исследования, а 43,4% – другого мнения. Остальные не имели четкой позиции и не были уверены в своем выборе. Оценка предложенных утверждений о научно-исследовательской деятельности показывает, что респонденты очень предпочитают поиск информации в Интернете и экскурсии в музеи и архивы.

Оценка активности

Утверждения	Нравится	Частично нравится	Не нравится
Поиск информации в Интернете	318/50,7	205/32,7	103/16,4
Экскурсии в музеи и архивы	271/43,2	198/31,6	157/25,0
Различные наблюдения и эксперименты	175/27,9	132/21,0	319/50,9
Экспериментальные работы	274/43,7	186/29,7	166/26,5
Групповая исследовательская деятельность	267/42,6	183/29,2	176/28,1
Изучение артефактов	296/47,2	165/26,3	165/26,3
Презентации проведенных исследований и результаты	164/26,1	173/27,6	289/46,1
Чтение исторических книг, поиск информации в справочниках, словари, энциклопедии и др	124/19,8	167/26,6	335/53,5
Подготовка к участию предметных олимпиад, защита научных проектов	231/36,9	145/23,1	250/39,9
Описание полученных результатов проведенных исторических исследований	168/26,8	159/25,3	299/47,7

Однако респонденты избегают такого вида деятельности, как чтение литературы исторического жанра. Было установлено, что респонденты-девочки любят участвовать в различных конкурсах научных проектов (42,6%), а мальчики (33,0%) любят активные формы такие, как дебаты,

дискуссии, творческие соревнования, различные школьные предметные олимпиады.

**Самооценка личных способностей
к научно-исследовательской деятельности (N /%).**

Способность к научно-исследовательской деятельности	Хорошее	Среднее	Слабое
Проведение исследований	136/21.8	215/34.3	275/44.0
Планирование исследований	213/34.0	202/32.2	211/33.8
Выбор подходящей методики (метода) исследования	116/18.5	265/42.3	245/39.1
Распространение (представление) результатов	224/35.8	216/43.5	186/30.0
Описание исследования (подготовка отчета)	217/34.7	253/40.4	156/25.0
Определение проблемы исследования	187/30.0	208/33.2	231/37.0

Таблица показывает, что респонденты согласны с тем, что в большинстве случаев исследовательские возможности достигают среднего или ниже среднего уровня. Оценивается только процесс проведения нашего исследования.

Определение проблемы исследования было признано самой слабой способностью. Можно считать, что исследовательские работы в школе слабо ориентированы на развитие способностей респондентов, поэтому процесс проведения исследований принято считать как деятельность.

Оценка исследовательской активности респондентов (N /%)

Утверждения	Согласен	Частично согласен	Не согласен
Научные открытия играют важную роль в благосостоянии общества.	447/71.4	96/15.3	83/13.2
Участие в исследовательской деятельности помогает в практическом получении знаний и оценке.	287/46.0	195/31.1	144/23.0
Участие в научно-исследовательской деятельности в школе помогает с подготовкой к дальнейшим исследованиям	275/44.0	204/32.5	147/23.4
Ученые – важные знающие люди	265/42.3	182/29.0	179/29.0
Исследовательская деятельность полезна для обучения, чтобы достичь лучших результатов	214/34.1	235/37.5	177/28.2
Участие в исследовательской деятельности создает условия для демонстрации разных увлечений и способностей	187/30.0	179/28.5	260/42.0
Участие в исследовательской деятельности создает условия для получения самопознание	258/41.2	241/38.4	127/20.2
Исследовательская деятельность стимулирует творчество	254/40.1	263/42.0	109/17.4
Научно-исследовательская деятельность в школе – значимое занятие	302/48.2	186/30.0	138/22.0

Утверждения	Согласен	Частично согласен	Не согласен
Исследовательская деятельность вселяет в молодых людей уверенность в себе и готовность искать новые вызовы в науке	203/32.4	206/33.0	217/35.0
Научная деятельность полезна для практической повседневной жизни	145/23.1	196/31.3	285/46.0
Исследовательская деятельность – хорошая возможность для самореализации	199/32.0	148/24.0	279/45.0
Ученые – очень уважаемая часть нашего общества	187/30.0	158/25.2	281/45.0
Исследовательская деятельность поощряет поиск, анализ, испытывать радость жизни	250/40.0	164/26.1	212/34.0

Полученные результаты показывают, что респонденты считают научные открытия важными для общественного благосостояния ($PI = 0,80$). Участие в исследовательской деятельности помогает в получении и оценке практических знаний ($PI = 0,75$), что помогает в подготовке к дальнейшим исследованиям ($PI = 0,72$).

Однако в основном оценка работы ученого/исследователя довольно низкая. Респонденты не согласны с тем, что профессия исследователя является чрезвычайно престижной ($PI = 0,56$). Они не склонны соглашаться с тем, что исследовательская деятельность в школе – это отличное занятие и полноценный досуг. По мнению опрошенных участников, исследовательская деятельность в школе – это не признательность и определенная оценка учащихся.

Скорее отрицательные оценки могут быть связаны с ситуацией, когда учеников в школе недостаточно поощряют к занятиям научно-исследовательской деятельностью.

Полученные результаты показывают, что только 16,4% учителей и 12,9% родителей поддерживают идею участия в аналогичной деятельности. Родители явно меньше поддерживают, чем учителя. Вроде бы логично, ведь учителя в той или иной форме напрямую участвуют в процессе преподавания и обучения. Это также кажется логической связью, потому что все учащиеся, которым интересна исследовательская деятельность, имеют намерение стать исследователями в будущем.

Список использованных источников

1. Арендс, Р. И. (1998). *Mokomès mokyti*. Вильнюс: Марги раштай.
2. Берман, С. (1997). Проектное обучение для класса множественного интеллекта. Иллинойс: Небесный свет. Breakwell Glynis M., Beardsell, S.
3. Эрдосне, Т. Э. (1996). Научное исследование в обучении естествознанию в старшей школе: совместная исследовательская деятельность с применением научных визуализаций. Университет Иллинойса в Урбане-Шампейн. Доступно в Интернете по адресу: <https://www.ideals.illinois.edu/handle/2142/23389> (по состоянию на 30 июня 2011 г.).

4. Ламанаускас, В., Аугене, Д. (2009). Развитие научно-исследовательской деятельности школьников в общеобразовательной школе на примере Литвы. Журнал балтийского научного образования, 8 (2), 97-109.

5. Программа ОЭСР по международной оценке учащихся (PISA): научные компетенции для будущего мира (2006 г.). Доступно: <http://www.pisa.oecd.org/>. По состоянию на 30 июня 2011 г.

6. Пол Р., Бинкер А. Дж., Мартин Д. и Адамсон К. (1989). Справочник по критическому мышлению: средняя школа. Нью-Йорк: Государственный университет Сономы.

7. Петти, Г. (2008). Įrodymais pagrįstas mokymas. Praktinis vadovas. Вильнюс: Tyto alba.

8. Вулфолк, А. Э. (1995). Образовательная психология. Бостон: Аллин и Бэкон.

Р. Саянова

студент Павлодарского педагогического университета, г. Павлодар,

Г.С. Суюнова

научный руководитель: д.ф.н., доцент, профессор, г. Павлодар

ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В ШКОЛАХ С НЕРУССКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Научная статья посвящена рассмотрению проблемы методики преподавания русского языка в школах с нерусским языком обучения. Установлено, что в преподавании русского языка в школах с нерусским языком обучения есть свои недостатки и проблемы.

Цель данной работы является изучение проблемы методики преподавания русского языка в школах с нерусским языком обучения. Объект исследования: процесс формирования методики преподавания русского языка в школах с нерусским языком обучения. Предмет исследования: методы и приемы в методике преподавания русского языка в школах с нерусским языком обучения. Новизна: изучить и определить проблемы методики преподавания русского языка в школах с нерусским языком обучения. Улучшить успеваемости и качество знаний учащихся через инновационные методы.

Ключевые слова: русский язык, проблема, коммуникативные компетенций.

Андатпа. Орыс тілінде оқытатын мектептерде орыс тілін оқыту әдістемесі мәселесін қарастыруға арналған ғылыми мақала. Орыс тілді емес мектептерде орыс тілін оқытудың мәселелері қарастырылған.

Бұл жұмыстың мақсаты – орыс тілінде оқытатын мектептерде орыс тілін оқыту әдістемесі жайлы. Зерттеу нысаны: Орыс тілінде оқытатын мектептерде орыс тілін оқыту әдістемесінің қалыптасу үрдісі. Зерттеу пәні: орыс тілді емес мектептерде орыс тілін оқытудың әдістемесі мен әдістемесі. Жаңалығы: Оқыту орысша емес мектептерде орыс тілін оқыту әдістемесінің мәселелерін зерттеу және анықтау. Инновациялық әдістер арқылы оқушылардың үлгерімі мен білім сапасын арттыру.

Түйінді сөздер: орыс тілі, проблемалық, коммуникативтік құзыреттіліктер.

В Послании первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан 2050» – Новый Полити-

ческий курс состоявшегося Государства» подчеркнуто: «...Всем очевидно, что владение русским языком – это историческое преимущество нашей нации. Нельзя игнорировать тот факт, что именно посредством русского языка уже на протяжении не одного столетия казахстанцы обретают дополнительные знания, расширяют свой кругозор и круг общения как внутри страны, так и за её пределами» [1, с.12].

Целью современного школьного образования является не просто усвоение знаний и формирование умений, но также развитие личности школьника, его интеллектуальных и творческих способностей, ценностных ориентаций.

Русский язык как средство межнационального общения и как официальный язык Республики Казахстан занимает одно из ведущих положений. Функционирующее в обществе казахско-русское двуязычие играет позитивную роль в процессе овладения русским языком учащимися казахской школы. Изучение языка помогает ученикам приспособиться к изменениям на мировом уровне, понять языковые ценности и по-новому взглянуть на окружающую его жизнь [2, с. 147].

Уроки русского языка в школе должны обеспечивать единство лексической и грамматической работы, связывающей все виды речевой деятельности на уроке, а также уроки русского языка и чтения.

Практическая направленность обучения детей русскому языку выражается в следующем.

Это прежде всего осуществление в учебном процессе взаимосвязи между лексикой, грамматикой, фонетикой и орфоэпией, графикой и орфографией. Особенно очевидна на начальном этапе взаимосвязь произношения и правописания. Грамотное и правильное письмо невозможно без умения правильно слышать и произносить звуки в слове.

Другая проблема, над решением которой постоянно приходится работать учителю русского языка и литературы в национальной школе, – это развитие связной речи на неродном языке. Очень важным в развитии речи учеников является формирование навыков связного изложения мыслей в устной и письменной форме. Порой ученик, свободно говорящий по-русски, затрудняется или стесняется, если предложить ему передать свои высказывания на письме – в виде небольшого сочинения-рассуждения или письма к товарищу. Чем это объяснить? [3, с.25].

Программа по развитию связной речи определяет типы речи и последовательность их обучению для каждого класса. В зависимости от целей и задач, решаемых в том или ином классе, усложняются синтаксическая структура текстов и характер заданий, увеличивается их объем. Так, например, на начальном этапе рекомендуется проводить письменные ответы на вопросы после предварительной подготовки, потом постепенно переходить к написанию изложения (без прямой речи), потом идет коллективное составление плана к сочинению-повествованию с элементами рассуждения.

Следует научить школьника также деловой речи, имеющей практическое значение в наши дни. В начальных классах это – умение написать небольшую заметку в стенгазету (о жизни школы и класса), а старшеклассники должны уметь самостоятельно написать поздравление, объявление, справку, расписку, доверенность, заполнить бланки, составить протокол собрания.

Хороший результат дает беседа по картине или сочинение по картине с постепенным переходом к сочинениям-рассуждениям и к сочинениям на основе литературно-художественного материала в старших классах. Развитию связной речи способствуют переводы текстов с родного языка на русский, а также выборочные изложения по прочитанному тексту и составление диалогов на заданную тему.

Самые объективные и взвешенные прогнозы показывают, что еще довольно долго роль русского и казахского языков во всех сферах жизни будет оставаться сбалансированной. Это следует признать нормальным уже потому, что русский язык, литература и культура стали неотъемлемой частью духовной жизни всего казахстанского населения, особенно казахского народа, средством познания мира, формирования мировоззрения. В связи с этим перед учителями русского языка и литературы стоят задачи следующего характера:

- обеспечить образовательные условия, которые дадут ребенку возможность глубоко раскрыть его потенциальные возможности;
- направить педагогический поиск на достижение высокого качества и эффективности обучения через интеграцию инновационного и образовательного процесса;
- продолжить мониторинг успеваемости и качества знаний учащихся, углубить инновационные процессы;
- продолжить дальнейшее развитие освоения новых эффективных технологий обучения и программ дифференцированного обучения.

Для реализации этих задач учитель должен помочь раскрыться каждому ученику, создать оптимальные условия для его становления личностного роста развития, так как учащиеся не всегда осознают свои возможности. [4, с.38].

Как известно, в учебниках по русскому языку в казахских классах много текстового материала, что связано в первую очередь с введением тезаурусно-ориентированной модели обучения. Многие тексты очень объемные, темы зачастую не связаны ни с языком, ни с литературой. Конечно, учитель должен варьировать содержание урока, но это же учебник, и если основной материал связан с этим текстом, то поневоле приходится обращаться к нему. При этом основная масса заданий к этим текстам связана не столько с комплексным анализом текста, сколько с воспроизведением отдельных его фрагментов. Основная масса текстов трудна по содержанию, ориентирована на учащихся, свободно владеющих русским языком, как правило, это ребята из городов, из северных

областей, где высок процент русскоязычного населения. А детям из глубинки, из сельской местности, из южных регионов приходится очень трудно, так как они не владеют даже разговорным языком, не говоря уже о научных терминах.

А самое важное то, что на уроках языка учителя должны заниматься повторением и обобщением языкового материала грамматического плана, который все же является более важным в плане свободного владения языком, тем более сегодня, когда учащимся предлагается сдавать экзамен в виде тестов. Не лишними были бы на уроках русского языка фрагменты произведений И.С. Тургенева, И.А. Бунина, М.М. Пришвина, К.Г. Паустовского, казахстанских писателей, которые дают нам великолепные образцы русской речи. Это дало бы возможность работать над художественными средствами языка, развивать навыки комплексного анализа текста, при этом изучение языка носило бы воспитательный и развивающий характер. Все это не исключает присутствия в учебнике текстов информативно-познавательного характера.

Следует отметить проблемы:

– это отсутствие материально-технической базы, нехватка учебных кабинетов, отсутствие учебно-методического комплекса, таблиц, наглядно-иллюстрационных материалов, технических средств обучения, опять-таки особенно в школах, расположенных в сельской местности, особенно в глубинке.

– снижение у учащихся интереса к чтению художественной литературы, особенно русской, чтение книг вытеснили различные информационно-коммуникационные средства информации, компьютеры, сотовые телефоны и др., потеряна связь с библиотекой.

При работе с учащимися, не владеющими русским языком, очень важно соблюдать принцип индивидуального подхода с психологической и педагогической точки зрения. Фактор успеха должен сопровождать работу ученика на протяжении всего учебного процесса.

Работа по выработке у учащихся коммуникативных компетенций, обеспечивающих им способность общения на русском языке в самых различных жизненных ситуациях, должна проходить в неразрывной связи с изучением теории русского языка. Это требование, которое четко выражено в учебной программе по русскому языку в школах с казахским языком обучения, основано на соблюдении принципов последовательности и преемственности. Но в связи с тем, что в РК продолжают прибывать граждане, ранее проживавшие в других странах (преимущественно из МНР и КНР), нередко в 9-11 классы приходят обучаться школьники, которые не изучали русский язык вообще. Чтобы качественно подготовить данную категорию учащихся к экзаменам и ЕНТ, следует построить работу по следующим направлениям:

1. Организовать индивидуальную дополнительную работу с каждым учеником.

2. Изучение учебного материала по русскому языку должно основываться на сопоставлении с грамматикой казахского языка. (Важно работать в интеграции с учителями казахского языка, так как некоторые ученики не изучали и теорию казахского языка.)

3. Создать для учащихся языковую среду: в условиях смешанной школы проводить различные мероприятия с учениками из школы с русским языком обучения.

4. Разрабатывать и использовать в работе индивидуальный для каждого ученика дидактический и раздаточный материал: специальные обучающие таблицы; карточки – инструкции; задания с выбором ответа и т.д.

5. Организовать специальную систему домашних заданий: подготовка памяток, творческие задания, задания по актуализации пройденных тем.

6. Активно привлекать учащихся к подготовке, проведению и участию в различных тематических внеклассных мероприятиях [4, с. 154].

У русского языка главная задача – способствовать межнациональному общению, взаимопониманию, расширению возможностей ученика в плане его перспективности. Это значит, что главная задача – работа по развитию коммуникативной компетенции каждого учащегося.

В заключение мне хотелось бы отметить, что это лишь небольшая часть проблем, которые достаточно актуальны и требуют серьезного анализа и изучения. Самое важное, что они вполне разрешимы, только следует более точно определить, чего конкретно мы хотим добиться от учащихся в плане изучения русского языка в классах с казахским языком обучения.

Список использованных источников

1. Туркбенбаев Н.У. Методика преподавания русского языка в национальной школе / Н.У. Туркбенбаев // Русский язык и литература в казахской школе. – 2000. – №3. – С. 14-18.

2. Методическое пособие к учебнику «Русский язык» для школ с казахским языком обучения Быстрова Е.А. – Преподавание русского языка в многонациональной школе. РЯШ, 2007. – 39 с.

3. Методическое пособие к учебнику «Русский язык» для школ с казахским языком обучения: руководство для учителя, Центр педагогического мастерства, АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2015.

4. Черепанова Л.В. Формирование лингвистической компетенции при обучении русскому языку / Л.В. Черепанова. – Новосибирск: Наука, 2006. – 234 с.

Д.Ж. Кусаинов

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

email: daniyar.k.zh@mail.ru

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ МУЗЕЕВ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются формы и возможности взаимодействия музея и школы в образовательном процессе, такие как создание школьных музеев и отделов музейной педагогики при ведущих музеях Республики Казахстан.

Ключевые слова: музей, образование, школьный музей, педагогика, учащийся.

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының жетекші музейлері жанынан мектеп музейлері мен музей педагогикасы бөлімдерін құру сияқты білім беру процесіндегі музей мен мектептің өзара іс-қимылының нысандары мен мүмкіндіктері қарастырылады.

Тірек сөздер: мұражай, білім беру, мектеп мұражайы, педагогика, оқушы.

Summary. The article discusses the forms and possibilities of interaction between the museum and the school in the educational process, such as the creation of school museums and museum pedagogy departments at the leading museums of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: museum, education, school museum, pedagogy, student.

Активное развитие музейной педагогики независимого Казахстана многие связывают с началом 2000-х годов. В этот период наше государство достигло определенных успехов в реализации политических, социально-экономических реформ и сумело преодолеть тяжелый этап в своем развитии, связанный с обретением независимости. Как отмечают А.К. Капышев и К.С. Исаков, начало 90-х годов прошлого века ознаменовалось приходом на отечественный рынок зарубежных компаний и благотворительных фондов, которые были заинтересованы в финансовой и кадровой поддержке местных музеев, что, несомненно, придало мощный импульс развитию музейного дела в Казахстане. Результатом этого стало открытие новых типов музеев и рост профессионализма отечественных музейных работников [1]. Г.Ш. Файзуллина в своей работе отмечает: «В этот же период произошло изменение исторического и культурного фона, который способствовал актуализации тех или иных областей знаний и общественных институтов» [2].

В последние годы укрепляется тенденция возвращения к своим историческим корням. Об этом свидетельствует государственная программа «Рухани Жаңғыру» и программная статья президента Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаева «Независимость превыше всего», где президент отмечает, что «...глубокое историческое сознание – это не прерогатива профессиональных историков, обладать им должен весь народ, особенно молодежь» [3]. На сегодняшний день казахстанские музеи продолжают свое развитие в культурно-образовательном пространстве страны, и отечественные специалисты находятся в постоянном поиске

новых способов взаимодействия с учащимися и работают над совершенствованием уже существующих методик.

На данном этапе учебные заведения Казахстана уделяют большое внимание воспитанию всесторонне развитой личности, которая с уважением и бережно относится к своему прошлому и познает мир не только через призму книг и учебников, но и посредством нетрадиционных форм обучения. Музеи и школы идут навстречу друг другу и находят любопытные способы взаимодействия. Одним из таких является работа школьных музеев. Подобный формат позволяет активно вовлекать учащегося в процесс проектирования, построения интерьера музея и его наполнения, создавая тем самым ощущение причастности к культурно-образовательному процессу. И.А. Макеева считает, что «главное отличие образовательно-воспитательного эффекта в деятельности школьного музея от государственного заключается в том, что ребенок выступает не как потребитель продукта музейной деятельности, а как активный его создатель» [4]. Кроме того, такой метод формирует важные социальные навыки и компетенции, необходимые для успешного развития и коммуникации.

Местные музеи нашего города активно применяют этот метод. Наглядным примером и успешным опытом открытия и функционирования таких музеев могут поделиться школа №43 города Павлодара, создавшая музей «Летописи школы», где демонстрируются экспонаты, посвященные выпускникам школы, участвовавшим в Великой Отечественной Войне. В школе-гимназии №22 города Нур-Султана функционирует Музей дружбы, в фонде которого собраны редкие книги, фотографии и костюмы. Данные экспонаты активно используются преподавателями школы для проведения экскурсий и тематических встреч с учащимися. В городе Семипалатинск, в школе №25 был открыт пришкольный музей, получивший статус общественного музея. Он хранит многие старинные вещи выпускников школы, родословные семей учащихся, а также награды, полученные местными учениками.

В большинстве крупных казахстанских музеях функционируют специально созданные отделы музейной педагогики. В их работу входит не только проведение экскурсий, но и составление специальных программ, адаптированных под определенную аудиторию, и последующий анализ эффективности проводимых мероприятий. К примеру, отдел музейной педагогики Национального музея Республики Казахстан регулярно организуют лекции, экскурсии и тематические выставки для учащихся столичных школ. В музее функционируют кружки и клубы, а также специально разработанные проекты для школьников, такие как «Тарихи тұлғалар», «Шаңырақ», «Әсемдікке құштарлық» [5]. Работники музея «АЛЖИР» традиционно посещают школы с выездными лекциями, где рассказывают о значимых исторических событиях и личностях. При-

чем, акцент сделан на эмоциональную окраску описываемых событий, чтобы воспитать в детях чувство сострадания.

В целом можно отметить, что создание при музеях отделов «Музейной педагогики» способствует развитию критического мышления у учащихся, развитию их творческого потенциала. Сотрудники этих отделов выделяют следующие, наиболее популярные форматы работы: творческие конкурсы; вечера в музее; тематические, так называемые «одночасовые» экскурсии; урок в музее.

Таким образом, успешное функционирование модели обучения с использованием средств музея требует активного и обоюдного участия музеев и образовательных учреждений. На сегодняшний день разработано и успешно применяется на практике множество форматов работы, таких как создание школьных музеев при школах и отделов музейной педагогики при музеях. Заинтересованность обоих выше упомянутых институтов во взаимном сотрудничестве и наличие большого количества совместных мероприятий вселяет оптимизм по прогнозу в достижении основной задачи – воспитание гармонично развитой личности.

Список использованных источников

1. Капышев А.К., Искаков К.С. Основные этапы развития музеев Казахстана в период Независимости // Наука и реальность. – 2021. – №1 (5). – С.132-136.
2. Файзуллина Галия Шаукетовна. Культурно-образовательная деятельность музеев Казахстана в период независимости: 1991–2005 гг.: Дис. ... канд. ист. наук : 24.00.03 : М., 2005 197 с. РГБ ОД, 61:05-7/1030
3. [Электронный ресурс]: <https://www.gov.kz/memleket/entities/vkorkurchatov/press/article/details/40534?lang=ru>
4. Макеева И.А. Школьный музей: история и перспективы развития // материалы II международной научной конференции «Педагогика: традиции и инновации». – 2012. – С.125-127.
5. [Электронный ресурс]: <https://nmrk.kz/ru/structure/service-of-excursion-work-and-museum-pedagogy/museum-pedagogy/>

В.Р. Габитова

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Venera_19.09@mail.ru

ПРАГМАТИКА В ТЕКСТАХ ТУРИСТСКОЙ РЕКЛАМЫ

Аннотация. В статье рассматриваются прагматические установки в текстах туристской рекламы, реализация которых осуществляется с помощью актуализации рациональных и эмоциональных мотивов, использования прагматически ориентированных языковых единиц разных уровней и прецедентных имен. В статье определяется лингвистический статус рекламы; дается характеристика туристской рекламы с точки зрения ее функциональных и коммуникативных особенностей в сравнительно-сопоставительном аспекте; описываются прагматически ориентированные языковые единицы, присущие туристской рекламе.

Ключевые слова: реклама; туризм; коммуникация; сравнительно-сопоставительный аспект; воздействие; прагматика.

Аңдатпа. Мақалада туристік жарнама мәтіндеріндегі прагматикалық көз-қарастар қарастырылады, олардың жүзеге асуы рационалды-эмоционалдық мотивтерді актуализациялау, прагматикалық бағыттағы әртүрлі деңгейдегі тілдік бірліктерді және прецедентті атауларды қолдану арқылы жүзеге асырылады. Мақалада жарнаманың лингвистикалық статусы анықталған; туристік жарнаманың сипаттамасы оның функционалды-коммуникативтік ерекшеліктері тұрғысынан салыстырмалы аспектіде беріледі; туристік жарнамаға тән прагматикалық бағытталған тілдік бірліктер сипатталған.

Тірек сөздер: жарнама; туризм; байланыс; салыстырмалы аспект; әсер ету; прагматика.

Summary. The article deals with pragmatic attitudes in the texts of tourist advertising, the implementation of which is carried out through the actualization of rational and emotional motives, the use of pragmatically oriented language units of different levels and precedent names. The article defines the linguistic status of advertising; the characteristic of tourist advertising is given from the point of view of its functional and communicative features in a comparative aspect; pragmatically oriented language units inherent in tourist advertising are described.

Keywords: advertising; tourism; communication; comparative aspect; impact; pragmatics.

Туризм как сложный иерархический феномен характеризуется системностью структуры как специфического целого, а также высокой степенью автономности всех его составляющих: туризм – это социальная практика; туризм – это сфера досуга; туризм является формой потребления; туризм есть культурный феномен; туризм – это отрасль экономики.

Сфера туризма немислима без рекламы. Реклама туризма представляет собой один из видов коммерческой рекламы, объект которой имеет нематериальный характер: это форма неличностного представления и формирования спроса на туристский продукт, а также создания имиджа туристского предприятия. Текст туристской рекламы понимается как особая речемыслительная форма, представляющая картину мира в виде развёрнутой системы идей, суждений, представлений, формирующих концепты, своеобразные маяки такой системы [1, с. 7].

Несмотря на то, что этому феномену посвящены работы многих исследователей, некоторые вопросы нуждаются в более детальном рассмотрении. В частности, остается малоизученным такой приоритетный аспект рекламы, как прагматический.

Прагматический характер любого вида рекламы определяется рядом факторов: рекламоносителем, спецификой рекламируемого объекта, целевыми установками, составом аудитории и т. п. В поле нашего зрения находится реклама в туризме, которая относится к числу самых влиятельных видов рекламной деятельности.

Реклама обнаруживает свою коммуникативную сущность, принципиально важную для выявления лингвистической специфики при исследовании ее языковых средств как неотъемлемой части специального языка, выполняющего экономическую задачу организации потребительского поведения. Изучение рекламы под таким углом зрения мотивируется тем, что в настоящее время рекламная деятельность перешагнула границы функционального стиля.

Сообщая о наличии товаров или услуг, реклама призывает к действию: приобрести, воспользоваться, откликнуться. И этой главной цели подчиняются используемые лингвистические приемы и средства.

Главная особенность рекламируемого объекта в сфере туризма – его нематериальный характер. Потребитель не может во всей полноте оценить рекламное предложение до тех пор, пока не купит путевку и не отправится в путешествие. Услуги, которые, в отличие от потребительских товаров, не имеют постоянного качества, нуждаются в одновременном развитии таких функций, как информационно-просветительская и прагматическая.

Поэтому со своей стороны адресант, рассчитывая на положительную реакцию адресата, должен так представить рекламируемый товар, чтобы от него было трудно или невозможно отказаться. Интенции рекламистов в данном случае сводятся к восхвалению рекламируемого объекта путем его подробного описания, воздействуя не столько на сознание, сколько на эмоционально-чувственную сферу индивида. В рекламе туристских услуг особенно ярко проявляется суггестивный характер данного вида дискурса:

Врачи есть везде, но мест, где климат специально задуман и создан природой для того, чтобы исцелять, не так уж много. В этих волшебных местах лечит вкус воздуха, состав воды, в них ландшафт – это самим Богом созданный идеальный тренажер. Там люди, считающие себя абсолютно здоровыми, в первый раз в жизни по-настоящему ощущают, что же такое здоровье, а что уж говорить о больных, чьи недуги с каждым глотком воды, воздуха, впечатлений тают на глазах. Таких мест немного на целом свете, и никто не знает, сколько их всего, но одно из них известно точно, известно всему миру на протяжении шестисот лет. Это – Карловы Вары, или Карлсбад, в сердце Европы [2].

Анализ показал, что реклама туризма и отдыха отвечает разнообразным прагматическим запросам, связанным с организацией досуга. Рациональный характер этого вида рекламы проявляется в том, что здесь обычно содержатся полезные для туриста сведения, не только включающие справочную информацию, но и служащие своего рода путеводителем, содержание которого программирует адресата на осуществление заданных действий: куда сходить, что посмотреть, что привезти и т. п.:

Краков. Улица Капо́ница – лучший маршрут, ведущий к холму Вавель: по дороге можно заглянуть в старинные улочки и осмотреть великолепные здания эпохи Возрождения [3].

Максимум услуг и максимум необходимых туристу сведений – так можно охарактеризовать туристскую рекламу на коммуникативно-прагматическом уровне.

С целью повышения прагматического эффекта в рекламный текст часто включаются также имена собственные, вызывающие целый спектр положительных эмоций, благодаря которым возникает желание откликнуться на предложение рекламодателя:

Во все времена Италия притягивала к себе путешественников, музыкантов, поэтов, художников, ученых. Здесь родились творения Микеланджело, Рафаэля, Леонардо да Винчи, Джотто и Феллини, и, наконец, это империя моды и страна гастрономических деликатесов [4, с. 4].

Среди имен, оказывающих влияние на адресата, большое место занимают звезды эстрады, театра и кино, поскольку зрелищные виды искусств в настоящее время особенно популярны. Но в то же время не менее высоким авторитетом пользуются имена политических деятелей. Вот один из примеров рекламы чрезвычайно популярного в России места отдыха, имидж которого тесно связан с их жизнью и деятельностью:

Красная Поляна – самый респектабельный курорт. Не случайно здесь отдыхает Владимир Путин. Уникальный рельеф местности делает интересным внетрассовое катание [5, с. 8]

Включение в рекламный текст прецедентных имен запускает механизм идентификации: потенциальный клиент, доверяя личному опыту авторитетного человека, мысленно ставит себя на его место, чтобы получить похожие эмоции и впечатления. «Имидж может рассматриваться как средство достижения целей компании» [6, с. 83]. И не случайно в туристском рекламном дискурсе нередко встречаются тексты, включающие в свою структуру небольшую врезку, состоящую из фотографии какого-либо известного лица, задающего вопрос, который косвенно побуждает к действию: А вы там были?

Как известно, в рекламе находят яркое отражение ценностные доминанты той культуры, продуктом которой она является. В этом плане туристская реклама представляет собой объединение противоположных культурных начал.

С одной стороны, звезды Голливуда и олигархи, вызывающие интерес той аудитории, которая ценит комфорт и благополучие, а с другой – Пушкин, Чехов и Есенин, имеющие непререкаемый авторитет среди тех, кто духовные интересы ставит превыше всего. Действительно, «реклама точно лакмусовая бумажка культурных приоритетов общества, в котором нет единства» [7, с. 29].

Несмотря на довлеющую силу новой типовой модели члена гражданского общества, выбирающего роскошь и комфорт, прежняя модель

гражданина, предпочитающего духовное совершенство, не утратила своей значимости даже в неблагоприятных для нее социальных условиях.

Другая группа слов, обладающая прагматическим потенциалом в туристской рекламе, имеет непосредственное отношение к занятиям спортом или развлечениям. Прагматический эффект этих единиц во многом обусловлен тем, что с точки зрения степени современности они оцениваются как неологизмы, которые в силу своей новизны вызывают повышенный интерес: дайвинг, рафтинг, виндсерфинг, сноуборд и т. д.

Отдых в Турции будет неполным, если Вы не совершите путешествие по одной из рек Анталии. Рафтинг – это соревнование со стремительными течениями и крутыми речными порогами. Это приключение для смелых людей, любителей острых ощущений и сторонников активного отдыха! [8].

Функциональная особенность неологизмов в рекламе туризма и отдыха заключается в том, что выполняемая ими номинативная функция несет прагматический заряд, поскольку эти слова не только обозначают какое-либо понятие, но и дают характеристику предлагаемой услуги, указывая на то, что адресат, купив путевку, получит возможность реализовать потребности, связанные с модными в определенной социальной среде развлечениями или спортивными занятиями:

Крит – танцы, вино и серфинг! [9, с. 6].

Прагматически заряженные единицы туристической рекламы вызывают только позитивные эмоции, пробуждают только положительные ассоциации, благоприятно воздействуя на психику адресата.

Не случайно авторы туристских текстов нередко апеллируют к образу женщины-матери, женщины-возлюбленной. Например, такой рекламный ход используется в предложении посетить Восток, представления о котором тесно связаны с женским началом:

Горячий, как влюбленная женщина, песок, ласковое, как улыбка матери, море, теплый, как дыхание красавицы, ветерок, прозрачный, чуть дрожащий, как девушка на первом свидании, воздух... В Египте начался бархатный сезон [9, с. 12].

Итак, объект туристской рекламы, получившей широкое распространение о всех средствах массовой информации, и особенно в печатных СМИ, носит нематериальный характер, во многом определяющий специфику аргументативного воздействия, система которого складывается из характерных для данного вида рекламы интенций, потребительских мотивов и прагматически заряженных языковых единиц, предназначенных для реализации этих мотивов.

Учитывая то, что с рекламируемым объектом адресат не может познакомиться до тех пор, пока не воспользуется рекламным предложением, копирайтеры прежде всего используют доводы, называемые аргументами от обещания, которые придают речи повышенную эмоциональность.

Эмоциональный характер туристской рекламы тесно связан с экстралингвистическими факторами. В нестабильное для Казахстана время, когда людям постоянно приходится сталкиваться с разного рода проблемами, туристская реклама предлагает избавиться от тяжелого груза, расслабиться и окунуться в приятный мир блаженства.

Каждое направление вносит свой вклад в изучение сложной проблемы воздействия на целевую аудиторию, способствуя дальнейшему развитию науки о рекламе в целом.

Реализация прагматических установок осуществляется с помощью прагматически ориентированных языковых единиц разных уровней, обладающих эмоционально-экспрессивной характеристикой. Кроме того, воздействующий эффект также достигается использованием нейтральных лексических единиц, которые в структуре туристских рекламных текстов приобретают прагматическую направленность.

Окружающая действительность в туристской рекламе предстает как рай, праздник, сказка, где все испытывают состояние удовольствия, счастья и где присутствуют роскошь, волшебство, очарование, красота, обилие, благополучие. Этот мир божественный, неземной, чарующий, завораживающий, роскошный, незабываемый, безмятежный и т.п.

Прагматическим потенциалом в туристической рекламе обладают и прецедентные имена, связанные с широко известным текстом, как правило, относящимся к числу прецедентных, или с ситуацией, широко известной носителям языка и выступающей как прецедентная, или с именем-символом, указывающего на некоторую эталонную совокупность определенных качеств. Прецедентные имена в туристской рекламе представлены как именами писателей, так и вымышленными героями литературных произведений, именами актеров, кинорежиссеров, а также героев художественных и мультипликационных фильмов. Среди имен, оказывающих влияние на адресата, большое место занимают звезды эстрады, театра и кино. В прагматических целях используется огромный потенциал греческой, римской и библейской мифологий, имена служителей церкви, патриархов, митрополитов и святых, имена известных политических деятелей, как современности, так и былых лет, имена глав государств и первых леди различных стран, названия правящих династий, имена выдающихся полководцев, имена известных модельеров, дизайнеров и супермоделей.

Список использованных источников

1. Каребина О.П. Семантическая организация лингвистических и паралингвистических феноменов в текстах предметной области «Туризм». Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Краснодар, 2018. – 25 с.
2. www.voxtree.narod.ru
3. www.redigo.ru
4. Атакьян Г.С. Прагматика языка туристической рекламы // Глобус. – 2014. – №3. – С. 4.

5. Бабенко Л.Г. Лингвистический анализ рекламного текста. Теория и практика // Коммерсант. – 2012. – №2. – С. 8.
6. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов // Паблик рилейшнз. – 6-е изд. – Киев, 2015.
7. Викентьев И.Л. Приемы рекламы : методика для рекламодателей и рекламистов. – Новосибирск, 1993. – 144 с.
8. www.avialine.com
9. Музыкант В.Л. Реклама в действии: история, аудитория, приемы // Туризм и отдых. – 2018. – №4. – С. 6.

**У.Б. Алимова, Э.Ф. Гарибли,
Б.С. Ажикенова, Н.М. Азымханова**
Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар
ulpan.alimova@gmail.com, Mmgaribli@gmail.com,
galeni_81@bk.ru, Nazik-kn@mail.ru

МАССОВЫЕ ОТКРЫТЫЕ ОНЛАЙН-КУРСЫ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК РЕСУРС ДЛЯ СМЕШАННОЙ ФОРМЫ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. Наиболее обсуждаемым направлением развития онлайн образования сегодня является обучение с использованием массовых открытых онлайн курсов (МООК). Фактором эффективности внедрения МООК в деятельность образовательных учреждений является, прежде всего, доступность ранее элитарного образования. В условиях постоянно меняющегося мира с устойчивой тенденцией к непрерывному образованию, особенно актуальным становится готовность школьников к самообразованию. К сожалению, внедрение МООК в образовательную практику в большей степени касается вузовского образования. Применение МООК в школьном образовании изучено мало и касается, в основном, дисциплин естественнонаучного цикла. В данной статье были проанализированы МООК английского языка и реализация моделей смешанного обучения с использованием готовых онлайн-курсов.

Ключевые слова: массовый открытый онлайн-курс (МООК); смешанное обучение; автономная группа; индивидуальная траектория; перевернутое обучение; самообразование; массовый открытый онлайн курс английского языка.

Андатпа. Бүгінгі таңда онлайн білім беруді дамытудың ең көп талқыланатын бағыты – жаппай ашық онлайн курстарды (ЖАОК) қолдана отырып оқыту. Білім беру ұйымдарының қызметіне ЖАОК енгізудің тиімділігінің факторы, ең алдымен, бұрын элиталық білімнің қол жетімділігі болып табылады. Үздіксіз білім алуға деген тұрақты үрдісі бар үнемі өзгеріп отыратын әлем жағдайында оқушылардың өздігінен білім алуға дайындығы ерекше өзекті болып отыр. Өкінішке орай, ЖАОК-ны білім беру практикасына енгізу жоғары оқу орындарының біліміне көбірек қатысты. ЖАОК-ны мектепте қолдану аз зерттелген және негізінен жаратылыстану циклінің пәндеріне қатысты. Бұл мақалада ағылшын тілінің ЖАОК және дайын онлайн-курстарды пайдалана отырып, аралас оқыту модельдерін іске асыру талданды.

Тірек сөздер: жаппай ашық онлайн-курс (ЖАОК); аралас оқыту; автономды топ; жеке траектория; төңкерілген оқыту; өздігінен білім алу; ағылшын тілінің жаппай ашық онлайн курсы

Summary. The discussed direction of online education development today is learning using mass open online courses (MOOCs). A factor in the effectiveness of MOOCs is access to previously elitist education. In an ever-changing world with a steady trend towards continuing education, school students' readiness for self-education is particularly relevant. Unfortunately, MOOC is being implemented mainly in higher education. The application of MOOCs in school education is studied little and mainly concerns the disciplines of the natural science cycle. In this article, the MOOCs of the English language and the implementation of mixed learning models using ready-to-use online courses were analyzed.

Keywords: mass open online course (MOOC); mixed learning; autonomous group; individual trajectory; inverted learning; self-education; mass open online English course.

Говоря о развитии системы обучения с использованием дистанционных образовательных технологий, которое сегодня стало реальностью, необходимо говорить о массовых открытых онлайн курсах (МООК), которые сегодня признаны педагогическим сообществом доминантным направлением развития онлайн образования.

Анализируя факторы эффективности внедрения МООК в практику образовательных учреждений, такие, как трансляция контента, уникальными носителями знания и организационные преимущества, прежде всего, отмечается доступность элитарного образования [1, с.33; 2, с.184]. Сегодня всем желающим доступны курсы, разработанные ведущими учеными самых престижных университетов мира. При этом современные инструментальные среды позволяют создавать уникальные по структуре и технологической компоновке видео- и аудиоинформации курсы, не требуя значительных материальных ресурсов и оборудования. Следует отметить, что речь не идет о замене традиционных дисциплин онлайн-курсами, а о расширении набора педагогических инструментов, форм работы, повышения уровня доступности качественного современного образования для различных категорий обучаемых. С этой точки зрения МООК можно рассматривать в качестве универсального инструмента, позволяющего реализовать основные педагогические принципы обучения такие, как наглядность, систематичность, научность, доступность и т.д.

Большая часть публикаций, в которых обсуждается внедрение МООК в образовательную практику, посвящена проблеме интеграции курсов в учебный процесс высших учебных заведений. При этом подчеркивается особая значимость МООК в организации самостоятельной внеаудиторной работы студентов [3;4]. Использование МООК позволяет вывести самостоятельную работу студентов на более высокий уровень, за счет скомпонованности учебного материала и возможности самостоятельного контроля [5, с. 125]. При этом отмечается рост мотивации студентов и качество организации самостоятельной работы, но в то же время появление повышенных требований к квалификации преподавателей [6, с. 196].

Говоря о тематических направлениях МООК, стоит отметить, что исторически предопределено наиболее раннее появление и, соответственно, повсеместное использование МООК по информационным технологиям. Что касается онлайн курсов гуманитарного направления, то мы видим наиболее широкое их применение для обучения студентов иностранному языку [7; 8; 9; 10].

Исследований, посвященных использованию МООК в школьной практике, практически нет, как и публикаций, касающихся внедрения курсов английского языка в школьное обучение.

При этом не подвергается сомнению тот факт, что развитие навыков самообразования у школьников возможно и при использовании МООК, которое развивает навыки самостоятельной работы по получению знаний для успешного перехода от образовательной ступени «Школа» к ступени «ВУЗ». Подтверждение важности овладения навыками самостоятельной работы школьниками, мы находим в ГОСО РК: формирование «навыков самостоятельного обучения и личностного саморазвития» является одним из приоритетных условий реализации непрерывного образования [11].

Положительный опыт использования МООК в школьном обучении представлен педагогом-практиком Т.Е. Хоченковой. В своих работах Т.Е. Хоченкова и соавторы описывают положительный опыт реализации концепции смешанного обучения с применением МООК по физике [12; 13].

Возможными причинами являются недостаточная информированность учителей об имеющемся потенциале курсов по соответствующим дисциплинам на платформах МООК, а также отсутствие методической готовности к реализации образовательных моделей смешанного обучения при работе со школьниками.

Предполагаемый путь решения – анализ возможностей МООК английского языка на примере платформы: Stepik (<https://stepik.org>) для интеграции курсов в содержание школьной дисциплины, а также анализ методических особенностей реализации смешанного обучения на их основе.

В рамках настоящего исследования был проведен опрос 20 учителей английского языка и 150 школьников, который показал, что лишь 15% учителей и 5% обучающихся знают, что такое МООК. 6% учителей используют МООК для неформального повышения квалификации и самообразования и только 1% школьников когда-либо проходили обучение на платформе МООК по гуманитарным дисциплинам. Малым утешением становится тот факт, что это обучение проходило на платформах английского языка. Опрашиваемые педагоги не применяют МООК при обучении школьников. Эти показатели показывают недостаточное использование потенциала МООК, в первую очередь, по причине отсутствия информированности педагогов. К тому же, подавляющая часть педагогов

относится скептически к возможному повышению качества знаний, росту познавательного интереса у школьников при использовании готовых онлайн-курсов.

Возможность использования журнала успеваемости можно проследить на примере платформы Stepik. Для каждого курса у учителя есть возможность создать структурный элемент – «класс», пригласив школьников к обучению путем отправки ссылки на подключение к нему. Далее учитель может отслеживать прохождение тем курса, выполнение заданий, анализировать полученные баллы, количество попыток и все попытки прохождения каждого задания. На основании данной информации можно делать выводы о сложности задания, возникших проблемах и на очных занятиях скорректировать результаты обучения. Следует отметить, что речь идет об использовании готовых онлайн курсов.

Рассмотрим на примере MOOK платформы готовые курсы по английскому языку. Курс «Учимся слушать и понимать английскую речь» (платформа Stepik, <https://stepik.org/course/108779>) для школьников 10–11 классов направлен на теоретическую подготовку старшеклассников по предмету и с целью подготовки их к экзамену, а также всем интересующимся, но испытывающим трудности с восприятием английской речи на слух.

Учебный курс «АА – Активный Английский от Екатерины Зак для продолжающих (А2)» (<https://stepik.org/course/106639>) предназначен для реализации технологии смешанного обучения и включает в себя основные темы английского языка, изучаемые в рамках школьного предмета. Его материалы представлены в виде текстовых блоков, видеозаписей, тестовых заданий. Курс разработан Екатериной Закусовой – педагогом-практиком, со степенью MBAE High Business School in Bodo. Ценным в MOOK является то, что у школьников появляется возможность учиться не только у своего школьного учителя, но и у ведущих учителей других стран, преподавателей вузов, профессионалов в различных сферах деятельности практически бесплатно.

Конечно, курсы можно создавать и самим учителям, но это требует высокой квалификации педагога и больших временных затрат, что совершенно не обязательно, так как мы говорим о смешанном обучении, когда онлайн обучение используется наряду с обычными аудиторными занятиями. При этом можно реализовать несколько различных моделей смешанного обучения. В рамках нашего исследования интерес представляют такие модели смешанного обучения как «перевернутое обучение», «автономная группа», «индивидуальная траектория».

Суть модели «перевернутое обучение» заключается в том, что местами меняются классная и домашняя работы, то есть школьник изучает новый материал самостоятельно в рамках домашней работы, а на уроке организуется работа с новыми знаниями на основе деятельностного подхода. С использованием MOOK эта модель реализуется следующим об-

разом. Дома обучающиеся знакомятся с теоретическим материалом МООК, выполняют практические задания курса по теме урока, в основном с автоматической проверкой, что позволяет организовать самоконтроль и рефлексию. Учитель до урока анализирует качество и объем выполненных заданий, возникшие у школьников проблемы, что позволит увидеть «слабые места» и осуществить на уроке корректирующие действия для исправления ситуации. Надо отметить, что не все темы можно изучать с использованием данной модели. Сложные, трудные для восприятия и самостоятельного изучения темы следует изучать традиционным образом, совместно с педагогом. Сложность определяется с учетом специфики обучающихся конкретного класса, их уровня обученности, сформированности познавательного интереса к теме, для повышения которого рекомендуется на предшествующем использовании МООК уроке обозначить проблему, которая может быть решена с помощью знаний по изучаемой теме. При работе со школьниками такая вводная «мотивационная» часть необходима.

Следующая модель – «автономная группа» – предполагает выделение групп обучающихся с особыми познавательными потребностями и позволяет организовать их деятельность как в классе, так и во время самообучения. Теоретическую основу выделения данной модели составляют исследования о дифференциации обучения, которые аргументируют ее значимость в достижении максимально возможного результата у групп обучающихся разного уровня подготовки. Использование модели «автономная группа» может быть обусловлено необходимостью организации групповой работы (на уроке, во внеурочной деятельности, при выполнении домашнего задания, самообучении), потребностью дифференциации заданий, выполнения групповых проектов, подготовки к предметным олимпиадам, ЕНТ. При этом с МООК могут работать отдельные группы (например, с повышенными образовательными потребностями) или все обучающиеся, но в разном объеме, либо группы, работающие с разными курсами.

Еще одной моделью смешанного обучения является «индивидуальная траектория», появление которой связано с наличием практически в каждом классе обучающихся с индивидуальными образовательными потребностями, как «продвинутого» уровня, так и нуждающихся в коррекции познавательной сферы. В этом случае МООК выступает ресурсом для самообразования, а учитель выполняет лишь роль менеджера образовательного процесса. И, несомненно, все эти модели можно реализовать только при наличии разработанных онлайн курсов.

В данной статье не ставилось целью составление полного каталога курсов английского языка, анализ курсов приведен в качестве примера для демонстрации возможностей МООК платформ. Но и представленный небольшой перечень МООК позволяет говорить о высоком потенциале платформ МООК для реализации смешанного обучения. Таким

образом, проведенный анализ МООК английского языка, особенностей реализации моделей смешанного обучения на базе использования готовых онлайн-курсов позволяет утверждать о наличии потребности в более глубоких исследованиях в данном направлении и необходимости использования потенциала МООК путем внедрения в школьную практику элементов обучения с помощью массовых открытых онлайн курсов. И в этом контексте ближайшей задачей видится формирование готовности учителей английского языка к реализации рассмотренных в статье моделей смешанного обучения.

Список использованных источников

1. Менциев А.У., Даулетукаева К.Д. МООК как новый инструмент дистанционного образования: педагогическая основа МООК, проблемы и ограничения // ЦИТИСЭ. – 2019. – №2 (19). – С. 33.

2. Петухова С.В. Факторы эффективности использования массовых открытых онлайн-курсов в учебном процессе // Электронные образовательные технологии: решения, проблемы, перспективы: мат-лы III междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: Сибирский государственный университет путей сообщения, 2019. – С. 183–187.

3. Миронов А.В. Роль МООК в развитии самостоятельной работы студентов // Экология внешней и внутренней среды социальной системы (ЭкоМир-9): мат-лы конф. – М.: Московский государственный технический университет имени Н.Э. Баумана (национальный исследовательский университет), 2019. – С. 223–225.

4. Бакулина И.Р. Анализ самостоятельной работы студентов по разделам МООК «Начертательная геометрия» // Современные проблемы технического образования: Тараканова Е.Н. Массовые открытые онлайн-курсы как ресурс смешанного обучения (на примере дисциплин гуманитарного профиля) Педагогические науки 298 Самарский научный вестник. 2021. Т. 10, №3 мат-лы XIX всерос. науч.-метод. конф. – Йошкар-Ола: Поволжский государственный технологический университет, 2019.– С.9–12.

5. Зубков А.Д. Возможности использования МООК в транспортном вузовском образовании // Непрерывное профессиональное образование: теория и практика: матлы X междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: Сибирский государственный университет путей сообщения, 2020. – С. 123–129.

6. Черкашина И.П., Цибульникова В.Ю. Практика применения массовых открытых онлайн-курсов в учебном процессе вуза // Современное образование: повышение профессиональной компетентности преподавателей вуза – гарантия обеспечения качества образования: мат-лы междунар. науч.-метод. конф. – Томск: ТУСУР, 2018. – С. 194–196.

7. Ваганова Н.В., Демина О.А., Лунина В.Л., Телегина О.В. Образовательный потенциал массового открытого онлайн-курса (МООК) в обучении иностранному языку студентов заочного отделения неязыковых вузов // Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А. Добролюбова. – 2018. – №42. – С. 135–145.

8. Борщева В.В. Формирование учебной автономии студентов в процессе изучения иностранного языка в вузе на основе МООК // Язык в образовательном пространстве неязыкового вуза: теория и практика: мат-лы II всерос. науч.-практ. конф. / под ред. Ю.В. Ридной. – Новосибирск: Новосибирский государственный технический университет, 2019. – С. 350–355.

9. Ганюшкина Е.В., Золотова М.В. Индивидуализация языкового обучения в системе высшего профессионального образования // Революция и эволюция: модели развития в науке, культуре, обществе: тр. II всерос. науч. конф. – Нижний Новгород: Общество с ограниченной ответственностью «Красная ласточка», 2019. – С. 206–208.

10. Семаева О.В. Использование ресурсов MOOK в преподавании иностранного языка в вузе // Человеческий капитал и профессиональное образование. – 2021. – №1 (35). – С. 17–24.

11. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования: приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года №604 [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов РК «Әділет». – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669#z695>

12. Любомирская Н.В., Рудик Е.Л., Хоченкова Т.Е. Смешанное обучение как механизм формирования навыков проектной и исследовательской деятельности учащихся // Исследователь/Researcher. – 2019. – №3 (27). – С. 165–180.

13. Хоченкова Т.Е. Массовые открытые онлайн-курсы: проектирование, модели, технологии интеграции в образовательный процесс школы // Актуальные проблемы преподавания физики в школе и вузе: мат-лы всерос. науч.-метод. конф. – Рязань: Рязанский государственный университет имени С.А. Есенина, 2018. – С. 133–136.

А.М. Тналина

КГУ «Школа-гимназия №14» акимата г.Нур-Султан

tnalina_aigul@mail.ru

КРАЕВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПРЕПОДАВАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

Аннотация. В статье предлагается общий обзор использования краеведческого материала на уроках истории. Особое внимание уделяется основным темам краеведческих исследований, формам краеведческой работы. Определено, что краеведческий принцип изучения истории помогает осознанному усвоению учащимися самых сложных вопросов социально-экономического, политического и культурного развития страны.

Ключевые слова: историческое краеведение, краеведческое исследование, национальное самосознание.

Аңдатпа. Мақалада тарих сабақтарында өлкетану материалдарын қолдануға жалпы шолу жасалады. Өлкетану зерттеулерінің негізгі тақырыптарына, өлкетану жұмыстарының нысандарына ерекше көңіл бөлінеді. Тарихты зерттеудің өлкетану принципі оқушылардың елдің әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуының ең күрделі мәселелерін саналы түрде меңгеруіне көмектесетіні анықталды.

Тірек сөздер: өлкетану, өлкетануды зерттеу, ұлттық бірегейлік.

Summary. The article offers a general overview of the use of local history material in history lessons. Particular attention is paid to the main topics of local history research, forms of local history work. It is determined that the local history principle of studying history helps students consciously learn the most difficult issues of socio-economic, political and cultural development of the country.

Keywords: historical local history, local history research, national identity.

Система школьного исторического образования переживает сегодня серьезные перемены, которые связаны с попытками пересмотреть, оптимизировать структуру и управление, содержание и формы. Современная школа находится в поиске технологий обучения и воспитания, позволяющих ей решать стоящие перед образованием и обществом проблемы адекватной социализации личности. Значительную роль при этом может сыграть историческое краеведение, включенное в современные образовательные процессы. Использование краеведческого материала на уроках истории приобретает особую важность как фактор формирования исторического мышления школьников, познания истории местного края, национального самосознания и социализации личности в целом. Историко-краеведческая работа в школе способствует осмыслению учащимися сложных тенденций развития страны в целом и родного края, в частности, причастности к историческому развитию своей Родины. В этой связи осмысление истории развития, понимание закономерностей и особенностей школьного исторического краеведения представляет теоретический и практический интерес.

Историческое краеведение – один из элементов исторического образования и одна из важных отраслей краеведения. Основным принципом исторического краеведения является взаимосвязь истории местного края с историей страны. Изучение исторического прошлого родного края основывается на краеведческой работе, важным фактором которого является идейно-политическое, патриотическое, нравственное, трудовое и физическое воспитание учащихся на примере жизни и деятельности людей, населяющих родной край. Конечно, не всегда есть необходимый краеведческий материал. Но его надо искать, искать целеустремленно, терпеливо. Краеведческий поиск по какой-то определенной «своей» теме может дать очень многое и для преподавателя, и для учащихся. Изучение и показ исторических событий через призму местных краеведческих материалов позволяет наиболее наглядно и убедительно рассказать о многих фактах, облегчить восприятие учащимися исторического процесса родного края.

Сегодня в качестве особо актуальных следует выделить три направления краеведческой работы: семья, село, родной край.

Семья является естественной средой духовно-нравственного воспитания. Пробуждение интереса и формирование чувства к истории своего рода начинается в семье. Любовь и уважение к родителям, ближним, своему дому, к Родине, без всякого сомнения, есть чувство святое. Становление чувства патриотизма, добра, любви к ближнему осуществляется на основе духовного обогащения человека в семье.

В силу разных причин во многих семьях практически не сохранялись архивы предков (письма, документы, личные дела, награды и т.п., а если какие-либо предметы хранятся, они не извлекаются на поверхность.

Назову основные темы краеведческих исследований в рамках «семейного направления».

1) Шежіре. Родословное древо. Составление простейшей схемы своего рода в виде родословного древа – посильное дело для любого учащегося. Я провожу работу по составлению генеалогического древа. Работа начинается на уроке. Каждый начинает составление родословной с себя, выводя свою фамилию, имя, отчество, год рождения. Далее проводим две стрелочки вниз – это папа и мама, далее – дедушка и бабушка. Конечно, учащиеся могут не помнить отчеств родных, даты рождений, поэтому работа продолжается дома. Учащиеся расспрашивают дома родных, обзванивают родственников. Часто к этой работе с удовольствием подключаются и родители. Когда все данные записаны на черновик, предлагаю красочно оформить свое родословное древо. Удивительно, но после такой кропотливой работы, дети бережно хранят свое родословное древо, вывешивают на видное место в доме.

2) Семейные реликвии и предания. Усиление внимания к семейному наследию – важнейшая задача краеведения. Поэтому организую работу по выявлению наиболее ценных предметов из семейного наследия: самые различные документы, свидетельства, награды, письма, интересные предметы домашнего быта, о многих из которых можно рассказать интереснейшие истории. Предлагаю ребятам, пока не поздно, записать рассказы бабушек и дедушек о своей жизни.

3) Судьбы семьи в судьбе страны. Многие учащиеся не знают, где работают их родители, дедушки и бабушки, они никогда не были в местах их детства, на родовых кладбищах. Это еще один разъединяющий людей фактор. Поэтому при изучении любой темы, казалось бы, не связанной напрямую с семьей, можно и следует затрагивать семейную проблему. Вовлекаю ребят в работу через сочинения, рассказы по темам: «Награды в нашем доме», «Кем гордится наша семья». Чтобы написать сочинение на заданную тему, учащимся предстоит подробно расспросить об имеющихся в семье наградах: кому принадлежат, за какие заслуги получены. Так ребята узнают подробности жизни своих родственников, проникаются уважением к ним. Самые интересные сочинения, рассказы зачитываются на уроке. Учащиеся с удовольствием это делают, им приятно поделиться с другими ребятами подвигами или трудовыми достижениями своих родных и близких.

Формы краеведческой работы разнообразны: кружки общества, экскурсии, туристские походы, встречи с местными краеведами, вечера, конкурсы, олимпиады и т. д. Наряду с наблюдениями, записями и зарисовками на экскурсиях, чтением дополнительной литературы по своему краю (в системе внеклассного чтения), подбором материала из газет и журналов, все большее значение приобретает поисковая и исследовательская деятельность, активизируется участие учащихся в работе краеведческого кружка или музея.

Понятие «родной край» применительно к краеведческой деятельности не так однозначно, как может показаться на первый взгляд. История страны, преломляясь в сознании учащихся, должна находить свою конкретную основу в изучении истории родного края: аула, села, района, города. Мы – не «Иваны, не помнящие родства». Историю своего края, его памятники нам нужно не только любить, но и беречь, увековечивать, пропагандировать. Не познав по-настоящему прошлого, не сотворишь прекрасного будущего.

Родной край – локальная, обозримая часть земли, страны, которую следует знать всем, кто считает себя краеведом. Это с одной стороны. Казалось бы, что проще – изучай все, что находится в ближайшем окружении. Это и будет настоящим краеведением. Но сложность заключается в том, что окружающее настолько многообразно, многолико, что можно либо увязнуть в нем, либо выбрать слишком узкую тему, забыв о других, не менее интересных и важных.

Закономерным итогом краеведческой деятельности, поиска учащихся является собранный, значительный материал, который можно широко использовать как на уроках, так и во внеурочной деятельности.

Это альбомы рисунков, фотоальбомы встреч с людьми родного края, коллекции грамот, медалей, украшений и фотографии местных объектов.

Как мы видим, краеведение способствует развитию такого характерного качества личности как мобильность, необходимого современному гражданину. Школьнику, занимающемуся краеведением, приходится учиться осваивать разные социальные роли. Выполняя функции оформителей, экскурсоводов, корреспондентов, операторов, исследователей, создателей электронной базы данных, дети, по сути, осваивают ключевые компетентности: умение работать с людьми; умение работать с информацией; умение достигать результата. Кроме этого, отрабатываются более узкие компетентности, такие как: работа в группе, структурирование информации, планирование, организация, способность учиться делать новое, использовать современные информационно-коммуникативные технологии.

Не менее важно для общества, чтобы подрастающее поколение стремилось вкладывать свой личный потенциал в развитие своего родного края, осознавая, что от его сегодняшней позиции зависит будущее «завтра» как малой родины, так и всей страны. Занимаясь краеведением, школьники знакомятся с разными жизненными позициями людей предыдущих поколений, видят результаты их жизненного пути. Овладевая сравнительным анализом, навыками критического мышления, они учатся вырабатывать свою собственную позицию, не нарушая преемственности поколений.

Кроме этого, ученики чувствуют себя субъектами исторического процесса, осознавая, что именно они, их родители, односельчане, друзья, соседи делают историю своей страны, а соприкосновение с местным

историческим материалом позволяет воссоздать и ощутить реальные исторические корни, значимость истории в целом и роль простого человека в ней.

Краеведение позволяет войти в мир самостоятельной исследовательской работы, так как в основе краеведческой работы лежит исследовательский метод, который считается вершиной образовательного процесса. Он позволяет ребёнку научиться формулировать цели, задачи исследования, планировать рабочий процесс, двигаться пошагово от намеченных задач и делать собственные выводы. Краеведческое исследование предполагает кропотливую работу с литературой, документами, цифрами, фактами. Здесь оттачиваются приемы сопоставления и доказательства мысли, появляется возможность проявления себя как теоретиком, так и практиком, что, конечно, приближает ребенка к взрослой жизни, способствует развитию интеллекта, чувства собственного достоинства, помогает выработать собственную гражданскую позицию и отстаивать её. Краеведение призвано способствовать возрождению Казахстанского самосознания. Оно поможет оценить вклад нашего района в историю Казахстана, сориентирует школьника на местные гражданские патриотические ценности, тем самым будет способствовать формированию мировоззренческой, нравственной культуры учащихся, их позитивному отношению к своему дому, соседям, селу, району, желанию способствовать их процветанию.

Таким образом, важность и необходимость краеведческой работы, как средства формирования активной гражданской позиции личности, очевидна.

Краеведческий принцип изучения истории помогает осознанному усвоению учащимися самых сложных вопросов социально-экономического, политического и культурного развития страны. Кроме этого, используя краеведческий материал на уроках истории, я заметила, что он активизирует мыслительную деятельность учащихся, позволяет разнообразить методику уроков, вносит в преподавание истории конкретность и убедительность, участвует в патриотическом воспитании школьников.

Список использованных источников

1. Гончарова Т.П. Уроки истории – уроки жизни. – М.: Педагогика, 1986.
2. Горький А.М. О молодежи. – Баку, 1949. – С. 96.
3. Гусар О. Научный проект как средство формирования творческой личности учащегося // История Казахстана: преподавание в школах и ВУЗах. – 2010. – №11. – С. 9-12.
4. Исакова Л. История края – часть богатой истории страны // Народное образование. – 2001. – №9. – С.12-20.
5. Каратолов С.К. Краеведческая работа в школьных музеях // История Казахстана: преподавание в школах и ВУЗах. – 2008. – №7.
6. Кружковая работа по истории и обществоведению. Сборник статей. – М.: Просвещение, 1984.

7. Мяцова В.И. Краеведческий материал как средство художественно-творческого развития учащихся // Начальная школа. – 2013. – №7. –С. 83-86.
8. Электронный ресурс: <http://www.kladraz.ru>

А.Т. Умарова

КГУ «Кенжекольская СОШ г. Павлодара» отдела образования города Павлодара, управления образования Павлодарской области
aygul-umarova@inbox.ru

ПРОБЛЕМЫ ШКОЛЬНОГО АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Аннотация. Целью школьного анализа является – практическое, читательское освоение художественного произведения, которое включает в себе выявление идейного и художественного своеобразия изучаемого произведения, овладение приемами литературоведческого анализа, развитие логического и художественного мышления школьников, их творческого воображения, самостоятельности суждения, совершенствование навыков устной речи.

Проблема понимания литературного произведения может иметь несколько аспектов: начиная от языковой стороны произведения и заканчивая авторской позицией, что встречается реже. Этим определяется актуальность данного исследования.

Ключевые слова: анализ художественных произведений, урок литературы, идейное содержание, эпитет, проблемы анализа, внутренний мир учащихся, приемы анализа текста.

Андатпа. Мектептегі талдаудың мақсаты – зерттелетін шығарманың идеялық және көркемдік ерекшелігін анықтауды, әдеби талдау әдістерін игеруді, оқушылардың логикалық және көркемдік ойлауын, олардың шығармашылық қиялын, пайымдаудың тәуелсіздігін, ауызша сөйлеу дағдыларын жетілдіруді қамтитын көркем шығарманы практикалық, оқырмандық дамыту.

Әдеби шығарманы түсіну мәселесінің бірнеше аспектілері болуы мүмкін: шығарманың тілдік жағынан бастап, автордың ұстанымына дейін, ол аз кездеседі. Бұл осы зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Тірек сөздер: көркем шығармаларды талдау, әдебиет сабағы, идеялық мазмұны, эпитет, талдау мәселелері, оқушылардың ішкі әлемі, мәтінді талдау әдістері.

Summary. The purpose of school analysis is the practical, reader's development of artistic creation, which includes the identification of the ideological and artistic originality of the work being studied, mastering the techniques of literary analysis, the development of logical and artistic thinking of schoolchildren, their creative imagination, independence of judgment, improving oral speech skills.

The problem of understanding a literary work can have several aspects: starting from the linguistic side of the work and ending with the author's position, which is less common. This determines the relevance of this study.

Keywords: analysis of works of art, literature lesson, ideological content, epithet, problems of analysis, inner world of students, methods of text analysis.

Типовые учебные программы по литературе предусматривают на уроках литературного чтения не только знакомство учащихся с отдельными художественными произведениями, но и «...овладение умениями чтения и анализа художественных произведений с привлечением базовых литературоведческих понятий и необходимых сведений по истории литературы», «освоение текстов художественных произведений в единстве формы и содержания, основных историко-литературных сведений и теоретико-литературных понятий» [1, с. 28].

Как показывает школьная практика, изучение литературных произведений в большинстве случаев сводится к анализу идейного содержания и нахождению эпитетов, сравнений, гипербол, литот. Перед учащимися ставятся такие вопросы, как «Что произошло с главным героем?», «Почему он так поступил?», «О каких чертах характера говорят его поступки?», «Что хотел сказать писатель?» и т.д. Ученик же, отвечая на поставленные вопросы, пересказывает идейное содержание произведения. При этом он не рассуждает, не выражает своего мнения, не защищает его, а только воспроизводит то, что запомнил. На уроке, в процессе обсуждения жизненных материалов, нравственных проблем, лежащих в основе произведения, само произведение часто остается за рамками внимания, перестает быть предметом изучения. Учащиеся начинают воспринимать урок литературы только как урок обсуждения той или иной нравственной проблемы, которая поднимается автором. В результате этого художественное произведение перестает быть для учащихся образцом искусства, миром образов, миром идей.

Принято считать, что если на занятии говорится о положительных или отрицательных чертах характера, привычках героев произведения, приводятся примеры из жизни, то урок оказал воспитательное воздействие. Таким образом, разбор только идейного содержания произведения отождествляется с приобретением знаний, умений и навыков, воспитанием.

Если же мы попытаемся выяснить, как ученики воспринимают нравственные коллизии, сложный внутренний мир персонажей, то увидим, что большая часть нравственного богатства произведения остается за рамками понимания школьников.

Естественно, при таком изучении трудно вести речь о глубоком эмоциональном воздействии литературного произведения на внутренний мир учащихся. Так как в этом случае произведение воспринимается как прямое отражение жизни, и его изучение становится для учащихся лишь знакомством с новыми героями, новыми нравственно-социальными ситуациями, новыми событиями. При этом то, как перерабатывается жизненный материал писателем, не учитывается. Но писатели не просто переносят жизненные ситуации, нравственные проблемы в произведение. Они создают картины жизни, основываясь на законах литературы. Чтобы заинтересовать, взволновать читателя, воздействовать на него, писатели,

исходя из своих представлений о жизни, нравственных ориентиров, изображают явления жизни при помощи различных художественных средств, приемов, помещая героев в определённые ситуации, заставляя их говорить определенные фразы. Другими словами, идейно-нравственная позиция автора находит отражение в таких понятиях теории литературы, как жанр, тема, идея, образы и т.д. На почве этого нравственные проблемы, лежащие в основе произведения, становятся силой, способной оказывать влияние на чувства, мысли и стремления читателя. Он, следуя за автором, сочувствует одним, ненавидит других персонажей, начинает задумываться о том, какими должны быть характер человека, его поведение, поступки. Таким образом происходит своеобразный эмоционально-нравственный рост личности.

Литература – это вид искусства, который учит воспринимать жизнь с точки зрения прекрасного. Изображение прекрасного воодушевляет человека, изображение зла учит презирать бесчеловечное. Эти задачи в художественном произведении решаются специфическими, характерными только для искусства, способами. Писатели учат понимать жизнь через образы и художественные картины [2, с. 45].

Ограничиваясь анализом явлений жизни, отраженных в произведении, мы оставляем за рамками восприятия учащихся нравственные ориентиры писателя, особенности его отношения к миру, людям. Это приводит к тому, что ученики понимают нравственные ценности произведения, нравственные взгляды героя поверхностно, начинают считать, что жизненные ситуации тоже можно решать так же легко и просто. При таком изучении художественного произведения представления учащихся о нравственной стороне произведения из класса в класс не только не углубляются, но иногда бывают и неверными. В результате задерживается рост нравственного самосознания учащихся, представления о характерах людей и их взаимоотношениях развиваются медленно. Полноценное нравственное, идейно-эстетическое воспитание и развитие учащихся возможно только при анализе произведения, основанном на теории литературы и дающем возможность увидеть, какой идейно-эстетический смысл, сила заложены в произведении. Это является ответом на вопрос, почему при ограничении пересказом идейного содержания, разбором явлений жизни, лежащих в основе произведения, т.е. поиском ответа на вопрос, что отражено в произведении, не раскрывается специфическая основа художественного произведения, потенциальная сила воздействия на читателя. В художественном произведении важно и то, при помощи каких приемов, художественных средств писатель выражает свою мысль и с какой целью – для чего. И только анализ, основанный на этих трех вопросах, является идейно-эстетически результативным, потому что только в этом случае учащиеся воспринимают явления жизни как отражение эстетического идеала автора, воспринимают литературное произведение в идейно-художественном единстве, постигают его скрытые

смыслы. В процессе такого анализа учащиеся усваивают литературные знания, получают идейно-эстетическое воспитание, познают жизнь, учатся самостоятельно мыслить, творчески работать.

Таким образом, в основе умения самостоятельно анализировать художественное произведение лежит необходимость принятия во внимание того, что произведение является видом искусства, в котором явления жизни выражаются через образы. Литературно-теоретические понятия являются основой для формирования навыков анализа художественного произведения. Один из самых распространенных недостатков в преподавании литературы в современной школе – недостаточность и бессистемность знаний в области теории литературы, неумение выражать свое мнение о прочитанном, связывать имеющиеся знания с конкретным произведением. Как правило, вопросы теории изучаются отдельно от произведения. Обычно определение теоретического понятия учитель объясняет сам или требует заучивания из учебника. Правило закрепляется поиском ответа на вопрос «Какие художественные средства есть в этом произведении?» или заданиями типа «Выпишите из текста эпитеты». Учитель рассказывает, объясняет, показывает, учащиеся же сознательно воспринимают учебный материал, запоминают, воспроизводят. Усваивание готовых знаний, в лучшем случае, улучшает память учащихся. Конечно, в определенной степени они тоже по-своему анализируют предложенный материал, запоминают порядок объяснения учителя, улавливают связи между фактами и выводами. Но мыслительная деятельность школьников в этом случае, в основном, бывает репродуктивной. Знания, приобретенные таким образом, часто оказываются формальными, мало подвижными, учащиеся не могут ими свободно оперировать. Такое изучение, не связанное с определением идейно-художественной функции теоретического понятия, приводит к затверждению, застыванию знаний. Неумение пользоваться ими в новых условиях препятствует развитию познавательной деятельности учащихся. Например, школьник, опираясь на объяснение учителя или на правило в учебнике, дает правильное определение эпитету, однако не может опираться на него при анализе другого произведения.

Результаты такой методической работы требуют нового подхода к обучению школьников анализу художественного произведения, воспитанию навыков самостоятельного мышления.

Как показывают многочисленные исследования, глубокие, прочные знания усваиваются только в процессе продуктивной деятельности самих учащихся. Ученые-методисты все чаще сходятся в том, что без проблемной составляющей урока сложно воспитать самостоятельную, активную, творчески работающую личность. Проблема – это всегда препятствие. А преодоление препятствий – движение, неизменный спутник развития. Поэтому одним из элементов системы методов и приемов, направленных на эффективное усвоение знаний и умений, является про-

блемная ситуация. Проблемная ситуация рождается при возникновении противоречия между известными школьнику сведениями и новыми фактами, явлениями, для понимания и объяснения которых прежних знаний недостаточно. Эти противоречия становятся движущей силой творческого усвоения знаний [3, с. 35].

Проблемные ситуации на уроках литературы имеют свою специфику и служат задачам раскрытия связей частного и общего в художественном произведении, обучению школьников самостоятельно мыслить. Они ведут мысль ученика от фактов к обобщениям, от элементарных обобщений к более сложным, и таким образом учат систематизировать знания, полученные разными путями, и самостоятельно пользоваться ими при анализе новых произведений.

Учащиеся и после уроков, и после школы будут читать много книг. Наша цель – не требовать знания содержания как можно большего количества произведений, а научить школьников оценивать и понимать самостоятельно прочитанные книги с правильной идейно-нравственной и эстетической позиций. В условиях, когда ученик вынужден усваивать готовые знания, добиться этих целей достаточно сложно. В таком случае мыслительная деятельность школьника идет по шаблону. Если же его приучить анализировать произведение, опираясь на вопросы теории литературы, в условиях проблемной ситуации, можно добиться этой цели. В таком случае ученик не только лучше и глубже усваивает произведение, но и учится приемам анализа художественного произведения. При анализе новых произведений вспоминает свои знания, воспроизводит их, размышляет, сравнивает с новыми условиями, овладевает культурой чтения.

Научить учащихся понимать художественное произведение – процесс очень сложный. Каждое произведение – своеобразный мир образов, новая познавательная задача для учащихся. Однако решать эту задачу необходимо. Только с помощью анализа конкретных произведений мы сможем научить школьников понимать высокое искусство, ориентироваться в сложном мире художественных образов.

Список использованных источников

1. Типовая Программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для школ с нерусским языком обучения (в рамках обновления содержания начального образования), 2021.

2. Нигматуллин А.З. Научные основы изучения литературы в общеобразовательной средней школе: дис. докт. пед. наук. – Уфа, 1990. – 356 с.

3. Кульневич С.В., Лакоценин Т.П. Современный урок. Часть III. Проблемные уроки. – Ростов н/Д.: «Учитель», 2006. – 35 с.

4. Айтпенбетова Г.А. Специфика филологического анализа художественного текста. Электронный ресурс. – Режим доступа:

http://www.rusnauka.com/16_NPRT_2014/Philologia/7_171796.doc.htm

5. Есенова К.О., Ныязбекова К.С. Некоторые проблемы интерпретации художественного текста. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/30_NNM_2012/Philologia/7_119334.doc.htm

6. Маданова М.Х. Введение в сравнительное литературоведение. – Алматы: ДООИВА – ратство, 2003. – 252 с.

Б.Б. Максумова

студент группы ДРЛН-22в

Руководитель: М.К. Каирова

Павлодарский педагогический университет, г.Павлодар

maksutova.botagoz@mail.ru

ПРОЕКТНЫЙ МЕТОД В СРЕДНЕМ ОБРАЗОВАНИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. Статья посвящена педагогическим особенностям проектного метода в среднем образовании Республики Казахстан. Проектная деятельность развивает: исследовательские и творческие способности личности. В процессе работы над проектом ребята учатся целенаправленному поиску информации, поисковой деятельности, что формирует у учащихся информационную компетентность и в конечном итоге они получают знания для жизни и стараются применять их на практике. В работе показаны особенности проектного метода, также перечислены условия, которые создает проектно-исследовательская работа. Отметим важность информационно-коммуникативных технологий, с помощью которых развивается творческая активность учащихся, также стремление к инновациям среди молодежи.

Ключевые слова: система образования, проектный метод, среднее образование, интеграция, научные проекты, наука и образование, исследовательская деятельность.

Андатпа. Мақала Қазақстан Республикасының орта білім берудегі жобалық әдістің педагогикалық ерекшеліктеріне арналған. Жобалау қызметі: Адамның зерттеу және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Жобамен жұмыс жасау барысында балалар ақпаратты, іздеу қызметін мақсатты іздеуді үйренеді, бұл студенттерде ақпараттық кәсіпкерлікті қалыптастырады және сайып келгенде, олар өмір үшін білім алады және оларды іс жүзінде қолдануға тырысады. Жұмыста жобалау әдісінің ерекшеліктері көрсетілген, сонымен қатар жобалау және зерттеу жұмыстарының шарттары көрсетілген. Оқушылардың шығармашылық белсенділігі, сондай-ақ жастар арасында инновацияларға деген ұмтылыс дамитын ақпараттық-коммуникативтік технологиялардың маңыздылығын атап өтті.

Тірек сөздер: білім беру жүйесі, жобалық әдіс, орта білім беру, интеграция, ғылыми жобалар, ғылым және білім беру, зерттеу қызметі.

Summary. The article is devoted to the pedagogical features of the project method in secondary education of the Republic of Kazakhstan. Project activity develops: research and creative abilities of the individual. In the process of working on the project, the children learn purposeful search for information, search activity, which forms students' information competence and eventually they get knowledge for life and try to put it into practice. The paper shows the features of the design method, also lists the conditions that the design and

research work creates. They noted the importance of information and communication technologies, with the help of which the creative activity of students develops, as well as the desire for innovation among young people.

Keywords: education system, project method, secondary education, integration, scientific projects, science and education, research activity.

Проектный метод дает большие возможности для развития интеллектуальных способностей обучающихся в системе среднего образования. Его использование в условиях средней школы позволяет дополнительно углубленно изучить отдельные проблемы и темы в учебном курсе и позволяют педагогу предметнику направить усилия школьников в нужное русло. Этот метод имеет свои особенности и как все педагогические методы не является панацеей в решении проблем в системе образования. Однако в последние годы с увеличением интереса предметников к научным соревнованиям школьников в Республике Казахстан намечается тенденция роста количества научных проектов по всем школьным предметам. Не стал здесь исключением рост количества проектов по истории. Огромное разнообразие тем проектов привело к охвату больших областей исторической науки, в том числе и ранее не изученных на уровне краеведения. Появляется новый материал, ранее не введенный в научный оборот из семейных архивов, публикуются статьи с архивными материалами и материалами полевых исследований. Это процесс лучшим образом способствует формированию исторического сознания у школьников, дает им возможность рано познать специфику профессии историка и принять решение поступать на исторические специальности.

Одной из особенностей проектного метода является индивидуальные или групповые научные проекты, имеющие целью создание сплоченного коллектива, способного решить сложную научную проблему, либо развитие индивидуальных способностей школьников, работа над проблемами школьного курса всемирной истории или истории Казахстана. Здесь есть ряд психологических моментов, которые должны учитываться педагогом. Учащимся-интровертам проще работать в одиночку, индивидуальный проект помогает раскрыть его интеллектуальные способности и ораторское искусство. Ученикам-сангвиникам и холерикам можно работать в группе над одной большой проблемой, требующей коллективных усилий. Естественно, нужно иметь в виду, что в практике редко встречается «чистый» тип темперамента, однако во многом имеется преобладание какого-либо типа. Поэтому эти рекомендации можно принять во внимание.

Педагог И.С. Бухтенкова пишет: «Работа над проектом способствует воспитанию у учащихся: значимых общечеловеческих ценностей (социальное партнерство, толерантность, диалог); чувство ответственности, самодисциплины; способности к методической работе и самоорганизации. Проектная деятельность развивает: исследовательские и творческие способности личности. В процессе работы над проектом ребята учатся

целенаправленному поиску информации, поисковой деятельности, что формирует у учащихся информационную компетентность и в конечном итоге они получают знания для жизни и стараются применять их на практике» [1, с. 9].

Воспитание общечеловеческих ценностей у учащихся является дополнительным фактором для принятия решения в пользу выбора проектного метода. Формирование информационной компетентности имеет приоритетное значение для подрастающей молодежи, умение находить и использовать информацию в условиях быстроменяющегося мира значимо сегодня.

Немаловажное значение имеет культура проектно-исследовательской работы, которая создает условия:

- развития инициативности и творчества учащихся;
- организации самостоятельной деятельности учащихся (как индивидуальной, так и групповой);
- интеграции знаний и умений из различных областей науки, техники, технологии, творчества;
- развития рефлексивных умений учащихся;
- превращения ученика в самостоятельного субъекта обучения, несущего ответственность за его результаты;
- максимального раскрытия творческого потенциала учащегося;
- изменения отношений «учитель-ученик» (учитель не противопоставляет учащемуся, а является его партнером в процессе обучения);
- профессионального роста самого педагога [2, с. 18].

Проектно-исследовательская деятельность помогает в развитии поликультурной компетенции среди учащихся [3; 4]. Познание других культур и воспитание культурной толерантности в ходе написания проекта делает возможным развитие поликультурной компетенции. Дополнительно возможно организовывать тренинги и другие мероприятия, способствующие формированию этой компетенции у учащихся.

Попутно проектный метод развивает читательскую грамотность среди обучающихся. Эта проблема уже давно стала заботой во всем мире. С появлением пандемии и переходом на дистанционное обучение ученики во многом утратили способности к чтению и пониманию прочитанного материала, снизилась в общем функциональная грамотность. Одним из выходов из данной ситуации мы видим использование проектного метода в школе. Ученики, авторы проектов, изучая специальную литературу и работая с историческими источниками, обрабатывая полученную информацию на компьютере, развивают функциональную грамотность.

Исследователи Л.В. Верес и Н.В. Матяш обратили внимание на развитие исследовательской компетенции у старшеклассников посредством проектной деятельности. Они пришли к выводу, что именно для учеников старших классов этот метод наиболее эффективно формирует иссле-

довательские компетенции. Потому что «Данный возрастной период отличается сформированностью теоретического мышления, формального интеллекта, а также внутренней рефлексии, что играет существенную роль в развитии исследовательской компетентности старшеклассников. То есть для старшеклассников характерно проведение теоретических обзоров интересующих проблем, формулирование гипотез и анализ собственных действий и поступков, что открывает перед учащимися новые интеллектуальные возможности, в частности, в исследовательской деятельности» [5, с. 166-167]. Учитывая эти особенности необходимо выстраивать работу с учениками старших классов, шире привлекать их к проектно-исследовательской деятельности. Со старшеклассниками можно пытаться изучать теорию исторических процессов, давать им сложную научную литературу для анализа исторических текстов. Эти действия на наш взгляд помогут сформировать в нем качества, необходимые для формирования профессионального историка. На самом деле здесь же может быть совершен осознанный выбор будущей профессии историка. Овладев азами профессиональной деятельности, старшеклассник, став студентом может продолжить свои школьные исследования на качественно новом уровне при наблюдении и помощи квалифицированных специалистов в области истории, археологии, этнографии, что неизменно даст качественный результат.

Проектно-исследовательская деятельность рассматривается также как средство для развития одаренных детей [6]. В действительности в гимназиях и лицеях для одаренных детей больше учеников пишут научные проекты. В какой-то мере это связано с вопросами финансирования этой деятельности, возможности сотрудничества с учеными университетов и практиками производств для написания научных проектов, тогда как обычные школы не имеют таких возможностей. С другой стороны, в школах для одаренных детей создается конкурентная среда среди учащихся и написание проекта служит одним из способов показать свои способности на практике.

Исходя из этих данных, следует заметить, что проектно-исследовательская деятельность дает широкие возможности для полноценного развития личности учащегося.

Исследователь Т.С. Цыбикова считает: «Инновационными средствами в условиях личностно ориентированного образования выступают информационно-коммуникационные технологии, которые позволяют развивать творческую активность учащегося, расширяют сектор их самостоятельной работы за счет усиления исследовательских, информационно-поисковых и аналитических методов работы с информацией. Обладая такими уникальными качествами, как интерактив, мультимедиа, моделинг, коммуникативность и производительность, они вносят определенную специфику в известные общедидактические методы обучения» [7, с. 57].

Эти информационно-коммуникативные технологии имеют важное значение и позволяют привлечь к написанию проектов детей с наклонностями в информационные технологии и технику. Интерактивность и мультимедиа позволяют достичь большого охвата целевой аудитории среди молодежи. Создание моделей в виртуальном пространстве или посредством 3D моделирования на принтере открывает широкие возможности для формирования конечного продукта научного проекта.

Создание тематических сайтов по материалам проектов, видеоконтента в социальных сетях, обучающих видео или мастер-классов, – это лишь некоторые формы воплощения научных результатов проекта в действительность. Возможна ориентация на новые тренды среди молодежи, их стремление к инновациям. Не секрет, что сегодня молодежь воспринимает контент из сети Интернет на смартфонах. Значит возможно создать сайты с ориентированностью на смартфоны и другие гаджеты. В перспективе научный проект можно переделать под стартап и монетизировать полученные знания и умения, что в конечном итоге приведет к коммерциализации научных разработок.

В настоящее время ведется активная работа по обучению предпринимательскому делу учеников школ и полагаем, что занятие проектной деятельностью может оказать большую помощь в этом процессе. Коммерциализация имеет много общего с проектно-исследовательской деятельностью. Не секрет, что многие ведущие сегодня мировые транснациональные корпорации начинались в качестве небольших стартапов и превратились в гигантов индустрии. Полагаем, что эти примеры могут вдохновить учащихся на практическое использование своих разработок для получения конкретных коммерческих продуктов или прототипов. В случае с историками это могут быть сайты с дополнительными услугами в виде написания работ по истории семьи, поиска генеалогического древа, написания юбилейных статей.

В исследовательской литературе, по мнению Т.Г. Беловой, часто путаются понятия «исследовательская деятельность», «проектная деятельность», «метод проектов», «исследовательский метод обучения». Однако между ними существуют отличительные особенности [8, с. 30]. В заключении исследователь приходит к мысли, что «несмотря на существующие различия в подходах к определению содержания понятий «исследование» и «проектирование», совершенно очевидны высокие развивающие возможности исследовательской и проектной деятельности в работе с учащимися, связанные со стимулированием их интереса, развитием познавательных навыков и мышления, умения самостоятельно конструировать знания, ориентироваться в информационном пространстве» [8, с. 35]. Действительно, эти два понятия неразрывно связаны в теории и неразделимы в практической деятельности. Эти два вида деятельности являются инновационными в системе среднего образования, и их использование приводит часто к высоким результатам. Более того навыки,

полученные в процессе проекционной деятельности, могут пригодиться учащимся в высшей школе и в дальнейшей практической деятельности в жизни.

Проектная деятельность как понятие тесно связана с исследовательской деятельностью. Педагог М.М. Фирсова рассматривает как «основную форму исследовательской деятельности учащегося» [9, с. 40]. В практической деятельности эти два понятия тесно связаны и порой сложно выделить один из видов деятельности.

Исследователи С.А. Новосёлов и Т.В. Зверева считают, что проектная и исследовательская деятельность помогают раскрыть потенциал творческих сил обучающегося, создать практический продукт, принести пользу делу, продемонстрировать свое достижение окружающим. При этом важно, чтобы проект нравился своим исполнителям, чтобы их захватывала проблематика, а результаты несли практическую пользу или позволяли увидеть результаты своей деятельности [9, с. 41]. Позитивное отношение к результатам научно-исследовательской деятельности наряду с этими моментами оказывает влияние на общую самооценку ученика, формирует уверенность в своих силах и возможностях. Эти же факторы оказывают влияние на желание продолжать проектную деятельность для повторения положительного опыта.

Таким образом, проектный метод имеет выраженный инновационный характер и отвечает требованиям современного школьного образования. Этот же метод с успехом используется в университетах для подготовки студентов и магистрантов. В целом проектно-исследовательская деятельность универсальна в плане развития интеллектуальных способностей и духовного развития обучающихся. Эта же деятельность способствует ранней профессиональной ориентации личности, способствует верному выбору будущей профессии. Если говорить о возможностях реализации этого метода в школах, то следует констатировать, что в школах для одаренных детей больше возможностей для занятия проектно-исследовательской деятельностью со школьниками.

Хотелось бы заметить, что проектный метод не является панацеей и не может решить большинства проблем в школьном образовании, мы далеки от этой мысли. Однако учитывая очевидные преимущества и возможности проектного метода, необходимо использовать их на максимальном уровне для лучших результатов в работе с учениками.

Список использованных источников

1. Бухтенкова И.С. Организация проектно-исследовательской деятельности учащихся // Эксперимент и инновации в школе. – 2011. – №3. – С. 8-9.
2. Груздева И.В. Потенциал проектно-исследовательской деятельности в формировании социокультурной компетентности учащихся гимназии // Пермский педагогический журнал. – 2014. – №5. – С. 16-20.

3. Хотинец В.Ю. Становление поликультурной компетентности старшеклассников в ходе проектно-исследовательской деятельности // Образование и наука. Изв. УрО РАО. – 2009. – № 10(67). – С. 59-68.

4. Хотинец В.Ю. Развитие поликультурной компетентности старшеклассников в ходе проектно-исследовательской деятельности // Инновационные проекты и программы в образовании. – 2011. – №5. – С. 43-47.

5. Верес Л.В., Матяш Н.В. Проектная деятельность как средство развития исследовательской компетентности старшеклассников // Вестник БГУ. – 2013. – №1. – С. 165-169.

6. Карпова С.И. Проектно-исследовательская деятельность как средство развития одаренных учащихся // Вестник ГУУ. – 2012. – №1. – С. 1-5.

7. Цыбикова Т.С. Организация проектно-исследовательской деятельности школьников с использованием информационно-коммуникационных технологий // Вестник Бурятского государственного университета. Философия. – 2014. – №15. – С. 57-60.

8. Белова Т.Г. Исследовательская и проектная деятельность учащихся в современном образовании // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2008. – №76-2. – С. 30-35.

9. Новосёлов С.А., Зверева Т.В. Феномен проектно-исследовательской деятельности в образовательном процесс // Педагогическое образование. – 2009. – № 3. – С. 38-42.

А.К. Оекенева

школа-лицей «BINOM Сарыарка», г. Нур-Султан

Akma_2015@list.ru

ЕВРАЗИЙСКАЯ ТЕОРИЯ: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Аннотация. В статье рассматривается эволюция евразийской теории, предложенная исследователями данной теории с начала XX века до начала XXI века. Особое место уделяется евразийской теории Н.А. Назарбаева, который уделял особое место Казахстану, пророча ему вечное существование идеи «Мәңгілік ел».

Ключевые слова: Евразийство, пассионарность, суперэтнос.

Аңдатпа. Мақалада 20 ғасырдың басынан 21 ғасырға дейін зерттеушілер ұсынған Еуразиялық теорияның эволюциясы қарастырылған. Осы бағытта Н.Ә. Назарбаев Қазақстанның ерекше ролін анықтады. Мәңгілік ел» идеясының сәйкес мемлекетіміздің мәңгілік болуын пайғамбарлық етті.

Тірек сөздер: Еуразияшылдық, пассионарлық, суперэтнос.

Summary. The article considers the evolution of Euroasian theory, suggested by researchers since the early 20th century till the beginning of 21st century. A special attention is given to the theory of Nazarbaev who has a great view on the question of eternal existence of Kazakhstan.

Keywords: Eurasianism, passionarity, superethnos.

В настоящее время существует множество различных концепций, отражающих особенности развития мирового процесса в целом, а также место и роль государств в общеисторическом развитии. К таким концепциям можно отнести концепцию «Осевого времени» Ясперса, концеп-

цию «Заката Европы» Шпенглера, концепцию «Конца истории» Фукуяма, а также идеи «Евразийства» Л.Н. Гумилева. Основными идеями данных работ являются исследование происхождения государств, определение места и роли в мире, а также особенностей их зарождения, этапов развития упадка и исчезновения [1, 26].

В условиях современного развития мира в целом для нас как будущего поколения независимого Казахстана ценными являются изучение идеи Евразийства как части исторической общности данного континента. Благодаря Первому Президенту РК Н.А. Назарбаеву, она переживает свое возрождение. Время показало, что идея Президента, выдвинутая в 22 марта 1994 года во время выступления Чатей-хаус в Лондоне стала не просто импульсом, а прагматической необходимостью современной реальности во всех аспектах как: политических, экономических, социальных и культурных [2, 61].

Целью данной работы является изучение идеи евразийской теории в прошлом и настоящем, а также определение место и роли Казахстана в современном мире согласно Евразийской теории развития.

В настоящее время в связи с нестабильной обстановкой в мире изучаемая нами тема является **актуальной**. В условиях глобализации ни одна страна мира, независимо от ее ресурсного, силового потенциала или степени развития, не может не подвергаться влиянию внешних сил. Поэтому необходимо выработать такую модель идеального государства, отвечающим вызовам современного мира, способную находиться в равновесии с другими странами.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1. Изучить возникновение и суть теории Евразийства в трудах интеллектуальной русской элиты в 1920–1990-х годов.
2. Проследить новое перерождение Евразийской идеологии в деятельности Н.А. Назарбаева
3. Определить роль Н.А. Назарбаева в интеграционных процессах Евразийского континента
4. Изучить идею «Мэнгілік ел» как модель национальной идентичности государства.

Сегодня мы наблюдаем, что Казахстан стал ведущим эпицентром, излучающим всему остальному миру согласие, открытость, прозрачность, толерантность, взаимодействие, взаимопомощь, а также безопасность. Данное направление в политике осуществляется благодаря идеям Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Абишевича Назарбаева, который изначально заложил принципы глобальной ответственности, многовекторности, формирования режима доверия и стратегического диалога, а также отказа от конфронтационных моделей.

Важнейший принципиальный шаг в продвижении евразийской инициативы Первого Президента республики Казахстан, отраженный в По-

слании 1997 года, был связан с определением пути, по которому стране следует идти в XXI веке. Глава государства отметил, что есть разные пути: западноевропейский, восточноазиатский, российский, новотюркский. Сторонники этих путей «правы и одновременно не правы». И здесь Президент Казахстана сделал фундаментальный вывод: «Мы – евразийская страна, имеющая свою собственную историю и свое собственное будущее. Поэтому наша модель не будет похожа ни на чью другую. Она впитает в себя достижения разных цивилизаций».

История рубежа XX–XXI веков – это путь глобальных экономических и политических потрясений. Именно в это осевое время на мировом небосклоне родилась сверхновая звезда независимого Казахстана идеей с Мәңгілік ел – как вечном существовании Казахстана на политической карте мира в качестве независимого государства [3, 95].

В течение исторического развития теория евразийства изменялась, дополнялась различными исследователями своего времени. Однако она несла идею об особенностях евразийского континента, его неповторимости, симбиоза восточного и европейского образования.

Данное направление появилось в начале XX века в трудах российских ученых и оформилось выходом в свет в 1921 году в Софии, с изданием сборника «Исход к Востоку», где были опубликованы статьи людей различных родов деятельности: П. Сувчинского, П. Савицкого, Н. Трубецкого и Г. Флоровского, объединившихся единой мыслью.

В основе исторических взглядов евразийцев лежала теория, Шпенглера, сформулированная им в книге «Закат Европы», о кризисе европейской культуры с одной стороны и идеи славянофилов о самобытности развития России – с другой. На смену романо-германской культуры идет новая культура, носителем которой будет русский народ, объединивший вокруг себя не только восточное славянство, но и ряд неславянских народов, населяющих Евразию.

Однако в 30-х годах XX века в силу исторических обстоятельств евразийство потерпело крах как общественно-политическое движение, но его идеи оказались весьма плодотворными для Л.Н. Гумилева, который считал себя «последним евразийцем» (конец 40-х – начало 90-х годов). Именно под его влиянием, появляется теория этногенеза и теория пассионарности.

Отличие Л.Н. Гумилева состоит в том, что в своей работе он использовал системный подход – совместив гуманитарные и естественные науки. Особое место на Евразийском континенте Л.Н. Гумилев уделял кочевникам-евразийцам, поскольку именно они смогли объединить континент, несли в себе ту роль, которую не были в состоянии выполнить оседлые народы. Л.Н. Гумилев считал, что у народов Великой Степи не было патологической жестокости и склонности к разрушению достигшей культуры.

Вслед за Шпенглером и Тойнби, Гумилев выделяет циклы развития цивилизаций. С его точки зрения, этнокультурные образования нации, государства, религиозные общины во всем подобны живым организмам. Они проходят периоды рождения, юности, зрелости и старения, а потом исчезают или превращаются в т.н. «реликты».

Процесс этногенеза (рождения народа или государства) по Гумилеву связан с явлением «пассионарности» или «пассионарного толчка». Это необъяснимый синхронный всплеск биологической и духовной энергии, который внезапно приводит в движение вялотекущее историческое существование «старых» народов и культур, захватывая различные сложившиеся этнические и религиозные группы в динамическом порыве пространственной, духовной и технической экспансии, что приводит к завоеваниям и сплавлению разнородных остаточных этносов в новые активные и жизнеспособные формы. Высокая и полноценная пассионарность и динамический процесс этногенеза ведут в нормальном случае к возникновению особого суперэтноса, который соответствует не столько национально-государственной форме политической организации, сколько империи.

С именем Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева связано возрождение Евразийской идеологии в конце 20 века. Он отмечал уникальность евразийского континента. Однако по сравнению с классическими евразийцами, призывал к объединению независимые государства в Евразийский союз, которые в будущем займут достойное место в глобальном мире, как развитые, идущие цивилизационным путем государства.

С именем Нурсултана Абишевича также по праву связано магистральное движение Казахстана к достойному месту в современном мире. Лидер нации не только явил миру новый облик Казахстана и нашего народа, за прошедшие годы были практически реализованы «три кита» его евразийской идеи – Евразийское экономическое сообщество (ЕврАзЭС), Соперничество по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА) и Шанхайская организация сотрудничества (ШОС).

Несомненный лидерский фактор и пассионарность личности Нурсултана Назарбаева раскрылись в переломный момент нашей истории. Именно пассионарность Президента Казахстана позволяла все эти годы продвигаться от новаторского переосмысления евразийской идеи к разработке конкретного проекта ЕЭС и его последующей реализации. Первый Президент Казахстана – масштабный исторический деятель, признанный во всем мире выдающимся политиком, стратегом и главным архитектором евразийских проектов, которые стали ориентиром для всех, кто хочет благополучно и счастливо жить в новой Евразии.

Сегодня мы с уверенностью можем сказать, что Казахстан выбрал правильную политику общемирового развития. Находясь в центре материка Евразия, он стал идейным вдохновителем интеграционных процес-

сов различного характера, таких как экономического, политического, культурного, образовательного и т. д.

Ощущая крепкую основу на евразийском материке, находясь в равновесии с окружающей средой, мы с уверенностью можем сказать, что данное государство обречено на вечное существование. Идея «Мәңгілік Ел» – это тот вид модели идеального государства, который способен ответить на вызовы современно мира.

Благодаря сбалансированной политике Казахстану принадлежит роль посредника решения глобальных мировых конфликтов, Казахстан объявил об отказе от ядерных взрывов, здесь состоялась встреча представителей религиозных конфессий и т. д. [4, 45]

В настоящее время Казахстан делает упор на национальное единство, светское общество и высокую духовность, экономический рост на основе индустриализации и инновации, национальную безопасность и глобальное участие нашей страны в решении общемировых и региональных проблем.

Наша страна обладает единой системой ценностей, общей историей, общей судьбой и связана единой целью «Мәңгілік Ел» – национальной идеей общеказахстанского дома, мечтой наших предков».

Список использованных источников

1. Назарбаев Н.А. Казахстан – 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев: Послание Президента страны народу Казахстана. – Алматы: «Жеті жарғы», 2005. – 114 с.; Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – Алматы: Өнер, 1996. – 228 с., Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. – Алматы: Казахстан, 1996. – 624 с., Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие. – Алматы: Атамұра, 2003. – 240 с.

2. Абенов Е.М., Арынов Е.М., Тасмагамбетов И.Н. Казахстан: эволюция государства и общества. – Алматы: 1996. – 342 с.

3. Нысанбаев А., Машан М., Мурзалин Ж., Тулегулов А. Эволюция политической системы Казахстана. В 2-х томах. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2001. 1 том. – 352 с.

4. Евразийская интеграционная политика Республики Казахстан: проблемы и перспективы / А.Н. Нысанбаев, С.М. Абенов, Л.К. Бакаев и др. – Алматы: Ақыл кітабы, 1998. – 136 с.

5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: ТОО «Мишель и К», 1994. – 504 с.

Н.К. Каршиганов

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

nkarsiganov@gmail.com

РОЛЬ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ИГР НА УРОКАХ ИСТОРИИ ПРИ КЛИПОВОМ МЫШЛЕНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. Данная статья посвящена способу обучения истории школьников с клиповым мышлением. Автор рассматривает не только характеристики этого типа мышления, но и исследования, посвященные ему. Также в материале изучается и подробно обосновывается возможность использования интеллектуальных игр в качестве метода формирования знаний по истории у школьников с клиповым мышлением. Кроме того, автором предлагаются конкретные способы организации подобных игр.

Ключевые слова: клиповое мышление, интеллектуальная игра, квиз, история, аналитическое мышление.

Андатпа. Бұл мақала оқушылардың клиптік ойлау қабілетімен тарихты оқыту тәсіліне арналған. Автор ойлаудың осы түрінің сипаттамаларын ғана емес, сонымен бірге оған арналған зерттеулерді де қарастырады. Сондай-ақ материалда зияткерлік ойындарды клиптік ойлау қабілеті бар оқушыларда тарих туралы білімді қалыптастыру әдісі ретінде пайдалану мүмкіндігі зерттеліп, егжей-тегжейлі негізделген. Сонымен қатар автор осындай ойындарды ұйымдастырудың нақты тәсілдерін ұсынады.

Тірек сөздер: клиптік ойлау, зияткерлік ойын, квиз, тарих, аналитикалық ойлау

Summary. This article is devoted to the method of teaching history to schoolchildren with clip thinking. The author considers not only the characteristics of this type of thinking, but also the studies devoted to it. The article also studies and substantiates in detail the possibility of using intellectual games as a method of forming knowledge of history among schoolchildren with clip thinking. In addition, the author suggests specific ways of organizing such games.

Keywords: clip thinking, intellectual game, quiz, history, analytical thinking

Сегодняшние процессы глобализации, информатизации и цифровизации изменили не только окружающий нас мир или общество, но и способ мышления человека. Если раньше человек получал необходимую информацию, читая газету или просматривая телевизор, то сейчас к этим источникам информации добавились социальные сети, в которых мы проводим весьма большое количество времени, особенно молодое поколение. Как итог – полный переизбыток информации. Вследствие этого переизбытка у человека выработался адаптивный способ взаимодействия с новым для него информационным пространством, который называют клиповым мышлением. Говоря о различных особенностях клипового мышления, авторы чаще всего говорят о его фрагментарности и алогичности (Т.В. Семеновских), несистемности (С.В. Докука), преимущественной визуальности и ассоциативности (С.А. Жукова, Н.Ю. Комирная), архаичности и лишенности временных и пространственных категорий (Т.Н. Шаметова). Основываясь на наиболее часто упоминаемых характе-

ристиках клипового мышления, Т.В. Семеновских сформулировала наиболее полное определение понятия: «клиповое мышление – это процесс отражения разнообразных свойств объектов, без учета связей между ними, характеризующейся фрагментарностью информационного потока, алогичностью, полной разнородностью поступающей информации, высокой скоростью переключения между фрагментами информации, отсутствием целостной картины восприятия окружающего мира» [1].

Одной из причин возникновения такого явления как клиповое мышление различные специалисты называют повсеместное распространение смартфонов. Соответственно, наиболее подвергнутыми риску появления такого типа мышления являются те, кто большое количество времени проводят в гаджетах. Согласно исследованиям 2016 года, 65% казахстанцев пользуются смартфонами, а среди молодежи этот показатель еще выше: у молодых людей в возрасте до 25 лет и до 35 лет он равняется 91% и 85% соответственно [2]. К 2022 году этот показатель, несомненно, увеличился. Каждое последующее поколение все больше зависит от своих смартфонов. Сейчас не вызывает особого удивления тот факт, что дорогим телефоном может владеть первоклассник или второклассник. Исследование 2016 года также показывает, что каждое последующее поколение более зависимо от смартфонов, чем предыдущее. Следовательно, число людей с клиповым мышлением более молодого возраста будет увеличиваться. Так, в 2019 году были проведены исследования С.Д. Полякова, Л.А. Белозеровой, В.В. Вершининой, С.В. Данилова, Н.С. Кривцовой среди старшеклассников и студентов с целью изучения «клиповости-целостности» мышления. В ходе данного исследования было выявлено, что доля студентов, обладающих системным (целостным) мышлением существенно выше, чем в выборке школьников. У школьников (в сравнении со студентами) выраженное «клиповое» мышление встречается в полтора раза чаще [3]. В качестве одного из возможных факторов различий в когнитивной сфере респондентов, авторы исследования не исключают смену основного информационного носителя и соответствующего способа подачи информации – с книги на экраны телевизоров, смартфонов, компьютеров (Докука, 2013; Кузнецова, Резер, 2018), а также изменение социокультурной ситуации развития современного старшеклассника в целом (Белозерова, Поляков, 2018). Можно предположить, что благодаря этим обстоятельствам человеку становится привычнее воспринимать и обрабатывать небольшие единицы информации. Как следствие, индивид утрачивает навыки оперирования большими целостными текстами, испытывает трудности выделения в них основной мысли, причинно-следственных связей, что в итоге приводит к упрощению мыслительной деятельности, снижению аналитичности и целостности мышления (Лысак, Белов, 2013).

Как отмечалось ранее, при клиповом мышлении школьники не могут долгое время концентрироваться на чем то одном, хуже работают с

объемными текстами, имеют проблемы в установлении логических связей, обладают дискретностью восприятия и языковым минимализмом в описании чего-либо, а также умеют быстро осваивать небольшую информацию, выполнять несколько действий одновременно и воспринимают мир через короткие яркие образы и сообщения [3]. Исходя из вышеперечисленных исследований и выводов, встает вопрос: как обучать детей истории? Традиционные методы преподавания не будут так действенны, как раньше, значит, стоит обратиться к нетрадиционным способам и технологиям. Как мы видим, у клипового мышления есть как положительные свойства, так и отрицательные, последние отмечаются специалистами чаще. Наша задача – использовать эти свойства для формирования у школьников знаний по истории. По нашему мнению, данная задача может быть выполнена при помощи использования игровых технологий. Основой игровых технологий являются интеллектуальные игры. «Интеллектуальная игра, – по мнению Б.Р. Манделя, – это индивидуальное или (чаще) коллективное выполнение заданий, требующих применения продуктивного мышления для познания предметной и социальной действительности в условиях ограниченного времени и сознания» [4]. Безусловно, широкое применение различных видов игр в образовательном и воспитательном процессах обусловлено функциями, которые заложены в самом понятии «игра». Для интеллектуальных игр наиболее важными из них являются:

- дидактическая функция, предусматривающая облегчение вхождения учащегося в мир знаний, постижения им основ наук, приобщения к социокультурному наследию;

- развивающая функция, позволяющая игрокам совершенствовать свои навыки (интеллектуальные, творческие и т.д.);

- соревновательная функция, предполагающая, что в игре обязательны элемент состязания среди участников. Соответственно, в игре должно участвовать как минимум две противоборствующие стороны;

- развлекательная функция, благодаря которой участники игры должны получать удовольствие от происходящего процесса;

- диагностическую функцию, дающую возможность отслеживать динамику интеллектуального, творческого и эмоционального роста человека;

- мотивирующая функция, побуждающая участников к обучению и совершенствованию своих знаний и умений, расширению кругозора и т. д.

По нашему мнению, все вышеперечисленные функции интеллектуальных игр могут помочь школьникам с клиповым мышлением в формировании знаний по истории. Для выполнения этой задачи нужно организовать квизы, т.е. викторины с несколькими турами с различными заданиями. Квиз (от англ. quiz) – это слово означает соревнование, в ходе которого один или несколько участников отвечают на поставленные им

вопросы. В русском языке аналогом этого слова является всем знакомая «викторина», хотя, в последнее время, нередко можно встретить и употребление упомянутого выше англицизма [5].

В условиях ограниченности времени в школе, целесообразно организовывать командный квиз в 3 тура с различными заданиями. К примеру, если мы будем проводить квиз на тему «Казахстан в годы ВОВ», возможно разделение туров игры по таким темам: в 1 туре «Их знают все» о личностях, внесших большой вклад в победу, во 2 туре можно произвести разделение на 4 категории по 4 вопроса: «Сражения ВОВ», «Оружие Победы», «Освобожденные города», «Тыл фронту», а в 3 тур включить логические вопросы по соответствующей теме. Предварительно необходимо разделить учеников по командам.

В 1 туре под названием «Их знают все» всего 10 вопросов, которые формулируются при помощи фактов из биографий определенных деятелей для того, чтобы школьники запоминали эти факты и ассоциировали их с исторической личностью. Кроме того, в вопросе предусмотрено наличие фотографии деятелей, так как при клиповом мышлении школьникам запомнится какой-либо факт благодаря образу на экране. Если игроки ответят на вопрос, не зная каких-либо фактов о человеке, они могут узнать его по фотографии, ведь наша главная цель – не задать вопрос и узнать ответ, а сделать так, чтобы школьники запомнили факты из жизни выдающейся личности, а также знали ее в лицо. Также наличие фотографии способствует запоминанию факта из биографии. Стоит отметить, что в 1 туре после озвучивания последнего вопроса необходимо повторить их, это способствует лучшему запоминанию материала. Верный ответ равняется 100 баллам. Бальная система игры станет мотиватором и принесет дух соперничества и конкурентности.

2 тур, который включает категории «Сражения ВОВ», «Оружие Победы», «Освобожденные города», «Тыл фронту», содержащие по 4 вопроса и оцениваемые от 200 до 500 баллов в зависимости от сложности. Вопросы будут также включать факты о каком-либо объекте, событии или явлении, для лучшей усвояемости материала школьниками с клиповым мышлением.

3 тур квиза состоит из 6 вопросов стоимостью 500 баллов на логику, например «Хаджимукан Мунайтпасов СДЕЛАЛ ЭТО для фронта в 1944 году во время ВОВ. В 2015 году Криштиану Роналду СДЕЛАЛ ЭТО для себя за 19 миллионов евро. Что мы заменили словами СДЕЛАЛ ЭТО?» Для ответа на этот вопрос игрокам нужно обратить внимание на форму вопроса – «сделал это» означает, что ответ состоит из двух слов: глагола и имени существительного. Далее стоит заметить стоимость чего-то в 19 миллионов евро, следовательно Криштиану Роналду что-то купил, как и Хаджимукан. Значит первой частью ответа будет слово «купил». После этого нужно предположить, что можно купить для фронта во время войны, и что в наше время может стоить 19 миллионно евро для одного чело-

века. Скорее всего это какая-либо техника, например: танк, корабль, самолет. При перечислении становится понятно, что купили они именно самолет, Хаджимукан Мунайтпасов для фронта, а Роналду для себя. Подобными логическими вопросами мы можем активизировать аналитическое и критическое мышление учащихся, которое слабо развито при клиповом типе мышления.

Таким образом, при помощи интеллектуальных игр:

а) возможно использование клипового мышления для запоминания образов и фактов по истории, что демонстрируется в 1 туре квиза;

б) дискретность восприятия при клиповом мышлении используется во 2 туре при разбивке больших категорий на несколько вопросов;

в) при помощи логических вопросов 3 тура мы способствуем развитию у школьников аналитического и критического мышления, что позволит учащимся лучше выстраивать логические связи.

Список использованных источников

1. Семеновских Т.В. Феномен «клипового мышления» в образовательной вузовской среде / Т.В. Семеновских // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ». – 2014. – №5 (24). URL: <http://naukovedenie.ru/PDF/105PVN514.pdf>

2. Исследование: 65% казахстанцев пользуются смартфонами [Электронный ресурс]: URL: <https://ru.sputnik.kz/20160920/194430.html> (дата обращения: 02.05.2022).

3. Поляков С.Д., Белозерова Л.А., Вершинина В.В., Данилов С.В., Кривцова Н.С. «Клиповое мышление» у старшеклассников и студентов: опыт исследования // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. – 2019. – №4. – С. 126-143. doi: 10.11621/vsp.2019.04.129

4. Мандель Б.Р. Инновационные процессы в образовании и педагогическая инноватика. – М., 2017. – 343.

5. Что такое квиз? [Электронный ресурс]: URL: https://pandarina.com/text/what_is_quiz (дата обращения: 02.05.2022).

К.Б. Ильжанова

Научный руководитель: к.ф.н., ассоциированный профессор

О.К. Андрющенко

Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

karly1234510@gmail.com

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. Статья посвящена осмыслению этимологического анализа как средства развития лингвокультурной компетенции. Представлена система упражнений, в основу которых положен этимологический анализ.

Ключевые слова: этимологический анализ, коммуникативная компетенция, комплекс заданий, развитие речи, словарный запас.

Андатпа. Мақала этимологиялық талдауды лингвомәдени құзыреттілікті дамыту құралы ретінде түсінуге арналған. Этимологиялық талдауға негізделген жаттығулар жүйесі ұсынылған.

Тірек сөздер: этимологиялық талдау, коммуникативтік құзыреттілік, тапсырмалар кешені, сөйлеуді дамыту, сөздік қор.

Summary. The article is devoted to the understanding of etymological analysis as a means of developing linguistic and cultural competence. A system of exercises based on etymological analysis is presented.

Keywords: etymological analysis, communicative competence, set of tasks, speech development, vocabulary.

Центральное место среди школьных предметов в системе начального образования занимает русский язык. Русский язык и литературное чтение обеспечивают интеллектуальное развитие ребёнка, а также развитие абстрактного мышления и воображения, улучшение памяти. Это позволяет ученику познать окружающий мир, самого себя, что актуально в настоящее время, так как личностное и культурное развитие ставится на первое место в школьном образовании.

По данным исследования за последние годы, у школьников наблюдается снижение интереса к гуманитарным предметам, русскому языку и литературе. Дети все чаще не желают повышать культуру речи, свою грамотность, тем самым расширить свой кругозор.

Современная школьная программа предъявляет высокие требования к развитию речи школьников. Развитая речь характеризуется такими качествами как точность, правильность, логичность, выразительность, эмоциональность и образность. Но развитие речи не стоит сводить только к обучению уместному использованию языка.

По мнению Ф.К. Гужва: «Для того, чтобы усовершенствование речевой деятельности учащихся происходило более успешно, нужно проводить целенаправленную работу:

– по расширению кругозора учащихся, по работе над их способностью наблюдать, сравнивать, эмоционально воспринимать, обобщать и оценивать: чувства, мысли, возникающие у детей – это потенциальные предметы их речевой деятельности;

– по осознанию школьником системы языка, назначением различных языковых единиц, правил их функционирования, обогащением арсенала средств, используемых детьми;

– по умению выбирать средства языка в зависимости от ситуации общения и грамотно формулировать свои мысли;

– по умению отбирать содержание высказываний и организовывать его в соответствии со своим замыслом» [Гужва, 1989].

Современное образование одной из главных задач обучения видит развитие речи и мышления школьников. Показателями речевого и умственного развития является богатство словарного запаса. Благодаря слову

человеческое мышление связывается с действительностью, так как оно обозначает предмет действительности и выражает понятие о нём.

Обогащению словарного запаса и речевому развитию эффективно будет способствовать учебная деятельность, которая направлена на:

- осознанное восприятие смысла изучаемых слов, понимание одно-коренных слов, значений этих слов, синонимических и антонимических отношений;

- развитие умения значения слов и особенности их употребления в речи;

- формирование умения грамотно использовать слова в речи при построении собственного речевого высказывания [Ладыженская, 1998].

Популярный вид работ по обогащению словарного запаса учеников является запоминание и употребление ряда «словарных» слов, слов с непроверяемыми написаниями. Скучность словаря школьников тормозит усвоение ими орфографии. Формирование навыков грамотного письма в начальной школе решается в плане обучения учениками орфографии на основе правил и запоминания словарных слов. Освоение данных слов даётся трудно младшим школьникам. Оканчивая начальную школу, учащиеся допускают ошибки именно в словах с непроверяемыми написаниями. Одна из причин -это пассивная работа при знакомстве с данным словом, ему предоставляется лишь списать и запомнить правописание. Такой метод утомляет школьника и не формирует интереса к языку [Климанова, 2008].

Поэтому при изучении нового слова необходимо использовать различные способы:

- изучение предметной картинки;

- прослушивание аудиозаписи и определение предмета, о котором идет речь;

- чтение загадки и разгадывание ее учащимися;

- описание признаков предмета или предъявление слова-синонима;

- работа над «зрительным» образом слова [Климанова, 2008].

Работа по обогащению словарного запаса учащихся происходит несколькими путями: через овладение значением новых, ранее неизвестных слов и через раскрытие лексических значений слова. Для лёгкого и свободного владения языком, в ходе работы над словами необходимо использовать лингвистические словари.

Работая с синонимами, учащиеся осознают то, что в языке много слов, которые обозначают одно и то же понятие, но отличаются эмоционально-экспрессивной окраской, различными оттенками значения и сочетаемостью с другими словами. Поэтому нужно внимательно относиться к выбору слова, чтобы произнести его более точно и выразительно [Ладыженская, 1990].

Обогащению лексического запаса помогает составление самими школьниками различного вида словарей.

Задания по составлению словарей эффективно влияют на школьников, развивая память на орфографическую норму и расширяя лексический запас [Выготский, 1998].

Подобная работа может быть выполнена в виде творческого проекта, где в основе лежит развитие познавательных процессов.

Учитывая задачи формирования лингвокультурной компетенции мною была составлена система упражнений с применением этимологического анализа.

В данной системе выделяется 3 вида упражнений в зависимости от способа анализа: сопоставительный анализ, историческая справка и морфемный анализ.

Сопоставительный анализ имеет целью установление как различных, так и сходных черт в семантике слов. Такой вид упражнений даст учащимся возможность научиться распознавать сходства и различия в использовании лингвистических средств разных языков.

1. Выделите слово, которое создано по аналогии с заимствованными словами.

Дирижёр, стажёр, ухажёр.

Среди данных слов «ухажёр» является тем самым словом, которое создано по аналогии с заимствованными. Слово «дирижёр» с французского – *diriger* – «управлять», корнями оно восходит к латинскому *dirigere* – «направлять». «Стажёр» происходит от французского *stagiaire* – «учащийся, исследователь». А слово «ухажёр» образовано от глагола «ухаживать» с помощью присоединения к ней суффикса -ер. По слову «ухажёр» В.В. Виноградов написал целый очерк, который вошёл в книгу «История слов».

Таким образом, при выполнении данного задания ученики научатся различать заимствования от исконно русских слов.

2. Выделите лишнее слово в ряду, обоснуйте свой выбор.

Маникюр, манжета, манить.

Для того, чтобы понять, какое слово лишнее, нам нужно обратиться к этимологии данных слов. Слово «маникюр» составлено из латинских слов «*manus*» – рука и «*cura*» – ухаживать. Слово «манжета» – от французского слова «*manche*» – рукав. И последнее слово «манить» образовано от старославянского слова «мана» с добавлением суффикса -ити-.

3. Среди данных слов найдите слова, восходящие к одному корню.

Жир, жираф, жизнь, нажитое, зажигать, жирный, жидкий.

Слова «жир», «жизнь», «нажитое», «жирный» и «жидкий» – однокоренные. Образованы от старославянского слова «*giti*» – двигаться, кормиться.

Знания, которые будут получены благодаря исторической справке о происхождении того или иного слова, можно будет применить при изу-

чении других дисциплин. Это не только расширяет лингвистический кругозор учащихся, но и в целом повышает их эрудированность.

1. Составление словаря.

В нынешнее время, когда идет глобальная переоценка ценностей и ускоренное развитие информационных технологий, в русский язык внедряется много иностранных слов. Чаще всего эти слова непонятны широкой массе. Так как большой объем таких слов используется в СМИ и социальных сетях, их изучение и понимание становится актуальной проблемой русского языка. Одной из задач изучения предмета «Русский язык» в школе является демонстрация богатства и выразительности этого языка. Чем больше словарный запас человека, тем он образованнее, речь и мышление его развиты в достаточном уровне. Решением данной проблемы служит составление словарей со сложными и непонятными словами.

К примеру, проанализируем слово «ревью», которое в настоящее время довольно часто используется в телешоу. Чтобы глубже понять значение данного слова, можно перевести его на французский язык – «обозрение», то есть «ревью» означает делать обзор на какое-либо событие.

Словарь можно вести по следующему образцу:

Слово	Значение	Этимология	Родственные слова	Применение в речи
Библиофил	Тот, кто любит книги	Образовано из βιβλία «книги» + φίλια «любовь».	Библиография, библиотека, Библия.	Мой дед при жизни был ярким библиофилом и собрал целую коллекцию редких книг.

Таким образом, используя вышеуказанные задания, ученики смогут улучшить навыки ведения словарей, расширить лингвистические знания и совершенствовать память и речь одновременно.

Навык выполнения морфемного анализа формирует представление о слове как о системе языковых значений, совершенствует языковую интуицию, языковое чутьё, развивает логическое мышление.

1. Проверка орфограммы.

Самое трудное для школьников при изучении русского языка – запоминание слов с непроверяемой орфограммой, так как для написания таких слов не существует определенных правил. Ученикам приходится надеяться лишь на свою интуицию и память.

Например, словарное слово «обаяние» дети частенько пишут как «*обояние*», либо путают со схожим по написанию словом «*обоняние*». Чтобы учащиеся смогли навсегда запомнить написание данного слова, можно предложить провести анализ слова. При проведении анализа словарного слова мы первым делом изучаем этимологию слова: слово «обаяние» восходит к древнерусскому «*баяти*», что означало *колдовать*. В дальнейшем *обаятельными* называли людей, которые имели способ-

ность покорять других, то есть *обаять*. Следует указать, что корень здесь «ба» – *говорить*, которое есть также в слове «басня» и «убаюкивать». Слово «убаюкивать» можно истолковать как «колдовать над сознанием ребенка, усыплять тихим, монотонным пением». Таким образом, ребенок запомнит орфограмму в слове «обаяние» и получит неожиданные, новые знания – узнает, что, казалось бы, слова, которые никак не похожи ни по значению, ни по написанию «басня» и «убаюкивать», могут являться однокоренными. Такие интересные открытия могут послужить в будущем для учащихся мотивацией для самостоятельного изучения схожих сложных слов.

Задания, представленные во всех трех пунктах, можно применить при подготовке к олимпиадным работам по русскому языку. Олимпиада – это важный элемент для поддержания живого интереса к предмету. На практике рекомендуется использовать упражнения, которые послужат фундаментом для формирования лингвистических и культурологических знаний. К таковым можно отнести задания из раздела «Сопоставительный анализ».

Примеры, которые были предложены нами, предоставляют возможность преподавателю сделать сложный для восприятия школьников материал легкодоступным и понятным и показать фонетические, морфологические, словообразовательные и лексические изменения, которые произошли с праславянского периода до наших дней.

Рекомендованные задания содействуют закреплению изученного ранее материала, повторению «трудных» для написания слов, расширяют знания об этимологии слов, тренируют навык морфемного анализа как в историческом плане, так и в современном.

Список использованных источников

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Словарь методических терминов (теория и практика преподавания языков). – СПб., 1999.
2. Венгерова З.А. Литературные характеристики. – СПб., 1997. – 56 с.
3. Городецкая Л.А. Лингвокультурная компетентность личности / МГУ им. М.В. Ломоносова. Фак. иностр. яз. и регионоведения. – М., 2007. – С. 196–221.
4. Исаева О.В., Хамитова А.В. Этимологический анализ как средство повышения орфографической грамотности младших школьников при изучении слов с непроверяемыми написаниями // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 13. – С. 40–43. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/770282.htm>
5. Краткий этимологический словарь русского языка / Под ред. С.Г. Бархударова – М., 1961.
6. Кулагина И.Ю., Колюцкий В.Н. Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 464 с.
7. Монозон Э.И. Основы педагогических знаний. – М.: Педагогика 1986 – 200 с. – С. 126-127.
8. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник для студ. вузов. – 6-е изд. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – С. 269-286.

9. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование: Учеб. пособие для филос. спец. ун-тов. – М.: Высш. иск., 1984. – С. 82-88.
10. Ожегов С.И., Шведова И.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук; Институт русского языка им. В.В. Виноградова. Изд-е 4-е, допол. М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
11. Стаценко А.С., Баскова Ю.С. Лингвокультурная компетенция: приемы формирования на занятиях по иностранному языку в неязыковом вузе: Монография. – М.: Прометей, 2015. – 116 с.
12. Токарев Г.В. Лингвокультурология: Учеб. пособие / Г.В. Токарев. – Тула, 2009. – 135 с.
13. Халупо О.И. Языковая культура и лингвокультурная компетенция // Вестник Челябинского государственного университета. – 2011. – №3. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-kultura-i-lingvokulturnayakompetentsiya/viewer>

G.B. Ahmedzhanova

Doctor of Law, Professor of Toraighyrov University, Pavlodar

E.O. Tuzelbaev

Doctor of Law, Professor of Toraighyrov University, Pavlodar

A.B. Kairbayev

Master's degree in Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

GENERAL CHARACTERISTICS OF ADMINISTRATIVE OFFENSES INFRINGING ON PUBLIC ORDER AND MORALITY

Summary. This article discusses the problems of administrative offenses in the field of public order and morality, as well as administrative responsibility for their commission.

Keywords: administrative offenses, public order and morality.

Аңдатпа. Бұл мақалада қоғамдық тәртіп пен мораль саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар, сондай-ақ оларды жасағаны үшін әкімшілік жауапкершілік мәселелері қарастырылған.

Тірек сөздер: әкімшілік құқық бұзушылықтар, қоғамдық тәртіп және адамгершілік.

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы административных правонарушений в области общественного порядка и нравственности, а также административной ответственности за их совершение.

Ключевые слова: административные правонарушения, общественный порядок и нравственность.

Legal changes in modern Kazakhstani society predetermined the need for further improvement of the legislation on administrative offenses. The main purpose of the changes is to increase the effectiveness of administrative-delicate legislation.

On December 30, 2019, the Head of State signed the law «On Amendments and Additions to the Code of the Republic of Kazakhstan on

Administrative Offenses». The law is aimed at further improvement of administrative and tort legislation, as well as humanization and reduction of the repressiveness of the Code of Administrative Offenses [1].

The implementation in Kazakhstan of the course towards the formation of «zero tolerance» for minor offenses in society originates in the Address of the First President of the country N. Nazarbayev «Strategy Kazakhstan-2050» – a new political course of an established state» dated December 14, 2012 [2].

In his speech, the head of state urged not to put up with even the smallest offenses, hooliganism, lack of culture, as this violates public peace and reduces the quality of life of citizens.

This message has become an impetus for changing approaches to preventing and combating crime in Kazakhstan. Now law enforcement agencies are more focused on identifying and preventing minor offenses, which, in accordance with the declarations, will prevent the growth of general crime in the country.

The modern period in the development of the Republic of Kazakhstan is a period of fundamental socio-economic and political-legal reforms. The ongoing reforms are characterized by fundamental changes in the system of social management, the continuation of managerial functions, the reform of the entire system of state power, and the formation of institutions of local self-government. Often, persons brought to administrative responsibility for guilty actions by a court or an authorized body do not know the legal consequences of the committed act.

The greatest danger to modern society is not only developing crime, but also administrative delinquency, as the threshold of this crime. From a delictological point of view, one of the features of an administrative offense is that in most cases it is latent, which makes it difficult to carry out organizational and legal measures to combat it. In the general structure of illegal acts committed in the country, administrative offenses are characterized by wide prevalence and scale (tens of thousands of offenses are committed annually), commission in various industries and fields of activity, causing significant harm to the rights, freedoms and legitimate interests of the individual, society and the state.

Administrative legislation providing for responsibility for committing administrative offenses that infringe on public order and morality, permeated with the Constitutional ideas about the priority of a person, recognizing him as the highest value of the state, performs, first of all, the functions of protecting human rights and freedoms, protecting him from unlawful encroachments of subjects of administrative offenses, which, in accordance with Article 28 of the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses, can be individuals and legal entities [3].

According to administrative law, administrative offenses that infringe on public order and morality are a special, specific group of administrative offenses reflected in Chapter 25 «Administrative offenses that infringe on

public order and morality» of the Special Part of the Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses (CAO RK) [4]. This chapter of the Special Part of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan contains elements of administrative offenses recognized by the legislator as administrative offenses infringing on public order and morality.

The problem of administrative offenses in the field of public order and administrative responsibility for their commission has been developed in domestic legal science for a long time. This topic continues to be relevant today.

In the context of the socio-economic changes taking place in the country, accompanied by the expansion of democracy and publicity, the need to strengthen the rule of law, ensuring law and order on the streets and in other public places of cities, towns and other settlements is of particular relevance.

In order to ensure the protection of public order in case of industrial accidents, catastrophes, natural disasters and other emergencies, in case of group antisocial manifestations, mass riots, and in carrying out activities to search for and detain armed criminals, special units are involved. Under normal conditions, these units are involved in areas with a difficult operational situation.

Public order is a complex multifaceted social phenomenon. The term public order is one of the most common terms used both in legislation and in legal literature.

The rapid transformations taking place in the Republic of Kazakhstan in all spheres of life require rethinking and reassessment of the problems of moral due and the problems of moral value, which today we all raise to the rank of priority. And the attention of legislative bodies should be fully focused on this today.

Any newly adopted legislative act should adequately serve the ideals of strengthening public order and morality in Kazakhstani society, ensuring social stability, rejecting outdated stereotypes of lawmaking and law enforcement activities and process. It is necessary to constantly update views on the subject of legal views on the usefulness of the measures taken.

Tasks for the prevention of crimes and administrative offenses should identify the causes and conditions that contribute to the commission of crimes and administrative offenses, as well as take measures to eliminate them. However, for obvious reasons, the police are not in a position to be responsible for the prevention of crime, since they do not and cannot have the means to solve such problems.

The activity and effectiveness of economic and other reform factors is largely determined by the nature of the state's impact on development, primarily economic processes. It finds its expression not only in legislation, but also in management activities, methods of its practical implementation. Accordingly, the problems of protecting public order are becoming even more relevant.

On the territory of the Republic of Kazakhstan, the regulation of public relations arising in the process of carrying out state-administrative activities is an integral part of the legislation of any democratic state. The main regulatory legal acts regulating the issues of consideration of cases of this category are the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses.

Administrative offenses infringing on public order and morality make up a significant part of the cases under the jurisdiction of judges.

Today, with the dynamic development of the social life of the state, there are changes in the methods and quality of legal regulation of various types of social relations. The prevailing tendencies are the complication, refinement and improvement of regulatory tools and mechanisms, their growing differentiation and integration.

Everywhere, in unity with the entire system of regulatory factors, a kind of infrastructure of regulatory mechanisms is being created – a process that is, as it were, a response of social regulation to the needs of the social system, its economy, political power, ideology, all social development, to the needs of social progress, including including the need in the conditions of civilization to express and ensure social freedom, assertion and protection of an autonomous personality. And all this is built on the basis and in the name of the moral principles that dominate society in order to ensure and maintain public peace and order.

To date, the main number of offenses considered by the courts falls on Article 434 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan – «petty hooliganism», as well as the norms of Article 435 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan «Hooliganism committed by minors», Art. 438 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan «Knowingly false call of special services», art. 440 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan «Drinking alcoholic beverages or appearing in public places in a state of intoxication».

For example, in 12 months of 2019, the Uspensky District Court considered 60 administrative cases under Chapter 25 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan «Administrative offenses infringing on public order and morality» [5].

Protocols on administrative offenses against offenders were drawn up under Article 434 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan (petty hooliganism, that is, obscene language in public places, offensive harassment of individuals, desecration of residential premises, pollution of public places, parks, squares, including the disposal of municipal waste in unspecified places, and other similar actions expressing disrespect for others, violating public order and tranquility of individuals). By court decisions, 60 persons were brought to administrative responsibility, of which

22 persons were imposed an administrative penalty in the form of arrest, 38 persons – in the form of a fine.

These facts give rise to an urgent need to create new existing legal and organizational means of influence aimed at combating administrative offenses. And such measures are being taken by state authorities today.

It is no coincidence that the statement of Professor S.S. Sartaev that «positive law should work for the benefit of a person, express and ensure his interests, stand guard over the protection of his rights and freedoms». In the conditions of modern systemic and structural transformations, the question of the new role of law at the stage of the formation of civil society and the construction of a rule-of-law state, the renewal and development of legislation that reflects the essence of the moral and moral image of a modern Kazakhstani citizen, his legal culture, arises with all acuteness. And this, ultimately, spills over into the sphere of the general legal culture of the legislator himself.

References

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2019 No. 300-VI «On amendments and additions to the Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses» /<http://online.zakon.kz>
2. «Strategy «Kazakhstan-2050»// <http://www.akorda.kz/ru>
3. Zholdasbayeva G.K. Administrative offenses infringing on public order and morality <http://infozakon.kz/courts>
4. Code of the Republic of Kazakhstan on Administrative Offenses dated July 5, 2014 No. 235-V (as amended and supplemented as of January 20, 2020)// <http://online.zakon.kz>
5. Consideration of cases of administrative offenses under Part 1, 2 Art. 434 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan for 12 months of 2019// <http://pvl.sud.kz/>

G.B. Ahmedzhanova

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

G.T. Shamshudinova

Ph.D., Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

A.K. Sadykov

Master's degree in Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

GENERAL CHARACTERISTICS OF SPECIALLY PROTECTED NATURAL AREAS

Summary. The article describes the concept, essence, principles of functioning of specially protected natural territories in the Republic of Kazakhstan. The authors note that the concept of «Specially protected natural territories» can be considered generally accepted in legal science and lawmaking practice. Protected areas are created primarily for the conservation of biological diversity. The authors describe the concept of «state national natural park», and also give suggestions on the possible use of specially protected natural areas.

Keywords: nature, environment, nature management, environmental conventions, land, water bodies, air spaces.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың түсінігі, мәні, жұмыс істеу принциптері сипатталған. Авторлар «ерекше қорғалатын табиғи аумақтар» ұғымын заң ғылымы мен заң шығару практикасында жалпы қабылданған деп санауға болатындығын атап өтті. Қорғалатын аумақтар ең алдымен биологиялық әртүрлілікті сақтау үшін құрылады. Авторлар «мемлекеттік ұлттық табиғи парк» ұғымын сипаттайды, сондай-ақ ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды ықтимал пайдалану жөнінде ұсыныстар береді.

Тірек сөздер: табиғат, қоршаған орта, табиғатты пайдалану, Табиғатты қорғау конвенциялары, жер, су объектілері, әуе кеңістігі.

Аннотация. В статье описываются понятие, сущность, принципы функционирования особо охраняемых природных территорий в Республике Казахстан. Авторы отмечают, что понятие «Особо охраняемые природные территории» можно считать общепринятым в юридической науке и законотворческой практике. Охраняемые территории создаются в первую очередь для сохранения биологического разнообразия. Авторы описывают понятие «государственный национальный природный парк», а также дают предложения по возможному использованию особо охраняемых природных территорий.

Ключевые слова: природа, окружающая среда, природопользование, природоохранные конвенции, земля, водные объекты, воздушные пространства.

Therefore, the system of international environmental organizations in our state should be further developed, which is explained by the increasing importance of multilateral forms of international communication, the emergence of an increasing number of new environmental problems, the very nature of which requires joint action by most states of the world.

The concept of development and placement of specially protected natural areas until 2030 is aimed at preserving and restoring natural ecosystems on the territory of the Republic, maintaining ecological balance and identifying patterns of natural development of natural complexes and their components, it provides for bringing the area of protected areas to 6.4%, including nature reserves, up to 1.6%, national parks up to 1.4%, reserves and natural monuments up to 3.4%.

Specialized areas for nature protection purposes have received their name «specially protected» relatively recently. The concept of «specially protected natural areas» can be considered generally accepted in legal science and legislative practice. This is a generic concept in relation to a whole group of territories, the natural complexes of which, due to their importance, are withdrawn in whole or in part from economic use by decisions of state authorities [1, p. 3].

At the same time, in some cases, specially protected natural areas are monolithic areas, including tens, hundreds, thousands and even millions of hectares; in others they consist of small sections, sometimes separated from each other. The total total area of such plots reaches thousands and millions of

hectares, but each of them can stretch only as a narrow, interrupted ribbon. In the third cases, natural protected areas occupy a few tens, and sometimes even units of square meters.

N.F. Reismers and F.R. Shtilmark emphasize that «The purpose of natural protected areas of various configurations and areas is not the same; they single out their common role – environmental protection, such as: protecting a person as a part of nature, protecting his environment, natural objects, economic and residential objects, maintaining ecological balance in all exploited or directly unused lands in any geographical zones» [2, p. 241].

The objects of relations in the field of specially protected natural territories are natural complexes, including the lands of specially protected natural territories, as well as objects of the state natural reserve fund located on these lands and lands of other categories. Specially protected natural areas and environmental objects located on them, which have a special ecological, scientific and cultural value, are the national heritage of the Republic of Kazakhstan. Relations on the use and protection of subsoil, waters, forests and other natural resources of specially protected natural areas are regulated by special laws of the Republic of Kazakhstan in the part not regulated by the Law [3, p. 2].

Property relations in the field of specially protected natural areas are regulated by the civil legislation of the Republic of Kazakhstan. If an international treaty ratified by the Republic of Kazakhstan establishes other rules than those contained in the Law, then the rules of the international treaty shall apply [4, p. 1].

In Kazakhstan, specially protected natural areas occupy about 9% of the country's area – 24.7 million hectares. As reported in the draft Program for the Development of Domestic and Inbound Tourism in the Republic of Kazakhstan for 2019–2023, the global target adopted at the 10th Conference of the Parties to the Convention on Biological Diversity (2010, Japan) provides for the conservation of biodiversity by expanding protected areas to 17% of the total area of terrestrial ecosystems in the world. In particular, for the sustainable development of ecosystems, as is accepted by world practice, the area of specially protected natural areas should be about 10–12%. Based on this, in order to ensure representativeness, it is planned to increase the area of specially protected natural territories of Kazakhstan to 9.4% of the country's area [5, p. 22].

Protected natural areas are the most important link in the development of ecological tourism, as their territories are located on their territories, attractive for tourists, unique natural complexes and objects of historical and cultural heritage. Currently, in certain types of protected areas, there are various regimes, depending on which the volume of permitted tourist activities differs. The objects of relations in the field of specially protected natural territories are natural complexes, including the lands of specially protected natural territories, as well as objects of the state natural reserve fund located

on these lands and lands of other categories. The subjects of relations in the field of specially protected natural areas are individuals and legal entities, as well as state bodies in accordance with their competence established by the laws of the Republic of Kazakhstan [6, p. 39].

The State National Natural Park is a specially protected natural area with the status of a nature protection and scientific institution, designed to preserve biological and landscape diversity, use unique natural complexes and objects of the state natural reserve fund for environmental protection, environmental education, scientific, tourist and recreational purposes, special ecological, scientific, historical, cultural and recreational value.

The State Zoological Park is a specially protected natural area with the status of a nature protection and scientific organization, intended for cultural, educational, scientific, educational and environmental activities, conservation of the gene pool and breeding of typical, rare and endangered species of animals in an artificial environment.

The State Botanical Garden is a specially protected natural area with the status of a nature protection and scientific organization, intended for research and scientific development on the protection, protection, reproduction and use of the flora, including rare and endangered plant species. The main activities of state botanical gardens include the development of scientific foundations for the conservation, reproduction and use of the flora of Kazakhstan, the development of flora resources of Kazakhstan, which are of world importance.

The State Dendrological Park is a specially protected natural area with the status of a nature protection and scientific organization with types of protection regime established by zones, intended for the protection, protection, reproduction and use of tree and shrub species.

The main activities of state dendrological parks include the development of scientific foundations for the conservation, reproduction and use of woody vegetation in Kazakhstan, the development of flora resources of Kazakhstan, which are of world importance [7, p. 204].

State natural reserve – a specially protected natural area with a custom regime or a regulated regime of economic activity, intended for the conservation and reproduction of one or more objects of the state natural reserve fund.

A state protected area is a specially protected natural area with differentiated types of protection regime, designed to preserve and restore objects of the state natural reserve fund and biological diversity on land and water areas reserved for state nature reserves, state national natural parks, state natural reserves [8, p. 32].

The decision to transfer a specially protected natural area with the status of a legal entity from one type to another, entailing a decrease in its status or an increase, is made on the basis of a positive conclusion of the state ecological expertise on the basis of natural science:

1) for a specially protected natural area of republican significance – by the Government of the Republic of Kazakhstan at the proposal of the authorized body;

2) for a specially protected natural area of local significance – by the local executive body of the region, city of republican significance, the capital in agreement with the authorized body.

The transfer of specially protected natural areas from the category of «republican significance» to the category of «local significance» is not allowed, with the exception of state natural monuments and botanical gardens located within the boundaries of cities of republican significance.

State natural reserves, state national natural parks, state natural reserves, state regional natural parks are legal entities and are created in the form of a state institution.

State zoological parks, state botanical gardens and state dendrological parks are legal entities and are created in the form of a state enterprise. Environmental organizations established in the form of a state enterprise are provided with land plots on the basis of the right of permanent land use. Buildings (buildings and structures), historical, cultural and other real estate objects located in specially protected natural areas are transferred to environmental organizations established in the form of a state enterprise, on the basis of the right of economic management or operational management [9, p. 121]. Environmental organizations created in the form of a state enterprise are liable for their obligations with the money at their disposal. Foreclosure on the rest of the property of environmental organizations established in the form of a state enterprise is not allowed.

To ensure special protection and protection from adverse external impacts around and on the lands of land owners and land users located within the boundaries of state natural reserves, state national natural parks, state natural reserves and state regional natural parks, protected zones are established with prohibition and (or) restriction within these zones of any activity that adversely affects the state and restoration of the ecological systems of these specially protected natural areas and the objects of the state natural reserve fund located on them.

References

1. Konstituciya Respubliki Kazahstan (prinyata na respublikanskom referendum 30 avgusta 1995 goda) (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 23.03.2019 g.) [The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted by national referendum 30 August 1995)] [Text] (with changes and additions as 23.03.2019 g.
2. Reimers N.F., Stilmark, F.R. Ecology. [Ekologiya] [Text] M.: 1994. – 367 p.
3. «On Specially Protected Natural Territories» Law of the Republic of Kazakhstan [Zakon Respubliki Kazahstan «Ob osobo ohranyaemyh prirodnyh territoriyah»] [Text] dated July 7, 2006 No. 175-III (with amendments and additions as of 02.01.2021) <https://online.zakon.kz/>
4. «Environmental Code of the Republic of Kazakhstan» Code of the Republic of Kazakhstan [«Ekologicheskij kodeks Respubliki Kazahstan» Kodeks Respubliki Ka-

zakhstan] [Text] dated January 9, 2007 No. 212-III (with amendments and additions as of 02.01.2021) <https://online.zakon.kz/>

5. Niyazgulov, D.T. The legal regime of specially protected natural territories (comparative analysis of the legislation of the Republic of Kazakhstan and Great Britain) / Dissertation for the academic degree of Doctor of Philosophy. [Pravovoj rezhim osobo ohranyaemyh prirodnyh territorij (sravnitel'nyj analiz zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan i Velikobritanii) / Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora filosofskih nauk] [Text]. – Astana, 2009. – С. 22.

6. Krotik, A.S. Legal problems of organization and functioning of specially protected natural territories of federal significance: dis. kan. jurid. Sciences [Pravovye problemy organizacii i funkcionirovaniya osobo ohranyaemyh prirodnyh territorij federal'nogo znacheniya: dis. ... kand. jurid. nauk. yurid] [Text]. – М., 2003.

7. Reimers, N.F., Stilmark, F.R. Specially protected natural territories [Osobo ohranyaemye prirodnye territorii] [Text]. – М.: «Thought», 1978.

8. Ryspekova, Zh.K. Legal regulation of the activities of the state national natural parks of the Republic of Kazakhstan/ Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Legal Sciences [Pravovoe regulirovanie deyatel'nosti gosudarstvennyh nacional'nyh prirodnyh parkov Respubliki Kazahstan / Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata yuridicheskikh nauk] [Text]. – Almaty, 2007. – 32 p.

9. Kultelev, S. Environmental law of the Republic of Kazakhstan. The special part [Ekologicheskoe pravo Respubliki Kazahstan. Osobaya chast] [Text]. Textbook. – Almaty: NAS, 2007.

Sh.D. Donen, T.V. Zhmailo

*Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar
tatyana161282@mail.ru*

THE INTRODUCTION OF MULTILINGUAL EDUCATION: ITS PROSPECTS AND PROBLEMS

Summary. The article discusses the problems and prospects of the formation and development of multilingual education in Kazakhstan, highlights the main stages of the implementation of the program for the introduction of trilingualism in the educational process. There is also a survey, which is conducted among students who currently study at Pavlodar Pedagogical University in order to find out the view of young people on multilingualism and to identify the problems of the program.

Keywords: multilingual education, Kazakh language, Russian language, state language, language of interethnic communication.

Андатпа. Мақалада Қазақстандағы көптілді білім берудің қалыптасуы мен дамуының мәселелері мен перспективалары қарастырылады. Білім беру үдерісіне үштілділікті енгізу бойынша бағдарламаны іске асырудың негізгі кезеңдері баяндалады. Сондай-ақ қазіргі уақытта Павлодар педагогикалық университетінде оқитын студенттер үшін көптілділік туралы жастардың пікірін анықтау және осы бағдарламаның проблемаларын анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді.

Тірек сөздер: көптілді білім беру, Қазақ тілі, Орыс тілі, мемлекеттік тіл, ұлтаралық қатынас тілі.

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы и перспективы становления и развития полиязычного образования в Казахстане, освещаются основные этапы реализации программы по внедрению трехязычия в образовательный процесс. А также предусматривается опрос, который проводился среди студентов Павлодарского педагогического университета с целью выявления мнения молодежи о многоязычии и определении проблем данной программы.

Ключевые слова: полиязычное образование, казахский язык, русский язык, государственный язык, язык межнационального общения.

Modern Kazakh society is defined by a desire for global integration processes, with education playing a central role in the modernization process. Only a state that is able to provide good conditions for its population to obtain high-quality, modern education would be able to flourish successfully. A modern person is defined as someone who is fluent in two or more languages, is conscious of his own national culture, understands and respects the identity of the interlocutor's culture, and is capable of participating in an intercultural discussion.

N.A. Nazarbayev, the First President of the Republic of Kazakhstan and Head of State, has set a high standard for domestic education. It should become competitive and high-quality, allowing Kazakh school graduates to readily continue their education at foreign universities. As a result, education's most significant strategic job is to preserve the best Kazakh educational traditions while also providing graduates with international qualifications and the development of their linguistic consciousness, which is based on understanding state and foreign languages.

N. Nazarbayev introduced the concept of the trinity of languages in Kazakhstan in 2004. At the XII session of the Assembly of People of Kazakhstan in October 2006, the President stated once more that knowledge of at least three languages is important for the future of our children [1]. In 2007, the Address to the People of Kazakhstan “New Kazakhstan in a New World” was also issued. N. Nazarbayev proposed that the cultural project “Trinity of Languages” be implemented in stages, with the goal of developing three languages: Kazakh as the state language, Russian as the language of interethnic communication, and English as the language of successful integration into the global economy. “Kazakhstan should be viewed as a highly educated country with a population that speaks three languages” [2].

A State program for language development has been developed and is being implemented in three stages, according to Presidential decrees. During the first stage (2011–2013), a series of measures aimed at improving the regulatory and methodological framework for the continued operation and development of languages were implemented. It is planned to implement a set of practical measures as part of the second stage (2014–2016) to introduce new technologies and methods in the field of studying and using the state language, as well as to preserve linguistic diversity. The result will be consolidated at the third stage (2017–2020) through systematic monitoring of

the degree of demand for the state language in all spheres of public life, the quality of its proper use, and the level of proficiency, while other languages' positions will be maintained [2]. Since 2013, English has been taught beginning in the first grade.

The goal of managing the educational process in the context of trilingualism can be stated as improving management efficiency, which leads to more effective assimilation of knowledge, skills, and abilities and allows you to intensify the process of learning a foreign language and achieve high results in a relatively small number of hours, both in terms of language and in terms of co-management and self-management of the learning process [3].

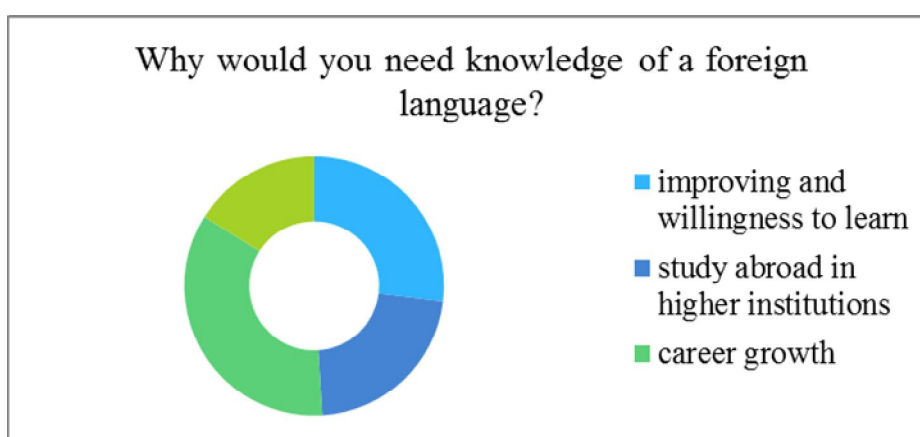
According to a study led by Ana Ines Ansaldo, a professor at the University of Montreal (Canada), knowing two languages (or even three or more) has a favorable effect on the brain every year, enhancing its ability to concentrate. As a result, a person gains the ability to get down to business faster and focus on the important tasks at hand without being distracted by the flow of irrelevant data [4].

When the linguistic and cultural interaction processes are both strengthened qualitatively, language development occurs. For example, language study introduces cultural heritage and promotes respect for one's own language and culture. Furthermore, one's own identity is rethought in light of the community of human values. The implementation of such an educational and upbringing model in a Kazakh school allows you to build a comprehensively harmoniously developed personality, capable of freely navigating in the international space, and who speaks Kazakh, Russian, and English at a reasonable level. The majority of applicants associate their future profession choice with their knowledge of English, believe that knowing a foreign language is necessary for obtaining a prestigious job and future promotion, and believe that knowing multiple languages will help them strengthen their social status and take a worthy position in a modern multilingual society, in other words, to be communicatively adapted in any environment. All of these characteristics point to the Kazakh, Russian, and English languages coexisting in a single communicative and sociocultural area.

In the educational environment, multilingualism is one of the most important parts of the activity of all educational institutions in the country. Information and capacity to talk a few languages will permit our youth to be competitive within the worldwide labor showcase. The educational side of the language issue is also important. Knowledge of languages is also an expansion of horizons, an increase in the level of culture of any person and new opportunities for communication. Multilingualism is also required for students' academic mobility, which allows them to study at the greatest universities in the world. Professional language skills enable people to compete on a global scale as well as in their own country. It is also planned to participate in global and conservative scholastic versatility programs,

educator professional development at workshops and phases of preparation on multilingual instruction, distribution of reading material, word references in three dialects, and the welcoming of foreign and Kazakhstani experts in the field of multilingualism for lectures, theoretical and practical seminars, and master classes of all educational institutions.

A survey conducted among students of Pavlodar Pedagogical University showed that many of them out of 120 respondents (79%) answered positively to the question about the importance of learning a foreign language for their future specialty, but this awareness itself is not sufficient to support the persistent and hard work of a student, since 21% of them do not want to increase the number of practical classes in a foreign language. More than half of the students (about 58%) expressed a desire to study in multilingual groups, only 30% – special subjects in a foreign language, and 12% believe that only the language being taught plays a role in everything. The answers to the question: “Why would you need knowledge of a foreign language?” were as follows: they like to study languages and want to develop – 27%, for studying in higher educational institutions in our country and abroad – 22%, for career growth – 35%, and the rest of the students (16%) they study English because the program requires it (Appendix 1).

For the productive introduction of multilingualism in all educational institutions, it is necessary to solve the problems that have arisen. Namely:

- Non-compliance of the current qualification requirements and characteristics with the requirements of a multilingual specialist. The requirement of multilingual education is a multilingual person who is able to operate several languages on an equal basis in various communicative situations, thereby becoming a competent specialist aimed at practical knowledge of foreign languages, which would act as a means of obtaining professional knowledge.

- Lack of normative and program-methodical support of multilingual education. Normative support includes: curricula, assessment system, quality of education, etc. And by program and methodological support of the educational process is meant a whole set of educational and methodological

materials, including: a work program on the subject, methodological developments, didactic material. Since multilingual education was introduced only in 2013, we still do not have a sufficient number of regulatory and program-methodological support.

- The lack of a unified concept of training multilingual specialists based on a competence-based approach. The competence approach requires an increase in the level of language training of future specialists. Particular attention is paid to the fact that the formation of a multilingual personality is required to solve this issue. Competence is understood as the ability and readiness of a person to perform activities, which consist in understanding the essence of the tasks to be solved and the problems to be solved, in active possession of the best achievements, in the ability to select methods of action adequate to the specific conditions of the place and time, in a sense of responsibility for the results.

- Insufficient knowledge of the experience of foreign countries on the introduction of multilingual education. The European Union is one of the convincing examples of the desire of the modern world to preserve multilingualism. This is the case in regions with a natural bilingual environment (Canada, Belgium, Switzerland, etc.), as well as in countries where there is an influx of immigrants forced to get used to, grow into someone else's culture (USA, Germany, etc.). The achievement of this goal is conceived on the basis of the preservation and support of all languages of national minorities in Europe. This program is funded and supported at the level of the government and Parliament, since multilingualism is not only a political goal, but also a political necessity in Europe. The European Language Policy aims to preserve and strengthen the diversity of languages in its region.

- The lack of development of the mechanism for evaluating the performance of a multilingual specialist. The evaluation of labor results, which is of great importance for the development of a multilingual specialist, involves the stages of monitoring the work of specialists and evaluating the results, registering the evaluation and providing feedback to specialists.

The problems arising in the process of implementing the project of the trinity of languages can be conditionally divided into organizational, methodological and socio-psychological. One of the main problems of multilingual education is the lack of a unified theoretical, methodological concept, which in practice leads to a difference in approaches to solving the tasks and the diversity of numerous plans on the basis of which the introduction of trilingual education in different educational institutions is carried out [5].

To conclude, the need for knowledge of several languages in the modern world and the demand for a multicultural personality by society are obvious and they are a motivation in learning. Therefore, when conducting a training policy, it is necessary to take into account objective risks and rally all the

forces that exist in our society to manage and prevent them. The future prospects and problems of multilingual education in Kazakhstan will become clearer over time. One thing is certain: there is an understanding in society that multilingual education is a requirement of the time that the need for specialists with a working level of proficiency in Russian and English is constantly increasing in society. In the modern world, only specialists who have access to foreign language information, communicate freely with foreign colleagues, know the culture of the country of the language being studied, have a broad outlook, are ready to solve professional issues at a level that ensures competitiveness in the international labor market. Thus, by introducing multilingual education, Kazakhstan also strives in a proactive mode to neutralize the threat of social instability, which often arises as a result of the young generation's unwillingness to compete in a multicultural environment. Ultimately, multilingual education is designed to facilitate Kazakhstan's entry into the modern multicultural world.

Appendix 1

Survey

1. Do you think that learning a foreign language is important for your future specialty?

- Yes, I consider that learning foreign languages could benefit my future job

- No, I would not like to increase the number of practical classes in a foreign language.

2. There are multilingual groups, which give you a great opportunity to study in three languages. Would you like to be a participant?

- Yes, I have strong desire to learn in 3 languages all my current subjects

- No, I would rather study special subjects in a foreign language

- I would prefer study all the subjects in the language that I've been taught

4. Why would you need knowledge of a foreign language?

- I really love learning languages and I consider this could help me in improving

- I need it for studying in higher educational institutions in our country and abroad

- I need it for career advancement, promotion

- I only learn English because of the reason that the program requires it.

References

1. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" dated 07.06.1999 No. 389. – Almaty: Lawyer, 2007.

2. The Message of the President of the Republic of Kazakhstan -Leader of the Nation N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy Kazakhstan – 2050". – Astana, 2013.

3. Polat E.S., Bukharkina M.Yu., Moiseeva M.V., Petrov A.E. New pedagogical technologies in the education system. – Moscow: Academy, 2000.
4. <https://ria.ru/20130926/966115776.html>
5. <https://infourok.ru/doklad-na-temu-aktualnie-problemi-poliyazichiya-opit-i-raboti-2429519.html>

G.B. Ahmedzhanova

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

S.K. Bastemiev

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

A.G. Akhmetova

Master's degree in Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

HUMAN RIGHTS – THE BASIS OF THE LEGAL STATE

Summary. This article examines the relationship between the rule of law and civil society. It is noted that at the same time, the ideal model is considered when the state is the executor of the will of society and, in this regard, is endowed with appropriate tools for managing the affairs of society.

Keywords: the rule of law, human rights, civil society.

Аңдатпа. Бұл мақалада құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның арақатынасы қарастырылған. Мемлекет қоғамның ерік-жігерін орындаушы болған кезде және осыған байланысты қоғамның істерін басқарудың тиісті құралдарына ие болған кезде модель идеалды болып саналады.

Тірек сөздер: құқықтық мемлекет, адам құқығы, азаматтық қоғам.

Аннотация. В данной статье рассмотрены соотношения правового государства и гражданского общества. Отмечается, что при этом идеальной считается модель, когда государство является исполнителем воли общества и в связи с этим наделяется соответствующими инструментами управления делами общества.

Ключевые слова: правовое государство, права человека, гражданское общество.

The processes of humanization and democratization of society, the formation and development of the rule of law are directly related to the development of human rights and freedoms. The Republic of Kazakhstan, through the Constitution, consolidates its solidarity with the main international human rights standards and works to implement them at the level of state bodies and public organizations. Meanwhile, for the full and effective formation of the rule of law, every citizen of the country must have an arsenal of knowledge about rights and freedoms.

The Constitution, being the fundamental law of the state, enshrines the fundamental principles of the Republic, such as public harmony and political stability, economic development for the benefit of the entire people, Kazakh patriotism, the solution of the most important issues of state life by

democratic methods, including voting at a republican referendum or in Parliament [1].

The Constitution of the Republic of Kazakhstan enshrined the basic principles of a democratic state – the separation of powers, parliamentarism, local self-government, individual rights and their guarantees. At the same time, the Republic of Kazakhstan, as a social state, is characterized by a number of provisions of the Constitution on free secondary and higher education on a competitive basis, on a free guaranteed volume of medical care, on protecting the environment favorable for human life and health, on creating conditions for the study and development languages of the people of Kazakhstan.

Universal Declaration of Human Rights, adopted December 10, 1948 The General Assembly of the United Nations defines human rights as «the rights inherent in the nature of man, without which he cannot exist as a human being» [2]. Being a phenomenon of world culture, human rights are called upon to consolidate in a normative form the spiritual and moral values and social achievements of mankind, associated with the establishment in the public consciousness and in practice of the idea of individual freedom. Their translation in social phenomena and processes contributes to overcoming arbitrariness, social injustice, and discrimination against people.

Acting as the guarantor of the rights and freedoms of the individual, the Constitution of the Republic of Kazakhstan, in accordance with international law, recognizes, consolidates and guarantees the provision of fundamental human rights and freedoms, which, in accordance with the Constitution, belong to everyone from birth, are recognized as absolute and inalienable, determine the content and application of laws and other regulatory legal acts. Along with the above, the citizens of Kazakhstan are endowed with political and other rights, in particular, freedom of choice of labor, movement and choice of place of residence, but above all, a person has the right to life, liberty and security, to protect their rights and freedoms in court, to freedom of thought, conscience, religion, etc.

The guarantee of the rights and freedoms of man and citizen is ensured by the fact that constitutional rights cannot be abolished, and when new laws are adopted, it is not allowed to narrow the scope of existing rights and freedoms, while the Constitution establishes that the rights and freedoms of a person and citizen can only be limited laws and only to the extent necessary to protect the constitutional order, public order, human rights and freedoms, health and morality of the population.

The problem of observance, protection and protection of human rights and freedoms is relevant, but at the same time quite difficult. One of the main courses of action of the United Nations is considered to be the promotion and development of respect for human rights and fundamental freedoms for all, without distinction of race, sex, language or religion (Article 1 of the UN Charter). The Universal Declaration of Human Rights, which was adopted on

December 10, 1948 by the UN General Assembly, emphasizes that recognition of the inherent dignity and equal and inalienable rights of all members of the human family is the foundation of freedom, justice and peace in the world. In turn, Kazakhstan is a direct participant in international treaties, including those aimed at protecting the rights and freedoms of the individual.

The state has ratified the aforementioned European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the Convention for the Prevention of Torture and Inhuman and Degrading Treatment or Punishment.

Considerable importance is also attached to the fact that in 1966 the UN General Assembly adopted documents that are legally binding on all participating States and are the main standard in the field of legal regulation of the status of the individual, his rights and freedoms. These include the International Covenant on Civil and Political Rights and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (New York, December 19, 1966). In the Vienna Declaration and Program of Action, which was generally established in 1993. The Second International (World) Conference on Human Rights noted: «All human rights are universal, indivisible, interdependent and interrelated. The international community must treat human rights globally, in a fair and equal manner, with the same approach and attention. While the importance of national and regional specificities and various historical, cultural and religious characteristics must be borne in mind, States, regardless of political, economic and cultural systems, have a duty to promote and protect all human rights and fundamental freedoms». This conceptual doctrine has become a kind of prescription for bringing national legislation in line with international law.

For any country, a well-established task is of a protective nature, which is based on the priority of universal human values, including it is formulated in the Kazakhstani criminal legislation. A striking example is the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, which presents objects of criminal law protection, which include: the rights and freedoms of man and citizen, property, public order and public safety, the environment, the constitutional system, peace and security of mankind.

The relationship between the rule of law and civil society is a special topic that is often the subject of discussion among lawyers, political scientists, and philosophers. At the same time, a model is considered ideal when the state is the executor of the will of society and, in this regard, is endowed with appropriate tools for managing the affairs of society. Civil society is located, so to speak, above the state, fulfilling its order. The real balance of relations depends on many components [3].

The modern legal state is characterized by the fact that it guarantees three groups of public rights of the subject:

- the right to independence from the authorities;

- the right to participate in power; economic, social and cultural rights, or, as it is sometimes said,
- the right to social assistance from the state authorities.

The concept of civil society is most often used in two senses. First, it refers to the totality of non-political relations. In the second sense, it is a society of free and independent individuals who assume the responsibility and duty to obey the laws, the execution of which is fairly controlled by the state.

Thus, by civil society we will understand the totality of various forms of social activity of the population, not caused by the activities of state bodies and embodying the real level of self-organization of society.

The concept of civil society is inextricably linked with the concept of democracy, since the first is a free space, the sovereign regulator within which should be the state, but the state is democratic, for the existence of which civil society creates the necessary conditions.

Consequently, the core of civil society is the social institutions that determine the freedom of the individual, just as a democratic state is the core of a democratic political system. The idea of creating a state of law and the problem of civil society are at the center of modern legal thinking, their relevance and significance at present can hardly be overestimated. It is the rule of law that can reliably protect human rights, ensure the subordination of the highest power to the people, and effectively regulate social relations.

Significant changes are taking place in modern society. They are focused on a serious and deep rethinking of the role and significance of man, the recognition of the human person as the most important social value. The relationship between the state and civil society is one of the most acute problems. Thus, many lawyers believe that the state acts as an executor of the will of society and for this purpose is endowed with appropriate tools for managing the affairs of society. From their point of view, civil society is located, as it were, above the state, fulfilling its order.

From another point of view, history convincingly shows that such a model is speculative. That is, the state always, before the advent of civil society, and in modern times, acts as a strong, independent and active participant, moreover, as an initiator and organizer of large and small events. In a general sense, he very often idealizes the understanding of civil society. At the same time, civil society cannot avoid many of the diseases of our time, including those that are inherent in the state.

Currently, lawyers pay special attention to the topic of the rights and freedoms of citizens as a criterion for the formation of civil society and the rule of law. Above all, it is important to focus on restoring respect for the law. The establishment of the principles of the rule of law has been put forward today as the most important condition, without which it is impossible to free society from everything that is connected with the consequences of the cult of personality, command-administrative methods of management, and bureaucracy. For such a liberation, it is necessary to decisively rethink the

widespread ideas about the relationship between the state and law, to abandon the stereotypes that have developed over decades in this area.

The rule of law is a democratic state where the rule of law, the rule of law, the equality of all before the law and an independent court are ensured, where human rights and freedoms are recognized and guaranteed, and where the organization of state power is based on the principle of separation of legislative, executive and judicial powers.

The formation of a rule of law state is not a one-time action, but a step-by-step process that has no finite boundaries; the rule of law state to perform its main function – the protection and protection of the rights and freedoms of citizens – must be equipped with a system of procedures, mechanisms, institutions that guarantee the protection of subjective human rights.

A rule of law state cannot be created in a society torn apart by social contradictions, confrontation, political struggle that goes beyond the law. A rule of law state can exist and successfully develop in a society where there is an agreement of citizens regarding the principles of its structure, the goals of its development, where freedom and human rights are associated with respect for fellow citizens for state institutions and for each other and trust.

In a rule of law state, it is possible, within the framework of the law, to defend and propagate one's views and beliefs, which is reflected, in particular, in the formation and functioning of political parties, public associations, political pluralism, freedom of the press, etc. So, for the successful functioning of the mechanisms of the rule of law, it is necessary:

- official recognition by the state of the real existence of human rights;
- their legal consolidation in the constitution and legislation of the country that meets international standards in the field of human rights;
- strict adherence by the executive authorities to these generally recognized norms;
- ensuring judicial protection of natural rights and freedoms of a person.

Main Characteristics of the Welfare State For the real provision of human rights, it is necessary not only to form a civil society for the purpose of free self-expression and self-development of the individual and the rule of law for the legal protection of this society, but also the creation of a special mechanism that ensures the comprehensive development of the social sphere – the living space of the individual.

The word «social» means associated with a common life of common needs. This is something that can be done by the efforts of only a few people in their interests, such as the health care system, education, etc.

A social state is a state that sets as its main goal the achievement of the welfare of the whole society and its members, providing citizens with decent living conditions and free, all-round development; guaranteeing social protection of the least well-off segments of the population; contributing to the broad participation of the people in social development and the use of its results to ensure human rights and fundamental freedoms.

In a number of international agreements, the world community has enshrined the principle of the responsibility of UN member states for ensuring economic, social and cultural human rights. Thus, in the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (Article 11) it is written: «The states participating in this Covenant recognize the right of everyone to a decent standard of living for himself and his family, including adequate food, clothing and housing, and to uninterrupted improvement of living conditions». The ultimate goal of the welfare state is the well-being of all members of society. Therefore, in many countries of the world it is called the «Social Welfare State».

The Republic of Kazakhstan is a state party to the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and a member of the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). Currently, peaceful assemblies are regulated by the Law «On the procedure for organizing and holding peaceful assemblies, rallies, marches, pickets and demonstrations in the Republic of Kazakhstan», adopted in 1995. After 4 massive rallies in 2019, the President announced that a new law on peaceful meetings. February 7, 2020 The Ministry of Information and Social Development presented the draft Law «On the procedure for organizing and holding peaceful assemblies in the Republic of Kazakhstan». The draft law was considered by the Mazhilis – the lower house of the 5th Parliament – during the quarantine in connection with the COVID-19 pandemic, which caused widespread criticism from civil society and human rights experts. Despite this, the draft Law was adopted by the Mazhilis on April 8, 2020 and submitted to the Senate. The first hearing on this bill was held by the Senate on April 30, 2020.

Respect for the freedom of peaceful assembly in Kazakhstan has been the subject of concern and recommendations from a number of UN bodies, including the recommendations of the UN Committee on Human Rights 6 (UNHRC) in its reviews of Kazakhstan's periodic reports under the ICCPR, the recommendations of UN member states in the context of the Universal Periodic Review on Kazakhstan in the UN Human Rights Council, as well as the Special Rapporteur on the right to freedom of peaceful assembly and freedom of association after his visit to Kazakhstan in 2015. UN Human Rights Committee

References

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995) (as amended and supplemented as of 01/10/2021) – Electronic resource. Access mode: <http://online.zakon.kz/Document>
2. Universal Declaration of Human Rights, adopted on December 10, 1948 by the General Assembly of the United Nations Electronic resource. Access mode: <http://online.zakon.kz/Document>
3. Belgibaev S.T. Some aspects of the formation of civil society in Kazakhstan - ANALINIK, No. 4, 2004

G.B. Akhmedzhanova

Doctor of Law, Prof. of TOU, Pavlodar

S.K. Amirkhanova

master of TOU, Pavlodar

ON THE QUESTION OF THE CONCEPT AND ESSENCE OF PROPERTY RIGHTS

Summary. This article talks about the concept and essence of property rights, about the ambiguity of the phenomenon of property.

Keywords: ownership, private property, possession, use, disposal.

Аңдатпа. Бұл мақалада меншік құқығының ұғымы мен мәні, меншік құбылысының түсініксіздігі туралы айтылады.

Тірек сөздер: меншік құқығы, жеке меншік, иелену, пайдалану, билік ету.

Аннотация. В данной статье говорится о понятии и сущности права собственности, о многозначности феномена собственности.

Ключевые слова: право собственности, частная собственность, владение, пользование, распоряжение.

One of the most important concepts of the civil legislation of any country in the world is the «property right» – a classic civil law institution with a long history. Property has existed and will always exist, it is one of those concepts around which disputes are constantly ongoing and on which the best minds of mankind are working. Attempts to change the property relations that have developed in society and to establish a new system of these relations have caused most of the social transformations that have taken place in the world throughout its history.

Property is a relationship that consists in the belonging of material goods to a certain person and gives this person the opportunity for complete economic domination over his property. From a legal point of view, property is the relation of certain persons to property and other material goods belonging to them.

Understanding the essence of property began in ancient times. In ancient philosophy, for example, the problem of the relationship of property with economic and legal relations was raised, an attempt was made to reveal its social role. Xenophon considered any household as property, consisting of useful things that people use in their lives. Plato, based on the division of labor between the estates, believed that in an ideal state there should be common property, because. private property is the basis of property strife and mutual disputes. In contrast, Aristotle acted as a supporter of private property and argued that it is an integral part, a necessary condition and prerequisite for the existence of the economy. These views received their logical conclusion in classical Roman jurisprudence (II century AD), where such basic elements of

ownership as «possession», «use» and «disposition» were finally defined and fixed [1, p.133].

Such ideas have been further developed in modern times in line with the ideas of natural law. His main principles – personal freedom and private property as the sacred and inviolable rights of people, had a great influence on the evolution of classical political economy. A. Smith started from the premise that «the most sacred and inviolable right of property is the right to one's own labor, for labor is the primary source of all property in general». At the same time, each individual can freely dispose of his property: the entrepreneur – capital, the landowner – land, the hired worker – labor. No one has the right to interfere with their use of property (provided that the latter does not harm society). If such an interference takes place, it constitutes an encroachment on the legitimate freedom of its subject. Therefore, the best economic system is the one where the right of private property is most fully realized, i.e. market economy.

The principle of «sanctity and inviolability» of private property was criticized already in the period of the emergence of capitalism. Representatives of early utopian communism of the XV–XVII centuries. T. More and T. Campanella spoke out not only against private property, but also against property in general. Later, ideas of this kind were developed by representatives of utopian socialism A. Saint-Simon, C. Fourier, R. Owen, who, criticizing capitalism and private property, developed socialist principles.

A special theoretical construction was built by the French economist P. Proudhon. In an attempt to separate the good and bad sides of any economic category, he declared large private property to be simply «theft», the greatest delusion and evil, since it contributes to the appropriation of unearned income. The property of a small producer, defined as possession, is based on labor income, and therefore is adequate to human nature and eternal justice.

A characteristic feature of the Marxist interpretation of property was the emphasis on the primacy of the economic content (economic nature) of property over its legal form as a relationship between people, in contrast to the relationship of a person to a thing. A significant place in Marxism was occupied by the abolition of capitalist private property and its replacement by socialist public property. The economic content of property became one of the fundamental foundations in the development of Soviet political economy. In modern Western economic theory, on the contrary, the legal interpretation of property as an objectively established relationship of appropriation, a manifestation of the social need to consolidate what has already been established in practice, has become of paramount importance. Law operates with existing property, so its ability to reflect the dynamics of goods that turn into property is limited. Law does not answer the question of how property increases, how it is distributed, as a result of which some become super-owners, while others become pseudo-owners. Modern science clearly

distinguishes between the concepts of property as an economic category and property rights as a legal category. Property as an economic concept is the relationship of people about material goods, the relationship for the appropriation of these goods.

As a result of appropriation, the owner treats material goods as his own, while everyone else treats them as someone else's. Thus, property is both the relationship of a person to a thing, and the relationship of people about things.

The law consolidates and formalizes both named sides of economic (actual) property relations. Relations between people regarding property are formalized by providing the owner with the opportunity to protect against unreasonable encroachments of any other (third) persons, and his attitude towards the appropriated property as his own is formalized by establishing the possibilities (boundaries) of its permitted use.

In the first case, the absolute nature of the legal relations of property is manifested. In the second case, we are talking about the content and real scope of the owner's powers. Thus, the legal form of property relations (appropriation) is predetermined by their economic content.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan, the right of private property is protected by law, everyone has the right to own property, own, use and dispose of it, the right to inherit is guaranteed [2]. Based on these constitutional provisions, the Civil Code of the Republic of Kazakhstan formulates a system of norms on the right of ownership, which are supplemented by other laws and other legal acts [3]. The Civil Code of the Republic of Kazakhstan clearly expresses two important principles of property rights: firstly, the independence of the owner in exercising his right and, secondly, the obligation of the owner not to contradict the requirements of the law in his actions and not to violate the rights and protected interests of third parties.

The simplest definition of property is that which has a price and belongs to someone. It clearly shows that we have a concretely existing good that has a certain value for members of society. In such a definition, it is absolutely impossible to find any «bundles» of rights.

Legal property is a concept that is a set of ownership rights. In order to distinguish between property as a material concept and property as a legal term, as a rule, property right is added to the legal term.

At the same time, exaggerated attention to the qualitative differences in the status of different participants in the reproduction process, an attempt to «impute» them with rights and obligations, detailed by form of ownership, industries and areas of activity, greatly distract attention from the real changes in acting subjects.

In modern conditions, the owner-manager has been replaced by hundreds and thousands of shareholders. A new, diversified (dispersed) form of ownership has appeared: instead of a single owner, there are many shareholders, that is, joint (and equity) owners of one capital.

K. Marx, whose idea is the basis of the provisions put forward in this article, always emphasized the decisive role of production relations in relation to all other social relations that only follow from them. «Legal ownership of capital is separated from economic ownership of it» [4, p. 57].

The right of ownership is the right of the subject, recognized and protected by legislative acts, to own, use and dispose of his property at his own discretion. The right of ownership is transferred to another person with all the encumbrances that existed at the time of the transaction. The right of ownership is a legally secured opportunity to exercise the actual possession of property. The right of use is a legally secured opportunity to extract useful natural properties from the property, as well as to benefit from it. The benefit can act in the form of income, increment, fruits, offspring and in other forms. The right of disposal is a legally secured opportunity to determine the legal fate of property.

The owner has the right, at his own discretion, to take any actions in relation to the property belonging to him, including alienating this property into the ownership of other persons, transferring to them, while remaining the owner, his powers to own, use and dispose of property, pledge property and encumber it in other ways dispose of them otherwise.

The exercise by the owner of his powers should not violate the rights and legally protected interests of other persons and the state. Violation of rights and legitimate interests may find expression, along with other forms, in the abuse by the owner of his monopoly or other dominant position.

The owner is obliged to take measures to prevent damage to the health of citizens and the environment, which may be caused in the exercise of his rights. Ownership is perpetual.

The right of ownership, although it is customary to consider a person's unlimited right to a thing belonging to him, at the same time it is a limited law in order to protect the personal rights of other people who are not owners.

The main determinant in the content of property is appropriation – the alienation of the object of property by the subject from other subjects.

Ownership is partial appropriation, because the owner (lessee, debtor) acts under the conditions determined by the owner.

Use – the actual use of a thing, depending on its purpose. Use is a form of realization of possession and ownership. Disposition is the decision-making by the owner or another person regarding the functioning of the property (sale, donation, bail), based on the right of the entrepreneur to transfer the property for use within the limits permitted by the owner.

Property relations are of a concrete historical nature, but regardless of the content of property, we are always talking about three points:

- about the object of property – the material content of the property;
- about the system of relationships between subjects;
- about the economic implementation of relations at the micro- and macrolevels.

Real estate includes production and non-production premises, roads, transport facilities, and various infrastructure facilities.

Movable includes property that allows its free movement. For example, machines, equipment, tools, vehicles, furniture, securities, etc.

Intellectual property occupies a special place in the modern economy. It represents the appropriation of knowledge, discoveries, the exchange of information, inventions, etc. Thus, property is a system of subject-object and subject-subject relations regarding appropriation, as well as possession, use and disposal of property.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan contains two articles on property (articles 6 and 26). These articles enshrine the basic, fundamental provisions on property and the right to property, on the basis of which numerous and ramified property legislation has developed. Since the right to property is the central institution of civil law, it is practically possible to speak about the influence of these articles of the Constitution on the development of all civil legislation. Paragraph 1 of Article 6 of the Constitution stipulates that «state and private property are recognized and equally protected in the Republic of Kazakhstan». The main provisions on the right of ownership are contained in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. In paragraph 1 of Art. 188 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan stipulates that the right of ownership is the right of a subject, recognized and protected by legislative acts, to own, use and dispose of his property at his own discretion.

The Civil Code of the Republic of Kazakhstan also enshrines the concepts of state and private property.

The right of private property means that an individual person or entity owns the entire bundle of property rights or only some. Some rights exist only in a certain combination and, taken by themselves, have no value (for example, the seventh power without the first power). Combinations of these rights, taking into account that they are possessed by various individuals and legal entities, can be very diverse. Therefore, we can talk about the diversity of forms of ownership [5, p.49].

The right of state ownership means that only the state has all the rights or its various components, and the more all powers are exercised by the state, the more such a management system deserves the name of a hierarchy.

Private property acts as the property of citizens and non-state legal entities and their associations (clause 1, article 191 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan). Consequently, private property appears in two forms – the property of citizens and the property of non-state legal entities and their associations. It is understandable why only non-state legal entities are mentioned here: state legal entities (state enterprises and institutions) do not own property, it is state-owned, and, therefore, cannot be treated as private property.

State property acts in the form of republican and communal property (clause 1, article 192 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan).

Republican property consists of the state treasury and property assigned to state republican legal entities in accordance with legislative acts (part 1, clause 2, article 192 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan). Consequently, all property not assigned to state republican legal entities constitutes the state treasury of the Republic of Kazakhstan.

Communal property consists of the local treasury and property assigned to communal legal entities in accordance with legislative acts. Funds from the local budget and other communal property not assigned to state legal entities constitute the local treasury (item 3, article 192 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan). Communal property is subdivided according to the levels of local government into regional (cities of republican significance, capitals) and district (cities of regional significance).

In many legislative and other regulatory legal acts, including the resolutions of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan, the term «forms of ownership» is used in relation to state and private property. Due to its prevalence, this term can be reconciled, although, strictly speaking, its use cannot be considered completely accurate. In general, property should not have forms, property is one, and the legal regime of property should be one. The division into state (and further – into republican and communal) and private (and further – into the property of citizens and non-state legal entities) is a division into subjects of a single property (state, administrative-territorial unit, citizen, legal entity).

On such grounds, many types of property can be distinguished: corporate, cooperative, condominium, common, etc.

The need to consolidate this norm is due to the fact that the state, in addition to being the owner, also acts as an imperious sovereign, which, by its laws and actions, can create advantages and provide benefits to state property. The norm of paragraph 1 of the article in the Constitution becomes an obstacle to this aspiration of the state and its bodies. This provision plays an important role in the development and adoption of laws. Many norms of adopted laws were subjected to significant adjustments in the process of adoption if they violated the principle of equality between state and private property.

Thus, the right to property is a natural and inalienable human right. The right of ownership is a kind of real rights, which fix the belonging of things to the subjects of civil legal relations. The right of ownership and other property rights mediate relations for the appropriation of material goods.

The owner bears the burden of maintaining the property belonging to him, unless otherwise provided by law or contract. For example, under a lease agreement, the current repair of property, as a general rule, is carried out by a tenant who is not the owner of the property. The risk of accidental loss or accidental damage to property shall be borne by its owner, unless otherwise provided by law or contract. For example, under a contract for the sale of an enterprise, from the moment the act of transfer of the enterprise is signed until

the registration of the transfer of ownership, the risk of accidental death is borne by the buyer, who is not the owner until the registration of the transfer of ownership

References

1. Tikin V., Associate Professor, Department of Economic Theory, Mari State University Property as a category: problems of definition//http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/sspe/unpan_028027.pdf
2. The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995) (as amended and supplemented as of February 2, 2019) // <http://online.zakon.kz>
3. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part), adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on December 27, 1994 (with amendments and additions as of 01.01.2020.)// <http://online.zakon.kz>
4. Marx K., Engels F. *Sobr. soch.*, 2nd ed., Vol. 26, part III.
5. Makarov N.D., Ryabov E.A. *Entrepreneurial Law: Textbook* – M.: Forum, INFRA-M, 2003.

G.B. Ahmedzhanova

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

A.B. Ahmedzhanov

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

Zh.Zh. Askarova

Master's degree in Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

GENERAL GROUNDS FOR LIABILITY FOR CAUSING HARM

Summary. This article discusses the general grounds of liability for causing harm, which include: damage (property and (or) non-property) caused by unlawful actions (inaction) to property or non-property benefits and rights of citizens and legal entities.

Keywords: compensation for damage, moral damage, property damage.

Аңдатпа. Бұл мақалада зиян келтіргені үшін жауаптылықтың жалпы негіздері қаралды, оларға: мүліктік және (немесе) мүліктік емес игіліктерге және азаматтар мен заңды тұлғалардың құқықтарына заңсыз іс-әрекеттерден (әрекетсіздіктен) келтірілген зиян (мүліктік және (немесе) мүліктік емес) жатады.

Тірек сөздер: зиянды өтеу, моральдік зиян, мүліктік зиян.

Аннотация. В данной статье рассмотрены общие основания ответственности за причинение вреда, к которым относятся: вред (имущественный и (или) неимущественный), причиненный неправомерными действиями (бездействием) имущественным или неимущественным благам и правам граждан и юридических лиц.

Ключевые слова: возмещение вреда, моральный вред, имущественный вред.

The Civil Code (hereinafter referred to as the Civil Code) of the Republic of Kazakhstan provides for general grounds for liability for causing harm. Such grounds include: harm (property and (or) non-property) caused by unlawful actions (inaction) to property or non-property benefits and the rights

of citizens and legal entities, is subject to compensation by the person who caused the harm in full and the harm caused by lawful actions is subject to compensation in cases provided for by the Civil Code of the Republic of Kazakhstan and other legislative acts.

Legislative acts may impose the obligation to compensate for harm on a person who is not the tortfeasor, and also establishes a higher amount of compensation.

The person who caused the harm is released from his compensation if he proves that the harm was caused through no fault of his, except for the cases provided for by the Civil Code of the Republic of Kazakhstan.

Obligations arising from the infliction of harm are non-contractual obligations, since their subjects (the tortfeasor and the victim) are not in a contractual relationship, and the obligation to compensate for the damage is not associated with a breach of the contract. Non-contractual obligations also include obligations arising as a result of causing harm to health in the performance of labor duties, since an employment contract does not affect the civil law nature of the obligation, it mediates labor relations, and not relations for compensation for damage. Non-contractual obligations also include other obligations resulting from damage to health or death, since life and health are protected by law.

Contractual obligations are based on a legitimate legal fact – a civil law contract, and non-contractual obligations arise from unlawful infliction of harm (from a tort), therefore, liability under Art. 917 of the Civil Code occurs in the presence of unlawful behavior, the presence of harm, and the presence of a causal relationship between them, the fault of the harm-doer.

Harm may be caused to the person or property of a citizen or legal entity. Illegal behavior (action or inaction) means that it is contrary to the law. In contractual relations, illegality is expressed in the inconsistency of behavior with the terms of the contract and the relevant legal norms. In non-contractual obligations, misconduct violates legal relations in which subjective rights – the right to property, the right to life, health, etc. – secured by law. Illegal acts can often constitute a crime or an administrative offence.

Harm caused by lawful actions – causing harm in a state of necessary defense and in a state of extreme necessity – is not subject to compensation.

Obligations from causing harm to the life or health of a citizen are civil law relations that arise between a person who has suffered from a tortfeasor and a person (several persons) responsible for causing harm, as a result of a violation of personal non-property rights, as well as restoring them in property form to a greater or lesser extent. smaller volume.

Human life and health are priceless and cannot be measured by money. The Civil Code and other normative legal acts provide certain compensation for the losses suffered by the victim or members of his family. Harm caused to human life and health is compensated according to the general rules of

liability for causing harm, taking into account the high responsibility of society, any organization and each person for human life and health [1].

Compensation for harm caused to the life and health of a citizen is carried out on the general grounds for the fulfillment of tort obligations, except for certain features of this type of liability. The basis of this type of obligation is the infliction of death, injury, injury, moral damage, which is due to the status of the victim: it can only be a citizen. According to the current legislation, not only non-contractual harm is compensated, but also harm caused to the life and health of a citizen in the performance of certain agreements. For example, according to the rules of tort liability, damage to the life and health of a citizen that was caused during transportation, the provision of any services, the performance of military duties by the victim, and so on, is compensated. However, it should be borne in mind that if a law or agreement provides for a higher amount, then its norm will take precedence.

Harm prevention standards are important. The risk of future harm may give rise to an action to ban actions that create such a risk. If the harm caused is a consequence of the operation of an enterprise, structure or other production activity that continues to cause harm or threatens new harm, the court has the right to oblige the defendant, in addition to compensation for harm, to stop the relevant activity.

The court may dismiss a claim for the termination of the relevant activity if its termination is contrary to the public interest. Refusal to stop such activity does not deprive the victims of the right to compensation for the harm caused by this activity.

According to Art. 918 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the danger of causing harm in the future may be the basis for a claim to prohibit actions that create such a danger. According to Part 1 of Art. 925 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, for harm caused to a minor under the age of 14 (minor), his legal representatives are liable, unless they prove that the harm was not caused by their fault. Paragraph 3 of this article states: if a juvenile caused harm at a time when he was under the supervision of an educational institution obliged to supervise him, this institution is liable for the harm, unless it is proved that the harm did not arise through the fault of the institution.

The condition of liability, both for parents and for institutions supervising children at the time of harm, is their own culpable conduct. At the same time, the guilt of parents is interpreted much more broadly than the guilt of institutions obliged to supervise a minor by virtue of law. According to paragraph 2 of Art. 70 of the Code of the Republic of Kazakhstan «On marriage (matrimony) and family», parents are obliged to raise their children [2]. Parents raising a child are responsible for providing the necessary living conditions for his actual, mental, moral and spiritual development.

Based on Art. 917 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, harm caused by unlawful actions (inaction) to the property rights of citizens is

subject to compensation by the person who caused the harm in full. In this case, only confirmed actual costs are eligible for reimbursement.

The absence in the criminal procedure law of norms that define both the concept of «moral damage» and other related concepts (compensation for moral damage, determining its amount, etc.) had a negative impact on law enforcement practice. In view of this, in order to clarify to the courts issues related to compensation for moral damage, the Regulatory Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated November 27, 2015 No. 7 On the application by the courts of legislation on compensation for moral damage, according to which moral damage was considered as moral or physical suffering (humiliation, irritation, anger, shame, despair, physical pain, inferiority, discomfort, etc.), experienced (suffered, experienced) by the victim as a result of the offense committed against him.

According to Part 1 of Art. 71 and part 1 of Art. 166 of the Code of Criminal Procedure of the Republic of Kazakhstan, causing moral harm is one of the grounds for recognizing a person (physical or legal) as a victim and a civil plaintiff in a criminal process, along with property and physical harm. The Civil Code of the Republic of Kazakhstan, defining the concept of moral harm in the form of violations, derogation or deprivation of personal non-property benefits and the rights of individuals and legal entities, including moral or physical suffering (humiliation, irritation, depression, anger, shame, despair, physical pain, inferiority, discomfort condition etc.), experienced (suffered, experienced) by the victim as a result of an offense committed against him (Article 951 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan), also does not allow compensation for moral damage by legal entities. Unfortunately, there are cases when property damage caused to the victim is not compensated due to the fact that the person responsible for causing it has not been identified, or he has been identified, but does not have the means for this, or is hiding from the investigation and court. For a long time, victims do not receive satisfaction of property interests, or even completely lose hope for this, if the convicted person, on whom the court has entrusted the duty of compensating for the harm caused, for some reason does not work, is released from serving the sentence due to illness, at the end of the term of punishment [3].

An important characteristic of the harm caused by a crime is its size, which, as a rule, affects the assessment of the degree of public danger of the deed, and in some cases determines the qualification of the crime, the amount of punishment. In practice, the price of a claim filed in the process of criminal proceedings is often determined not by the plaintiff, but by the investigator, who decides whether to accept the claim and recognize it as a civil plaintiff [4]. However, the lack of criteria for assessing the size, compensation for moral damage and a general method for quantifying its size creates difficulties in law enforcement practice.

The question arises of how the court determines the amount of non-pecuniary damage, what circumstances play an important role in determining the amount of compensation for the damage caused, how the victim can indicate the price of the claim if it is determined by the court, taking into account the circumstances of the case. On this occasion, A. Erdelevsky points out: «Only compensation for the suffering suffered can be expressed in money as a kind of fine collected from the tortfeasor in favor of the victim and intended to smooth out the negative impact on his psyche suffered in connection with the offense of suffering. Since the depth of suffering cannot be accurately measured, and in money it is immeasurable in principle, one cannot speak of any equivalence to its amount of compensation. However, it is reasonable and fair to assume that a greater depth of suffering should correspond to a greater amount of compensation, and vice versa, i.e. the amount of compensation should be adequate to the suffering suffered» [5].

As already noted, according to par.1 st. 917 of the Civil Code (hereinafter referred to as the Civil Code) of the Republic of Kazakhstan, moral damage is subject to compensation in full by the person who caused it by illegal guilty (intentionally or negligently) actions (inaction). Personality is rather non-material in nature, covers more the spiritual sphere of a person, therefore, determining the amount of compensation for harm, which is often more sensitive and more acutely causing the victim to suffer than property damage, should be fair. It should be taken into account that in this case we are not talking about valuing a person's life and health in money, but at least to some extent smoothing out the consequences that are difficult for the victim [6].

The impossibility of accurately determining the monetary equivalent should not serve as a basis for refusing to compensate for moral damage in the form of monetary compensation. After all, the definition of property damage caused to a person is not devoid of conventionality and inaccuracy to a certain extent. According to Art. 952 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the amount of compensation for moral damage is determined by the court on the basis of a combination of circumstances. Property damage, no matter how fully compensated, may not make it possible to replace what he is deprived of as a result of the criminal actions of another person. Imposing on the responsible person the obligation to pay additional compensation for moral damage in the amount established by law or court will not solve the problem, but at least to some extent alleviate the pain of the victim.

Judicial protection of personal non-property rights and benefits belonging to citizens from birth and by virtue of the law, and full compensation for moral damage caused to citizens is an effective way to exercise constitutional rights and freedoms, build a state of law and civil society.

References

1. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part) dated July 1, 1999 No. 409-I (as amended and supplemented as of January 10, 2021) <http://online.zakon.kz/>
2. Code of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2011 No. 518-IV «On marriage (matrimony) and family» (as amended and supplemented as of 02.01.2021) <http://online.zakon.kz/>
3. Imangaziyeva Zh. Problems of compensation for moral harm in criminal proceedings // «Jurist» magazine, No. 11, 2007 // <http://journal.zakon.kz/110498-problemy-vozmeshhenija-moralnogo-vreda.html>
4. Practice of compensation for harm to victims of human trafficking//Official website of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan// <https://sud.gov.kz/rus/content/praktika-kompensacii-vreda-zhertvam-torgovli-lyudmi>
5. Erdelevsky A. Criteria and method for assessing the amount of compensation for moral damage. State and law. 1997. No. 4.
6. Tabunshchikov A.T. T12 Institute of Compensation for Moral Damage in Russian Civil Law. / Ed. Dr. jurid. Sciences S.V. Tychinin. – Belgorod: Publishing House of BelGU, 2007. – 124 p.

G.B. Ahmedzhanova

Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Jurisprudence of Toraighyrov University, Pavlodar

A.B. Ahmedzhanov

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

A.N. Aytbay

Master's degree in Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

RELEASE FROM CRIMINAL LIABILITY AND PUNISHMENT ON THE BASIS OF AN ACT OF AMNESTY OR PARDON

Summary. This article discusses the acts of amnesty and pardon, on the basis of which it is possible to be released from criminal liability and punishment.

Keywords: amnesty, pardon, exemption from criminal liability.

Аңдатпа. Бұл мақалада рақымшылық және кешірім жасау актілері қаралды, олардың негізінде қылмыстық жауапкершілік пен жазадан босатуға болады.

Тірек сөздер: рақымшылық жасау, кешірім жасау, қылмыстық жауаптылықтан босату.

Аннотация. В данной статье рассмотрены акты амнистии и помилования, на основании которых возможно освобождение от уголовной ответственности и наказания.

Ключевые слова: амнистия, помилование, освобождение от уголовной ответственности.

Amnesty is one of the special types of exemption from punishment. As already noted, criminal legislation establishes various types of exemption from punishment, which can be applied both during its appointment and already in the process of serving it. The regulation of certain types of

exemption from punishment presupposes both criminal and legal consequences and the grounds for their application. This, however, cannot be said about the amnesty. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan provides for amnesty, but, in contrast to the established approach, the legislator, when regulating it, did not reflect the grounds for applying the amnesty, but focused only on the consequences of its implementation. This objectively, on the one hand, presupposes the adoption of appropriate laws, which would regulate the grounds and procedure for the application of amnesty. On the other hand, the lack of regulation of the grounds for the application of amnesty objectively violates the systematic nature of the rules governing release from punishment.

An amnesty act is issued by the Parliament of the Republic of Kazakhstan in respect of an individually undefined circle of persons.

On the basis of an amnesty act, persons who have committed a criminal offense or a crime of small or medium gravity may be exempted from criminal liability.

Persons convicted of a criminal offense or a minor or moderate offense may be exempted from punishment, or the punishment imposed on them may be reduced or replaced with a milder punishment, or such persons may be exempted from an additional punishment.

Persons convicted of a grave or especially grave crime may be reduced in the term of their punishment. A criminal record may be removed from persons who have served a sentence or who have been released from further serving a sentence. between the ages of fourteen and eighteen, terrorist crimes, extremist crimes, torture, as well as punishment for which a recurrence of crimes or a dangerous recurrence of crimes is imposed.

Acts of amnesty are usually adopted in connection with the onset of any significant events or anniversaries in the state.

For example, the Zhelezinsky District Court considered the submission of the probation service of the Zhelezinsky District to release from punishment against the convicted F. on the basis of the Law «On Amnesty in Connection with the 25th Anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan» dated 12/13/2016 [1].

By a court verdict, F. was found guilty of committing a crime provided for in part one of Article 188 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and was sentenced to restriction of freedom for a period of 1 year 5 months without confiscation of property, involving him in forced labor and establishing probationary control.

In accordance with paragraph 1 of Article 14 of the International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966, ratified by the Law of the Republic of Kazakhstan of November 28, 2005, all persons are equal before the courts and everyone has the right when considering a criminal charge brought before him to a fair and public hearing by a competent, independent and impartial tribunal.

By a court decision, F. was released from further serving his sentence, on the basis of subparagraph 2 of paragraph 3 of Article 2, paragraph 3 of Article 7 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Amnesty in Connection with the 25th Anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan» [2].

The Aktogay District Court considered the submission of the probation service for release from punishment in relation to the convicted Mr I. on the basis of the Law of the Republic of Kazakhstan «On amnesty in connection with the twenty-fifth anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan» dated 12/13/2016. By a court verdict, I. was found guilty of intentionally causing moderate harm to health (part one of Article 107 of the Criminal Code) with the imposition of a sentence of restraint of liberty for a period of 1 year with the establishment of probation control and the imposition of duties. According to paragraph 1 of Article 2 of the Amnesty Law, persons who have committed criminal offenses and minor crimes are subject to release from punishment. As follows from the verdict of the court, Mr I. convicted of a criminal offense that is classified as a minor offense by the criminal law. The convicted person expressed his consent to the application of the Amnesty Law against him. By a court order, I. released from further serving a sentence in the form of restriction of freedom, on the basis of paragraph 1 of Article 2 of the Law of the Republic of Kazakhstan «On Amnesty in Connection with the 25th Anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan» dated 13.12.2016 [3].

System of forms of mitigation of punishment both in the appointment and in its execution [4]. Moreover, there is a certain bias in it towards all kinds of measures to mitigate criminal legal burdens against persons found guilty of committing a crime, which are supplemented by amnesty, the application of which is based mainly on political and moral considerations. In this case, two questions arise.

First, can amnesty be considered as a common form of release from punishment, or does it seem to be a certain exception to the general rules of early release from it?

Secondly, to what extent the legislator's unilateral orientation towards mitigating the burden of criminal liability is consistent, to the detriment of another direction of criminal law policy – its strengthening in appropriate cases, with the task of primarily protecting the rights and legitimate interests of victims of crimes. An analysis of the genesis of the institution of amnesty as a special type of release from punishment helps to get answers to these questions.

Amnesty should be applied exclusively in a centralized manner, in order to prevent the publication of «custom amnesties», as well as amnesties pursuing narrow national interests. The announcement of the amnesty gives grounds for the subjects authorized to apply the amnesty to intervene in the development of ordinary criminal law relations. Thus, in terms of its

consequences, the application of the amnesty can be attributed to the number of either «law-changing» or «terminating» legal facts.

Exemption from serving a sentence and removal of a criminal record are found in acts of amnesty less often than other consequences. This does not always characterize the specifics of the criminal law consequences of certain acts of amnesty. The legal significance of some of these consequences may be the same. The wording of the consequences of the application of the amnesty is not textually identical with the wording of the acts of amnesty. The amnesty acts do not raise the issue of exemption from criminal liability, nor do they mention the replacement of the imposed punishment with a milder type of punishment.

The consequences of the application of amnesty are made dependent on the jurisdictional factor without taking into account the social and legal criteria for their differentiation. It is advisable to remove the procedural obstacle to the proper application of the amnesty.

Consideration of the signs of law enforcement activity in relation to the application of amnesty, as a special kind of exemption from punishment, shows that the norms of the branches of law governing criminal law relations are used only as organizational means of implementing the decision of the authorities on the full or partial annulment of criminal legal consequences condemnation in relation to an individually not defined circle of persons. This imperious decision itself is not bound by the tasks of justice, but is adopted in accordance with the law of legitimate authority on various socio-political grounds.

A pardon is an act of the head of state that completely or partially releases the convicted person from punishment or replaces the punishment imposed by the court softer. A pardon may also provide for the removal of a criminal record from persons previously serving a sentence. In the Republic of Kazakhstan, the right of pardon belongs to the President of the Republic of Kazakhstan (clause 15 of article 44 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan) in relation to citizens who have been convicted by the courts of the republic [5].

A pardon is carried out, as a rule, at the request of the convicted person or his close relatives, the organization of labor collectives, commissions. If the convicted person is serving a deprivation of liberty, then the considered application may be initiated by the administration of correctional institutions. A pardon is carried out by an act of the head of state – the President – and therefore it is not bound by any conditions. It can be applied to persons convicted of any crime, regardless of its nature and severity.

Pardon is usually expressed in the replacement of the death penalty with imprisonment, in full or partial release from both the main and additional punishment; in replacing the unserved part of imprisonment with a lighter punishment; in the removal of a criminal record; in the release from compensation for material damage, recovered by the verdict and decision of

the courts. In exceptional cases, a pardon releases the person who committed a crime from criminal liability. In such cases, the guilty person is not brought to trial.

The act of pardoning an individually defined person, in respect of whom the conviction has entered into legal force, as well as a person who is serving or has served on the territory of the Republic of Kazakhstan a sentence imposed by a court of a foreign state, shall be issued by the President of the Republic of Kazakhstan.

Upon pardon, a person convicted of a crime may be released from further serving the sentence, or the punishment imposed on him may be reduced or replaced with a milder type of punishment, or such a person may be released from an additional type of punishment. From a person who has served a sentence or released from further serving it, the act of pardon may be cleared.

The act of pardon is final. Refusal to satisfy the petition for clemency does not exclude the repeated application of this petition. The difference between a pardon and an amnesty lies in the fact that acts of pardon are always individual in nature, i.e. each time is adopted in relation to one specific person or a number of specific persons, while acts of amnesty are normative in nature and apply to an individually indefinite circle of persons: to all persons who meet the conditions of the amnesty.

Amnesty and pardon are acts that, without abolishing either the criminal law providing for liability for certain crimes, or the court's verdict, they exempt from criminal liability or punishment or replace the punishment imposed by the court with a more lenient one. The application of amnesty and pardon is a manifestation of the humanism of a democratic, rule-of-law state, respect for rights and a manifestation of trust in persons who have committed a crime.

References

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 13, 2016 No. 27-VI 3PK. On the amnesty in connection with the twenty-fifth anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan.
2. Released from serving punishment under the amnesty // <http://pvl.sud.kz/rus/news/osvobozhden-ot-otbytiya-nakazaniya-po-amnistii>
3. Released from further serving a sentence under an amnesty // <http://pvl.sud.kz/rus/news/osvobozhden-ot-dalneyshego-otbyvaniya-nakazaniya-po-amnistii>.
4. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V (with amendments and additions as of 12/30/2021) // <https://online.zakon.kz/>
5. The Constitution of the Republic of Kazakhstan. The constitution was adopted in a republican referendum on August 30, 1995.

N.Zh. Zhunusov

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

Zh.T. Bakyt

Master's degree in Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

CURRENT ISSUES OF PROVIDING FREE LEGAL AID

Summary. This article examines the circle of persons to whom lawyers provide legal assistance free of charge, the remuneration of lawyers from the state.

Keywords: legal assistance, advocacy, remuneration of a lawyer.

Аңдатпа. Бұл мақалада адвокаттар заң көмегін ақысыз көрсететін адамдар тобы, мемлекет адвокаттарының еңбегіне ақы төлеу қарастырылған.

Тірек сөздер: заң көмегі, адвокаттық қызмет, адвокаттың еңбегіне ақы төлеу.

Аннотация. В данной статье рассмотрены круг лиц, которым адвокаты оказывают юридическую помощь бесплатно, оплата труда адвокатов от государства.

Ключевые слова: юридическая помощь, адвокатская деятельность, оплата труда адвоката.

Free legal assistance by legislation is legal assistance provided to individuals free of charge, in the manner and on the grounds provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan: laws «On advocacy and legal assistance», Criminal Procedure Codes, Civil Procedure Codes and the Code of Administrative Offenses in detail regulate the circle of persons who are entitled to receive free legal aid, and the procedure for its provision [1, 2, 3, 4]. The obligation to provide citizens with free legal assistance is vested in the Bar Association of Kazakhstan. The work of lawyers who provide free legal aid to citizens is paid at the expense of the state.

The right to receive legal aid is one of the fundamental rights proclaimed by the Constitution of the Republic of Kazakhstan [5]. Ensuring this right is a guarantee of a fair trial, protection from unjustified accusations and convictions, unlawful restriction of human and civil rights and freedoms. Therefore, it is important for the state to ensure the right to a defense if the accused does not have the means to pay for the services of a lawyer. The interests of justice and the overall image of the state depend on the effectiveness of ensuring this right.

If we turn to the history of this issue, then the «Regulations on the Bar of the Kazakh SSR» fully entrusted the provision of free legal aid and the remuneration of lawyers in these cases to the bar associations [6].

At present, the Law of the Republic of Kazakhstan «On advocacy and legal assistance» assigns free legal assistance to lawyers, and the bar associations only take measures to ensure the activities of lawyers. The circle of persons to whom legal assistance is provided free of charge is established by Article 6 of the Law. They include plaintiffs in cases of compensation for harm caused by the death of a breadwinner, injury or other damage to health

related to work; plaintiffs and defendants who are participants in the Great Patriotic War and persons equated to them, conscripts, invalids of groups I and II, retirees. However, these persons can turn to the help of a lawyer only if the dispute being considered by the court is not related to entrepreneurial activity.

Other citizens can also receive legal assistance free of charge, but only on the collection of alimony, the appointment of a pension and benefits, rehabilitation, obtaining refugee status or *candas*.

Minors without parental care can also receive free legal aid. If in all these cases the Law strictly defines a list of issues, then for minors left without parental care, no restrictions have been established, so they can contact lawyers on any issues of interest to them, without restriction.

Cases and scope persons to whom lawyers provide legal assistance free of charge are also defined by the Criminal Procedure Code and the Code of Administrative Offenses.

Thus, Article 67 of the Criminal Procedure Code establishes 11 cases when the participation of a defense attorney in criminal proceedings is mandatory. Without going into details, we note that any person suspected or accused of committing a criminal offense can apply for free legal aid. To do this, it is enough just to make a statement that he needs the help of a lawyer, but there is no money to pay the lawyer's work. In this case, the body conducting the criminal procedure is obliged to take measures to appoint a defense counsel through the bar association or legal advice.

A similar procedure for appointing a defense attorney is also established by the Code of Administrative Offenses, with the difference that in cases of this category the participation of a defense lawyer is mandatory only in 4 cases. Here, too, a single statement about the need for the assistance of a lawyer and the lack of funds to pay lawyers is enough, and a lawyer is appointed through the professional organization of lawyers.

In criminal proceedings, the obligatory participation of a lawyer is also provided for representing the interests of a certain circle of victims. These are minors who do not speak the language of legal proceedings, as well as physically or mentally deprived of the opportunity to independently defend their rights and legitimate interests. Here it is also sufficient to state that the victim or his legal representative cannot invite a lawyer of his own choice due to the lack of funds to pay the lawyer, and the participation of a lawyer is ensured through a professional organization of lawyers.

As for the remuneration of a lawyer in these cases, the law provides for the obligation of the investigating authority or the court to release a citizen in whole or in part from payment for legal assistance, if there are grounds for that, and to issue an order on remuneration at the expense of the state. At the same time, it is not specified what grounds should be available for full or partial exemption of a citizen from paying for legal assistance.

The budgetary expenditures for financing the wages of lawyers are established by the law on the republican budget for a three-year period and are annually adjusted when the budget for the current year is revised. The amount of financing is calculated based on the size of the minimum wage for the current year. Thus, the Law of the Republic of Kazakhstan «On the Republican Budget for 2021–2023» funding for the current year is set at 1.813 billion tenge [7]. For some, this amount will seem huge. But if we divide this amount by the number of lawyers providing state-guaranteed legal assistance, then on average one lawyer accounts for about 50 thousand tenge per month. In such conditions, the issue of ensuring the quality of legal assistance becomes important.

Ensuring the quality of legal assistance can mainly be achieved only with the material interest of a lawyer. The Law of the Republic of Kazakhstan «On advocacy and legal assistance» does not establish the obligation of all lawyers to participate in the provision of free legal assistance, only those who wish can participate in it. However, in practice, not all of them take part in providing such assistance. And of the number of lawyers included in the list of those participating in the provision of state-guaranteed legal aid, only 2371 lawyers are actually participating.

The reason for this is undoubtedly the low wages of lawyers. In addition, the refusal by the investigating authorities and courts to pay for the waiting time for the start of investigative actions, trials, postponement of trials, visiting clients in pre-trial detention centers, familiarizing themselves with the case materials, drawing up various documents, despite their regulation by current legislation, negatively affects both payment the work of lawyers, and the quality of legal assistance.

Of course, the salary of a lawyer cannot be equivalent to the market one, since it is still budgetary funds. Nevertheless, there is a problem of increasing the amount of payment, and it must be solved, if not now, when our state is in a difficult economic situation, then at least in the future. So we think it's a matter of time. There was a time when the hourly rate for a lawyer was only 200 tenge, and yet, despite all the difficulties, this problem was resolved.

At the same time, we must pay tribute to those lawyers, even from among those who do not participate in the system of providing state-guaranteed legal assistance, and their majority, nevertheless, provide legal assistance pro bono, that is, absolutely without payment, in other words, for the benefit of society, to everyone who needs it.

Of course, the advocacy has an active role in promoting reforms in the area of free legal aid. Thus, the issue of reforming the system of remuneration of lawyers at the expense of the state is constantly raised by the Republican collegium of lawyers. For the first time such an initiative was supported by the Government of the Republic of Kazakhstan in 2010. However, its implementation took four long years, and only within the framework of the

implementation of the Law «On advocacy and legal assistance» this problem found some solution.

Thus, from January 1, 2015, the amount of payment for the participation of lawyers in criminal cases is calculated based on the severity of the charge brought against. Thus, with the participation of a lawyer at the pre-trial stages and in court proceedings as defenders of persons suspected of committing especially grave crimes, as well as as representatives of persons who have suffered as a result of these crimes, payment is made at the rate of 1/10 of the minimum wage, established by the legislation of the Republic of Kazakhstan. If the protection of persons suspected, accused of committing serious crimes, or representation of the interests of persons who have suffered from these crimes is carried out, payment is made at the rate of 1/15 of the minimum wage established by the legislation of the Republic of Kazakhstan. In other cases, the participation of a lawyer in criminal and civil proceedings, in cases of administrative offenses, as well as the provision of legal assistance in the form of oral or written advice, preparation of various documents of a legal nature, payment is made at the rate of 1/21 of the minimum wage established by the legislation of the Republic of Kazakhstan.

The size of the minimum wage changes upward annually, therefore, the amount of wages also increases. However, everything is learned by comparison. In the post-Soviet space, the system of remuneration for lawyers who provide free legal aid is considered to be, if not the best, then one of the best. If we compare the remuneration of Kazakhstani lawyers with colleagues from far abroad, then, of course, we need to strive for a long and persistent improvement in this area.

Providing citizens with access to free legal aid for their intended purpose, the legislator does not require a need test, therefore, the material condition of the person who declared the lack of funds to pay lawyers is not checked. This leads to an artificial increase in the number of persons in need of free legal aid, especially in criminal cases. As of July 1, 2021, lawyers were involved as defenders in relation to more than 70 percent of citizens in criminal cases, although it is possible that many of them could pay for the services of a lawyer. This also leads to ineffective use of budget funds by the state. Therefore, the budgetary funds allocated are insufficient every year, as a result of which lawyers cannot receive their salaries on time. At present, after the republican budget has been clarified, the state of payment has stabilized to a certain extent.

References

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2018 No. 176-VI «On advocacy and legal assistance» (with amendments and additions as of July 01, 2021)
2. Civil Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. October 31, 2015 No. 377-V 3PK.
3. Code of the Republic of Kazakhstan On Administrative Offenses (with amendments and additions as of 02.07.2021)

4. Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4 2014 No. 231-V (with amendments and additions as of 02.01.2021) <http://online.zakon.kz>.

5. Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995) (with changes and additions as of 23.02.2021) // <https://online.zakon.kz>.

6. Law of the Kazakh SSR on the approval of the Regulations on the Bar of the Kazakh SSR: Adopted at the second session of the Supreme Council of the Kazakh SSR on the tenth convocation on November 13, 1980

7. Law of the Republic of Kazakhstan dated December 2, 2020 year No. 379-VI ZRK «On the republican budget for 2021-2023»2.

G.B. Ahmedzhanova

Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Jurisprudence of Toraighyrov University, Pavlodar

S.K. Bastemiev

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

A.S. Dyusembinov

Master's degree in Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

ADMINISTRATIVE AND LEGAL ISSUES OF STATE MANAGEMENT OF NATURAL RESOURCES AND ENVIRONMENTAL PROTECTION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Summary. This article discusses the issues of improving the effectiveness of state control in the field of environmental protection and nature management.

Keywords: environmental protection, environmental legislation.

Андатпа. Бұл мақалада қоршаған ортаны қорғау және табиғатты пайдалану саласындағы мемлекеттік бақылаудың тиімділігін жетілдіру мәселелері қаралды.

Тірек сөздер: қоршаған ортаны қорғау, табиғатты қорғау заңнамасы.

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы совершенствования эффективности государственного контроля в области охраны окружающей среды и природопользования.

Ключевые слова: охрана окружающей среды, природоохранное законодательство.

The process of economic development in Kazakhstan is associated with the transfer of the main industry into the hands of foreign investors, who, as a rule, are not concerned with the problems of the ecology of our country. With them, in Kazakhstan, the introduction of outdated technologies, prohibited in other countries, continues, uncontrolled emissions and discharges of pollutants are made [1, p.5]. This is accompanied by a deterioration of the environmental situation in Kazakhstan, which is aggravated by the lack of a consistent, comprehensive, scientifically grounded approach to the state environmental program, state environmental policy.

The current situation has changed since the establishment in the Constitution, in Article 31, of the right to a favorable for human life and health of the natural environment, the state's goal was set for its protection. In 1997, in his Address to the people of Kazakhstan «Kazakhstan – 2030», the President of the country said: healthy natural environment», thereby defining the significance of the state of ecology in the modern period and highlighting it as the main long-term priority. In the annual Address of the President of the Republic of Kazakhstan (October 2000), ensuring national security, and as its main element, environmental security, is put into a strategic task. Today, the new political course of the established state «Strategy Kazakhstan-2050» sets new tasks for the further development of our state for the long term, including the issues of improving the management of natural resources [2].

Improving the effectiveness of state control in the field environmental protection and nature management implies strengthening state control bodies, including from the side of internal affairs bodies, by eliminating duplication in the implementation of control and law enforcement functions. State control bodies should have full authority to make independent and objective decisions regarding any issues related to inspections or enforcement.

The current mechanism of state and legal protection of the environment of Kazakhstan, with its overly ramified system of bodies leading to their disunity and duplication of functions, supported by scientifically unfounded reform steps, gaps in legislative and regulatory regulation, is not able to restrain the crumbling ecological balance.

It is necessary to conduct research on the classification of the system of bodies involved in environmental management and environmental protection, the delineation of powers for the management of natural resources and control between such bodies.

At the present stage of development of our state, environmental protection represents one of the most important government tasks. In the implementation of which, the necessary measures are being taken to protect and scientifically grounded, rational use of land and its subsoil, water resources, flora and fauna, to maintain clean air and water, ensure the reproduction of natural resources and improve the environment.

In Kazakhstan, unfortunately, there are still no works devoted to the administrative and legal regulation of the powers of bodies exercising state environmental control and ensuring environmental safety, as well as to modern aspects of building a system of bodies involved in environmental management (with the exception of certain industries).

Many scientific works of authors of the Soviet and post-Soviet period are devoted to the problems of legal protection of the natural environment.

Among the scientific studies of the Soviet period, the works of Kazakhstani scientists who studied the problems of the definition and content of legal protection of nature, codification and improvement of environmental legislation, strengthening the system and legal status of environmental

protection authorities: S.B. Baisalova, L.V. Ilyashenko, N.B. Mukhitdinova, M.S. Sakhipova, S.S. Konstantinidi, B.A. Mukhamedzhanova, A.S. Stamkulov and others.

The works of B.Zh. Abdraimov, A.P. Asylbekov, S.D. Bekisheva, B.T. Zhetpisbaeva, V.V. Filin considered the issues of the organization of environmental management, the organization and mechanism of legal regulation of the activities of individual environmental protection bodies, their implementation of environmental control. Including the work of Russian scientists: M.M. Brinchuk, M.I. Vasiliev, A.K. Golichenkov, I.A. Ignatieva, who studied the functional and structural organization of environmental control, the mechanism of legal regulation, the current state and prospects of control.

The history of legal regulation of relations between people and nature goes back tens of millennia, and the legal norms that we would today call natural resources are perhaps the most ancient among other legal rules of behavior. One of the first ideas for nature conservation dates back to the era of Ancient Babylon (XVIII century BC), when the protection of natural objects was carried out through the protection of property rights to land. At the same time, another approach was formed – the protection of nature through the protection of public and then state property (Ethiopian state – IV century BC). A somewhat different position was adopted by the German law of the XII century. – nature protection through the maintenance of general peace, safety of public work and movement. Further, taking into account the development of capitalist entrepreneurship, legislation on «environmental protection» begins to form. So, in 1876 England adopted the Law on the Prevention of River Pollution, in 1911 Belgium – on the preservation of the landscape and others. It is to this period that the legal institutions of environmental regulation, regulation and control belong. Already from the end of the XIX century. Attempts are being made to legalize the use of natural resources in the general interests of maintaining cleanliness, order, combating epidemics and others. In the same way, Russian law developed, and, consequently, Kazakh law [3, p.7].

The need to study the legal nature of the mechanism of environmental protection is justified by the fact that in connection with the modern rates of social and economic development of our society, the anthropogenic impact on nature is significantly increasing. This makes it necessary to strictly regulate the behavior of people in relation to the natural environment in accordance with environmental requirements, formed on the basis of an analysis of practice and on the basis of knowledge of objective laws that determine the nature of the interaction between society and nature.

Law is one of the most effective tools for human behavior and is widely used in this capacity in all countries. Due to its ability to adapt environmental requirements and express them in the form of universally binding rules of conduct, the law is increasingly used to meet the challenges of environmental

protection. In addition, it is only through the law that it is possible to determine what a person can and must do to protect nature, as well as the consequences that follow if the established norms and regulations are not observed.

Legal protection of nature is a complex of legal norms related to various branches of law. The administrative, civil, criminal, labor and other branches of law contain ecologized norms governing legal relations arising from environmental protection.

In Kazakhstan, which recently gained state independence and independence, the problem of environmental protection is complicated, firstly, by the one-sided development of production, mainly of an extractive nature, economically aimed at the role of a raw material appendage, and secondly, by the backwardness and aging of technology and technology. Along with this, the political, economic, social, geographic and demographic characteristics of Kazakhstan determine the specifics of environmental protection in this region, as well as the need to take this specifics into account in legal research. Undoubtedly, the goals for which the legal means of environmental protection in Kazakhstan are aimed, first of all, in ensuring ecological balance and preserving the environment, and only then in the rational use of natural resources.

Environmental legislation is complex, it consists from several sectors, and, therefore, regulates various legal relations between society and nature, including managerial ones.

Among other branches of Kazakhstan law, a significant role in environmental legislation is assigned to administrative law, administrative legal norms that regulate legal the position and competence of public administration bodies for nature management and control, as well as administrative and legal measures to combat offenses in the field of environmental protection, most of which fall on the activities of internal affairs bodies.

The role of the state in non-state areas is reduced to control inspection, when state bodies must ensure the receipt of taxes to the state budget, compliance of manufactured products with standards, regulations established by the state, observance of uniform units of measurement, sanitary and hygienic standards, quarantine and veterinary rules, environmental regulations, standards, limits, rules on technology labor safety and so on.

The concept of legal protection of nature is a rather complex and multifaceted mechanism for correlating the relevant legal norms, organizational and legal measures, objects and goals of legal regulation. The last element (legal regulation) rather defines the essence of legal protection.

The heavy legacy of long-term nuclear explosions on the territory of Kazakhstan, the operation of test sites, the transformation of the country into a military base, in addition, the global tragedy of the Aral Sea, changing climatic conditions in the territories adjacent to the Aral Sea, contamination

and depletion of many lands, orientation of industry mainly on the extraction of minerals – factors in the activation of state and legal institutions for environmental protection, the fight and prevention of environmental offenses.

In the legal literature, a lot of scientific research is devoted to the issues of public administration [4, 5, 6]. The problems of the essence and mechanism of public administration, its efficiency – have always been equally prioritized in the studies of both administrative scientists and ecologists (in matters of environmental protection).

Since the activities of management bodies in the field of natural resources use and environmental protection are closely related to the needs of a unique and at the same time such a complex object as nature, their proper functioning and further improvement largely depend on the implementation of goals and objectives management of all social processes.

References

1. Main directions of environmental activities. // Ekokurier, 2017, No. 32, p.5
2. Message from the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation N.A. Nazarbayev to the People of Kazakhstan: «Strategy Kazakhstan-2050»: New political course of the established state» // [http : www.government.kz](http://www.government.kz)
3. Main directions of environmental activities. // Eco-courier, 2017, № 34, p.7
4. Golichenkov A.K. Environmental control: theory, practice of legal regulation. – M.: Publishing house of Moscow State University, 1991.
5. Smailov Zh.S. Modern nature conservation. – M.: Publishing house of Moscow State University, 1991.
6. Koptev S.A. International practice of nature conservation. – M.: Jurist, 2006.

G.B. Akhmedzhanova

Doctor of Law, Prof. TOU, Pavlodar

A. Kalmoshkin

undergraduate TOU, Pavlodar

ON THE QUESTION OF THE CONCEPTS OF COMMERCIAL AND NON-PROFIT ORGANIZATIONS

Summary. This article discusses the concepts of commercial and non-profit organizations, a legal entity.

Keywords: consortium, legal entity, commercial organization, public association.

Андатпа. Бұл мақалада коммерциялық және коммерциялық емес ұйымдардың, заңды тұлғалардың түсініктері қарастырылады.

Тірек сөздер: консорциум, заңды тұлға, коммерциялық емес ұйым, қоғамдық бірлестік.

Аннотация. В данной статье рассматриваются понятия коммерческих и некоммерческих организаций, юридического лица.

Ключевые слова: консорциум, юридическое лицо, коммерческая организация, общественное объединение.

The Address of the Head of State to the people of Kazakhstan dated January 10, 2018 states: «It is necessary to continue work to reduce costs for entrepreneurs and the population in public administration. In this regard, it is important to accelerate the adoption of a law aimed at further regulation of business. Decisive action is required to improve the business climate, especially at the regional level. The government should prepare a new package of systemic measures to support business and bring it out of the shadows» [1].

The Strategy «Kazakhstan 2050» (new political course) sets the following tasks that will raise the overall level of business culture and stimulate entrepreneurial initiative:

- encourage the desire of small and medium-sized businesses to unite and cooperate and create a system of their support and encouragement;
- creation of the necessary conditions and prerequisites for the transition of small enterprises and individual entrepreneurs to the category of medium ones [5].

Thus, the solution of the tasks set in the Address is impossible without improving the system of legal entities and improving the legal regulation of their creation, operation and termination. Legal monitoring is carried out on the basis of the Concept of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020 [2], the Law of the Republic of Kazakhstan «On Legal Acts» [3], the RoK GD «On Approval of the Rules for Conducting Legal Monitoring» [4] by state bodies in relation to legal acts adopted them, and (or) the developers of which they were, or related to their competence. In accordance with paragraph 7 of the Rules, in state bodies, the coordination of the activities of legal monitoring units is carried out by legal services, in their absence, by structural units determined by the head of the state body.

In addition to citizens (individuals), organizations – legal entities can be subjects of civil legal relations. According to Article 33 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, a legal entity is an organization that has its own separate property, with which it is responsible for its obligations, acquiring and exercising on its own behalf property and personal non-property rights and obligations, which can be a plaintiff and defendant in court [5].

Depending on the status of a legal entity:

- organizations with the status of a legal entity;
- organizations that do not have the status of a legal entity.

If the first organizations are well known and they receive the main attention in various branches of law, then even just naming any organization from the second causes certain difficulties as an example. Thus, the Civil Code of the Republic of Kazakhstan recognizes associations that are not legal entities as subjects of the right. These include a simple partnership formed by citizens and legal entities on the basis of an agreement on joint activities and its variety – a consortium [6, p.122].

In Kazakhstan, the creation of commercial legal entities (legal entity, company) is possible in various organizational and legal forms. The most common forms are limited liability partnerships and joint-stock companies.

Legal entities are formed in many areas of social and economic activity, but the need and importance of this institution are determined primarily by the fact that it allows you to separate the formed subject of property relations from those who formed the legal entity. And since a legal entity is an independent and property-separate subject of rights and obligations, its founders, as a rule, are not liable for its debts (as well as legal entities are not liable for the founders' debts).

Article 33 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan calls a legal entity an organization, it is characterized by organizational unity, i.e. the internal structure and interconnection of all units that make up the legal entity, a system of officials and bodies with competence delimited between them, a certain internal order of activities, etc.

The essence of a number of social phenomena can be determined only by identifying and characterizing their features. Signs of a legal entity are such internal properties inherent in it, each of which is necessary, and all together – sufficient for the organization to be recognized as a subject of civil law.

The fundamental features of a legal entity are acting in civil circulation on its own behalf and property isolation with the resulting independent property liability for its obligations. The founders of a legal entity have the opportunity to limit their entrepreneurial risk to the amounts that they consider acceptable for themselves. Thus, a legal entity is of practical importance, first of all, for property civil law relations.

The property isolation of a legal entity is manifested in the fact that it has property assigned to it, which the legal entity has the right to own, use and dispose of, although in some cases the right to dispose is limited. The form of fastening is different. Most often, this is a form in which the property belongs to a legal entity on the basis of ownership, therefore, a legal entity has all the rights and obligations in relation to this property that are inherent to the owner.

In other cases, the property belongs to a legal entity on the right of economic management. These can only be state-owned enterprises. Since the ownership of the same property belongs to the owner, the right of a legal entity to dispose of this property has certain limitations. The right of possession and use belongs to the legal entity in full [7, p. 23].

All legal entities in Kazakhstan undergo state registration, the vast majority of them have seals and open bank accounts, however, all these external attributes do not reflect the essence of a legal entity. Indeed, citizens-entrepreneurs and some non-legal organizations (that is, without the status of a legal entity), for example, branches and representative offices of foreign companies, are subject to mandatory state registration. They may also have their own seals and bank accounts, but this does not make them legal entities.

The legal doctrine traditionally distinguishes four fundamental features, each of which is necessary, and all together are sufficient for an organization to be recognized as a subject of civil law, i.e. legal entity: the organizational unity of a legal entity is manifested, first of all, in a certain hierarchy, subordination of the governing bodies (individual or collegiate) that make up its structure, and in a clear regulation of relations between its participants.

Thanks to this, it becomes possible to turn the desires of many participants into a single will of the legal entity as a whole, as well as to consistently express this will outside. Instead of a natural unification of the interests of an individual by the unity of his thinking and will (in a legal entity), we have an artificial combination in which part of the interests of individuals is dissolved, then turning into a higher unity – a community of interests.

Thus, a multitude of persons united in an organization acts in civil circulation as one person, one subject of law.

The organizational unity of a legal entity is fixed by its constituent documents (charter and/or constituent agreement) and regulations governing the legal status of a particular type of legal entity. This sign, according to S.I. Klimkin, plays an important role in revealing the essence of a legal entity. This sign, as the author points out, has a double meaning. On the one hand (external formalization), this is the creation and existence of a legal entity in one of the organizational and legal forms provided for by law [8, p. 7].

On the other hand (internal design), this, in fact, is the organizational unity, which consists in the fact that this legal entity as a whole, capable of performing its tasks and functions, has a clear internal structure, has its own management bodies, etc.,

– if the external design of a legal entity is established by legislation, then the internal one is established by legislation and constituent documents [9, p. 13];

– if organizational unity is necessary to unite many persons into one collective entity, then separate property creates the material base for the activities of such an entity. Any practical activity is unthinkable without the appropriate tools: equipment, knowledge, and finally, just money. The combination of these instruments into one property complex owned by this organization, and its delimitation from the property owned by other persons, is called the property isolation of a legal entity.

Unsuccessful definition of a legal entity in paragraph 1 of Art. 33 of the Civil Code gives rise to various interpretations of the concept of property isolation. Thus, only things can be understood as property, which means that the absence of things in the ownership, operational management or economic management of an organization prevents it from being recognized as a legal entity.

On the other hand, the concept of property, along with things, can also include rights of obligations. After all, there may be such legal entities, all of

whose property is exhausted by funds in a bank account and rented premises. Both these positions are united by the fact that the presence of property (understood more or less broadly) is considered as a necessary attribute of a legal entity. But the sign of a legal entity is, rather, not the presence of separate property, but such a principle of the functioning of the organization as property isolation, and this is not the same thing.

A legal entity may not have any property at all for some period of time, no matter how broadly we interpret it. So, the majority of non-profit organizations the next day after their creation have neither things, nor rights of claim, much less obligations. All property isolation of such legal entities lies only in their ability, in principle, to possess separate property, i.e. in their ability to be the sole bearer of a single independent undivided property right of one kind or another.

Another important distinguishing feature of a non-profit organization is the presence of a legislative prohibition on the distribution of net income among its participants. Accordingly, the net income of the organization should go to cover the costs associated with the implementation of its statutory goals, dividends are not distributed among its participants. At the same time, it should be noted that the legislation allows non-profit organizations to carry out entrepreneurial activities «only insofar as it corresponds to their statutory goals» (clause 3, article 34 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan), that is, they have special legal capacity.

As mentioned above, a non-profit organization can only engage in those types of entrepreneurship that are consistent with its statutory goals. Such activity, as a rule, is recognized as a profitable provision of goods and services that meet the goals of creating an organization, as well as the acquisition and sale of securities, property and non-property rights, a role in business companies and partnerships as a contributor. At the same time, income from entrepreneurial activity should not be used to pay dividends to participants, but to achieve the goals enshrined in the charter of the organization.

In other words, the entrepreneurial activity of public associations should not become the main statutory activity and should be carried out within such limits that do not allow them to turn into a commercial organization. This allows us to conclude that two features distinguish a non-profit organization from a commercial one: not extracting and not distributing profits.

In addition to the division of legal entities into commercial and non-commercial, we can talk about two registration regimes, which are mainly due to the peculiarities of the status of certain types of legal entities. Thus, at present, the general procedure for registering commercial legal entities is distinguished by the simplification of the registration procedure. This circumstance testifies to the unity of the development of legislation on legal entities and this legal institution in accordance with positive international practice.

A commercial organization pursues profit as the main goal, but a non-profit organization does not. In other words, she can extract income, but this is not her main goal. Non-commercial goals, and other goals defined by the charter (cultural, political, social, etc.). Therefore, he believes, the second feature is decisive: the distribution of net income among the participants. If a legal entity (LLP, JSC) distributes net income between participants, it is a commercial organization; if it does not distribute it, it is non-commercial, i.e. the main goal is taken into account.

The head of state in the Message «Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness» [10] noted that the second priority of modernization is a radical improvement and expansion of the business environment.

As part of the second priority, the Head of State set a goal to ensure the contribution of small and medium-sized businesses to the country's gross domestic product by at least 50 percent by 2050. In the message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan «Kazakhstan's path – 2050: Common goal, common interests, common future» [11] was given the task of implementing the principles and standards of the Organization for Economic Cooperation and Development for Kazakhstan to become one of the 30 most developed countries in the world. In order to increase the competitiveness and efficiency of the activities of Kazakhstani joint-stock companies, the issue of improving the current legislation, taking into account the OECD Corporate Governance Principles, is topical. At the same time, within the framework of the CIS countries, on December 23-24, 1993 in Ashgabat, an Agreement on cooperation in the field of investment activities was signed, which was ratified by a resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated June 23, 1994 and entered into force on November 21, 1994.

Article 1 of the Agreement stipulates that the parties shall cooperate in the development and implementation of investment policies in relation to their economic entities, as well as economic entities of states that are not parties to this Agreement, and international organizations in order to ensure mutual protection of the interests of the Parties in this area.

In accordance with the Agreement, legal entities are one of the types of investors, as well as in Art. 12 of the Agreement indicates the obligation of the parties to maintain a variety of organizational and legal forms of cooperation in the course of consideration of the issue relating to the creation and registration of legal entities. This obligation is fulfilled by the Republic of Kazakhstan, namely, the Civil Code provides for various organizational and legal forms of legal entities, including a joint-stock company.

Thus, in Kazakhstani civil law, a legal entity is an organization recognized by the state as a subject of law, which has separate property, is independently responsible for its obligations with this property and acts in civil circulation on its own behalf.

References

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan dated January 10, 2018 «New opportunities for development in the conditions of the fourth industrial revolution» // Official website of the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.akorda.kz/ru>
2. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 24, 2009 No. 858 «On the Concept of the Legal Policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020» // Information and Legal System of Normative Legal Acts of the Republic of Kazakhstan «Adilet» [Electronic resource]. – Access mode: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858>
3. Law of the Republic of Kazakhstan dated April 6, 2016 No. 480-V “On legal acts» // «Kazakhstanskaya Pravda» dated April 8, 2016, No. 66 (28192).
4. Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 29, 2016 No. 486 «On approval of the Rules for conducting legal monitoring» // SAPS of the Republic of Kazakhstan 2016, No. 44, art. 271.
5. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part), adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on December 27, 1994 (as amended and supplemented as of January 21, 2019) // <http://online.zakon.kz>
6. Administrative law: training course / ed. R.A. Podoprigrory. – Almaty: Tax expert, 2010. – 368 p. p.122
7. Basin Yu. G. Legal entities in civil law. Concept and general characteristics. Tutorial. 2nd ed. Almaty: «Adilet». 1999.
8. Klimkin S.I. Legal entities under the laws of the Republic of Kazakhstan. General provisions. – Almaty, 2001
9. Zhailin G.A. Civil law of the Republic of Kazakhstan. – Almaty, 2008.
10. Message from President N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan dated January 31, 2017 «Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness» // Official website of the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.akorda.kz/ru>
11. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan dated January 17, 2014. Kazakhstan's Way-2050: «Common goal, common interests, common future» // Official website of the President of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.akorda.kz/ru>.

E.A. Sagaydak

Pavlodar Higher Economic College of Kazpotrebsoyuz, Pavlodar, asagai-tal@mail.ru

N.N. Ospanova

Associate Professor, Toraihyrov University, Pavlodar

ABOUT ONLINE TECHNOLOGIES AS A MANDATORY ELEMENT OF TRAINING

Summary. The article highlights the use of modern technologies in the implementation of the concept of continuing education, declared in all relevant government documents. The advantages and disadvantages of using online technologies in higher education as a form of distance learning are considered. Special attention is paid to the possibility of online training for a variety of specialties and areas of training.

Keywords: online technology, mobile information environment, continuing education.

Аңдатпа. Мақалада барлық бейінді үкіметтік құжаттарда мәлімделген үздіксіз білім беру тұжырымдамасын іске асыру кезінде заманауи технологияларды пайдалану мәселесі қамтылады. Қашықтықтан оқытудың бір түрі ретінде жоғары мектепте онлайн технологияларды қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. Әртүрлі мамандықтар мен дайындық бағыттары үшін онлайн режимінде оқыту мүмкіндіктеріне ерекше назар аударылады.

Тірек сөздер: онлайн технологиялар, мобильді ақпараттық орта, үздіксіз білім беру.

Аннотация. В статье освещается вопрос использования современных технологий при реализации концепции непрерывного образования, декларируемой во всех профильных правительственных документах. Рассмотрены достоинства и недостатки использования онлайн технологий в высшей школе как одной из форм дистанционного обучения. Особое внимание уделено возможности онлайн обучения для разнообразных специальностей и направлений подготовки.

Ключевые слова: онлайн технологии, мобильная информационная среда, непрерывное образование.

The rapid changes taking place in the world also affect the educational sphere. Our reality is an infogeneous society in which knowledge is recognized as the greatest value and the locomotive of progress, so updating existing knowledge, skills, and acquiring new ones become fundamental characteristics of workers in a post-industrial society. The need to improve one's education arises when a person encounters something new in professional or personal life. Nowadays, such a need appears more and more often, which urgently requires the active implementation of the concept of lifelong education.

It is generally believed that the idea of lifelong learning was born in the last century, but its origins can be found in ancient philosophers such as Confucius, Socrates, Aristotle, Plato and Seneca. During the Age of Enlightenment, Voltaire, Goethe and Rousseau combined the idea of continuous education with the achievement of the full development of the individual. In Russia, N.I. Pirogov, K.D. Ushinsky, D.I. Pisarev were inclined to a similar idea. In particular, D.I. Pisarev wrote: «We need to learn at school, but much more needs to be learned at the exit from school, and this second teaching is immeasurably more important than the first in terms of its consequences, in terms of its impact on a person and society» [1, p. 290]. In the 70s of the last century, the idea of continuous education found support in almost all countries and became the main principle of the transformation of education.

For modern educational programs, the main thing «should be the development of the ability to constantly adapt to changes and assimilate new knowledge. It is necessary to prepare our students for a new technological order» [2, p.121].

Continuous education allows a person to accumulate educational potential throughout life. The implementation of this concept is declared in all relevant government documents and federal programs.

The first step towards the introduction of information and communication technologies in education can, in our opinion, be considered the development by V.F. Shatalov of reference notes for conducting classes. Then, in the late 90s, video recordings of lectures appeared on the Internet, which became especially popular after 2010. In the future, the use of video lectures in the educational process was deformed into webinars on various platforms, interactive content, virtual laboratories, online tools. The current trends in learning are: personalization, blended learning, social networks, gamification, mobile learning, virtual and augmented reality, etc.

One form of distance learning (DL) is online (or e-learning). Distance learning is a form of education based on traditional and telecommunication technologies. In the course of such training, students study independently according to the developed program and regularly report on the work done. Online learning is learning conducted through a computer or other gadget connected to the Internet. Unlike distance learning, online learning is learning in the «here and now» mode. It became a logical continuation of DL. Video recordings of lectures appeared online in the late 1990s, and became especially popular after 2010. Online learning allows students to fully immerse themselves in the educational environment. Thanks to the network connection, they can watch or listen to lectures, complete assignments, consult with teachers and communicate with classmates.

Thus, «the concepts of online learning and distance learning are related, but online learning can be used in distance learning, and distance learning may or may not use elements of e-learning, that is, the concept of distance education is wider» [3, p. 66].

Consider the advantages and disadvantages of online learning. Among the strengths are: cost-effectiveness, simplification of access to quality education, adaptability of the learning path, the availability of tools for analyzing learning activities, and the speed of feedback. Weaknesses: the difficulty of personalizing students, the presence of a certain level of «digital literacy» of students, the lack of live communication between teachers and students, the need for students to be formed at a sufficiently high level of independence and self-organization.

Currently, the number of educational institutions that use the wide possibilities of online education and offer distance or electronic forms of education is increasing, both for obtaining basic or additional professional education, and for advanced training. In Mordovian State University, distance education is implemented on the basis of the Institute of Additional Education. «The introduction of this form of education is intended, among other things, to solve certain socio-economic problems: meeting the needs for higher education; expanding access to higher levels of education; raising the general educational level of the population; organization of systematic advanced training of specialists of various levels. The Moodle system acts as a virtual learning environment» [4].

The introduction of online technologies in the educational process allows you to create a mobile information learning environment, increase the pace of the lesson, implement the ideas of developmental learning, increase the amount of independent work of students, form and develop students' professional competencies, expanding the scope of educational services. It not only forms the skills and abilities of independent cognitive activity using modern and promising means of information and communication technologies, but also raises the availability of education to a qualitatively new level, and is also an effective tool for implementing the strategy of «education through life» [5].

The practice of working in the DL system allows us to state that today distance and online learning is one of the most progressive means of advanced training and additional education. And the use of online technologies allows you to complete a large course of various disciplines in a short time, choose a convenient schedule and time for classes, and implement the ideas of developmental education.

Significant problems remain in the control of knowledge, since the process of full-fledged control is complicated by disunity in space and time between the teacher and the student. According to N.V. Lomovtseva, in the case of DL, when choosing forms of control, it is necessary to rely on the following principles: objectivity, democracy, mass character and short duration. The principle of objectivity makes it possible to exclude the human factor, that is, the subjective attitude of the teacher. The principle of democracy enables all listeners to be on an equal footing. The principle of mass character and short duration makes it possible to reduce the time for testing knowledge of a larger number of students.

«Developers of online courses are mainly focused on testing, since this form of control is well developed and allows you to quickly identify the level of assimilation of educational material. Its main disadvantage is the difficulty of identifying the student's personality. To eliminate this shortcoming, the following organizational issues are provided: access to test tasks using individual passwords; response time limit; use of real-time tests» [6].

The educational environment of the Internet has a special specificity. Three main features can be distinguished. This is an interactive environment – each message can be answered instantly or after a while. This is a computer environment – assignments for control are sent to students and checked using computers. This is a communication environment – all students of online courses communicate with each other and with teachers. When organizing the process of knowledge control on the Internet, it is necessary to decide on the question of who will evaluate knowledge, since both the teacher, the computer program, and the students themselves can check the completed tasks.

We see that online learning is significantly changing the higher education. In the Internet space, there are many open educational platforms that provide their students with online courses on various topics that are easily

integrated into the educational process. A new, digital generation is studying at universities, and the students themselves are interested in the fact that, along with traditional forms of education, online technologies are actively introduced that allow them to master the educational material independently and at a convenient time, and teachers to direct their efforts to develop students' practical skills and provide more opportunities for self-realization.

We understand that in the near future, with the further development of online communications, the popularity of online learning will also grow. And, despite the skepticism and even some fear on the part of individual representatives of the educational sphere that online learning will completely replace the practice of conducting real classes, it is impossible to ignore this form of education.

References

1. Pisarev D. I. Selected pedagogical works / D. I. Pisarev. – M.: Pedagogika, 1984. – 367 p.
2. Mamirova M. M. The values of education in the conditions of the fourth industrial revolution// Collection of materials of the International Scientific and Practical Conference «Continuing Education for Sustainable Development: New Challenges» (2nd stage). – Astana, 2018. – P.121.
3. Vishnyakov V. A., Kovalev A. P. Online services and information technologies in distance learning // System analysis and applied informatics. 2017. No. 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/onlayn-servisy-i-informatsionnye-tehnologii-v-distantsionnom-obuchenii> (Date of access: 06/02/2020).
4. Milovanova, G. V., Kulyashova N. M. New technologies in education as a basis for distance learning // Modern studies of social problems (electronic scientific journal). 2018. V. 9. No. 3-2.
5. Milovanova G. V., Kulyashova N. M. Forms and types of knowledge control in distance learning // The role of psychology and pedagogy in the development of society: Sat. articles of the International scientific and practical. conf. – Ufa: RIO MTSII OMEGA SCIENCE, 2015. – S. 21-24.
6. Kulyashova N. M., Karpyuk I. A. Features of the use of innovative technologies in multi-level education // Modern studies of social problems. – Volume 8. – No. 6 – 2. – 2017. – P. 116-119.

G.B. Akhmedzhanova

Doctor of Law, Prof. TOU, Pavlodar

A. Saylauov

undergraduate TOU, Pavlodar

POLITICAL RIGHTS AND FREEDOMS

Summary. This article discusses the concepts of political rights and freedoms.

Keywords: republican referendum, legal capacity, suffrage.

Андатпа. Бұл мақалада саяси құқықтар мен бостандықтар ұғымдары қарастырылады.

Тірек сөздер: республикалық референдум, әрекет қабілеттілігі, сайлау құқығы.

Аннотация. В данной статье рассматриваются понятия политические права и свободы.

Ключевые слова: республиканский референдум, дееспособность, избирательное право.

Despite the many concepts and models, the main features of a democratic political regime can be summarized and presented in the minds of the citizens of Kazakhstan as follows:

– designation of guarantees of civil, political and social rights of the individual;

– political power is in the hands of the majority.

The principle of the majority corresponds to the idea of popular sovereignty, according to which it is the people who are the source of power.

Power is formulated through free elections (i.e. free movement of candidates of universal and equal suffrage, secret ballot); the majority must respect the right of the minority to create opposition, to criticize the ruling regime, to replace it at the next elections;

The activities of the institutions of state power should be based on the principle of separation of powers; the presence of competing parties, a developed party system.

Sovereignty is the essence of the state, which determines the unity of state power, its supremacy and independence. This concept expresses the political independence and autonomy of the state in the exercise of supreme power, the use of territories, subsoil, minerals, water and air space, economic management, domestic and foreign policy. This provision is fully consistent with the position of modern sovereign Kazakhstan. According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan, citizens of the republic are granted broad rights; the right to freedom of conscience, the definition of nationalities, the language, the right of associations to hold rallies and demonstrations, to participate in processions and strikes, to resolve state disputes, to participate in state activities and administrations [1].

Political rights can be exercised both individually and jointly with other people. A distinctive feature of political rights from personal ones is that many of the former belong exclusively to citizens of the Republic of Kazakhstan. A citizen of the Republic of Kazakhstan can independently exercise his rights and obligations in full from the age of 18.

It is from the achievement of the 18th anniversary of a citizen that the full capacity of a citizen is established. Legal capacity – the legal ability to create or change rights and obligations by one's actions. This is the difference from legal capacity, which is inherent in a person from birth and is an integral part of the legal status of a person. Having reached the age of majority, a citizen of the Republic of Kazakhstan exercises rights in all areas of political, economic and personal life and is responsible for the results of his actions.

The right to association is one of the most comprehensive political rights of citizens, affecting the main aspects of the political life of citizens. Its purpose is to provide the opportunity for everyone to participate in political and public life, as well as legally establish the creation of various kinds of public associations.

Paragraph 1 of Article 23 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan establishes that citizens of the Republic of Kazakhstan have the right to freedom of association. The activities of public associations are regulated by law.

The Constitution and legislation of the Republic on elections provide the broadest guarantees for the exercise of the right of citizens to elect and be elected, as well as to participate in a republican referendum. The right to elect and be elected is a constitutional opportunity for a citizen to participate in the formation and activities of elected bodies of state power and self-government. Active suffrage – the right of citizens of the Republic to vote in elections upon reaching the age of eighteen, regardless of origin, social, official and property status, gender, race, nationality, language, attitude to religion, beliefs, place of residence or any other circumstances.

Passive suffrage – the right of citizens of the Republic to be elected as the President of the Republic of Kazakhstan, a deputy of the Parliament, a maslikhat or a local self-government body. The procedure for the election of the President, deputies of the Senate and the Mazhilis of the Parliament, maslikhats and members of the local self-government body is regulated by the Constitutional Law on Elections. Elections are based on the free exercise by a citizen of the Republic of his right to elect and be elected.

Elections of the President, deputies of the Mazhilis of the Parliament and maslikhats, members of local self-government bodies are held on the basis of universal, equal and direct suffrage by secret ballot. Elections of deputies of the Senate of the Parliament – on the basis of indirect suffrage by secret ballot. Electors participate in their election – citizens of the Republic, who are deputies of maslikhats.

When holding a republican referendum, as well as elections, citizens are given every opportunity to actively participate in all stages of its preparation, in the process of voting and counting votes. In the Republic of Kazakhstan, only a republican referendum is held – a nationwide vote on the draft Constitution, constitutional laws, laws and decisions on the most important issues of the state life of the country. Citizens own the initiative to call a referendum. The initiative is held by at least two hundred thousand citizens of the Republic who have the right to participate in the republican referendum, quantitatively equally representing all regions, the capital of the Republic and cities of republican significance, which apply with the initiative to the President of the Republic.

The Constitution of the Republic and laws establish restrictions on the right to elect and be elected, to participate in a republican referendum.

Citizens who have been declared legally incompetent by a court, as well as those held in places of deprivation of liberty by a court verdict, are deprived of this right. Cannot be a candidate for the President of the Republic of Kazakhstan, for deputies of the Parliament of the Republic, including on party lists, maslikhats, as well as a candidate for members of other local government bodies, a person who has a criminal record that has not been canceled or not withdrawn in the manner prescribed by law (item 4 article 4 of the Constitutional Law on Elections) [2].

Equal right to access to public service means the right of a citizen to occupy any public position without any discrimination on the basis of race, gender, nationality, property status, attitude to religion and other requirements. We are talking about equal opportunities for each citizen to enter the civil service if there are vacancies and the necessary professional training.

Entry into the civil service is regulated by the Civil Service Law. It establishes the classification of positions, the rights and basic duties of a civil servant, as well as restrictions related to being in public service.

Persons entering the civil service must meet the following requirements: have the citizenship of the Republic of Kazakhstan, be at least eighteen years old, have the necessary education, level of professional training and meet the qualification requirements.

Restrictions have been established related to being in the civil service: a civil servant is not entitled to be a deputy of representative bodies; engage in other paid activities, except for pedagogical, scientific and other creative activities; participate in actions that impede the normal functioning of state bodies and the performance of official duties, including strikes and other restrictions established by law. The law establishes the procedure for mandatory certification and rotation of civil servants and the grounds for termination of civil service.

A civil servant has the right to pay for his work at the expense of the republican and local budgets or from the funds of the National Bank, annual paid leave with the payment of benefits for recovery.

The right to apply. The constitutionally enshrined right of citizens to collective appeals is an important means of protecting the rights of citizens' freedoms. Citizens of the Republic of Kazakhstan have the right to apply personally, as well as send individual and collective appeals to state bodies and local governments.

Appeals of citizens contain unequal information, do not coincide in public orientation. They differ in their legal orientation and entail different legal consequences. The term «conversion» is collective. Citizens' appeals may contain a complaint in connection with a particular violation of their rights, an initiative proposal, a statement, etc. The current legislation does not define the concepts of «complaint», «proposal», «statement». However, many

years of judicial practice has developed its own criteria for their differentiation.

A proposal is a type of appeal that, as a rule, is not associated with a violation of the rights of citizens, it usually raises the question of the need to solve a specific technical, scientific, creative, legal problem, to improve the activities of a state body, local government, public organization and etc.

Application – a citizen's appeal to state bodies, local governments, public organizations with a request to exercise his right, provided for by the Constitution or current legislation (the right to receive a pension, for a regular vacation, for an exchange of living space).

Complaint – a citizen's appeal to state bodies or local self-government bodies with a demand to restore the right or legitimate interest violated by the actions of legal entities or individuals. This is an important means of protecting the rights, freedoms and legitimate interests of citizens. The complaint always contains information about the violation of the subjective rights of the applicant or the rights of other specific persons.

The right to appeal is reserved not only for citizens, but also for public organizations, in particular, creative unions, as well as institutions, enterprises and officials in order to protect their rights and interests, the rights and interests of their members. The right to collective appeals is fixed when the legitimate interests of a group of persons (petitions) are affected.

The normative acts provide for the right of citizens (legal entities) to make appeals in writing and orally, and the relevant persons are obliged to accept these appeals in the manner and within the time limits established by law. In particular, citizens' proposals are considered within one month, with the exception of those proposals that require additional study, which is reported to the person who made the proposal.

Unlike proposals, complaints are filed with authorities higher than those whose actions are being appealed.

The law prohibits sending citizens' complaints to the bodies against which the complaint is directed. Along with the administrative procedure for considering complaints about illegal actions of state officials and bodies, there is a judicial procedure for appealing against such actions.

Freedom of the press and information. This issue of freedom of the press and information is undoubtedly central to the problem of democracy. Because without the latter, neither civil society nor the rule of law is possible. Of particular importance in the issue under consideration is the mass media.

Paragraph 1 of Article 20 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan states that «Freedom of speech and creativity is guaranteed». This article guarantees the freedom of creativity, the right to own, use and dispose of their intellectual property, which is presented in the form of intellectual property and is an integral part of the protection of the rights and freedoms of citizens. Therefore, copyright is one of the most important sections of civil law.

References

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995) (as amended and supplemented as of March 10, 2017) – Electronic resource. Access mode: <http://online.zakon.kz/Document> (Accessed 1.03.2018).
2. Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated November 2, 1995 No. 2592 «On the Republican Referendum» (as amended and supplemented as of June 15, 2017) – Electronic resource. Access mode: [http://online.zakon.kz/ Document](http://online.zakon.kz/Document) (Accessed 1.03.2018).

G.B. Ahmedzhanova

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

A.A. Aitmukhamet

Master's degree in Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

MAIN DIRECTIONS OF IMPROVEMENT OF THE LEGISLATION ON RALLYS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN CONSIDERATION OF INTERNATIONAL EXPERIENCE

Summary. This article discusses the implementation of the right of citizens to hold peaceful assemblies, rallies, pickets. The experience of several foreign countries is taken into account.

Keywords: the rule of law, human rights, peaceful assemblies, rallies.

Аңдатпа. Бұл мақалада азаматтардың бейбіт жиналыстар, митингілер, пикеттер өткізу құқығын іске асыру мәселелері қаралды. Бірнеше шет елдердің тәжірибесі ескерілді.

Тірек сөздер: құқықтық мемлекет, адам құқықтары, бейбіт жиналыстар, митингілер.

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы реализации права граждан на проведение мирных собраний, митингов, пикетов. Учен опыт нескольких зарубежных стран.

Ключевые слова: правовое государство, права человека, мирные собрания, митинги.

Two years ago, Kazakhstan adopted a new Law «On the procedure for organizing and holding peaceful assemblies in the Republic of Kazakhstan» [1]. The previous law of 1995, regulating these issues, no longer met the requirements of society. In his Address to the People in 2019, the head of state proposed to carry out a number of reforms in the republic aimed at liberalizing political life. The presidential initiative received great support in society, and representatives of the civil sector – human rights activists, legal scholars, international and non-governmental organizations – joined the meetings of the working groups in the Mazhilis of the Parliament. Together, the document was prepared and entered into force on June 6, 2020.

The development of a new law on peaceful assemblies is a personal initiative of the President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev.

«According to the Constitution, our citizens have the right to freely express their will. If peaceful actions do not pursue the goal of violating the law and peace of mind of citizens, then you need to meet halfway and, in accordance with the procedure established by law, give permission for their holding. Allocate special places for this. And not on the outskirts of cities. But any calls for unconstitutional actions, hooligan actions must be suppressed within the framework of the law», he said, speaking on September 2, 2019 with a Message to the people [2]. Note that this law is not just an improved old one, but a conceptually new one. It is also aimed at the implementation of the concept of «hearing state». The Ministry of Information and Social Development (MIED) of the Republic of Kazakhstan studied the legislation of the USA, Great Britain, France, Australia, Singapore, Japan, Sweden and Russia. The main reference point was the Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly, developed by the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights.

Thus, the Kazakh law introduced a presumption in favor of holding rallies and pickets, spelled out the state's obligations to protect a peaceful assembly, access to the media, administrative regulation, and non-discrimination.

Now, in order to hold a peaceful assembly or a picket, the permission of the authorities is not required, it is enough just to notify the local executive body.

It also provides for the responsibility of persons preventing the organization or holding of peaceful assemblies.

Experts note that the developers managed to clearly articulate the norms of the articles and avoid discrepancies.

The new law changed the attitude of local executive bodies towards peaceful assemblies. Previously, akimats were afraid of rallies and pickets like fire. Not wanting to wash dirty linen in public, they tried by hook or by crook to refuse the organizers. In addition, specialized places for peaceful meetings were determined away from the main streets so as not to attract the attention of residents and the media.

Now akimats are obliged to assist in holding peaceful assemblies, and take care of protecting public order and the safety of citizens. At the same time, the organizer is completely released from such obligations and from such expenses.

The articles of the law clearly define the list of responsibilities of the organizer. For example, he is required to wear a distinctive sign in order to exclude the possibility of the introduction of destructive elements.

The law also assigned clear procedures for the administrative regulation of peaceful assemblies to akimats and maslikhats.

There were many complaints from the public about places for peaceful meetings. They were mainly located on the outskirts of cities, where there were no conditions for the participants in the rallies.

Now, in each city, akimats have identified specialized places, all of them are located in the city center, while the law has not limited the number of sites, at least ten.

Pickets can be held anywhere, but there are exceptions – places of mass graves, strategic and military facilities, territories adjacent to the residences of the President of the Republic of Kazakhstan and Elbasy.

It should be noted that not all countries allow picketing near government buildings, for example, in some states of the United States, «quiet zones» have been established. In Austria, during a meeting of the National Council, the Federal Council, the Federal Assembly or the Parliament, meetings are not allowed within a radius of 300 meters.

In Germany (the federal state of Bavaria), there is a restricted area around the Parliament building where meetings and rallies are prohibited.

In Latvia, it is prohibited to hold rallies and pickets closer than 50 meters from the Presidential Residence and the buildings of the Seimas, the Cabinet of Ministers, courts, prosecutors, foreign diplomatic and consular missions [3].

Campaigning and media work. The organizer has the right to freely conduct campaigning from the moment the deadlines for consideration of the notification and application for approval have expired, to use symbols, illustrative materials that are not prohibited by the legislation of the Republic of Kazakhstan.

In addition, the law granted journalists the right to freely collect information at peaceful assemblies. Persons who prevent journalists from carrying out their professional activities bear responsibility, including criminal liability.

For the convenience of carrying out professional activities by journalists, akimats, at the request of journalists, are obliged to organize an operational press center or if the number of participants in a peaceful assembly exceeds 200 people. At the same time, in order to facilitate the identification of journalists, special forms of distinctive signs have been introduced for them.

These measures ensure the independence and safety of journalists.

According to the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, after the entry into force of the law, the number of peaceful assemblies increased tenfold. For example, from June to December 2020, 277 rallies were organized, compared to January 2019 to May 2020 (before the adoption of the law), 27 peaceful meetings were held. The number of rallies could have been more – the pandemic prevented the full use of the law, and restrictions on mass events were introduced.

International and human rights organizations have expressed the view that akimats are being selective in applying for permits for peaceful assemblies, as they are preventing peaceful protests that criticize government policies.

Accordingly, the requirement of the guidelines regarding the topics of the meeting, according to which meetings are held to express the general opinion of their participants and convey certain ideas and messages to the public, is not observed. According to the Ministry of Economic Development of the Republic of Kazakhstan, this argument is not correct, since the country is experiencing a pandemic, and at times in the regions, as well as in cities of republican significance, the Decrees of the chief sanitary doctors on limiting mass events were in force for a long time.

At the same time, it can be noted that a culture of holding peaceful meetings has begun to take shape in the country, but there are still unsanctioned events organized by persons who support the ideas of an extremist organization. Also, sometimes there are spontaneous rallies that are aimed at solving a specific problem – lack of electricity, water, etc.

Today, there is a responsible attitude to the issue of the realization of the right of citizens to hold peaceful assemblies on the part of local executive bodies. For example, according to statistics, local executive bodies gave 249 clarifications on notifications, in particular regarding the need to comply with the rules for compiling and submitting notifications by the Applicants, which may be the basis for refusing to hold a peaceful assembly in case of non-compliance with it.

These statistics show that notifications were corrected after clarification, and there were no refusals when they were resubmitted. It can be stated that the main goal of the law – the improvement of the legal mechanism that ensures the regulation of the procedure for organizing and holding peaceful assemblies, as well as the effective solution of topical issues by eliminating legal gaps, taking into account international experience, has been achieved, since sufficient conditions have been created for the free expression of the will of citizens and the opportunity to be heard. The rest is up to law enforcement practice.

References

1. Law of the Republic of Kazakhstan No. 333-VI LRK «On the procedure for organizing and holding peaceful assemblies in the Republic of Kazakhstan» dated May 25, 2020 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36271780&&pos=335;-54#pos=335;-54
2. Message of the Head of State to the people of Kazakhstan (Nur-Sultan, September 2, 2019) // <https://www.zakon.kz/4983913-poslanie-glavy-gosudarstva-narodu.html>
3. Laws of a number of countries on holding rallies and public events // <https://ria.ru/20120521/654426496.html?>

E.O. Tuzelbaev

Doctor of Law, Professor, Toraigyrov University, Pavlodar

A.M. Aligozhina

master student of the department of jurisprudence, Toraigyrov University, Pavlodar

OBSTRUCTION OF LEGAL BUSINESS ACTIVITIES

Summary. This article analyzes the social danger of such a type of crime as obstruction of legitimate business activity, its main varieties.

Keywords: obstruction of entrepreneurial activity, private entrepreneurship.

Аңдатпа. Бұл мақалада заңды кәсіпкерлік қызметке кедергі келтіру, оның негізгі түрлері сияқты қылмыстың осы түрінің әлеуметтік қауіптілігі талданады.

Тірек сөздер: кәсіпкерлік қызметке кедергі жасау, жеке кәсіпкерлік.

Аннотация. В данной статье проанализирована общественная опасность такого вида преступления, как воспрепятствование законной предпринимательской деятельности, его основные разновидности.

Ключевые слова: воспрепятствование предпринимательской деятельности, частное предпринимательство.

In paragraph 4 of Art. 26 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan establishes that everyone has the right to freedom of entrepreneurial activity [1]. The legal framework and principles of entrepreneurial activity are regulated by the Civil Code of the Republic of Kazakhstan and other legislative acts. The social danger of the analyzed crime is expressed in the fact that as a result of its commission, the constitutional right of everyone to freedom of legal entrepreneurial activity is limited, thereby harming the authority of the state and its economy as a whole. With this in mind, the legislator included the composition of obstructing legitimate business activities in the list of corruption crimes (paragraph 29) of Art. 3 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan [2].

The object of this crime is the normal economic activity established by the laws of the Republic of Kazakhstan, its freedom, as well as the interests of the civil service. The objective side of the analyzed crime is formed by actions aimed at obstructing legitimate entrepreneurial activity, that is, restricting the rights and legitimate interests of an individual entrepreneur or commercial organization, regardless of the organizational and legal form or form of ownership, as well as limiting independence or other illegal interference in the activities of an individual entrepreneur or a commercial organization, if these acts are committed by a person authorized to perform state functions, or a person equated to him, or an official using his official powers contrary to the interests of the service in order to derive benefits and advantages for himself or other persons or organizations, or to harm other persons or organizations, if this caused significant damage to the rights and legitimate interests of citizens or organizations or legally protected interests of society or the state.

In accordance with paragraph 2 of the normative resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan «On some issues of qualifying crimes in the field of economic activity» dated June 18, 2004 (as amended on April 21, 2011) lawful entrepreneurial activity should be recognized as the activity of citizens and legal entities aimed at obtaining net income, carried out in the manner prescribed by the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the Law of the Republic of Kazakhstan «On Private Entrepreneurship» dated January 31, 2006. (as amended and supplemented) and other legislative acts regulating entrepreneurial activity. Mandatory features of legitimate entrepreneurial activity are the previous registration of a person with the relevant authorities or the presence of another special permit (license) to engage in this activity [3, c.58].

Article 365 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan names the main types of obstruction of legitimate business activities, committed using the perpetrator of his official position:

- 1) restriction of the rights and legitimate interests of an individual entrepreneur or commercial organization, regardless of the legal form or form of ownership;
- 2) restriction of the independence of an individual entrepreneur or a commercial organization;
- 3) other unlawful interference in the activities of an individual entrepreneur or commercial organization.

In accordance with Part 1 of Art. 10 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part), entrepreneurship is understood as the initiative activity of citizens and legal entities, regardless of the form of ownership, aimed at obtaining net income by satisfying the demand for goods (works, services), based on the right of private property (private entrepreneurship) or on the right of economic management or operational management of a state enterprise (state entrepreneurship).

The essence of the above act lies in the fact that a person authorized to perform state functions, or a person equated to him, prevents an individual entrepreneur or commercial organization (natural or non-state legal entity) from fully or partially exercising its activities in the manner and within the boundaries established for it by law.

The legal basis for entrepreneurial activity is: the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, Laws of the Republic of Kazakhstan: «On Private Entrepreneurship» dated January 31, 2006, «On Public Procurement» dated December 4, 2015, «Permits and Notifications» dated May 16, 2014, «On partnerships with limited and additional liability» dated April 22, 1998, «On credit partnerships» dated March 28, 2003, «On economic partnerships» dated May 2, 1995, «On joint-stock companies» dated May 13, 2003, «On production cooperatives» dated October 5, 1995, etc.

The normative act establishing the list of activities for which a special permit (license) is required is the Law of the Republic of Kazakhstan «On Licensing» dated January 11, 2007 (as amended and supplemented).

Restriction of the rights and legitimate interests of entrepreneurs can be expressed, for example, in the unreasonable rejection of a tender submitted by an entrepreneur as part of participation in public procurement, in providing certain commercial organizations with advantages over other entrepreneurs, in red tape when issuing licenses and permits, etc.

The Supreme Court of the Republic of Kazakhstan in paragraph 3 of the regulatory resolution «On some issues of qualification of crimes in the field of economic activity» dated June 18, 2004 notes that under the restriction of the rights and legitimate interests of an individual entrepreneur or a commercial organization one should understand decision-making, giving instructions, making demands, the establishment of prohibitions and other actions of an official that, to one degree or another, impede the effective implementation of legitimate business activities (illegal refusal to register, evasion of registration or issuance of a license, imposition of a ban on engaging in a type of activity not prohibited by law).

Restriction of the independence of the activity of an entrepreneur can be done by creating artificial barriers and prohibitions on the implementation, for example, of certain types of activities, the production of certain goods, etc.

In the above-mentioned regulatory resolution on this matter, the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan clarifies that the restriction of independence to carry out their activities should be understood as infringement of the right of an individual entrepreneur or commercial organization to make decisions independently, it can be expressed in interference in the formation of a list of co-founders, in coercion to cooperate, including servicing in a specific bank, in establishing illegal control over the activities of an individual entrepreneur or commercial organization, in creating other conditions that prevent the entrepreneurial structure from fully exercising its legal capacity.

Other illegal interference in the activities of an entrepreneur can be expressed in the conduct of illegal inspections of business entities, etc. These include illegal seizure of premises, material assets, seizure of a bank account, etc.

Refusal of state registration or evasion of registration may be challenged in court. Other actions (inactions) that impede legitimate entrepreneurial activity may also be subject to challenge. If the court recognizes an illegal refusal to register or evasion of registration, infringing on the rights of an individual entrepreneur or a commercial organization, then the actions of the guilty person fall under the signs of obstruction of legitimate business activities.

By design, the composition is material. To recognize the crime as completed, the onset of the consequences specified in the disposition is

required – causing significant harm to the rights and legitimate interests of citizens or organizations or the legally protected interests of society or the state.

In this article, significant harm is understood as: violation of the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen, the rights and legitimate interests of organizations, the interests of society and the state protected by law; causing significant damage; the occurrence of a difficult life situation for the injured person; violation of the normal operation of organizations or government bodies; other consequences that testify to the materiality of the harm caused.

When delimiting the crime provided for in Article 365 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan from the administrative offense for unlawful interference in entrepreneurial activity, it should be taken into account that the subjects of the crime provided for in Article 365 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan do not include officials of state bodies exercising supervisory and control functions, as well as local executive bodies, whose responsibility is provided for by Art. 151–153 of the Code of Administrative Offenses of the Republic of Kazakhstan (as amended and supplemented) [3, p.58].

The subjective side of the crime is characterized by direct intent. The perpetrator is aware that he impedes the lawful entrepreneurial activity of an individual entrepreneur or a commercial organization, foresees the onset of unlawful consequences and desires their onset.

An obligatory sign of the subjective side of this composition is a special goal – deriving benefits and advantages for oneself or other persons or organizations, or causing harm to other persons or organizations. This means that the use by the subject of this crime of his powers contrary to the interests of the service cannot in itself constitute a complete offense of obstructing legitimate business activities if the perpetrator does not pursue the above goals.

Under the receipt of property benefits and advantages, one should understand the acceptance by a person related to the subject of a crime of all kinds of services provided free of charge, payable, or the illegal use of benefits that give a preemptive right to property, construction, repair work, the provision of sanatorium or tourist vouchers, travel tickets, granting loans or credits on preferential terms, etc.

The motives of the crime may be different and they do not influence the qualification.

We believe we cannot agree with the position of V.V. Root, who believes that «both forms of guilt can be included in the subjective side of the crime in question – intentional and reckless. In relation to the act of guilt, it can be in the form of direct intent, when the guilty person is aware that he will interfere with legitimate business activities and wishes to do so. In relation to the onset

of criminal consequences (causing major damage), it may consist of negligence» [4, p.14].

The subject of the crime under Part 1 of Art. 365 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan special – only a person authorized to perform state functions or an equivalent person, an official using his official position to obstruct legitimate business activities.

In order to qualify an act on the basis of its commission by an official, it is necessary that the obstruction of legitimate entrepreneurial activity be committed by a person who permanently, temporarily or by special authority, performs the functions of a representative of the authorities or performs organizational and administrative or administrative and economic functions in state bodies, local governments, and also in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan, other troops and military formations of the Republic of Kazakhstan.

Part 2 Art. 365 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan provides for qualifying signs committed:

- 1) excluded;
- 2) by a group of persons by prior agreement;
- 3) on a large scale.

In order to qualify a crime on the basis of its commission by a group of persons by prior agreement, it is necessary to establish the participation in it of two or more persons who have agreed in advance to jointly commit obstruction of legitimate business activities.

Under the large size in relation to paragraph 3) part 2 of Art.365 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan recognizes damage caused to a citizen in the amount of one hundred times the monthly calculation index, or damage caused to an organization or the state in the amount of one thousand times the monthly calculation index.

Part 3 Art. 365 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan provides for especially qualified structures of obstruction of legitimate business activities committed:

- 1) a person engaged in responsible state activities (clause 16, article 3 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan);
- 2) in an especially large amount (clause 3 of article 3 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan) – for a citizen in the amount of one thousand times the monthly calculation index, or damage caused to an organization or the state in the amount of ten thousand times the monthly calculation index;
- 3) by a criminal group or in the interests of a criminal group (clause 24) of Art. 3 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan);

Obstruction of legitimate business activities in the interests of a criminal group consists in the commission of actions specified in Part 1 of Art. 365 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, in order to meet the intentions and needs of the criminal group.

4) in the performance of official duties, which are established by the Law of the Republic of Kazakhstan «On the amnesty of citizens of the Republic of Kazakhstan, oralmans and persons with a residence permit in the Republic of Kazakhstan, in connection with the legalization of property», using information obtained in the process of legalizing property.

References

1. The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995) (as amended and supplemented as of March 23, 2019) // <http://online.zakon.kz/>

2. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V (as amended and supplemented as of January 11, 2021) // <http://online.zakon.kz/>

3. Commentary on amendments and additions to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. /Under the total. ed. I.Sh. Borchashvili. – Karaganda: Kar.YUI of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after B.Beisenov. 2010. S. 58.

4. Root V.V. Criminal-legal and criminological problems of combating the obstruction of legitimate business activities: Abstract of the thesis. dis. ... cand. legal Sciences. – Astana, 2003. S. 14-15.

N.Zh. Zhunusov

PhD in Law, Ass. Professor, Toraigyrov University, Pavlodar

S.O. Ayazbayeva

master student of the department of jurisprudence, Toraigyrov University, Pavlodar

CIVIL LAWSUIT IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Summary. The article considers a civil claim that is brought against the accused or against persons who are financially responsible for the actions of the accused, and which should be considered together with the criminal case.

Keywords: civil action, illegal actions, criminal proceedings.

Андатпа. Бұл мақалада бапта айыпталушыға немесе айыпталушының әрекеті үшін материалдық жауапты адамдарға қойылатын азаматтық талап қаралады және ол қылмыстық іспен бірге қаралуы тиіс.

Тірек сөздер: азаматтық талап, заңсыз әрекеттер, қылмыстық процесс.

Аннотация. В статье рассматривается гражданский иск, который предъявляется к обвиняемому или к лицам, несущим материальную ответственность за действия обвиняемого, и который должен рассматриваться совместно с уголовным делом.

Ключевые слова: гражданский иск, незаконные действия, уголовный процесс.

The procedure for considering civil claims of individuals and legal entities for compensation for property and moral damage in criminal proceedings is prescribed in articles 166–172 of the Code of Criminal Procedure (hereinafter referred to as the CPC) [1] and in the Regulatory Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated June 20, 2005 «On consideration civil action in criminal proceedings» [2].

A civil suit is filed against the accused or persons who bear financial responsibility for the actions of the accused and is considered together with the criminal case. The plaintiff, when filing a civil claim in a criminal case, is exempt from paying the state fee. The jurisdiction of a civil claim arising from a criminal case is determined by the jurisdiction of the criminal case in which it is brought. Evidence of a civil claim is carried out according to the rules established by the Code of Criminal Procedure.

A civil claim may be filed at any time from the moment the pre-trial investigation begins, but until the end of the judicial investigation, both in the case of a completed or unfinished criminal offense, or a socially dangerous act of an insane person, and also when the suspect has not been identified. If, when deciding on the appointment of the main trial, it is established that during pre-trial proceedings in a criminal case, persons were unreasonably recognized as civil plaintiffs or civil defendants, the judge, on his own initiative or at the request of the parties, schedules a preliminary hearing of the case, during which the issue of termination of stay is considered. Such persons in the procedural position of a civil plaintiff or civil defendant, as a result of which an appropriate reasoned decision is issued. At the same time, the court sends to the person who is recognized as a victim and can be recognized as a civil plaintiff an explanation of his right to file a civil claim.

Recourse claims may be considered simultaneously with a criminal case only when they are brought in order to compensate for the amounts paid to the victim as an insurance indemnity, allowance or pension in connection with harm caused to him by a criminal offense or a socially dangerous act of an insane person.

Evidence in a civil suit in accordance with Article 113 of the Code of Criminal Procedure is among the circumstances to be proved in the proceedings in each criminal case. When proving, it is necessary to determine: grounds for a civil claim; the type of harm caused by the criminal offense, the nature, size and degree of harm; who is harmed and who will act as a civil plaintiff; who should be held liable for the harm caused and will act as a civil defendant in the case; the behavior of the injured person at the time of the commission of the criminal offence; property status of the suspect, accused (civil defendant).

The obligation to prove the nature and extent of the damage at the hearing is assigned in accordance with Article 121 of the Code of Criminal Procedure to the accuser.

Damage caused by theft, damage or destruction of property shall be compensated to the victim, taking into account the prices prevailing on the day the decision on its compensation was made.

If necessary, the amount of damage caused by theft, damage or destruction of property, the court determines on the basis of an expert opinion, or the damage can be determined by specialists or a commission appointed by the court for this purpose.

The court, taking into account the prices prevailing at the time of the proceedings, has the right to increase the amount of damage to be compensated, provided that such a decision does not lead to the recognition of the defendant as guilty of a more serious criminal offense or otherwise worsen his situation and violate the right to defense.

A civil claim may also be left without consideration due to the failure of the civil plaintiff or his representative to appear at the court session. However, irrespective of the appearance of the civil plaintiff or his representative, the court has the right to consider the civil claim if it considers it necessary on its own initiative, or when the civil claim is supported by the prosecutor participating in the main trial, or if there is a petition from the civil plaintiff or his representative for consideration civil suit without their participation.

Leaving a civil claim without consideration in criminal proceedings does not deprive the civil plaintiff of the right to bring a claim in civil proceedings.

Compensation for damage caused by illegal actions of bodies conducting criminal proceedings. The following shall be recognized as illegal actions of the bodies conducting criminal proceedings:

- implementation of criminal prosecution in the absence of a complaint from a private prosecutor in cases of criminal offenses listed in parts two and three of Article 32 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, except for the cases specified in part four of this article,

- implementation of criminal prosecution in the presence in the case of an unrepealed decision of the criminal prosecution bodies to terminate the criminal case, as well as a verdict that has entered into legal force on the same charge and in relation to the same person or a court decision that established the impossibility of criminal prosecution,

- implementation of criminal prosecution after the establishment of facts confirming: the absence of an event of a crime or in the act of a person committing a crime, the refusal of the prosecutor and the private prosecutor to charge, the refusal of the private prosecutor to charge in the case of private prosecution (except for the cases provided for by part four of Article 32 of the Code of Criminal Procedure), the expiration the statute of limitations for bringing to criminal liability, provided for in Articles 71 and 88 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan [3] and the consent of the person to dismiss the case on this basis, reconciliation of the victim with the accused, the suspect in the cases provided for in the first part of Article 68 of the Criminal Code, the adoption of a new criminal law that eliminates the criminal responsibility for an act committed by a person, the issuance of an amnesty act that exempts from punishment, and the consent of the person to terminate the case on this basis, the adoption of an act of pardon for the person.

Illegal actions of the bodies conducting criminal proceedings are also:

- incorrect application of the norms of criminal law in the qualification of a criminal offense;

- unlawful application of a measure of restraint or other measures of procedural coercion provided for by law;
- keeping a person detained on suspicion of committing a criminal offense, or a person in respect of whom detention has been chosen as a measure of restraint, in conditions dangerous to his life and health;
- forced placement of a person not in custody in a medical institution for the production of a forensic psychiatric or forensic medical examination in the absence of a court decision on this;
- use of violence, cruel or degrading treatment;
- conducting procedural actions in conditions that endanger the life or health of the persons participating in them; making decisions and committing actions that humiliate the honor or degrade the dignity of a person participating in the criminal process;
- use and dissemination for purposes not provided for by the Code of Criminal Procedure, information about private life, as well as other personal information that the person considered necessary to keep secret; illegal conviction;
- illegal application of coercive medical measures;
- illegal application of compulsory measures of educational influence and others.

The illegality of the actions of the bodies conducting the criminal process is established by a verdict or a court decision or a decision issued by the body of inquiry, preliminary investigation, or the prosecutor. For example, in the Saryarkinsky District Court of Astana, a civil case was considered on the claim of citizen D. against the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan for compensation for moral damage caused by illegal actions of the criminal prosecution authorities. In court, the plaintiff motivated her claims by the fact that she was illegally prosecuted for committing a corruption crime. She was accused of inciting to pay a bribe to an official. By a court verdict, she was sentenced to 3 years of restriction of freedom.

By decision of the Cassation Judicial Board, this verdict of the court was canceled. The criminal case was dismissed for lack of *corpus delicti*. According to paragraph 1 of Article 923 of the Civil Code, harm caused to a citizen as a result of illegal conviction and criminal liability is compensated by the state in full. The harm is compensated at the expense of the state treasury [4]. The representatives of the treasury are financial bodies or other bodies and citizens on special instructions. The court, determining the amount of non-pecuniary damage, took into account that as a result of unlawful conviction, the plaintiff was forced to quit her studies at a higher educational institution. Due to a criminal record, she could not get a job for a long time. The court partially satisfied the stated claims for compensation for moral damage to the plaintiff in the amount of 500,000 tenge [5].

References

1. Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231.
2. Regulatory Resolution of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan dated June 20, 2005 No. 1 On consideration of a civil claim in criminal proceedings (as amended and supplemented as of December 11, 2020)
3. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V ZRK.
4. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part). Code of the Republic of Kazakhstan dated July 1, 1999 No. 409.
5. The court partially satisfied the claim for compensation for moral damage Website of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan <https://sud.gov.kz>

G.B. Akhmedzhanova

Doctor of Law, Prof. TOU, Pavlodar

M. Krykbes

master of TOU, Pavlodar

CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF BUSINESS ACTIVITIES IN RK

Summary. The article deals with the issues of entrepreneurial activity in the Republic of Kazakhstan and the improvement of legislation in the field of state regulation of entrepreneurial activity.

Keywords: entrepreneurship, government regulation, small and medium-sized businesses.

Андатпа. Мақалада ҚР-да кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру және кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу саласындағы заңнаманы жетілдіру мәселелері қаралды.

Тірек сөздер: кәсіпкерлік қызмет, мемлекеттік реттеу, шағын және орта бизнес.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы осуществления предпринимательской деятельности в РК и совершенствования законодательства в области государственного регулирования предпринимательской деятельности.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, государственное регулирование, малый и средний бизнес.

After Kazakhstan gained independence, a large number of normative legal acts were adopted affecting all spheres of society. The concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020 contains a provision that notes that «in order to increase the efficiency of rule-making, it is necessary to continue work on systematizing the current legislation, further consolidation in the context of branches of legislation...» [1].

Today, it is quite difficult for a business entity to navigate and understand the intricacies of business legislation, which sometimes leads to illegal actions on the part of entrepreneurs, and this, in turn, affects not only

the development of the country's economy, but also the image and general well-being of the population. The volume of legal norms regulating entrepreneurial activity is huge [2, p. 78]. At the same time, the existence of a huge array of legislation in the field of entrepreneurship objectively required the adoption of certain measures to systematize it. Entrepreneurship is an independent, initiative activity of citizens, individuals and legal entities, aimed at obtaining net income through the use of property, production, sale of goods, performance of work, provision of services, based on the right of private property (private entrepreneurship) or on the right of economic management or operational management state enterprise (state enterprise). Entrepreneurial activity is carried out on behalf of, at the risk and under the property responsibility of the entrepreneur.

An important issue is the stimulation of entrepreneurial activity by the state through the systematic consolidation of measures of state support for private entrepreneurship, in particular, support for small business, agro-industrial complex, industrial-innovative, investment activities. It is also necessary to fix special protective, anti-dumping and compensatory measures in relation to third countries on the basis of the consolidation of relevant laws.

In the Address to the people of Kazakhstan in 2018, the First President Nazarbayev N.A. noted: small and medium-sized businesses are developing, which form the basis of the prosperity of the economy. In the ranking of doing business by the World Bank, Kazakhstan has risen to 36th place among 190 countries. In the section «effective public administration» it is said that it is necessary to continue work on reducing costs for entrepreneurs and the population in public administration. In this regard, it is important to accelerate the adoption of a law aimed at further deregulation of business. It is necessary to ensure the digitalization of the processes of obtaining state support by business with its provision on the principle of «one window». The integration of information systems of state bodies will make it possible to move from the provision of individual public services to complex ones on the principle of «one application» [3].

In the context of the objectively existing need for citizens of Kazakhstan to meet their own needs that are significant for their life and health or provide a decent standard of living, the quality of goods produced and services provided is of paramount importance to maximize the satisfaction of their needs.

The problems of protecting the rights of consumers and entrepreneurs in Kazakhstan are of great theoretical and practical importance, they occupy an important place in the activities of specialists in various fields of knowledge, including lawyers. The problem of the emergence and development of legislation that protects the rights and interests of consumers and entrepreneurs is quite new for Kazakhstani legal science. Historical and theoretical aspects of this problem in the scientific literature are covered insufficiently.

Today, the issue of the need to develop a coherent and comprehensive program document for the development of small and medium-sized businesses, which would reflect the entire government set of priorities and tasks related to this area, remains relevant.

During the transition to a market economy, state support for small and medium-sized businesses is a necessary development tool. It is small and medium business at the stage of formation of a market economy that is the tool with which it is possible to activate the economy of the depressed regions of the country, create and restore jobs, and reduce social tension.

In the current legislation of the Republic of Kazakhstan, the relationship between the consumer and entrepreneurship is regulated by a number of branches of law: civil, administrative, business, tax, financial, etc., which could not but cause its inconsistency, and also gave rise to difficulties in interpreting and applying the relevant norms.

In accordance with the Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan, art. 2 entrepreneurship is an independent, initiative activity of citizens, oralmans and legal entities, aimed at obtaining net income through the use of property, production, sale of goods, performance of work, provision of services, based on the right of private property (private entrepreneurship) or on the right of economic management or operational management of a state enterprise (state entrepreneurship) [4].

Entrepreneurial activity is carried out on behalf of, at the risk and under the property responsibility of the entrepreneur. Entrepreneurial activity is one of the forms of a broader concept, namely economic activity. Any entrepreneurial activity is an economic activity. Thus, we can conclude that economic (economic) activity is wider than entrepreneurial activity [5, p.56]. In the legal literature, when defining entrepreneurial activity in terms of its content, two components are distinguished: economic (essential) and legal (formal).

The Civil Code of the Republic of Kazakhstan directly stipulates that a legal entity is an organization that has separate property on the basis of ownership, economic management or operational management (item 1, article 33 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan), therefore, the absence of separate property leads to the fact that this or that organization does not can be recognized as a legal entity and, accordingly, a business entity [6, p. 39].

So Art. 10 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan states: «Entrepreneurship is an initiative activity of citizens and legal entities, regardless of the form of ownership, aimed at obtaining net income by satisfying the demand for goods (works, services), based on the right of private property (private entrepreneurship) or on the right of economic conducting or operational management of a state enterprise (state entrepreneurship)» [7].

Entrepreneurship in different industries has pronounced features and differs in the content and technology of entrepreneurial activities. Even the

type of goods and services that an entrepreneur deals with, the way they are obtained, actively affects the nature of the business. For example, one situation is when an entrepreneur produces, grows agricultural products, acquiring factors of production, another is when he resells finished products, and a third is when an entrepreneur does not produce goods, does not trade them, but mediates, connecting producers and consumers of agricultural products

The state, as the main regulatory body, should create such conditions that allow reducing the time for achieving the main goal of small business, guaranteeing its successful development [8, p.11].

World practice shows that without small business, a country's dynamic and sustainable development is impossible. An increase in the business activity of entrepreneurs leads to such favorable consequences as: an increase in the volume of national production, an increase in investment in the real sector of the economy, innovative development of small businesses, attraction of foreign investment, an increase in the number of competitive businessmen, an increase in the number of commodity-money transactions leading to an increase in incomes of citizens, improving the standard of living of the population of the country [9, p.45].

Entrepreneurship development is an important factor influencing the welfare of the country's economy. The government is systematically working to reduce administrative barriers, improve the business climate and support entrepreneurship on an ongoing basis. Thanks to these measures, small and medium-sized businesses in Kazakhstan are developing relatively dynamically.

Entrepreneurial activity should be understood as the activity of a subject of law aimed at making a profit (income) by satisfying the demand for goods (works, services), based on the right of private or state property, performed independently at its own risk, having independent and initiative, creative and innovative, risky and socially responsible character. At the same time, none of these signs of entrepreneurial activity is neither dominant nor the only one.

Entrepreneurship creates new jobs, develops various innovative goods, products, services, replenishes budgets, contributes to the development of the most prosperous society.

State regulation for the business of an enterprise is an important direction of the socio-economic policy of the state in accordance with national interests. It is based on the principle of creating the most favorable conditions for the development of the small business sector, especially in those areas of activity that give the maximum socio-economic effect in the country or region.

State regulation of small business development is a necessary measure and is the main condition for stimulating this activity. Providing tax incentives, government subsidies for spending, providing concessional loans to private small businesses – all this refers to the measures used by states to support private initiatives. With limited tools for influencing production

organizations in a market economy, the state is able to pursue an active structural and industrial policy.

Restrictions on the freedom to carry out entrepreneurial activities can be classified in different ways depending on the nature of the restriction. The purpose of restricting the freedom of entrepreneurial activity is the effective regulation of social relations, ensuring the rule of law in entrepreneurial activity, which provides for the protection of the rights and interests of creditors, consumers, society, the state, as well as ensuring the proper fulfillment of obligations and protection of competition.

The state is objectively interested in financial stability, as well as in the positive financial results of business entities, because funds redistributed from the sphere of private finance are the main source of various budgetary and non-budgetary funds that ensure the implementation of state functions.

The legal regulation of entrepreneurial activity implies a balance of private law and public law interests and relations, this is precisely the peculiarity of the legal regulation of entrepreneurial activity. In order to increase the efficiency of the implementation of state programs to support the development of small and medium-sized businesses in the country, the issue of developing a clear mechanism for an objective assessment of the current business climate in the regions of Kazakhstan is of particular relevance. According to the civil legislation of the Republic of Kazakhstan, entrepreneurial activity is an independent activity carried out at one's own risk, aimed at systematically making a profit from the use of property, the sale of goods, the performance of work or the provision of services by persons registered in this capacity in the manner prescribed by law.

The state, throughout the entire period of market development, one way or another, intervenes in economic relations that are formed between small businesses. State regulation of small business is to combine several market-forming economic spaces into a single national market space. Therefore, the elimination of state regulation of the economic system or its reduction to a minimum leads to crisis shocks of the national economy due to the loss of the guarantor of the integrity of the national market.

From the point of view of the state, entrepreneurship is designed to ensure the implementation of the goals and interests of society-economic growth and full employment. The intersection of the interests of the state and entrepreneurs, the active interaction of these subjects, allows the state regulation of small businesses at a fairly high level of efficiency.

Thus, in Kazakhstan, legislation in the field of state regulation of entrepreneurial activity is constantly being improved, and successful reforms are being carried out in this area.

Over the past decade, the state has done a lot of work in the field of improving the licensing system, state support for entrepreneurship, etc. To date, several successive reforms have been carried out. There are five state

sectoral programs in Kazakhstan: Business Roadmap 2020, Investor 2020, Exporter 2020, Productivity 2020, Employment 2020.

References

1. Concept of the legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020, approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 24, 2009 No. 858 <http://www.zakon.kz>
2. Ilyasova K. M. On the issue of the adoption of the Entrepreneurial Code in the Republic of Kazakhstan. September 21, 2012 Astana: Institute of Legislation of the Republic of Kazakhstan, 2012.
3. Address of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 10, 2018 New opportunities for development in the context of the fourth industrial revolution// <http://www.akorda.kz/>
4. Code of the Republic of Kazakhstan dated October 29, 2015 No. 375-V «Entrepreneurial Code of the Republic of Kazakhstan» (as amended and supplemented as of 01.01.2021) <http://online.zakon.kz>
5. Zhilinsky S.E. Entrepreneurial law (legal basis of entrepreneurial activity): a textbook for universities. – 4th ed., rev. and additional – M.: Publishing house NORMA, 2002. – 912 p.
6. Moroz S.P. Entrepreneurial Law of the Republic of Kazakhstan: a course of lectures. – Almaty: KOU, 2008. – 308 p.
7. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (General Part), adopted by the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan on December 27, 1994 (with amendments and additions as of 01.01.2021)// Electronic source: <http://online.zakon.kz>
8. Development of state financial support for small businesses in conditions of economic uncertainty / Buzdalina O.B. – M.: Dashkov and K, 2016. – 86 p.
9. On the issue of improving the competitiveness of small and medium-sized businesses / Goreiko N. I., Andreev S. Yu. // Nauka segodnya collection of scientific papers based on the materials of the VII International Scientific and Practical Conference: in 4 parts. Scientific center «Disput». – 2016. pp. 45-47.

G.B. Akhmedzhanova

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

A.A. Bekmyrza

Master's degree in Jurisprudence Toraigyrov University, Pavlodar

TO THE QUESTION OF THE TASKS AND THE MAIN DIRECTIONS OF THE PROSECUTOR'S SUPERVISION OVER THE RIGHTS AND FREEDOMS OF THE HUMAN AND THE CITIZEN

Summary. The article discusses aspects of protecting the rights and legitimate interests of persons involved in criminal proceedings, which is a priority in the activities of law enforcement agencies, including the prosecutor's office.

Keywords: prosecutor's supervision, protection of rights, supervisory powers.

Аңдатпа. Мақалада қылмыстық сот өндірісіне тартылған тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау аспектілері қарастырылады, бұл құқық

қорғау органдарының, оның ішінде прокуратура органдарының қызметіндегі басым бағыт болып табылады.

Тірек сөздер: прокурорлық қадағалау, құқықтарды қорғау, қадағалау өкілеттіктері.

Аннотация. В статье рассматриваются аспекты защиты прав и законных интересов лиц, вовлеченных в уголовное судопроизводство, что является приоритетным направлением в деятельности правоохранительных органов, в том числе и органов прокуратуры.

Ключевые слова: прокурорский надзор, защита прав, надзорные полномочия.

Over the years that have passed since Kazakhstan gained state independence and sovereignty, the country has undergone serious socio-economic transformations in terms of its scale, many state-legal institutions have changed dramatically with their tasks and functions. The approval of new social relations is accompanied by an appropriate correction of their legal support, the development and updating of sectoral legislation.

The Concept of Legal Policy approved by the President of the country stipulates that the prosecution authorities are the core of the law enforcement system [1]. In this regard, the program document sets additional tasks to improve the efficiency of supervisory activities and the coordinating function of the prosecutor's office, improve its procedural foundations, as well as ensure the rights of citizens in the socio-economic sphere.

Various subjects participate in criminal procedural activity: a court, a judge, a prosecutor, investigating authorities, members of the public, participants in the process, persons assisting the legal proceedings. All of them perform their own functions.

The prosecutor's office has always occupied a special place in the system of state bodies. Endowed with constitutional powers of supreme supervision, it is intended to serve for the good of the Fatherland, to stand guard over the Law, to protect the rights of every citizen, the interests of the state and society. A number of subjects of the criminal process are interested in a certain outcome of the criminal case, since the decision in the case concerns them directly. In this regard, some of them (for example, the victim) seek to restore the rights and freedoms violated by the crime and punish the perpetrators. Others (for example, the accused) wish to avoid prosecution or to reduce the punishment. Protection of the rights and legitimate interests of persons involved in criminal proceedings is a priority in the activities of law enforcement agencies, including prosecutors.

The prosecutor is called upon to solve the tasks assigned to her by the state to ensure the rule of law in the activities of state bodies and officials [2]. The strengthening of the Kazakh prosecutor's office and the improvement of its activities are possible on the basis of specific and implementable principles (ideas) that reflect the determination of the state to ensure the rule of law in the country and do not allow any deviations from them in anyone's interests.

For the prosecution authorities, the human rights function – ensuring the observance of the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen is one of the key tasks.

The human rights function of the prosecutor's office is one of the links in the human rights mechanism in the state, which is implemented by special legal institutions. Long-term statistical observations testify to the undoubtedly active role of the prosecutor's office in upholding the rights and legitimate interests of citizens. Prosecutorial supervision in this case serves as an additional guarantee of a fair distribution of social opportunities, protection of political, economic, cultural and other rights of a citizen and a person.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan enshrined such important principles of the legal status of an individual as: equality; non-alienability of rights and freedoms; direct action of rights and freedoms; guarantee of rights, freedoms and obligations; prohibition of abuse of rights and obligations; prohibition on illegal restriction of constitutional rights and freedoms.

The principle of the unity of the rights and duties of citizens should serve as a legal guideline in decision-making. It is no coincidence that constitutional rights, freedoms and duties are united in the Constitution [3].

The main principle that determines the content of supervisory activities is the principle of formal legal equality, which transforms into equality of rights, equality of duties, equality before the law and the court.

The subject of supervision over observance of human and civil rights and freedoms includes constitutional rights and freedoms, i.e. rights pertaining to every person and citizen. These rights are equal and the same for all; they are fixed in the Constitution.

The specific rights and freedoms of citizens in their presentation in the Constitution have a certain logical basis, due to which not an arithmetic sum of norms is formed, but their systemic formation.

Following the generally accepted principles and norms of international law, constitutional rights are traditionally divided into three groups: personal, political and socio-economic. This classification is also reproduced in the Declaration of the Rights and Freedoms of Man and Citizen.

Let us consider the main directions of prosecutorial supervision over the observance of the rights and freedoms of man and citizen. The right to life, protection by the state of the dignity of the individual, inviolability of the individual, home, privacy form the so-called personal rights, protected by all branches of supervision, taking into account the specifics of the subject of each. Infringements on the personal rights of citizens in the form of causing bodily harm, harm to health, dignity form elements of criminally punishable acts, and their protection by means of prosecutorial supervision is most often implemented outside the general supervision industry.

Political rights and freedoms of citizens are associated with the presence of citizenship of the Republic of Kazakhstan and are implemented within the framework established by the current legislation.

The content of supervisory activities in this case is determined by the following initial provisions:

1) the bearer of sovereignty and the only source of power in the Republic of Kazakhstan is its multinational people;

2) the people exercise their right to participate in the management of common affairs, both directly and through representatives.

Referendums held on various issues that are essential for the life of citizens living in the respective territories serve as a form of direct participation of citizens in governance.

Political rights include the right to elect and be elected to state authorities and local self-government. The use of the right to association by citizens contributes to the optimization of the tasks of democratic reorganization. The Law “On Public Associations” regulates the right to association of citizens in all spheres of public life, with the exception of religious and commercial forms.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan enshrined the right of citizens to hold rallies, demonstrations, processions and picketing – also one of the important political rights. A significant part of the active population widely use these methods of expressing political rights, both to demonstrate approval of the policy pursued by the authorities, and as a sign of their disagreement or protest.

As supervisory practice testifies to this, the realization of political rights and freedoms of citizens is accompanied by numerous deviations from the requirements of laws. To a certain extent, the reasons for non-compliance with legislative provisions lie in the difficulties of the transition period, the «unaccustomed» culture to fight for their rights, using the mechanisms of judicial protection, human rights organizations.

Particularly significant are the deformations of the electoral legislation and legislation on public organizations. Supervision over the execution of both groups of laws is a fundamentally new area of prosecutorial activity, although it is consonant with the former purely nominal rights of citizens of the USSR. There are enough statements in the literature that describe the former formal nature of democracy and the functioning of other institutions of political power, which merged with state power in a totalitarian society [4, p. 238].

The introduction of this complex social process into the legal channel is intended to be facilitated by prosecutorial supervision. In the field of protecting the electoral rights of citizens, the tasks of prosecutorial supervision should be focused on two areas: supervision over the compliance with federal laws of regulations issued by election commissions, and supervision over the legality in the activities of election commissions.

Particular attention should be paid to compliance with the requirements of the legislation on the receipt and expenditure of financial resources of the election fund and the mandatory financial report, the failure to submit which entails administrative liability.

The legal basis for elections to the bodies of state power and local self-government has been formed in the Republic of Kazakhstan.

The tasks of prosecutorial supervision over the implementation of the electoral legislation are defined in the instructions of the Prosecutor General.

During the period of election campaigns, prosecutors are ordered to create working groups to manage the activities of subordinate prosecutor's offices and interact with other law enforcement agencies.

The purpose of supervision is to ensure by legal means the uniform implementation of election laws at all stages of the electoral process, both during the preparation, conduct of election campaigns, and when summing up their results, in order to stop violations of the law in time, to prevent subsequent recognition of elections as invalid for the specified reasons [5, p.41].

Inspections of the prosecutor's office during the elections revealed numerous violations, expressed as:

- in restricting the voting rights of certain categories of citizens (requiring long-term permanent residence in a given territory; deprivation of the right to vote temporarily left the place of permanent residence);
- in the publication of normative acts that contradict the laws;
- in the introduction of additional conditions for the registration of candidates for deputies (knowledge of the language of the indigenous population, making a deposit, etc.);
- in limiting the rights of public associations to participate in the electoral process;
- in the abuses of officials in the public service, registered as candidates, during campaigning in their favor, etc.

In the course of election campaigns for elections, such typical violations of the electoral legislation are established as forgery of signature sheets during the nomination and registration of candidates for deputies; unlawful refusal to register a candidate for deputies (reducing the number of signatures in support of a candidate required for registration, etc., on far-fetched grounds); unreasonable refusal to accept documents for registration of a candidate for deputy; violation of the right to campaign (especially often this is due to ignoring the ban on campaigning on the day preceding election day); deviations from the requirements of the legislation on holding voting and summarizing its results, etc. In the course of the election of the President of the Republic of Kazakhstan, a number of violations of the law were revealed that were not previously noted in prosecutorial practice:

- collection of signatures in support of a candidate by officials of administrations instead of the right prescribed by law to collect signatures by

authorized representatives of electoral associations (blocs, initiative groups) who have the appropriate registration certificates;

- creation by heads of executive authorities of headquarters, councils to assist in the election of individual candidates; ensuring in this way a leading position in election campaigns using the mass media under their control, etc.

The activities of public associations have noticeably intensified recently. Their influence is felt in the organization and conduct of elections, in the ongoing political and socio-economic transformations.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan guarantees citizens the freedom of public associations on the basis of common interests to achieve the goals specified in their Charters.

Political parties in the Republic of Kazakhstan operate on the basis of legislative acts.

The organization and activities of public associations are based on the principles of voluntariness, equality, self-government, publicity and legality. The legislator does not provide for mandatory state registration of public associations, except in cases where they acquire the rights of a legal entity. The state and public associations build their relations on the basis of mutual non-interference. This explains the prohibition for state bodies to act as founders of public organizations. Members or participants of public associations are individuals and legal entities. The state guarantees conditions for the free development of public formations, and provides financial support to individual groups (in particular, youth, children).

The law provides for various organizational and legal forms of public associations, namely: a public movement, a public fund, a public organization, a public institution. All of them are distinguished by the presence of membership as a mandatory feature.

According to the Constitution, the creation and activities of public associations are prohibited on the territory of the Republic of Kazakhstan, the goals or actions of which are aimed at forcibly changing the foundations of the constitutional order and violating the integrity of the Republic of Kazakhstan, undermining the security of the state, inciting social, racial, national and religious hatred.

The practice of prosecutorial supervision includes the following violations of the law among the common ones:

- forcing citizens to join political parties;
- violation of the established procedure for registration of constituent documents of political parties, social movements;
- the creation of regional branches of political parties not on a territorial basis, as required by law, but on a production basis, expressed in attempts to organize party cells at enterprises;
- unlawful interference of state bodies in the activities of public associations;
- creation of armed formations;

- propaganda of the idea of a violent change in the constitutional order;
- propaganda of chauvinistic ideas.

The discovery of facts of abuse of freedom by political parties, social movements, expressed, in particular, in the propaganda through the media of ideas prohibited by law, serves as an unconditional reason for prosecutorial intervention.

Prosecutors must take comprehensive measures of influence and raise the issue of the forced termination of the activities of political parties, social movements before the body of state control over the activities of the mass media, as well as the annulment or suspension of licenses of the press, electronic media for violating the law «On Mass Media».

Freedom of assembly, rallies, street processions is granted to citizens by the Constitution to express their political and social position. Supervisory powers of the prosecutor are reduced to ensure that citizens and executive authorities observe the notification procedure for their organization, do not allow the use of processions, demonstrations for purposes contrary to the interests of society and the state, and do not impose additional restrictions on the exercise of political will. Prosecutorial practice is replete with examples of improper use of rights by both citizens and state bodies. The most common violation of the law regulating the procedure for holding public actions of citizens is their spontaneous nature, non-compliance with the requirements for prior notification.

Prosecutorial supervision in this area requires unremitting attention, especially in times of social tension, and must be proactive.

References

1. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 24, 2009 No. 858. On the Concept of the Legal Policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2010 to 2020// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U090000858>
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 No. 81-VI “On the Prosecutor’s Office” (as amended on December 21, 2017)// <https://online.zakon.kz/>
3. The Constitution of the Republic of Kazakhstan (adopted at the republican referendum on August 30, 1995) (as amended and supplemented as of March 23, 2019)// <https://online.zakon.kz>
4. Prosecutorial supervision in the Republic of Kazakhstan is a guarantor of observance of human and civil rights and freedoms.// Slyamov Darkhan Alievich Bulletin of KAFU No. 4 – 2011
5. Akparova R.N. Bodies of the Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan. – A., 2013.

G.B. Akhmedzhanova

Professor of the Department of Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

D.E. Nygmetullinova

Master's degree in Jurisprudence Toraighyrov University, Pavlodar

ON THE QUESTION OF THE GENERAL CHARACTERISTICS OF THE CONTRACT OF SALE

Summary. The article discusses the significance of the contract of sale for civil turnover, general provisions on the sale.

Keywords: contract of sale, commodity-money exchange.

Аңдатпа. Мақалада азаматтық айналым үшін сатып алу-сату шартының маңыздылығы, сатып алу-сату туралы жалпы ережелер қарастырылады.

Тірек сөздер: сатып алу-сату шарты, тауар-ақша алмасу.

Аннотация. В статье рассматриваются значимость договора купли-продажи для гражданского оборота, общие положения о купле-продаже.

Ключевые слова: договор купли-продажи, товарно-денежный обмен.

By the law of all countries, including Kazakhstan, the contract of sale is:
– consensual, as it is considered concluded from the moment when the parties have reached an agreement on all essential conditions. Sometimes the conclusion and execution of the contract, that is, the transfer of goods, may coincide in time. But this does not contradict the general rules, since the law does not consider the transfer of goods a mandatory condition for concluding a contract. The exception is the contract for the supply of citizens-consumers (such an agreement is concluded from the moment of the first connection to the network). Retail purchase and sale is considered concluded from the moment of issuance of a sales or cash receipt;

– reimbursable, since the fulfillment of the obligation to transfer the goods is the receipt of counter satisfaction in the form of the purchase price, and vice versa, it should be remembered that the retribution of the obligation is not equivalent to its equivalence (there must be a transfer of money).

– bilaterally binding (mutual), i.e. one of its parties is obliged to provide the goods, and the other is obliged to receive and pay for it, i.e. both parties to the contract of sale are endowed with subjective rights and obligations.

The contract of sale has the main purpose of transferring property into ownership. In this case, the transfer of ownership should be conditioned by the fulfillment by the buyer of the terms of the contract of sale [1, p. 4]. Under the terms of the disputed sale and purchase agreement, the transfer of ownership is not conditioned by the fulfillment by the buyer of the terms of the sale and purchase agreement, but is made dependent on the full fulfillment of the conditions (full payment of lease payments) under another agreement – a leasing agreement, which is not an integral part of the purchase agreement – sales, nor its application.

The contract of sale is aimed at the transfer (transfer) of ownership of a thing (or real right – the right of economic management, operational management) from the seller to the buyer. However, the scope of the contract of sale is too broad to be limited to these general rules. Separate features of the objects of sale (real estate, enterprises, agricultural products) have a serious impact on the regulation of the relevant relations.

The significance of the sale and purchase agreement for civil circulation is also manifested in the fact that a number of rules governing sales and purchase relations are used to regulate relations under other contracts. As a general rule, goods as an object of sale can be any things – defined by generic characteristics or individually defined things. There are exceptions to the general rule that the seller may be the owner of the goods being sold: the sale of goods at public auction; sale of goods to commission agents; sale of goods to agents under an agency agreement; sale of property transferred to trust management.

The Civil Code of the Republic of Kazakhstan classified securities (bills of exchange, shares, etc.) as objects of sale, property rights, putting them on a par with things [2]. In these cases, the sale is similar to the assignment of rights under obligations (transfer of the right to claim). Such a problem arose in the science of civil law of Kazakhstan at the beginning of the century and was controversial.

In principle, to all types of contract, regardless of whether they are specifically listed in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan or not, the general provisions on the contract of sale are applicable. It is important that they correspond to the general signs of the sale.

Such contracts may be contracts for the sale of a thing (goods), concluded between citizens or between entrepreneurs, if they do not stipulate the term for the transfer of a thing (goods). The Civil Code of the Republic of Kazakhstan has significantly expanded the range of relations in property turnover on the application of this institution of law. Thus, in accordance with the rules of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, the general provisions on the sale and purchase apply to the sale and purchase of securities and currency values, unless special rules for their sale and purchase are provided for by legislative acts.

This rule, which extends the general provisions on the sale and purchase of relations for the acquisition of securities and currency values, is formulated in the absence of special legal regulation for the sale and purchase of such values or the absence of legal regulation of certain aspects of such relations.

Undoubtedly, the relationship for the sale and purchase of these values in the part that does not have the features of legal regulation in the form of special rules enshrined in legislative acts will fall under the regulation of this norm.

The general provisions on sale and purchase also apply to the sale of property rights, unless this contradicts the content or nature of these rights.

Although property rights do not apply to things and goods, the Civil Code of the Republic of Kazakhstan extends the rules on the sale and purchase to cases of a reimbursable assignment of property rights.

The application of the general provisions on sale and purchase to the assignment of property rights for compensation should be carried out by analogy, due to the absence of special rules regulating, for example, issues of price, terms of the contract, liability of the parties, etc. At the same time, it is necessary to recognize that not all cases of a reimbursable assignment of property rights are applicable by analogy to the norms of the general provisions on the sale and purchase, and this issue should be resolved in each specific case, taking into account the content and nature of the property right.

The contract of sale plays a leading role in mediating international economic relations, in the field of foreign trade. You can't do without a contract of sale in life, because it is one of the components of a person's life.

It should be noted that the terms of the contract of sale can be fully determined by the parties themselves. However, it must be taken into account that if the name of the operation performed by economic entities does not correspond to its actual content, the scope of the rights and obligations of each of the parties must be based on the true economic content of the corresponding operation.

The general provisions on sale and purchase, which provide for such a method of determining the moment of fulfillment of an obligation as the provision of goods at the disposal of the buyer, are new for the legal regulation of this type of obligation. The fact that the goods are placed at the disposal of the buyer without any actual transfer is considered to be the proper fulfillment of the seller's obligation to transfer the goods. The non-acceptance by the buyer in this case of the goods is nothing more than a delay of the creditor with all the ensuing adverse consequences for him. In this case, the goods are considered to be placed at the disposal of the buyer or the person indicated by him if the terms of the contract of sale provided for the transfer of the goods at the place of his location and if the buyer was aware of the readiness of the goods for transfer.

In some cases, when the terms of the transfer of goods are already determined by the terms of the contract of sale, for example, a transfer schedule is provided, the buyer's information is not required.

The emergence of the right of ownership may not be associated with the actual transfer of the thing, but with registration due to the requirement of the legislative act on the mandatory registration of the right of ownership to certain types of property and the emergence of this right only from the moment of such registration (the emergence of the right of ownership after the actual transfer). There may be situations when the right of ownership by agreement of the parties may arise before the actual transfer, for example, at the time of the symbolic transfer, etc. [4, p.11].

The risk of accidental loss rests, as a rule, on the owner of the thing. The emergence of ownership of the goods by the buyer entails, as a general rule, the transfer to it of the risk of accidental loss of the goods, and in this case, the moment the seller fulfills the obligation to transfer the goods is important for determining the transfer of the risk of accidental loss or accidental damage.

It is with the fulfillment by the seller of his obligation to transfer the goods that the transfer of the risk of accidental loss or accidental damage to the goods is associated.

The contents of the contract of sale are those conditions on which the agreement of the parties is reached. According to their legal significance, all conditions are divided into essential, ordinary and accidental. The essential conditions are the conditions that are necessary and sufficient for the conclusion of the contract. These include: conditions on the subject of the contract; conditions that are named in the law or other legal acts as essential; conditions that are necessary for contracts of this type; all those conditions on which, at the request of one of the parties, an agreement should be reached. Ordinary conditions, unlike essential ones, do not need to be agreed by the parties. They are provided for in the relevant regulations and automatically enter into force at the time of the conclusion of the contract.

Common conditions include, in particular:

– in reimbursable contracts – the price, unless otherwise specified in the law and other legal acts;

– exemplary conditions developed for contracts of the corresponding type, if the contract contains a reference to these exemplary conditions;

– business customs applicable to the relations of the parties that come into effect if the terms of the contract are not redistributed by the parties or by a dispositive norm [4].

Random conditions are those conditions that modify or supplement the usual conditions. As a general rule, the price of goods, the term of its transfer, quality are not essential terms of the contract. Only for certain types of contract of sale, the law establishes additional essential conditions – the contract for the sale of real estate must provide for the price of this property, the supply contract – the delivery time.

References

1. Grafsky V. G. General history of law and state: – M., 2000.
2. Civil Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part) dated July 1, 1999 No. 409-I (as amended and supplemented as of January 10, 2021) // <http://online.zakon.kz>
3. The Pavlodar city court considered a civil case on recognition of the sale and purchase transaction of an apartment as valid. Court practice // <http://pvl.sud.kz/rus/news/pavlodarskim-gorodskim-sudom-rassmotreno-grazhdanskoe-delo-o-priznanii-sdelki-kupli-prodazhi>
4. Purchase and sale agreement by V.N. Vasin, V.I.Kazantsev//Russian judge, 2015

TO THE ISSUE OF MULTILINGUAL EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Summary. The present article deals with the issue of multilingual education. It considers the advantages and disadvantages of this phenomenon. Some case studies on attitudes towards multilingual education are presented in this article.

Keywords: multilingual education, language, attitudes, advantages, disadvantages.

Андатпа. Бұл мақала көптілді білім беру мәселесі қарастырылады. Бұл құбылыстың артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылады. Бұл мақалада көптілді білімге деген көзқарастың кейбір мысалдары келтірілген.

Тірек сөздер: көптілді білім, тіл, көзқарастар, артықшылықтар, кемшіліктер.

Аннотация. В настоящей статье рассматривается вопрос полиязычного образования. Рассмотрены преимущества и недостатки этого явления. В данной статье представлены некоторые тематические исследования в отношении многоязычного образования.

Ключевые слова: полиязычное образование, язык, установки, преимущества, недостатки.

It must be stated that multilingualism may have advantages and disadvantages in a society. On the one hand, societal multilingualism may negatively affect nationalism, because it causes tension in establishing a national language. As Fortanet (2013) claims, it is very important to keep balance and avoid tensions between different languages in the community, because it may cause problems and troubles leading to discrimination of a particular language. The most difficult issue for multilingual countries in comparison with monolingual states is the development of a sense of common group identity, because language is very significant for nationalism (Edwards, 1994). Developing group identity on a ground of a language may be problematic because of the choice of the national language, especially for those citizens who are not the native speakers of the selected language (Fasold, 1984).

On the other hand, multilingualism may also play a positive role in the process of transition to a new official language, when both former, for instance, colonial language and new national language may be used simultaneously. As Fasold (1984) claims, in the educational system the conflict between languages of instruction may be solved by using the ethnic languages at initial level and the national language for more advanced level. Furthermore, individual multilingualism positively influences the society enriching its social and cultural facets (Fasold, 1984; Wardhaugh, 2006). Additionally societal multilingualism can also contribute to the enrichment of the cultural diversity of society.

Taking negative and positive sides suggested by multilingualism, it can be concluded that a perfect multilingual society according to Fasold (1984, p. 9) is «a multiethnic nation where sociocultural groups are aware of their cultural and linguistic identity at the local level, but still consider themselves part of the nation as a whole».

According to Cummins and Swain (1986), multilingual education means academic instruction based on more than two languages. For a long time, bilingual education has held leading positions providing multilingual communities with different programmes such as immersion education, sub-immersion programme, dual language education and mainstream bilingual education (Baker, 2011). In recent years, many students in different countries feel a real need in acquisition proficiency in more than two languages in order to be competitive in the society (Cummins & Swain, 1986). There are many countries in the world with effective multilingual approach to education, for instance, Luxembourg, Switzerland, Canada, Malaysia and Singapore. Some case studies concerning multilingual education in some mentioned countries will be considered later.

Multilingualism may benefit people of different nationalities in a globalised society. The educational system plays an important role in promoting language diversity and maintenance (Cummins, 2003). Children spend much time in schools where they get, not only knowledge and various academic skills, but also acquire social and communicative skills. As Cummins and Swain (1986) point out, the social interaction and communication with peers and teachers may affect children's beliefs and attitudes towards different languages.

Teachers and, especially, parents play the most significant part in shaping children's attitudes towards the maintenance of their native language or mother tongue and acquisition of the supplementary language or languages (Baker & Sienkewicz, 2000). Maintenance of a child's native language is vital for his/her future success in school and out of school (Tosi *et al.*, 1999). As noticed by Cummins (2003), approximately 150 research studies were conducted over the past 35 years on investigating advantages of bilingual/multilingual education. As Cummins (2003) claims, bilingualism/multilingualism have positive impact in the development of children's linguistic and educational skills. Children beginning the study on two or more languages from primary school level may achieve a better and deeper understanding of the language(s), they develop their literate skills in two or more languages, comparing and contrasting the way of organization of these languages (Cummins, 2003). However, bilingual/multilingual education may be problematic and cause the failure of the whole educational process. As noticed by Grosjean (1982), if there are no suitable conditions for implementing bilingual/multilingual education, in particular high-qualified teachers, well-developed curriculum, appropriate curricular materials both for

pupils and for teachers and community involvement, the success of the whole process may be questionable.

Some case studies on attitudes towards multilingual education.

With respect to studies concerning attitudes, in particular parents' attitudes, towards multilingual education, the relevant are those of Ting (2003), Wei (2011), Griva and Chouvarda (2012) and Jang (2012).

The study of language attitudes in the Malaysian state of Sarawak carried out by Ting (2003) is relevant for my study in terms of methodology and results. The main and the most important reason was the investigating language attitudes towards English and Bahasa Malaysia in various domains. 142 multi-ethnic employees took part in the study. The linguistic background of the participants varies from Bahasa Malay, Chinese to English (Ting, 2012). A questionnaire and interviews were used as main instruments of this research. The questionnaire was adapted from Baker (1992), who investigated participants' feelings towards the use of English and Welsh in Wales. The findings of this study are quite expected in some domains. For instance, in employment domain the majority of participants indicated the most importance of English, because it gives more opportunity to get a good job in the private sector. However, in government administration the necessity of English is not so high, because English is the official language in business sector in Malaysia, while Bahasa Malay is the official language for the governmental administration (Ting & Ling, 2013).

An interesting finding was in family domain. More than 65% of the participants emphasize the importance of usage of English at home because they want their children to be proficient in English, as they believe that it opens up opportunities for their children to get good higher education (Ting, 2003). One of the most interesting findings of this study has the relation to the language as a medium of instruction. 71.13% of the respondents had the preference to English used as a tool of instruction at schools and 73.94% of the participants wished English to be a medium of instruction at higher education institutions. For Malaysian Government these findings were not favourable, because much time, effort and finance were spent for implementation Bahasa Malay as a main language of instruction in education.

To sum up it should be stated that the majority of the people who took part in this study demonstrated the supportive behavior towards dual usage of both English and Bahasa Malaysia. This research indicated that people in Sarawak were interested in competence and proficiency of both languages.

One of the major roles in implementation of bilingual/multilingual education belongs to parents (Cenoz & Genesee, 1998; Swain & Lapkin, 1982; Baetens Beardsmore, 1986; Genesee, 2002). Parental attitudes affect the success or failure of multilingual education's implementation to a significant degree. Thus, it is very important to have a supportive attitude from parents in this issue. As Genesee (2002, p.32) claims, «parents' support

is crucial in both initiating and implementing a bilingual education programme».

The study known as The Shanghai Project was carried out by Wei (2011) in four schools in Shanghai, China. The main goal of this study was to investigate «the strength of parental support for Chinese-English bilingual education in Shanghai» (Wei, 2011, p.484). The participants of the study were 199 parents who had children in four Shanghai primary and secondary schools. The main instruments of the study were two questionnaires consisted of opened and closed-questions. The aim of the questionnaires was to elicit information about parents' attitudes, feelings and demands for English language competence and proficiency, and their support for bilingual education (Wei, 2011). The most significant finding of this study was that 78% monolingual and 85% bilingual parents demonstrated their strong support for bilingual education. They indicated the importance of their children's English learning as the major factor in getting higher education and a good paid job in future (Wei, 2011). However, some mettlesome parents felt hesitation concerning teachers' proficiency in English, it means that these parents are concerned about teachers' professionalism. 9% of monolingual and 5% of bilingual parents demonstrated negative attitude towards the bilingual education.

This study may be beneficial in investigating parents' perception towards multilingual education, for instance, for a country such as Kazakhstan which is going to implement the multilingual approach to education beginning from the primary school level.

With respect to attitudes towards bilingual/multilingual education, the study of Griva and Chouvarda (2012), which was carried out in Greece as a part of a larger research project, can be considered. The main aim of the study was providing an account of parents' beliefs on issues of multilingual learning of their children in the Greek educational context (Griva & Chouvarda, 2012). 50 parents of primary school children took part in the survey. The main instruments of the study were semi-structured interviews. As mentioned above, the study was a part of a research project conducted in Greece, which also investigated students' and teachers' attitudes towards the implementation of multilingual policy and the role of English as a lingua franca in the Greek context (Griva & Chouvarda, 2012). Results showed a positive attitude towards multilingual education, because parents agreed upon the demanding needs of the modern world, that it was of vital importance to possess the knowledge of more than one language. Parents declared, that multilingualism is a tool to communicate and an opportunity to find a job in future. Moreover, the participants of this study strongly believed that multilingual education beneficially affected on children's personality and their future possibilities (Griva & Chouvarda, 2012).

Finally, the study of Jang (2012), which was conducted in South Korea is also relevant to my study. The main purpose of the study was to examine

Korean parents' attitudes towards their children's participation in bilingual education, in Korean and in English. The methodology used was similar to my study, because data were collected with a questionnaire, which was comprised of four-part Likert-scale statements. 218 parents of elementary school children participated in the survey. Results indicated that the majority of participants had highly favourable attitudes towards bilingualism and multilingualism (Jang, 2012). However, the attitudes of some parents were negative, because they believed that other academic subjects, math or science for instance, were more significant for their children than their foreign language competence (Jang, 2012).

In concluding words of this section, it should be noticed, that parents' positive attitudes and support play a significant role in bilingual/multilingual education's implementation.

References

1. Aronin, L., & Singleton, D. M. (2012). *Multilingualism*. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Pub. Co.
2. Baker, C. (1992). *Attitudes and language*. Clevedon: Multilingual Matters.
3. Clyne, M. G. (2003). *Dynamics of language contact : English and immigrant languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Clyne, M. (1996). *Multilingualism*. In Coulmas, F. (1996). *The handbook of sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers.
5. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Edwards, J. (1994). *Multilingualism*. London: Routledge.
7. Fierman, W. (1998). *Language and Identity in Kazakhstan: Formulations in policy documents 1987-1997 [Communist and Post-Soviet Studies]*. 31(2), pp.171-186.
8. Schlyter, B.N. (2013). Chapter 35. *Multilingualism and Language Renewal in Ex-Soviet Central Asia*. In Tej K. Bhatia and William, C.Ritchie (eds.). *The Handbook of Bilingualism and Multilingualism*. Oxford: Blackwell Publishing.
9. Ting, S.-H. (2003). *Impact of Language Planning on Language Attitudes: A case study in Sarawak*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 24(3), 195-210.
10. Ting, S.-H., & Ling, T.-Y. (2013). *Language use and sustainability status of indigenous languages in Sarawak, Malaysia*. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 34(1), 77-93. doi: 10.1080/01434632.2012.706301
11. London: Centre for Information on Language Teaching and Research.
12. Zharkynbekova, Sh., Akynova, D. & Aimoldina, A. (2013). *Multicultural Situation in Kazakhstan: Aspects of Language Studies*. *World Applied Sciences Journal (Education, Law, Economics, Language and Communication)*: Issue 27, pp.32-37. <http://www.idosi.wasj.2013.27.elelc.8>.

Ж. Бутаева, А.К. Сулейменова

«Успен аграрлық техникалық колледжі» КМҚК, Успен а.

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ОҚЫТУ ПАРАДИГМАСЫН ҚАЙТА ҚАРАСТЫРУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Нарықтық тұрақсыздықтың орын алуы, коронавирус пандемиясы жағдайында жүйелі ойлаудың логикалық негізделген және келісілген координаттарының, гуманитарлық ойлаудың (аналитикалық, педагогикалық, басқарушылық, экономикалық және т.б.) жеке, азаматтық және кәсіби өзін-өзі анықтаудың маңызды шарты ретінде біржақты парадигма мәселесі айқын көрініс тауып отыр.

Тірек сөздер: әдістер, ойлау, координаттар, парадигма, функционалдық критерийлер, қызмет.

Аннотация. В условиях рыночной неопределенности, пандемии коронавируса все более отчетливо осознается проблема отсутствия логически обоснованных и согласованных координат системного мышления, однозначной парадигмы гуманитарного мышления (аналитического, педагогического, управленческого, экономического и т.д.) как важнейшего условия личностного, гражданского и профессиональное самоопределение.

Ключевые слова: методы, мышление, координаты, парадигма, функциональные критерии, деятельность.

Summary. In the conditions of market uncertainty, the coronavirus pandemic, the problem of the lack of logically justified and coordinated coordinates of systemic thinking, an unambiguous paradigm of humanitarian thinking (analytical, pedagogical, managerial, economic, etc.) is becoming more and more clearly realized as the most important conditions for personal, civil and professional self-determination.

Keywords: methods, thinking, coordinates, paradigm, functional criteria, activity.

Заман қарыштап дамыған сайын қоғам да түрлі жаңашылдықтар орын алуда. Сондай жаңашылдықтың бірі оқыту ісінде де бас көрсетуде. Білім беру бағдарламалары тың өзгерістерге ұшырап, біліп сапасын жоғарылату үшін түрлі әдіс-тәсілдер қолданылуда. Оқу үдерісі мұғалімнің оқыту әдістемесіне және шеберлігіне тікелей байланысты. Білім берудің заман талабына сай өзгерістерге ұшырауына байланысты жас ұрпақты оқытуда жаңа талаптар қойылып отыр. Осы уақытқа дейін ХХ ғасырдың екінші жартысында жан-жақты зерттелген, семинарларда талқыланғанмен де зерттеушінің әдіснамалық мәдениетіне енетін біліктіліктің мазмұны нақтыланбаған. Ғылыми-педагогикалық зерттеудің бағыттарын, тұжырымдамасын, әдістемесін анықтайтын ұғымдық-түсініктік терминологиялық аппараты жеткілікті деңгейде зерделенбеген.

Осы бағыттағы жетістіктерге карамастан, бүгінгі күні жас зерттеушілер де, тіпті тәжірибелі ғылыми қызметкерлер де зерттеудің ғылыми аппаратын тұтасымен, сондай-ақ оның жеке бөліктерін құрастыруда қиналатыны байқалады. Әсіресе, зерттеудің әдіснамалық

негіздерін анықтау мәселесіне келгенде ізденушілердің көпшілігі бұның құрамына не кіретінін іздестіріп, тек зерттеудің ғылыми аппаратын үлгілерден алып жазып қоюмен шектелетін жәйттер де кездеседі. Ғылыми-зерттеу практикасында зерттеушілер «осы әдіснамалық негізді біз жасаймыз» деген пікірде болады да, солай жазады да. Ал шын мәнінде, зерттеуші зерттеудің әдіснамалық негізін тек анықтайды. Демек, әдіснамалық негізді әдебиеттен қарастырып өз тақырыбының мәніне, мазмұнына сай таңдап алады. Әдіснамалық негіздің құрылымына, біздің пайымдауымызша, педагогикалық зерттеудің әдіснамалық негізінің алғашқы құрамдас бөлігі өз зерттеу пәнінің – философиялық заңдар, ұғымдардың және материалистік диалектиканың ұстанымдары мен әдістеріне қатысын ойластырады. Әдіснамалық негіздердің келесі бөліктеріне әдіснамалық тұғырлар, әдіснамалық ұстанымдар, зерттеудің тұжырымдамалық негізіне алынатын зерттеудің логикасы (зерттеудің ғылыми аппараты, зерттеудің түсініктік аппараты, зерттеудің өлшемдік аппараты) енеді. Әрине, зерттеудің әдіснамалық тұғырлары мен ұстанымдары зерттеудің ғылыми аппаратының құрамына да кіреді. Әдіснамалық тұғыр мен әдіснамалық ұстанымды бөліп көрсету себебіміз ізденушінің назарын ерекше аудару мақсатында болып отыр.

Бүгінде арнайы педагогикалық құралдар мен оқушылардың зердесін нақты мақсатпен және жүйелі түрде дамыту, олардың шығармашылық ойлау жүйесін өрістетуге, ғылыми дүниетанымын және белсенді өмірлік ұстанымын қалыптстыру талап етіледі. «Қазіргі заманғы сабақ» ұғымы нені білдіреді? Сабақ – білім беру, дамыту және тәрбиелеу міндеттерін шешу үшін жүйелі түрде қолданылатын және оқытудың мазмұнын, нысанын, әдісі мен құралын қамтитын мұғалімдер мен оқушылардың белгілі бір құрамының мақсатты түрдегі өзара іс-қимылы үдерісін ұйымдастырудың серпінді, әрі өзгермелі нысаны болып табылады. Осы орайда, оқытушы мен оқушы үшін де тиімді, ұтымды деген тәсілдер қолданылғаны дұрыс. Қазіргі сабақты қолайлы қылып өткізетін құралдардың бірі – компьютерлік технологиялар.

«Технология» ұғымы жиырма бірінші ғасырдың ең ауқымды ұғымы болып отыр, ғылымның әр саласында, өндірістің түр-түрінде қолданылып келеді. Ақпараттық технологиялар педагогикада оқушылардың білімді игеруі барысында ең керемет нәтижеге жетулерінің басты құралына айналып жатыр. Білім беруде біршама жаңа үрдістер орын алуда. Қазіргі таңда заманауи оқыту барысында түрлі педагогикалық әдіс-тәсілдерді, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ұтымды пайдалана білу педагогтың білікті маман екенін аңғартады.

Өмір мен қызмет әлеміне қатысты оларды мына тізбекте нақтылауға болады: «өмір деңгейі – іс-әрекеттің тиімділігі» немесе «қызмет тиімділігі – уақыт» немесе «нәтижелер-шығындар» немесе «сапа-сан» және т.б. ойлаудың жылдамдық қадамын нақтыдан абстрактіге, абстрактіден нақтыға, сондай-ақ олардың тізбегінде қолданылған.

Гуманитарлық пәндердің көпсалалы парадигмаларын функционалды-логикалық, конструктивті және бір мәнді парадигмаларға қайта форматтау үшін абстрактілі-нақты координаттарды, берілген әдістерді, сызбалық бейнелеу тілін және іс-әрекеттің әдіснамалық теориясының парадигмасын қолдану ұсынылады.

Көрінетін бір мәнді парадигма – бұл адамның жеке, азаматтық және кәсіби өзін-өзі анықтауының қажетті, бірақ жеткіліксіз шарты, себебі ол болашақ өмірінің белгісіз жағдайында күй кешеді. Жеткілікті алғышарт – субъектілердің өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі реттеуге және т. б. тиісті рефлексивті-ақыл-ой қабілеттерін игеруі.

Әлемдегі қазіргі жағдай барлық салаларда белгісіздіктің жоғары деңгейімен сипатталады. Әлеуметтік салаға деген сенім өте төмен, оның тиімділігі білім беру, басқару және экономика салаларындағы өзгерістерге байланысты. Тұтас дүниетанымды, жеке, азаматтық және кәсіби өзін-өзі анықтауды қалыптастыру үшін негізгі жауапкершілік – білім берудің барлық деңгейлеріндегі педагогтарға жүктелетіні анық.

Екінші жағынан, педагогикалық тұстан өзін-өзі анықтау және тиісті педагогикалық технологияларды дамыту үшін әртүрлі әлеуметтік, экономикалық, табиғи және басқа құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланыстардың дәлелдерімен, түбегейлі мәселелерді шешумен және оларды шешу жолдарын негіздеумен не болып жатқанын жүйелі түрде көрсету керек, яғни, педагогикалық қызметтің аналитикалық қамтамасыз ету қажеттілігі көрінеді. Өз кезегінде, аналитиканың сипаты мен сапасы ойлаудың тандаулы сипаттарымен, сондай-ақ қолданылатын құралдардың қисынды, сенімді және бір мәнді деңгейімен, яғни ойлау парадигмасымен анықталады [1].

Аналитикалық, басқарушылық, экономикалық мәтіндерді, атап айтқанда, нормативтік құқықтық актілерді талдау көрсеткендей, ойлаудың координаттары туралы мәселе іс жүзінде қойылмайды, көптеген терминдер мен тіркестер белгісіздіктің жоғары деңгейімен сипатталады. Іс жүзінде көптеген қоғам қайраткерлері, философтар, мұғалімдер, тарихшылар, саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, заңгерлер, экономистер, мемлекеттік қызметкерлер екіұшты сөздермен, мәтіндермен жұмыс істеп қана қоймайды, бірақ олардың талдау сапасы мен жарияланған тұжырымдарға теріс әсерін түсінбейді. Қолданылатын субъективті-мағыналық парадигмалардың әсерін дұрыс бағаламауға байланысты аналитикада, педагогикада, басқаруда, экономикада функционалды-логикалық, құрылымдық тәсілге қатысты формальды, сандық тәсілдің айқын басымдылығы байқалады [2].

Зерттеуде бастапқы материалдың үлгісі ретінде 2021 жылғы 26 ақпанда қабылданған Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы қаралды. Онда «Бюджет қаражатын жұмсаудың тиімсіздігі, басқарудың барлық

деңгейлеріндегі функциялардың қайталануы, азаматтық қоғамның мемлекетті басқаруға белсенді қатысуына негізделген шешімдер қабылдау модельдерін қалыптастыру қажеттілігі» байқалады. Мәселе туғызатын салалар:

– азаматтар мен мемлекет арасында тиісті өзара іс-әрекеттің болмауы;

– мемлекеттік аппараттың функциялары халық пен бизнестің қажеттіліктеріне бағдарланбаған (мемлекеттік функцияларды әкімшілік қана түсіне алады);

– ұғымдар ауыстырылған: мемлекеттік органдар адамның қажеттіліктерін жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік функцияларды емес, мемлекеттік органдардың қызметін «қолдауға» бағытталған әкімшілік функцияларды және басқаларды жүзеге асырады.

Мемлекеттік басқаруды дамытудың бес қағидаты келтірілген: «халық үніне құлақ асатын мемлекет», «тиімді мемлекет», «есеп беретін мемлекет», «Кәсіби мемлекет» және «прагматикалық мемлекет». Алайда осы қағидаттарды іске асырудың нақты модельдері мен тетіктері, мемлекеттік органдардың лауазымды адамдарының тиісті жауапкершілігі ұсынылмаған. Көріп отырғанымыздай, Тұжырымдаманың нормативтік мәтіні декларативті сипатқа ие, практиканың нақты сұрақтарына жауап бермейді – осы Қағидаларды қалай іске асыру керек, мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының қызметі мен өзара іс-әрекеті қандай болуы керек?

Құрылымды түбегейлі өзгерту мәселелері табиғи әлеуметтік әлемге тікелей байланысты. Бұдан, ойлау субъектілері – сапалы үрдісті құру үшін білім және функционалдық сызбалар бойынша координаттар мен ойлау әдістерін таңдау өте маңызды. Координаттар ойлау кеңістігіндегі тақырып пен зерттелетін объектінің орналасқан жерін түсінуді анықтайды. Шешілетін мәселелерге байланысты астрономиялық, географиялық, уақытша, сандық, геометриялық, физикалық, химиялық, тарихи және басқа координаттар таңдалады. Координаттардың барлық түрлеріне ортақ – ғаламның шартты функционалды-жүйелік қаңқасы деп түсінілетін универсумның координаттары [3]. Микро және макромирдің барлық нысандары өзгермелі. Гераклит, Платон, Аристотель және басқа философтардың пікірінше, «барлығы өткінші, бәрі өзгереді» [2, 3]. Қозғалыс «дерексіз-нақты» координаттарында жүзеге асады. Абстрактілі және нақтылық – бұл қозғалыс белгілері. Бұл контурлардың атаулары, шартты бақылаушыдан әр түрлі қашықтықта орналасқан сол объектінің бейнесі. Нақты немесе шартты түрде алыстағы, нүктелі (дерексіз) объектінің бейнесі жақындаған кезде нақтыланады (нақтыланады). Керісінше, бақылаушыдан алыстаған кезде кез келген объектінің нақты бейнесі абстракцияланады. Тақырып өзгеріссіз қалады.

Әуесқой ойлауда, негізінен, тікелей ойластырылған объектілердің нақты бейнелерімен жұмыс істейді, әлем туралы негізінен жалпыланған,

дерексіз идеяларды қамтитын теориядан интуитивті түрде аулақ болады. Бірақ әуесқой абстрактілі-нақты координаттарда саналы ойлау мәдениетін біртіндеп игере бастаса, кәсіби маман бола алады. Содан кейін ол Ғаламның барлық объектілерінің абстрактілі-нақты өзгерістерінің логикасын түсіне бастайды.

Жалпы, инженерлердің, дизайнерлердің, техниктердің және басқалардың практикалық тәжірибесі жоғары тиімділікті көрсетеді. Гуманитарлық пәндер парадигмасы сенімділік пен декларативтіліктің жеткіліксіздігімен сипатталады. Көптеген аналитикалық, экономикалық, басқарушылық терминдер, әдетте, оларды жүзеге асырудың құрылымды тетіктерін қамтымайды, бұл олардың көп мағыналы түсіндірмелері мен анықтамаларын туғызады. Осыған байланысты кәсіби практикада ЖАК әдістерін, сондай-ақ схемалық бейнелеу тілін қолдана отырып, жасалған конструктивті белсенділік парадигмасын дамыту және қолдану өзекті болып табылады. Оларды қолдану арқылы гуманитарлық пәндердің барлық белгісіз, көпмәнді түсініктері мен категориялары функционалды-логикалық – конструктивті және бір мәнді болып өзгереді.

Осылайша даму Тұжырымдамасы әдіснамалық құралдар мен Қолданылатын парадигманың көмегімен жаңартылатын байланысты адамның ойлауының қиындықтары мен өзгеруімен байланысты. Алайда парадигманың болуы – бұл жоғары белгісіздік жағдайында өзін-өзі анықтаудың қажетті, бірақ жеткіліксіз алғышарттары бар Теориялық компонент. Өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі талдауға, өзін-өзі сынауға, өзін-өзі бағалауға, өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі қалыптастыруға, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі қамтамасыз етуге, өзін-өзі басқаруға және өзара дамуға тиісті рефлексивті-ойлау қабілеттерін алу жеткілікті шарт болып табылады. Бұл қабілеттер бірге интеллектуалды иммунитетті анықтайды, адамның өмір бойы үздіксіз өзін-өзі дамыту механизмін іске қосады.

Қорыта келгенде, әдістерді және ойлау парадигмаларын таңдау – кәсіби қызметті қалыптастыру үшін маңызды. Гуманитарлық пәндердің белгісіз, көпмәнді парадигмаларын сызбалық кескіндерінің тілін қолдана отырып, қайта форматтауға және бір сипатта түрлендіруге болады.

Әдебиеттер

1. Цой В.И. Навигационные ориентиры инновационного евразийского мышления и взаимодействия / В.И. Цой, К.Т. Кусаинов, А.М. Федорук. – Караганда: КарГТУ, 2020. – 192 с.
2. Цой В.И. Инновационные методологические ориентиры системного мышления педагога: монография / В.И. Цой. – Павлодар: Инновационный Евразийский университет, 2021. – 172 с.
3. Цой В.И. Онтологические основания и функциональные модели общественных преобразований. – Свидетельство об авторских правах № 21744 от 16.11.2021 г.

Б. Молдағали, А.К. Сулейменова

PhD, пост докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

PhD, Павлодар педагогикалық университетінің доценті, Павлодар, Қазақстан

КӨПСАЛАЛЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ПАРАДИГМАНЫ ҚАЙТА ФОРМАТТАУДЫҢ ӘДІСТЕРІ МЕН ТӘСІЛДЕРІ

Аннотация. В условиях рыночной неопределенности, пандемии коронавируса отчетливо осознается проблема отсутствия логически обоснованных и согласованных координат системного мышления, односторонней парадигмы гуманитарного мышления как важнейшего условия личностного, гражданского и профессионального самоопределения.

Ключевые слова: методы, мышление, координаты, парадигма, функциональные критерии, деятельность.

Summary. In the conditions of market uncertainty, the coronavirus pandemic, the problem of the lack of logically justified and coordinated coordinates of systemic thinking, an unambiguous paradigm of humanitarian thinking is becoming more and more clearly realized as the most important conditions for personal, civil and professional self-determination.

Keywords: methods, thinking, coordinates, paradigm, functional criteria, activity.

Заман қарыштап дамыған сайын қоғам да түрлі жаңашылдықтар орын алуда. Сондай жаңашылдықтың бірі оқыту ісінде де бас көрсетуде. Білім беру бағдарламалары тың өзгерістерге ұшырап, біліп сапасын жоғарылату үшін түрлі әдіс-тәсілдер қолданылуда. Оқу үдерісі мұғалімнің оқыту әдістемесіне және шеберлігіне тікелей байланысты. Білім берудің заман талабына сай өзгерістерге ұшырауына байланысты жас ұрпақты оқытуда жаңа талаптар қойылып отыр. Бүгінде арнайы педагогикалық құралдар мен оқушылардың зердесін нақты мақсатпен және жүйелі түрде дамыту, олардың шығармашылық ойлау жүйесін өрістету, ғылыми дүниетанымын және белсенді өмірлік ұстанымын қалыптстыру талап етіледі. «Қазіргі заманғы сабақ» ұғымы нені білдіреді? Сабақ – білім беру, дамыту және тәрбиелеу міндеттерін шешу үшін жүйелі түрде қолданылатын және оқытудың мазмұнын, нысанын, әдісі мен құралын қамтитын мұғалімдер мен оқушылардың белгілі бір құрамының мақсатты түрдегі өзара іс-қимылы үдерісін ұйымдастырудың серпінді әрі өзгермелі нысаны болып табылады. Осы орайда оқытушы мен оқушы үшін де тиімді, ұтымды деген тәсілдер қолданылғаны дұрыс. Қазіргі сабақты қолайлы қылып өткізетін құралдардың бірі – компьютерлік технологиялар.

«Технология» ұғымы жиырма бірінші ғасырдың ең ауқымды ұғымы болып отыр, ғылымның әр саласында, өндірістің түр-түрінде қолданылып келеді. Ақпараттық технологиялар педагогикада оқушы-

лардың білімді игеруі барысында ең керемет нәтижеге жетулерінің басты құралына айналып жатыр. Білім беруде біршама жаңа үрдістер орын алуда. Қазіргі таңда заманауи оқыту барысында түрлі педагогикалық әдіс-тәсілдерді, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ұтымды пайдалана білу педагогтың білікті маман екенін аңғартады.

Өмір мен қызмет әлеміне қатысты оларды мына тізбекте нақтылауға болады: «өмір деңгейі – іс-әрекеттің тиімділігі» немесе «қызмет тиімділігі – уақыт» немесе «нәтижелер-шығындар» немесе «сапа-сан» және т.б. ойлаудың жылдамдық қадамын нақтыдан абстрактіге, абстрактіден нақтыға, сондай-ақ олардың тізбегінде қолданылған.

Гуманитарлық пәндердің көпсалалы парадигмаларын функционалды-логикалық, конструктивті және бір мәнді парадигмаларға қайта форматтау үшін абстрактілі-нақты координаттарды, берілген әдістерді, сызбалық бейнелеу тілін және іс-әрекеттің әдіснамалық теориясының парадигмасын қолдану ұсынылады.

Көрінетін бір мәнді парадигма – бұл адамның жеке, азаматтық және кәсіби өзін-өзі анықтауының қажетті, бірақ жеткіліксіз шарты, себебі ол болашақ өмірінің белгісіз жағдайында күй кешеді. Жеткілікті алғы-шарт – субъектілердің өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі реттеуге және т. б. тиісті рефлексивті-ақыл-ой қабілеттерін игеруі.

Әлемдегі қазіргі жағдай барлық салаларда белгісіздіктің жоғары деңгейімен сипатталады. Әлеуметтік салаға деген сенім өте төмен, оның тиімділігі білім беру, басқару және экономика салаларындағы өзгерістерге байланысты. Тұтас дүниетанымды, жеке, азаматтық және кәсіби өзін-өзі анықтауды қалыптастыру үшін негізгі жауапкершілік – білім берудің барлық деңгейлеріндегі педагогтарға жүктелетіні анық.

Екінші жағынан, педагогикалық тұстан өзін-өзі анықтау және тиісті педагогикалық технологияларды дамыту үшін әртүрлі әлеуметтік, экономикалық, табиғи және басқа құбылыстар арасындағы себеп-салдарлық байланыстардың дәлелдерімен, түбегейлі мәселелерді шешумен және оларды шешу жолдарын негіздеумен не болып жатқанын жүйелі түрде көрсету керек, яғни, педагогикалық қызметтің аналитикалық қамтамасыз ету қажеттілігі көрінеді. Өз кезегінде, аналитиканың сипаты мен сапасы ойлаудың таңдаулы сипаттарымен, сондай-ақ қолданылатын құралдардың қисынды, сенімді және бір мәнді деңгейімен, яғни ойлау парадигмасымен анықталады [1].

Аналитикалық, басқарушылық, экономикалық мәтіндерді, атап айтқанда, нормативтік құқықтық актілерді талдау көрсеткендей, ойлаудың координаттары туралы мәселе іс жүзінде қойылмайды, көптеген терминдер мен тіркестер белгісіздіктің жоғары деңгейімен сипатталады. Іс жүзінде көптеген қоғам қайраткерлері, философтар, мұғалімдер, тарихшылар, саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, заңгерлер, экономистер, мемлекеттік қызметкерлер екіұшты сөздермен, мәтіндермен жұмыс істеп қана қоймайды, бірақ олардың талдау сапасы

мен жарияланған тұжырымдарға теріс әсерін түсінбейді. Қолданылатын субъективті-мағыналық парадигмалардың әсерін дұрыс бағаламауға байланысты аналитикада, педагогикада, басқаруда, экономикада функционалды-логикалық, құрылымдық тәсілге қатысты формальды, сандық тәсілдің айқын басымдылығы байқалады [2].

Зерттеуде бастапқы материалдың үлгісі ретінде 2021 жылғы 26 ақпанда қабылданған Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы қаралды. Онда «Бюджет қаражатын жұмсаудың тиімсіздігі, басқарудың барлық деңгейлеріндегі функциялардың қайталануы, азаматтық қоғамның мемлекетті басқаруға белсенді қатысуына негізделген шешімдер қабылдау модельдерін қалыптастыру қажеттілігі» байқалады. Мәселе туғызатын салалар:

– азаматтар мен мемлекет арасында тиісті өзара іс-әрекеттің болмауы;

– мемлекеттік аппараттың функциялары халық пен бизнестің қажеттіліктеріне бағдарланбаған (мемлекеттік функцияларды әкімшілік қана түсіне алады);

– ұғымдар ауыстырылған: мемлекеттік органдар адамның қажеттіліктерін жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік функцияларды емес, мемлекеттік органдардың қызметін «қолдауға» бағытталған әкімшілік функцияларды және басқаларды жүзеге асырады.

Мемлекеттік басқаруды дамытудың бес қағидаты келтірілген: «халық үніне құлақ асатын мемлекет», «тиімді мемлекет», «есеп беретін мемлекет», «Кәсіби мемлекет» және «прагматикалық мемлекет». Алайда осы қағидаттарды іске асырудың нақты модельдері мен тетіктері, мемлекеттік органдардың лауазымды адамдарының тиісті жауапкершілігі ұсынылмаған. Көріп отырғанымыздай, Тұжырымдаманың нормативтік мәтіні декларативті сипатқа ие, практиканың нақты сұрақтарына жауап бермейді – осы Қағидаларды қалай іске асыру керек, мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғаларының қызметі мен өзара іс-әрекеті қандай болуы керек?

Аналитикалық және басқарушылық тәжірибенің тағы бір типтік үлгісі – сандық тәсілді қолдану. Мысалы, Қазақстан Ұлттық банкінің деректеріне сәйкес, «Елімізде азық-түлік инфляциясы 2011 жылдың 9-айында 11,5%-ға дейін жеделдеді. Негізгі проинфляциялық фактор – азық-түлік бағасының өсуі болды, ол жалпы инфляцияға салымның жартысынан көбін қосады. Ет бағасының 10,3%-ға, өсімдік майы – 63,1%-ға және қант – 32,1%-ға өсуі инфляцияны жеделдетудің тұрақты факторы болып қалып отыр. Азық-түліктен тыс басқа тауарларға инфляция 7,5%-ға дейін жеделдеді, бірінші кезекте ЖЖМ бағасының 13,5%-ға өсуі және ұзақ мерзімді пайдаланылатын тауарлар – киім-кешек – 6,3%, аяқ киім – 6,7%, жиһаз – 7,5%, тұрмыстық техника – 8,3%, автомобильдер – 10,6% өсуі нәтижесінде» болған. Көріп отырғаныңыз-

дай, талдаудың бұл үлгісінде бағаның өсуінің терең, сапалы себептері туралы жауап жоқ, сондықтан оларды жою шаралары да белгісіз болып қалады.

Құрылымды түбегейлі өзгерту мәселелері табиғи әлеуметтік әлемге тікелей байланысты. Бұдан ойлау субъектілері – сапалы үрдісті құру үшін білім және функционалдық сызбалар бойынша координаттар мен ойлау әдістерін таңдау өте маңызды. Координаттар ойлау кеңістігіндегі тақырып пен зерттелетін объектінің орналасқан жерін түсінуді анықтайды. Шешілетін мәселелерге байланысты астрономиялық, географиялық, уақытша, сандық, геометриялық, физикалық, химиялық, тарихи және басқа координаттар таңдалады. Координаттардың барлық түрлеріне ортақ – ғаламның шартты функционалды-жүйелік қаңқасы деп түсінілетін универсумның координаттары [3]. Микро және макромирдің барлық нысандары өзгермелі. Гераклит, Платон, Аристотель және басқа философтардың пікірінше, «барлығы өткінші, бәрі өзгереді» [2, 3]. Қозғалыс «дерексіз-нақты» координаттарында жүзеге асады. Абстрактілі және нақтылық – бұл қозғалыс белгілері. Бұл контурлардың атаулары, шартты бақылаушыдан әртүрлі қашықтықта орналасқан сол объектінің бейнесі. Нақты немесе шартты түрде алыстағы, нүктелі (дерексіз) объектінің бейнесі жақындаған кезде нақтыланады (нақтыланады). Керісінше, бақылаушыдан алыстаған кезде кез-келген объектінің нақты бейнесі абстракцияланады. Тақырып өзгеріссіз қалады.

Әуесқой ойлауда, негізінен, тікелей ойластырылған объектілердің нақты бейнелерімен жұмыс істейді, әлем туралы негізінен жалпыланған, дерексіз идеяларды қамтитын теориядан интуитивті түрде аулақ болады. Бірақ әуесқой абстрактілі-нақты координаттарда саналы ойлау мәдениетін біртіндеп игере бастаса, кәсіби маман бола алады. Содан кейін ол Ғаламның барлық объектілерінің абстрактілі-нақты өзгерістерінің логикасын түсіне бастайды.

Жалпы инженерлердің, дизайнерлердің, техниктердің және басқалардың практикалық тәжірибесі жоғары тиімділікті көрсетеді. Гуманитарлық пәндер парадигмасы сенімділік пен декларативтіліктің жеткіліксіздігімен сипатталады. Көптеген аналитикалық, экономикалық, басқарушылық терминдер, әдетте, оларды жүзеге асырудың құрылымды тетіктерін қамтымайды, бұл олардың көп мағыналы түсіндірмелері мен анықтамаларын туғызады. Осыған байланысты кәсіби практикада ЖАК әдістерін, сондай-ақ схемалық бейнелеу тілін қолдана отырып, жасалған конструктивті белсенділік парадигмасын дамыту және қолдану өзекті болып табылады. Оларды қолдану арқылы гуманитарлық пәндердің барлық белгісіз, көпмәнді түсініктері мен категориялары функционалды-логикалық – конструктивті және бір мәнді болып өзгереді.

Осылайша даму Тұжырымдамасы әдіснамалық құралдар мен Қолданылатын парадигманың көмегімен жаңартылатын байланысты адамның ойлауының қиындықтары мен өзгеруімен байланысты. Алайда

парадигманың болуы – бұл жоғары белгісіздік жағдайында өзін-өзі анықтаудың қажетті, бірақ жеткіліксіз алғышарттары бар Теориялық компонент. Өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі талдауға, өзін-өзі сынауға, өзін-өзі бағалауға, өзін-өзі анықтауға, өзін-өзі қалыптастыруға, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі қамтамасыз етуге, өзін-өзі басқаруға және өзара дамуға тиісті рефлексивті-ойлау қабілеттерін алу жеткілікті шарт болып табылады. Бұл қабілеттер бірге интеллектуалды иммунитетті анықтайды, адамның өмір бойы үздіксіз өзін-өзі дамыту механизмін іске қосады.

Қорыта келгенде, әдістерді және ойлау парадигмаларын таңдау – кәсіби қызметті қалыптастыру үшін маңызды. Гуманитарлық пәндердің белгісіз, көпмәнді парадигмаларын сызбалық кескіндерінің тілін қолдана отырып, қайта форматтауға және бір сипатта түрлендіруге болады.

Әдебиеттер

1. Цой В.И. Навигационные ориентиры инновационного евразийского мышления и взаимодействия / В.И. Цой, К.Т. Кусаинов, А.М. Федорук. – Караганда: КарГТУ, 2020. – 192 с.
2. Цой В.И. Инновационные методологические ориентиры системного мышления педагога: монография / В.И. Цой. – Павлодар: Инновационный Евразийский университет, 2021. – 172 с.
3. Цой В.И. Онтологические основания и функциональные модели общественных преобразований. – Свидетельство об авторских правах №21744 от 16.11.2021 г.

А. Хамитова, Г.Е. Имамбаева

Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНЕН (Б. ЖЫРАУ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ) ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ МӘТІН АРҚЫЛЫ ДАМУ

Аңдатпа. Мақалада халық ауыз әдебиеті – талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай асыл қазынасы арқылы өзге ұлт өкілдеріне халқымыздың өткенін білдіртіп, сол арқылы бүгінгі заманымыздың ұлылығын таныту туралы айтылады. Оқушылардың түйінді құзыреттілігін қалыптастыру амалдары қазақ тілінің білім мазмұны арқылы жүзеге асыруы тұрғысында қарастырамыз. Бұл орайда алдымен, түйінді құзыреттілік ұғымын және оны қалыптастыру амалдары категориясын зерттейтін ғалымдардың еңбектерін саралау көзделеді. Қазақ тілі сабағында оқушылардың өз бетінше жұмысын ұйымдастыру арқылы білім, білік, дағдының жоғары деңгейіне шығу, яғни, жеке тұлғаның түйінді құзыреттілігін жүзеге асыру.

Тірек сөздер: құзыреттілік, коммуникация, мәтін, нәтиже, қатысымдық әрекет, жүйе.

Аннотация. В статье рассказывается о том, как устное народное творчество – наследие многих веков, через неиссякаемое богатое сокровище – дает представление представителям других национальностей о прошлом нашего народа и, таким обра-

зом, о величии современности. Подходы к формированию ключевых компетенций учащихся рассматриваются в контексте реализации казахского языка через содержание образования. При этом, прежде всего, предполагается дифференциация работ ученых, изучающих понятие ключевой компетенции и категории подходов к ее формированию. Выход на высокий уровень знаний, умений, навыков через организацию самостоятельной работы учащихся на уроках казахского языка, т. е. реализация ключевых компетенций личности.

Ключевые слова: компетентность, коммуникация, текст, результат, деепричастие, система.

Summary. The article describes how oral folk art – the heritage of many centuries, through an inexhaustible rich treasure – gives representatives of other nationalities an idea of the past of our people and, thus, of the greatness of modernity. Approaches to the formation of key competencies of students are considered in the context of the implementation of the Kazakh language through the content of education. At the same time, first of all, it is supposed to differentiate the works of scientists studying the concept of key competence and the category of approaches to its formation. Reaching a high level of knowledge, skills and abilities through the organization of independent work of students in the Kazakh language lessons, i.e. the implementation of key competencies of the individual.

Keywords: competence, communication, text, result, adverbial participle, system.

Өзге ұлт өкілдерінің қазақ тіліне деген игі көзқарасын қалыптастыру үшін қазақ елінің сан ғасырлық мәдениетінен, салт-дәстүрінен, ұлттық құндылықтарынынан танымдық ақпараттар беретін қарапайым әрі ұғынуға жеңіл тілмен жазылған шағын мәтіндер және түрлі дидактикалық материалды жаттықтыру жұмыстары кезінде пайдалана білу тіл үйренушіден үлкен шеберлікті талап етеді.

Сабақ үстіндегі күнделікті коммуникация барысында қазақ тілінің грамматикалық материалдарын мәтіндер мен өлеңдер арқылы игертіп, олардың тілге деген қызығушылықтарын арттыра отырып, қатысымдық құзыреттіліктерін қалыптастыруға арналған жұмыс түрлерін орындатуға үлкен мән береміз.

Өзге тіл өкілдеріне қазақ тілін оқып-үйретуде көрнекті зерттеуші ғалым Қ. Кемеңгерұлының мына төмендегі түйінді ойларын ұстану керек:

1. Жат тілді оқытқанда, аса қиын жерлерді ғана ана тілінде түсіндіру керек.
2. Жат тілді оқытқанда ана тіліндегідей болмау керек,
3. Сыртқы тұлғасы қиын орындарда ғана жат тілден ана тілге ауысу керек.
4. Сыртқы тұлғасы қиын орындарда ғана жат тілден ана тілге ауысу керек.
5. Тіл құралының ерекшеліктерін түсіндіріп отыру керек.
6. Жат тілде өлең тақпақ үйрету керек.
7. Жазуға жаттықтыру керек.

Мұғалім әрбір адамның жоғарыдағы құнды пікірді өз сабақтарында орнымен пайдалана білуі тіл үйренушінің сабаққа қызығушылығын арттырып, оның тіл үйрену барысында қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыруға әсерін тигізеді. Көп жылғы тәжірибеде анықталғандай, қазақ тілін мәтін арқылы үйрету – оқытудың ең тиімді жолдарының бірі. Мәтіннің лингвистикалық негізін жан-жақты меңгерген оқытушы оны игерту кезінде жүйелі жұмыс жасап, үлкен нәтижеге жете алады.

Оқушыларға мәтінмен жұмыс жүргізу барысында мәтін туралы, оның негізгі ерекшеліктері, құрылымы мен байланысу тәсілдері туралы түсіндірген жөн. Бұл олардың кез келген мәтінді түсініп, қабылдауында үлкен рөл атқарады. Мысалы, мәтін құрылымы жағынан кіріспе, негізгі, қорытынды бөлімдер болып бөлінетіндігін білугілі үйренушіге тақырыпқа байланысты жалпы баяндау болатынын, негізгі бөлімде тақырыптағы негізгі ой ашылып, жан-жақты түсіндірілетінін, қорытындыда айтылған ойдың қорытындысы жасалып, тұжырымдалатынын алдын ала біліп отыруына көмектеседі. Сонымен қатар мәтіндегі таныс емес сөздер мен сөз тіркестерін түсіндірудің де маңызы зор. Мұндай жұмыс түрі сөздік қорын молайтып, сөздердің бір-бірімен байланысын меңгеруіне септігін тигізеді.

Мәтін арқылы тіл үйренушінің дүние танымы кеңейеді, түрлі ақпараттармен танысады, ойын жүйелеп айтуға дағдыланады, түптеп келгенде, сөйлеу тілі дамиды. Мәтін бойынша сұрақ – жауап әдісімен сұхбат құруға да болады. Алынған мәтін жаңа терминдермен танысып, сөздік қоры артады, сондай-ақ адамгершілік тәрбие берудің негізгі құралы ретінде де мәтінді пайдалануға толық мүмкіндік бар.

Мәтін арқылы жаңа білім беріліп, олардың дүние танымы қалыптасады. Оқушы мен мұғалім арасында немесе оқушылардың өзара қарым-қатынасында сұхбаттар ұйымдастырып, олардың тілдік құзыретінің, қатысымдық құзыретінің жоғары дәрежеде қалыптасуын қамтамасыз ету сабақ үрдісінде негізгі тірегіне айналуы керек. Ал қатысымдық құзыреттіліктің жоғары дәрежеде болуы – оқыту процесінің үлкен нәтижеге жетуінің негізгі кепілі.

Тіл үйретудің үш деңгейде жүретіндігін ескере отырып, қажетті мәтінді таңдап алуымыз керек. Ол мына төмендегі үш кезең бойынша ұйымдастырылады.:

- 1) мәтінге барар жол немесе мәтіннің тұсау кесері;
- 2) мәтінмен негізгі жұмыс істеу кезеңі;
- 3) нәтиже кезеңі.

Мәтінмен жұмыс істеудің бірінші кезеңінде мұғалім оның тақырыбын айтып, оларға бағыт-бағдар береді, ой саларлық сауалдар қоюға да болады, сөйтіп, берілген тақырып төңірегінде өзбетімен дайындалып, материалдар жинастырулары керек екенін хабарлайды.

Мәтін – тіл дамытудың негізгі лингвистикалық ұғымы болғандықтан, ол сөйлесім әрекетінің барлық түрін үйрететін негізгі құрал ретінде қолданылады.

Қазақ өнері

Қазақ халқы – ерте кезден ақ өнерге бай халық. Қазақтар өнердің әр саласын керекті кезеңде қолданған. Түрлі жиын – тойларда ән салып, айтысып, күресіп, бәйге жарысын өткізіп, шаршытопта өз өнерін көрсетіп отырған. Тұрмыста қажетті бұйымдарды өздері жасап алу да қолдарынан келетін он саусағынан өнер тамған шеберлер де ел арасында көп болған.

Қазақ жерінде ән, би, күй, айтыс, күрес, сурет, сәулет, мүсін, қол өнерімен қатар кино, театр өнерлері де терең дамуда.

Сол дамыған өнерлердің негізгілерінің бірі – күй өнері. Күй қазақ халқының домбырамен орындайтын аспаптық музыкасы. Халқымыздың дарынды күйшілері Қорқыт, Құрманғазы, Дина, Дәулеткерей, Тәттімбет, Қазанғап, Ықылас, т.б. халқымызға өшпестей мұра қалтырды.

Қазір Қазақстанның Оңтүстік астанасы – Алматы қаласында Құрманғазы атындағы академиялық ұлт аспаптар оркестрі, «Отырар сазы», «Сазген» ансамбльдері бар. Олар концерттік сапармен дүние жүзін аралап, ұлттық аспаптармен қазақ халқының ән-күйлерін орындап, әлемге танытты. Қазақ халқының күйшілері өнер жолын жағастырушы Қазақстанның халық әртістері Б. Қарабалина, Қ. Ахмедияров және А. Үлкенбаева, т.б. күйшілердің есімін кейінгі ұрпақ мақтанышпен айтады. Күй домбыра, қобыз, қылқобыз, мүйіз сырнай, жетіген, асатаяқ, сыбызғымен немесе оркестрмен орындалады.

Күй адам өміріндегі қаныш пен мұңды және табиғат көріністерін суреттейді.

Күй адамды елін, жерін, Отанын сүйуге тәрбиелейді және бейбітшілікке, адамгершілікке, ынтымақ, бірлікке шақырады.

Мәтінмен жұмыс кезінде оларға төмендегідей сұрақтар қою керек:

- 1) Мәтінді мәнерлеп оқы
- 2) Мәтінді аударыңыз
- 3) Мәтін неге бұлай аталған?
- 4) Мәтін неше бөлімнен тұрады.?
- 5) Мәтінді толықтырыңыз.
- 6) Мәтінді әр бөлімі бойынша әңгімелеңіз.
- 7) Мәтінде қай аспапқа ерекше көңіл бөлінген?
- 8) Мәтінге шағын тақырыпшалар қойыңыз.
- 9) Домбыра аспабы бойынша не білесің?
- 10) Басқа аспап туралы сіз не айтар едіңіз?

Тіл үйрету кезінде мәтін атауын дұрыс қоя білу – мәтін мазмұнын дұрыс ашудың кепілі. Мұндай жағдайда оқушы өз ойын дәл әрі жүйелі түрде жеткізе алатын болады.

Көрсетілген мәтінді түсіндірмес бұрын өнердің қандай түрлері болады, қазақтың ұлттық өнеріне нелер жатады, қазақ өнеріне еңбегі сіңген қандай атақты адамдарды білесіңдер деген сияқты сұрақтар қою арқылы оларды ойландырып, өздерінің өнер жайлы не білетінін анықтап алу керек. Оқушылардан алынған жауаптың негізінде оқытушының берген қосымша түсінігі өтілуге тиісті материалды толықтыра түседі және бұл үрдіс оқытушы мен оқушылар арасында қатысымдық әрекетті жүзеге асырады.

Мәтінді оқыту кезінде жеке бір ғана әдіс қолданылмайды, әдістер кешенді түрде жүргізіледі. Бүгінгі таңда оқу процесінде оқытудың жаңа әдістері, яғни инновациялық әдістер, (дебат) іскерлік ойын және қатысымдық (коммуникативтік) әдістер қолданып жүр. Бұл әдістердің ішіндегі оқушы мен оқытушының арасындағы қарым-қатынасты қалыптастыруды тікелей іске асыратын әдіс-коммуникативтік (қатысымдық) әдіс. Бұл әдістің басты мақсаты – оқушылардың сөйлеу тілін дамыту.

Мәтінді меңгерту кезінде сөйлеу жағдаятын тудырудың маңыздылығы зор. Мысалы:

1. Сіз театрға келдіңіз. Белгілі әншілер: Ермек Серкебаев, Роза Рымбаевалармен кездесіп, олардың өнер жолы туралы сұраңыз.

2. Қазақ ән өнері туралы өз пікіріңізді айтыңыз.

3. Қазақ ән өнерінің түрлеріне тоқталыңыз.

Мұндай жағдаяттың сөйлеу дағдысын қалыптастырып, ой-өрісін дамытады. Тапсырмаарға лайық өз бетімен сөйлемдер құрастырып, ізденуіне мүмкіндік тудырады.

Тапсырманы орындау кезінде тілге ғана тән ерекшелік көрініп қоймайды, сол тілде оқушының тілдік мәдениеті де байқалады. Сонымен, оқытушы оқушыларға мәтінді меңгерту барысында тілді мәдени ақпарат беруші құрал ретінде де пайдалана алады.

Оқыту үрдісінде оқушының ауызша сөйлеу (монолог, сұхбат), тыңдап – түсіну, оқу, жазудағы іскерлік, дағдыларын қалыптатырып, ауызекі сөйлеуде және жазу кезінде ойын дәл жеткізе біліп немесе мәтінді сөздікпен, сөздіксіз де оқып-түсіну арқылы қатысымдық құзыреттілігін дамытамыз.

Қазақ тілі сабағында берілген мәтін сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға, адамгершілікке, туған жерін сүйе білуге мейлінше әсер ететіндей деңгейде болу керек. Мәтінге байланысты қойылатын сұрақтар мен тапсырмалар да осы мақсатқа жету жолына ыңғайланып қойлғаны дұрыс. Сабақ үстінде неғұрлым оқытушы азырақ сөйлеп, оқушының сөзін көбірек тыңдаса, олар өз бетімен сөйлеуге әрекеттенеді де сөйлеу дәрежесі жоғарылайды. Осындай сөйлесім әрекетінен кейін сұрақ бойынша алынған жауаптар дәптерге жазылады.

Мәтінде кездесетін жаңа сөздерді оқушыларға түсіндірмес бұрын: «Мәтіннің ішінде сендерге түсініксіз сөздер бар ма? Болса, оқыңыз» –

деген сұрақ қойып, жауптарын тыңдаған соң, қосымша түсінік беру әдісі сабақтың тиімділігін арттырады. Жаңа сөздерді есте сақтаудың бірден-бір жолы – сөзді бірнеше рет дауыстап оқу, түсінігін анықтау, оны дәптерге жазу, сөздің жазылуы мен айтылуындағы айырмашылықты ажырата түсіндіру, сол сөздер мен сөз тіркестерін және сөйлемдер құрату, сөйлемдердің ішінен жаңа сөздерді айыра білу. Мәтін немесе басқа да жұмыс түрлерін жүргізгенде қолданылатын әдістердің ең тиімдісі – қатысымдық әдіс екені күнделікті оқыту үрдісінде дәлелденіп те жүр, өйткені тілді үйреткенде сөйлесім әрекеті оқушы мен оқытушы арасында өзара ауызба-ауыз сөйлесіп, тікелей қарым-қатынас жасау арқылы жүзеге асырылып, қатысымдық құзыреттіліктің дамуына мүмкіндік туады. Мәтін мазмұнына сәйкес өзара сұхбаттасу әдісі белсенді түрде білім алу әрекетін жетілдіре түседі. Мәтін арқылы бір-біріне сұрақтар қойып, жауап беру кезінде оқылым мен сөйлесім қатысымдылығы қатар орындалады.

Мәтін – тіл үйретудің негізгі құралы. Мәтін арқылы қазақ тілінің фонетикасы, лексикасы, морфологиясы, синтаксисі меңгертіледі. Мәтін бойынша жай және күрделі жоспарлар жасап, оқушының тілді білудегі жеке мүмкіндігін де ескеріп, қажетті әдістемелік тәсілдерді таңдай білу оқушының оқуға қызығушылығын арттырып, сабақ үстіндегі қатысымдық құзыреттілігін дамытады. Сондықтан қазіргі өркениетке бет бұрған заманның талғамы жоғары әрбір оқушыдан оқытушы сол заманға лайық терең білім бере алатын деңгейден көрініп талап етері даусыз.

Халық ауыз әдебиеті үлгілері балаларға мейлінше жақын, барынша түсінікті дүние болғандықтан, ол арқылы балалар айнала қоршаған ортаны барлай алады, табиғаттың сиқырлы сырларын сезіне біледі, халықтың әдемілік жайлы ұғымдарын бойына сіңіреді, ұлттық салт-дәстүр, әдеп-ғұрып туралы түсінік алады. Мұның өзі баланың жеке тұлға ретінде дамуына қажетті көркемдік, ізгілік қасиеттерді бойына жинауда халықтың рухани мұрасының құндылығын қуаттайды. Ауыз әдебиетінің қай жанрын алсақ та, оның педагогикалық тұрғыдан тәрбиелік-білімділік мүмкіндіктерінің саналуандығы көрінеді.

Жаңылтпаштар баланы мүлдірмей, шапшаң сөйлеуге үйретеді, тіл мүкістігін түзетеді, сөйлеу мәнеріне жаттықтырады. Мазмұндық жағынан қарағанда тәрбиелеу мақсатында айтылатын жаңылтпаштар бар. Ол сөздік қорын байытады, елгезектікке, еңбексүйгіштікке тәрбиелейді.

Жұмбақ жанры ана тілінің нәрлі, бейнелі сөздеріне қызықтырып, баланы халық поэзиясы әлеміне баурайды, оған эстетикалық ләззат береді. Баланың ойлау қабілетін дамытып, ой-өрісін, танымдарын кеңейтеді. Жұмбақтар заттардың, нәрселердің, қыр-сырларын талдауға сылыстыруға, айырмашылықтары мен ұқсастықтарын табуға үйретеді. Ой қорытындылау, шешімін табу, дәлелдеу әрекеттеріне баулиды.

Мақал – мәтелдермен өмірдің сан алуан құбылыстарын кеңінен қамтып, қоғамдық, әлеуметтік маңызы бар мәселелерді, яғни адамгер-

шілік, еркіндік, әділеттілік, денсаулық, өнер, білім, тіл турасында ықшамды өмір тәжірибелері, ой қорытындылары мен тұжырымдарының тереңдігін айқындайды. Мақал-мәтелдердің балалар үшін танымдық, тәрбиелік мәні зор болмақ.

Ертегілер арқылы оқушылардың адамгершілік эстетикалық тәлім – тәрбиесінің дамуына ықпал жасалады. Баланы мұратқа, жеңіске, жетістікке жету жолында белсенділікке, әділеттікке үйретеді. Өмірде кездесетін жайттардың, яғни жақсылық пен жамандықтың, мейірімділікпен қатыгездіктің, шындық пен өтіріктің, әділеттік пен әділетсіздіктің, әдемілік пен ұсқынсыздықтың, ерлік пен ездіктің, еңбекқорлық пен жалқаулықтың, және ара жігін ажыратып, түйсіне білуге, бағалай алуға жол ашады.

Ертегі – тәрбие құралы. Қазақ халқының өз ұрпағын «жақсыдан үйреніп, жаманнан жирендіретін», балалар қызыға оқып, сүйіп тыңдайтын ертегілері мол. Мысалы: «Арыстан мен түлкі», «Түлкі мен тырна», «Түлкі, тасбақа, кене», «Түлкі мен бөдене» сияқты ертегілер қулық, аңқаулық, «Күшік пен мысық», «Түлкі, қойшы, аю», «Есірік торғай» ертегілерінде мақтаншақтық, бөспелік айтылса, «Қайырымды қоян», «Қарлығаш пен дәуіт» ертегілерінде қайырымдылық достық дәріптеледі.

Қазақ ертегілерінің не үшін қажет екенін әдебиет зерттеуші ғалым А. Байтұрсынов: «Ертегінің қадірі қанша деп сұрағанда, керектігіне қарай жауап береді. Ертегінің керек орындары :

1. Халықтың ұмтылған сөздері ертегіден табылмақ.
2. Бала әдебиеті жоқ жерде баланың рухын, қиялын тәрбиелеуге зор керегі бар нәрсе. Баланы қиялдауға, сөйлеуге үйретеді.
3. Бұрынғылардың сана-саңлау, қалпы-салты, жағынан дерек берумен керегі бар нәрсе» – деп айтқан болатын.

Балалардың ең жақсы көретіні – хайуанаттар туралы ертегілер. Ертегідегі хайуанаттар өз мінез-қылығына сай, шама-шарқынша әрекеттер жасайды. Хайуанаттарды кейіпкердегі мақсат – адам баласының тірлігінде кездесетін кейбір жайсыз нәрселерді, жағымсыз жат қылықтарды әшкерлеу, сынап- мінеу, келеке ету, ескерту жасау.

Қазақ халық ертегілерінің бірі – қиял-ғажайып ертегілері. Қиял-ғажайып ертегілердің бір ерекшелігі – болуы мүмкін емес, ақылға сиыйымсыз нәрсенің ғажайып іске асып, таң-тамаша қалдыратындығында. Мұндай ертегілерге тән нәрсе – қара күштерді жеңу жолында кездескен қандай да болмысын кедергіден өту, болмысты болдыру, жоқты бар ету. Қиял-ғажайып ертегілер балаларды еліктіріп, бөтен дүниемен сырластырып, басқа бір әлемге сапар шектіріп, таңғажайып тамашаларды елестетіп, арман-қиялдарына кереметтей әсер қалдырады.

Қазақ ертегілерінің ішіндегі ең мол түрінің бірі – тұрмыс-салт ертегілері. Тұрмыс-салт ертегілерінде халық өзінің үй тұрмысындағы, қоғамдағы, тіршілігіндегі, дүние тануындағы мұң- мүддесін, күрес-

тартысын, талап-тілегін, айтқан. Өмірдің бет пердесі, оқиғалардың себеп-салдары, зорлық-зомбылық, тонау, тартыс, наразылық-қарсылық, айқын түрде шынайы көрінетіндіктен тұрмыс-салт ертегілері деп аталады. Тұрмыс салт-көріністерінен халықтың арманы мен мүддесін ұғынуға болады. Қазақ халық ертегілері мейірімділікке, адалдыққа, әділеттікке, достыққа, ерлікке, әсемдікке, әдептілікке үйретеді. Жамандықтан, қулықтан, өтіріктен, зұлымдықтан аулақ болуға тәрбиелейді. Әрдайым татулық, бірлік, ынтымақ жеңетінін көрсетеді.

Батырлық ертегілер мен батырлар жыры ел қорғау жолындағы батырлардың ерлік істерін дәріптей отырып, ел бірлігі мен жұрт тыныштығын сақтап қорғау жас ұрпақты елжандыққа, Отансүйгіштікке тәрбиелейді.

Қазақ халқының көрнекті азаматтары Ы. Алтынсарин, М. Дулатов, А. Байтұрсынов, т. б. өздерінің педагогтік-ағартушылық еңбектерінде халықтың рухани мұрасының өміршендігін көрегендікпен түйсіне отырып ұсынуда, оны тәрбие құралы деп санап, оған дидактика тұрғысынан мән бергендіктен атап айтқан жөн.

Мектеп оқушыларын жан-жақты жетілдіре тәрбиелеуде ауыз әдебиеті үлгілерінің барлық жанр түрлерін қолданудың білімдік те, тәрбиелік те мәнінің зор екені сөзсіз.

Әдебиеттер

1. Қалыбеков Б. Балалар тілін зерттеудің қазіргі таңдағы негізгі бағыттары.
2. Сағынбекова П. Қазақ әдебиетін дамытуды жүзеге асыру.
3. Бастауыш мектеп журналы. 2017, №7.
4. Жұматаева Е. Әдебиетті оқытудың кейбір мәселелері. – А., 1994.

Д. Нурсеитов, Л. Байханова, А. Садыкова

магистр, дене шынықтыру пәнінен мұғалім-модератор, Павлодар қаласындағы химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі. магистрант ППУ Павлодар қ.

Ғылыми жетекші: доктор PhD, доцент, Павлодар қ.

МЕКТЕПТЕРДЕГІ ЗИЯТКЕРЛІК ҚАБІЛЕТІ ЖОҒАРЫ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектептердегі білім алушыларда салауатты өмір салтын қалыптастырудың әлеуметтік және педагогикалық шарттарының жиынтығы қарастырылады. Мәселенің өзектілігі бір жағынан жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектеп жағдайында оқушылардың салауатты өмір салтын жүргізу қажеттілігін қалыптастыру қажеттілігімен және педагогикалық теория мен практикада осындай жүйенің жеткіліксіз әзірленуімен негізделеді. Авторлар салауатты өмір салтын қалыптастырудың жас ерекшеліктерін

және жоғары зияткерлік жүктемемен мектептердегі білім беру ортасын ұйымдастырудың ерекшеліктерін ашады. Жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастырудың негізгі ережелері педагогикалық процесс субъектілерінің мақсатты ұйымдастырылған өзара іс-қимылын көздейтін жеке-әрекеттік көзқарас тұрғысынан зерттеледі, нәтижесінде жасөспірімдердің өз денсаулығына құндылық қатынасы тәрбиеленеді. Жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектептердің білім беру үдерісінде білім алушылардың субъектілік ұстанымын кезең-кезеңмен қалыптастырудың педагогикалық шарттарының негіздемесі ұсынылған.

Тірек сөздер: салауатты өмір салты, оқыту, жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектептер.

КІРІСПЕ. Қазіргі уақытта өскелең ұрпақтың денсаулығын сақтау және дамыту проблемасы еңсерілмейтін мәнге ие. Адамдардың да тыныс-тіршілігі қарқынының жылдамдауымен белгіленген, бұл күйзелістің жоғары деңгейіне алып келеді. Аталған үрдістер мектеп үшін де тән. Біз жоғары сынып оқушыларының салауатты өмір салтын (бұдан әрі – СӨС) қалыптастыру мәселесін қарастырғанда, біз үрдісте болатын жағдайларды әрдайым ескереміз. Біздің зерттеуіміздің маңызды бағыты оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастырудың орта факторы ретінде жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектептердің денсаулық сақтау әлеуетін анықтау болып табылады. Жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектептер-бұл дидактикалық бағытталған білім беру мекемелері, онда оқушылар, әдетте, зияткерлік және эмоциялық шиеленісті сезінеді. Оқу үдерісін ұйымдастыру көбінесе оқу жүктемесінің рұқсат етілген шектерін бұза отырып жүзеге асырылады. Тәуліктің көп бөлігін оқушылар оқу тапсырмаларын орындап, партада өткізуге мәжбүр. Жоғарыда айтылғандардың барлығы осы проблеманы ғылыми зерттеудің уақтылығы туралы сендіреді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ. Қазіргі кезде жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектеп оқушыларының елдің адами ресурстарын дамыту үшін әлеуеті екенін ұғыну жасөспірімдердің денсаулығын сақтау проблемаларына жүгінуге мәжбүр етеді. Біздің зерттеуіміздің мақсаты жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектеп жасөспірімдерінде салауатты өмір салтын қалыптастырудың ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайларын ғылыми негіздеу және эксперименттік апробациялау болып табылады.

Біздің зерттеуде келесі гипотеза ұсынылады, оған сәйкес жоғары зияткерлік жүктемемен мектеп оқушыларының СӨС қалыптастыру процесі тиімді болады, егер:

– педагогикалық процесті кешенді ұйымдастыру-педагогикалық, психологиялық, медициналық-биологиялық сүйемелдеу жүзеге асырылатын болады;

– жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектеп жасөспірімдерінде СӨС қалыптастырудың құрылымдық-функционалдық моделі әзірленеді және енгізіледі;

– педагогикалық үдерісті мазмұнды – технологиялық қамтамасыз ету, бұл «мықты денсаулық-табыс кілті» факультативтік курсының бағдарламасын, «егер сау болғың келсе» арнайы курсын, «дене шынықтыру» интеграцияланған курсының оқу-әдістемелік кешенін әзірлеуді және енгізуді; денсаулық сақтау технологияларын пайдалануды көздейді.

– жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектеп оқушыларының СӨС қалыптастыру мониторинг бағдарламасы әзірленеді және іске асырылады.

Бұл мақаланың басты мақсаты мамандандырылған мектеп жағдайында жасөспірімдердің СӨС қалыптастыру процесін ұйымдастыру ерекшеліктерін негіздеу болып табылады. Жоғарыда айтылған аспектілерді қарастыруда біз мынадай ережелерді негізге алдық:

1. Жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектептер жағдайында білім алушыларда СӨС қалыптастыру денсаулықты сақтау, нығайту, сонымен қатар мектептің білім беру ортасында денсаулық сақтау компонентін дамытуға бағытталған арнайы ұйымдастырылған процесс болып табылады. Мамандандырылған мектеп СӨС мәдениетін тәрбиелеу, оқушылардың денсаулығы туралы терең және тұрақты жүйелі білімін қалыптастыру, құндылық қарым-қатынасты тәрбиелеу, уәждемелік ұстанымдар, денсаулық сақтау мінез-құлқының моделін қалыптастыру ресурстарына ие. Оқушылардың СӨС қалыптастыру стратегиясы мен тактикасының маңызды аспектілерінің бірі білім беру кеңістігінің барлық субъектілерінің (білім алушылардың, мұғалімдердің, мектеп дәрігерінің, ата-аналардың және т.б.) өзара іс-қимылын қамтамасыз ету болып табылады [1].

2. Денсаулықты индивидтің ішкі әлемін және оның физикалық, психикалық, рухани, зияткерлік және әлеуметтік аспектілерінен тұратын сыртқы ортамен өзара қарым-қатынасын қамтитын тұлғаның көп өлшемді сипаттамасы ретінде қарастыра отырып, біз адамның бейімделу мүмкіндіктері мен сыртқы ортаның өзгеретін жағдайлары арасындағы тепе-теңдікті белгілеудің мақсаттылығын негізге аламыз. Жасөспірімдерде СӨС қалыптастыру мәселесін шешуде салауатты өмір салтын ұйымдастырудағы субъектілік тәжірибені, өмір тіршілігінің ұлттық ерекшеліктерін, отбасылық дәстүрлерді ескеру және оларды дене шынықтыру, физиология, диетология және медицина саласындағы ғылымның қазіргі жетістіктерімен ұштастыру қажет. Жасөспірімдерді өз ағзасының өзіндік диагностикасын жүзеге асыруға және денсаулықты сақтаудың өзіндік траекториясын құруға үйрету қажет, өйткені денсаулықты қамтамасыз етудегі басты рөл адамның өзіне, оның ой-санасына, әдеттеріне, қауіпсіз мінез-құлықтың таңдалған стратегиясына жатады [2]. СӨС қалыптастыру үшін физиологиялық көрсеткіштерді, әлеуметтік-психологиялық (бейімделу) есепке алу ғана емес, сонымен қатар денсаулыққа құндылық қарым-қатынас та маңызды.

3. Жасөспірімдердің жас және жеке ерекшеліктерін есепке алу. Жасырып қалу кезеңінде жасөспірім құндылықтарға қатысты өз бетінше анықталады. Өмірдің әртүрлі кезеңдерінде адам оларды таңдау басымдығын өзгерте алады. Олардың деперсонификациясы бар. Құндылықтар жүйесі жеке тұлғаның санасының өзегі болып табылады және жасөспірімнің мотивациялық-қажеттіліктік саласында өз көзқарасын табады. СӨС негізгі механизмі тұрақты уәждемені дамыту болып табылады. Мамандандырылған мектеп жағдайында бұл процесс оқу орнына түсу ерекшеліктерімен байланысты, ол көбінесе орта буын сыныптарында болады, жасөспірімдер кезеңінің проблемалары шиеленіскен кезде, мінез-құлық үлгілері қайта бағаланады, басқа адамдардың мінез-құлқы талданады, сондықтан бұрынғы референттік топтардан үзіледі.

Жоғарыда аталған барлық ерекшеліктерді ескере отырып, біз жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектеп оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастырудың қажетті педагогикалық шарттарын қарастырдық. Біздің зерттеуіміздің контекстінде мамандандырылған мектептердің білім алушыларында СӨС қалыптастырудың педагогикалық жағдайлары деп біз жобаланған білім беру ортасын (мақсатты, мазмұнды, іс жүргізу, бағалау-рефлексивті компоненттер, материалдық құралдар) түсінеміз, оның басты мақсаты жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастыру болып табылады. Мұндай педагогикалық жағдайлар келесі бағыттар бойынша жүйелі жұмыс арқылы кезең-кезеңімен жүзеге асырылды.

I. СӨС қалыптастыру бойынша жеке білім беру бағытын құру бойынша білім алушылардың тәлімгерлермен (мұғалімдер, медицина қызметкерлері, физиологтар, психологтармен) бірлесіп қызметі жүзеге асырылды. Жасөспірімдердің жеке, субъективті-объективті ерекшеліктерін ескере отырып, оқушылардың 3 тобы анықталды. Бірінші топқа СӨС дамуының деңгейі жеткіліксіз оқушылар анықталды. Екінші топқа СӨС дамуының бастапқы деңгейі бар білім алушылар кірді. Үшінші топты СӨС дамыту деңгейі жеткілікті жасөспірімдер құрады. Топтар бойынша бөлу критерийлерге сәйкес жүргізілді:

1) денсаулық жағдайы (созылмалы аурулардың болуы, соңғы жарты жыл ішіндегі аурушаңдық динамикасы);

2) салауатты өмір салты туралы білім және түсінік жүйесінің қалыптасуының бастапқы деңгейі, күнделікті өмірде іс жүзінде іске асыру тәжірибесі (күн тәртібін сақтау, дене белсенділігі, теңгерімді тамақтану, жағымсыз тәуелділіктің болмауы);

3) психо-эмоциялық өзін-өзі реттеу деңгейі (темперамент ерекшеліктері, өзінің психикалық жағдайын басқара білу, әртүрлі жағдайларда оң көңіл-күй). Сондай-ақ жасөспірімдердің әлеуметтену жағдайлары ескерілді (мезо-, микрофакторлар, өзара әрекеттестіктің референттік топтарының болуы).

4) денсаулыққа құндылық ретінде дәлелді оң көзқарас (сараланған құндылықты артықшылық пен күнделікті өмір салты, жасөспірімдер әдеттері арасындағы алшақтық қарастырылды).

СӨС дамуының бастапқы деңгейін анықтау мақсатында біз келесі диагностикалық әдістер мен әдістемелерді таңдап алдық. Бірінші критерий бойынша, жасөспірімдердің физикалық жай-күйінің көрсеткіштерін анықтау үшін біз білім алушылардың медициналық картасын зерделеп, мамандандырылған оқу орнында соңғы оқу жылында балалардың сырқаттанушылық динамикасына статистикалық талдау жүргіздік. Алынған нәтижелер аурушаңдықтың жалпы көрінісін анықтауға мүмкіндік берді: тыныс алу органдары ауруларының басымдылығы (36%), бұл күзгі-қысқы маусымға тән. Жүйке жүйесінің аурулары да көп болды, бұл ақыл-ойдың жоғары кернеуімен, оқу жүктемесімен (28,5%) байланысты. Жиіліктің келесі түрі асқазан-ішек жолдарының аурулары (18,8%) болды, бұл тамақтану режимінің бұзылуымен, фаст-фуд, чипс, тәтті газдалған сусындар, өткір және майлы тағамдармен байланысты. Жедел қимыл-қозғалыс аппаратының ауыруы аз қозғалыстағы өмір салтының салдары болып табылады; әрі қарай – жылдам жүру, жүгіру (16,7%) кезінде болатын жарақаттар, соғулар.

Аурушаңдық критерийі бойынша, бірінші топқа оқушылардың 41,5%, екінші топқа – 36,8%, үшінші топқа – 21% жатқызылды. Екінші критерияны зерттеу үшін СӨС туралы білім жүйесі мен түсініктердің қалыптасуын анықтауға бағытталған ашық түрдегі тесттер қолданылды, оларға жауаптардың дұрыс нұсқаларын таңдау жағдайлары қоса берілді. Алынған нәтижелер оқушыларды СӨС дамуының әртүрлі топтарына жатқызуға мүмкіндік берді: бірінші топта 44,6%, екінші топта 40,4%, үшінші топта 18,5% болды. Үшінші критерияны зерттеу кезінде ситуациялық есептерді бақылау, әңгімелесу, талдау және шешу әдістері қолданылды. Үшінші критерий бойынша бірінші топқа 43,3% оқушы, екінші топқа – 35,8%, үшінші топқа – 20,9% оқушы жатқызылды. Төртінші критерий М. Рокичтің құндылығын ранжирлеу әдістемесі мен аяқталмаған ұсыныс әдісін пайдалану кезінде диагностикаланды. Осы әдістемелердің нәтижелері бойынша бірінші топта жасөспірімдердің 37,8%-ы, екінші топта – 37%-ы, үшінші топта – 22,4%-ы болды. Осылайша орта арифметикалық көрсеткіш бойынша біз оқушыларды үш топ бойынша анықтадық: бірінші топта – 41,8%, екінші топта – 37,5%, үшінші топта – 20,7% білім алушылар контингенті. Топтардың бөлінуі олардың әрқайсысының проблемалық өрісін анықтауға және білім алушылармен мамандардың (медицина қызметкерлерінің, психологтардың, физиологтардың) алдын ала кеңес беру жұмысын жүргізуге мүмкіндік берді. Жасөспірімдердің СӨС дамуының жеке траекторияларын құру бойынша қызметті жүзеге асыру мақсатында «денсаулыққа өз жолын қалай анықтау керек?» Бағдарламаның негізгі бөлімдері оның мақсатты бағытын – СӨС дамуының жеке траекториясын әзірлеуді

көрсетеді. Бағдарламаны іске асыру іс-әрекет және міндет тұрғысынан жүзеге асырылды. Салауатты өмір салтын қалыптастыру процесі оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға бағытталған білім беру міндеттері мен педагогикалық процестің барлық компоненттерінің дәйекті ауысуын білдіреді. Шешілетін міндеттердің жиынтығы білім алушыларға денсаулық сақтаудың жеке мақсаттарын өз бетінше тұжырымдауға, іске асырудың барабар тәсілдерін таңдауға, рефлексиялық әрекеттерді жүзеге асыруға, яғни дидактикалық немесе өмірлік проблеманы ұғынудан стратегия мен оны шешу тактикасын тапқанға дейін өз бетінше қозғалуға мүмкіндік берді. Жасөспірім міндетті шешу бойынша қажетті ақпаратты іздеуді саналы түрде орындайды, ақпаратты өңдейді және оны практикалық іс-әрекет құралы ретінде өзгертеді. Нәтижесінде ол өзін-өзі сезінудің өзіндік диагностикасын, ауытқу себептерін (нашар ұйқы, күн тәртібін сақтамау, теңгерілмеген тамақтану және т. б.) анықтауды қажет дағдыларға ие болады); өз күн тәртібін құру, қызмет түрлерін ауыстыру, таза ауада жұмыс істеу, дене жүктемесінің қажетті нормаларын таймер бойынша бақылау, пайдалы және зиянды әдеттерге қатысты өзін-өзі анықтау; СӨС өмірлік стратегиясын құру қарастырылған уақытты тиімді пайдалану тәсілдері. Аралық бақылау формалары мазмұны бойынша әртүрлі: норматив нормаларын тапсыру, «менің генетикалық тектік шежірем», «СӨС Стартап» және т. б. зерттеу жобаларын қорғау.

Жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектептің білім беру ортасындағы табысты өмір сүру үшін жасөспірімге денсаулық сақтау режимін сақтау қажеттілігін түсінуден басқа, салауатты өмір салтын жүргізуге ынталандыратын сауықтыру технологияларын практикалық игеруді қажет етеді.

II. Жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектептерде білім беру үдерісін қамтамасыз етудің мазмұндық-технологиялық аспектілері әзірленді. Бұл «мықты денсаулық – табыс кілті» факультативтік курсының, «егер сау болғың келсе» арнайы курсының бағдарламаларын жасау және іске асыру; «кіріктірілген дене шынықтыру курсының оқу-әдістемелік кешені әзірленді. «Жоғары зияткерлік жүктемесі бар мектептерде денсаулық сақтау технологиясын іске асыру мәселелері» бағдарламасы бойынша мұғалімдердің біліктілігін арттыру курстары ұйымдастырылды және өткізілді»; осы мәселе бойынша жобаларды қорғау арқылы тақырыптық вебинарлар циклі өткізілді, оның ішінде модульдер мен білім беру бағдарламаларын іске асыру кезінде онлайн-оқыту жүргізілді.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру және өз денсаулығына саналы қарым-қатынасты қалыптастыру процесі білім беру қызметінің түрлі формаларын: дене, ойын, ырғақтық қызметті ұштастыра отырып айтарлықтай өзекті болды [3]. Дене шынықтыру құндылықтарын меңгерудің жеке деңгейі дене шынықтыру саласындағы білімді меңгерумен, қимыл-қозғалыс шеберлігі мен дағдылары, салауатты өмір

салтын өзін-өзі ұйымдастыра білумен, әлеуметтік-психологиялық қондырғылармен, дене шынықтыру-спорт қызметімен айналысуға бағдарлаумен анықталды.

III. Жасөспірімдерде СӨС қалыптастыру процесін кешенді психологиялық-педагогикалық, медициналық және ақпараттық сүйемелдеу жүргізілді. Педагогикалық өзара іс-қимыл салауатты мінез-құлық тұлғасын саналы түрде таңдауға ықпал етті. Егер балалық шағында бұл процесс көбінесе бейсаналанбайтын болса, онда адам өсіп-жетілуіне қарай мақсатты түрде әрекет етеді. Білім беру ортасы педагогикалық мақсаттарды іске асырудың басты шарты болып табылады. Артынан ғалым В.А. Ясвиным [4, с. 58-59] біз «білім беру ортасы» ұғымын берілген үлгі бойынша жеке тұлғаның қалыптасу жағдайы мен әсерінің жүйесі ретінде, сондай-ақ әлеуметтік және кеңістіктік-пәндік ортада қамтылған оның дамуы үшін мүмкіндіктерді қарастырдық. Орта фактордың өзгеруі кезінде жеке тұлғаның сапалық өзгерістері орын алады. Білім беру («мектеп») ортасының құрылымдық бірліктерінің қатарына біз: денсаулық сақтау кеңістігін ұйымдастыруды, тұлғааралық кеңістікті ұйымдастыруды (жеке, гендерлік және т.б. белгілерді есепке алатын) және дидактикалық үдерісті ұйымдастыруды жатқыздық.

Денсаулық сақтау кеңістігін ұйымдастыру сынып, спорт және басқа да үй-жайларды дұрыс құруды көздейді, онда оқушылардың еркін жүріп-тұруына, өзгермелі жиһазды және т.б. пайдалануды қамтамасыз етеді. Тұлғааралық кеңістікті ұйымдастыру мәселесі оқушылардың скученность (краудинг) және оның оқушылардың әлеуметтік мінез-құлқына, жеке ерекшеліктері мен үлгеріміне әсері тұрғысынан қаралды; нақты мектеп ұйымының жағдайына байланысты дербес және тұлғааралық кеңістікті өзгерту, педагогикалық процесс субъектілерінің жыныстық-жас және ұлттық ерекшеліктерін есепке алу.

Дидактикалық процесті ұйымдастыру негізінде білім алушылардың субъектілік ұстанымын дамытуға бағытталған іс-әрекеттік тәсіл; диалогқа негізделген педагогикалық өзара іс-қимыл түрлері; бақылау және бағалау әдістері психобақылау сипатында (өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау); кооперативтік оқытудың бәсекелестік нысандарынан басым болуы, оқыту бағдарламаларының мазмұны (фундаментализация, интеграция, ізгілендіру, ізгілендіру принциптері); оқытудың оңтайлы әдістерін, формаларын таңдау қарастырылды.

IV. Оқушылар денсаулығының психологиялық және физикалық жағдайына теріс әсерді жеңуге бағытталған дидактикалық үдерісті оңтайландыру жүзеге асырылды. «РФ білім туралы заңда» оқу және оқудан тыс тиімді жүктемені, оқу сабақтарының тәртібін анықтау қажеттілігі көрсетіледі [5]. Оқу жүктемесін тиімді бөлу, педагогикалық технологияларды пайдалану, мектеп жұмысының тәртібін ұйымдастыру мәселелерін қарастыру кезінде орын алды. Талдау үшін біз келесі параметрлерді анықтадық: 1) пәндер бойынша игерілетін білім элемент-

терінің саны (ұғымдар, терминдер, ережелер, фактілер, құбылыстар); 2) игерілетін ақпарат көлемі (оқу құралдары, қосымша әдебиеттер, интернет-ресурстар, БАҚ); 3) оқушылардың сабақтарда және үйде орындайтын тапсырмаларын талдау және олардың арақатынасы; 4) бағдарламада ұсынылған тапсырмаларды орындау үшін қажетті оқу уақытының көлемі; 5) білім алушылардың өзіндік жұмысын орындау үшін талап етілетін оқу уақытының көлемі. Ол үшін бағдарламалардың, оқулықтардың сандық және сапалық талдауы жүзеге асырылды.

ҚОРЫТЫНДЫ. Эксперименталды зерттеулер барысында Зияткерлік мектеп жағдайында оқушылардың оқу жүктемесінің көлемі мен мазмұнына әсер ететін психологиялық-педагогикалық факторлардың үш тобын бөліп көрсетуге болады. Олардың біріншісі білім интеграциясы принципі негізінде нақты пәндік модульдер бойынша дидактикалық үдерісті ұйымдастыруды анықтайды, бұл білім алушылардың өзіндік сабақтары үшін оқу уақытын босатуға мүмкіндік береді. Екінші топқа нақты мектепте оқыту жағдайын анықтайтын факторлар (сабақ кестесі, сыныптан тыс жұмыс) жатқызылды. Үшінші топты білім алушылардың білім мен түсінік жүйесін, метапредметикалық білімді, денсаулықты сақтау бойынша оқу іскерліктері мен дағдыларын, сондай-ақ адам ағзасының психикалық дамуы мен физикалық жай-күйінің деңгейлерін сипаттайтын факторлар құрайды. Оқушылардың өзіндік жұмысын орындау кезінде жүктеменің артуын жою мақсатында оқу қызметінің әр түріне жұмсалатын (әрбір пән бойынша үй тапсырмасының оқу міндеттерін шешу барысында) уақыттың негізделген есебі жасалды. Оқушылардың орындалатын қызмет түріне байланысты шаршау дәрежесін анықтау бойынша жұмыстар жүргізілді. Келесі ұйымдастырушылық-педагогикалық жағдайлардың сақталуын бақылау жүзеге асырылды: оқу процесінің гигиеналық нормалары, психо-эмоциялық, психо-физиологиялық. Білім беру үдерісінде бағдарламалық қамтамасыз етуді, интернет-ресурстарды белсенді пайдалану денсаулық сақтау ортасын құруға және СӨС қалыптастыруға ықпал етті. Онлайн-оқытудың қазіргі заманғы технологиялары (мобильді оқыту, виртуалды шындық) игеріліп, енгізілді, бұл оқушылардың сабақ және сабақтан тыс жұмысының ара қатынасында уақытты тиімді пайдалануды белгілеуге мүмкіндік берді. Бұл белгілі бір шамада зияткерлік шамадан тыс жүктелу дәрежесін төмендетуге және босаған уақытты спорттық-сауықтыру қызметіне оңтайлы пайдалануға мүмкіндік берді.

Әдебиеттер

1. Калачев Г.А., Мошкин В.Н. Жалпы білім беретін мектептің денсаулық сақтау педагогикалық жүйесінің интегративті қасиеттері / Наука-Алтай өлкесі, 2006-2007 жж. 1-шығарылым. – Барнаул: АлтГТУ баспасы, 2007. – с. 148-155.

2. Шеина Л.П., Нурсейтов Д.Ф. Зияткерлік мектептерде жасөспірімдердің салауатты өмір салтын жүргізудегі уәждемесін қалыптастыру // қазіргі заманғы ғылымды қажетсінетін технологиялар. – № 12 (3 бөлім). – 2016. – С. 642-646.

3. Родионова Е.Б. ойын технологиясы арқылы мектепке дейінгі балалардың салауатты өмір салтының негіздерін қалыптастырудың әлеуметтік-мәдени шарттары: автореф. дис. ... ғыл.канд. пед. ғылымдар. – Тамбов, 2015. – 30 б.

4. Ясвин В.А. Білім беру ортасы: модельдеу жобалау / В.А. Ясвин. – М.: Мағынасы, 2001. – 365 Б.

5. «Ресей Федерациясында білім беру туралы» Федералдық заң 29.12.2012 №273-ФЗ (Қолданыстағы редакция, 2016).

С.Б. Булатова

*Павлодарский педагогический университет, магистрант 1-курса
salty_kz@mail.ru*

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ МЕТОДЫ В ИЗУЧЕНИИ СТЕПНЫХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Аннотация. Современное историческое знание – сфера междисциплинарных исследований, где используются теоретические и практические достижения гуманитарных, социальных, точных и даже естественных наук. История ввиду специфики объекта своего исследования всегда взаимодействует со смежными дисциплинами, выступает как интегральная наука, но междисциплинарный подход становится парадигмой исторического исследования лишь с 1960-х гг. На протяжении второй половины XX – начала XXI в. менялась не только форма междисциплинарного взаимодействия, но и степень интеграции дисциплин.

Ключевые слова: междисциплинарность, междисциплинарный подход, современное историческое знание, историческая антропология, социальная история, синергетика.

Аңдатпа. Қазіргі тарихи білім – гуманитарлық, әлеуметтік, жаратылыстану және математикалық ғылымдардың теориялық және практикалық жетістіктерін пайдаланатын пәнаралық зерттеулер саласы. Олардың зерттеу объектісінің ерекшелігін ескере отырып, тарих әрқашан сабақтас пәндермен өзара әрекеттеседі, интеграцияланған ғылым болып табылады, бірақ пәнаралық көзқарас 1960 жылдары ғана тарихи зерттеу парадигмасына айналды, XX ғасырдың екінші жартысы – XXI ғасырдың басында өзгерді. пәнаралық өзара әрекеттесу ғана емес, сонымен қатар пәндердің интеграциялық дәрежесі.

Тірек сөздер: пәнаралық, пәнаралық көзқарас, қазіргі тарихи білім, тарихи антропология, әлеуметтік тарих, синергетикалық.

Summary. Contemporary historical knowledge is the sphere of interdisciplinary research that uses theoretical and practical achievements of the humanitarian, social, natural and mathematics science. The history given the specificity of the object of their research always interacts with related disciplines, is an integrated science, but an interdisciplinary approach becomes a paradigm of historical research only in the 1960s, during the second half of XX – beginning of XXI century has changed not only interdisciplinary interaction, but also the degree of integration of disciplines.

Keywords: interdisciplinary, an interdisciplinary approach, contemporary historical knowledge, historical anthropology, social history, synergetic.

Центральное место в развитии методологии истории на современном этапе занимают идеи междисциплинарности, то есть междисциплинарного изучения прошлого, планомерной интеграции исторической науки в единое исследовательское пространство с географией, экономической наукой, социологией, социальной психологией. Сближение с социологией позволило историкам активно применять новые методики, одной из которых является контент-анализ.

Исторически контент-анализ считается наиболее ранним систематическим подходом к изучению текста. Самый первый упоминаемый в литературе опыт контент-анализа – это проведенный в Швеции в XVIII в. анализ сборника из 90 церковных гимнов, обвиненных в несоответствии религиозным догматам. Наличие или отсутствие такового соответствия определялось путем подсчета в текстах этих гимнов религиозных символов и сравнения их с другими религиозными текстами, в частности, запрещенными церковью текстами «моравских братьев».

Официально термин «контент-анализ» был введен в научный оборот во время Второй Мировой войны. Перед социологами была поставлена задача разработки специального метода для достоверного анализа средств массовой коммуникации (газетных изданий) на предмет содержания в них скрытой прогерманской агитации, ослабляющей моральный дух американского народа и усиливающей его противников. Разработанные в 40-х гг. методы обнаружения СМИ, проводящих антинациональную политику, были признаны классическими. По имени руководителя группы исследователей они получили название «тестов Ласвелла» (Laswell H.D.), а примененная техника – название «контент-анализа» (англ. content analysis; от content – содержание).

Начиная с 1950-х гг. контент-анализ начал интенсивно использоваться для изучения широкого круга проблем гуманитарного знания и социальных наук. Он нашел эффективное применение в зарубежных литературных и лингвистических исследованиях, работах по изучению этно-культурных, политических явлений, истории мысли.

В настоящее время контент-анализ все шире применяется во многих областях политической и экономической жизни, что способствует обретению большого прикладного значения используемых в методологии контент-анализа философских категорий, социологии и лингвистики. Вопрос о значении контент-анализа для гуманитарного знания является очевидным. Социальные и гуманитарные науки, в отличие от естественных, изучают человека и его действия не непосредственно, а опосредованно, через призму текста. Во всяком случае, именно так определяют специфику этих наук специалисты в области семиотики в самых различных ее версиях.

Применение контент-анализа в исторических исследованиях имеет достаточно давнюю традицию как в зарубежной, так и в отечественной исторической науке. Первые работы зарубежных историков, использую-

щих контент-анализ, появились в 1950-х гг. и были связаны с изучением биографических данных. По мере усиления междисциплинарного взаимодействия специалистов различных областей научного знания, в частности, историков и социологов, спектр применения контент-анализа в исторических исследованиях на Западе (наибольшую активность проявляют историки США, Германии, Франции) постоянно расширялся. В настоящее время существует устойчивая исследовательская традиция применения контент-анализа в зарубежных историко-культурных, историко-экономических, историко-психологических исследованиях.

В отечественной исторической науке вопрос об использовании формализованных приемов анализа нарративных исторических источников как средства для извлечения скрытой информации начал рассматриваться в работах советских историков. Существенная роль при этом отводилась применению методик контент-анализа. В 60-е гг. деятельность по применению математических методов исследования исторических источников связана с именами Ю. Кахка, И.Д. Ковальченко, В.А. Устинова.

Применение контент-анализа в исторической науке оказалось ограничено потребностью в сильной классической традиции в намного большей степени, чем в эмпирической социологии или психологии, построенных на методическом фундаменте непосредственных наблюдений и экспериментов. Тем не менее к 80-м гг. XX в. сложилась практика использования контент-анализа в исторических исследованиях» [2].

Методы контент-анализа привлекались при изучении различных по времени и характеру исторических источников, сложного, в том числе нарративного, характера, содержащих однородную информацию по изучаемой проблеме (летописи, жалованные грамоты, законодательные памятники, хозяйственные анкеты, статистические описания, материалы прессы, источники личного происхождения, в частности, переписка, протоколы различных организаций и т. д.).

Задачи, которые ставит перед собой историк сегодня: воссоздание социально-психологической картины жизни общества, моделирование психологического портрета личности, реконструкции ментальности различных эпох, – требуют поиска эффективных путей извлечения из источников скрытой информации социально-психологического уровня. А признание того факта, что язык эпохи являлся индикатором изменений в обществе, фактором, влияющим на сознание современников, вызывает необходимость целенаправленного лексического и терминологического анализа источника.

Другим направлением, оказывающим все большее влияние на кочевниковедческие изыскания, является мир-системный анализ (в других вариантах «мировая история» или «глобальная история»). Его зарождение было связано с методологическими разработками Ф. Броделя, которые строились на синтезе структурализма, неомарксизма, системных принципов, оригинальных идей об историческом времени («долгая

временная протяженность»), экономических и демографических трендах и пр. Наиболее полно историческая концепция Ф. Броделя была представлена в фундаментальном 3-томном труде «Материальная цивилизация, экономика и капитализм» (1979). Идея иных, отличных от этнических и государственных границ, исторических «полей» («мир империй», «мир экономик») оказалась очень популярной среди ученых последней четверти XX в. и была подхвачена И. Валлерстайном, который и предложил научной общественности новый мир-системный подход. Первоначально мир-системная концепция И. Валлерстайна развивалась как одна из стратегий изучения процесса становления мировой капиталистической системы и акцентировала внимание в основном на событиях после 1500 г. (Wallerstein I., 1974, 1980, 1989; Валлерстайн И., 2000). А.Г. Франк наряду с другими историками (см. например: Уилкинсон Д., 2001) полагает, что правильнее говорить о мир-системе, которая сложилась в древности, но переживала циклы подъема и упадка. По его мнению, экономические связи и до формирования капитализма составляли основу мир-системного взаимодействия (Франк А.Г., 1992; Frank A.G., Gills B., 1994). В последнее время приобретает популярность и другое направление мир-системного анализа, сторонники которого говорят о многочисленных мир-системах, существовавших в истории, начиная с древности. В русле этого направления разрабатываются и типологии мир-систем (Чейз-Данн К., Холл Т.Д., 2001; Коллинз Р., 2001; и др.). Таким образом, в рамках мир-системной методологии проявилось стремление к более широкому охвату исторического пространства и выявлению разнотипных моделей мир-систем.

Зарубежные и отечественные кочевниковеды давно обращали внимание на взаимозависимость кочевых и земледельческих обществ. Мир-системный подход позволяет представить данные взаимоотношения как взаимодействие центра, мир-империи (земледельческое общество) и его периферии (кочевники). В соответствии с мир-системной концепцией периферийные (пасторальные) общества были весьма ограничены в способах адаптации к влиянию мир-империй. Исследование подобной системы взаимодействия оседлого населения и кочевников на примере отношений Китая и кочевников Центральной Азии в русле мир-системной методологии провел Т. Барфилд. По его мнению, экстенсивный пасторальный кочевничество не мог обеспечить достаточного количества ресурсов для существования в степи сложной сословно-классовой иерархии и государственной системы. Он полагал, что кочевое скотоводство наряду с другими обстоятельствами определяло преимущественно кланово-племенной характер общественных институтов кочевников. Не случайно Т. Барфилд вслед за В.В. Бартольдом называл крупные политические образования кочевников «эфемерными государствами», так как государственные политические органы «нарастали» над племенной организацией только в определенные периоды их военно-политического подъема.

Смерть лидера легко разрушала такие образования. В этой ситуации только «эксплуатация экономики Китая» поддерживала существование более или менее устойчивых государственных структур (имперских конфедераций) в степи. Поэтому исследователь предпочитает говорить о «биполярном мире объединенного Китая и объединенной степи» как генеральной циклической схеме развития региона¹. В случае кризиса этой системы и упадка централизации в Китае династическая чехарда и междоусобицы, охватывавшие Поднебесную, вызывали соответствующий кризис интеграции у кочевников (либо захват кочевниками северных китайских территорий). С восстановлением единства в Китае возрастал и уровень централизации кочевых политий.

Список использованных источников

1. Алексеев А.Н. Контент-анализ в социологии и точки соприкосновения с другими отраслями знания // Проблемы контент-анализа в социологии: Материалы Сибирского семинара социологов. – Новосибирск, 1970.
2. Алексеев А.Н. Контент-анализ: его задачи, объекты и средства // Социология культуры. – Вып. 1. – М.–Л., 1974.
3. Алексеев А. Н. Контент-анализ: техника или методология? (К постановке проблемы) // Методологические и методические проблемы контент-анализа. Вып. 1–2. – М.–Л., 1973.
4. Баранова Е.В., Юрлов А.Р. Контент-анализ твиттера современных политиков. особенности интернетисточника // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – 2014. – №42.
5. Блинова О. Н. Опыт изучения экономических программ политических партий России 1990-х гг.: методика применения контент-анализа на примере программ КПРФ (1993, 1995) и АПР (1994) // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе. – М., 2001.
6. Блинова О. Н. Экономическая концепция КПРФ в 1993–1999 гг. в отражении газеты «Правда»: опыт применения контент-анализа // Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики. – М., 2003.
7. Барфилд Т.Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н.э. – 1757 г. н.э.).

Д.Е. Бірінбай, А.Е. Каримова

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС МӘДЕНИЕТТЕРІНІҢ БЕЛСЕНДІ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ МӘСЕЛЕСІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Мақала «Қазақстан тарихы» пәнін оқытудың әртүрлі әдістерін қолданудың нәтижелерін қарастырады, олардың тиімділігін тәжірибеде тексеру нәтижесінде оқушыларға оқу процесінде ынталандырушы, танымдық, белсендіруші әсер ететін әдістер ретінде таңдалып отыр.

Тәжірибелік эксперимент барысында Қазақстан тарихында жаңа заман тарихын оқытудың ең тиімді әдісі дәстүрлі және жаңашыл, белсенді оқыту әдістерін кезектестіріп отыру болатыны анықталды. Жасалған әдістеме тәжірибеде тексерілді

және осы оқыту әдістері сабақтарында қолданылған оқушылардың жұмысының жоғары нәтижелерімен расталды.

Тірек сөздер: Қазақстан тарихы, эксперимент, технология, әдістер, «Lesson study», тәжірбиеде.

Аннотация. В статье рассмотрены результаты использования различных методов обучения предмету «История Казахстана», и показаны наиболее эффективные из них, позволившие стимулировать, вызвать познавательный интерес у учащихся в процессе обучения.

В ходе экспериментального эксперимента установлено, что наиболее эффективным способом преподавания новой истории в истории Казахстана является чередование традиционных и новаторских, активных методов обучения. Разработанная методика проверена на практике и подтверждена высокими результатами работы студентов, которые применяли на уроках данные методики обучения.

Summary. The article discusses the results of using various methods of teaching the subject "History of Kazakhstan", and shows the most effective of them, which made it possible to stimulate and arouse cognitive interest among students in the learning process.

During the pilot experiment, it was found that the most effective way of teaching new history in the history of Kazakhstan is the alternation of traditional and innovative, active teaching methods. The developed methodology has been tested in practice and confirmed by the high results of the work of students who used these teaching methods in the classroom.

Қазіргі таңда еліміздің білім жүйесіне жаңартылған білім беру мазмұны аясында өзгерістер енгізілгені белгілі және олар «2021–2022 оқу жылында Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарындағы оқу-тәрбие процесінің ерекшеліктері туралы» нұсқаулық-әдістемелік хатына сәйкес, ҚР Білім және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасының мақсаты бойынша былай деп белгіленген: «Қазақстан Республикасы 2020–2025 жылдарға арналған жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде қазақстандық білім мен ғылымның, білім берудің және тұлғаны даярлаудың бәсекеге қабілеттілігін арттыру» (Нұсқаулық-әдістемелік хат, 2021 ж., 166-құжат).

«Қазақстан тарихы» пәнінің мақсаты: тарих туралы білімдерін дамытуға, студенттердің бойында толеранттылықты дамытуға, өз елінің мәдениеті мен салт-дәстүріне құрметпен қарауды қалыптастыруға, жалпыадамзаттық, гуманистік құндылықтарды тәрбиелеуге, сыни тұрғыдан ойлауға үйретуге, қарым-қатынасты жетілдіруге және дамытуға бағытталған дамыту, зерттеу дағдылары, қазақ халқының мәдени-тарихи мұрасының құндылығы мен бірегейлігін түсіну және ұғыну, патриоттық тәрбие беру.

Қазіргі таңда оқудың қажеттілігі түсінігі өз мәнін өзгертті, «өмір бойы білім беру» ұғымы «өмір бойы білім алу» ұғымымен алмастырылды. Бұл парадигма тек студенттерге ғана емес, мұғалімдерге де қатысты. Жаңартылған білім беру жүйесіне сәйкес мұғалім үнемі өзін-

өзі дамытумен айналысып, оқытудың жаңа әдіс-тәсілдерін тәжірибеде қолданып, тиімді нұсқаны табуда тиімділігін бағалауы қажет.

Тарихи ойлауды қалыптастыру «Қазақстан тарихы» пәні бойынша оқу бағдарламаларының іргелі функцияларының бірі болып табылады. «Тарихи ойлау» өткеннің құбылыстары мен оқиғаларын қазіргі қоғам үшін салдарын ескере отырып, көру, анықтау, талдау, бағалау қабілетін қамтиды. (Нұсқаулық-әдістемелік хат, 2021 ж., 153). Бұл мақсатқа жету үшін әртүрлі әдістерді қолдану ұсынылады.

Оқушылар әңгіменің қызықсыз екеніне жиі шағымданады. Бұл тарихты оқытудың көп бөлігі студенттердің көпшілігінің күнделікті өміріне қатысы жоқ ұсақ-түйек нәрселерді көрсетуге қысқартылуымен байланысты. Дегенмен тарих мұғалімдері өзекті мәселелерді талқылау арқылы тарихты қызықты ете алады. Оқушыларды ынталандыру үшін белсенді және қызықты әдістерді қолдану.

Заманауи мұғалім оқушылардың оқуын жақсарту үшін белсенді, интерактивті оқыту әдістерін қолдануы керек.

Оқыту әдістері оқушылардың тез және тиімді білім алуына мүмкіндік беруі керек. Оқыту – бұл эксперимент пен тәжірибе нәтижесінде пайда болатын оқушы мінез-құлқындағы тұрақты өзгеріс. егер оқу тек емтиханға бағытталған болса, оның шынайы мағынасында оқуға мүмкіндік болмайды.

Педагогикалық эксперимент өте маңызды рөл атқарады, оқушылардың оқуына ықпал ету, олардың оқу мақсаттарына жетуіне көмектесу, оқыту мен оқу әдістерін, сонымен қатар оқу материалдарын жетілдіруге ықпал ету және жалпы білім беру жүйесінің деңгейін көтеру қажет.

Педагогикалық іс-тәжірибені қалыптастырған кезде тәжірибеге енгізуді қажет ететін негізгі факторлар зерттеу, рефлексия, құжаттама және оқыту болып табылады.

Оқыту тәжірибесінің артықшылықтары: оқушылардың ынтасын арттыру, оқу тәжірибесін жақсарту, жақсы баға алу, тереңірек білім алу әлеуетін дамыту, студенттің дербестігін дамыту, топтық жұмыс пен коммуникация дағдыларын жетілдіру, жұмысқа дайындық дағдыларын дамыту, шынайы оқу мүмкіндіктерін алу, ойлауды жеңілдету және шешімдер қабылдау.мәселелер, сонымен қатар сыныпта атмосфераның қалыптасуына ықпал ету.

Оқыту мәселесін шешудің ең сындарлы жолы – студент оқу-тәрбие процесінің белсенді қатысушысы болып табылатын және басқа студенттермен және мұғалімдермен ынтымақтастық және бірлесіп шығармашылық жағдайында болатын психологиялық-педагогикалық білім беру жағдайларын жасау.

Бүгінгі таңда мұғалімнің қызметі сабақтың мазмұнын жоспарлау және таңдау, оқу және кәсіптік мақсаттар мен міндеттерді қою, кәсіптік және білім беру қызметінің нәтижелерін болжау, шығармашылық

пәнаралық жобаларды жүзеге асыру, оқытудың тиімді әдістерін іздеу дағдыларын дамытуды қамтуы керек. әдістері.

Сабақтың тиімді өтуі үшін сабақты әзірлеу кезінде келесі факторларды ескеру қажет:

1. Сабақтың тәрбиелік мақсаты мен мақсаты.
2. Сабақтың негізгі сұрағының мәні
3. Оқушылардың мінезі
4. Мектеп жабдықтары
7. Мұғалімнің көзқарасы

Мұғалім «іс-әрекет арқылы оқыту» принциптерін қолдануы, оқытудың даралануы мен саралануын қамтамасыз етуі қажет. Бұл ережелерді сақтау оқушылардың ой-өрісін оятып, ой қорытуға үйретеді, оқушылардың жан-жақты өсуіне, дамуына ықпал етеді.

Мұғалім педагогикалық іс-тәжірибенің әр түрін жақсы білгенде оқушының оқуын ілгерілетуге, оқу мақсатына жетуге және жалпы білім беру жүйесін жетілдіруге елеулі үлес қоса алады деп айтуға болады.

Зерттеудің екінші кезеңінде оқытудың дәстүрлі және инновациялық әдістерінің бірқатары таңдалды. Шешім әдістемелердің екі түрін де пайдаланған кезде олардың әрқайсысының жеке-жеке тиімділік деңгейі, сондай-ақ біріктірілген форматтағы тиімділігі айқындалатындығымен негізделді.

Ұсынылған әдістердің тиімділігі оқу үлгерімінің, тақырыпты түсіну дәрежесінің жоғарылауы немесе төмендеуімен, сонымен қатар оқушылардың сабақтағы белсенділігімен бағаланады. Үлгерім деңгейін анықтауды қамтамасыз ету құралы тестілеу жұмыстарын жүргізу, сабақтан кейін студенттерге сұрақ қою болды.

Іскерлік ойын.

Сипаттама белгілері: еңбек қызметкерлері, кәсіпорындар мен ұйымдардың мамандары, ойынды модельдеу объектілері, ойынға қатысушылар арасындағы рөлдерді бөлу; ойынға қатысушылардың айырмашылығы, олардың өзара қызығушылықтары (нақты «тапсырмалардың» болуы); қатысушылардың идеялары мен қызығушылықтары әртүрлі болуы мүмкін, ойында проблемалық жағдай болуы керек; бүкіл ойын командасының ортақ мақсатының болуы («шешімдер тізбегін» жүзеге асыру); ойынның белгілі бір сәтінде пайда болатын жасанды құбылыстардың болуы; ойынға қатысушылардың қызметін бағалаудың кең жеке немесе топтық жүйесінің болуы. Магистрлік жобаның тақырыбына келсек, бұл әдісті қоңыс аударған шаруалардың жергілікті жер шаруашылығымен айналысуға қатысты қазақ шаруаларынан тәжірибе бөлісуді зерттеуде қолдануға болады.

Иллюстрациялық әдістер.

Сабақтарда көрнекіліктер ретінде: тарихи тұлғалар, хандықтардың орналасқан аумақтары көрсетілген карталар және т.б.

Қолдану нәтижелері.

Сабақта картаны жүйелі түрде қолдану арқылы көрнекі есте сақтау қабілеті жақсарады. Оқушылар әрбір мемлекеттік бірлестіктің орналасқан жерін есте сақтайды және оларды картадан көрсете алады. Түрлі-түсті презентацияларды пайдаланған кезде оқушылардың 70%-ы тақырыпты оқуға қызығушылық танытты, бірақ 30%-ы оқу үдерісіне қатысуға ынтасын да көрсетпеді. Иллюстрациялық әдістердің тиімділік деңгейін бағалай отырып, бұл әдістеменің тиімді екендігі туралы қорытынды жасауға болады, бірақ оны оқу үдерісіне барлық қатысушыларды белсендіру үшін белсенді оқыту әдістерімен біріктіру қажет.

Педагогикалық әдіс «Lesson study». Тәжірибеде қолданылатын ең сәтті тәсілдердің бірі Lesson study болып табылады. Бұл тәсіл тәжірибеде алғаш рет қолданылып, оң нәтиже көрсетті. Барлық әдістердің ішінде бұл үлкен айырмашылықтарға ие. Біріншіден, бұл тәсіл оқушыларға емес, мұғалімге бағытталған. «Lesson Study» тек бағалау үдерісінде ғана емес, мұғалімдерді дамытуда да жаңалық болып табылады. Бұл тәсіл мұғалімнің өз қатесін сыртынан көре алуы және сол арқылы өз пәнін оқытудың сапасын арттыруы үшін дұрыс дағдыларды меңгеру туралы толығырақ талқылауды қамтамасыз етеді. Оқытудағы рефлексия элементі жақсы тәсіл болып табылады, өйткені бұл жағдайда мұғалім өз оқытуында ненің жақсы немесе жаман екенін, дәлірек айтсақ, оның жоспарланғанға және сабақта не ұсынылғанына қаншалықты сәйкес келетіні туралы ойлауға мүмкіндігі бар. Топтың басқа мүшелерінің пікірлері бұрын кездеспеген пайдалы ақпарат береді.

Қолдану нәтижелері.

Бірінші зерттеу сабағы 26 оқушыға болған 7-сыныпта «Қазақстанда ХІХ ғасырдың екінші жартысында – ХХ ғасырдың басындағы мәдени даму ерекшеліктері» тақырыбында өтті. Бұл сынып кейбір оқушылардың оқуға деген ынтасының төмендеуіне байланысты, сонымен қатар бірінші тоқсанның қорытындысы бойынша білім сапасының төмендеуіне байланысты таңдалды.

Әдістемелік бірлестік мұғалімдері топтық және жұптық жұмыстарды қолдану арқылы балаларды оқыту мен тәрбиелеуде жаңа әдіс-тәсілдерді қолдануды ұйғарды. Сабақ оқытудың белсенді әдістерін – жеке, жұптық, топтық жұмыс түрлерін, АКТ құралдарын қолдануды ұйымдастыратындай етіп жоспарланды. АКТ көмегімен оқушыларға түрлі-түсті безендірілген материал, мәтін, сызба, кластермен жұмыс ұсынылды. Мұның бәрі оқу материалын ауызша емес, түсінікті және қолжетімді түсіндіруге мүмкіндік берді.

Үш оқушы анықталды: оқу үлгерімі жақсы студент (А студенті), қабілеті орташа студент (В оқушы) және барлық пәндер бойынша ынтасы төмен студент (С оқушы). Зерттелген 3 оқушыға тоқталу көптеген маңызды жайттарды анықтады. Мұғалімдердің міндеті сабақта

барлық оқушыларды оқу процесіне қатыстыра отырып, сабақтың мақсаты орындалатындай етіп жоспарлау болды.

Сабақ барысында топтар кездейсоқ түрде құрылды. А, В, С оқушыларын бақылай отырып, кейбір мәселелер айтылды. Сонымен А оқушы өз бетімен жұмысты өте жақсы орындады, жұппен, кейін топпен белсенді жұмыс істеді, бірақ сабақ бойынша қорытынды шығармады. В оқушы бастапқыда өздік тапсырманы түсінбеді, бірақ мұғалімнің көмегімен уақыттың тығыздығына байланысты тапсырманың бір бөлігін орындады. Жұптық жұмыста да, топтық жұмыста да өзін белсенді көрсете білді. Талқылауға белсене қатысты, сабақ соңында қорытынды жасады. С оқушы де сабақта белсенді жұмыс жасады, жеке жұмысты орындады, бірақ іс жүзінде ауызша жауап бермеді. Жұппен, топпен жұмыс жасады, оқушылармен араласады, пікірталасқа құмар болды. Сабақ соңында үлгерім төмендеді. С оқушының көңілі ауып, немқұрайлы әрекет етті. Мен сабақтан қорытынды шығарған жоқпын.

Осы сыныптағы сабақты талдай отырып, бұл жұмыс оқушылардың барлығын дерлік қызықтырды, пікірталас түріндегі топтық жұмыс балаларды, әр жұпты қызықтырды, кейінірек топ аяқталса да өз көзқарасын қорғады. Сабақта балалар тақырып бойынша талқылауды жалғастырды.

Сабақ нәтижесінде оқытылатын оқушылардың пәнге деген танымдық қызығушылықтары артқанын, оқушылардың белсенділігі артқанын атап өтуге болады.

Рефлексия негізінде сабақта ұсынылған жұмыс формалары, әдіс-тәсілдері оң баға беретінін, қолданылған стратегиялардың сыни тұрғыдан ойлауды дамытуға жемісті әсер ететінін, талдауға үйрететінін, коммуникативті дағдыларын дамытатынын атап өтуге болады.

Мұғалім проблеманы анықтады: тақырыпты талқылау барысында топтар бір-бірін тыңдамады. Әр топ өз пікірлерін талқылаумен айналысты. Пәнге деген қызығушылығын арттыру, сөйлеу аппаратын дамыту, сыныптастарын тыңдай білу, өз ойларын дұрыс тұжырымдау үшін сабақта топпен жұмысты жиі жүргізу қажеттілігі анықталды.

Сабақты талқылай келе, әдістемелік бірлестік бірінші сабақта анықталған мәселелерді жою үшін осы сыныпта «Lesson Study» сабағын қайталау қажет деген қорытындыға келді.

Қорытындылай келе, оқушылар ойын технологияларын пайдалануға үлкен қызығушылық танытқанын айта аламыз. Шапиева мен Магомедованың пікірінше: «Оқытудың ойын түрлерін сабақта қолданудың артықшылығы мынада: ойын әрекеті оқу құралы ретінде оқуға итермелейді, мәжбүрлеудің болмауы, дараландыру, ұжымда және ұжым арқылы оқыту мен тәрбиелеу, дамыту. психикалық функциялар мен қабілеттердің, құмарлықпен оқыту» (Шапиева, Магомедова, 2015, 16). Бұл тәжірибеде табылған нәтижелер. Ойын – ойын технологияларын

қолдану арқылы шынайы өмірге еліктеуге бағытталған адам әрекетінің түрі (Қоджаспирова, 2007, 43).

Сонымен ойын оқушылардың ақыл-ой әрекетін белсендіретін, оқу процесін тартымды және қызықты ететін, сізді алаңдататын және алаңдататын, оқытылатын пәндер бойынша білімді игеруге күшті ынталандыруды қалыптастыратын оқыту құралы бола алатынын тәжірибе дәлелдеді.

Тәжірибе көрсеткендей, топтық жұмысты, оқушылар арасында белсенді талқылауды, оқытудың интерактивті әдістерін, сондай-ақ АКТ құралдарын қолдану кезінде оқушылардың оқу үлгерімінің деңгейі мен қызығушылығы артады, бұл тақырыпты кейіннен өз бетінше оқу мотивациясына оң әсер етеді.

Қорыта келе, айтарымыз, осындай жаңартылған тарихы пәні сабақтары және ұқсас сұрақтар жоғары сынып оқушыларына шынайы қызығушылық тудырып қана қоймайды, сонымен қатар пікірталас кезінде қарсыласқа құрметпен қарауды, дауды ақылмен жеңуді, өз көзқарасын дәлелді түрде қорғауды, біреудің пікірін жеңімпаз ретінде лайықты қабылдауға мүмкіндік береді. Ең бастысы – оқушылар өз сөздерін әдемі, қызықты, сапалы құрастыруды үйренеді. Оқып қана қоймай, тыңдауға және естуге, сондай-ақ тудыруы қызығушылығын білдіреді. Зерттеу нәтижесінде оқытудың әртүрлі әдістерін қолдану нәтижелері ұсынылды, олардың тиімділігін тәжірибеде сынау нәтижесінде «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту барысында оқушыларды ынталандырушы, танымдық, белсендіруші әсер ететін әдістемелер таңдалды. Тәжірибелік эксперимент барысында Қазақстан тарихында жаңа заманды оқытудың ең тиімді әдісі – дәстүрлі және жаңашыл, белсенді оқыту әдістерін кезектестіріп отыру болатыны анықталды. Жасалған әдістеме тәжірибеде тексерілді және осы оқыту әдістері сабақтарында қолданылған оқушылардың жұмысының жоғары нәтижелерімен расталды.

Әдебиеттер

1. 2021–2022 оқу жылына арналған Нұсқаулық-әдістемелік хаттың материалдары пайдаланылды (Нұсқау-әдістемелік хат, 2021 ж.).
2. Шапиева А.С., Магомедова П.К. Применение игровых технологий в процессе обучения // Евразийский Союз Ученых. 2015. №10-4 (19). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-igrovyyh-tehnologiy-v-protsesse-obucheniya> (дата обращения: 09.02.2022).
3. Таштемханова Р.М. 19 ғасырдың екінші жартысы – 20 ғасырдың басындағы шаруа – қоныс аударушылардың қазақтармен экономикалық қатынастары. // Еуразияның далалық аймағы: тарихи-мәдени өзара әрекеттестік және қазіргі заман. Омбы-Қарағанды, 2007. – 280 с.
4. Коджаспирова Г.М. Педагогика [Текст]: учебник / Г.М. Коджаспирова. – М.: Гардарики, 2009. – 528 с.
5. Лернер И.Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. – М., 1982. – С. 60-61.

6. Қазақстан тарихы: Жалпы білім беретін 7(6) сыныпқа арналған оқулық. мектеп / Н.С. Бакина, Н.Т. Жанақова. – Алматы: Атамұра, 2017. – 240 б.

7. Brookfield S.D. & Preskill S. (2005) Дискуссия как способ обучения: инструменты и технологии для демократических классов Сан-Франциско: Jossey-Baas A Wiley Imprint Caldwell, В. (2011). URL: [https //reseach.acer.edu.au/cgi](https://research.acer.edu.au/cgi) (дата обращения: 22.12.2021)

СОДЕРЖАНИЕ

1 СЕКЦИЯ

Ұлы даланың тарихи-мәдени мұрасын зерттеу
Изучение историко-культурного наследия Великой степи
The study of the historical and cultural heritage of the Great Steppe

Е.К. Рахимов Әлкей Марғұлан – шоқантанудың негізін қалаушы	4
Д.С. Құрмантай, К.Б. Айдаркенова Әлкей Хақанұлы Марғұланның өмірі мен қызметі	11
А.М. Сыздыкова Памятники древней металлургии Казахстана	15
А.А. Калиева Алькей Марғұлан – богатство нации	20
Д.Қ. Орынбасарова Әлкей Марғұлан – Жезқазған-Ұлытау өңірінің тарихын зерттеуші	25
Г.К. Букешева, С.Б. Бурбаева Вклад А.Х. Марғұлана в исследование средневекового городища Бытыгай	30
А.К. Umirova Reflection of the ideological values of the turkic peoples in the material culture	35
А.Б. Батталов Развитии государственности Дешт-и Кипчака	40
А.К. Умирова Специфика погребального обряда населения северо-восточного Казахстана по археологическим данным	46
А.Т. Макишева Проблемы и возможности использования регионального материала для подготовки будущих учителей истории	51
А.С. Сарабек, Л.А. Байханова, А.М. Садыкова Созақ көтерілісін зерттеу мәселелері	56
Б.Н. Мұзафаров Дала даналары	60
З.Ш. Айткенов, Ж.Д. Кабиденова Павлодар облысындағы діни мекемелерге қарсы бағытталған қысым мен насихат тарихынан	69
Қ.Қ. Батталов, С. Ахметқұл Моғол-шейбани өзбек қарым-қатынастары («Тарих-и Рашиди» бойынша)	73
К.О. Сейтказина, Н.С. Салауатов Ел ұйтқысы – Тана Мырза	77
М.Ж. Мейрханова Туркестан – столица Казахского ханства	81
Р.Т. Исмагамбетова Наскальные рисунки Баянаула	84
С.Н. Сүтжанов Марғұлан мұрасының маңыздылығы	89
Ф.А. Ергалиев Памятники Иртышского района	94

Б.К. Олжагельдинов

Герои Великой Отечественной войны Павлодарской области 102

2 СЕКЦИЯ

Тарихнама мен деректану ғылымының өзекті мәселелері
Актуальные проблемы историографии и источниковедения
Actual problems of historiography and source studies

С.А. Пилипенко, С.А. Котеньков, И.А. Гордин

Средневековое погребение с раковинами каури из Астраханской области и
вопросы распространения каури в погребениях с монгольскими бокками XIII–
XIV вв. 108

А.Д. Абдрахманова

XIX–XX ғ. басындағы Қазақстандағы сауда инфрақұрылымының даму тарихы
(тарихнамалық талдау) 114

А.С. Аманова

Архивные материалы и документы о голоде начала 1930-х годов в Павлодарском
Прииртышье 119

Д. Асқарұлы

Қазақстанға халықтарды депортациялау тарихының деректік негізі 124

А.Д. Байшуақова

Тарихи зерттеулердегі эпистолярлық деректердің ролі мен маңызы 129

В.Б. Бекишева

Воспитательный аспект пословиц и поговорок казахского народа – как источники
в изучении истории Казахстана 135

Д.А. Гладковский, А.М. Сыздыкова

Власть монгольских императоров и система управления в их государстве глазами
западноевропейских дипломатов 138

Ж. Зайырқұл, А.М. Садыкова, Г.Т. Джалдоксимова

Тарихты оқытуда ауызша тарихи дереккөздердің маңызы 144

А. Әлиақбар, А.С. Аманова, А.К. Тисбаева

Павлодар Ертіс өңіріндегі 1931–1933 жылғы ашаршылық (мұрағат деректерін
талдау) 148

А.Х. Калмагамбетов

К проблеме определения понятий «нация» и «национальность» в советской
историографии 154

Б.А. Кеңес, А.С. Аманова

Қынадай қырылған қазағым (ашаршылық туралы газет мақалаларына талдау) 159

Н.Е. Кузембаев

О необходимости создания и содержания работы «Свод исторических
источников по средневековой истории, культуре и исторической географии
Сарыарки» 165

Д.О. Нуканова, А.С. Аманова, А.К. Тисбаева

Қазақ халқының тұрмысында сақталған кейбір наным-сенімдер туралы 169

Г.Е. Отепова

Историческое наследие казахского народа в трудах А. Маргулана 174

Г.М. Алиева, А.М. Садыкова, А.М. Турлыбекова

Трагедия 30-х годов XX века в письменных и устных источниках 180

М.А. Хамитова	
Ә. Марғұлан еңбектерінің дереккөздік маңызы	184
А.К. Тисбаева	
Об административно-территориальных изменениях в Павлодарском Прииртышье (1920–1938 гг.)	192
Е.Т. Марзатаев, Ж. Ахметова	
Оценка тюркского периода в истории Казахстана в трудах Сакена Сейфуллина	197
Л. Крисхан, Б.Ш. Құралқанова	
Кәдірбек Сегізбаевтың «Беласқан» романындағы тарихи шындықтың берілуі	200
Р.А. Құльмаганбетова, М.С. Тауекелова	
Әлкей Хақанұлы Марғұланның еңбектері – ұлы даланың тарихи мұрасы	205

3 СЕКЦИЯ

Ғылым мен білімнің және қоғамның интеграциясы
Интеграция науки, образования и общества
Integration of science, education and society

А.Б. Бидайшиева, Ә.Д. Досымжан	
Қазақстандағы азаматтық қоғам институттарының құқықтық маңызы	212
А.С. Адыльбаева, Н.К. Нурғалиева	
Мүгедек қызметкерлермен еңбек қатынастарын реттеу ерекшеліктері	216
А.К. Темиргалинова, А.А. Кудышева	
Коммуникативтік-этнопедагогикалық құзіреттілік полиэтникалық заманауи жоғары білім беруде болашақ мұғалімдерді тәрбиелеу және үйрету үрдісі ретінде	220
З.Ш. Айткенов, А.Д. Ахметова	
«Ұлы отан соғысы жылдарындағы қазақстанның зиялы қауымы» атты тақырыпта тарих сабағында инновациялық технологияларды қолдану	225
Дингүл Камелбай	
Мектеп қабырғасындағы оқулықтарда халық ауыз әдебиеті оқытылады ма?	231
Т.Қ. Бәкібай	
Қазақ тіліндегі қосымшалардың зерттелу бағыты мен теориялық негіздері	236
А.А. Амантаева, М.И. Оразханова	
З. Қабдоловтың «Сөз өнері» еңбегінің әдебиеттану ғылымындағы орны	240
С.Е. Аухадиева	
Интернет ресурстар арқылы шеттілдік жазылымның интегративті тәсілін қолдану	245
Ж.М. Касымова, А.Б. Молдажан	
Шет тілін үйренудің бастапқы кезеңіндегі ойынның рөлі	250
Л.Ж. Мукашева, Г.А. Сағнаева	
Инклюзивті білім бере отырып, сабақты акт-мен байланыстыру	254
А.К. Арынова, Б.Ш. Құралқанова	
Т. Әбдіктің «Қонақтар» әңгімесіндегі «Әке мен бала» мәселесі	259
Д.А. Наурызбаева, М.И. Оразханова	
М. Шахановтың «Нарынқұм зауалы» поэмасын мектепте оқыту жолдары	265

Ж.А. Серикова, А. Молдаханқызы, Г.А. Сагнаева Білім берудегі ХХІ ғасыр дағдылары	270
А.С. Айгожина, А.А. Аязбаева, Б.А. Базарбай, М.К. Шайманова Шет тілі мұғалімінің кәсіби педагогикалық күзiреттілігін қалыптастыру	276
Ж.А. Каламов Использование элементов национальных традиции и обычаев на уроках истории и во внешкольной работе в развитии творческих способностей учащихся	283
А.А. Амербаева Роль правовой идеологии в развитии правовой системы Республики Казахстан	288
Н.Е. Атабаева Отражение концепта «гостеприимство» в русской и казахской лингвокультурах ...	293
Т.Н. Касаткина Развитие роли музеев в цифровую эпоху	297
Ж. Нурмакова Специфика реализации проектной работы в средней образовательной школе	300
Е.К. Тихонова Интеграция науки, образования и промышленности в Республике Казахстан в контексте разработки новых образовательных программ	305
Б.З. Адильханова Применение материалов живописи и искусства на уроках русского языка как средство формирования коммуникативной и культуроведческой компетенций .	313
А.А. Кинаятова Изучение неологизмов в рамках обновленной программы образования по русскому языку в 6–7 классах	318
А.В. Галлямова Формирование исследовательской компетенции у учащихся средней школы на уроках иностранного языка	322
В.Г. Трушина, О.К. Андрющенко Структурные и лексические особенности новостных текстов	327
Д.Н. Нургазина, Г.С. Суюнова Система работы по развитию речи на уроках русского языка	332
А.У. Ульжабаев, О.К. Андрющенко Использование интернет-мемов в рамках мультисенсорного подхода в обучении русскому языку	338
В.А. Скоробогатова Стилистические особенности миниатюр Ю. Поминова	344
А.А. Умаров Перспективы и проблемы развития научно-исследовательского потенциала обучающихся	349
Р. Саянова, Г.С. Суюнова Проблемы методики преподавания русского языка в школах с нерусским языком обучения	354
Д.Ж. Кусаинов Образовательный потенциал музеев Казахстана	359
В.Р. Габитова Прагматика в текстах туристской рекламы	361

У.Б. Алимова, Э.Ф. Гарибли, Б.С. Ажикенова, Н.М. Азымханова	
Массовые открытые онлайн-курсы английского языка как ресурс для смешанной формы обучения	367
А.М. Тналина	
Краеведческий аспект преподавания отечественной истории	373
А.Т. Умарова	
Проблемы школьного анализа художественного произведения	378
Б.Б. Максумова, М.К. Каирова	
Проектный метод в среднем образовании Республики Казахстан и его педагогические особенности	383
А.К. Оекенева	
Евразийская теория: прошлое и настоящее	389
Н.К. Каршиганов	
Роль интеллектуальных игр на уроках истории при клиповом мышлении школьников	394
К.Б. Ильжанова, О.К. Андрющенко	
Этимологический анализ как средство формирования лингвокультурной компетенции школьников	398
Г.В. Ahmedzhanova, E.O. Tuzelbaev, A.B. Kairbayev	
General characteristics of administrative offenses infringing on public order and morality	404
Г.В. Ahmedzhanova, G.T. Shamshudinova, A.K. Sadykov	
General characteristics of specially protected natural areas	408
Sh.D. Donen, T.V. Zhmailo	
The introduction of multilingual education: its prospects and problems	413
Г.В. Ahmedzhanova, S.K. Bastemiev, A.G. Akhmetova	
Human rights – the basis of the legal state	419
Г.В. Akhmedzhanova, S.K. Amirkhanova	
On the question of the concept and essence of property rights	425
Г.В. Ahmedzhanova, A.B. Ahmedzhanov, Zh.Zh. Askarova	
General grounds for liability for causing harm	431
Г.В. Ahmedzhanova, A.B. Ahmedzhanov, A.N. Aytbay	
Release from criminal liability and punishment on the basis of an act of amnesty or pardon	436
N.Zh. Zhunusov, Zh.T. Bakyt	
Current issues of providing free legal aid	441
Г.В. Ahmedzhanova, S.K. Bastemiev, A.S. Dyusembinov	
Administrative and legal issues of state management of natural resources and environmental protection in the Republic of Kazakhstan	445
Г.В. Akhmedzhanova, A. Kalmoshkin	
On the question of the concepts of commercial and non-profit organizations	449
E.A. Sagaydak, N.N. Ospanova	
About online technologies as a mandatory element of training	455
Г.В. Akhmedzhanova, A. Saylauov	
Political rights and freedoms	459

G.B. Ahmedzhanova, A.A. Aitmukhamet Main directions of improvement of the legislation on rallies in the Republic of Kazakhstan in consideration of international experience	464
E.O. Tuzelbaev, A.M. Aligozhina Obstruction of legal business activities	468
N.Zh. Zhunusov, S.O. Ayazbayeva Civil lawsuit in criminal proceedings	473
G.B. Akhmedzhanova, M. Krykbes Concept and characteristics of business activities in RK	477
G.B. Akhmedzhanova, A.A. Bekmyrza To the question of the tasks and the main directions of the prosecutor's supervision over the rights and freedoms of the human and the citizen	482
G.B. Akhmedzhanova, D.E. Nygmetullinova On the question of the general characteristics of the contract of sale	489
A.S. Zholdabayeva To the issue of multilingual education in the context of the Republic of Kazakhstan	493
Ж. Бутаева, А.К. Сулейменова Қазіргі заманғы оқыту парадигмасын қайта қарастыру тәсілдері	498
Б. Молдағали, А.К. Сулейменова Көпсалалы гуманитарлық парадигманы қайта форматтаудың әдістері мен тәсілдері	503
А. Хамитова, Г.Е. Имамбаева Қазақ әдебиетінен (Б. Жырау шығармашылығы) қатысымдық құзыреттілікті мәтін арқылы дамыту	507
Д. Нұрсеитов, Л. Байханова, А. Садыкова Мектептердегі зияткерлік қабілеті жоғары жасөспірімдердің салауатты өмір салтын жәнезерттеушілік дағдыларды қалыптастыру ерекшеліктері	514
С.Б. Булатова Междисциплинарные методы в изучении степных цивилизаций	522
Д.Е. Бірінбай, А.Е. Каримова Қазақ және орыс мәдениеттерінің белсенді өзара әрекеттесу мәселесін оқыту әдістері	526

**Академик Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі қазақ халқының
мәдени-тарихи мұрасын зерттеудің өзекті мәселері**
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы

**Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия
казахского народа в исследованиях академика А.Х. Марғұлана**
Сборник материалов международной научно-практической конференции

Компьютерная верстка: С. Пилипенко

Подписано в печать 07.07.2022.
Формат 29,7 × 42½. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman.
Объем 34,8 усл. печ. л. Тираж 300 экз.
Заказ № 1403

Редакционно-издательский отдел
Павлодарского педагогического университета
140002, г. Павлодар, ул. Мира, 60
<http://www.pspu.kz/>